Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden. Deel 93

bron
Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden. Deel 93. Martinus Nijhoff, Den Haag 1978

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_bij005197801_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m. Koninklijk Nederlands Historisch Genootschap

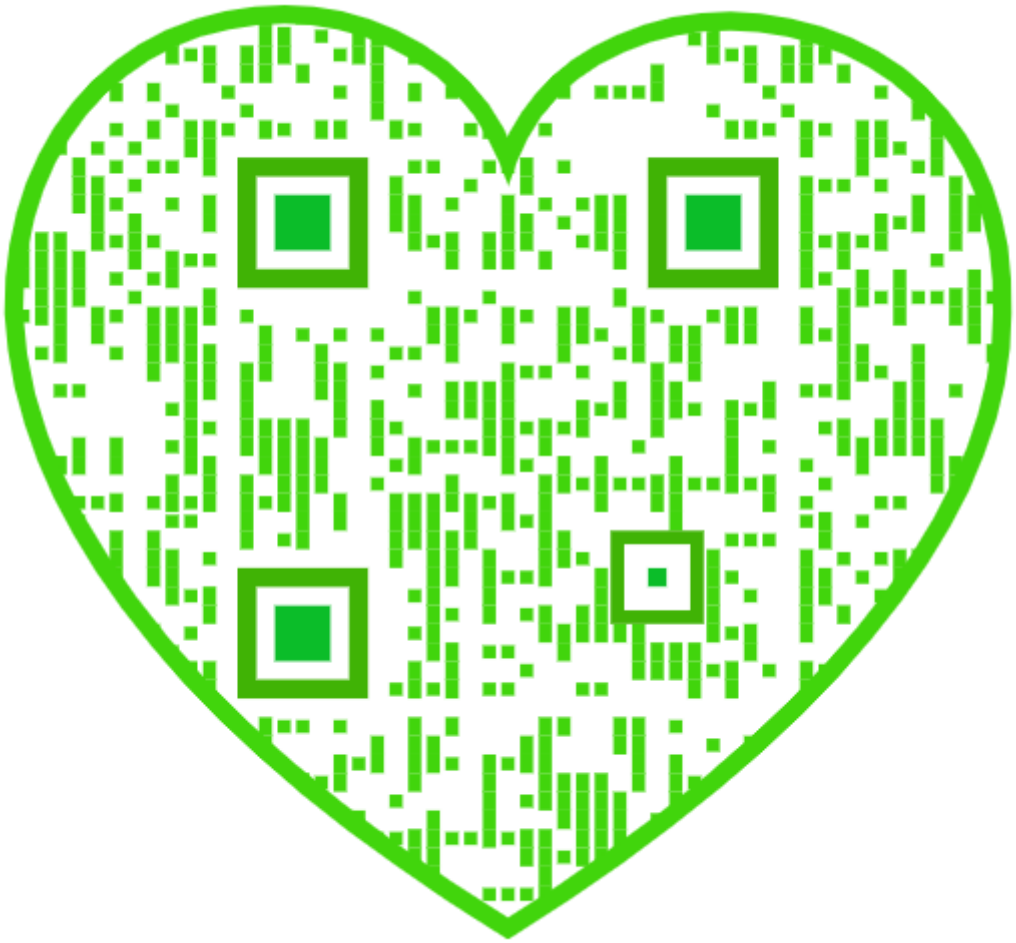

De vermogensopbouw van de Leidse bevolking in het laatste kwart van de zestiende eeuw

R.C.J. van Maanen

I. Inleiding

Hoewel de oorlog tegen Spanje een gemeenschappelijk belang was van de opstandige gewesten, sedert 1588 als de Republiek der Verenigde Nederlanden naar buiten optredend, is men nooit gekomen tot één gemeenschappelijke belastingheffing van de ingezetenen ter bestrijding van de kosten van die oorlog. Financiëel bleven de onderscheidene gewesten autonoom. Slechts kwamen zij overeen volgens een vastgestelde verdeelsleutel jaarlijks de geraamde kosten van de Unie te dekken, waarvan Holland, dat de politieke hegemonie bezat, geruggesteund door een sterke economische positie, het leeuwendeel voor zijn rekening nam. Volgens de quoteverdeling zoals die in 1596 werd vastgesteld, betaalde het maar liefst 60%[1]. En incidenteel, als de nood heel hoog gestegen was, stemden de provincies in met het opbrengen van extra middelen, uitdrukkelijk ten behoeve van de oorlogsvoering.

Hoe Holland de benodigde gelden bijeen wilde brengen, mocht het, zoals trouwens ieder gewest, zelf uitmaken. Verschillende middelen stonden het daarvoor ten dienste[2]. Daar was allereerst de verponding, een belasting op onroerend goed, die geheven werd volgens kohieren, en geïnd door stedelijke of gewestelijke ambtenaren. Daarnaast bestonden er talloze imposten, op diverse verbruiksgoederen, zoals zout, bier, granen en bonen (het gemaal), en op rechtshandelingen, zoals overdracht van onroerend goed of vererving in de zijlijn (de collaterale successie). Deze middelen werden òf verpacht, òf direct bij de registratie van die rechtshandelingen, geïnd door een ambtenaar. En ten derde kende men de gedwongen lening, een middel waarnaar uitsluitend gegrepen werd als er op korte termijn financiën moesten worden gevonden, bijvoorbeeld om een acuut gevaar te kunnen beteugelen. Als in de vergadering van de Staten van Holland en Westfriesland, kortweg Staten van Holland genoemd, een resolutie hiertoe was aangenomen, moesten de

1. P.H. Engels, *De geschiedenis der belastingen in Nederland* (Rotterdam, 1848) 81.
2. S.J. Fockema Andreae, *De Nederlandse staat onder de Republiek*. Verhandelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, afdeling letterkunde, nieuwe reeks deel LXVIII, nr. 3 (Amsterdam, 1961) 121-124; J.G. van Dillen, *Van rijkdom en regenten* (Den Haag, 1970) 272-273.

steden betalen. Er werden kohieren aangelegd, meestal op zeer korte termijn, aan de hand waarvan de vastgestelde sommen door overheidsdienaren konden worden geïnd.

In tegenstelling tot elders[3.] bevinden zich in het stadsarchief van Leiden verscheidene van dergelijke kohieren, zij het her en der verspreid. Soms zijn er ook rekeningen aanwezig, met hun bijlagen. De oudste dateert van 1572, de jongste van 1602. Is het mogelijk aan de hand hiervan de vermogensopbouw van de Leidse bevolking vast te stellen? Hoe was de sociaal-economische ontwikkeling van Leiden in dit tijdvak? Een ambitieuze vraagstelling, vooral het tweede gedeelte, aangezien slechts sinds 1599 bekend is volgens welke norm de heffingen geschiedden.

In de winter 1976/1977 heeft een werkgroep bestaande uit veertien personen[4.], onder begeleiding van de schrijver van dit artikel, zich bezig gehouden met het onderzoek naar de boven geformuleerde vragen. Eén van de kohieren waarvan de aanslagnorm bekend was, moest daarvoor als uitgangspunt dienen. Daarmee konden we, zo mogelijk, oudere kohieren gaan vergelijken. Het zou dus òf dat van de lening van 1599 worden òf van 1600, òf van 1602, welke drie in tijd zo dicht bij elkaar liggen dat onderlinge vergelijking uitsluitend van belang is voor bestudering van individuele vermogensontwikkelingen. Het kohier van 1600 is gebaseerd op dat van 1599. Het bevat geen nieuwe gegevens over de aangeslagenen, echter wel een vergroting van hun aantal; het geeft ook meer namen dan het kohier van 1602. Op grond hiervan alleen al verdiende bewerking van dat kohier de voorkeur. Maar bovendien is de instructie voor de commissarissen bekend: die voor de gecommitteerden van de lening van 1599 blijft namelijk gelden.

De keuze viel dus op het kohier van 1600. Het op kaart brengen en de bestudering ervan heeft het zwaartepunt uitgemaakt van de werkzaamheden van de werkgroep. Tevens werd een personenindex op het kohier van een gedwongen lening van 1576 tot stand gebracht. Beide kaartsystemen werden tot één doorlopende klapper samengevoegd, die werd geplaatst op de studiezaal van de Gemeentelijke Archiefdienst te Leiden.

3. In de inventarissen van de stedelijke archieven van Rotterdam, Den Haag en Alkmaar werden ze niet aangetroffen. Te Amsterdam bevindt zich het kohier van de gedwongen lening van 1585 (uitgegeven door J.G. van Dillen). Te Gouda die van 1599 en 1602 (inventaris van het oudarchief van Gouda, inv. nrs. 1947-1949) gebruikt door P.W. Klein (*Economisch-historisch Jaarboek*, XXXI (1967) 43).
4. De dames G.J.M. van Baarsel-Schouten, M. Burgerhout, H. Goudappel, mr. D. Kieboom-Jansen, E.D.M. Plooy-Cuipers, G. van Sluisdam, en de heren J.W. Heringa, M.J. Noppen, jhr. mr. R.C.C. de Savornin Lohman, dr. ir. K.L. van Schouwenburg, dr. F. Snapper, J.H.M. Urlings, mr. A.M.M. van der Ven, Th.C. Witte.

II. De gedwongen lening van 1600

Historische achtergrond

1599 was een jaar van ongekende spanning voor de jonge Republiek. Door de vrede van Vervins, gesloten op 2 mei 1598 tussen de koningen van Spanje en Frankrijk kreeg het Spaanse leger de handen vrij om zich weer op de opstandige gewesten in het noorden van het rijk te concentreren. Het verwachte offensief bleef niet uit[5]. Al in februari werd het op twee plaatsen hervat: in Staats-Brabant en in het Rijk van Nijmegen. Prins Maurits legerde zijn troepen langs de Waal en de IJssel, in afwachting van de vijandelijke opmars. Maar deze bleef uit. Nadat in de nacht van 3 op 4 juni de Spanjaard het beleg van Zaltbommel had opgegeven, bleven de legers de rest van het oorlogsseizoen tegenover elkaar liggen, aan weerszijden van de Maas, nabij Kerkdriel en Heerewaarden. Hoewel de tijd nu rijp scheen voor een offensief van de Republiek, kon daar om twee redenen niets van komen. Ten eerste was er gebrek aan geld, en ten tweede aan troepen, doordat koningin Elisabeth van Engeland haar daadwerkelijke steun meende te moeten verminderen wegens geruchten dat er een nieuwe Armada op komst was. Bovendien ging het slecht aan het Duitse front: Emmerik kon niet dan met grote moeite behouden blijven. En in Vlaanderen werd een begin gemaakt met de insluiting van Oostende.

Wanneer we al deze feiten en geruchten tezamen bezien, dan wordt het begrijpelijk dat Holland de toekomst somber in zag, en zich ernstig ging bezinnen op financiële middelen om de benarde militaire positie het hoofd te kunnen bieden. Het gebrek aan enorme hoeveelheden geld werd des te nijpender doordat de Hollandse handel tezelfdertijd werd getroffen door een embargo door Spanje en de Zuidelijke Nederlanden[6]. Immers, het was grotendeels een transitohandel, die het voor een belangrijk deel hebben moest van de ‘handel op de vijand’. Een inkomstenvermindering dus, juist op het moment dat er extra middelen nodig waren.

Evenals in de benauwdste jaren van de opstand, grepen de Staten opnieuw naar het middel van de gedwongen lening. Op 25 februari nam de vergadering van de Staten van Holland een resolutie hieromtrent aan[7]. Daags daarop werd vastgesteld dat het om een 200ste penning, oftewel een half procent van alle vermogens groter dan 3.000 gld. zou gaan[8]. De gecommitteerden kregen een instructie om de

5. Krijgsgeschiedkundige gegevens ontleend aan W.E. van Dam van Isselt, *Prins Maurits’ veldtocht van 1599* (s.l., 1917).
6. F. Snapper, *Oorlogsinvloeden op de overzeese handel van Holland 1551-1719* (Amsterdam, 1959) 46.
7. *Resoluties van de vergaderingen van de Staten van Holland en Westfriesland, 1599* (s.l., s.a.) 60.
8. *Ibidem*, 95-96.

resolutie uit te voeren[9]. Er werden betalingstermijnen bepaald. En er werden kohieren opgesteld, zowel voor de steden als voor het platteland.

De financiële nood steeg echter zo hoog dat deze gedwongen lening, waarvan de eerste twee termijnen in april en juli 1599 voldaan moesten worden, niet voldoende was. In augustus besprak de Leidse vroedschap het voorstel van de Staten om ook de vermogens van 1.000-3.000 gld. onder de heffing te laten vallen[10]. Maar wegens de moeilijke omstandigheden voor de stad, met name een heersende pestepidemie, werd dit afgewezen. Dus men kwam ook in de Staten van Holland niet tot overeenstemming[11]. Op 11 en 15 oktober herhaalde zich de geschiedenis: De vroedschap wees eerst een iets gewijzigd voorstel van Den Haag af. Vervolgens kon het voorstel niet tot een besluit van de Staten worden omgezet[12]. Maar op 19 oktober ging Leiden om[13], zodat de Statenvergadering een resolutie kon aannemen om het kohier van de gedwongen lening van februari jongstleden te herzien en er de bezitters van een vermogen van 2.000-3.000 gld. aan toe te voegen[14]. In dezelfde 'marathonzitting' van 12-23 oktober werd tevens een voorstel geformuleerd om voor 1600 wederom een gedwongen lening uit te schrijven. Net als in het lopende jaar 1599 zou er een 200ste penning geheven moeten worden van de vermogens van 2.000 gld. en meer[15]. Ondanks de zware tijdsomstandigheden ging de Leidse vroedschap hier op 18 november mee akkoord[16]. Op 26 november volgde de Statenresolutie. De volgende dag bleek echter de geldbehoefte nog niet bevredigd te zijn, maar het debat over verdubbeling van de lening die de vorige dag was toegestaan, leverde geen besluit op[17]. Dat volgde pas in de week van 11-18 december, nadat er op 2 en 10 december in de Statenvergadering, en op 6 december in de vroedschapsvergadering uitermate lang over gedelibereerd was[18]. En dat was ook geen wonder: een lening van een 100ste penning was ongekend hoog, en zou voorlopig dan ook niet meer gevraagd worden. Omdat men er zijn twijfels over had of zij wel voor de laagst aangeslagenen betaalbaar zou zijn, besloot men dat ieder die een vermogen bezat groter dan 2.000 gld., een 200ste penning daarvan zou moeten opbrengen; pas als het vermogen meer dan 5.000 gld. bedroeg was men verplicht in plaats van dit halve procent één heel procent te betalen. Indien men 'slechts' 2.000-5.000 gld. bezat dan bestond deze verplichting niet, maar had men de vrije keus tussen een 100ste of 200ste penning. Werd voor dit laatste ge-

9. Archief van de secretarie van Leiden na 1574, Gemeentearchief Leiden (SA II), 7368.
10. SA II, Vroedschapsboek (Vrb.) N, fol. 199 v.
11. *Resoluties, 1599*, 307.
12. SA II, Vrb. N, fol. 202v.; *Resoluties, 1599*, 420.
13. SA II, Vrb. N, fol. 208.
14. *Resoluties, 1599*, 452.
15. *Ibidem*, 463.
16. SA II, Vrb. N, fol. 237v.
17. *Resoluties, 1599*, 499, 501-502.
18. *Ibidem*, 511-512, 523, 563-564; SA II, Vrb. N, fol. 241.

kozen dan paste de stad de wederhelft bij, uiteraard met het recht van inning van de interesten van 12% (losrenten) en 7% (lijfrenten). Maar betaalde men zelf het volle pond, dan verkreeg men ook de rentebrieven, waarvan in 1601 voor het eerst interesten betaald zijn[19]. Van deze groep aangeslagenen werden ten behoeve van de stadsboden aparte registers opgesteld om daarin te kunnen aantekenen wat het antwoord was op de aan ieder persoonlijk gestelde vraag of zij 'de verdoubleringhe van de grote leeninghe zelfs zullen opbrengen off nyet'[20].

Deze gedwongen lening van 1% van alle vermogens groter dan 2.000 gld. werd beschouwd als een verdubbeling van de herziene versie van die van februari van vorig jaar. Het kohier van 1600 was dan ook gebaseerd op dat van de zogenoemde grote lening van 1599. Ieders aanslag werd in principe verdubbeld, ook van hen die via de herziening alsnog werden aangeslagen over 1599 en ook van de vermogenden uit de categorie van 2.000-3.000 gld. Verder bestond er geen verschil. Dit betekent dat de in het kohier van 1600 weergegeven namen, functies en aanslagen, de situatie weergeven van het moment dat het kohier van 1599 werd opgesteld, 20 april 1599[21]. Het feit dat er sedertdien aangeslagenen waren overleden, leverde geen enkel probleem op. De verdubbelde aanslag moest in dat geval gewoon door de erven worden opgebracht[22].

Instructie voor de commissarissen van de Staten van Holland

De resolutie van de Staten van Holland van 26 februari 1599 omtrent de te belasten vermogensbestanddelen, alsmede de instructie voor de commissarissen van de grote lening, van 27 februari, bleven onverminderd van kracht voor de gedwongen lening van 1600[23]. Slechts omdat er problemen rezen 'aengaende de duysterheden... uyt het inhouden van de resoluties der Heeren Staten bevonden, aengaende het redres van de capitale settinge' waren er enige aanvullende artikelen nodig voor de instructie van de commissarissen (16 maart 1600). Maar deze gaan uitsluitend over het opstellen van een nieuw kohier en de termijnen van betaling. Vragen betreffende de taxatie of de rechten van de aangeslagenen kunnen geheel en al beantwoord worden uit de oorspronkelijke instructie van 1599.

Hoe is het kohier tot stand gekomen? Bestaande registers of kohieren van verpondingen, weekgelden of welke belasting dan ook vormden het uitgangspunt. Deze moesten, indien nodig, door de commissarissen worden aangevuld met namen van personen die ten onrechte ontbraken. Vervolgens moest de stad in wijken verdeeld, en zouden uit iedere wijk drie personen worden gekozen, plus een secre-

19. Rekeningen van de tresorier ordinaris, 1600 (fol. 218), 1601 (fol. 11b, 660) in SA II en SA II, 7369.
20. SA II, 4843.
21. SA II, 3991, fol. 99.
22. *Resoluties, 1601*, 7.
23. *Resoluties, 1599*, 95-96, 98-101 en SA II, 7368; *Resoluties, 1600*, 105.

taris, om samen met genoemde commissarissen deze kohieren aan te passen aan de heersende situatie. Het spreekt vanzelf dat dit liefst mensen uit regeringskringen moesten zijn, maar in ieder geval 'de gemeene zake ende gereformeerde religie wel toegedaen'. Nadat de wijzigingen waren aangebracht kon het definitieve kohier worden opgesteld. De in de maanden oktober tot december genomen Statenresoluties maakten een nieuw kohier noodzakelijk, dat op 10 april 1600 gesloten werd[24].

Zeer belangrijk is de vraag naar de aard van hetgeen werd getaxeerd om de hoogte van de aanslag te kunnen bepalen. Genoemde Statenresolutie geeft een gedetailleerde lijst van roerende en onroerende goederen, rechten, en waardepapieren, die naar hun juiste waarde geschat moesten worden, en waarbij het niet terzake deed of ze zich binnen of buiten de stad, of zelfs het land bevonden: heerlijkheden, tienden, visserijen, huizen, landen, molens, erven, veren, gorsen, los- en lijfrenten, kustingen (hypotheekleningen), schepen, handelsvoorraden, meubelen, vaatwerk, juwelen, en geld; voorts wedden en tractementen, maar gekapitaliseerd. Het zijn allemaal vermogensbestanddelen. Als hier geen sprake was van een lening, zou men denken met een vermogensbelasting van doen te hebben, immers, zijn dit niet exact dezelfde elementen die tot ver in de zeventiende eeuw dáárbij aan bod kwamen[25]? Zij het minder gedetailleerd, al deze zaken werden overgenomen in de eedsformule die de per wijk aangestelde functionarissen die hielpen het kohier op te stellen, moesten afleggen. Een extra puntje kreeg daarin nog aandacht: ook degenen die weliswaar niet het minimum-belastbare vermogen bezitten, maar wel 'geheele zijde of fluweele cleederen dragen', moesten worden aangetekend, waarbij tussen haakjes werd opgemerkt dat 'hoeden ofte mouwen voor geen geheele cleederen gerekent' werden. Om ieder misverstand te voorkomen.

De aangeslagene behoefde zijn aanslag niet zonder meer te accepteren. Nadat hij zijn aanslagbiljet thuis had ontvangen, kreeg hij welgeteld vijf dagen om een bezwaarschrift in te dienen, vergezeld van een eigen taxatie van zijn vermogen. Bleek deze te kloppen, dan werd de aanslag verminderd overeenkomstig de eigen begroting. Maar bleek de verklaring onjuist, dan werd de aanslag verviervoudigd, en de aangeslagene beschuldigd van meineed. Bij het opstellen van het kohier van 1600 kreeg de belanghebbende wederom een termijn van vijf dagen om zijn beklag te doen over de aanslag.

Opvallend is het appèl dat op de burgerzin werd gedaan. Medewerking aan de taxatie zal worden gehonoreerd: legt men daarbij geen moeilijkheden in de weg, dan zal dat leiden tot 'goede consideratie by den commissarissen-taxateurs'. Het is niet duidelijk wat men zich daarbij moet voorstellen, maar het lijkt in ieder ge-

24. SA II, 7367, fol. 309.
25. P.W. Klein, 'De heffing van de 100ste en 200ste penning van het vermogen te Gouda, 1599-1722', *Economisch-historisch Jaarboek*, XXXI (1967) 44; SA II, 7539.

val niet ongunstig. Wanneer men zelf zijn aanslag op 1.000 gld. stelde (1599, dus 200ste penning!), werd van taxatie geheel afgezien. In Leiden kwam zo'n hoge aanslag echter niet voor.

Sterker nog was het beroep op landsdienaren en edelen. Zij werden aangespoord om het vaderland te dienen en een voorbeeld te stellen om meer te betalen dan strict vereist was. Aan deze oproep is zeer zeker gevolg gegeven. In Leiden kennen we het geval van Pieter van der Does die 'uyt affectie' een te hoge aanslag had opgegeven, maar wiens weduwe in 1600 niet meer in staat bleek aan het gevraagde te voldoen[26.]. En dat hij niet de enige was, blijkt wel uit de Statenresolutie omtrent een belasting te heffen in mei tot en met oktober 1601, waarin een regeling was opgenomen voor hen die zich in 1599 hoger hadden laten taxeren dan nodig was[27.].

Natuurlijk moesten voor de betaling door de nieuwe aangeslagenen, en van ieders dubbele aanslag, nieuwe termijnen vastgesteld worden. Voor de eerstgenoemde groep werd die gesteld op de maanden april tot juli 1600[28.], terwijl de verdubbeling moest worden opgebracht 'soo haest doenlijck sal zijn'[29.]. Dat dit niet van een leien dakje liep, illustreren talloze resoluties van de Staten van Holland waarbij de diverse ontvangers gemaand werden tot een spoedige betaling. De vroegste dateerde al van 12 april 1600, dus twee dagen nadat het Leidse kohier was vastgesteld. En in augustus treffen we ze nog steeds aan[30.]. Intussen waren er een aantal problemen uit de weg geholpen. De weduwe van Pieter van der Does kreeg voorlopig uitstel van betaling. En de vrouwe van St. Aldegonde kreeg afstel van haar Leidse aanslag van 300 gld., omdat ze een Haagse van 1.000 gld. had, die overigens al betaald was[31.]. Maar dat Jan en Tonis Gijsbrechtsz. slechts 250 in plaats van 500 gld. behoefden te betalen, werd beslist op 16 januari 1601[32.]. En dat de 1.120 gld. van Claes Dircksz. van Montfoort ten onrechte was opgelegd omdat zijn weduwe inmiddels naar Delft vertrokken was en zijn kinderen ieder reeds hun eigen portie hadden opgebracht, werd pas bekend op 28 januari 1601[33.].

III. Het kohier van 1600

Het kohier, opgesteld door Niclaes Cromholt, raad in het Hof van Holland, Jacob Boelens, burgemeester van Amsterdam, Jan Dierhout, burgemeester van Gorinchem, Jan IJsenoutsz. van der Nesse, burgemeester van Leiden, en Claes

26. *Resoluties, 1600*, 140.
27. *Ibidem, 1601*, 82.
28. *Ibidem, 1599*, 452.
29. *Ibidem, 1600*, 107.
30. *Ibidem*, 127, 152, 212, 266.
31. *Ibidem*, 217.
32. *Ibidem, 1601*, 7; SA II, 7367, fol. 63.
33. SA II, 7367, fol. 73 v.

Cornelisz. van Noorden, schepen van Leiden, de door de Staten van Holland aangewezen gecommitteerden, bestaat uit twee gedeelten: ‘over de stadt Leyden, ende over de dorpen daeronder ressorterende ten opsicht van de verpachtinge der gemene middelen’. Het beslaat 309 bladen, waarvan er 122 voor de stad gebruikt zijn, en 187 voor het belastingdistrict Leiden[34]. Het onderzoek heeft zich uitsluitend op het eerste gedeelte gericht, de stad dus. Er zijn verscheidene exemplaren van dit kohier geschreven. Het door ons gebruikte register berust in het Leidse stadsarchief, en is derhalve het stadsexemplaar. Maar tevens werd er voor de gecommitteerden zelf één opgemaakt dat zij op hun beurt moesten overdragen aan het gemeneland. Voor het stedelijk gedeelte is nog een kohier gemaakt ten behoeve van de ontvanger, Adriaan Pietersz. van der Werff.

Het Leidse stuk is ingedeeld volgens de zeventien bonnen, ‘naer gewoonte’ zoals de inleiding vermeldt. Inderdaad gebeurde de indeling van financiële registers te Leiden steeds naar de bonnen, de zeventien wijken waarin de stad was verdeeld, en waarvan de grenzen in het keurboek van 1583 nauwkeurig waren omschreven. Dit laatste wil echter niet zeggen dat de bonindeling niet veel ouder is. Al in 1394 wordt melding gemaakt van hoofdmanschappen, stadsdelen aan het hoofd waarvan een hoofdman stond, de voorloper van de latere bonmeester[35]. Het was hun taak te zorgen voor het bonhuis en de daarin aanwezige inventaris, voornamelijk bestaande uit brandweergereedschappen. In verband met de brandblussing moesten zij er ook op toezien dat 's winters bepaalde gedeelten van de grachten ijsvrij werden gehouden. Verder inden zij onder de inwoners van hun bon een hoofdelijke omslag, en soms ook andere heffingen.

Na de per bon doorgenummerde aangeslagenen volgt, eveneens per bon, de zogenaamde ‘vermeerderinge’: de registratie van een enkeling die in 1599 vergeten was, maar vooral van die groep die 2.000-3.000 gld. aan vermogen bezat. De hier genoteerden werden zowel met terugwerkende kracht over 1599, als over 1600 aangeslagen. In totaal bevat het kohier 1249 aanslagregistraties. Hieronder bevinden zich twee instellingen, die bij de tellingen en berekeningen buiten beschouwing gelaten zijn, namelijk de gezamenlijke vrouwen van de abdij van Rijnsburg, ten name van vrouwe Stephanie van Rossum, en die van de abdij van Leeuwenhorst, ten name van vrouwe Johanna van Lier, die zich na de reformatie te Leiden gevestigd hadden, blijkbaar met medenemen van hun kapitaal: ze werden voor respectievelijke 4.000 en 2.000 gld. aangeslagen, verreweg de hoogste bedragen die voorkomen.

Niet iedereen die was genoteerd werd ook werkelijk aangeslagen. Zo genoten leden van de universitaire gemeenschap vrijstelling. Toch staan er achttien hoogleraren, de regent en de subregent van het Collegium theologicum, twee pedellen

34. J.V. Rypperda Wierdsma, *Politie en justitie* (Zwolle, 1937) 185.
35. H.A. van Oerle, *Leiden binnen en buiten de stadsvesten* (Leiden, 1975) 81.

en een ‘economicus’ in het kohier. Ook kon het gebeuren dat men bij nader inzien niet behoefte te betalen omdat het vermogen niet zo groot bleek als aanvankelijk was aangenomen. Honderd personen bleven zodoende buiten schot, waarvan er vijf blijkbaar zulke ernstige twijfelgevallen waren dat ze zowel onder de oorspronkelijke als onder de toegevoegde aangeslagenen voorkomen, maar beide keren werden vrijgesteld. Hun vermogens bedroegen dus nog geen 2.000 gld. Twee en twintig anderen, van wie het bezit een waarde had van nog geen 3.000 gld., vielen wel in de termen toen de groep van 2.000-3.000 gld. belast werd. Onder de ‘vermeerderinge’ treffen we derhalve twee en twintig ‘oude bekenden’ aan. Negen aangeslagenen werden uit het kohier geroyeerd, hetzij wegens verblijf in het buitenland, of door een fout van de klerk, of omdat men elders al aangeslagen was. En last but not least, ook de Leidse stadssecretaris Jan van Hout is wel opgeschreven, maar niet aangeslagen, hoewel zijn vermogen, gezien de aanslag van 70 gld. in de 200ste penning van 1602[36], daar best aanleiding toe gaf.

Samenvattend komen we tot de slotsom dat er in het kohier 1220 verschillende personen voorkomen, maar dat er daarvan slechts 1109 werkelijk zijn aangeslagen.

Vermogensopbouw van de bevolking

De Leidse aangeslagenen moesten een bedrag betalen dat varieerde van 20 tot 1.600 gld. Oftewel, ze bezaten een belast vermogen van tussen de 2.000 en 160.000 gld. (Een te hoge opgave van het vermogen uit liefde voor het vaderland, alsmede een te lage opgave om de heffing te ontduiken, moeten we, wegens ontbreken van enig inzicht daarin, buiten beschouwing laten). Van allen gezamenlijk bedroeg het vermogen 11.000.500 gld.; gemiddeld komen we per aangeslagene op 9.919 gld. Van de 1109 personen kwamen er 300 boven dit gemiddelde uit, wat overeenkomt met 27%, terwijl 809 personen, oftewel 73% daar onder bleef.

Om onderlinge vergelijking mogelijk te maken, hebben wij alle aangeslagenen ondergebracht in categorieën van steeds 10 gld., te beginnen met 16-25 gld., waartoe ook de 100 twijfelgevallen, die blijkbaar net geen 2.000 gld. bezaten, geacht mogen worden te behoren. De grootste groep aangeslagenen valt in de categorie 26-35 gld. Het zijn er 290; dat wil zeggen bijna een kwart van het totaal en bijna een derde van degenen, die onder het stedelijk gemiddelde vallen, met een gezamenlijk belast vermogen van nog geen 8% van het totaal. Deze groep is veel groter dan de volgende (36-45 gld.), waartoe 124 personen behoren, en zelfs dan de voorgaande (16-25 gld.), waartoe 106 werkelijk aangeslagenen behoren, plus 100 twijfelgevallen.

36. SA II, 7370, fol. 44.

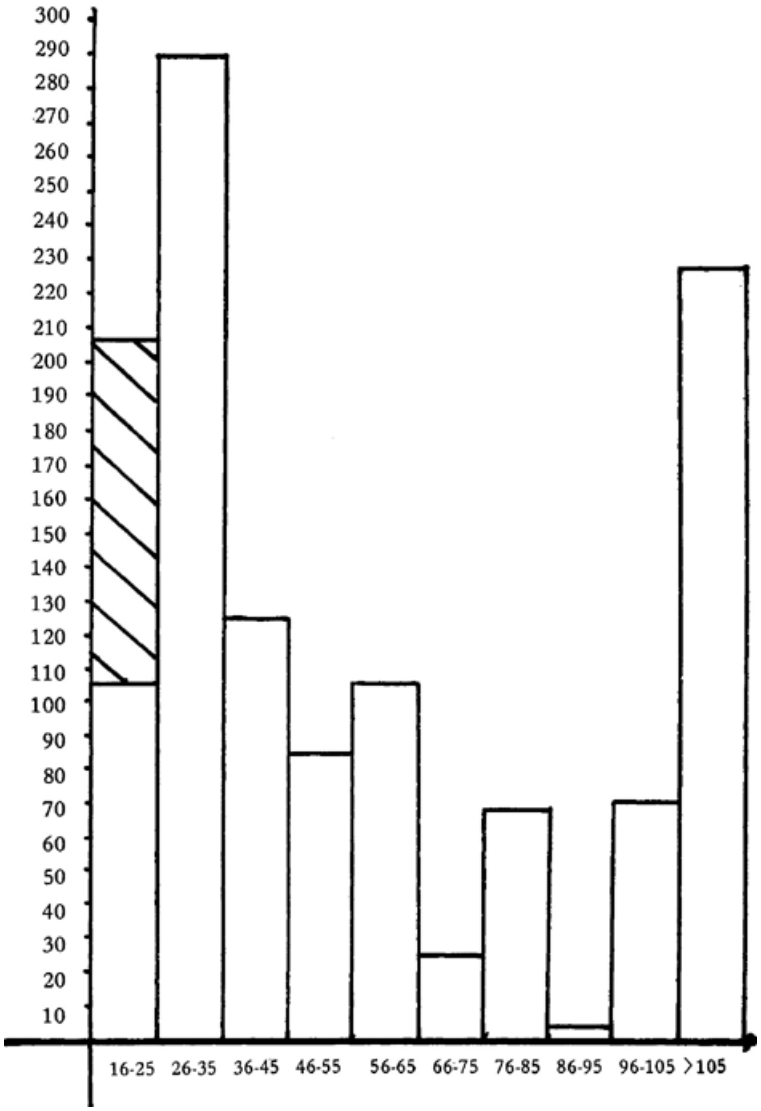

Grafiek van de aangeslagenen per categorie, 1600

Men moet zich goed realiseren dat bovenstaande grafiek slechts een deel van de vermogensopbouw van de Leidse bevolking toont. Alleen het gegoede gedeelte (2.000 gld. was een vrij aanzienlijk kapitaal) komt erin aan bod. Om welk percentage van de totale bevolking gaat het hier? Aangezien de juiste bevolkingsgrootte in 1600 onbekend is, zullen we haar door berekening trachten te benaderen. Een aantal gegevens staat ons daarbij ten dienste.

Zo werd het inwonertal in 1581 berekend door verschillende schrijvers en met verschillende uitkomsten. Posthumus kwam op een totaal van 12.144 personen[37]. Van Oerle hield het op 11.899[38], verwijzend naar Daelemans, die dit echter noemde als het aantal personen dat bij zijn onderzoek naar omvang en structuur van het Leidse huishouden betrokken was[39]. Een bevolkingscijfer geeft Daelemans niet, maar hij rekent voor een huishouden gemiddeld 3,86 personen, noemt een aantal van 2.985 huishoudens en vermeldt dat 79 studenten en 81 scholieren in internaten en 334 behoeftigen in gasthuizen en leegstaande kloosters, buiten beschouwing zijn gelaten. Hij moet derhalve tot een zielental van 12.016 zijn gekomen. Aannemende dat de waarheid in het midden ligt, gaan we bij onze berekeningen uit van dit laatste cijfer: dus 12.016 inwoners in 1581. In 1622 bestond de bevolking uit 44.745 personen[40]. Er kwamen dus in 41 jaar 32.729 mensen bij. De groei van de bevolking was uitsluitend te danken aan de enorme immigratie in Leiden[41]. Posthumus geeft de jaarlijkse aantallen poorterinschrijvingen[42], ontleend aan de ter secretarie bijgehouden poorterboeken. In diezelfde periode van 41 jaar waren dat er 3.748. Gedeeld op de 32.729 personen, komen we tot de conclusie dat één poorter overeenkomt met 8,7 personen. In de jaren 1581 tot en met 1599 vonden er 1630 poorterinschrijvingen plaats. Vermenigvuldigd met de zojuist berekende factor 8,7 betekent dat een bevolkingstoename van 14.181 zielen, zodat er bij het begin van 1600 in totaal 26.197 personen in Leiden woonden (12.016 + 14.181).

Een tweede mogelijkheid om het inwonertal te benaderen biedt de registratie van het aantal personen dat in aanmerking wenste te komen voor goedkoop brood. Toen in 1597 en 1598 de graanprijzen een toppunt bereikten[43], besloot het Leidse stadsbestuur dat armlastigen (een rekbaar begrip!) zich konden opgeven voor de verkoop van door haar gesubsidieerd brood. In 1598 maakten 16.023 mensen daar

37. N.W. Posthumus, *De geschiedenis van de Leidsche lakenindustrie*, II (Den Haag, 1939) 19.
38. Van Oerle, *Leiden*, 428.
39. F. Daelemans, 'Leiden 1581. Een socio-demografisch onderzoek', *AAG-Bijdragen*, XIX (1975) 147-149.
40. Posthumus, *Leidsche lakenindustrie*, II, 153.
41. F. Braudel, *Capitalism and Material Life 1400-1800* (New York - Londen, 1973) 381; Posthumus, *Leidsche lakenindustrie*, II, 155.
42. *Ibidem*, II, 44, III, 883.
43. Van Dillen, *Rijkdom en regenten*, 70.

gebruik van[44]. De opgaven werden verstrekt door 3.529 gezinshoofden. Gemiddeld bestond een gezin dus uit 4,54 personen. Als we de 1220 verschillende geregistreerden in het kohier met deze zelfde factor vermenigvuldigen, komt het kapitaalkrachtige gedeelte van de bevolking op 5.539 personen. Armlastigen en kapitaalkrachtigen vormen dan tesamen een aantal van 21.562. De totale Leidse bevolking zal ongetwijfeld talrijker zijn geweest daar er ook nog wel een tussengroep zal hebben bestaan. Een steekproef van 50% der gevallen heeft uitgewezen dat zelfs van hen die van betaling werden vrijgesteld, niemand in het broodregister van 1597 voorkwam[45]. De armen en rijken kenden dus zelfs in deze economische crisis geen grensgevallen. Maar hoe groot deze 'middenstand' is geweest, valt moeilijk te zeggen. Ik meen niet al te groot: Twee jaar graanschaarste zal velen genoopt hebben zich als armlastig op te geven om aan goedkoop brood te komen. Bovendien is het opmerkelijk dat in het kohier van 1600 de groep met vermogens van 1.600-2.500 gld. kleiner is dan de volgende groep van 2.600-3.500 gld., namelijk 299 tegenover 206 (waarbij de vrijgestelden zijn inbegrepen). Hoe groot zou het aantal bezitters van een vermogen van minder dan 1.600 gld. zijn geweest? Wanneer wij aannemen dat er practisch geen verschil bestond tussen de bevolking in 1598 en begin 1600, staat voor laatstgenoemd jaar een minimum aantal personen van 21.562 buiten kijf. Misschien moeten we er nog een duizendtal bij optellen.

Het totale aantal voor 1.601 berekende huizen bedroeg 4.208[46]. Dit vormt een derde mogelijkheid om de bevolkingsgrootte na te gaan, mits de woonbezetting per huis bekend is. Daelemans kwam voor 1581 tot een gemiddelde bewoningsdichtheid van 4,4[47]. Posthumus becijferde voor 1622 een gemiddelde woonbezetting van 5,08[48]. Dit laatste lijkt me voor 1601 dichter bij de waarheid dan het eerste, want in 1581 waren er nog talloze gebroken gezinnen, en sedertdien is de bevolking explosief gestegen, en zij bleef ook nog stijgen na 1622. De overbevolking die de stadsuitbreiding van 1611 noodzakelijk maakte, waartoe in het begin van de jaren negentig al plannen werden gemaakt[49], moet een zeer hoge woonbezetting van de huizen met zich hebben gebracht, ondanks de grote bouwnijverheid in deze jaren[50] die juist een bewijs van die overbevolking is. Laten we 5,08 personen per huis als minimum aannemen. We komen dan in 1601 tot een bevolkingscijfer van 21.376. Op grond van de registers van de verkoop van gesubsidieerd brood was voor 1598 een gemiddelde gezinsgrootte van ruim 4,5 berekend. In 1581 woonde er

44. SA II, 5895.
45. SA II, 5549.
46. Van Oerle, *Leiden*, 430.
47. Daelemans, 'Leiden 1581', 188.
48. Posthumus, *Leidsche lakenindustrie*, II, 171.
49. SA II, 3.
50. Van Oerle, *Leiden*, 306 vlg.

1 Wanthuis
2 Wolhuis
3 Vleeshuis
4 Gasthuis
5 Over 't Hof
6 Zevenhuizen
7 Rapenburg
8 Nieuwland
9 Hogewoerd
10 Burgstreng
11 Kerkvierendeel
12 Gansoorde
13 Niclaasgracht
14 Marendorp Rijnzijde
15 Marendorp Landzijde
16 Overmare Rijnzijde
17 Overmare Landzijde

Stadsplattegrond van Leiden. Kopergravure door Pieter Bast, 1600. Met bonindeling (de nrs. gelijk aan die van fig. op p. 15). Prentverzameling Gemeentelijke Archiefdienst Leiden, nr. 239.

per huis 1,2 gezin[51]. Wanneer wij deze twee gegevens voor 1601 aannemen, betekent dat een gemiddelde woonbezetting van 5,4 man per huis, oftewel in 1601 een totale bevolking van 22.723 personen.

Op welke manier we de bevolking van 1600 ook benaderen, ten opzichte van 1581 is ze ongeveer verdubbeld. Deze conclusie wordt bevestigd door de stijging van de accijnsopbrengsten in dezelfde periode met ruim 100% exclusief de stijging van de prijsindex[52]. De berekende inwonerstallen variëren van bijna 22.000 tot ruim 26.000. We gaan van 24.000 personen uit om de verhouding te berekenen van de gefortuneerde toplaag tot de totale bevolking van de stad. Het kohier van 1600 telde 1.220 verschillende persoonsregistraties. Bij een gezinsgrootte van 4,54 betekent dat 5.539 personen. Op de 24.000 is dat een percentage van 23%, hetgeen betekent dat bijna een kwart van de gehele bevolking onder de welgestelden mag worden gerekend.

Onderlinge vergelijking van de bonnen

Nu we enige cijfers betreffende de gehele stad de revue hebben laten passeren, zullen we wat nader ingaan op de verschillende stadsdelen, de zeventien bonnen. Immers, het kohier was ingedeeld volgens die bonnen, zodat een onderlinge vergelijking mogelijk is. Per bon is het aantal aangeslagenen, ieder met een aanslag, bekend. We kunnen dus, behalve het totaal aantal aangeslagenen, ook het totaal vermogen per bon uitrekenen. Uitgedrukt in percentages van de stadstotalen levert dat de volgende uitkomsten op: Zie pag. 670.

Wanneer we de absolute cijfers van het belast vermogen uitrekenen, zien we dat het bon Burgstreng koploper is met een kapitaal van 1.194.000 gld., gevolgd door het Gasthuis, met 1.098.000 gld., en Nieuwland, met 1.070.000 gld. De rij wordt gesloten door Niclaasgracht met slechts 217.000 gld. Hierbij dient direct te worden opgemerkt dat Burgstreng en Nieuwland met ieder 102 aangeslagenen de twee hoogsten zijn wat het aantal aangaat, en dat Niclaasgracht zich met 44 aangeslagenen in de onderste regionen bevindt.
Een betere grond voor onderlinge vergelijking levert die van de gemiddelde belaste vermogens per bon op. Dan blijkt dat Niclaasgracht, het bon met het minste kapitaal, ook gemiddeld het minst kapitaalkrachtig is. De grootste rijkdom treffen we aan in de bonnen Vleeshuisvierendeel en Rapenburg, die met kop en schouders boven de rest uitsteken. Opvallend is verder dat het betrekkelijk rijke Wanthuis (7,4% van het totale vermogen) door zijn groot aantal aangeslagenen van 91 het bij de gemiddelde vermogens niet ver brengt, zoals blijkt uit onderstaande tabel (tussen

51. Posthumus, *Leidsche lakenindustrie*, II, 158.
52. *Ibidem*, III, 1142 vgl.

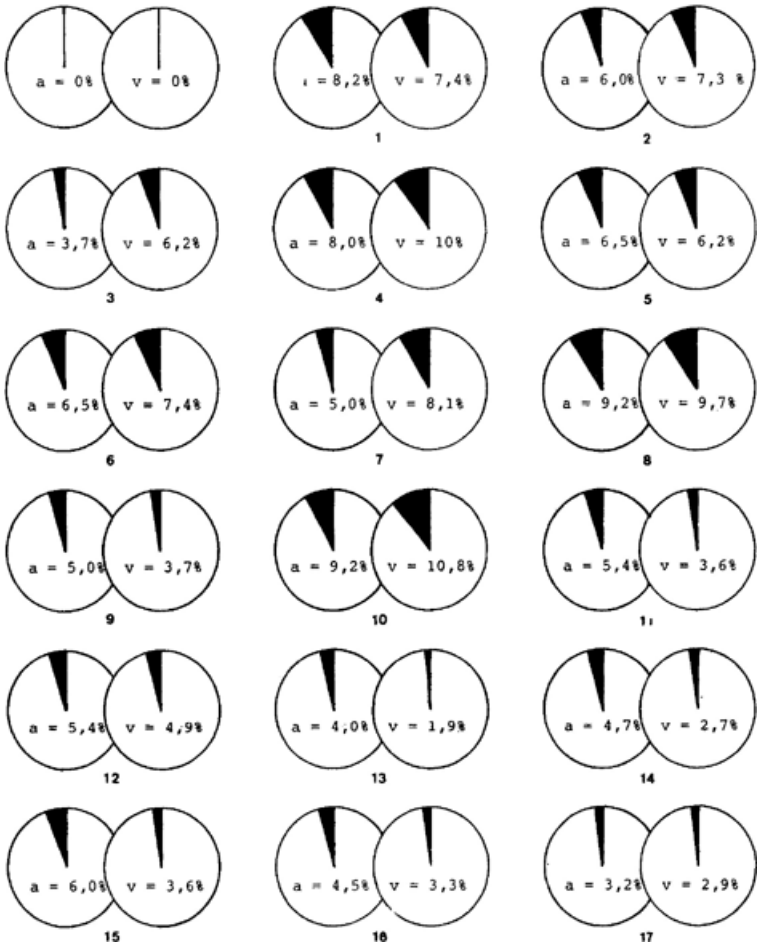

Aantal aangeslagenen en belast vermogen in verhouding tot het stadstotaal in procenten

1. Wanthuis
2. Wolhuis
3. Vleeshuis
4. Gasthuis
5. Over 't Hof
6. Zevenhuizen
9. Rapenburg
8. Nieuwland
9. Hogewoerd
10. Burgstreng
11. Kerk 1/4
12. Gansoorde
13. Niclaasgracht
14. Marendorp Rz.
15. Marendorp Lz.
16. Overmare Rz.
17. Overmare Lz.

haakjes zijn de aantallen aangeslagenen aangegeven):

1.	Vleeshuisvierendeel	16.755 gld.	(41)
2.	Rapenburg	16.181 gld.	(55)
3.	Wolhuisvierendeel	12.015 gld.	(67)
4.	Burgstreng	11.706 gld.	(102)
5.	Gasthuisvierendeel	11.340 gld.	(88)
6.	Zevenhuizen	11.277 gld.	(72)
7.	Nieuwland	10.490 gld.	(102)

Het stadsgemiddelde bedroeg: 9.919 gld.

8.	Over 't hof	9.577 gld.	(71)
9.	Overmare Landzijde	9.171 gld.	(35)
10.	Gansoorde	9.017 gld.	(60)
11.	Wanthuisvierendeel	8.983 gld.	(91)
12.	Hogewoerd	7.333 gld.	(56)
13.	Kerkvierendeel	7.332 gld.	(56)
14.	Overmare Rijnzijde	6.680 gld.	(50)
15.	Marendorp Landzijde	6.068 gld.	(66)
16.	Marendorp Rijnzijde	5.943 gld.	(53)
17.	Niclaasgracht	4.932 gld.	(44)

Willen we iets meer te weten komen over de samenstelling van de groep aangeslagenen, dan kunnen we een onderzoek instellen naar de spreiding van het kapitaal. Wij becijferden per bon het percentage van de aangeslagenen die een vermogen hadden dat groter was dan het gemiddeld vermogen in het betreffende bon. Bovendien werd van deze groep op haar beurt weer het gemiddelde vermogen uitgerekend. Deze twee gegevens, plus dat van het gemiddelde vermogen van iedere bon, geven een aanwijzing over de concentratie van het kapitaal. Immers, wanneer dit percentage laag, en het verschil tussen de twee gemiddelden groot is, kan men spreken van concentratie van veel geld in weinig handen. Als daarentegen het percentage hoog is, doch het verschil juist klein, dan is de groep veel homogener. Verdergaande berekeningen om de gehele samenstelling van de groep te bepalen zijn achterwege gebleven. Onderstaande tabel geeft achtereenvolgens het percentage

aangeslagenen boven het bongemiddelde, hun gemiddeld vermogen, en het gemiddeld vermogen van het gehele bon.

1.	Wanthuisvierendeel	37%	16.264 gld.	8.983 gld.
2.	Niclaasgracht	34%	8.840 gld.	4.932 gld.
3.	Marendorp Rijnzijde	32%	10.824 gld.	5.943 gld.
4.	Burgstreng	32%	24.121 gld.	11.706 gld.

5.	Hogewoerd	32%	15.400 gld.	7.333 gld.
6.	Gasthuisvierendeel	30,7%	29.592 gld.	11.340 gld.
7.	Zevenhuizen	30,6%	26.454 gld.	11.277 gld.
8.	Overmare Landzijde	28,6%	22.100 gld.	9.171 gld.
9.	Over 't hof	28,2%	27.111 gld.	9.577 gld.
10.	Marendorp Landzijde	27,3%	13.111 gld.	6.068 gld.
11.	Overmare Rijnzijde	24%	13.667 gld.	6.680 gld.
12.	Wolhuisvierendeel	24%	33.715 gld.	12.015 gld.
13.	Gansoorde	21,7%	26.538 gld.	9.017 gld.
14.	Nieuwland	21,6%	33.681 gld.	10.490 gld.
15.	Kerkvierendeel	20%	21.181 gld.	7.332 gld.
16.	Vleeshuisvierendeel	14,6%	86.666 gld.	16.755 gld.
17.	Rapenburg	14,5%	83.125 gld.	16.181 gld.

We lezen hieruit af dat de hoogste percentages samenvallen met de kleinste verschillen: In het Wanthuis, Niclaasgracht, en Marendorp Rijnzijde is het vermogendste deel van de bevolking dus betrekkelijk homogeen. Wel ligt het niveau van de gemiddelden in het Wanthuis beduidend hoger dan in beide andere bonnen, die daarbij dan ook de twee allerlaagste plaatsen bezetten. Aan de top zien we een zelfde situatie: het Vleeshuis en Rapenburg hebben zowel het laagste percentage als het grootste verschil. Zij nemen ook wat betreft de gemiddelden de twee bovenste posities in. In de twee allerrijkste bonnen is een groot deel van het kapitaal in handen van een kleine groep.

De grafiek op pag. 673, brengt de percentages aangeslagenen onder en boven het bongemiddelde nog eens duidelijk in beeld. Ter vergelijking zijn ook de percentages aangeslagenen in ieder bon boven of onder het stadsgemiddelde opgenomen. Het valt dan op dat in Wolhuis-, Vleeshuis-, en Gasthuisvierendeel, Zevenhuizen, Rapenburg, Nieuwland, en Burgstreng meer personen boven het stads- dan boven het bongemiddelde uitkomen, en dat in de overige tien bonnen de situatie juist omgekeerd is. Dit ligt ook voor de hand, aangezien genoemde zeven de welgestelde bonnen zijn, waar het gemiddelde van de vermogens hoger lag dan het stadsgemiddelde, terwijl dat bij de andere tien juist andersom was.

Tot nu toe hebben we ons uitsluitend bezig gehouden met de aangeslagenen in elk bon. Maar welk gedeelte was dit eigenlijk van de totale bevolking? Om hiervan een indruk te krijgen, staan ons twee mogelijkheden ten dienste. We kunnen het aantal gezinnen berekenen dat in 1601 in Leiden woonde, en we kunnen een vergelijking

maken met de aantallen personen die in 1598 in aanmerking wilden komen voor goedkoop brood.

Zoals al bij de berekeningen omtrent het bevolkingsaantal van de gehele stad is

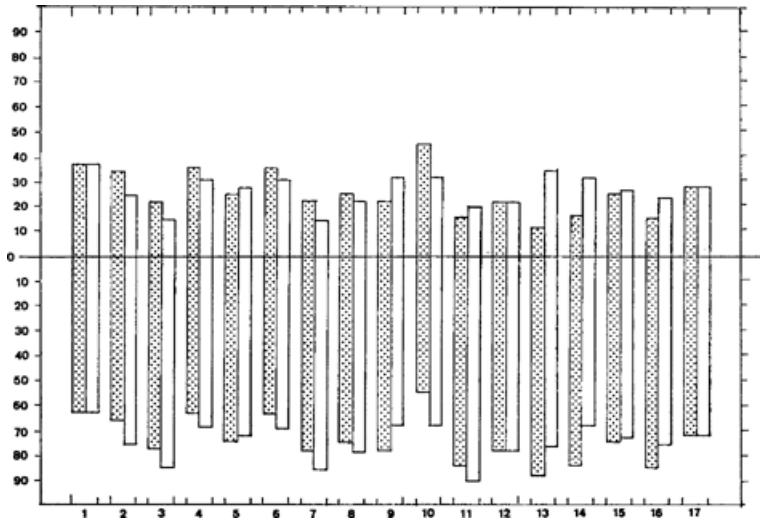

Percentages aangeslagenen per bon boven/beneden het bon- en stadsgemiddelde (gestippeld)

1. Wanthuis
2. Wolhuis
3. Vleeshuis
4. Gasthuis
5. Over 't Hof
6. Zevenhuizen
7. Rapenburg
8. Nieuwland
9. Hogewoerd
10. Burgstreng
11. Kerk 1/4
12. Gansoord
13. Niclaasgracht
14. Marendorp Rz.
15. Marendorp Lz.
16. Overmare Rz.
17. Overmare Lz.

gebleken, is het huizenaantal van 1601 bekend. Ook het aantal huizen per bon is berekend[53], en daarmee kunnen we wat beginnen, immers ook de gemiddelde bewoning per huis is bekend: in 1581 was dat 1,2 gezin per huis. Als we dat ook voor 1601 aannemen, dan vinden we de volgende percentages van het aantal aangeslagenen ten opzichte van het aantal gezinnen per bon:

1 Wanthuisvierendeel 65%
2 Gasthuisvierendeel 49%
3 Burgstreng 47%
4 Wolhuisvierendeel 36%
5 Vleeshuisvierendeel 35%
6 Over 't hof 31%
7 Overmare Rijnzijde 29%
8 Zevenhuizen 27%
9 Gansoorde 26%

53. Van Oerle, *Leiden*, 431.

0 Kerkvierendeel 23%
1 Marendorp Rijnzijde 23%
2 Nieuwland 17%
3 Overmare Landzijde 15%
4 Hogewoerd 13%
5 Niclaasgracht 11%
6 Marendorp Landzijde 11%
7 Rapenburg 9%

De uitersten zijn het interessantst: in het Wanthuis, waarin het aanwezige vermogen nogal gelijkmatig over de aangeslagenen verdeeld bleek, behoort een zeer groot gedeelte van de bevolking tot die aangeslagenen. Blijkbaar een bon met weinig sociale tegenstellingen. Dit in contrast met het Rapenburg, gemiddeld het één na rijkste bon, waar een kleine zeer rijke top gevestigd was: hier behoorde slechts 9% van de bevolking tot de aangeslagenen, die overigens niet uitsluitend aan de gelijknamige gracht woonden.

Een opmerkelijk beeld geven deze percentages wanneer ze in kaart gebracht worden: hoe verder verwijderd van het middelpunt van de stad, nabij het stadhuis, waar reeds in de middeleeuwen de vier stadskwartieren genoemd naar het wanthuis, het wolhuis, het vleeshuis, en het gasthuis, elkaar raakten, hoe kleiner het aantal aangeslagenen per bon in vergelijking tot zijn totale inwonertal. Of anders gezegd: de rijken vestigden zich het liefst in het alleroudste centrum van de stad, en de armen woonden bijeen in de ‘schil’ daaromheen.

Een vergelijking van het aantal aangeslagenen en het aantal personen dat om goedkoop brood kwam, geeft een nog duidelijker indruk van de sociale structuur van de bonnen. In het volgende staatje zijn de bonnen op volgorde van het aantal behoeftigen gezet, terwijl de aantallen aangeslagenen tussen haakjes vermeld zijn:

1 Wanthuisvierendeel 70 (91)
2 Burgstreng 266 (102)
3 Vleeshuisvierendeel 329 (41)
4 Gasthuisvierendeel 338 (88)
5 Wolhuisvierendeel 352 (67)
6 Overmare Rijnzijde 462 (50)
7 Marendorp Rijnzijde 464 (53)
8 Kerkvierendeel 615 (56)
9 Zevenhuizen 627 (72)
10 Gansoorde 656 (60)
11 Over 't hof 675 (71)
12 Overmare Landzijde 883 (35)
13 Hogewoerd 1.458 (56)
14 Niclaasgracht 1.480 (44)
15 Nieuwland 2.162 (102)
16 Marendorp Landzijde 2.316 (66)
17 Rapenburg 2.870 (55)

Wat hierboven reeds over het Wanthuis en het Rapenburg gezegd is, blijkt ook uit deze cijfers zonneklaar. In mindere mate geldt voor Burgstreng eveneens dat er betrekkelijk geringe sociale verschillen voorkomen, terwijl die ook in Nieuwland wel danig in het oog springen.

Vergelijking van de verschillende uitkomsten van de berekeningen leidt tot de conclusie dat men in de bonnen Vleeshuisvierendeel en Rapenburg een concentratie van een aantal bewoners aantreft met een topvermogen, wat die twee gemiddeld tot verreweg de rijkste stadsdelen maakt. Het is dus nauwelijks verbazingwekkend

wanneer we in het kohier in het Vleeshuis jhr. Pieter van der Does ontmoeten, wegens zijn verdiensten in de strijd tegen de Spaanse Armada luitenant-admiraal

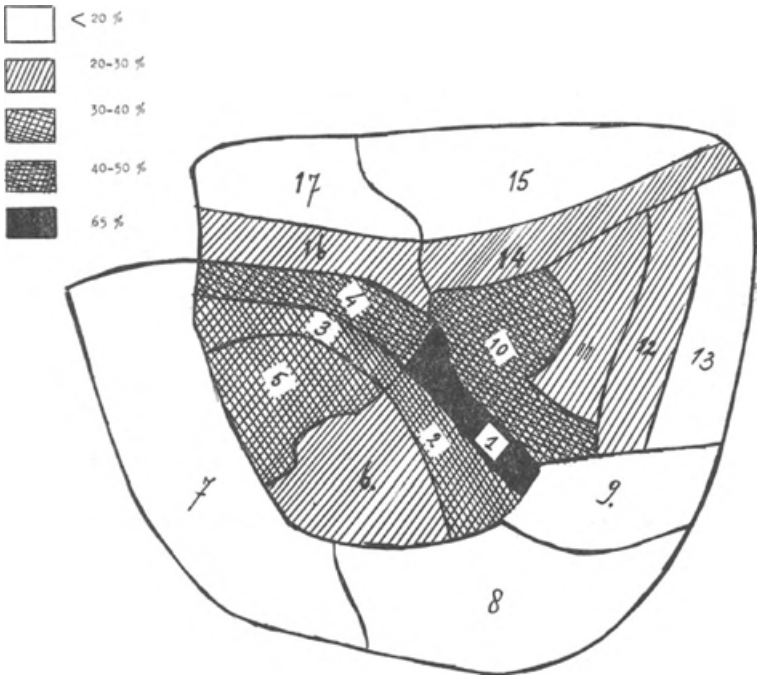

Bonsgewijs overzicht van de percentages aangeslagen 'gezinnen' ten opzichte van de totale bevolking per bon

1. Wanthuis 65%
2. Wolhuis 36%
3. Vleeshuis 35%
4. Gasthuis 49%
5. Over 't Hof 31%
6. Zevenhuizen 27%
7. Rapenburg 9%
8. Nieuwland 17%
9. Hogewoerd 13%
10. Burgstreng 47%
11. Kerk ¼ 23%
12. Gansoord 26%
13. Niclaasgracht 11%
14. Maredorp Rz. 23%
15. Maredorp Lz. 11%
16. Overmare Rz. 29%
17. Overmare Lz. 15%

van Holland, op 24 oktober 1599 gesneuveld als opperbevelhebber van een eskader dat uitgevaren was op zoek naar de Spaanse zilvervloot[54.], aangeslagen voor 1.600 gld. Voorts treffen we aan jhr. Cornelis van der Mijle, voor 1.200 gld., en voor dit zelfde bedrag tezamen de jonkvrouwen Marie Huybertsdr. Sloots en Agatha van Culenburch, weduwen van respectievelijk Willem van Palensteyn en jhr. Aelbrecht van Raephorst. In het bon Rapenburg treffen we de koopman Daniel van der Meulen, voor 1.200 gld. en de heer van Calslagen, voor 1.200 gld. De houder van

54. Van Dam van Isselt, *Prins Maurits' veldtocht*, 22; *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, VI (Leiden, 1924) 435.

de bank van lening, Syon Luz[55], werd, uitsluitend privé, voor 1.000 gld. aangeslagen. Maar beide bonnen tonen een geheel verschillende sociale structuur: terwijl in het volkrijke Rapenburg slechts een klein gedeelte was aangeslagen, en het aantal behoeftigen daarentegen enorm groot was, telde de bevolking van het Vleeshuis een veel groter percentage aangeslagenen en een betrekkelijk klein aantal behoeftigen.

Tot de welgestelde bonnen mogen we ook rekenen het Gasthuis- en Wolhuisvierendeel, Nieuwland, en Burgstreng, waarbij Nieuwland het patroon vertoont van het bon Rapenburg, en de andere drie qua structuur meer op het Vleeshuis lijken. De bevolking van Burgstreng is van deze subtop het meest homogeen.

Nog veel homogener van samenstelling is de bevolking van het Wanthuis. Hier kwamen practisch geen broodaanvragen voor, en werd maar liefst 65% van alle gezinnen aangeslagen. En daarvan bezat een groot percentage een vermogen dat groter was dan het eigen bongemiddelde, dat overigens niet zo bijzonder hoog lag.

De drie minst kapitaalkrachtige bonnen zijn, in deze volgorde, Niclaasgracht, Marendorp Rijnzijde, en Marendorp Landzijde. Het aantal aangeslagenen is in alle drie laag; het aantal verzoeken om goedkoop brood is met name in Marendorp Rijnzijde en Niclaasgracht hoog. Terwijl in Marendorp Landzijde het kapitaal vooral bij een toplaag blijkt te zitten, is in beide andere het geringe kapitaal vrij gelijkmatig over de aangeslagenen gespreid. Maar veel rijkdom is er in geen van deze stadsgedeelten.

Relatie regenten-rijkdom

Dat alle of in ieder geval de meeste stedelijke bestuurders onder de aangeslagenen zouden voorkomen, leek een voor de hand liggende zaak. Waarnaar men slechts kon gissen was de precieze omvang van hun vermogen en de plaats die ze zouden innemen temidden van de 'rijkdom' van de stad, zoals de groep van de kapitaalkrachtigste ingezetenen vaak werd aangeduid. Een aantal regenten bleek bij hun registratie in het kohier te zijn voorzien van hun functie als burgemeester, vroedschap of schepen. Hierdoor kon worden bepaald dat het ging om de groep bestuurders, die optrad in het dienstjaar beginnend op 10 november 1598[56]. In de telling werden alle veertig leden van de grote vroedschap of veertigraad, dus de zittende burgemeesters en schepenen incluis[57], en bovendien de schout betrokken. Hoewel deze laatste als dienaar van de landsoverheid geen lid was van de veertig-

55. A.J. Versprille, 'Sion Luz', *Leids Jaarboekje* (1975) 113-114. Sion Luz was wegens fraude al sedert 9 mei 1598 als tafelhouder te Leiden geschorst.
56. Afgeleid uit de presentielijsten van de vergaderingen van de grote vroedschap van 15 november 1598 (38 aanwezigen) en 7 mei 1599 (37 aanwezigen) respectievelijk SA II, Vrb. N, fol. 164 en 184.
57. P.J. Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche stad*, III (Den Haag, 1916) 140-142, 166-167, 171-172.

raad, mag de voorzitter van het Gerecht (de schout, de vier burgemeesters, en de acht schepenen) toch niet ontbreken in een beschouwing over stedelijke regenten. Het gaat in totaal om 39 werkelijk aangeslagen personen, terwijl er één wel geregistreerd, maar na een bezwaarschrift vrijgesteld werd van betaling. Dit was mr. Simon Fransz. van Merwen, de landmeter, en dat behoeft ons geenszins te verbazen wanneer we weten dat hij juist verwikkeld was in een zaak om loonsverhoging te krijgen boven zijn salaris dat na moeilijkheden op 2 juni 1594 was vastgesteld[58]. Eén veertigraad komt in het geheel niet in het kohier voor: Huych van Alkemade.

De beide niet-aangeslagen regenten, die blijkbaar onder het belastbare minimumvermogen blijven, meegeteld, hebben de 41 regenten gezamenlijk een belastbaar vermogen van 1.080.000 gld. We hebben gezien dat het stadstotaal 11.000.500 gld. bedroeg, verdeeld over 1.109 aangeslagenen. In percentages uitgedrukt wil dat zeggen dat 3,7% van alle aangeslagenen 9,9% van het totaal belast vermogen bezit. Dat de regenten er over het algemeen warmpjes bijzitten, blijkt ook al uit hun gemiddelde vermogen, dat ruim 26.000 gld. bedraagt, oftewel bijna drie keer zoveel als het stadsgemiddelde. De spreiding van het kapitaal blijkt in deze groep nogal gelijkmatig te zijn, hoewel er enerzijds regenten niet zijn belast, en anderzijds de toppen worden gevonden in de categorieën van 700 en 800 gld. Maar een betrekkelijke homogeniteit blijkt uit het feit dat er van de 41 regenten 23 een vermogen hebben dat weliswaar kleiner is dan het gemiddelde in deze populatie, maar dat - gemiddeld - altijd nog groter is dan het stadsgemiddelde (namelijk 11.956 gld.), terwijl de zeventien man die een kapitaal bezitten groter dan het gemiddelde in de eigen groep, met een gemiddeld vermogen van 47.351 gld. ver beneden dat van de overeenkomstige groep in de rijkste bonnen blijft.

Wanneer we tenslotte nog enige aandacht richten op de beroepen die voorkomen onder de regeringsdienaren, dan zien we dat er zich onder de 15 die zijn gesignaleerd, vier brouwers bevinden, drie lakenkopers, twee korenkopers, en voorts telkens één notaris, verver, schoenmaker, bakker, en landmeter (de reeds genoemde Van Merwen).

Beroepen

Bij 605 personen in het kohier stond het beroep vermeld, of, in geval van weduwen, dat van de overleden echtgenoot. Dat is bijna de helft van het totaal aantal voorkomende personen. Het leek zinvol een onderzoek in te stellen naar de beroepen van de andere helft: hoe groter het aantal gevonden beroepen, hoe degelijker immers daaruit te trekken conclusies. De naspeuringen, voornamelijk via de klappers op de retro-acta van de burgerlijke stand, enige series uit het archief van de wees-

58. E. Pelinck, 'De functionarissen belast met de zorg voor de stadsbouwwerken te Leiden (1575-1818)', *Leids Jaarboekje* (1967) 61; SA II, Vrb. N, fol. 211v-229, 232-232v.

kamer, en enige delen uit het archief van de stedelijke secretarie betreffende de bevolking, hebben 119 beroepen opgeleverd, wat het totaal brengt op 724. Een volledige lijst, met vermelding van het aantal registraties, en de hoogst en laagst voorkomende aanslag (of de enige aanslag) per beroep, is als bijlage II achteraan toegevoegd.
Hoewel er geen direct verband gelegd mag worden tussen beroep en bezit, kunnen wij toch conclusies trekken uit het veelvuldig voorkomen van identieke vermogens in dezelfde beroepsgroep. Zonder dit te verabsoluteren, zien wij een indicatie van de sociale status der beoefenaren van dat beroep. En wanneer het bronnenmateriaal er zich toe leent, kunnen diverse beroepen onderling worden vergeleken. Uit de opgestelde lijst lichtten wij die beroepen, waarvan acht of meer beoefenaren gevonden waren. Bij een kleiner aantal leek het niet verantwoord conclusies te trekken. Deze handelwijze leverde 27 beroepsgroepen op, die zodanig werden gerang-

beroep	**aantal**	**aanslagen in guldens**		
		modaal	**hoogste**	**laagste**
brouwer	16	200	500	50
koopman	17	100	1.200	-
olieslager	8	80	200	30
graankoper	10	60	700	40
lakenbereider, -koper, -reder	20	60	300	30
kruidenier	11	60	250	30
vlees-, beenhouwer	18	60	180	-
verver	13	50	450	30
schipper	15	50	160	20
smid, sloten-, messenmaker	12	40	140	20
goudsmid	8	40	80	30
koopman in textiel	10	30	240	20
bouwman	24	30	240	-
waard, (bier)tapper	28	30	200	-
scheepmaker	11	30	200	20
timmerman	17	30	160	-
vellebloter	22	30	140	-
schoenmaker	27	30	120	-

notaris	9	30	100	30
glazenmaker	9	30	72	30
drapier	32	30	70	-
kuiper	16	30	50	-
metselaar	12	30	50	-
bakker	42	20	350	-
tinnegieter, lepelmaker	8	20	200	-
warmoesman	20	20	140	-
kleermaker, snijder	12	20	100	-

schikt dat bovenaan dát beroep staat waarbij de modale aanslag het hoogst was. In het geval er meer dan één beroepsgroep dezelfde modale aanslag bleek te hebben, gaf de hoogstvoorkomende aanslag de doorslag. Op deze manier stelden wij een sociale ladder op. Hierbij moeten we goed bedenken dat het uitsluitend om welgestelden gaat, en dat er dus enerzijds vele beroepen niet in deze lijst voorkomen, en er anderzijds beoefenaren van wel voorkomende beroepen beneden een vermogen van 2.000 gld. bleven. Ter illustratie diene slechts dat er 42 bakkers geregistreerd waren, maar dat er tussen 18 december 1596 en 27 maart 1598 116 bakkers een eed hebben afgelegd op een nieuw reglement[59].

Vorenstaande tabel behoeft weinig toelichting. Er spreekt duidelijk een sociale hiërarchie uit, die wij, nogmaals, niet moeten verabsoluteren. Maar dat een brouwer meer status genoot dan een kleermaker, is zonneklaar. En dat de lakenbereiders, een nieuw type producent in deze tijd[60], over het algemeen beter gesitueerd waren dan de drapiers (overigens een zeer homogene groep), is een uitgemaakte zaak. Evenmin als deze laatsten staan trouwens de kooplui in textiel (baai, saai, warp, linnen) en de vellebloters hoog op de lijst. De textielindustrie, de slagader van Leidens bestaan, levert geen grote vermogens op. Deze treft men veeleer aan bij de groothandel in de consumptieve sfeer (brouwers, olieslagers, graankopers), en bij de kooplui, een branche waarin de sociale gelijkheid ver te zoeken is. De spreiding van hun vermogens was als volgt: 1 van 1.200 gld. (Daniel van der Meulen), 1 van 600 gld. (Niclaes de Wit, die kort daarna failliet zou gaan[61]), 1 van 520 gld. (Jan de la Faille, zwager van Daniel van der Meulen[62]), 1 van 120 gld., 4 van 100 gld., 1 van 60 gld., 3 van 50 gld., 1 van 40 gld., 3 van 30 gld., en 1 vrijgesteld.

Treffen we aan de top van de sociale ladder louter zelfstandigen aan, werkend in het commerciële vlak, aan de voet zullen ongetwijfeld net als elders de ongeschoolde arbeiders staan, meestentijds in loondienst[63]. We noemen de vollers- en lakenbereidersknechten, de vellenwassers en de wolpluisters. Verder de talloze huisindustriële loonarbeiders in de textielindustrie, zoals de spinners en spinsters en de overigens meer gespecialiseerde wevers[64]. Wat betreft de kleine zelfstandigen, het eerdergenoemde broodregister geeft opvallend veel schoenlappers.

Als we de totale lijst van 149 beroepen doornemen, valt het overheersende aantal zelfstandigen wederom op. Verder komen er een aantal werknemers in de ambtelijke sfeer in voor, zowel werkzaam voor de stad, als voor het gewest, en, hoe kan

59. SA II, 2099, fol. 49-57v.
60. Posthumus, *Leidsche lakenindustrie*, III, 698.
61. Zie aantekening in de marge bij zijn registratie, fol. 51 en SA II, 7367.
62. A.J. Versprille, 'Hester della Faille', *Leids Jaarboekje* (1975) 78, 83.
63. R. Van Uytven, 'Bronnen en methode voor de studie van de vermogensgroepen in de steden (14e-16e eeuw)', *Handelingen van het XXVIe Vlaams filologencongres* (Gent, 29-31 maart 1967) 390.
64. Posthumus, *Leidsche lakenindustrie*, II, 502, 616, 619, 645, 646, 673, 719.

het anders in Leiden, 23 personen die verbonden zijn aan de universiteit. Opvallend is dat de agrarische sector met 24 bouwmannen, 20 warmoeslieden, 5 boomgaardmannen en 1 fokker rijkelijk vertegenwoordigd is. En zelfs treffen we een paracelsist aan, mr. Jan van Hattum in de Kloksteeg, aanhanger van de omstreden medische leer van Paracelsus.

Van concentratie van enigerlei beroep in een bepaald stadsdeel was nauwelijks sprake. Toch waren er een paar opvallende uitzonderingen op deze regel. Het spreekt vanzelf dat voor de scheepmakers en de schippers vaarwater een eerste vereiste is. Zij woonden dan ook vooral in de bonnen Overmare Rijnzijde en Marendorp Rijnzijde. Voor de slagers was blijkbaar de veemarkt het centrale punt: 9 van de 18 vleeshouwers woonden in Marendorp Landzijde, waar de veemarkt zich bevond, ter plekke van de huidige Noord- en Zuidrunderstegen, en nog eens 6 in het aangrenzende bon Overmare Landzijde. Voor de professoren had de Akademie grote aantrekkingskracht: van de 18 woonden er 7 in Over 't hof en 6 in Zevenhuizen, dus in het oudste deel van de stad op een steenworp afstand van hun werk. En de molenaars, tenslotte, woonden alle 7 in het bon Rapenburg, waar volgens de stadsplattegrond van Pieter Bast overigens maar 5 molens op de wallen staan.

IV. Andere gedwongen leningen in dit tijdvak

Nadat in 1572 de overgang van talloze Hollandse steden, waaronder Leiden, naar de kant van de opstand de prins van Oranje vaste grond onder de voeten had gegeven, en de Hollandse Staten op eigen gezag waren bijeen gekomen, werd herhaaldelijk gebruik gemaakt van het middel van de gedwongen lening om de benarde militaire situatie het hoofd te kunnen bieden. Al op 20 november 1572 kwam een kohier tot stand, opgesteld op last van Willem van Oranje, waarin 318 Leidenaars werden aangeslagen[65]. Tijdens het uit twee fasen bestaande beleg, van oktober 1573 tot 3 oktober 1574, uiteraard, maar ook gedurende de eerste tijd daarna had Leiden niet de mogelijkheid een financiële bijdrage te leveren aan de opstand. Maar vanaf maart 1576 zullen ook zijn burgers en ingezetenen regelmatig zijn geconfronteerd met de grote nood waarin het vaderland verkeerde, door de gedwongen leningen die de Staten van Holland uitschreven. Er bevinden zich in het Leidse stadsarchief een twaalftal kohieren of rekeningen van dergelijke heffingen uit de periode 12 maart 1576 tot 17 augustus 1588. De aantallen aangeslagenen lopen nogal uiteen. Op 16 oktober 1581 werden er 128 personen aangeslagen[66] van een totale bevolking, zoals we hierboven gezien hebben, van ca. 12.000 zielen. In 1585 waren het er 438[67]. Op 10 mei 1576 deed men een beroep op de allerbest gesitu-

65. SA, 1253-1575, inv. nr. 941.
66. SA II, 3982.
67. SA II, 2864(a).

eerde burgers: het waren er 78[68]. En op 30 juni 1583 uitsluitend op de leden van de veertigraad[69]. Maar wat alle heffingen gemeen hebben is het feit dat van tevoren het bedrag werd vastgesteld dat moest worden opgebracht, zowel het totale bedrag voor het gehele gewest, als het aandeel daarin voor de stad. De stedelijke regering moest maar een methode vinden om de haar toegedachte quote over haar inwoners om te slaan. Het gevolg van dit systeem is dat de voet, waarop de lening geheven zou worden, niet bij Statenresolutie werd vastgesteld. En helaas vinden we ook in de stedelijke archivalia geen aanwijzingen hieromtrent. Van keer tot keer werd de situatie bekeken, en vermoedelijk een mondelinge afspraak gemaakt over het te volgen systeem. Hoewel de verschillende kohieren deels wel op elkaar, deels op kohieren van de verponding gebaseerd zullen zijn, is hun opzet toch steeds anders. In juni 1576 heeft men zonder meer de helft van ieders aanslag van maart van dat jaar genomen[70]. Maar het kohier van 1580 vermeldt de 95 aangeslagenen keurig netjes op volgorde van hun aanslag van 125 tot 25 gld.[71]. In 1581 kende men slechts aanslagen van 30 en 60 gld. Maar in juni 1583 en september 1584 werd de aanslag berekend volgens de kerf[72]: het vermogen werd daarbij uitgedrukt in een aantal kerven, en per kerf werd er een te betalen som vastgesteld. Maar zolang we de norm van de kerf niet kennen, levert deze methode geen gegevens op over de vermogens, echter wel voor een onderlinge vergelijking van de aangeslagenen. Het kohier van 14 juli 1584 deelt alle aangeslagenen in vier groepen in: ‘alderijckste’, ‘rijcke’, en ‘middelbaer rijcke’[73].

Nadat in 1585 een gedwongen lening was uitgeschreven voor het ontzet van Antwerpen[74], en in 1588 voor de bestrijding van de Armada[75], hebben wij tot 1599 geen kohieren of rekeningen van deze aard meer aangetroffen. De door Fruin beschreven en ‘misschien de gewichtigste uit onze geheele geschiedenis’ genoemde tien jaren, 1588-1598[76], waarin de jonge Republiek zich heeft geconsolideerd, gaven blijkbaar de nodige financiële armslag. Pas in 1599 was het noodzakelijk wederom naar het middel van de gedwongen lening te grijpen.

Het kohier van 1576

De revenuen van de eerste lening[77], die de ingezetenen van het zich herstellende

68. SA II, 3978.
69. SA II, Vrb. K/L, fol. 143v.
70. SA II, 3979.
71. SA II, 3980.
72. SA II, Vrb. K/L, fol. 143v, 214 vlg.
73. *Ibidem*, fol. 212; Posthumus, *Leidsche lakenindustrie*, II, 175.
74. SA II, 2864(b).
75. SA II, 3988, 3988*.
76. R. Fruin, *Tien jaren uit den tachtigjarigen oorlog 1588-1598* (Den Haag, 1910) 3.
77. SA II, 3976.

Leiden volgens vroedschapsresoluties van 12 en 13 maart 1576 moesten opbrengen, waren voornamelijk bedoeld voor het ontzet van Zierikzee. Menige pogingen tot ontzet strandden echter en bij één van die vergeefse pogingen sneuvelde Louis de Boisot, de man die Leiden ontzette. Tenslotte moest de stad op 30 juni 1576 capituleren[78].

In totaal werden in 1576 496 personen aangeslagen, verdeeld over 16 bonnen (Gansoorde en Niclaasgracht waren gecombineerd, maar zijn, terwille van de vergelijking met andere jaren, gescheiden met behulp van andere registers), terwijl de magistraat en de adel in aparte rubrieken waren ondergebracht. Er zijn 17 verschillende aanslagcategorieën te onderkennen, variërend van 6 tot 300 gld. Het schema dat als bijlage III is opgenomen, geeft de verdeling van de aangeslagenen. De eerste tien groepen zijn in onderstaande grafiek weergegeven. Duidelijk blijkt de eerste, die van 6 gld., verreweg de grootste te zijn. Deze categorie telt 143 aangeslagenen, een krappe 30% van het totale aantal.

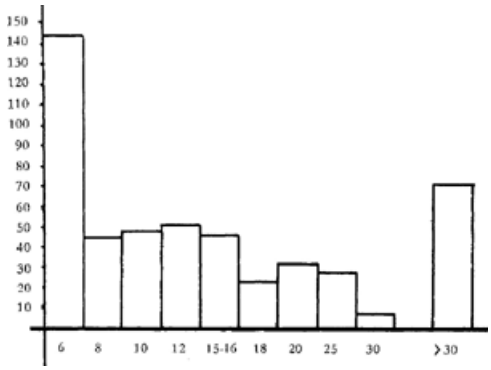

Grafiek van de aangeslagenen pfr categorie, 1576

Welk gedeelte van de totale bevolking maakte deze populatie van 496 uit? Op 7 augustus 1574, dus tijdens het tweede beleg werd een volkstelling gehouden, die op een zielental van 12.660 uitkwam[79]. Dit getal is ongetwijfeld te hoog voor anderhalf jaar later, immers, de honger zou nog velen voor 3 oktober wegnemen, en de immigratie was nog niet op gang gekomen. Maar als we desondanks het aantal aangeslagenen in maart 1576 uitrekenen in verhouding tot een bevolking van

78. *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, V (Utrecht, 1952) 51.
79. W.S. Unger, 'Hoeveel inwoners had Leiden tijdens het beleg in 1574', *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde*, (1914).

12.660, komen we op een percentage van 4%. Als we het gemiddelde huishouden op 3,86 personen stellen, zoals ook in 1581 gebeurde, wat weliswaar laag is vergeleken bij andere steden, maar wat, gezien de moeilijke tijdsomstandigheden (grote hoeveelheid gebroken gezinnen) reëel is[80], betekenen 496 aangeslagenen in feite 1910 goed gesitueerde inwoners, hetgeen 16% van de bevolking is.
Op dezelfde manier kunnen we het aantal aangeslagenen per bon uitdrukken in percentages van de grootte van de bevolking op 7 augustus 1574. Behalve met bovengenoemde beperking moeten we er rekening mee houden dat de leden van de magistraat en de edellieden in de stad niet in hun bon, maar in een aparte rubriek geregistreerd staan. Beide factoren zijn van invloed op het resultaat van onderlinge vergelijking van alle bonnen, immers, de loop van de bevolking zal niet in alle stadswijken gelijk zijn geweest, en niet in alle bonnen waren veertigraden gevestigd. Onderzoek in het volkstellingsregister van 1581[81] heeft echter wel uitgewezen dat in 12 van de 17 wijken leden van het stadsbestuur woonden, en dat het er nooit meer dan vijf in een bon waren. Het kapitaal van de veertigraad is derhalve niet in één of enkele bonnen geconcentreerd geweest. In onderstaande tabel staan de bonnen op volgorde van het aantal aangeslagenen. Naast genoemd per-

bon	**aantal**	**% t.o.v. 7-8-1574**	**% van stadstotaal**
1. Wanthuisvierendeel	62	51,72	12,53
2. Gasthuisvierendeel	46	32,81	9,29
3. Burgstreng	42	27,40	8,49
4. Nieuwland	37	14,66	7,47
5. Gansoorde	29	15,05	5,86
6. Wolhuisvierendeel	25	23,16	5,06
7. Zevenhuizen	24	13,51	4,85
8. Niclaasgracht	24	9,26	4,85
9. Marendorp Landzijde	24	7.72	4,85
10. Hogewoerd	23	8,20	4.64
11. Marendorp Rijnzijde	20	14,28	4,04
12. Over 't hof	19	11,19	3,84

80. Daelemans, ‘Leiden 1581’, 149, 151; R. Mols, s.j. ‘Beschouwingen over de bevolkingsgeschiedenis in de Nederlanden’, *Tijdschrift voor Geschiedenis*, LXVI (1953) 213-214; A.M. van der Woude, ‘De omvang en samenstelling van de huishouding in Nederland in het verleden’, *AAG-Bijdragen*, XV (1970) 216-223.
81. SA II, 1074.

13. Overmare Landzijde	17	7,72	3,43
14. Kerkvierendeel	17	8,49	3,43
15. Overmare Rijnzijde	17	15,82	3,43
16. Vleeshuisvierendeel	16	13,51	3,23
17. Rapenburg	15	4,24	3,03
Magistraat	33		6,67
Adel	6		1,20

centage is in de laatste kolom het percentage aangeslagenen per bon in verhouding tot het stadstotaal opgenomen.

Het blijkt dat de bonnen met de meeste aangeslagenen ook de grootste groepen van hun bevolking zien opgenomen in het kohier, in diezelfde volgorde: 1. het Wanthuis, 2. het Gasthuis, 3. Burgstreng. In het bon Rapenburg waren bijna geen aangeslagenen, evenmin als in Marendorp Landzijde, Overmare Landzijde, Hogewoerd en Kerkvierendeel.

Als we met deze cijfers de gemiddelde aanslagen per bon vergelijken, kunnen wij het beeld iets aanvullen. Marendorp Landzijde blijkt het armste te zijn, echter gevolgd door Marendorp Rijnzijde en Niclaasgracht. Kerkvierendeel en Overmare Rijnzijde scoren overigens ook nogal laag. Aan de top eveneens een ander beeld. Nieuwland en Wolhuisvierendeel springen eruit. Maar het Wolhuis met bijna een kwart van zijn bevolking aangeslagen, moet heel wat gefortuneerder geweest zijn dan Nieuwland, dat zich in de bovenste gelederen van de middenmoot bevindt. Burgstreng, Hogewoerd, Gasthuis- en Wanthuisvierendeel liggen zeer dicht bij elkaar. Maar blijkbaar is het kapitaal in het Wanthuis veel gelijkmatiger over de bevolking verdeeld dan in Hogewoerd, waar slechts 8,10% is aangeslagen. Als precies zou worden nagegaan waar de leden van de veertigraad woonden (6,67% van het totaal!), zou het beeld wellicht aanzienlijk gewijzigd moeten worden.

Tabel van de gemiddelde aanslagen per bon uitgedrukt in guldens, 1576

Marendorp Landzijde	9,30
Marendorp Rijnzijde	9,75
Niclaasgracht	10,50
Kerkvierendeel	11,00
Overmare Rijnzijde	11,17
Vleeshuisvierendeel	12,37
Zevenhuizen	12,46
Rapenburg	13,46
Gansoorde	14,00
Overmare Landzijde	14,29
Over 't hof	15,47
Wanthuisvierendeel	16,10
Hogewoerd	16,13
Burgstreng	16,14
Gasthuisvierendeel	16,20
Wolhuisvierendeel	21,10
Nieuwland	21,73

Magistraat	42,00
Adel	91,00

Als we tenslotte de positie van de magistraat en de adel in ogenschouw nemen, dan blijkt niet alleen dat de stadsbestuurders als groep zeer gefortuneerd zijn, maar dat bijna ieder van hen onder de allerwelgesteldste burgers gerekend kan worden. De 33 aangeslagen regenten vormen tesamen 6,67% van het totaal aantal aangeslagenen, met gemiddeld een aanslag van 42 gld. Dat is bijna drie maal zoveel als de gemiddelde aanslag van de totale populatie, die 15,73 gld. bedraagt. Hierbij is de adel buiten beschouwing gelaten, omdat zich daaronder (naast 5 aangeslagenen van 50 gld.) een uitschieter van 300 gld. bevindt, de vrouwe van Lokhorst. Al met al blijkt toch de adel in de stad gemiddeld verreweg het hoogste te zijn aangeslagen, maar het betreft slechts zes aangeslagenen.

Het kohier van 1588

Op 19 augustus 1588 werd van de pui van het stadhuis afgelezen dat

> zowel om te vervolgen ende crencken de grote Armade ende vlote vanwegen den coninck van Spaengien... onder 't gesicht van den landen alhier gebrocht, in zulcken wesen ende gesteltenisse als oyt voorheenen eenige vloten zijn toegerust geweest, meenende daermede... dese landen geheelicken te overvallen ende [aan] haere tyrannycque ende moetwillige regieringe ende barbare heerschingen te onderwerpen, mit wechneminghe ende uytroynghe van de ware christelicke religie, alsmede om te beletten de uytcomste van den viant tot Duynkercken, Nieupoort ende andere havenen van Vlaenderen... goet gevonden es opte propositie van zijn excellentie Van Nassau, goeverneur van Hollant, te consenteren in een extra-ordinarissen ommeslach... van noch tweehondert duysent gulden[82].

Om het Leidse aandeel in genoemde 200.000 gld. te vinden, werden er, bonsgewijs, 687 personen aangeslagen (plus twee memorie-aanslagen), die ieder aan de ontvanger Simon Thomasz. van Swieten een bedrag moesten betalen dat varieerde van 6 tot 150 gld.[83] en gemiddeld ruim 16 gld. bedroeg. Het geld zou met interest worden terugbetaald. Onder de bijlagen is het volledige overzicht van alle aangeslagenen opgenomen. Net als in 1576 was de groep aangeslagenen in de laagste categorie de grootste, en wel 156, ongeveer een kwart van het totaal. Onderstaande grafiek toont hoe grillig het verloop van de groepen aangeslagenen in 1588 was.

Veel mogelijkheden om conclusies te trekken hebben we niet. Over vergelijkende gegevens uit andere bronnen, zoals bevolkingsaantallen, beschikken we voor 1588 en omliggende jaren niet. Ook zijn de gemiddelde aanslagen per bon niet berekend. De aantallen aangeslagenen zijn wel geteld en vervolgens de percentages daarvan ten opzichte van het stadstotaal berekend:

82. SA II, Aflezingboek E, fol. 280.
83. Kohier: SA II, 3988*; rekening: SA II, 3988; bijlagen bij de rekening; SA II, 3989.

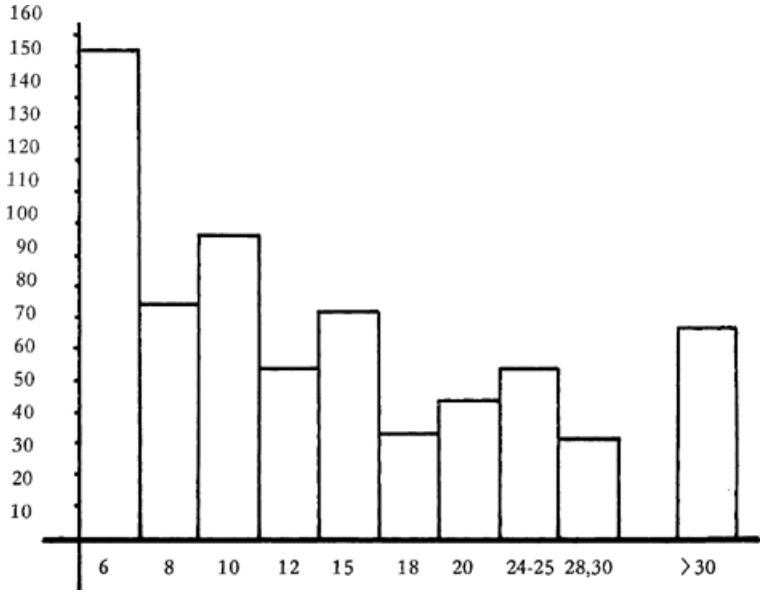

Grafiek van de aangeslagenen per categorie, 1588

1. Burgstreng 77 11,19%
2. Wanthuisvierendeel 76 11,11
3. Gasthuisvierendeel 56 8,14
4. Nieuwland 49 7,12
5. Zevenhuizen 47 6,83
6. Wolhuisvierendeel 43 6,25
7. Marendorp Rijnzijde 43 6,25
8. Hogewoerd 41 5,96
9. Marendorp Landzijde 39 5,62
10. Kerkvierendeel 37 5,38
11. Gansoorde 35 5,09
12. Overmare Rijnzijde 35 5,09
13. Rapenburg 28 4,07
14. Niclaasgracht 23 3,34
15. Over 't hof 21 3,05
16. Vleeshuisvierendeel 20 2,91
17. Overmare Landzijde 18 2,61

Hieruit lezen we slechts af dat de meeste aangeslagenen voorkomen in Burgstreng en Wanthuis, en de minste in Overmare Landzijde en Vleeshuis, Over 't hof en Niclaasgracht, een beeld dat iets afwijkt van beide andere jaren.

De spreiding van de aangeslagenen leert ons iets meer over de onderlinge verschillen van de bonnen. In verreweg de meeste gevallen valt de grootste groep aangeslagenen in de categorie van 6 gld. Er zijn echter enkele uitzonderingen. In Burgstreng zijn 18 personen aangeslagen voor 10 gld., en ook nog eens 15 voor 15 gld. In Marendorp Landzijde is eveneens de grootste groep die van 10 gld., namelijk 12 aangeslagenen. Maar terwijl er in Burgstreng nog talloze aangeslagenen in de groepen daarboven, tot 60 gld. toe, voorkomen, tellen we in Marendorp Landzijde slechts 12 personen tussen de 12 en 36 gld. De grootste homogeniteit constateren we in het Wanthuis en het Vleeshuis, waar we in alle categorieën bijna evenveel aangeslagenen aantreffen. Ook Over 't hof kent een vrij grote gelijkmatigheid, maar iets meer nadruk op de laagste groepen. Een zeer sterke overbezetting in deze laagste groepen vinden we in Niclaasgracht en Overmare Rijnzijde. De topaanslagen komen voor in het Wolhuis (75, 80, en 100 gld. telkens één keer) en Gansoorde (75 en 150 gld. één keer).

V. Vergelijking en conclusies

De drie bestudeerde heffingen bleken geheel verschillend van aard. In 1576 en 1588 moest een van tevoren vastgesteld bedrag worden opgebracht, waartoe een aantal Leidse ingezetenen werd aangeslagen. We kennen noch het criterium van de aanslag, noch de belastingvrije vermogens. Maar gezien de grote variatie aan aanslagen, moeten de opstellers van de kohieren zijn uitgegaan van verschillen in vermogen. In beide gevallen bestaan er aanslagcategorieën van 6, 8, 10, 12, 15, 18, 20, 25, 30, 36, 40, 50, 60, en 75 gld., terwijl er in 1576 nog enige toppen van 100 en 300 gld. en in 1588 van 80, 100 en 150 gld. aan toegevoegd worden. In 1600 volgde men een totaal andere methode. Toen werd geen te innen som vastgesteld, maar moest ieder 1% van zijn vermogen voor zover groter dan 2.000 betalen. De aanslagen liepen derhalve van 20 gld. af omhoog, om in Leiden te eindigen bij 1.600 gld.
Het gevolg van dit gebrek aan gegevens en het verschil in methode is, dat vergelijking van de drie kohieren een hachelijke zaak is. Hoe aanlokkelijk het ook is de aanslagen of de aantallen aangeslagenen te vergelijken, we mogen geen conclusies trekken omdat we niet weten of de populatie wel identiek is. Graag zouden we een factor vinden om in ieder der drie jaren dezelfde sociale groepen te traceren, bijvoorbeeld via een doorgaande nummering van de aanslagcategorieën, daarbij steeds uitgaande van de grootste groep. Maar de gegevens laten dit niet toe. Slechts 54 personen werden zowel in 1576 als in 1600 aangeslagen (zij die inmiddels weduwe waren geworden, hebben wij meegerekend wanneer ze in 1600 onder hun

mans naam voorkomen), en wel als volgt:

aanslag in 1576	**aanslag in 1600**
12 personen voor 6 gld.	nihil-160 gld.
9 personen voor 8 gld.	30-96 gld.
7 personen voor 10 gld.	40-160 gld.
6 personen voor 12 gld.	30-200 gld.
5 personen voor 15 gld.	30-200 gld.
1 persoon voor 18 gld.	140 gld
4 personen voor 20 gld.	60-160 gld.
1 persoon voor 25 gld.	300 gld.
3 personen voor 40 gld.	160-400 gld.
2 personen voor 50 gld.	120-800 gld.
1 persoon voor 60 gld.	600 gld.
3 personen voor 75 gld.	350-700 gld.

Het aantal is te klein en de variatie aan aanslagen in 1600 te groot om een regelmatig patroon in de cijfers te ontdekken. Dat de aanslagen in 1600 over het algemeen minimaal 3 tot 4 keer zo hoog zijn, is naast de verdubbeling tot een exceptioneel hoge heffing van een 100ste penning, te wijten aan de inflatie, die juist in de tweede helft van de zestiende eeuw grote vormen aannam[84]. Op basis van deze gegevens is het derhalve niet mogelijk meer te doen dan individuele vermogensontwikkelingen te vergelijken. Zo kunnen we constateren dat de slager Jan Claesz. Roos blijkbaar betere zaken gedaan had dan zijn collega Gillis Claesz.: beiden betaalden in 1576 6 gld., maar de laatste viel in 1600 beneden de minimumaanslag, terwijl de eerste toen 160 gld. moest betalen. En het kapitaal van de schout Foy van Brouchoven is aanmerkelijk hoger gestegen (van 50 naar 800 gld.) dan dat van Pieter Joostensz. In 't jopen vat (van 50 naar 120 gld.).

Kunnen dan de verschillende aanslaggroepen niet vergeleken worden, wel bestaat de mogelijkheid de veertigraden als groep in 1576 en 1600 naast elkaar te zetten. In het eerstgenoemde jaar maakten zij 6,67% van het aantal aangeslagenen uit (waarbij ze 15% van de aanslag voor hun rekening namen); in 1600 bedroegen deze percentages respectievelijk 3,7 en 9,9%. In beide jaren was hun gemiddelde aanslag bijna driemaal die van de gehele stad. Maar in 1576 bevonden zich onder hen, op één edelvrouwe na, de absolute topvermogens, terwijl er in 1600 nog talloze edelen en niet-edelen hoger waren aangeslagen dan de hoogst genoteerde veertigraad.

84. R.R. Palmer, *A History of the Modern World* (New York, 1963) 98. Voor Leiden zie Posthumus, *Leidsche lakenindustrie*, II, 188-218.

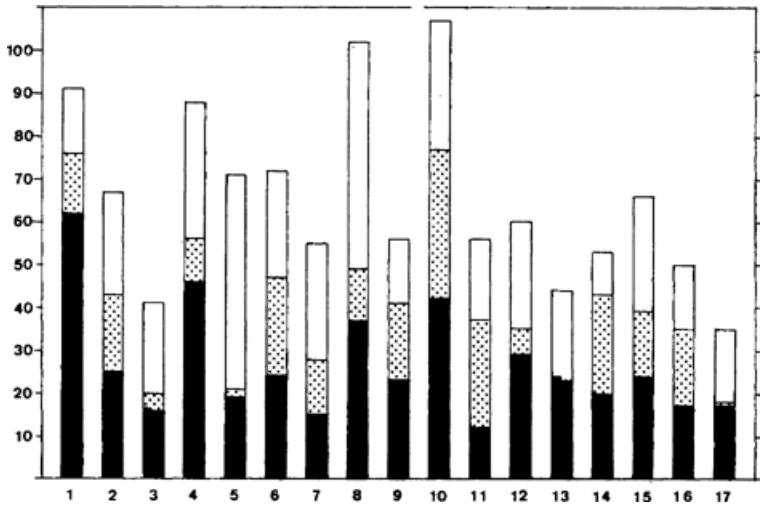

Grafiek van de aantallen aangeslagenen per bon in 1576, 1588, en 1600
1576: zwart, 1588: gestippeld, 1600: blanco

1. Wanthuis
2. Wolhuis
3. Vleeshuis
4. Gasthuis
5. Over 't Hof
6. Zevenhuizen
7. Rapenburg
8. Nieuwland
9. Hogewoerd
10. Burgstreng
11. Kerk ¼
12. Gansoorde
13. Niclaasgracht
14. Marendorp Rz.
15. Marendorp Lz.
16. Overmare Rz.
17. Overmare Lz.

De overeenkomst van indeling naar de bonnen, die in alle drie kohieren gevolgd is, levert een belangrijk gegeven op voor ons onderzoek. Hierdoor ontstaat de mogelijkheid vergelijkenderwijs de ontwikkelingen na te gaan van de stadswijken, zij het dat de gegevens van 1588 te schaars zijn om er intensief bij te kunnen worden betrokken. We kennen de aantallen aangeslagenen en voor 1576 en 1600 ook een benadering van hun percentage van de gehele bonbevolking en de gemiddelde aanslagen per bon, waarbij we goed in het oog moeten houden dat we voor 1576 niet weten bij welke minimumgrens van de vermogens begonnen werd met de aanslag.

Hoe verliep de ontwikkeling de eerste 25 jaar na het beleg? In 1600 bestond er een concentratie van kapitaal in de bonnen Rapenburg en Vleeshuisvierendeel, waarbij direct moet worden opgemerkt dat er in het zeer grote en volkrijke bon Rapenburg voornamelijk een behoeftige bevolking leefde, terwijl dat in het kleine Vleeshuisvierendeel niet het geval was. In 1576 vinden we de hoogste gemiddelde aanslagen in Nieuwland en Wolhuis, die in 1600 nog wel tot de subtop behoorden,

maar toen toch duidelijk bij de twee koplopers achterbleven. In 1588 worden de topaanslagen voornamelijk in het Wolhuis aangetroffen.

Behalve Nieuwland en Wolhuis, behoorden in 1600 ook het Gasthuis en Burgstreng tot de welgestelde bonnen, twee grote wijken, waarvan een hoog percentage der bewoners werd aangeslagen. Ook in 1588 en 1576 bevonden zij zich onder de rijkste. Het Wanthuis en Hogewoerd, die in 1576 nog bij de subtop behoorden, zakten echter terug. In 1600 lag hun bongemiddelde onder het stadsgemiddelde. Wel kunnen wij uitdrukkelijk constateren dat de bevolking van het Wanthuis het meest homogeen was van allemaal: veel aangeslagenen in de middelgrote vermogens, en practisch geen armen.

Samengevat komen we tot de conclusie dat de ‘rijkdom’ in beide jaren ten zuiden van de Rijn/Nieuwe Rijn woonde en in het bon waar de Burcht gelegen was. Maar waren aanvankelijk de bonnen in de omgeving van het zuideinde van de Breestraat het welgesteldst (Wolhuis, Wanthuis, Nieuwland, Hogewoerd), na 25 jaar van economische en demografische groei constateren we een verschuiving naar de stadsdelen aan het noordeinde daarvan (Vleeshuis, Rapenburg).

De twee nog niet genoemde bonnen in het hartje van de stad tussen het Rapenburg en de Rijn, Over 't hof en Zevenhuizen, zijn typische middenmoten. Niet rijk, niet arm; niet opvallend veel of weinig aanvragen van gesubsidieerd brood; geen extreem hoog aantal aangeslagenen. Ze maakten wel een opmerkelijke ontwikkeling door. Wanneer we naar het aantal aangeslagenen per bon, uitgedrukt in percentages van het stadstotaal, kijken, zien we dat Over 't hof een grote sprong voorwaarts maakte van de 12e naar de 6e plaats. Kijken we naar de gemiddelde aanslagen per bon, dan valt op dat Zevenhuizen van de 11e plaats in 1576 steeg naar de 6e in 1600. Was de universiteit debet aan deze groei? In 1600 woonden respectievelijk 7 en 6 (van de 18) professoren in deze bonnen.

Ook in de onderste regionen zijn accentverschuivingen waar te nemen. Zowel in 1576 als in 1600 waren Marendorp Landzijde, Marendorp Rijnzijde en Niclaasgracht gemiddeld de armste bonnen. Opvallend is echter dat, terwijl het percentage aangeslagenen in Niclaasgracht en Marendorp Rijnzijde terugliep, dat van Marendorp Landzijde iets opliep, en daar in 1600 een kleine gefortuneerde top woonde. Is de duikeling van Niclaasgracht, en in mindere mate van Gansoorde, te wijten aan een trek van de welgestelden naar het centrum? Een tendens waar het overigens welvarender Overmare Landzijde ook aan meedeed?

Wanneer we tenslotte de sociale structuur van de Leidse maatschappij in 1600 bekijken, valt op dat de topvermogens zich bevinden bij de adel. We hebben gezien hoe in de bonnen Rapenburg en Vleeshuis juist edellieden de allerrijksten waren. En zo is het in de gehele stad. De 31 aangeslagenen met het predikaat jonkheer of jonkvrouw betaalden gemiddeld 456 gld. De helft daarvan moest 250 gld. of meer opbrengen (het gemiddelde van de regenten bedroeg 260 gld., dat van de gehele

stad 99 gld.). Het zou interessant zijn na te gaan hoeveel vertegenwoordigers van de opgekomen burgerij zich hieronder bevinden. Immers, de door de commerciële expansie van de zestiende eeuw rijk geworden kooplui maten zich een aristocratische levenswijze aan, en om de hoogste sociale status te verwerven gingen zij zo ver dat ze adellijke titels aannamen[85]. In Leiden kennen we het voorbeeld van Daniel van der Meulen, een uitgeweken Antwerps patriciër, die zich bij tijd en wijle jonkheer noemde. De burgerlijke vermogensvorming manifesteerde zich hier ter stede bij grote zakenlieden, als kooplui, brouwers, en graankopers. Ook de tafelhouder (directeur van de leenbank), privé aangeslagen voor 1000 gld., hoort thuis in deze vroeg-kapitalistische wereld. Uit de groep van de grote zakenmensen en de gegoede neringdoenden (bijvoorbeeld ververs en schoenmakers) kwamen de leden van het stadsbestuur voort. De rijke stedelijke bourgoisie verwierf de politieke macht en die zou zij voorlopig niet meer afstaan. In de steden van de Republiek ontstond een nieuw regentenpatriciaat. Te Leiden bezaten de regenten een vermogen dat gemiddeld bijna drie maal zo groot was als het gemiddelde van alle aangeslagenen. Hierbij zijn die van twee ex-schouten, Foy van Brouchoven en Pieter van der Does nog niet eens inbegrepen: zij werden aangeslagen voor resp. 800 en 1.600 gld.!

Over het deel van de bevolking dat niet in het kohier voorkomt, bijna driekwart van het totaal, valt niet veel anders te zeggen dan dat 87% ervan in 1598 voor gesubsidieerd brood in aanmerking wenste te komen, en zich zodoende als armlastig kwalificeerde. Het zal voornamelijk bestaan hebben uit de ongeschoolde en weinig-gespecialiseerde arbeiders in de textielindustrie, de knechten van de neringdoende ambachtslieden en de kleine winkeliers. Daarbij voegde zich een steeds wisselende hoeveelheid bedelaars en passanten, die juist in de zestiende eeuw in groten getale op de stad afkwamen, een euvel dat men dan ook trachtte te keren[86].

Zo is het beeld van de tweede stad in Holland aan het eind van de zestiende eeuw dat van een industriestad met een bloeiende economie en een bevolking die - daardoor - sterk toeneemt, waaronder grote sociale verschillen aan de dag treden.

85. P.J. Bouman, *Van renaissance tot wereldoorlog* (7e dr.; Groningen, 1965) 74-78; Van Dillen, *Rijkdom en regenten*, 287-288.
86. Braudel, *Capitalism*, 40, 380; SA II, 2031, 5545, 5547, 5685-5687.

t.o. 36

Bijlage I. Overzicht van de registraties in het kohier van 1600

aanslagen in gld. bonnen	20	25	26-35	36-45	46-55	56-65	66-75
Nicolaasgracht	7	2	15	4	4	4	1
Marendorp Rijnzijde	2		17	9	8	6	1
Marendorp Landzijde	8	3	23	5	2	8	
Overmare Rijnzijde	2		10	7	10	5	4
Kalvarieberg	5	2	17	6	8	7	
Hogewoerd	12		12	3	5	6	2
Wijkhuisvierdel	4	1	13	14	7	10	
Gansoorde	3	2	23	4	2	4	6
Overmare Landzijde	4		7	8		4	1
Over 't hof	8	6	19	9	4	3	
Nieuwland	12	2	30	14	1	13	1
Zevenhuizen	3		20	7	7	5	1
Galgenhuisvierdel	7		13	7	10	11	3
Burgstreng	1		23	6	5	9	
Wijkhuisvierdel			17	11	6	6	
Rapenburg	7		17	5	3	4	3
Veerhuisvierdel	2	1	14	5	3	2	2
totaal	87	19	290	124	85	107	25

aanslagen in gld. bonnen	76-85	86-95	96-105	106-125	126-145	150	160
Nicolaasgracht	2		1		3		
Marendorp Rijnzijde	1		4		2		1
Marendorp Landzijde	5	1	1	2	3		2

Overmare Rijnzijde	4		3		1		
Kerkvierendel	2		1	1	1		1
Hogewoerd	4	1	2		1		2
Wijnhuisvierdel	8		11	3	6		2
Gansoorde	3		4	1	2		
Overmare Landzijde	1		4	1			1
Over 't hof	4		6		1		
Nieuwland	3		4		2		1
Zevenhuizen	3		4	3	5		2
Gasthuisvierdel	5		5	4	3		4
Burgstreng	12	2	11	7	3		5
Wijnhuisvierdel	4		6	1	4	1	
Rapenburg	4		2	1			1
Vleeshuisvierdel	3		2		1		
totaal	68	4	71	24	38	1	22

aanslagen in gld. bonnen	**180**	**200**	**220**	**240**	**250**	**260-280**	**300**
Nicolaasgracht	1						
Marendorp Rijnzijde				1	1		
Marendorp Landzijde	1	1					
Overmare Rijnzijde		2		2			
Kerkvierendel					1		2
Hogewoerd		2				1	3
Wijnhuisvierdel	1	4		2	2		2
Gansoorde		1					2
Overmare Landzijde	1	1					
Over 't hof		2		1			2
Nieuwland		3			5	2	

Zevenhuizen		1		1		1						
Gashuisvierdel		4				4		2			3	
Burgstreng		6						2			5	
Woonhuisvierdel		1				1		1			2	
Rapenburg		1						1				
Veerhuisvierdel		2										
totaal	4	31		1		12		18		3	21	

aanslagen in gld. bonnen	**340-360**	**390-420**	**450**	**500**	**520**	**600**
Niclaasgracht						
Marendorp Rijnzijde						
Marendorp Landzijde	1					
Overmare Rijnzijde						
Kerkvierendeel		2				
Hogewoerd						
Woonhuisvierdel	1					
Gansoorde	1			1		
Overmare Landzijde	1					
Over 't hof		4				1
Nieuwland	2		1	2		3
Zevenhuizen		1	1		1	2
Gashuisvierdel						
Burgstreng		2		1		1
Woonhuisvierdel	1	1	1			1
Rapenburg						1
Veerhuisvierdel						
totaal	7	10	3	4	1	9

aanslagen in gld. bonnen	**700**	**800**	**900**	**1000**	**1200**	**1400**	**1600**	**2000**	**4000**	**vrijgesteld**	**totaal**
Niclaasgracht										15	59

Maarsdijk Rijnzijde										2	55
Maarsdijk Landzijde										4	70
Overmaas Rijnzijde										2	52
Kesteren										6	62
Hagenvoord										2	58
Wadenoijen										9	100
Ganzoord				1						6	66
Overmaas Landzijde		1								10	45
Over 't hof	1							1[1]		21	93
Nieuwland	1									13	115
Zoelmond	1									12	84
Gameren		1		1		1			1[2]	6	95
Bugten		1								7	109
Wadenoijen	1		1							2	69
Rapenburg				2	3					15	70
Vuylcop		1			2		1			6	47
totaal	4	4	1	4	5	1	1	1	1	138	1249

1) vrouwen van de abdij Leeuwenhorst
2) vrouwen van de abdij Rijnsburg

Bijlage II.
Lijst van in het kohier van 1600 voorkomende beroepen

Beroep	hoogste of enige aanslag	laagste aanslag	aantal
1. Advocaat	30	25	2
2. Apotheker	100	40	3
3. Appelkoper	40	20	3
4. Bakker	350	-	42
5. Barbier	30		1
6. Besnieder	40		1
7. Bezemmaker	20		1
8. Bierdrager	50	30	2
9. Bleker	30	30	2
10. Bode	40	30	3
11. Boekdrukker, -verkoper	300	30	7
12. Bontwerker	50	30	2
13. Boomgaardman	60	30	5
14. Borstelman	48		1
15. Boterkoper	50		1
16. Bouwman	240	-	24
17. Brandewijnzieder	30		1
18. Brouwer	500	50	16
19. Brouwersknecht	20		1
20. Buidelmaakster	-		1
21. Chirurgijn	60	30	4
22. Cipier	30		1
23. Dekenmaker	20		1
24. Deurwaarder	30	-	2
25. Dominee	50	25	3
26. Drapier	70	-	32
27. Dijkgraaf, hoogheemraad	240	50	2

28. Economicus	-		1
29. Fokker	90		1
30. Franchijnmaker	40	30	3
31. Garentwijnster	-		1
32. Glasschrijver	70	30	2
33. Glazenmaker	72	30	9
34. Gorter	40	-	3
35. Goudsmid	80	30	8
36. Graankoper	700	40	10
37. Haarmaker	50		1
38. Harnasverkoper	40		1
39. Hekelster	-	-	2
40. Hoedenmaker	60		1
41. Hoedstoffeerder	-		1
42. Hoefsmid	30		1

Beroep	hoogste of enige aanslag	laagste aanslag	aantal
43. Hoepelmaker	30		1
44. Hosebreier	-		1
45. Hoseverver	30		1
46. Houtverkoper	240	30	7
47. Huidenvetter	100		1
48. Huikmaker	50		1
49. Kaaskoper	80	60	3
50. Kalkbrander	30		1
51. Kalkvoerder	27		1
52. Kantoorkleed-, karpetwerker	40	20	2
53. Kassier	30		1
54. Kleermaker, snijder	100	-	12
55. Klerk ter secretarie	80	30	2
56. Koek-, pasteibakker	50	30	4
57. Kok	40	30	2
58. Kolonel	80		1
59. Kommandeur	100		1
60. Konrooier	15		1
61. Konijnenkoper	30		1
62. Koopman	1200	-	17
63. Koopman in baai, saai, warp of linnen	240	20	10
64. Koperslager	100	30	3
65. Koppedraaier	30		1
66. Kousenbreier, -maker	30	20	4
67. Kramer	60	40	2
68. Kruidenier	250	30	11

69. Kuiper	50	-	16
70. Lakenbereider, -koper, -reder	300	30	20
71. Landmeter	72	-	3
72. Leidekker	250	40	2
73. Linnenwever	30	-	3
74. Lintwerker	100	30	2
75. Lijmzieder	30		1
76. Lijndraaier	48	40	2
77. Lijnwatier	50	30	2
78. Mandenmaker	200	20	6
79. Metselaar	50	-	12
80. Molenaar	48	-	7
81. Mouthandelaar	270		1
82. Mutsdrapier	25		1
83. Notaris	100	30	9
84. Olieslager	200	30	8
85. Onderschout	50		1
86. Ontvanger	100	60	2
87. Organist	30		1

Beroep	hoogste of enige aanslag	laagste aanslag	aantal
88. Osseweier	40		1
89. Paracelsist	20		1
90. Pedel	-		2
91. Pensionaris	200	80	2
92. Pontgaarder	40		1
93. Poppenmaker	50		1
94. Pottenbakker	48	-	3
95. Potverkoper	60		1
96. Professor	-		18
97. Regent en subregent van het Collegium theologicum	-		2
98. Rekenmeester	800	250	2
99. Rentmeester	300	30	6
100. Scheepmaker	200	20	11
101. Schilder	120	20	3
102. Schipper	160	20	15
103. Schoenlapper	30		1
104. Schoenmaker	120	-	27
105. Schoolmeester	200	-	5
106. Schoorsteenmaker	30		1
107. Schout, ex-schout	1600	150	3
108. Schrijnwerker, kistenmaker	40	30	5
109. Schrijver in de Zijlpoort	30		1
110. Secretaris	80	-	2
111. Smid, slotenmaker, messenmaker	140	20	12

112. Spinnewielmaker	30		1
113. Stametwerker	50	30	6
114. Steenbakker	40		1
115. Steenhouwer	30		1
116. Stoeldraaier	70	30	2
117. Tafelhouder	1000		1
118. Timmerman	160	-	17
119. Tinnegieter, lepelmaker	200	-	8
120. Tobbeerder	20		2
121. Tondekker	-		1
122. Varkenskoper	30		1
123. Vechtmeester	48		1
124. Veermeester	30		1
125. Vellebloter	140	-	22
126. Verver	450	30	13
127. Vettewarier	30	25	2
128. Viskoper	80		1
129. Visser	30	-	3
130. Vlaeckeman	30		1
131. Vlees-, beenhouwer	180	-	18

Beroep	hoogste of enige aanslag	laagste aanslag	aantal
132. Voerlakenreder	60	-	4
133. Voerman	50	-	4
134. Volmolenaar	30	30	2
135. Waard, (bier)tapper	200	-	28
136. Wantsnijder	120		1
137. Waranderer	30		1
138. Wardein	250		1
139. Warmoesman	140	-	20
140. Wielmaker	30	20	3
141. Witmaker	160	-	6
142. Wijnkoper	100	100	2
143. Wijntapper	200	50	3
144. IJzerkramer	40	40	2
145. Zadelmaker	-		1
146. Zeemtouwer	70	20	7
147. Zuivelkoper	30		1
148. Zijdelakenkoper	300	50	7
149. Zijlmaker	50	20	2

Bijlage III.
Overzicht van alle aangeslagenen in het kohier van maart 1576

aanslag in gld.	6	8	10	12	15	16	18	20	25	30	36	40	50	60	75	100	300	totaal
Molp Lagt	10	4	3	4	1		1	1										24
Molp Bijt	8	4	3	1	2		1		1									20
Nieu	9	2	4	3	2		1	2	1									24
Kwa	10	1	2	2								2						17
Oos Bijt	7	2	2	2			1	2					1					17
Wes	4	2	1	1	4		2	2										16
Zuid	6	6	2	4	1						2	1	1	1				24
Rijn	7		2	2	2						1		1					15
Gan	13	2	1	3	3		2		1	1		1	2					29
Oos Lagt	4	2	3	4	1				2					1				17
Over 't hof	6	2		2			2	4		1	2							19
Wes	13	5	7	7	14		3	2	4		1	3	2		1			62
Hog	8		2	2	1	1	1	1	4	1		2						23
Rijn	12	4	5	4	4		2	2	2	1		5		1				42
Gel	13	3	2	4	2		3	9	6		2	1	1					46
Wes	5	2	4	1	4			2		1	1	2	1	1	1			25
Neu	7	4	2	5	3		3	3	1	3	1	1	1		2	1		37
Mid	1		3		1			2	7		1	6	3	3	3	3		33
Adel													5				1	6
totaal	143	45	48	51	45	1	22	32	29	8	11	24	18	7	7	4	1	496

Bijlage IV.
Overzicht van alle aangeslagenen in het kohier van 1588

aanslag in gld. buurtschap	6	8	10	12	15	18	20	24, 25	28, 30	35, 36	40	50	60	75	80	100	150	totaal
Bilg	1	8	1	18	1	15		9	8	7		4	3	2				77
Wat		13	10	8	9	10	10	4	9	1	1		1					76
Gil		15	2	4	3	7	3	1	11	4	1		3	2				56
Nil		14	5	2	4	1	1	5	5	1	3	8						49
Zu		13	6	8	2	4	2	1	4			5	1	1				47
Wat		9	4	4	2	4		3	2	4		3	4		2	1	1	43
Mid Bij		10	11	7	2	5	1	2	2	3								43
Hol		12	7	3	4	4	4	2	1		2	2						41
Mid Lan		9	6	12	6		4		1		1							39
Kil	1	7	5	7	3	4	2	2		4		1	1					37
Gal		8	4	3	2	2	2	3	2	4	2	1			1		1	35
Ou Bij		14	2	5	3	3		3	2	1	2							35
Bil		5	2	2	4	3		3	3	1	1	1	1	2				28
Nig		9	2	5	2	1		1	2	1								23
Ou 't hof		3	3	4	2	2	1	2		1		1	2					21
Wil		2	3	3	2	2	3	2	2					1				20
Ou Lan		5	2	2	3	4	1	1										18
totaal	2	156	75	97	54	72	34	44	54	32	13	26	16	8	3	1	1	689

Pieter Corneliszoon Hooft en de geschiedenis van zijn eigen tijd*

S. Groenveld

Inleiding

In zijn stimulerende studie *Hooft en Tacitus* heeft J.D.M. Cornelissen erop gewezen, hoe Pieter Corneliszoon Hooft niet alleen in zijn prozastijl veel ontleend heeft aan de Romeinse schrijver Tacitus, maar ook heel wat heeft overgenomen van diens staatkundige denkbeelden[1]. Aan Cornelissens probleemstelling zijn echter diverse vragen te koppelen die door hem niet bij zijn betoog zijn betrokken. Verwerkte Hooft steeds dezelfde opvattingen van Tacitus, of is er in Pieter Corneliszoons denken een ontwikkelingsgang waar te nemen waardoor hij op verschillende momenten een keuze uit die opvattingen maakte? En ook: àls die ontwikkelingsgang er is, valt er dan een verband aan te geven tussen enerzijds het praktischpolitieke gebeuren van Hoofts eigen dagen, de geschiedenis dus die hij zelf beleefde, en anderzijds de geschiedenis die hij schreef en waarin hij zijn staatkundige opvattingen verwerkte?

Vooral op de tweede vraag - de relatie tussen Hoofts groei als geschiedbeoefenaar en het praktische gebeuren van zijn eigen dagen - wil ik hier nader ingaan. In niet onbelangrijke mate namelijk is de mogelijkheid, hierover een aantal opmerkingen te maken, vergroot door de recente en zeer toegankelijke uitgave van de brieven van de Muider drost door H.W. van Tricht[2]. Bovendien biedt een geschrift van Hooft, dat merkwaardigerwijs bij historici vrijwel onopgemerkt is gebleven, een gerede aanleiding daartoe: de opdracht aan de Amsterdamse regent dr Dirck Jacobsz. Bas, die Hooft liet voorafgaan aan zijn *Henrik de Grote* (1626). Niet zoals bij de meeste opdrachten, gepubliceerd voorin zeventiende-eeuwse boeken, is dit geschrift bedoeld om een maecenas een overdaad aan loftuitingen toe te zwaaien.

* In samengevatte vorm uitgesproken bij de opening van de tentoonstelling 'P.C. Hooft, geschiedschrijver', in het Leids Academisch Historisch Museum, 5 november 1977. Gaarne dank ik dr. Nicolette Mout en dr. J.J. Woltjer voor hun kritische opmerkingen bij een eerdere versie van de hier volgende tekst.

1. J.D.M. Cornelissen, *Hooft en Tacitus. Bijdrage tot de kennis van de vaderlandsche geschiedenis in de eerste helft der 17e eeuw* (Nijmegen, Utrecht, 1938).
2. H.W. van Tricht, ed., *De briefwisseling van Pieter Corneliszoon Hooft*, I, *1599-1630* (Culemborg, 1976); II, *1630-1637* (Culemborg, 1977). Het derde en laatste deel zal eind 1978 verschijnen.

Hooft schreef het uit dank voor hulp bij een financiële kwestie, en zette daarin tegelijkertijd een aantal kanten van het 'waarom' van zijn geschiedschrijving uiteen[3]. Daardoor biedt hij ons de gelegenheid om, door zijn opmerkingen van 1626 te leggen naast mededelingen en werken uit vroegere en latere jaren, te constateren dat er in zijn geschiedbeoefening inderdaad een ontwikkelingsgang valt waar te nemen. Heeft die ontwikkelingsgang invloed ondergaan van de praktische situatie in Hoofts dagen en van Hoofts beoordeling daarvan?

1581-ca. 1605. Beïnvloeding en opleiding

Van Pieter Corneliszoons jeugdjaren is ons bitter weinig bekend. Gesproten uit een opkomend koopliedengeslacht, zoon van een vader die de handel combineerde met bestuurlijke werkzaamheden, ontving hij een opvoeding die bij zijn afkomst paste. De libertijnse, ondogmatische en tolerante opvattingen van de vader hadden een blijvende invloed op het denken van de zoon. De visie van Hooft senior, dat een meerhoofdig Statengezag de voorkeur verdiende boven de monarchie, omdat daarbij de uitersten elkaar in evenwicht zouden houden, drukte op dat denken eveneens een duidelijk stempel. Voorts moet Pieter in deze jaren reeds kennis gemaakt hebben met het pragmatisch gebruik van de geschiedenis: had Cornelis Pieterszoon Hooft bijvoorbeeld niet nadrukkelijk ingestemd met de bewijsvoering van Francois Francken, die in zijn *Deductie of Corte Vertooninghe* van 1587 het gezag van de Staten uit de middeleeuwse geschiedenis had gedistilleerd om daarmee hun optreden als regerend college te rechtvaardigen[4]?

Vanzelfsprekend kreeg Pieter Corneliszoon een opleiding, op klassieke leest geschoeid. Daarbij werd hem kennelijk al zoveel bijgebracht van de alom steeds meer bewonderde Tacitus, dat hij in 1599 in staat was in Lyon twee inscripties aan te wijzen als afkomstig van de Romein[5]. Daar, in Lyon, vertoefde Hooft junior tij-

3. Deze opdracht is afgedrukt in Van Tricht, ed., *Briefwisseling*, I, 537-542. Tekenend is, dat Hooft in deze opdracht er juist de nadruk op legt, dat hij zijn biografie van Hendrik IV heeft geschreven zonder ooit enig materieel voordeel van deze koning te hebben verworven. De financiële kwestie, waarin Bas had bemiddeld, betrof het terugvorderen van gelden, die de Nederlandse gezant in Londen, Noël de Caron, in 1617 van Hooft had geleend. Zie: *ibidem* I, 434, 480-481, vgl. 414-419, 422-423, 438-440, 458-460.
4. H.A. Enno van Gelder, *De levensbeschouwing van Cornelis Pieterszoon Hooft*, *burgemeester van Amsterdam 1547-1626* (Amsterdam, 1918) 140-149.
5. Van Tricht vraagt zich in zijn commentaren bij de brieven van Hooft af (*Briefwisseling*, I, 101), of zulk een diepgaande kennis van de klassieken wel op de latijnse school kon worden verworven, dan wel, of Hooft soms al vóór zijn reis naar Italië in Leiden bij een klassicus in huis is geweest en daar een verdere scholing heeft ontvangen. Hij baseert zich bij deze veronderstelling mede op de nog steeds raadselachtige opmerking van Gerard Brandt, Hoofts eerste biograaf, die het verblijf van Pieter in Leiden dateert vóór de genoemde reis, dus vóór 1598 (G. Brandt, *Het leven van Pieter Corn. Hooft en de Lykreeden*, P. Leendertz jr., ed. ('s-Gravenhage, 1932) 8). Echter, Leendertz wijst erop, dat Brandt, waar het gegevens uit Hoofts jeugd betreft, slechts over zeer schaarse bronnen beschikte, en zich hier moet hebben vergist (*Ibidem*, XI-XII). Bovendien doet Brandt het in de bedoelde passage voorkomen, alsof Hooft wél aan de Leidse universiteit studeerde, namelijk bij Pijnacker; een inschrijving van Pieter vóór zijn *Grand Tour* bestaat echter niet.

dens zijn *Grand Tour*, in 1598 begonnen, die hem vanaf La Rochelle, via Parijs en het Rhônedal naar Italië zou voeren, en dwars door het Duitse Rijk weer naar de Republiek terug. Waarop was deze reis, waarop was de gehele opleiding gericht? Op een zelfde leefpatroon als dat van de vader - de combinatie van handel en bestuur? Op een wetenschappelijke of bestuurlijke carrière alleen? De bronnen geven daarop geen direct antwoord. En te voorbarig is het om een keuze voor een ambtelijke loopbaan *e silentio* te concluderen uit het feit, dat Pieter Corneliszoon in zijn beschrijving van zijn reis, zijn *Reis-heuchnis*, en in zijn Rijmbrief uit Florence aan de Amsterdamse kamer de Eglantier vooral uiting gaf aan zijn bewondering voor de klassieken en met geen woord over de handel repte.

Oppervlakkig zijn deze beide geschriften over Hoofts *Grand Tour*, vergelijkbaar met de verdere poëzie uit zijn jonge jaren. Ook die was pril, schools, vaak directe navolging van de klassieken naar vorm en onderwerp. Bovendien verwerkte Pieter Corneliszoon daarin herhaaldelijk levenswijsheden, die hij uit de antieken en hun commentatoren had opgezogen en vervolgens aan zijn lezers wilde voorhouden. In zijn eerste toneelspel, *Achilles en Polyxena*, wellicht vóór 1598 geschreven, sprak hij zich bij voorbeeld reeds uit over de eigenschappen van de goede vorst:

> Maer diet gemoet in tegenspoet off noot
> Gestadich heeft en altoos even groot,
> Al heeft hij goet noch staet nochtans is hij
> Gheboren tot des werrelts heerschappij.
>
> Als sulcken man, een coninckrijck aenvaert,
> Met slavernij sijn volck hij niet beswaert,
> Maer gaet hem tot de lantbestiering spoen,
> Om aen sijn volck doort heerschen dienst te doen[6].

Dezelfde redenering zou hij in zijn volgende stuk, *Theseus en Ariadne*, opnieuw onder woorden brengen[7]. Maar deze wijsheden vloeiden Pieter niet uit de pen ten gevolge van de praktische situatie van de dagen waarin hij zijn stukken schreef. Het waren louter theoretische uiteenzettingen, die geen enkel bewijs inhouden voor interesse of inzicht in de politieke problemen van het ogenblik. Voor de onder-

6. P.C. Hooft, ‘Achilles en Polyxena’, in: P.C. Hooft, *Gedichten*. II, P. Leendertz Wz. en F.A. Stoett, ed. (Amsterdam, 1900) 45-97, namelijk 69, vss. 783-790. Geen volstrekte eensgezindheid bestaat er over de datering van dit stuk: H.W. van Tricht, *P.C. Hooft* (Arnhem, 1951) 10, plaatst het vóór de Italiaanse reis; G. Knuvelder, *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandse letterkunde*, II (2e dr.; 's-Hertogenbosch, 1958) 165, met enige twijfel daarna.
7. P.C. Hooft, ‘Theseus en Ariadne’, in: Hooft, *Gedichten*, II, 99-144, namelijk 106-107, vss. 129-168, vooral 165-168. Het stuk werd, naar algemeen wordt aangenomen, na Hoofts terugkeer uit Italië voltooid. Zie over de invloeden op de jonge Hooft betreffende onder andere de *politica*: F. Veenstra, *Bijdrage tot de kennis van de invloeden op Hooft* (Assen, 1946) 197-211 en *passim*.

werpen uit het verleden, door Hooft junior gehanteerd, geldt dit in gelijke mate. Een pragmatische aanpak van de geschiedenis ten dienste van eigentijdse staatkundige of andere kwesties, zoals die door de zeventiende-eeuwse geschiedbeoefenaren werd nagestreefd, valt bij hem in deze levensfase nog niet te bespeuren. Als Van Tricht, zijn jongste biograaf, Hooft een 'vroegrijp talent' noemt[8], dan heeft hij daarin wel gelijk voor wat betreft zijn kennis, voor zijn beheersing van taal en poëtische vormen, voor zijn affiniteit tot gedeelten van de filosofie der antieken. Maar voor Pieter Corneliszoon als historicus is dat etiket beslist niet bruikbaar.

Ca. 1605-1613. Rechtvaardiging van de opstand

Omstreeks 1605 moet het geweest zijn, dat Pieter uiteindelijk koos voor een ambtelijke loopbaan. Het meest sprekende bewijs daarvoor is wel, dat hij zich in november 1606 aan de Leidse universiteit liet inschrijven als student in de rechten - de meest aangewezen studie voor de toekomstige magistraat. Zo doende had hij, hoe aarzelend wellicht ook, tegelijk een eerste stap gezet op de weg, die voerde naar meer directe betrokkenheid bij het praktisch-politieke gebeuren. Een tweede levensfase was daarmee ingegaan. In Leiden zal Hooft opnieuw geconfronteerd zijn met de denkbeelden van Tacitus. Want iedere eerstejaars moest een voortgezette scholing in het latijn volgen, waarbij door hoogleraren als Merula en Baudius sterk de nadruk werd gelegd op Tacitus' werk. Diens compact woordgebruik werd boven Cicero verkozen, zijn zoeken naar oorzaken en gevolgen in het geschiedverloop boven de oppervlakkiger behandelingswijze van Livius. Bovendien vond Tacitus' politieke denken meer en meer ingang als school voor staatsmanswijsheid. Tacitus was voorstander van de aristocratisch bestuurde republiek; maar toen die republiek in de werkelijkheid van het oude Rome door inwendige tegenstellingen was ondergegaan, legde hij zich neer bij het optreden van Augustus, de monarch. Diens gematigde, eenhoofdige bewind bleek nodig om orde en rust te herstellen. Echter, over volgende keizers oordeelde Tacitus niet langer zo: die waren voor hem toonbeelden van corruptie en machtswellust. Als pragmaticus kwam hij uit zijn werk naar voren, als pessimist ook.

Hoe diepgaand Hooft zich daarnaast in de rechten heeft ingewerkt, valt moeilijk na te gaan. Slechts kort verbleef hij in Leiden: mogelijk zelfs voor de zomer van 1607 was hij er alweer vertrokken[9]. Toch noemde zijn Leidse hoogleraar Pijnacker hem in oktober 1608 *studiorum litterariorum candidatus*, wat door Pieter

8. Van Tricht, *Hooft*, 10.
9. In een brief aan de juridische hoogleraar Pijnacker, d.d. 28 oktober 1608, zegt Hooft, dat zijn vertrek uit Leiden 'plus quam annus est', meer dan een jaar tevoren plaats vond (Van Tricht, ed., *Briefwisseling*, I, 102-103). Hij was er ingeschreven op 30 november 1606, en opnieuw op 21 maart 1607 (*Album Studiosorum*, Universiteitsbibliotheek Leiden, A.S.F. VII, 226 en 229). Een dergelijke dubbele inschrijving is op zichzelf enigszins merkwaardig, maar kwam wel meer voor. Met deze inschrijvingen corresponderen twee plaatsen in de zogenaamde Recensielijsten, waarin werd genoteerd dat de student zijn collegegeld had betaald. Bij de eerste recensie van Hooft (Recensielijst 1606/1607, UB Leiden, onder Petrus H.) staat bij zijn naam niet het tekentje dat hij betaald had; bij de tweede recensie (*Ibidem*, onder Petrus Cornelii, de juiste plaats om hem te noteren) staat dit teken echter wèl.

Corneliszoon in een antwoordbrief werd getransponeerd in *candidatus Juris*[10]. Hier dringt zich de vraag op, of de jonge Hooft soms vóór 1606, dus voor zijn inschrijving in Leiden, al in het buitenland colleges in de rechten had gevolgd; of zijn keus voor een ambtelijke carrière dus misschien veeleer vóór dan na 1605 was gemaakt.

Intussen namen nu, schoksgewijs naar het schijnt[11], zijn inzicht en interesse in politieke gebeurtenissen toe. Duidelijk bewijst Hooft ons dat in een brief, waarin hij in maart 1609 een neef in Parijs inlichtte over de besprekingen, die leidden tot de sluiting van het Bestand[12]. Hij schreef daar over de financiële moeilijkheden die Spanje tot een wapenstilstand noopten, en tegelijk over de loosheid van de Spaanse vos, die zou hopen op verslapping van de nu verenigde Nederlanders, op burgertwist tussen hen in de periode van het staakt-het-vuren. De gedachten, door Hooft verwoord, waren niet origineel: velen hielden het voor mogelijk dat met het wegvallen van de 'gemeene vreese' ook de samenhang uit de Nederlanden zou verdwijnen[13]. Maar Hoofts weergave van het probleem toont ons, hoe helder de zaken hem voor de geest stonden, hoe kernachtig hij die onder woorden wist te brengen.

De sluiting van het Bestand bracht naar veler gevoel de noodzaak van rechtvaardiging van het bestaan van de jonge Republiek der Verenigde Nederlanden met zich mee, en daarmee gepaard een nieuwe verdediging van de opstand tegen Filips II. Wederom, evenals door Francken voorheen, werd nu de geschiedenis te hulp geroepen. Het meest opvallende geschrift, in dit verband gepubliceerd, was ongetwijfeld het *Liber de antiquitate reipublicae batavicae* van Hoofts generatie-

Waarschijnlijk werd Hooft bij vergissing ten tweeden male ingeschreven in het *Album Studiosorum*, omdat hij toen pas betaald had, voorjaar 1607 dus.
Verdere data, waarop hij in Leiden woonde, zijn te vinden in zijn gedichten. Daarvan lokaliseert hij er vier in Leiden, drie met een duidelijke datering: 4 november 1606, 3 december 1606, en 13, 14 en 15 februari 1607. Zie: P.C. Hooft, *Gedichten*, I, P. Leendertz Wz. en F.A. Stoett, ed. (Amsterdam, 1899) 53-56. Voorts schreef Hooft op 3 april 1606 vanuit Leiden aan Hendrik de Keyzer (Van Tricht, ed., *Briefwisseling*, I, 89). Uit de genoemde recensielijsten blijkt tenslotte, dat Hoofts aanvankelijke hospes, Christian Sir Jaques, vóór 12 mei 1607 moet zijn verhuisd; Hooft woonde bij zijn tweede recensie nog bij hem, later vond hij onderdak bij zekere 'Henric to echerink'. Niets wijst er intussen op, dat hij na de laatste definitieve datum uit deze reeks, 3 april 1607, nog lang in Leiden heeft gewoond.

10. *Ibidem*, I, 99-101 (22 oktober 1608) en 102-103 (28 oktober 1608).
11. Men zou deze onregelmatige evolutie kunnen afleiden uit de mededeling van Hooft aan Pijnacker, dat hij zich sinds zijn vertrek uit Leiden met de rechten nauwelijks had beziggehouden, maar nu toch weer wat verder wilde studeren. *Ibidem*, 102-103. Pas een half jaar later volgde de brief, genoemd in noot 12.
12. *Ibidem*, 109-119 (begin maart 1609).
13. Cornelissen, *Hooft en Tacitus*, 47-74. J.A. van Hamel. *De eendracht van het land* (Amsterdam, 1945) 1, 40-41.

genoot Hugo de Groot, dat in 1610 verscheen, tegelijk met een Nederlandse versie ervan. Daarin knoopte De Groot aan bij de allang florerende Batavenmythe: op deze directe voorouders van de Hollanders zouden de Statenvergaderingen teruggaan. Nóg ouder, dus nog respectabeler dan bij Francken waren de gronden, waarop men het meerhoofdig gezag der Staten, en bijgevolg de juistheid van de strijd tegen Filips II meende te kunnen baseren.

Ook Hooft, opgevoed met de idee der Statensouvereiniteit, leverde hier zijn bijdrage, daarbij gebruik makend van de geschiedenis. Toen de sluiting van het Bestand in Amsterdam werd gevierd met de vertoning van tien *tableaux vivants*, schreef hij voor elk daarvan een 'pittig devies' (Van Tricht); de strijd tegen de dwingeland, in dit geval de laatste Romeinse koning Tarquinius Superbus, was het thema ervan[14]. En in een lang gedicht op de Bestandssluiting gaf hij nadrukkelijk aan, dat het hoogste gezag in de Nederlanden lag bij

> De wijse Vaders door lange' oeffeningh ervaren,
> Die geenen kommer, moeyt, noch sware kosten sparen,
> Maer waken, dagh en nacht, met hart, sin en verstandt,
> Sorghvuldelijck beducht voor 't liefste Vaderlandt,
> Waer van sy het bestier met rijpe reden mennen[15].

Hierin waren zij voorgegaan door Willem van Oranje, die niet had gehandeld als monarchale tegenpool der Staten, maar als

> Den Moyses, die ons, van veel droever slavernijen
> Als oyt Israel leed, quam tegen hoop bevrijen[16].

Niet minder had Maurits gedaan, zodat hij daarom door Hooft hier evenzeer geroemd wordt[17]. We komen hier een van de oudste historiebeelden van Oranje tegen, zo men wil de oudste van de mythen die rond Oranje zouden ontstaan. De regenten van Hoofts jaren zagen de Prins als de rechterhand der Staten, de strijder voor het behoud der privileges; zij roemden 'de weldaedt en de deught van den Nassauschen Prins[18]. Geheel tegengesteld daaraan was het Oranjebeeld van de volgende regentengeneratie, die van Johan de Witt: niet langer telden 's prinsen deugden; negatieve trekken zoals een streven naar persoonlijke macht kregen toen

14. Hooft, *Gedichten*, I, 85-86 (1609).
15. *Ibidem*, 84, vss. 121-125 (1609).
16. *Ibidem*, 104, vss. 69-70 (1610).
17. *Ibidem*, 84, vs. 110. Hooft siert hem hier met de titel 'Beschermer van de Vry-vereende Nederlanden'. De opmerking van J. Prinsen JLz., *Pieter Corneliszoon Hooft* (Amsterdam, 1922) 33, dat Hooft 'niet zoo bijzonder veel met de Oranjes ophad, ten minste zeker niet met Maurits', is dan ook onjuist. Betreffende Maurits begaat deze auteur de fout, dat hij een latere opinie van Pieter Corneliszoon op een vroeger tijdstip terugprojecteert.
18. Hooft, *Gedichten*, I, 85, vs. 140 (1609).

het meeste accent onder invloed van de toenemende tegenstellingen tussen het regentendom en Oranje. Dat daarnaast de calvinisten hun eigen Oranjemythe zouden ontwikkelen - die van Willem, strijdend voor de ware, gereformeerde kerk - worde hier alleen volledigheidshalve vermeld.

Hoofts staatkundige visie van deze levensperiode, zoals ik die zou willen afpalen, komt het duidelijkst naar voren in zijn *Geeraerdt van Velsen*, verschenen in 1613. In dramatische vorm werkte de dichter hierin de problematiek uit van de opstand tegen de landsheer, in dit geval aan de hand van de opstand van de edelen Velsen, Woerden en Aemstel tegen de tyran Floris V. Twee vormen van opstandigheid wijst Hooft ons hier aan. Daar is het streven van Velsen en Woerden om Floris te bestrijden op grond van haatgevoelens en 'hoop tot hoogher luck'[19] - een verwerpelijk streven, omdat het slechts tweedracht en scheuring onder het volk zal brengen. Daar is echter ook de houding, bepleit door de nobele Gijsbert van Aemstel, die de revolte afhankelijk wil stellen van het besluit van ridderschap en steden, van de Staten dus 'Daer d'opperheyt by staet'[20]. Want, aldus beredeneert Aemstel, dat wil zeggen de dichter zelf, zijn visie:

> Wil 't beste deel des volcx verheert zijn van Tyrannen,
> Het oordeel staet an haer: des dulden zy, elck een
> Die dulde dan met haer, oft geev' hem elders heen[21].

Niet elke opstand, dus, is gerechtvaardigd; alleen die, welke door de Staten is gepropageerd. Dat brengt Hooft nog eens nadrukkelijk onder woorden in de beroemde 'Rey van Amstellandsche Joffrên', waarin hij juist Aemstel prijst:

> Den oopenbaeren Dwinghelandt,
> Met moed te bieden wederstandt,
> En op den harssenpan te treeden;
> Om, met het storten van zijn bloedt,
> Den vaderlande 't swaerste goedt,
> Den gulden vryheyt te bereeden;
>
> Dat is, van ouwder hercoomst wydt,
> By d'aldertreffelycxt altydt
> Beloondt met eerenbeelden dancklyck.
> De roem is uytgheblaesen, met
> Gheleertheyts heldere trompet,
> In schrift, en dichten onvergancklijck.

19. P.C. Hooft. *Geeraerdt van Velsen*, F.A. Stoett, ed. (Zutphen, s.a.) vss. 1062-1063.
20. *Ibidem*, vs. 781.
21. *Ibidem*, vss. 786-788.

De lofkrans groenens nimmer moe,
Die comt het hayr der sulcken toe,
Die 't al, voor 't alghemeene waeghen:
Ghelijck den Heer van Aemstel tracht.
Hoewel zijns selschaps overmacht,
Hem let zijn voorstel te bejaeghen[22].

De laatste verzen geven het aan: Aemstel moet zich neerleggen bij de plannen van de andere samenzweerders. Burgerkrijg is inderdaad het gevolg - maar daarmee eindigt het drama niet. De Stroomgod van de Vecht kondigt de verrijzing van de Nederlanden aan, als van een foenix. Zij zullen zich, voorgegaan door Oranje, van dwingelandij bevrijden en tot grote bloei komen. En

's Lands Staeten, die ghespaert en hebben bloedt noch schatten,
Nocht sorch, in 's vryheyts dienst, die sullen dan hervatten
Het aensien en ghesach dat haer van oudts toequam[23].

In die situatie zullen zij de nieuwe Nassau, Maurits, ‘stellen... in 't Vorstelijck bestier’[24], hetgeen hier, zoals blijkt uit het vervolg, betekent: in de stadhouderlijke waardigheid, bekleed met het opperbevel. Niet aan de tweedracht dus, maar aan de bloei is het laatste woord.

Zo maakte Hooft thans wèl van thema's uit het verleden gebruik om politieke opvattingen uit te dragen; thema's die een zekere bekendheid genoten, zoals met name in het geval van Floris V. Figuren als Filips II, Floris V en Tarquinius Superbus vertoonden overeenkomst met elkaar, en konden dus voor elkaar model staan als het ging om lering aan de lezer of toeschouwer. Echter, er waren ook verschillen. Men zie de tyran Floris V: deze, ‘de gemeente lang gequeeckt hebbende (= het volk lang begunstigd hebbende) om den Adel t' onderdrukken’, had in feite enkel de ridderschap tegen zich verbitterd, aldus Hooft[25]. Daarin week de opstand tegen Floris duidelijk af van die tegen Filips II; ofwel: de achtergronden van beide revoltes waren totaal verschillend van elkaar. Van belang was dat kennelijk niet voor Hooft: de oppervlakkige gelijkenis der gevallen, de strijd tegen dwingelandij, was voor hem voldoende.

In dit opzicht week Pieter Corneliszoon niet af van de gewoonten van zijn tijdgenoten. In zijn staatkundige opvattingen deed hij dat evenmin. De visie, door hem weergegeven, was echter niet langer theoretische humanistenwijsheid. Eenmaal geconfronteerd met de alledaagse werklijkheid entte hij zijn ideeën op de praktische

22. *Ibidem*, vss. 1240-1257.
23. *Ibidem*, vss. 1024-1026.
24. *Ibidem*, vss. 1527-1530.
25. *Ibidem*, 1 (Inhovdt).

denkbeelden die hij van huis uit had meegekregen. Zijn politieke denken was, met andere woorden, in deze tweede levensfase nog geheel door de traditie bepaald.

Ook als praktiserend politicus toonde Hooft aanvankelijk nog weinig zelfstandigheid. Als 28-jarige in mei 1609 benoemd tot baljuw van Gooiland en drost van Muiden, raadpleegde de nieuwbakken magistraat vooreerst verwanten met bestuurlijke of juridische ervaring.

> Ende alsoo [zo schreef hij bij voorbeeld op 18 juni 1609 aan het stadsbestuur van Muiden] de coomste van mijn H. Vaeder onzeker is tijdelijck [= tijdig] te vallen voor Sondach eerstcomende, ende ick in dezen niet en meine te besluiten zonder bijstandt van zijnen raedt om besondere bedenckingen opt gemeene besten der stede Muiden

verzoek ik u de onderhavige zaak nog even aan te houden[26].

Voor een 'volwassen magistraat', zoals Van Tricht hem in 1609 reeds noemt[27], kon Hooft naar mijn oordeel toen bepaald nog niet doorgaan. Veeleer was hij een beginnend, traditioneel denkend regent, van een leeftijd bovendien waarop een man al Johan de Witt als raadpensionaris was. In feite had Pieter Corneliszoon zich in de periode, die met de verschijning van de *Geeraerdt van Velsen* werd afgesloten, alleen als dichter tot een zelfstandige en door velen hooggewaardeerde persoonlijkheid ontplooid.

1613-1626. De vorst als remedie tegen tweespalt

Naarmate de Bestandsjaren vorderden leek de vrees voor burgertwist in de Republiek steeds reëler te worden. Dit probleem, reeds als onderstroom in zijn geschriften van de vorige periode aanwezig, hield Hooft nu in toenemende mate bezig. Orde en rust liepen gevaar, vooral omdat de Staten waren als een in zichzelf verdeeld huis. Hier bleek de schaduwzijde van de zo hoog geroemde aristocratie: wie zou uiteindelijk een beslissing moeten nemen?

Onder deze omstandigheden greep Hooft opnieuw naar de geschiedenis om de Nederlanders daaruit een les voor te houden, en schreef hij zijn tweede historisch drama, *Baeto*, grotendeels opgezet in 1616, en op 19 mei 1617 voltooid. Dit is het verhaal van Baeto, de legendarische stamvader der Bataven, der Hollanders dus, zoals men nu in navolging van vooral Hugo de Groot met zekerheid meende te mogen zeggen. Deze Baeto, geconfronteerd met oorlog binnen het rijk van zijn vader, brengt liever het zware offer van de persoonlijke ballingschap dan door zijn aanwezigheid de burgerkrijg langer te doen voortduren. Hij gaat naar het dan nog onbewoonde Holland, waarover hij, de wijze en gematigde prins, door zijn volge-

26. Van Tricht, ed., *Briefwisseling* I, 120 (18 juni 1609). Vergelijk zijn vragen om juridische adviezen aan zijn aangetrouwde neef mr. Volkart Overlander in november 1612: *Ibidem*, 164-167.
27. Van Tricht, *Hooft*, 38.

lingen tot koning wordt gekozen, en als zodanig de eed aflegt:

> Ick sweer, nae wys en wetten, d'heerschappije
> Bij raadt van d'edelst en de best' der burgerije
> Te voeren over u, myn' lieden; dien naar my,
> Met wien ghy 't hóudt, voortaan uw naam Baethauwers zy[28].

In deze regels ligt, in een notedop, de praktische oplossing besloten, die Hooft voor ogen stond in de bewogen Bestandsjaren. Herstel van eenheid en rust moest nu worden opgedragen aan een vorst - maar dan wel aan een, die de bestaande rechtsorde onaangetast zou laten. Hugo de Groot had de dichter, na lezing van het nog onvoltooide manuscript van de *Baeto*, aangeraden voor de weergave van de kern van die rechtsorde het *Groot-privilege* van Maria van Bourgondië te gebruiken[29]. 'Baeto sal dan - zo antwoordde Hooft hem hierop - 't rijck aenvaerden, Auspice te, ..., op wijse ende wetten naer voorschrift verleent bij UE'[30]. Echter, uiteindelijk nam de dichter juist het wezenlijke van het privilege niet over. De rol van de vorst vergrootte hij, hij maakte deze souverein; en de functie van ridderschap en steden, van de Staten dus, zwakte hij af, terwijl die juist was versterkt in het stuk van 1477. In de versie van de *Baeto* waren de Staten nog enkel adviescollege van een koning, die zij wèl zelf hadden aangesteld. Van hun souvereiniteit, voorheen door Hooft zozeer beklemtoond, was weinig overgebleven onder druk der omstandigheden.

Ook over de relatie van kerk en staat, een der grote problemen immers tijdens de Bestandstwisten, spreekt de dichter zich hier nadrukkelijk uit. Door Zeghemond, de 'paapin', laat hij zijn lezers zeggen:

> van de gereghten
> Is de voorschepen 't hóóft: de veldtheer van de knechten
> Des kryghs: de tóppaapin gelyck des hemels tólck
> Van 't geestelycke gildt: de vórst van 't heele vólck.
> ...
> Zulx best den vórste past het hóóghgezag in allen;
> Dat hy hen t' zamen bind, en yeder hoed' voor vallen[31].

28. P.C. Hooft, *Baeto*, F. Veenstra ed. (3e dr.; Culemborg, 1976) vss. 1503-1506. Veenstra, in zijn inleiding op deze editie, creëert een tegenstelling tussen de redenering, dat *Baeto* de monarchie als noodoplossing prediken zou, en zijn eigen visie, dat het in dit stuk gaat om 'de verhouding van politiek en moraal' (*Ibidem*, 17-18). Door de *Geeraerdt van Velsen* in zijn betoog te betrekken zegt Veenstra, dat in de Republiek, en ook bij Hooft, het Statengezag vooropstond en niet de monarchie. Naar mijn opvatting is het onjuist, nu net dit stuk uit Hoofts vorige periode als bewijs aan te halen. Veenstra houdt, met andere woorden, met de wisselende omstandigheden geen rekening. Volgens Veenstra's - aanvechtbare - redenering zou bij Hooft nooit enige voorkeur voor welke vorm van monarchie ook maar te verwachten kunnen zijn.
29. Van Tricht, ed., *Briefwisseling*, I, 273 (23 september 1616).
30. *Ibidem*, 274 (19 oktober 1616).
31. Hooft, *Baeto*, vss. 1191-1194, 1203-1204.

Hoofts vorst, bekleed met het 'hóóghgezag' - de souvereiniteit -, zou dus ook moeten staan boven de kerk, opdat geestdrijverij door hem kon worden beteugeld, en de staat daardoor niet te gronde zou gaan.

Prins Maurits, in de *Geeraerdt van Velsen* zeer geroemd, zou in de dagen waarin Hooft zijn *Baeto* schreef, zo'n vorst kunnen zijn. Maar toen de prins in juli 1617 bij de contra-remonstranten ter kerke ging, en hij niet langer boven de partijen stond, was deze kans verkeken. Aannemelijk is, dat Hooft in Maurits door diens houding toen en in de volgende jaren zeer is teleurgesteld, mede omdat hij de prins zulk een andere rol had toebedacht. Wijst het feit, dat de drost bij 's prinsen overlijden in 1625 geen gedicht aan hem heeft gewijd, niet in deze richting? Voor *Baeto* had de partijkeuze van de stadhouder ten gevolge, dat het stuk door Hooft onder zich werd gehouden. Het kon immers niet opgevoerd worden: te duidelijk zou Maurits het tegendeel van de goede Batavenvorst blijken. Het verscheen dan ook pas in januari 1626 in druk na de dood van de prins.

Zo kwam er, onder invloed der recente ontwikkelingen, een duidelijke verruiming in Hoofts oorspronkelijk zo traditionele visie. Vooreerst legde hij de nadruk op het nut van een goed, dus gematigd eenhoofdig gezag. Monarchist-uit-principe werd hij echter niet: alleen al het feit, dat de Staten in *Baeto* nog een zekere, zij het beperkte rol bleven spelen, wijst daar op[32]. Met deze verandering in opvattingen werden, na de voltooiing van *Baeto*, enkele andere verbonden - veranderingen die door Hooft in zijn hiervóór al genoemde opdracht van de *Henrik de Grote* helder zijn uiteengezet.

Duidelijk heeft Hooft zich in de jaren 1617 en 1618 nader bezonnen op de vraag, hoe hij zijn nieuwe opvattingen het meest effectief zou kunnen mededelen aan zijn tijdgenoten, gebruik makend van de geschiedenis, de leermeesteres van het heden. Niet langer meende hij, dat hij zijn doel kon bereiken door het kiezen van een willekeurig historisch voorbeeld, of met de weergave van een reeks feiten die slechts oppervlakkige gelijkenis met de eigen tijd vertoonden:

> alle exempelen en strecken zó klaar een spieghel niet; ende is 't zonder wel evene overeenkoomst van omstandigheden, hachelijck daar op aan te gaan.

Alleen behandeling van die gebeurtenissen zou zinvol zijn, waarvan ook de dieperliggende omstandigheden, de achterliggende structuren, vergelijkbaar waren met

32. Het verdient opmerking, dat in deze zelfde jaren via het Aristotelisch denken ook in de politieke theorie steeds sterker nadruk werd gelegd op de monarchie in plaats van de aristocratie. Het is echter de vraag, of deze verschuiving in het academisch, nauwelijks op de praktijk stoelend denken van invloed is geweest op de wijziging in de opvattingen van Hooft. De drost was van politiek-theoretische geschriften op de hoogte, maar manifesteerde zich in deze tijd toch vooral als een man, die in zijn ideeën uitging van de werkelijkheid van alledag. Vgl. E.H. Kossmann. *Politieke theorie in het zeventiende-eeuwse Nederland* (Amsterdam, 1960) 10-19.

het heden:

> Oórzaack, herkoomst, toeleg, achterdócht, geneghenheidt, geleghenheidt, wegh, wijze, reden en raadt reppen, zijn leeringen voor de geene die goede lucht hebben, óft hun vernuft, met vlijt, te bate komen.

Echter zouden, naar Hooft vreesde, van vele perioden de omstandigheden voor het merendeel der lezers niet meer te begrijpen zijn. De geschiedschrijver kon dan ook alleen effect sorteren als hij zocht naar episoden, die zich afspeelden binnen een nog te vatten kader. Ofwel, hij diende zich vooral te richten op

> 't geen zich naest aen onzen tijdt heeft toeghedraghen. De waarom is, dat de gelijckaardigheidt tusschen die ende de dagelijcksche handelingen behendighst onderwijst, hoe deze op 't gevoeghlijckst te slijten staan.

Het was de geschiedenis van gisteren, waarop de thans volgroeide politicus Hooft de nadruk wilde leggen, die hij diepgaand wilde beschrijven, omdat alleen zó'n beschrijving voor de mens van vandaag werkelijk vruchten kon afwerpen[33].

Ook tot een ander publiek heeft Hooft zich willen richten. Een beschrijving van het jongste verleden zou, naar zijn mening, alleen zijn nut afwerpen voor mensen, die ‘eene middelbare belezenheidt’ bezaten. Vooral doelde hij daarmee op de staatslieden; die had hij ook op het oog toen hij in de reeds geciteerde zinsnede sprak over mensen ‘die goede lucht hebben’, over intelligente lezers. Die beschikten ook, zo zou hij enkele jaren later schrijven, over voldoende oordeelkundigheid - oordeelkundigheid die immers ‘niet oft nauwlijx scherp genoegh wezen kan, zonder gestreken te zijn op den wetsteen der ervaerenheit’[34]. Ervaring bezat de staatsman stellig, maar omgekeerd zou hij toch best enige ruggesteun vanuit de geschiedenis kunnen gebruiken als hij bezig was met ‘zaken die den tredt gaan, ende overleg lijden’. Niet langer stond Hooft nu blijkbaar het groter publiek, dat hij via het toneel kon bereiken, voor ogen. Was daarvan het feit, dat dat publiek ten gevolge van de situatie tijdens het Bestand juist voor zijn *Baeto* en de daarin vervatte boodschap onbereikbaar was geworden, mede oorzaak? In ieder geval paste in zijn nieuwe conceptie de dramavorm - die ‘geschiedeniss met fabelen zoo deghelick gevoeght’ zoals Huygens zijn *Baeto* omschreef[35] - niet meer. Aan weloverwogen

33. Ik citeer hier de versie van de opdracht in Van Tricht, ed., *Briefwisseling*, I, 537-540. Jan Romein, de enige die bij deze passages even stilhoudt, vat Hooft hier samen met de woorden: ‘men heeft er afstand van [namelijk van de “studie van de kortverleden tijd”] en tegelijk herinnering’. Naar mijn opvatting legt hij hiermee iets meer in Hoofts woorden dan de drost heeft bedoeld; meer dan om de herinnering ging het Hooft bij het propageren van de beschrijving van het jongste verleden om de herkenbaarheid van de structuren, waarbinnen de als voorbeeld gekozen gebeurtenissen zich afspeelden. J. Romein, ‘Hooft als historieschrijver’, in: J. Romein, *Tussen vrees en vrijheid* (Amsterdam, 1950) 187-211, namelijk 201.
34. Van Tricht, ed., *Briefwisseling*, I, 725 (24 juni 1629).
35. *Ibidem*, 535 (31 januari 1626). Vergelijk de brief d.d. 19 mei 1618 van Hooft aan Hugo de Groot, waarin hij zijn gedichten ‘quisquiliae’, snippers, noemt en zegt zich aan serieuzer zaken te willen wijden: *ibidem*, I, 330-332. Later, in de ‘opdracht’ van de *Nederlandsche Historiën* aan Frederik Hendrik, zou Hooft betogen, dat hij de geschiedschrijving boven poëtische vormen heeft verkozen, omdat de laatste teveel dichterlijke vrijheden mogelijk maken. P.C. Hooft, *Nederlandsche Historiën* (Amsterdam, 1677) fol. 6 vo.

geschiedschrijving, en aan proza bijgevolg, moest de voorkeur worden gegeven boven poëtische vorm en taal.

Ziedaar het nieuwe program dat Hooft zich voor zijn verdere leven stelde. Van nu af nam de geschiedschrijver Hooft de plaats in van de dichter van historisch-pragmatische toneelwerken. De inhoudelijke wijziging, die zich in *Baeto* voor het eerst manifesteerde, zou in de verdere geschiedschrijving van de drost meer gestalte krijgen. In de levensbeschrijving van de Franse koning Hendrik IV werd dit alles voor het eerst geconcretiseerd, zowel naar inhoud als vorm.

In het voetspoor van Gerard Brandt, Hoofts eerste biograaf, is de *Henrik de Grote* eeuwenlang eigenlijk alleen gezien als een oefening in taal en vorm van een prozawerk[36]. Daarbij beriep men zich op een brief, die Hooft op 19 mei 1618 aan Hugo de Groot schreef[37]. Hier kondigde hij zijn nieuwe geschrift aan als een 'meditamentum stili et characteris historici', als een middel om zich stijl en mentaliteit van de geschiedschrijver eigen te maken. Een hoger doel moest dit *meditamentum* namelijk dienen: Hooft stelde zich voor, in de toekomst een vaderlandshistorisch onderwerp te beschrijven, om 'approbare patriae industriam meam, in valdè serijs'. De *Nederlandsche Historiën* werden hier in feite al aangekondigd. Echter, Hooft noemde niet alleen de stijl, maar ook het 'character historici' als iets waarmee hij vertrouwd wilde raken. Moet men daaruit niet concluderen, dat het hem tegelijk om de inhoudelijke kant van de geschiedschrijving te doen was? Dat het hem onder andere evenzeer ging om het leren hanteren en interpreteren van bronnen en gebeurtenissen, teneinde zijn boodschap op verantwoorde wijze uit te dragen? Alleen wanneer men dit aspect bij de bestudering van de *Henrik de Grote* betrekt, wordt het duidelijk, waarom Hooft in 1618 juist déze koning tot voorwerp van zijn geschiedschrijving maakte. Het is vooral Cornelissen geweest, die op dit inhoudelijke punt de nadruk heeft gelegd[38]. Reeds tijdens zijn leven had koning Hendrik IV faam verworven als vredestichter, en na zijn gewelddadige dood had de mythevorming zich snel van zijn nagedachtenis meester gemaakt. Uitstekend kon hij model staan voor Hoofts conceptie van de ideale vorst. Bovendien, kunnen wij daaraan nu toevoegen, vond zijn optreden plaats in het recente verleden, binnen

36. Brandt, *Leven*, 14.
37. Van Tricht, ed., *Briefwisseling*, I, 330-331.
38. Cornelissen, *Hooft en Tacitus*, *passim*. Wat Hooft met het 'character historici' bedoelde, gaf hijzelf enkele jaren later duidelijk aan, toen hij in een brief aan Huygens schreef over 'de nuchtere stemmigheid [= bedaardheid] in 't historijschrijven', die hij toen nog steeds moeilijk met zijn stijl kon combineren. Van Tricht, ed., *Briefwisseling*, II, 51 (27 augustus 1630).

de voor Nederlandse politici begrijpelijke kaders van het vroeg-moderne Frankrijk. En binnen een Frankrijk, waar zich tijdens de godsdienstoorlogen situaties hadden voorgedaan, waarmee de Nederlandse toestanden gedurende het Bestand wel eens onaangenaam veel gelijkenis konden gaan vertonen. Hoofts keuze voor dit onderwerp bewijst, dat de door hem in 1626, in de opdracht aan Dirck Bas, neergeschreven principes reeds in 1618 de zijne waren.

Hendrik IV was in menig opzicht de Franse Baeto. Het belang van zijn door burgeroorlog verwoeste land stellend boven theologische problematiek, en de opvattingen der *politiques* volgend, had hij de rooms-katholieken en hugenoten tot elkaar gebracht, hun een plaats naast elkaar aangewezen, en daarmee de rust hersteld. Toch was hij van nature geen koning met autoritaire neigingen, zo weet Hooft van hem te vertellen. En dan laat hij Hendrik, in 1585, uiteenzetten hoe hij in zijn oorspronkelijke koninkrijk Navarre de rooms-katholieken veel vrijheid had gelaten, behalve in twee gebieden. Eén daarvan was Béarn, waar tot verbod van de katholieke eredienst was besloten

> by wylen de koninginne zyn' moeder ende de staten 's lands, de welcke aldaar veel vryheidts over de prinssen hebben .... Ende nae zyn verstandt, was 't eenen vórste ongeraden eenige órden te veranderen, ten waar 't hem merckelycke nóódt óft nut deed doen, ende dat door den zelven wegh, waar door ze was ingevoert[39].

Opnieuw dus: de vorst dient zich te voegen naar de Staten. Maar als de nood aan de man komt is hij het, die moet ingrijpen, liefst na samenspraak met zijn adviseurs. Een dergelijke situatie deed zich voor bij de besprekingen over het Edict van Nantes in het Parijse Parlement. Het was dezelfde Hendrik, die daar nu zei:

> hoewel ick tót geen' rekenschap in dezen gehóuden ben, wilze u evenwel geven. Nóódt ende nut van vrede hebben my doen yveren, omze, door dit gebódt, by goedtduncken van mynen raadt gegheven, zó wel van binnen te verzekeren, als ickze van buiten bearbeidt heb. Vyt gelyck een nóódt, heb ick wel eer den sóldaat gemaakt: ende trock 's my niet aan, wat ‘er af gepraat werdt. Nu ben ick koning, ende spreeck als daar toe staat. Ick begheer gehóórzaamheidt... ick ben niet gezindt, door uw’ weighering, andere nieuwigheden te laten verwecken[40].

Hendriks regeringsperiode was, zeker tot het moment van deze toespraak, er een van voortdurende nood geweest. Steeds had de koning dus handelend opgetreden,

39. P.C. Hooft, *Henrik de Grote. Zyn leven en bedryf* (Amsterdam, 1626) 56. Eenzelfde geest sprak uit een advies, door Hooft op 20 oktober 1619 geschreven aan de rekenkamer der grafelijkheidsdomeinen: men moet bij het nemen van besluiten oppassen voor het veroorzaken van ‘onentlijcke obstaclen turbeelen, affronten ende ongeneuchten; gelijck d'ervaeren*h* aenwijst dat ordinarie vallen in saecken die doorgedreven werden tegens wil ende danck van een gansche gemeente’. Van Tricht, ed., *Briefwisseling*, I, 372.
40. Hooft, *Henrik de Grote*, 154.

was hij een sleutelfiguur in het gebeuren geworden. Meer nog dan in *Baeto* staat in de *Henrik de Grote* dan ook het vorstelijk ingrijpen centraal, zozeer dat daarachter de rol van de bevolking sterk terugwijkt - en dat wordt door de schrijver, op grond van de omstandigheden, als gerechtvaardigd beschouwd. Kritiek op het koninklijk handelen wijst Hooft resoluut van de hand, vooral waar het gaat om het verwijt, dat Hendrik *in religiosis* onverschillig zou zijn geweest. Waarvan de koning grote afkeer had, schrijft Hooft dan, was van de 'uytwendighen schyn van heyligheidt'; maar daarmee wordt zijn vroomheid niet ontkend. Want hij 'viel liefst in 't verbórghen zynen schepper te voet'[41]. Verdedigde, tussen haakjes, de drost hier tegelijk zijn eigen libertinisme? Het was, samenvattend, de praktische uitwerking van de ideeën der Franse *politiques* die Hooft, via zijn eerste echte geschiedwerk, in de Nederlandse Republiek wilde aanbevelen als remedie tegen de dreigende burgeroorlog.

Inhoudelijk vloeide *Henrik de Grote* logisch uit *Baeto* voort; niet zonder reden noemde Constantijn Huygens Baeto dan ook Hendriks 'voorloper'[42]. Nog duidelijker wordt de samenhang tussen beide geschriften door het feit, dat Hooft ze gelijktijdig liet drukken: *Baeto* kwam uit in januari 1626, *Henrik de Grote* twee maanden later omdat het privilege ervoor nog even op zich liet wachten. Ondanks het verstrijken van negen jaren sinds de voltooiing ervan had de *Baeto* voor Hooft toch zijn belang behouden. Nog sprak hij in 1626 over de 'wichtigheit der stoffe' van het toneelstuk, geschreven 'om aen 't gemeen te dienen'[43]. Twee vorstenspiegels gaf hij nu tegelijk uit, en niet toevallig op dit moment. Frederik Hendrik was immers juist als nieuw stadhouder opgetreden. Het lijkt niet gewaagd te veronderstellen, dat de prins de eerste van de mannen van staat was, voor wie Hoofts geschriften van nu aan bestemd waren.

Intussen hadden beide werken nog een andere element met elkaar gemeen: hun relatie tot Tacitus. Voor *Baeto* was de stof aan de klassieke auteur ontleend; de in beide geschriften uitgewerkte staatkundige visie, de beklemtoning van de vorst als remedie tegen tweespalt, was bovendien aan die van Tacitus verwant. Hooft kende diens denkbeelden al vanuit zijn jeugd, en zeker uit zijn Leidse periode. Maar juist de vergelijkbare toestand van de Romeinse republiek van weleer en de Nederlandse van thans zal die denkbeelden voor hem des te actueler gemaakt hebben. Bovendien ontleende hij, in waarschijnlijk niet onbelangrijke mate, aan Tacitus de opvatting dat de historieschrijver niet slechts feiten, maar ook achtergronden moest mededelen; èn entte hij zijn taal en stijl op die van de Romeinse auteur. Voortdurend herlas hij dan ook deze 'wysten Historischryver', deze 'Staetwijzeman': twee-en-

41. *Ibidem*, 239. Vergelijk Hoofts instemming met de visie van Leonora Hellemans, 'dat de Religie in 't gemoedt ende niet in 't wtwendighe geleghen is'. Van Tricht, ed., *Briefwisseling*, I, 623 (omstreeks 27 augustus 1627); zie ook *Baeto*, vss. 415-418.
42. Van Tricht, ed., *Briefwisseling*, I, 535 (31 januari 1626).
43. *Ibidem*, 524-525 (13 januari 1626).

vijftig maal volgens Gerard Brandt[44], ondertussen doorwerkend aan zijn *Henrik de Grote*. En om meer greep nog op zijn voorbeeld te krijgen begon hij, waarschijnlijk omstreeks 1625, zelf stukken Tacitus te vertalen. Om stijl en mentaliteit dus bestudeerde hij zijn klassieke voorbeeld.

Zo was deze derde periode er een van ommekeer in Hoofts ontwikkeling als geschiedbeoefenaar. Thans was het een sterk persoonlijke visie, die hij door middel van de historie wilde uitdragen. De schijnwerpers waren ten volle gericht op de vorst als redder in de nood; soms overbelichtten zij deze vorst zelfs. Daarmee waren echter door Hooft niet tegelijkertijd al zijn vroegere ideeën overboord gezet - de Staten bij voorbeeld behielden wel aanzien in zijn geschriften, zijn religieuze tolerantie bleef onverminderd bestaan -, maar die ideeën hadden soms een totaal andere nadruk gekregen in de nieuwe conceptie. Eigen eisen aan vorm en taal had de drost hieraan toegevoegd. Daarmee ontplooide hij zich als een, wat Vondel zou noemen, ‘devoot polityk’[45].

1626-1647. Evenwichtigheid en nuancering

De laatste twintig jaren van Hoofts leven tonen ons een duidelijke evenwichtigheid, een zekere bezadigdheid ook. Veranderingen zowel in zijn persoonlijk leven als in de politieke toestand leverden hun bijdragen daartoe. Weduwnaar sinds 1624, verwierf hij in 1627 in Leonora Hellemans een echtgenote, die hem tegelijk met esprit en zakelijkheid terzijde stond. Zij was de gewaardeerde gastvrouw als Hooft op het Muiderslot, of 's winters in hun huis aan de Amsterdamse Keizersgracht, meer dan voorheen verwanten en kennissen ontving. Met dezen, vertrouwde vrienden zowel als nieuwe bekenden, voerde de drost bovendien een steeds omvangrijker persoonlijke correspondentie. Daarin werden dikwijls zijn geschriften, met name de historische, besproken, en nog vaker de gebeurtenissen van alledag.

Meer dan ooit tevoren lijkt Hooft zich in deze jaren geïnteresseerd te hebben voor wat omging in de Republiek, en in de wereld tot ver daarbuiten. Evenwel, van het nieuws daaromtrent, dat hem in de wintermaanden in Amsterdam snel bereikte, was hij vrijwel geheel verstoken als hij, meestal van april tot oktober, op het Muiderslot woonde. Het is dan ook niet zo vreemd, dat hij in april 1629, toen hij naar zijn ambtsgebied moest afreizen juist toen Frederik Hendrik begon aan de veldtocht naar Den Bosch, zijn zwager Joost Baek vroeg, hem wekelijks op de hoogte te houden van het gebeuren. Daarmee begon een correspondentie, die gedurende alle Muidense verblijven van de Hoofts zou worden voortgezet[46].

44. Brandt, *Leven*, 32.
45. Geciteerd door Cornelissen, *Hooft en Tacitus*, 98.
46. Zie met name de brieven van 8 april 1629, waarin Hooft klaagt over de eenzaamheid in Muiden; en die van 20 april, waarin hij om wekelijkse zending van het zaterdags verschenen nieuws vraagt (Van Tricht, ed., *Briefwisseling*, I, 692-693 en 707-710). Betreffende Franse en Italiaanse zaken werd Hooft ook regelmatig geïnformeerd door een andere zwager, Bartolotti. Uit een eenvoudige steekproef krijgt men een redelijk overzicht van de toename van Hoofts (bewaard gebleven) persoonlijke correspondentie ten opzichte van zijn ambtelijke:

Jaar	Totaal aantal brieven	Ambtelijke brieven	Persoonlijke brieven

Hooft volgde intussen niet alleen de *res gestae* van Frederik Hendrik als veldheer; ook diens politiek handelen kreeg voortdurend zijn aandacht. Hoge verwachtingen had hij van de prins. Naar zijn vaste overtuiging namelijk was met de dood van Maurits de nasleep van de Bestandstwisten voorbij. Nu achtte hij de tijd aangebroken, dat gevangenen moesten worden vrijgelaten en ballingen amnestie zouden krijgen. Vanuit deze redenering ijverde hij met name, vanaf 1626, voor de terugkeer van Hugo de Groot, daarbij rekenend op de volle medewerking van Frederik Hendrik: 'de la bonne intention de son Exᵉje ne fajs nulle doubte', schreef hij aan Grotius' zwager Reigersberg[47]. Hoewel hij in deze affaire zijn doel niet bereikte, bleef Hooft onverkort vertrouwen stellen in de stadhouder. In zijn commentaren op het dagelijkse politieke gebeuren, geschreven aan Baek, repte hij meermalen over 's prinsen wijsheid, hem meer dan anderen door God geschonken, over zijn 'groote zorghe ... om d'ontstelde gemoeden tot bedaering, ende 't landt in ruste te brengen'[48]. De prins trad gematigd op, richtte zich naar de beslissingen der Staten. Evenwichtigheid, met andere woorden, kwam er nu naar Hoofts opvatting in de binnenlandse situatie; een vorst als redder en voorzien van ruime bevoegdheden was niet meer nodig. Immers, als gezag in handen van te weinigen was gelegd, was misbruik snel mogelijk: in 1627 verkondigde Hooft tenminste in het algemeen, dat 'de weenighte corruptibeler is als de meenighte'[49]. Dit alles had zijn directe doorwerking op de inhoud van de nu volgende geschriften van de drost. Daarin ging deze een middenweg bewandelen tussen de ideeën van zijn tweede levensperiode - die der Statensouvereiniteit - en die van zijn derde levensfase.

1612	25	23	2
1613	10	8	2
1617	17	14	3
1621	15	8	7
1625	12	7	5
1629	48	10	38
1633	49	9	40

47. *Ibidem*, 575-578 (oktober 1626).
48. *Ibidem*, II, 183 (27 mei 1631); *ibidem*, I, 818 (3 juni 1630). Vergelijk I, 797: de prins draagt een 'wijzemans muts' (10 mei 1630); II, 207-208: Hooft houdt vertrouwen in Frederik Hendrik, ook al ziet hij het nut van een militaire operatie niet (9 juni 1631).
49. *Ibidem*, I, 609 (27 juli 1627). Hooft deed deze uitspraak bij moeilijkheden over het stadsbestuur van Naarden. Hij voegde daaraan nog toe: 'gelijk de Philosooph welbeweert bij exempel aen 't waeter, Dat in kleene quantitejt eer tot putrefactie [= bederf] komt, als in groote, ende dat de meenichte minst gepredomineert wordt van passien, d'observantie der wetten ende 't gemeene nut sich hoogher bevolen houdt'.

Vóór alles hield Hooft zich nu bezig met het werken aan zijn *Nederlandsche Historiën*. Zelf noteerde hij 19 augustus 1628 als de datum, waarop hij begon te schrijven aan het net-manuscript daarvan: het al tien jaar tevoren aangekondigde project was nu definitief ter hand genomen. Intussen werkte hij ook aan enkele nieuwe *meditamenta* voor zijn stijl en mentaliteit, kleinere geschriften die steeds weer moesten voldoen aan de eis, in zijn vorige levensfase gesteld: die van nauwe betrekking met het heden. Daarbij sloot bovendien de regelmatige vertaling van het hele historische oeuvre van Tacitus aan, waaraan hij waarschijnlijk in 1629 begon.

Alle oorzaken, op grond waarvan Hooft zich reeds vroeger met Tacitus had bezig gehouden, lagen ook aan deze integrale vertaling ten grondslag; de aanleiding ertoe moet worden gezocht in de wens van zwager Baek om in het algemeen het latijn machtig te worden, en meer in het bijzonder de denkbeelden van déze auteur. Belangeloos kwam Hooft aan die wens niet tegemoet: hij beschouwde zijn overzettingen als de tegenprestatie voor Baeks wekelijkse nieuwsvoorziening, voor diens kopiëren van grote delen van zijn *Historiën* en andere geschriften, voor het behartigen van zijn, Hoofts, materiële zaken, en voor het verwerven van nieuwe gegevens voor zijn vaderlands-historische arbeid via interviews of langs schriftelijke weg[50].

Intussen distilleerde Hooft zelf voortdurend stijllessen en staatsmanswijsheid uit de geschriften van de klassieke schrijver - daarvan leggen vele opmerkingen, voorkomend in zijn brieven, getuigenis af. Tacitus bleef voor hem een ‘bron van wereldtwijsheit’[51]. Oorlogshandelingen nam hij in diens werk op de koop toe; daarvan vertelt hij dat zij hem ‘niet zoo wel en monden, als 't bespieghelen van belejdt en tegenbelejdt in stof van regeringen omgaende. Immers deze voeren mijne gedachten ernstigher speelen’[52]. Die gedachten brachten Hooft nu tot opmerkingen over zaken, die in zijn vorige levensperiode slechts impliciet aan de orde waren gekomen. Zo bleek zijn afkeer van tyrannie nog steeds aanwezig toen hij, na de vertaling van het overlijdensverhaal van Tiberius, verzuchtte: ‘Zaelighe werelt, waer de dwingelandije met hem gestorven’[53]. Uitspraken als deze tonen ons aan, dat Hooft aan

50. Alleen wanneer hij post van Baek kon ontvangen, werkte Hooft aan Tacitus; dat wil zeggen, alleen gedurende de zomermaanden in Muiden, en in 1634 ook toen hij in Brussel verbleef. Dit blijkt uit zijn *Briefwisseling*: zie onder andere II, 357-358 (Muiden, juni 1632), 417 (*ibidem*, 27 mei 1633); uit Brussel: 579, 580-583, 590-593 (november-december 1634). Cornelissens suggestie, dat Hooft vrijwel alleen tot vertaling van Tacitus overging om daaruit zelf wijsheid en stijllessen op te doen, is dan ook te eenzijdig: *Hooft en Tacitus*, 37; vergelijk onder andere Van Tricht, ed., *Briefwisseling*, II, 462 (30 augustus 1633), waar Hooft spreekt over de ‘betaelinge’ voor de Tacitus-vertaling door kopiëren en zenden van nieuws, terwijl op andere momenten de Tacitus-vertaling zelf weer de betaling is. Wat betreft het niet aaneengesloten vertalen van de *Annales*, zie onder andere Van Tricht, ed., *Briefwisseling*, II, 340 (6 juni 1632): Hooft heeft de *Annales* bijna klaar, is intussen ook al aan de *Historiae* bezig geweest; *ibidem*, 357 (juni 1632): hij zal bij de *Historiae* een ietwat ander systeem volgen.
51. Van Tricht, ed., *Briefwisseling*, II, 423 (27 juni 1633).
52. *Ibidem*, 314 (27 april 1632).
53. *Ibidem*, 213 (20 juni 1631). Vergelijk een soortgelijke uitspraak in II, 177 (23 mei 1631): ‘Heden heb weder een horn van Tacitus voltrokken, daer UE bij zien zal, hoeverre de menschelijke boosheit gaet, als de wil 't gewelt (= gezag) op haer' handt heeft’.

Tacitus in deze jaren niet langer alleen materiaal ontleende om, zoals voorheen, de goede vorst mee te schilderen. Uit de verhalen van de antieke auteur omtrent de verdorvenheid van de keizers na Augustus zal hij eens temeer hebben geleerd, hoezeer het monarchale systeem ook zijn schadelijke kanten had. Genuanceerder dan voorheen benaderde Hooft thans tenminste het vorstelijk handelen - en ook daarvoor leverde Tacitus stof te over.

Slechts voor intern gebruik was de Tacitus-vertaling bestemd, als onderbouw voor de *Nederlandsche Historiën* onder meer. Publicatie ervan beoogde Hooft niet, mogelijk alleen al niet, omdat de werkelijk geïnteresseerden Tacitus in zijn oorspronkelijke versie konden bestuderen, en de minder belezenen de wijsheid van de antieke schrijver toch niet zouden kunnen vatten, omdat deze geen moderne geschiedenis behandelde.

Nog een tweede reeks vertalingen kwam mede op verzoek van zwager Baek tot stand. Deze betrof de *Ragguagli di Parnaso* van Trajano Boccalini (1556-1613), die Hooft zijn zwager in 1629 en 1630 regelmatig toezond onder de titel *Nieumaren uit Parnas*. Journalistieke schetsen waren dit, vol satire, over geleerden en kunstenaars, politici, historici en zovele anderen uit het heden en recente verleden. De materie was van lichter gehalte dan Hoofts eigen geschiedwerk; de drost hield zich er dan ook, naar eigen zeggen, voor ontspanning mee bezig. Het vertalen ervan scherpte zijn geest voor het interpreteren van zijn eigen bronnen, het puntte tevens zijn stijl[54]. Tegelijk voldeden deze schetsen aan de eis van aansluiting bij de eigen tijd, en stemden ze de vertaler tot nadenken omtrent de beoordeling van vorstelijk optreden. Ook Boccalini had namelijk in principe afwijzend gestaan tegenover de monarchie, en die slechts als noodoplossing aanvaard. Voortdurend stelde de Italiaan dan ook misstappen van vorsten en andere staatslieden aan de kaak. Maar daarin ging Hooft toch niet steeds met hem mee; diverse malen gaf hij in zijn brieven aan Baek te kennen dat Boccalini naar zijn oordeel te ver ging. Ook hier werd de nuancering in Hoofts opvattingen weer zichtbaar. Zeker, de hertog van Alva, die diverse malen door Boccalini onder het mes genomen werd, bleef ook voor de Muider drost een ‘dwingelant’, een man die ‘zaken van staete ... onnae zoo wel niet verstont als 't stuk vanden oorlogh’. Desondanks meende Hooft nu, dat Alva's optreden ‘swaer om vollastren waer’, moeilijk volstrekt af te keuren was[55]! Evenmin wenste Hooft Boccalini's redenering te volgen, dat van iedere vorst loze streken te verwachten moesten zijn, dat ook een werkelijk goede koning nog slechte bijbedoelingen had: Hendrik IV, door de Italiaan harder aangepakt dan de drost aangenaam was, werd door hem als bewijs voor Boccalini's ongelijk aangevoerd[56].

54. Van Tricht, ed., *Briefwisseling*, I, 725 (24 juni 1629).
55. *Ibidem*, 723-726 (juni 1629).
56. *Ibidem*, 727-730, 733-734 (juli 1629).

Dezelfde nuancering vinden we in een werkje van enkele jaren later, dat Hooft eveneens als een product van ontspanning aan zijn vrienden presenteerde. In februari 1636 zond hij aan zijn militaire adviseur Jacob Wytz een manuscript ter lezing, getiteld *Rampsaligheden der verheffinge van den Huize van Medicis*, een familiekroniek vol moord en doodslag, doorlopend tot in het meest recente verleden, en spelend binnen kaders, vergelijkbaar met die der Lage Landen. De Florentijnse republiek, kampend met interne moeilijkheden, had in zekere vormen van eenhoofdig gezag middelen gezocht om uit de problemen te komen. Leden van de Medici-familie werden meermalen tot de hoogste functies verkozen en verrichtten hun taak soms zeer goed. Echter, zou Hooft in zijn vorige periode op dit punt zijn gestopt, nú ging hij met zijn verhaal - en dus met zijn lessen - verder. Niet alle Medici bleken zo voortreffelijk, schurken en machtswellustelingen waren er ook onder hen. Die beide polen binnen één familie wilde Hooft in dit werkje tonen; hij beschreef ze

> geensins om de glori van die doorluchtighste en waardighlijk gróótachtbaarste stamme... te bezwalken: gemerkt de snóódtheit van eenige spruiten, niet dan tót schaaduwen dienen konnen, om het dapper bedrijf der vróóme te diepen, en bet te doen afblaaken. Geene geslachten der aarde zietmen, zelfs dat van onzen Heere Christus niet, in elk lidt even zuiver[57].

Een goed vorstenhuis liet toch zwakke plekken zien, moest de weelde van het gezag leren dragen, en kon dat met name doen door te letten op zijn voortreffelijkste leden. Hier echter liet de drost het niet bij: ook de andere zijde van de staatkundige gemeenschap, de geregeerden, betrok hij in zijn verhaal. Hij schetst oproeren en staatsgrepen, vooral bedreven of gestimuleerd door concurrerende geslachten, ballingschap en terughalen van Medici door andere groepen van de bevolking. De onderdanen moesten eveneens wennen aan de zich steeds verder wijzigende bestuurssituatie. Pas wanneer beide partijen hun positie hadden leren kennen en accepteren, zou een nieuwe evenwichtstoestand intreden.

> Met zóó meenigerley ramp van weederstreeving, verlaaging, ballingschap, hóón, beróóftheit, anxt, kommer, verraadt, vlught, vankkenis, vermóórdt worden oft móórden; 't welk bij de vróómen eeven ellendigh is, heeft de fortuin de verheffing van 't huis Medicis opgewóógen, tótdat het, verouwlijkt in de Vorstelijkheit allengskens *verdraaghlijk wert*, en zijn voorspoedt *draagen leerde*[58].

De *Rampsaligheden* waren, naar het mij voorkomt, de spiegel waarin Hooft

57. P.C. Hooft, *Rampsaligheden der verheffinge van den Huize van Medicis* (2e dr.; Amsterdam, 1649) 14.
58. *Ibidem*, 117-118. Cursief door mij, S.G.: beide kanten komen hier naar voren.

Oranje èn de regenten de gevaren wilde laten zien die kleefden aan het najagen van eenzijdige belangen, en de noodzaak van onderlinge samenwerking ten bate van de rust in de staat. Echter, tot publicatie van dit geschrift kwam het tijdens zijn leven niet. Of hij die welbewust heeft vermeden, wordt niet duidelijk. Wèl liet hij het manuscript lezen door dezelfde vrienden, die ook gedeelten van zijn *Historiën* kritisch voor hem doornamen[59]. Negatieve opmerkingen ontving hij, voor zover bekend, van hun kant niet. Het lijkt daarom niet onaannemelijk, dat Hooft de uitgave ervan wel beoogde, maar daarmee geen haast heeft gemaakt, omdat de les, in de *Rampsaligheden* gegeven, onder de omstandigheden van deze jaren niet zo dringend noodzakelijk was, en de *Nederlandsche Historiën* tegelijkertijd al zijn aandacht gingen opeisen.

In de *Nederlandsche Historiën* komen in feite alle onderwerpen, door Hooft in zijn vroegere geschiedwerk - in proza of poëzie - behandeld, opnieuw aan de orde, nu echter benaderd vanuit de genuanceerde opvattingen van zijn latere jaren. Weer wilde de drost de Nederlanders lessen leren, thans echter uit hun eigen recente verleden, dat in wezen nog onvoltooid was. De oorlog immers, zo memoreert hij al op de tweede bladzijde van zijn boek, wordt ‘nu (dat wil zeggen 1641) in 't drientzeventighste jaar gevoert’, duurt dus nog voort; of elders: het gaat in dit werk om ‘de zaaken onzer eeuwe’[60]. Betekent dit, dat de drost met zijn beschrijving wilde komen tot zijn eigen dagen toe, evenals in de *Rampsaligheden*? Een brief aan Huygens van 29 december 1628 - de eerste waarin Hooft over zijn nieuwe werk repte - doet dit wel vermoeden. Daar schrijft de drost, dat hij Constantijns ‘staet inden staet, verdiensten ende waerdij’ in zijn *Historiën* wil vermelden; Huygens' grote daden immers vroegen erom te worden benut ‘om etlijke bladstukken met de verwe derselve te hooghen, ende te doen ujtsteken’[61]. Uit een dergelijke bedoeling, de eigentijdse vaderlandse geschiedenis te behandelen, valt wellicht mede Hoofts groeiende belangstelling voor het gebeuren van alledag te verklaren, waarvan, zoals gezegd, zijn briefwisseling met Baek voortdurend getuigenis aflegt. Toch baarde zijn streven naar actualiteit hem meermalen grote zorgen. Soms namelijk moest hij toegeven, dat zijn onderwerp in feite niet zo recent meer was, dat het zich afspeelde binnen kaders, verschillend van de eigentijdse. Zo klaagde hij erover dat, ten tijde van Alva en Requesens, ‘de forme van den staet, haest onherkenbaer’, onontwar-

59. Jacob Wytz, Laurens Reael, Rochus van den Honert en Jacob van der Burgh. Baek las het ook en maakte er weer afschriften van. In 1639 vroeg Hooft hem, nog een nieuwe kopie te vervaardigen; kennelijk waren er toen nieuwe lezers voor: J. van Vloten, ed., *P.C. Hoofts Brieven*, III, *1634-1640* (Leiden, 1857) 315 (22 september 1639).
60. Hooft, *Nederlandsche Historiën*, 2 en fol. 6 vo., 7 ro.
61. Van Tricht, ed., *Briefwisseling*, I, 674 (29 december 1628). Dat Hooft in deze eerste jaren van arbeid aan de *Historiën* nog de illusie had veel verder te kunnen komen dan hem uiteindelijk is gelukt, blijkt ook hieruit, dat hij zich in 1630 reeds bezig hield met de Slag bij Nieuwpoort. Van Tricht, ed., *Briefwisseling*, II, 775, 785, 787-788, 791.

baar was door alle afzonderlijke privileges die nog golden, en hoopte hij dat die ‘met der tijdt zal beginnen te vermeukelen (= gladder worden) en aen eenigh noemelijk aengezicht te raeken’[62].

Ook andere eisen, door hem zelf aan zijn geschiedschrijving gesteld ten bate van de diepgang daarvan, plaatsten hem nu en dan voor grote problemen. Oorzaken en gevolgen waren niet altijd eenvoudig te vinden; met name betreffende Don Juan bleek ‘de waere wortel zijns toelegs swaerlijk na te delven’[63]. Niet anders was het gesteld met het trekken van lijnen dwars door diverse perioden heen. Alweer speelden de handelingen van Don Juan de drost daarbij parten, nu omdat hij vreesde, zich daarvan ‘de draedt ... te laeten ontslippen, overmits de swaerigheit van 't rechte eindt weder te vinden’[64]. En later, ten tijde van Leicester, was het niet anders[65]. Jan Romein heeft geponeerd, dat Hooft tot de generatie van historici behoorde, die het gebeuren dat zij beschreven in één greep wilden vatten, door juist dwars door dat gebeuren lijnen te trekken en achtergronden ervan te ontwarren[66]. Hoofts uitspraken bewijzen de juistheid van Romeins these, zoals ook de inhoud van de *Historiën* dat doet. Zij geven tevens aan hoezeer de auteur zuchtte onder het juk, dat hij zichzelf had opgelegd.

Inhoudelijk voerde de materie, die hij wilde behandelen, Hooft als vanzelf terug naar het thema van zijn tweede levensperiode - de gerechtvaardigde strijd tegen de tyran. De opstand immers was gericht tegen de dwingelandij, die al onder de Bourgondische hertogen was begonnen en door de Habsburgers was voortgezet. Dezen, ‘waanende 't Recht t'ontwassen’[67], hadden de bevolking geknecht en de Staten van hun invloed getracht te beroven. Het recht der Staten, in zijn derde periode naar de achtergrond gedrongen, verdedigde Hooft nu opnieuw, gebruik makend van de argumenten die in de Hollandse traditie reeds lang hun plaats hadden gekregen, maar die niettemin onhistorisch waren. Met name moest nu het *Groot-privilege* van Maria van Bourgondië als bewijs dienen voor de eeuwigdurende erkenning van de Bourgondiërs, dat de Statencolleges bijeen mochten komen zonder toestemming van de landsheer[68] - hoewel dat stuk zijn rechtskracht allang had verloren.

Toch - en hier valt de evolutie in Hoofts denken weer te signaleren - waren in de *Historiën* de dwingelanden niet meer volstrekt verdorven. Van figuren als Karel V en Alva schildert de auteur een aantal goede trekken eerst, maar daarop volgen

62. *Ibidem*, 441 (1 augustus 1633).
63. *Ibidem*, 607 (31 januari 1635).
64. *Ibidem*, 547 (30 juli 1634).
65. J. van Vloten, ed., *P.C. Hoofts Brieven*, IV, *1640-1647* (Leiden, 1857) 196 (21 september 1645).
66. J. Romein. ‘Spieghel Historiael van de Tachtigjarige Oorlog.’ In: J. Presser. *De Tachtigjarige Oorlog* (4e dr., 2 dln; Amsterdam, Brussel, 1963) 11-54, nl. 33-37.
67. *Nederlandsche Historiën*, 1.
68. *Ibidem*, 32-33.

wèl de slechte - en die krijgen door hun plaatsing meer nadruk. Zo noemt Hooft keizer Karel ‘wakker van geest, dapper van moedt’, standvastig, met vooruitziende blik begiftigd, tot dragen van voor- en tegenspoed in staat, ijverig en godvruchtig. Maar tegelijk vertrapte Karel de bestaande rechten, overschreed hij de grenzen van het moreel toelaatbare, en toonde hij zich in wezen een Machiavellist[69]. Zo wijst Hooft op Alva's veldheerstalent, op zijn trouw aan zijn meester - maar daartegenover plaatst hij diens wreedheid, zijn gebrek aan politiek inzicht waardoor hij meende via militaire terreur te kunnen regeren[70]. En ook een zachtaardiger man als Requesens toonde zijn boze kanten: deze immers trachtte, met voorbijgaan van de Staten, belastingen aan de Nederlanders op te leggen[71].

De Statencolleges, met het recht dus aan hun zijde in opstand gekomen, zochten voor hun zaak steun bij vorsten van wie zij iets goeds meenden te kunnen verwachten. Ziedaar, als tegenthema, het onderwerp van Hoofts derde levensfase. Echter, weer nuanceert hij nu. Niet al deze ogenschijnlijk ideale vorsten bleken ook werkelijk zo ideaal. Men zie Anjou. Deze wilde wel belangeloos de opstandelingen helpen, zich aan het gezag der Staten onderwerpen, en orde en tucht handhaven of, waar die verdwenen waren, herstellen. Maar in 1583 liet hij zich door zijn kwade raadslieden opstoken tegen die zelfde Staten, en kwam hij ertoe, diverse steden in het Zuiden te veroveren om zijn positie te versterken, hetgeen uitliep op de Franse furie. Toch oordeelt Hooft niet te hard over de hertog, en noemt hij bij diens dood vooral zijn goede eigenschappen[72]. Men lette ook op Leicester, die haakte naar ‘ydele gloori’, die een veel groter gezag in de Nederlanden najaagde dan koningin Elisabeth hem had toegestaan, die geen instructie van de Staten wilde accepteren, en door zijn contact met de orthodoxe calvinisten slechts tweedracht zaaide[73].

Slechts één man bleek werkelijk zonder eigenbaat te willen optreden en de rechtsorde te eerbiedigen: Willem van Oranje. Meer geprofileerd dan in Hoofts vroegere werk is de prins thans geworden; in feite vindt men in hem trekken terug van Gijsbert van Aemstel, de verdediger der Staten, van Baeto en Hendrik IV tegelijk. Hooft maakte hem tot de held van zijn werk, de stichter van de Republiek der zeven gewesten, maar bleef - en dit is merkwaardig - duidelijk onder de maat toen hij aan het eind van zijn twintigste boek de prins in één korte levensschets gestalte wilde geven. Willem inspireert, stimuleert, geeft moed als die bij sommigen in de schoenen zinkt, maar zoekt de macht niet. Steeds opnieuw geeft hij juist blijk van zijn erkenning van de hoogheid van ridderschap en steden. In 1572 reeds had de prins slechts ‘by goedtvinden der Staaten’ gehandeld; in 1580 bij voorbeeld onderstreep-

69. *Ibidem*, 17.
70. *Ibidem*, 342-344.
71. *Ibidem*, 400-401, 446.
72. *Ibidem*, 596-598, 842-844, 900-901.
73. *Ibidem*, 1042-1043, 1049-1054.

te hij nog eens, dat in de opstand der geünieerden de Staten-Generaal de leiding hadden, en hield hij hun voor:

> Handhaaft uwe vereening, en schikt, immers zoo vlytigh met der daadt als met woorden en schriften, te betraghten den zin van 't busselken verknochte pylen, dat ghy in uw blazoen voert.

Zelfs toen Willem in 1583-1584 de grafelijkheid van Holland en Zeeland kreeg aangeboden, stond hij erop, de rechten der Staten te respecteren, hun onder meer de bevoegdheid latend 'te verzaamen zoo dikwyls als zy zulx oorbaar achten'[74]. Slechts een beperkte souvereiniteit zou hem toevallen, overeenkomstig het *Grootprivilege*.

Echter, de moord op de prins maakte aan alle plannen plotseling een einde. Tegelijk sloot deze gebeurtenis de cirkel waarbinnen Hooft de jaren 1555-1584 had gevangen. Het epos, waarvan de precieze opzet naar mijn mening Hooft omstreeks 1628 nog niet helder voor de geest stond, was niet toegekomen aan de eigen tijd van de auteur; wèl aan het moment waarop in Hoofts visie de nieuwe Nederlandse staat, in 1581 tevoorschijn gekomen uit de strijd tegen de tyrannie, ook zijn juiste bestuursvorm had gevonden. Voor Hooft moet in de loop van zijn arbeid Oranjes dood het logische eindpunt van zijn *Historiën* zijn geworden, zowel politiekhistorisch als artistiek: de moord op de prins was er de dramatische ontknoping en afsluiting van.

De ontwikkeling was intussen verder gegaan, nieuwe onrust volgde, vooral door het drijven van Leicester en de zijnen. Ook van deze periode nam Hooft de beschrijving ter hand, maar die vlotte niet erg. De Leicestertijd was verward, de rode draad dikwijls moeilijk te vatten. In feite verzandde nu Hoofts verhaal. Toch wilde hij, schreef hij in maart 1647, in totaal nog tien boeken aan de vorige twintig toevoegen[75]. Hij zou dan, aldus luidt een hypothese van Jan Romein, gekomen zijn tot 1588, het Armadajaar, en daarmee tot een nieuwe, nu voor de Nederlanders glorieuze afsluiting van zijn geschiedenis[76]. Midden in deze arbeid bleef Hooft echter steken, op 21 mei 1647 overvallen door de dood. Het *Vervolgh* van de *Historiën* mist daardoor een innerlijke eenheid van structuur; het is een onvoltooid coda na een symfonie waarin de componist al zijn melodisch en harmonisch kunnen al had verwerkt.

Voor de boodschap, die de drost via zijn hoofdwerk wilde uitdragen, was het *Vervolgh* ook volstrekt overbodig. In de eerste twintig boeken had hij die boodschap reeds duidelijk laten opklinken door zijn beklemtoning van het optreden van Oranje. De traditie, waarin hij was opgegroeid, voor zover die vorstenmacht had

74. *Ibidem*, 259-260, 264, 738, 886-892.
75. Van Vloten, ed., *Hoofts Brieven*, IV, 227 (12 maart 1647).
76. Romein, 'Hooft als historieschrijver', 204.

verworpen, bleek de auteur te hebben losgelaten. Met name bij zijn beschrijving van de aanbieding van de grafelijke waardigheid aan prins Willem kwam dit tot uiting: geen woord van afkeuring vloeide hem met betrekking tot Oranjes grafelijkheid uit de pen, terwijl zijn vader zich daarvan in het openbaar een verklaard tegenstander had getoond[77]. Maar van terugdringen van de Statenmacht, zoals de *Baeto* had laten zien, was nu evenmin nog sprake. De nuanceringen, die Hooft in de laatste jaren had aangebracht in zijn waardering van de vorstenmacht in het algemeen, hadden hem wat betreft de Nederlandse Republiek doen kiezen voor een gedeelde souvereiniteit tussen stadhouder en Staten, voor een *regnum mixtum*[78]. Hij juichte het dan ook toe als hij een dergelijke bestuursvorm in het verleden aantrof, zelfs als zich daar de noodsituaties voordeden die hij voorheen door een monarch met vèrstrekkende volmachten had willen laten oplossen. Dit alles hield Hooft voor aan Frederik Hendrik, met zoveel woorden zelfs, door de *Historiën* aan de prins op te dragen. Naar het voorbeeld van vader Willem zou thans de zoon de Lage Landen moeten dienen: niet meer als rechterhand van de Staten, evenmin als een ietwat overbelicht monarch, maar als een eminent hoofd met een eigen taak, staande naast ridderschap en steden. De middenweg, waarvoor Hooft in deze laatste levensfase had gekozen, was nu duidelijk aangegeven.

Conclusie

Op 5 augustus 1636 zond Barlaeus enkele epigrammen aan Pieter Corneliszoon Hooft, met het verzoek deze te lezen, ‘nisi te Principum casus, imperiorum vices, populi furores, castra classicaque totum habent’ - ‘als tenminste de lotgevallen van vorsten, de wisselingen van heerschappijen, woedeuitbarstingen van de bevolking, kampementen en klaroenen uw aandacht niet volledig opeisen’[79]. Het komt mij voor, dat de zaken waardoor de Muider drost werd beziggehouden, door Barlaeus niet toevallig op deze manier, en in deze volgorde werden opgesomd. Toen Hooft eenmaal zijn jeugdjaren was ontwassen, trok de politiek steeds meer zijn aandacht. De lessen, die hij als pragmaticus uit het verleden wilde putten, waren dan ook vóór alles van politieke, en daarmee verbonden moraliserende aard, en steeds meer bedoeld voor vorsten en regenten. Pas daarnà kwamen wijze opmerkingen op andere terreinen, van beperkter strekking veelal, en niet speciaal tot bestuursfunctio-

77. J.C. Breen, *Pieter Corneliszoon Hooft als Schrijver der Nederlandsche Historiën* (Amsterdam, 1894) 145-146. Van Gelder, *Levensbeschouwing*, 160-167.
78. In de ‘opdracht’ van de *Historiën* maakt Hooft enigszins duidelijk, welke bevoegdheden onder andere bij Oranje berusten. Daar gaat het, naast het opperbevel, om 's prinsen rechtsmacht: er heerst in de Republiek orde, ‘gehouden by uw' Hoogheit als 't Hooft, en de Rechtshooven, samt andre laagher vierschaaren’. Hooft doelt hier op Frederik Hendriks nominaal voorzitterschap van de provinciale hoven, en op het stadhouderlijk recht van gratie, waarmee hij in zijn praktijk te Muiden herhaaldelijk te maken had. *Nederlandsche Historiën*, fol. 5 vo.
79. Van Tricht, ed., *Briefwisseling*, II, 834 (5 augustus 1636).

narissen gericht. De inhoud van Hoofts lessen werd meegeslingerd met de golfslag van het politieke gebeuren tijdens zijn gehele leven. Was aanvankelijk de verdediging van de opstand, en bijgevolg van het bestaan van de Republiek eerste eis, en vroeg vervolgens het voorkomen van een dreigende burgeroorlog de volle aandacht - tenslotte werden Hoofts opvattingen vooral bepaald door de evenwichtssituatie, die hij tijdens Frederik Hendrik meende te kunnen bespeuren. Hierbij koos hij de historische thema's waarin hij zijn boodschap wilde verpakken, en de vorm waarin hij die thema's zou gieten. Willekeurig was die keuze bepaald niet. Vanaf 1618 stond het bovendien voor hem vast, dat hij zijn onderwerpen alleen uit het recente, dus meest begrijpelijke deel van het verleden zou moeten putten, om ze optimaal van nut te doen zijn voor de eigentijdse staatkunde.

Dit alles betekent, dat degene die de invloeden, welke inwerkten op Pieter Corneliszoon Hooft, wil bezien, rekening moet houden met factoren van geheel verschillende duur en intensiteit. Sommige daarvan bepaalden Hoofts gedachtenwereld zijn leven lang, andere hadden een kortere, maar misschien tegelijk heviger invloed daarop. Tot deze laatste categorie zou ik de politieke omstandigheden willen rekenen. Veranderingen daarin brachten niet alleen wijziging in de praktische oplossingen, door Hooft aangevoerd; zij voerden bovendien tot de beklemtoning van andere aspecten of waarden bij auteurs, die reeds in vroegere levensfasen door de Muider drost waren geraadpleegd. Zo meen ik, dat Hoofts ontlening van denkbeelden aan Tacitus, door Cornelissen op boeiende wijze uiteengezet, meer nuancering behoeft, dat meer nog dan is gedaan de situatie van het moment en het onderwerp van de ontlening op elkaar moeten worden betrokken.

Veel onderzoek naar de invloeden, die in de werken van P.C. Hooft terug te vinden zijn, moet nog verricht worden. Daarbij dient naast het feit dat de drost gedachten heeft ontleend aan geschriften van eigentijdse en klassieke auteurs, voortdurend rekening te worden gehouden met een relatie tussen de praktisch-politieke situatie van zijn dagen enerzijds, en anderzijds zijn eigen werken waarin historische onderwerpen aan de orde komen.

t.o. 68

Gelijktijdigheid van het werk aan de Tacitusvertaling en de Nederlandsche Historiën zoals blijkt uit Hoofts brieven.

De Nederlandse afschaffing van de slavernij in vergelijkend perspectief

M. Kuitenbrouwer

I Inleiding

Engeland was in 1833-1834 de eerste Europese natie die de slavernij in haar Westindische koloniën voorgoed afschafte, Nederland in 1862-1863 op Spanje na de laatste. Waarom vond de afschaffing van de slavernij hier zo laat plaats? Welke betekenis moet er aan dit late tijdstip worden gehecht? J.M. van Winter heeft in haar overzicht van de meningsvorming in Nederland vastgesteld dat de kwestie hier nooit een 'volkszaak' is geweest, in tegenstelling tot in Engeland[1]. Ook wanneer we de belangstelling van het Nederlandse publiek voor de emancipatie van de negers vergelijken met bijvoorbeeld die voor de onderwijskwestie, dan blijkt deze betrekkelijk gering te zijn geweest. Onvermijdelijk geworden door de Engelse emancipatie werd de afschaffing van de slavernij in Nederland omstreeks 1853 in principe algemeen aanvaard, maar daarna werd het besluit tot feitelijke afschaffing nog eens tien jaar vertraagd door de moeizame beraadslagingen over de wijze van uitvoering. De vergelijkende behandeling van het onderwerp, waartoe Van Winter een eerste aanzet gaf, zal hieronder nader worden uitgewerkt aan de hand van nieuwe literatuur over de Engelse abolities en aanvullend onderzoek over verwante vraagstukken als het cultuurstelsel en het pauperisme in Nederland.

II De afschaffing van de slavenhandel en slavernij door Engeland

Van Winter wees indertijd voor Engeland op de studie van F.J. Klingberg, een van de historici die de traditionele opvatting huldigt dat de afschaffing van de slavenhandel in 1806-1807 en van de slavernij in 1833-1834 moet worden gezien als een daad van beschaving en medemenselijkheid, waarvoor de Engelse abolitionisten in de eerste plaats verantwoordelijk moeten worden gesteld[2]. Deze 'humani-

1. J.M. van Winter, 'De openbare mening in Nederland over de afschaffing der slavernij', *West-Indische Gids*, XXXIV (1953) 61-62.
2. F.J. Klingberg, *The Anti-Slavery Movement in England. A Study in English Humanitarianism* (New Haven en Londen, 1926); R. Coupland, *The British Anti-Slavery Movement* (Oxford, 1933) geldt als het klassieke voorbeeld van de humanitaire interpretatie.

taire' interpretatie van de Engelse abolities is voortgekomen uit de abolitiebeweging en heeft de Engelse geschiedschrijving lange tijd beheerst. Deze interpretatie is voor het eerst fundamenteel aangevochten door de marxistische historicus Eric Williams in het boek *Capitalism and Slavery*, een studie die na eerste publicatie in 1944 pas in de jaren zestig grote bekendheid heeft gekregen[3]. Williams stelt dat de afschaffing van de slavernij door Engeland moet worden opgevat als een logisch stadium in de ontwikkeling van het Engelse kapitalisme en niet als een persoonlijk succes voor de Engelse abolitionisten. De slavenhandel en de slavernij leverden als onderdeel van het Engelse mercantilisme een belangrijke bijdrage tot de financiering van de industriële revolutie in Engeland. Het nieuwe industriële kapitalisme dat daar uit voortkwam had echter andere belangen dan het oude handelskapitalisme. Het wenste met name de protectie van de dure suiker uit de Westindische koloniën ongedaan te maken en een vrije invoer van goedkope suiker mogelijk te maken uit nieuwe suikerproducerende gebieden als Brits Indië, Cuba en Brazilië. De stijgende overproductie van suiker in de Westindische koloniën en de opkomst van het industriële kapitalisme in Engeland leidden volgens Williams met een ijzeren logica tot de afschaffing van de slavenhandel in 1807, tot de afschaffing van de slavernij in 1834 en tenslotte tot de afschaffing van de protectie in 1846.

Individuen figureren in deze materialistische interpretatie slechts als vertegenwoordigers van economische belangen. Zoals het 'West Indian Interest' de belangen van het mercantilisme vertegenwoordigde, zo fungeerde het Engelse abolitionisme naar Williams' mening als een 'speerpunt' van het industriële kapitalisme. Traditionele historici hebben de autonome betekenis van humanitaire motieven zijns inziens sterk overdreven. In zijn later verschenen overzicht van de Westindische geschiedenis herhaalt Williams zijn materialistische verklaring en past haar met enkele nuanceringen toe op alle afschaffingen van de slavernij die in de loop van de negentiende eeuw hebben plaatsgevonden[4].

Het boek *Capitalism and Stavery* heeft in de loop der jaren van vele kanten kritiek opgeroepen, met name van de Engelse historicus Roger Anstey, die de stellingen van Williams systematisch aan nieuw onderzoek heeft onderworpen[5]. Anstey kwam daarbij steeds tot dezelfde conclusies als de aanhangers van de humanitaire interpretatie vóór hem, maar hij vermeed hun eenzijdigheid en zelfgenoegzaamheid. Inmiddels heeft Anstey het eerste deel van zijn uitgebreide onderzoek

3. E. Williams, *Capitalism and Slavery* (Chapel Hill, 1944).
4. *Idem*, *From Columbus to Castro. The History of the Caribbean*, *1492-1969* (Londen, 1970) 280-327.
5. R. Anstey, 'Capitalism and Slavery: a Critique', *Economic History Review*, 2nd Ser., XXI (1968) 307-320; *idem*, 'A Re-Interpretation of the Abolition of the British Slave Trade, 1806-07', *English Historical Review*, LXXXVII (1972) 304-332; *idem*, 'The Volume and Profitability of the British Slave Trade, 1761-1807', in S.L. Engerman en E.D. Genovese, ed., *Race and Slavery in the Western Hemisphere: Quantitative Studies* (Princeton, 1974) 3-31.

gepubliceerd in een monografie over de Engelse afschaffing van de slavenhandel[6]. Daarin weerlegt hij op overtuigende wijze een aantal stellingen van Williams. Deze heeft de financiële bijdrage van de slavenhandel aan de industriële revolutie overschat en de betekenis van de Westindische slavernij voor de Engelse economie sterk onderschat; de economische achteruitgang van de Westindische koloniën begon niet vóór maar nà de afschaffing van de slavenhandel, zoals inmiddels door een ander onderzoek is bevestigd[7]. De 'nieuwe industriële belangen' van Williams waren daarentegen aan het einde van de achttiende en het begin van de negentiende eeuw nog nauwelijks vertegenwoordigd in de Engelse regering en het parlement. Tijdens de Napoleontische oorlogen bestonden er bij de Engelse ministers en parlementsleden sterke politieke en militaire bezwaren tegen de afschaffing van de slavenhandel en het optreden van de Engelse abolitionisten is van doorslaggevende betekenis geweest bij het doorbreken van deze weerstanden. Het abolitionisme was voortgekomen uit de Verlichting en een protestants-religieuze vernieuwingsbeweging en het verwierf met name onder de Engelse dissenters een brede aanhang. De op humanitaire gronden geformuleerde abolitievoorstellen die Wilberforce, de parlementaire leider van de abolitionisten, indiende bij het parlement werden echter afgestemd of op de lange baan geschoven. Tenslotte wijzigden de abolitionisten hun taktiek en dienden een voorstel in om - in het politiek en militair belang van Engeland - alleen de Engelse slavenhandel op het buitenland af te schaffen. Met de actieve steun van het pas gevormde hervormingsgezinde ministerie onder leiding van Grenville en Fox, het zogeheten 'Ministry of All the Talents' aanvaardde het parlement in 1806 dit voorstel en daarna dienden de abolitionisten met succes een motie in die - nu mede op humanitaire gronden - de algehele afschaffing van de Engelse slavenhandel bepleitte. Achter deze ogenschijnlijk pragmatische beslissingen schuilt volgens Anstey een twintig jaar lang volgehouden, religieus gemotiveerde vasthoudendheid van de Engelse abolitionisten

> which is perhaps the harder to discern because one is so conditioned to expect interest to masquarade as altruism that one may miss altruism when concealed beneath the cloack of interest[8].

Het is echter de vraag of Anstey met deze ingenieuze nieuwe formulering van de humanitaire interpretatie eveneens een bevredigende verklaring kan bieden voor de Engelse afschaffing van de slavernij in 1833-1834. Zelf stelt Anstey dat een verklaring vanuit economisch eigenbelang hier op het eerste gezicht aannemelijker lijkt, maar Williams is er zijns inziens evenmin in geslaagd zijn theorie voor déze

6. *Idem*, *The Atlantic Slave Trade and British Abolition*, *1760-1810* (Londen, 1975).
7. S. Drescher, 'Le "déclin" du système esclavagiste britannique et l'abolition de la traite', *Annales*, *économies*, *sociétés*, *civilisations*, XXXI (1976) 414-435.
8. Anstey, *The Atlantic Slave Trade*, 407-408.

abolitie te bewijzen[9]. Uit recent onderzoek blijkt inderdaad de grote betekenis van humanitaire en politieke motieven bij de afschaffing van de slavernij die in Engeland nauw verbonden was met de hervorming van het parlement en de emancipatie van de dissenters[10]. De wisselwerking tussen het abolitionisme, politiek hervormingsstreven en industrieel ondernemerschap bij deze groepering laat zich echter niet reduceren tot de dichotomie van eigenbelang en altruisme, die Anstey met tegenovergestelde accenten van Williams heeft overgenomen bij zijn bestrijding van diens materialistische interpretatie.

Aan deze dichotomie heeft de Amerikaanse historicus David Brion Davis zich met succes weten te onttrekken in *The Problem of Slavery in the Age of Revolution*, *1770-1823*, een indrukwekkende voortzetting van zijn eerder verschenen studie over het Westerse denken over de slavernij tot aan de Verlichting[11]. Davis heeft de synthese tussen de humanitaire en materialistische interpretaties niet zozeer gezocht in de verklaring van de verschillende abolities, waarbij hij economische, politieke en ideologische voorwaarden min of meer naast elkaar plaatst, maar met name in de analyse van de gevolgen, de 'ideological functions and implications' van het abolitionisme. Afhankelijk van de sociale basis en politieke contekst kon het abolitionisme in het tijdvak van politieke en industriële revolutie zowel een maatschappij-kritische als een maatschappij-bevestigende functie uitoefenen:

> As I suggested in my earlier book, any serious challenge to slavery carried momentous implications precisely because slavery symbolized the most extreme model of treating men as exploitable objects. The justifications for slavery had long been interwoven with the justifications for more widely accepted forms of domination and subordination. Hence an attack on Negro slavery might open Pandora's box, successively discrediting the cultural sanctions for every traditional form of exploitation; or, if contained, the attack might give at least temporary moral insulation to less visible modes of human bondage[12].

In Frankrijk en Amerika volgde het abolitionisme de conjunctuur van de revolutie; na enkele tijdelijke successen bezweek het in Frankrijk onder het geweld van de contra-revolutie en verliep het in de Verenigde Staten onder de invloed van de compromissen tussen Noord en Zuid. In Engeland behaalden de abolitionisten duurzame successen, juist omdat ze hun beweging en ideologie in een vroeg stadium van radicale elementen hadden gezuiverd.

Davis hanteert bij de interpretatie van het Engelse abolitionisme het begrip

9. *Idem*, 'Capitalism and Slavery: a Critique', 315-317.
10. E.F. Hurwitz, *Politics and the Public Conscience. Slave Emancipation and the Abolitionist Movement in Britain* (Londen, 1974) 80-97; vergelijk M. Brock, *The Great Reform Act* (Londen, 1974) 80, 91, 101.
11. D.B. Davis, *The Problem of Slavery in the Age of Revolution*, *1770-1823* (Ithaca en Londen, 1975); *idem*, *The Problem of Slavery in Western Culture* (Ithaca en Londen, 1966).
12. *Idem*, *The Problem of Slavery in the Age of Revolution*, 13.

'klasse-hegemonie' van de Italiaanse marxist Antonio Gramsci, die met dit begrip de met instemming, door gezag en prestige verkregen vorm van klasse-overheersing onderscheidt van de gewelddadige klasse-onderdrukking[13]. Volgens Davis versterkte het abolitionisme met zijn aristocratische leiding en burgerlijke aanhang de samenwerking tussen adel en burgerij, en hun beider hegemonie over de massa van de bevolking tijdens de moeizame overgang van een pre-industriële naar een industriële samenleving in Engeland. Door het gematigde en respectabele karakter van hun campagne versterkten de abolitionisten het gezag van de gevestigde staatsinstellingen. Door de bestrijding van de Westindische slavernij als een onvrije, op fysieke dwang gebaseerde vorm van arbeid rechtvaardigden zij de binnenlandse loonarbeid als een vrije, op een morele overeenkomst gefundeerde vorm van arbeid, en leidden ze de aandacht af van de ontberingen waarmee de nieuwe industriële arbeid gepaard ging. Davis toont zich bij de uitwerking van deze these een voorzichtig en genuanceerd functionalist: de functionele relatie tussen abolitionisme en klasse-hegemonie hoeft niet noodzakelijk gepaard te gaan met onoprechtheid en bewuste verhulling van klassebelangen. Maar bedoeld of onbedoeld 'British antislavery helped to insure stability while accomodating society to political and economic change'[14].

Davis heeft zijn onderzoek voorlopig afgesloten in 1823, het jaar waarin de Engelse abolitionisten besloten een campagne voor directe afschaffing van de slavernij te beginnen. Uit enkele paragrafen van zijn laatste boek en uit eerder verschenen artikelen[15] valt al wel af te leiden welke politieke en ideologische implicaties volgens Davis uit déze campagne zijn voortgekomen. Met het groeiende aandeel van de dissenters in de leiding van de abolitiebeweging trad er een duidelijke radicalisering op in het Engelse abolitionisme. Mede onder invloed van dit geradicaliseerde abolitionisme ging de klassehegemonie in Engeland geleidelijk over van de adel op de burgerij; een ontwikkeling die werd bekroond door de invoering van de Reform Bill in 1832, de emancipatie van de slaven in 1833-1834 en de nieuwe Poor Law van 1834. Door de negerslaven te bevrijden en de Engelse arbeiders te onderwerpen aan een loonslavernij, die volgens een waarnemer als Friedrich Engels drukkender was dan de Westindische slavernij, leverde de Engelse burgerij in de abolitiebeweging tevens de morele argumenten en organisatorische modellen waarmee de Engelse arbeidersbeweging vervolgens de nieuwe klasse-hegemonie zou aanvechten.

Met Gramsci's begrip klasse-hegemonie als uitgangspunt heeft Davis de betekenis

13. *Ibidem*, 349.
14. *Ibidem*, 384-385.
15. *Idem*, 'James Cropper and the British Anti-Slavery Movement, 1823-1833', *Journal of Negro History*, XLVI (1961) 154-173; *idem*, 'The Emergence of Immediatism in British and American Anti-Slavery Thought', *The Mississippi Valley Historical Review*, XLIX (1962) 209-230.

van de afschaffing van de slavernij en van het abolitionisme vooral gezocht in de weerslag ervan op de klasseverhoudingen in de betrokken samenlevingen. Soms is dat wat al te ver gezocht, omdat de klassenanalyse waarmee Gramsci het uitblijven van de proletarische revolutie in de twintigste eeuw trachtte te verklaren zich niet zonder meer laat toepassen op de negentiende-eeuwse standensamenleving. Maar Davis vestigt terecht de aandacht op de binnenlandse implicaties van de afschaffing van de slavernij en het abolitionisme. De betekenis van dergelijke implicaties wordt nog eens onderstreept door het feit dat ook in Duitsland heftig werd gediscussieerd over de afschaffing van de slavernij, terwijl in Duitsland de directe basis voor het debat ontbrak, daar het immers geen koloniën bezat. Duitse liberalen en conservatieven voerden niettemin een felle polemiek over de legitimiteit van de negerslavernij, een polemiek die uiteindelijk vaak gericht bleek te zijn op de legitimiteit van de gevestigde arbeidsverhoudingen en staatsinstellingen binnen Duitsland[16]. Met de humanitaire en materialistische interpretaties vormt de zienswijze van Davis een zinvol uitgangspunt voor het onderzoek naar de kwestie in Nederland.

III De meningsvorming en besluitvorming in nederland

In tegenstelling tot de meeste landen van Europa is er in Nederland over het beginsel van de slavernij betrekkelijk weinig gedicussieerd. De controverse ging hier vooral over de wijze van afschaffing en de discussie werd gevoerd door ‘driftige voorstanders, voorzigtige voorstanders en heimelijke tegenstreevers, die beweren voorstander te zijn’, zoals J.C. Baud de tegenstellingen eens heeft omschreven[17]. Met deze tegenstellingen waren in de ogen van zijn tijdgenoten niettemin zeer uiteenlopende belangen en beginselen gemoeid. In het verloop van deze discussie zijn een aantal fasen te onderscheiden.

Het ontstaan van de kwestie, 1840-1853

Voor 1840 was er in Nederland nauwelijks sprake van actief abolitionisme. De patriotten hadden betrekkelijk weinig belangstelling getoond voor de afschaffing van de slavernij. De afschaffing van de slavenhandel werd in 1814 door Engeland min of meer opgedrongen en was alleen voor Suriname van grote betekenis omdat het aantal slaven daar zonder nieuwe aanvoer dreigde af te nemen[18]. J. van den

16. R. Koch, ‘Liberalismus, Konservativismus und das Problem der Negersklaverei. Ein Beitrag zur Geschichte des politischen Denkens in Deutschland in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts’, *Historische Zeitschrift*, CCXXII (1976) 529-577.
17. *Handelingen Tweede Kamer*, 5 augustus 1854, 1397.
18. P.C. Emmer, ‘Engeland, Nederland, Afrika en de slavenhandel in de negentiende eeuw’, I, *Economisch- en sociaal-historisch jaarboek*, XXXVI (1973) 175-216; II, *ibidem*, XXXVII (1974) 126-135. Het aantal slaven liep in Suriname terug van 53.000 in 1787 tot 33.000 in 1862.

Bosch nam in 1827-1828 als commissaris-generaal van de samengevoegde Westindische koloniën een serie maatregelen om het teruglopen van de slavenbevolking tegen te gaan. Zijn plannen om de slavernij te hervormen vertoonden veel overeenkomst met zijn aanpak van het pauperisme in Nederland, maar zij bleven na zijn vertrek onuitgevoerd[19]. Van den Bosch aanvaardde de slavernij voornamelijk op pragmatische gronden, zonder dat hij de behoefte gevoelde om haar principieel te verdedigen. Deze behoefte leefde wel in de kring van het vroege Réveil, waar I. Da Costa de slavernij onder verwijzing naar het Oude Testament als een onderdeel van God's orde op aarde verdedigde en het abolitionisme bestreed als een gevaarlijk symptoom van de 'Geest der Eeuw'[20]. In de loop van de jaren 1840 werden de pragmatische conservatieven, de orthodoxe christenen en de vrijzinnige liberalen in Nederland allen voorstander van de emancipatie der slaven, zij het om zeer verschillende redenen.

Na het mislukken van de hervormingspogingen van Van den Bosch en het tot stand komen van de emancipatie in de naburige Engelse koloniën, werden de conservatieve bewindslieden vooral uit economische overwegingen voorstanders van de afschaffing der slavernij. Van den Bosch verzette zich als minister van koloniën in 1839 nog tegen dit soort denkbeelden, maar zijn opvolger Baud verklaarde in een vertrouwelijk rapport aan de koning in 1844 dat alleen de afschaffing van de slavernij Suriname nog van een 'algeheele vernietiging' kon redden[21]. Gezien de moeilijke financiële situatie achtte hij een spoedige uitvoering van de emancipatie onverantwoord, maar hij gaf zijn ambtenaar W.H. Lans wel opdracht een emancipatieregeling voor te bereiden, die door Lans in 1847 voor eigen verantwoordelijkheid werd gepubliceerd[22]. Lans stelde een onteigening voor van zowel de plantages als de slaven tegen een redelijke schadevergoeding. De geëmancipeerde slaven zouden worden tewerk gesteld op de staatsplantages en zij zouden zo voor een redelijke terugbetaling zorgen. Door centralisatie hoopte Lans de suikerproduktie onder het beheer van de overheid te vergroten. Baud bewaarde naar buiten toe een diep stilzwijgen over deze plannen, omdat hij inmiddels geconfronteerd was met de tegenstrijdige verlangens van humanitair gemotiveerde abolitionisten en verontruste slaveneigenaars.

Onder invloed van de publicaties van Engelse abolitionisten en hun bezoeken

19. B. de Gaay Fortman, ed., 'Brieven van den Commissaris-Generaal voor de (Nederlandsche) West-Indische Bezittingen J. van den Bosch aan den Minister van de Marine en de Koloniën (1827-1829)'. *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap*, LI (1930) 260-265; vergelijk J.J. Westendorp Boerma, *Een geestdriftig Nederlander. Johannes van den Bosch* (Amsterdam, 1950) 58.
20. I. Da Costa, *Bezwaren tegen den Geest der Eeuw* (Leiden, 1823) 26.
21. R. Reinsma, *Een merkwaardige episode uit de geschiedenis van de slaven-emancipatie* ('s-Gravenhage, 1963) 82-106.
22. W.H. Lans, *Emancipatie door centralisatie. Schets van een ontwerp tot behoud van Suriname* ('s-Gravenhage, 1847).

waren in de loop van 1841-1842 twee adresbewegingen voor afschaffing van de slavernij op gang gekomen: een liberale, humanitair en economisch gemotiveerde beweging met 125 ondertekenaars, onder wie de hoogleraren J. Ackersdijck en P. Hofstede de Groot en een beweging uit de kring van het Réveil met 56 ondertekenaars, onder wie Groen van Prinsterer en Da Costa. De belemmering van de evangelisatie onder de slaven in Suriname had de laatsten tot voorzichtige abolitionisten gemaakt. De Kroon reageerde afwijzend op beide adressen en onthield de koninklijke goedkeuring aan de statuten van de 'Maatschappij ter bevordering van de afschaffing der slavernij', die vanuit het Réveil was opgericht[23]. Het abolitionisme in de kring van het Réveil verliep vervolgens weer en werd door de liberalen voortgezet met de publicatie van een tijdschrift[24].

In tegenstelling tot deze halve start van het Nederlandse abolitionisme, die door Reinsma grondig is onderzocht, is er nog weinig bekend over de Nederlandse slavenbezitters, die zich in de loop van de jaren veertig eveneens hebben georganiseerd. Het Surinaamse plantagebezit was sinds het einde van de achttiende eeuw bijna volledig in handen gekomen van Amsterdamse handelshuizen, die, beschermd door de beperkende handelsbepalingen voor buitenlanders, ook de handel op Suriname beheersten. In 1842 kwam Baud met deze handelshuizen in conflict toen hij de herziening van de slavenreglementen ter hand nam en de nieuwe gouverneur van Suriname, B.J. Elias, steunde bij diens streven de vigerende reglementen op humane wijze toe te passen. De 'reactionaire partij' in de Surinaamse koloniale raad, overwegend administrateurs van de Amsterdamse handelshuizen, organiseerden daarop een 'cabale' tegen Elias, die de opposanten royeerde als leden van de Koloniale Raad en tenslotte in april 1845 zelf ontslag nam[25]. De handelshuizen protesteerden tevergeefs bij Baud en zonden vervolgens op initiatief van de belanghebbende G.C. Bosch Reitz en de liberale advocaat S.P. Lipman twee adressen aan de Staten-Generaal, waarin zij zich beklaagden over de aantasting van hun bezitsrechten door het 'autocratisch bewind'[26]. De adressen werden op 14 maart, 25 april en 23 juni 1845 in de Tweede Kamer behandeld, waar met name de liberalen E.W. van Dam van Isselt, J.M. de Kempenaer en Thorbecke hun bezorgdheid en verontwaardiging kenbaar maakten over het optreden van Baud en Elias. Baud wees de beschuldiging van de adressanten als 'woordenpraal' van de hand:

> Zij schreeuwen tegen de autocratie, die met de pen wordt uitgeoefend, om die welke de

23. Reinsma, *Een merkwaardige episode*, 32-46.
24. *Bijdragen tot de kennis der Nederlandsche en vreemde Koloniën*, *bijzonder betrekkelijk de vrijlating der slaven*, waarvan in de jaren 1844-1847 vier jaargangen zijn verschenen.
25. J. Wolbers, *Geschiedenis van Suriname* (Amsterdam, 1861) 689-704.
26. *Bijlagen Handelingen*, 1844-1845, 1004-1010; vergelijk Th. van Tijn, 'Tien jaren liberale oppositie in Amsterdam, 1844-1854', *Bijdragen voor de geschiedenis der Nederlanden*, XVII (1963) 187-188.

> zweep en de spaansche bok tot werktuigen heeft, onder de goedkeuring van U Edel Mogendheden, ongehinderd te kunnen laten bestaan[27]!

Een onderzoekcommissie van de Kamer onderstreepte in haar verslag de economische betekenis van Suriname voor Nederland, en wees tevens de meeste beschuldigingen als ongegrond van de hand[28]. Baud zette het overleg met de handelshuizen voort en tenslotte kwam hij met hen tot overeenstemming over een beperkte herziening van de slavenreglementen. De nieuwe reglementen werden in 1851 van kracht. De handelshuizen richtten in 1849 een 'Commissie van belanghebbenden bij den Surinaamschen landbouw' op. Deze commissie stond onder voorzitterschap van Bosch Reitz, die door Baud - waarschijnlijk nog bij het overleg over de herziening van de slavenreglementen - voor diens emancipatie-plannen werd gewonnen[29]. Toen ook de financiële situatie wat verbeterde leek een spoedige uitvoering van de plannen heel goed mogelijk, maar dit werd in 1848 doorkruist door twee nieuwe ontwikkelingen. Enerzijds door de politieke crisis waarbij Baud zijn ministerpost verloor en de grondwetsherziening waardoor het aandeel van de Staten-Generaal in het beheer van de koloniën werd vergroot, anderzijds door de openstelling van de handel op Suriname voor buitenlanders, die ten gevolge had dat het aandeel van de Amsterdamse handelshuizen in de handel en het plantagebezit sterk afnam, ten gunste van Amerikaanse handelaren en Surinaamse kolonisten.

De gebeurtenissen van 1848 drongen de kwestie van de afschaffing der slavernij voorlopig op de achtergrond. De adressen van liberalen en uit de kring van het Réveil waarin werd voorgesteld de afschaffing van de slavernij in de nieuwe grondwet op te nemen maakten weinig kans[30]. Toen Baud's opvolger, J.C. Rijk, in 1848 geconfronteerd werd met de onverwachte afschaffing van de slavernij door Frankrijk en Denemarken en voorstelde dit voorbeeld direct na te volgen en de eigenaren een lening van tien miljoen gulden te verschaffen ter overbrugging van de moeilijkheden, werd dit voorstel door de ministerraad afgewezen[31]. In overleg met Baud werd de onbekende ambtenaar C.F. Pahud in het eerste ministerie Thorbecke benoemd tot minister van koloniën. Pahud volgde aanvankelijk de voorstellen van gouverneur R.F. van Raders van Suriname om de slavenkinderen bij de geboorte vrij te verklaren. Pahud nam dit voorstel zonder een regeling van de schadevergoe-

27. *Handelingen*, 14 maart 1845, 256.
28. *Ibidem Bijlagen*, 996-1004. Thorbecke trok zijn motie waarin Baud's optreden fel werd veroordeeld weer in toen bij de behandeling van het verslag van de onderzoekscommissie duidelijk werd dat de motie onvoldoende steun ondervond in de Kamer; *Handelingen*, 25 juni 1845, 677-685.
29. Bosch Reitz had in 1842 zelf al een plan ontworpen voor onteigening van zowel de slaven als de plantages door de staat; volgens de kamercommissie wekten zijn protesten in de jaren 1844-1845 de indruk bedoeld te zijn om bij een toekomstige emancipatie een zo hoog mogelijke schadevergoeding te bedingen; *Bijlagen Handelingen*, 1844-1845, 1000.
30. Van Winter, 'De openbare mening', 71-72.
31. *Eerste rapport van de Staatscommissie benoemd bij KB van 29 november 1853* ('s-Gravenhage, 1855) 78.

ding aan de eigenaren op in het nieuwe ontwerp-regeringsreglement voor de Westindische koloniën. Het ontwerp werd tijdens de zitting 1851-1852 bij de Kamer ingediend, maar het werd niet in behandeling genomen, ook niet tijdens de volgende zitting, omdat men meende dat deze regeling zowel voor de slaven als de slavenhouders erg onredelijk zou zijn[32].

De controverse, 1853-1857

In de Kamer werd de 'oude koloniale staatkunde' vertegenwoordigd door Baud, die in 1850 onverwachts door Rotterdam (later door Amsterdam) als afgevaardigde was gekozen, terwijl de liberale afgevaardigde van Almelo, W.R. van Hoëvell, voormalig predikant te Batavia, optrad als leider van de 'koloniale oppositie'. Bij de kwestie van de emancipatie der slaven trad de groeiende tegenstelling tussen Baud en Van Hoëvell voor het eerst aan het licht in de commissie die het voorlopig verslag uitbracht over de afdeling koloniën van de begroting 1853-1854. Zowel Baud als Van Hoëvell waren het er over eens dat de emancipatie beter kon worden losgemaakt van het regeringsreglement, maar ze verschilden duidelijk van mening over de vraag hoe urgent de indiening van een apart wetsontwerp was[33]. Pahud volgde de aanbevelingen van Baud op en op 29 november 1853 werd bij KB een staatscommissie ingesteld onder voorzitterschap van Baud, die tot taak kreeg te onderzoeken welke maatregelen de regering ten aanzien van de slavernij diende te treffen. De samenstelling van de commissie stemde overeen met Baud's koloniale beginselen. De commissie bestond uit de heren Rijk, Van Raders en twee andere voormalige ambtenaren, alsmede Bosch Reitz en de Amsterdamse advocaat A. Brugmans als vertegenwoordigers van de Amsterdamse handelshuizen, en tenslotte nog het kamerlid J. Heemskerk Bzn en Groen van Prinsterer, de voorzitter van de opnieuw actieve 'Maatschappij ter bevordering van de afschaffing der slavernij[34]. Tegen het voorzichtige emancipatiebeleid van Baud en Pahud ontstond een steeds sterker wordende oppositie van liberalen en anti-revolutionairen.

In de Kamer was de afschaffing van de slavernij ongeveer het enige punt waarop liberalen en anti-revolutionairen na de Aprilbeweging konden samenwerken. Zij oefenden een sterke druk uit op Pahud, inmiddels minister van koloniën in het tweede ministerie Van Hall, om haast te maken met de afschaffing der slavernij en zij wensten intussen de slavenreglementen opnieuw te humaniseren. Uitgelokt door vragen van de liberaal S. Blaupot ten Cate en de anti-revolutionair P.J. Elout van Soeterwoude, had Pahud op 10 december 1853 verklaard dat de ruime opdracht van de staatscommissie inderdaad moest worden opgevat als een voorbereiding

32. *Bijlagen Handelingen*, 1851-1852, 475-483.
33. *Ibidem*, 1853-1854, 84-85.
34. *Ibidem*, 134-135; *Eerste rapport van de Staatscommissie*, 1-3.

van een wetsontwerp tot afschaffing van de slavernij,

> Ik geloof dus niet, Mijne Heren, dat het hier nog de vraag kan zijn, òf er wel geëmancipeerd zal worden, maar wel hóe men tot eene voorzichtige, geleidelijke en goed voorbereide emancipatie zal geraken[35].

In de loop van 1854 onderzocht een kamercommissie de adressen van de liberale abolitionist M.D. Teenstra, die melding had gemaakt van ernstige mishandelingen in Suriname, niettegenstaande de herziene slavenreglementen van 1851. Op 3 maart 1855 nam de Kamer met algemene stemmen een motie aan, waarin Pahud werd verzocht de slavenreglementen opnieuw te herzien[36]. Baud had voorgestemd omdat hij zo zijn goede bedoelingen als voorzitter van de staatscommissie wilde tonen. Het wantrouwen tegen deze commissie was namelijk verder toegenomen nadat Groen, de enige uitgesproken abolitionist in dit behoudende gezelschap, op 12 oktober 1854 op eigen verzoek uit de commissie was getreden, omdat hij van haar omslachtige werkwijze een onaanvaardbaar lang uitstel van de emancipatie verwachtte[37]. Groen had zich daarna in de Kamer openlijk tegen Baud gekeerd. Op 29 november 1855 verbond hij zich openlijk met Van Hoëvell bij de indiening van een motie, waarin opnieuw werd aangedrongen op de herziening van de slavenreglementen. Pahud ontraadde de motie omdat de herziening van de reglementen de werkzaamheden van de staatscommissie zou doorkruisen. De motie werd niettemin aangenomen met 45 tegen 15 stemmen; Baud had tegengestemd[38]. Van Hoëvell zou het uitblijven van de herziening van deze reglementen op 30 april 1856 hekelen in een ‘scherpe’ motie die, door Groen ‘wat zachter’ gemaakt, met 29 tegen 24 stemmen werd aangenomen. De meeste conservatieven en conservatiefliberalen hadden tegengestemd omdat de motie direct gericht leek tegen het ministerie Van Hall[39]. De minister, P. Mijer, die inmiddels Pahud was opgevolgd, voerde de herziening vrijwel onmiddellijk uit en op 11 juli werden de nieuwe reglementen van kracht[40]. Ook Mijer gold als een behoudend man, maar hij leunde minder op Baud dan Pahud, bij wiens afscheid Van Hoëvell in de Kamer had op-

35. *Handelingen*, 10 december 1853, 385.
36. *Ibidem*, 3 maart 1855, 541; *ibidem Bijlagen*, 214-217, 356-357.
37. Baud had Groen op 23 september 1854 nog dringend verzocht zijn ontslagaanvrage weer in te trekken, C. Gerretson en A. Goslinga, ed., *Groen van Prinsterer's schriftelijke nalatenschap*, II, H.J. Smit, ed., *Briefwisseling*, III, *1848-1866* (Rijks Geschiedkundige Publicatiën, Grote Serie XC; 's-Gravenhage, 1949) 166.
38. *Handelingen*, 29 november 1855, 232.
39. *Ibidem*, 30 april 1856, 877.
40. J.W. Gefken, secretaris van de Nederlandse abolitiebeweging, werd benoemd tot procureur-generaal in Paramaribo, met de taak de naleving van de nieuwe reglementen te controleren. Hij bleef schriftelijk contact onderhouden met Groen en andere abolitionisten in Nederland; zie zijn ‘Levenservaringen’, 58-70, Verzameling Gefken, Réveilarchief, Universiteitsbibliotheek te Amsterdam.

gemerkt

> dat hij langszamerhand kwam onder - ik zal niet zeggen den druk, maar - den indruk van een geacht lid dezer Kamer, die vroeger aan het hoofd van het Departement van Koloniën heeft gestaan[41].

Hoezeer Baud in die jaren nog dacht in termen van zijn vroegere ministerschap blijkt duidelijk uit de rapporten van de staatscommissie die in de loop van 1855-1856 verschenen. In haar eerste rapport stelde de commissie voor Suriname een aangepaste versie voor van Lans' *Emancipatie door centralisatie*. Het rapport werd voorafgegaan door een overzicht van de Surinaamse slavernij sinds de afschaffing van de slavenhandel, de emancipatie in het naburige Britse en Franse Guyana en de 24 emancipatie-ontwerpen die sinds 1833 bij de minister waren ingediend. Uitgangspunt voor haar eigen ontwerp waren de ervaringen in Brits en Frans Guyana, waar de geëmancipeerde slaven massaal van de plantages waren weggetrokken, volgens de commissie ten gevolge van een onvoldoende streng staatstoezicht en ten gevolge van de geringe beschaving en verstandelijke aanleg van de geëmancipeerde negers. Daarom stelde de commissie voor de geëmancipeerde slaven in Suriname, na onteigening van de grond tegen marktwaarde, in landbouwgemeenschappen en ambachtsgilden te organiseren, en ze daar onder een bijzonder staatstoezicht te houden totdat ze de kosten voor hun emancipatie hadden terugbetaald[42]. Na de terugbetaling zouden de plantages en de werktuigen het collectieve eigendom van de gemeenschappen en gilden worden. Alternatieven voor het strenge staatstoezicht werden door de commissie onderzocht maar afgewezen. Immigratie van nieuwe contract-arbeiders, zoals in Brits Guyana plaatsvond, werd te kostbaar geacht en vrijverklaring bij geboorte vond men onredelijk tegenover de eigenaren. Van Raders bleef het laatstgenoemde plan tevergeefs in en buiten de commissie propageren[43]. Omdat op de Antillen vrij land nagenoeg ontbrak en het aantal vrijen er bijna groter was dan het aantal slaven stelde de commissie in haar tweede rapport voor de onteigening van de dorre gronden in de Antillen maar achterwege te laten[44]. Een gecompliceerd geval was St. Maarten. Daar hadden de eigenaren in 1848 onder druk van de afschaffiing der slavernij in Frankrijk hun slaven zelf vrijgelaten. De commissie stelde daarom voor geen ‘schadevergoeding’ maar een ‘tegemoetkoming’ uit te keren[45]. Nog gecompliceerder was de situatie in de Afrikaanse bezittingen voor de kust van Guinée. De commissie concludeerde na een grondig onderzoek van de inheemse slavernij aldaar dat de Nederlandse wetgever

41. *Handelingen*, 12 december 1855, 402.
42. *Eerste rapport van de Staatscommissie*, 16-92, 137-155, 233-274.
43. *Ibidem*, 349-365.
44. *Tweede rapport van de Staatscommissie* ('s-Gravenhage, 1856) 105-118.
45. *Ibidem*, 50-69.

zich zorgvuldig van inmening in deze instelling diende te onthouden[46]. Met de slavernij in Oost-Indië had de commissie zich niet ingelaten, omdat deze volgens het regeringsreglement van 1854 vóór 1860 in een aparte wet moest worden afgeschaft.

De reacties op de voorstellen van de staatscommissie waren overwegend negatief. Alleen de 'Commissie van belanghebbenden bij den Surinaamschen landbouw' was ingenomen met de voorgestelde regeling[47]. De nieuwe eigenaren in Suriname protesteerden heftig bij monde van gouverneur C.P. Schimpf, die verklaarde dat 'door de onteigening ook der gronden nagenoeg geheel de vrije bevolking der kolonie aan de beoogde verbeetering van het lot der slaven opgeofferd zal worden'[48]. De abolitionisten vielen juist het voorgestelde staatstoezicht over de geëmancipeerde slaven aan: dit moest niet gericht zijn op de vergroting van de productie, maar op de evangelisatie en opvoeding tot een geregeld familieleven[49].

Het abolitionisme had sinds 1853 ook buiten de Kamer meer aanhangers gekregen. Nadat hij in 1851 tevergeefs de afschaffing ter sprake had gebracht stelde J.W. Gefken op 6 april 1853 op de zestiende bijeenkomst van de Christelijke Vrienden met succes voor om de in 1842 opgerichte 'Maatschappij ter bevordering van de afschaffing der slavernij' nieuw leven in te blazen. De overgebleven bestuursleden, Groen, Elout en Gefken stuurden een circulaire rond en op 25 juli 1853 vond er een eerste vergadering plaats, waarop de statuten uit 1842 ongewijzigd werden overgenomen. Het voorlopig bestuur onder voorzitterschap van Groen werd aangevuld met H.J. Koenen, J.A. Singendonck en H.W.A. van Oordt. Volgens haar statuten verwierp de Maatschappij de slavernij als onverenigbaar met de strekking van Gods woord en streefde ze een emancipatie van de slaven na die volgens christelijke beginselen tot stand moest komen[50]. Het aantal leden nam snel toe, tot 667

46. *Ibidem*, 70-91.
47. De secretaris van de 'Commissie van belanghebbenden', P.C. Gülcher, had tegenover de staatscommissie verklaard, dat de Amsterdamse handelshuizen in overgrote meerderheid voor afstand van de onrendabele plantages waren, *Eerste rapport van de Staatscommissie*, 325, 330.
48. *Bijlagen Handelingen*, 1856-1857, 1226.
49. *Maandblad uitgegeven vanwege de Nederlandsche Maatschappij ter bevordering van de Afschaffing der Slavernij*, I (1855-1856) 95-123; *Tijdschrift uitgegeven vanwege de Nederlandsche Maatschappij ter bevordering van de Afschaffing der Slavernij*, II (1856-1857) 12-27 (verder afgekort als *Maandblad* en *Tijdschrift*); M.D. Teenstra, *Vlugtige beschouwing van de hedendaagsche slavernijkwestie in Nederland* (Amsterdam, 1856) 30. De Nederlandse abolitionisten werden over de gevolgen van de Engelse emancipatie in gunstige zin voorgelicht door de Engelse abolitiebeweging, die in de jaren 1850 een achttal delegaties naar Nederland heeft gezonden; H. Temperley, *British Anti-Slavery, 1833-1870* (Londen, 1972) 190-191.
50. *De Vereeniging: Christelijke Stemmen*, V (1851) 308; *ibidem*, VII (1853) 704; *Ernst en Vrede. Maandschrift voor de Nederlandsche Hervormde Kerk*, I (1853) 288-290; vergelijk Van Winter, 'De openbare mening', 72-75. De politieke en religieuze samenstelling van de stedelijke afdelingen lijkt betrekkelijk gemengd te zijn geweest, in de provincie verliep de ledenwinning voornamelijk 'door den invloed van godsdienstleeraren', *Tijdschrift*, III (1857-1858) 32. Het landelijke bestuur bleef steeds samengesteld uit leden van het Réveil; na Groen werden Ae. Mackay, W. van Lynden en J.A. Singendonck voorzitter.

in 1857, geconcentreerd in de stedelijke afdelingen Amsterdam (136), Den Haag (115), Rotterdam (79) Delft (48), Haarlem (39) en Heemstede (39). De contributie bedroeg minimaal vijf gulden, zodat de leden voornamelijk weer uit de kringen van de gegoede burgerij afkomstig waren, maar anders dan in de jaren veertig traden er nu ook leden toe van buiten de kring van het Réveil. Door een relatief brede samenstelling was de Maatschappij verbonden met onder meer de Synode van de Hervormde Kerk, de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen en het Indisch Genootschap, instellingen die in de loop van de jaren vijftig krachtig hebben gepleit voor de afschaffiing van de slavernij[52]. De Maatschappij streefde haar doelstellingen na door de uitgave van een *Maandblad*, later *Tijdschrift*, door het indienen van adressen bij de Koning en de Staten-Generaal en door christelijke slaven in Suriname vrij te kopen. Zij oefende echter de meeste invloed uit via haar leden die zitting hadden in de Tweede Kamer. In 1857 waren dat er negen, onder wie in ieder geval de anti-revolutionairen Groen, Elout, Van Lynden en Mackay, en de liberalen Van Hoëvell, Blaupot ten Cate en B.W.A.E. Sloet tot Oldhuis. Actief in de Kamer, maar waarschijnlijk geen lid van deze protestantse abolitiebeweging was het katholieke kamerlid J.L.A. Luyben, die contact onderhield met de abolitionistisch-gezinde bisschoppen M.J. Niewindt op Curaçao en J. Grooff in Suriname[53].

De belangstelling voor de kwestie van de slavernij werd onder het Nederlandse publiek vooral gestimuleerd door het verschijnen van een tweetal boeken: de Nederlandse vertaling van *Uncle Tom's Cabin*[54] in 1853, en het boek *Slaven en vrijen onder de Nederlandsche wet* van Van Hoëvell in 1854[55]. Van Hoëvell gaf daarin een gedramatiseerde weergave van de Surinaamse slavernij, ontleend aan de mondelinge en schriftelijke gegevens van bezoekers - ‘als eene blinkende lijst, waarin de getrouw naar de natuur geteekende schilderij is gevat’. Het boek was één grote aanklacht tegen de Surinaamse slavernij en het werd afgesloten met een vurig pleidooi voor onmiddellijke emancipatie, omdat van de eigenaren geen goede voor-

52. Zie voor het adres van de synode, ondanks krachtige oppositie in mei 1858 aangenomen, op voorstel van de Nederduitsche Hervormde Gemeente te Amsterdam, *Tijdschrift*, IV (1858-1859) 2; vergelijk *Hoofdbestuur der Maatschappij ‘Tot Nut van 't Algemeen’ aan den Koning, 13 juni 1857* (s.l., s.a.); *Handelingen en Geschriften van het Indisch Genootschap*, II (1855) 203-220.
53. Het *Tijdschrift* was spaarzaam met de vermelding van namen; tot 1860 werden ook de artikelen niet ondertekend. Zie voor de vermelding van het - anonieme - negental kamerleden, *ibidem*, II (1856-1857) 27.
54. Volgens Gefken schiep dit boek het klimaat voor de heroprichting van de Nederlandse abolitiebeweging, ‘Levenservaringen’, 47; vergelijk J. Wolbers, *De Slavernij in Suriname, of dezelfde gruwelen der slavernij, die in de ‘Negerhut’ geschetst zijn, bestaan in onze West-Indische koloniën!* (Amsterdam, 1853).
55. W.R. van Hoëvell, *Slaven en vrijen onder de Nederlandsche wet* (2 dln.; Zaltbommel, 1854); er volgden binnen een jaar nog twee goedkope herdrukken.

bereiding van de slaven op de vrijheid kon worden verwacht. In het slothoofdstuk voerde Van Hoëvell een aantal traditionele argumenten aan ter verdediging van de slavernij, die hij vervolgens weerlegde, of in ieder geval verwierp als strijdig met de eisen van godsdienst, beschaving en wetenschap. Zo stelde hij tegenover de verdediging van de slavernij met racistische argumenten een soortgelijke verdediging van de emancipatie:

> Maar geloof niet aan dit gebrek van verstandelijke vermogens bij het negerras. In tegendeel. De neger moge al op eenen lageren trap van geestontwikkeling dan Europeanen gesteld moeten worden; altijd staat hij in aanleg boven het Maleische, Amerikaansche en andere menschenrassen[56].

De reacties op het boek liepen sterk uiteen. De Nederlandse abolitionisten reageerden enthousiast[57]. In Suriname lokte het felle protesten uit, met name van Joodse ingezetenen die door Van Hoëvell van bijzondere wreedheid en hebzucht werden beschuldigd. De Surinaamse advocaat B.E.C. Belmonte probeerde de opvattingen van Van Hoëvell te weerleggen met de tegenstrijdige redenering dat de slavernij in Suriname feitelijk slechts in naam bestond, maar vanwege de geringe beschaving van de negerslaven niet volledig kon worden opgeheven[58]. Onder Nederlanders die Suriname in tegenstelling tot Van Hoëvell zelf hadden bezocht riep het boek eveneens de nodige scepsis op. De abolitionistisch-gezinde onderwijzer W. Boekhoudt betreurde het eenzijdige en overdreven karakter van Van Hoëvell's beweringen[59], terwijl de marine-officier M.H. Jansen op grond van zijn ervaringen in de Oost en de West tegenover Thorbecke verklaarde geen boek van Van Hoëvell meer te willen lezen: 'daarin is te veel waarheid en logen vermengd'[60]. Van Hoëvell heeft met *Slaven en vrijen* de belangstelling voor de slavernij en de emancipatie ongetwijfeld vergroot, maar uiteindelijk alleen reeds gevestigde meningen bevestigd. Bij de besluitvorming

56. *Ibidem*, II, 221. Over het algemeen werd het negerras gedurende de negentiende eeuw qua verstandelijke aanleg tot het minst begaafde mensenras gerekend, ook door de liberale abolitionist M.D. Teenstra, voormalig ambtenaar in Suriname, in *De negerslaven in de kolonie Suriname en de uitbreiding van het Christendom onder de heidensche bevolking* (Dordrecht, 1842) 115.
57. *Slaven en vrijen* werd zowel in anti-revolutionaire als in liberale en radicale kring gunstig ontvangen: Groen sprak zijn waardering openlijk uit op de algemene vergadering van de abolitiebeweging van 25 april 1855, *Maandblad* I (1855-1856) 26; de liberale hoogleraar P.J. Veth toonde zich in een lovende boekbespreking in *De Gids*, XIX (1855) i, 200, vast overtuigd van het waarheidsgehalte van Van Hoëvell's uitspraken; in het radicale blad *Asmodee* tenslotte werd het boek op 24 januari 1855 aangeprezen als 'een juweel voor menschen van gevoel en verstand'.
58. B.E.C. Belmonte, *Neêrlands West-Indië in zijne belangen en Dr. W.R. van Hoëvell in zijn 'Slaven en Vrijen*' (Leiden, 1855); vergelijk Van Hoëvell's uitlatingen over de 'lafhartige karakters' van de Surinaamse Joden in *Slaven en vrijen*, I, 80, 87, en soortgelijke opmerkingen over de Chinese slavenhouders op Java in *De emancipatie der slaven in Nederlandsch-Indië* (Groningen, 1848) 17.
59. W. Boekhoudt, *Uit mijn verleden. Bijdrage tot de kennis van Suriname* (Winschoten, 1874) III.
60. S.P. l'Honoré Naber, ed., *Het leven van een vloothouder. Gedenkschriften van M.H. Jansen* (Utrecht, 1925) 300.

heeft het boek - dat was opgedragen aan de staatscommissie - nauwelijks een rol gespeeld.

De impasse, 1857-1861

De voorstellen van de staatscommissie vormden het uitgangspunt voor de verschillende wetsontwerpen die bij de Kamer werden ingediend. De liberale en antirevolutionaire kamerleden konden deze voorstellen wel tegenhouden, maar zij konden de conservatieve ministers onmogelijk een onmiddellijke emancipatie opdringen. De eerste wetsontwerpen werden op 18 juli 1857 door Mijer bij de Kamer ingediend[61]. Mijer had nagenoeg alle voorstellen van de staatscommissie overgenomen, hij had alleen de onteigening van de plantages, die door Schimpf en de Surinaamse kolonisten zo fel was bestreden, facultatief gesteld. Uit het voorlopig verslag blijkt ontwerp A betreffende de afschaffing van de slavernij in Suriname bij het beraad in de afdelingen niettemin een 'algemene afkeuring' te hebben ontmoet[62]. De kritiek betrof vooral de erkenning van het recht op schadevergoeding op grond van het eigendomsrecht van slavenhouders, de verplichte terugbetaling door de geëmancipeerde slaven van de voor hun emancipatie gemaakte kosten en hun organisatie in gemeenschappen en gilden, een 'socialistische utopie' volgens vele kamerleden. Gezien het dwingend karakter van het staatstoezicht was de term 'vrijverklaring' niet meer dan een 'schoon klinkende phrase'. De ontwerpen B en C over de afschaffing van de slavernij op Curaçao en onderhorige gebieden en de tegemoetkoming aan de eigenaren op St. Maarten, riepen weinig kritiek op. Mijer kon geen nieuw ontwerp indienen. Hij trad in februari 1858 af na de val van het ministerie-Van der Brugghen.

De nieuwe minister van koloniën J.J. Rochussen, die samen met de liberaal P.P. van Bosse als formateur van het ministerie was opgetreden, kwam in zijn eerste ontwerpen van 25 oktober 1858 een heel eind aan de wensen van de Kamer tegemoet[63]. De terugbetaling van de kosten voor de emancipatie en het voorstel om de geëmancipeerde slaven in gemeenschappen en gilden te organiseren werden ingetrokken, terwijl er een immigratieregeling aan het ontwerp werd toegevoegd. Deze immigratie zou door een staatsbank geregeld worden en deze zou de beschikking krijgen over tweederde van het totaal der uit te keren schadevergoeding. Uit het voorlopig verslag van 7 april 1859 blijkt dat de Kamer bijzonder was ingenomen met de voorgestelde wijzigingen[64]. De Surinaamse kolonisten protesteerden echter heftig tegen de verplichte inhouding van tweederde van hun schadevergoeding en gouverneur Schimpf nam uit protest ontslag. Hij werd opgevolgd door de liberale gouverneur van Curaçao, R.F. van Lansberge. Na de teleurstellende ervaring die de staat inmiddels had opgedaan met de immigratie van 500 Chinese contract-arbeiders trok

61. *Bijlagen Handelingen*, 1856-1857, 1218-1239.
62. *Ibidem*, 1857-1858, 555-571.
63. *Ibidem*, 1858-1859, 332-347.
64. *Ibidem*, 928-942.

Rochussen in zijn tweede ontwerpen de immigratieregeling weer in en ter compensatie verscherpte hij het staatstoezicht op de geëmancipeerden[65]. Deze ontwerpen werden ondanks herhaalde aansporingen pas op 30 april 1860 bij de Kamer ingediend, waar ze volgens het voorlopig verslag van 18 juni algemeen als een 'stap terug' werden beschouwd[66]. Ondanks de vele kritiek diende Rochussen de ontwerpen op 18 september nagenoeg ongewijzigd in bij de Kamer[67], waar ze volgens het verslag van 22 december opnieuw als onaanvaardbaar werden teruggewezen[68]. De besluitvorming was duidelijk in een impasse geraakt en abolitionistisch-gezinde kamerleden zagen de emancipatie al 'ad Calendas Graecas' verschoven.

Het abolitionistische élan zowel binnen als buiten de Kamer nam af naarmate de impasse in de besluitvorming toenam. Groen had zich in 1857 na het conflict met Van der Brugghen als kamerlid teruggetrokken en ook buiten de Kamer ging hij zich steeds meer toeleggen op de onderwijskwestie, tot teleurstelling van Koenen, die Groen op 12 december 1858 schreef dat de kwestie van de emancipatie der negers 'den ijver van eenen Nederlandschen Wilberforce' moeilijk kon missen[69]. Binnen de abolitiebeweging was de afnemende belangstelling voor de abolitiebeweging duidelijk merkbaar aan de stagnerende groei van het aantal leden en aan de geringe deelname van de leden aan vergaderingen en andere activiteiten. Nu de Maatschappij zich gesteld zag voor de noodzaak om de malaise te doorbreken door haar aanhang te verbreden en haar optreden te radicaliseren liet ze het echter afweten. Zo ijverde de toekomstige oprichter van Patrimonium J. Wolbers er tevergeefs voor om van de emancipatie evenals in Engeland een 'volkszaak' te maken. Toen hij voorstelde het recht op schadevergoeding voor de eigenaren uit de statuten van de Maatschappij te schrappen dreigden 'vooraanstaande leden' de beweging te verlaten, terwijl zijn voorstel om het bijzonder staatstoezicht als voorwaarde te laten vallen werd verworpen onder verwijzing naar het veertig jaar durende verblijf van de Joden in de woestijn na de Egyptische slavernij. Het aanbieden van een volkspetitionnement werd in 1860 nog 'prematuur' geacht[70]. Nog koeler was de reactie op de voorstellen van A.D. van der Gon Netscher, voormalig planter en parlementslid in Brits Guyana, om de contacten met Nederlandse politici uit te breiden en het streven naar afschaffing van de slavernij te ondersteunen met praktische voorstellen, aangezien de emancipatie door 'welgemeend bidden en hopen' geen stap dichterbij was gebracht. Zijn voorstellen werden tenslotte op de algemene ledenvergadering van 2 mei 1861 met 13 tegen 3 stemmen verworpen,

65. *Ibidem*, 1859-1860, 603-614.
66. *Ibidem*, 681-691.
67. *Ibidem*, 1860-1861, 215-231.
68. *Ibidem*, 541-552.
69. *Groen van Prinsterer, Briefwisseling*, III, 328.
70. *Tijdschrift*, IV (1858-1859) 23; *ibidem*, VI (1860-1861) 101.

nadat Groen had opgemerkt ‘dat de handhaving van het christelijk beginsel voor de Maatschappij van meer belang is, dan de aanwinst van nieuwe leden’[71].

Terwijl de abolitionisten twistten over de te volgen strategie begon de Nederlandse burgerij terug te komen van haar aanvankelijke ondersteuning van het abolitionisme, een mentaliteitsverandering die door Wolbers rond 1860 met enige ironie werd opgetekend:

> daarbij, het werd zoo vervelend, bij herhaling te spreken en te hooren van die negers, die zóó ver af woonden, en dán hunne vrijmaking zou zoo veel geld kosten en men behoefde geld voor zaken in het binnenland, voor werken van algemeen nut: de eerste verschijnselen der spoorwegkoorts begonnen zich te vertoonen[72].

Door deze ‘flauwheid’ onder het Nederlandse publiek en binnen de abolitiebeweging was de kans gering dat de impasse in de besluitvorming door druk van buitenaf zou worden doorbroken. Toen Rochussen zijn eerste ontwerpen had ingetrokken, verklaarde Van Hoëvell ‘dat zij die eene emancipatie van de slaven verlangen, moeten verlangen naar een andere Regering’[73]. De impasse werd nog voor het optreden van het tweede ministerie-Thorbecke doorbroken, na de val van Rochussen op de kwestie van de wettelijke regeling der suikercontracten op Java.

De doorbraak, 1861-1863

Rochussen werd als minister in het laatste ministerie Van Hall opgevolgd door J.P. Cornets de Groot van Kraayenburg, de gematigd-liberale oprichter van het Indisch Genootschap. Direct na zijn optreden als minister op 9 januari 1861 benoemde deze een onderzoekscommissie bestaande uit de heren Van der Gon Netscher, Schimpf en de voormalig gouverneur van Curaçao I.J. Rammelman Elzevier. De commissie kreeg tot taak nieuwe emancipatie-ontwerpen voor te bereiden[74]. Na het aftreden van het ministerie-Van Hall op 14 maart werd Cornets de Groot opgevolgd door J. Loudon, eveneens een voorstander van een liberale koloniale politiek, die de commissie verzocht haar werkzaamheden voort te zetten. Op 26 april kon Loudon in de Kamer de grondslagen noemen waarop het ontwerp voor Suriname zou worden gebaseerd: directe afschaffing van de slavernij, toekenning van een schadevergoeding aan de eigenaren, een beperkt staatstoezicht van tien jaren op de geëmancipeerde slaven en immigratie van contract-arbeiders onder

71. *Ibidem*, 28-34; *ibidem*, VII (1861-1862) 29.
72. Wolbers, *Geschiedenis van Suriname*, 746.
73. *Handelingen*, 18 juli 1860, 868.
74. C.A. van Sypesteyn, ‘Afschaffing der slavernij in de Nederlandsche West-Indische koloniën, uit officiële bronnen zamengesteld’, bijblad van *De Economist* (1866) 7-9.

leiding en toezicht van de staat. Voor dit laatste had Van der Gon Netscher al jaren lang gepleit[75]. De desbetreffende wetsontwerpen werden op 20 november bij de Kamer ingediend, met een bijlage waarin de commissie verslag deed van haar onderzoek naar de slavernij in Suriname en de immigratie van contract-arbeiders in de Engelse Westindische koloniën. De streefdatum voor de afschaffing der slavernij werd voorlopig vastgesteld op 1 juli 1863[76]. Volgens het voorlopig verslag was de reactie in de afdelingen 'niet ongunstig' geweest[77]. Er bleef echter veel kritiek bestaan op de erkenning van het recht op schadevergoeding, op de staatsdeelname aan de immigratie en het staatstoezicht op de geëmancipeerde slaven. Enkele kamerleden verwierpen de verplichting tot plantagearbeid als zodanig en meenden dat de geëmancipeerden zich vrij moesten kunnen bewegen, desnoods buiten Suriname, naar Liberia of Haïti.

Inmiddels was het tweede ministerie-Thorbecke tot stand gekomen en was Loudon opgevolgd door de onbekende ambtenaar G.H. Uhlenbeck. Van Hoëvell was een te controversiële figuur om minister te worden en hij werd tot lid van de Raad van State benoemd. Evenals Blaupot ten Cate en Sloet tot Oldhuis heeft hij niet meer kunnen deelnemen aan de openbare behandeling van de wetsontwerpen. Uhlenbeck verklaarde in zijn memorie van antwoord dat de nieuwe regering de wetsontwerpen 'als van zijne zijde ingediend beschouwde'[78]. Hij wijzigde op advies van de kamerleden de term 'schadevergoeding' in 'tegemoetkoming', maar hij wees de kritiek op de immigratie onder staatsleiding van de hand. Deze achtte hij noodzakelijk' om van Suriname, in betrekkelijke zin, een tweede Java te maken'. Uhlenbeck drong aan op een spoedige behandeling van de ontwerpen, omdat er uit de West berichten kwamen over een groeiende onrust onder de slavenbevolking. De beraadslagingen in de Tweede Kamer vonden plaats van 2 tot 10 juli 1862. Het werd toen duidelijk dat Loudon en Uhlenbeck naar de zin van de kamerleden nog lang niet ver genoeg waren afgeweken van de conservatieve beginselen van hun voorgangers. Een coalitie van liberalen en anti-revolutionairen onder leiding van Van Bosse en Elout bracht door amendering nog belangrijke wijzigingen in de ontwerpen aan.

Bij de algemene beschouwingen over ontwerp-A opende Van Bosse de aanval en hij wierp de vraag op die de gehele behandeling zou gaan beheersen,

75. *Handelingen*, 26 april 1861, 584; vergelijk A.D. van der Gon Netscher, *Bijdrage ter aanwijzing van de grondslagen, waarop de afschaffing der slavernij in Suriname dient gevestigd te worden* ('s-Gravenhage, 1858).
76. *Bijlagen Handelingen*, 1861-1862, 437-464.
77. *Ibidem*, 900-909.
78. *Ibidem*, 947-957.

> de vraag, of het noodig is, en of het algemeen belang vordert, dat de Nederlandsche belastingschuldigen op contributie worden gesteld om de planters in de kolonie Suriname in staat te stellen om suiker te produceren[79].

De belangrijkste debatten en stemmingen vonden plaats bij de behandeling van het eerste hoofdstuk van het ontwerp, waarin de algemene grondslagen van de emancipatie werden vastgesteld. Mijer, inmiddels tot kamerlid gekozen, stelde tevergeefs voor de 'tegemoetkoming' weer in een 'schadevergoeding' te veranderen, omdat hier naar zijn mening wel degelijk een eigendomsrecht in het geding was. Na een hevige discussie werd zijn amendement met 45 tegen 11 stemmen verworpen[80]. Uhlenbeck kreeg het zwaarder te verduren toen het voorgestelde staatstoezicht op de geëmancipeerde slaven aan de orde kwam, volgens Van Bosse 'eene zaak van socialistische strekking'. Het amendement van Van Lynden om de duur van het toezicht van tien tot vier jaar terug te brengen werd niettemin met 38 tegen 20 stemmen verworpen[81]. Minder succesvol was Uhlenbeck bij de verdediging van de immigratie onder staatsleiding. Van Bosse herhaalde zijn praktische en principiële bezwaren tegen staatsdeelname. De immigratie van contract-arbeiders was zijns inziens een zaak voor het particulier initiatief waarbij de staat zich van iedere inmenging diende te onthouden en bovendien waren de hiervoor bestemde drie miljoen gulden weggegooid geld omdat de Surinaamse kolonisten inmiddels wel hadden bewezen dat ze niet in staat waren de suikerproduktie in Suriname rendabel te maken. Van Bosse en Elout dienden een amendement in dat de staatsleiding bij de immigratie deed vervallen en het subsidie tot één miljoen beperkte. Het amendement werd ondanks de tegenwerpingen van Uhlenbeck met 40 tegen 19 stemmen aangenomen[82]. Uhlenbeck, die het 'onaanvaardbaar' tegen dit amendement niet had willen uitspreken omdat het beginsel van de immigratie zijns inziens in de wet gehandhaafd bleef, werd bij de verdere behandeling van het ontwerp nog vaak in het nauw gebracht door Elout en Van Bosse. Tenslotte werd het zwaar gehavende ontwerp met 47 tegen 11 stemmen aangenomen. Van Bosse had tegen gestemd omdat naar zijn mening de uitkering aan de eigenaren nog te hoog en het staatstoezicht over de geëmancipeerde slaven nog te dwingend was gebleven[83]. Bij de behandeling van ontwerp-B wist Van Bosse de kamermeerderheid wel mee te krijgen voor zijn voorstel de uitkeringen te verlagen en het staatstoezicht voor Curaçao en onderhorigheden af te schaffen. Het ontwerp werd vervolgens met 45 tegen 7 stemmen aangenomen[84].

De ingrijpend geamendeerde ontwerpen werden vervolgens door Uhlenbeck aan

79. *Handelingen*, 2 juli 1862, 929.
80. *Ibidem*, 3 juli 1862, 941.
81. *Ibidem*, 4 juli 1862, 959.
82. *Ibidem*, 6 juli 1862, 976.
83. *Ibidem*, 9 juli 1862, 1022.
84. *Ibidem*, 10 juli 1862, 1034.

de Eerste Kamer aangeboden, waar P. Hartsen zich op 4 augustus voor de moeilijke taak zag geplaatst ‘te moeten goedkeuren, eene wet, die geheel strijdt met de beginselen der Regering zelve’. Anders dan in de Tweede Kamer werden ook bezwaren geuit tegen de emancipatie als zodanig. Zo stelde F.B.H. Michiels van Kessenich dat de Westindische slaven het in vergelijking met de Nederlandse werklieden zo slecht niet hadden: ‘en dan gaat men zich zoo bekreunen om de slaven in die gewesten, zonder te denken aan de onzen’. Pas nadat de minister van marine Uhlenbeck te hulp was gekomen met de verklaring, dat bij langer uitstel bloedvergieten was te verwachten in de Westindische koloniën, wist Uhlenbeck de Eerste Kamer te bewegen de beide ontwerpen te aanvaarden[85]. Op 8 augustus werden de ontwerpen door de koning ondertekend en vervolgens in het *Staatsblad* gepubliceerd. Op 1 juli 1863 was de afschaffing van de slavernij in de Nederlandse Westindische koloniën een feit geworden.

Deze gebeurtenis bracht de gemoederen nauwelijks nog in beweging. Bij de abolitionisten heerste gepaste blijdschap, de eigenaren berustten en de slaven geloofden aanvankelijk niet dat het toch nog zover was gekomen[86]. Op een buitengewone vergadering van de ‘Maatschappij ter bevordering van de afschaffing der slavernij’ op 15 oktober 1862 werd besloten de Maatschappij maar op te heffen. De leden werd verzocht in het vervolg de ‘Maatschappij tot bevordering van het Godsdienstig onderwijs onder de slaven en verdere heidensche bevolking in de kolonie Suriname’, die sinds 1830 de evangelisatie in Suriname verzorgde te steunen[87]. Van alle betrokken partijen zag de zwakke abolitiebeweging uiteindelijk nog de meeste van haar doelstellingen verwezenlijkt.

IV Slavernij, cultuurstelsel en pauperisme

De discussie over de afschaffing van de slavernij stond niet op zich zelf. De tegenstelling tussen vrije en onvrije arbeid deed zich in Nederland gedurende de jaren 1840-1860 op allerlei terreinen voor, met name bij de meningsvorming en besluitvorming over het pauperisme en het cultuurstelsel. De belangrijkste woordvoerders over de afschaffing van de slavernij waren dikwijls eveneens betrokken bij de discussie over het armenvraagstuk en het cultuurstelsel. Van deze kwesties was het armenvraagstuk vóór 1853 ongetwijfeld het belangrijkst, terwijl het cultuurstelsel nà 1860 uitgroeide tot dé koloniale kwestie. Toen Sloet tot Oldhuis in 1862 terugblikte op de algemene vooruitgang die er volgens hem op economisch terrein was opgetreden gedurende de eerste twintig jaargangen van zijn *Tijdschrift*, noemde hij allereerst de vermindering van het pauperisme, vervolgens de afschaffing van de

85. *Ibidem Eerste Kamer*, 6 augustus 1862, 289.
86. Gefken, ‘Levenservaringen’, 71-72.
87. *Tijdschrift*, VIII (1862-1863) 121.

slavernij en tenslotte de afzwakking van het cultuurstelsel. Maar voor de gehele periode werd de afschaffing van de slavernij door Sloet en andere tijdgenoten zeker niet als de minst belangrijke kwestie opgevat, gezien het aantal publicaties dat er aan dit onderwerp werd gewijd[88]. In de Tweede Kamer kreeg de afschaffing van de slavernij eveneens betrekkelijk veel aandacht. Vermeulen's opmerking dat de kamerleden in de jaren vijftig 'Oostindisch doof' waren voor de West geeft een verkeerde indruk van de verhoudingen bij de besluitvorming op koloniaal terrein[89]. De aandacht voor de drie vraagstukken liep niet geheel parallel met hun economische en financiële betekenis. Met name bij de afschaffing van de slavernij waren de kwalitatieve aspecten naar verhouding belangrijker dan de kwantitatieve. Meer nog dan het pauperisme en het cultuurstelsel vormde de afschaffing van de slavernij in de jaren vijftig een echte 'kwestie', waarin de ideologische verschillen tussen de politieke stromingen in Nederland - de liberalen, conservatief-liberalen, conservatieven en anti-revolutionairen - duidelijk tot uiting kwamen[90].

De denkbeelden en het optreden van de anti-revolutionairen over deze drie vraagstukken vertoonden de meeste samenhang: zij ontleenden steeds een uniforme maatstaf aan het evangelie, waarvoor staatsgezag en economisch belang moesten wijken, indien zij de vrije naleving ervan belemmerden. Zo bestreden de anti-revolutionairen krachtig de armenwet van Thorbecke, waarin de diakonale armenzorg werd onderworpen aan een sterke staatscontrole; het conservatief-liberale compromis van G.C.J. van Reenen verwierpen zij in 1854 om dezelfde reden. De antirevolutionairen wezen de armoede en dienstbaarheid op zich zelf allerminst af; daarin lag juist een prikkel tot naleving van het evangelie, tot christelijke naastenliefde, die vanuit het Réveil ook daadwerkelijke in de eigen levenswijze werd nagestreefd[91]. Ook het cultuurstelsel werd als zodanig door de anti-revolutionairen niet afgewezen; hun houding was afhankelijk van de vraag of het stelsel kon samen-

88. B.W.A.E. Sloet tot Oldhuis, *Algemeen register op den inhoud der twintig eerste jaargangen van het Tijdschrift voor Staathuishoudkunde en Statistiek* (Zwolle, 1862) iii-v; het register telt 19 bijdragen onder de ingang 'armwezen', 8 onder 'slavernij' en 1 onder 'cultuurstelsel'. Vergelijk Van Winter, 'De openbare mening', 91-102; C. Fasseur, *Kultuurstelsel en koloniale baten. De Nederlandse exploitatie van Java, 1840-1860* (Leiden, 1975) 42, 114-115; H.F.J.M. van den Eerenbeemt, 'Armoede in de "gedrukte" optiek van de sociale bovenlaag in Nederland, 1750-1850', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, LXXXVIII (1975) 496-500.
89. W.H. Vermeulen over de weigering van de Tweede Kamer de bij haar ingediende Westindische regeringsreglementen in behandeling te nemen, *Schets eener parlementaire geschiedenis van Nederland*, IV ('s-Gravenhage 1955) 456.
90. J.C. Boogman, 'De Britse gezant Lord Napier over de Nederlandse volksvertegenwoordiging (in 1860)', *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap*, LXXI (1957) 186-200; vergelijk Th. van Tijn, 'The Party Structure of Holland and the Outer Provinces in the Nineteenth Century', in J.S. Bromley en E.H. Kossmann, ed., *Britain and the Netherlands*, IV, *Metropolis, Dominion and Province* ('s-Gravenhage, 1971) 188-190.
91. *De Vereeniging: Christelijke Stemmen*, VI (1852) 391; *ibidem*, VIII (1854) 742-745; vergelijk P.A. Diepenhorst, *Groen van Prinsterer* (Kampen, 1932) 500, 511.

gaan met evangelisatie op Java. Nadat zij samen met liberalen als Van Hoëvell, Blaupot ten Cate en Sloet tot Oldhuis tevergeefs de openstelling van Java voor de zending hadden trachten af te dwingen, stemden de anti-revolutionairen in 1854 tégen het nieuwe regeringsreglement van Baud en Pahud. In 1862 zou Groen zich vanuit dezelfde beginselen weer van de liberalen distantiëren en zich verbinden met de conservatieven, die de vrije evangelisatie inmiddels leken te aanvaarden[92]. Zelfs de slavernij werd door Groen en een deel van zijn omgeving niet volledig verworpen, omdat het in beginsel niet strijdig was met de letter van de Schrift[93]. Maar de Surinaamse slavernij die zo duidelijk in strijd was met de geest van het evangelie werd door alle anti-revolutionairen krachtig bestreden. En evenals bij de behandeling van het Oostindische regeringsreglement keerden zij zich samen met de liberalen tegen Baud en de conservatieve ministers van koloniën die in hun emancipatievoorstellen de evangelisatie en christelijke opvoeding van de geëmancipeerden leken op te offeren aan de economische en financiële belangen van de staat. Of het nu om Nederland ging of om Java en Suriname, steeds stelden de anti-revolutionairen de 'arbeidzaamheid' boven de 'productie':

> De antirevolutionair beschouwt den mensch niet als een wezen, wien talenten en gaven zijn toevertrouwd om daarmede uitsluitend ter verhooging van stand en vermeerdering van fortuin te arbeiden, maar om door arbeid en in arbeid God te verheerlijken[94].

De Nederlandse conservatieven volgden in veel mindere mate één bepaald beginsel. Toen de staatsfinanciën waren gesaneerd en de grondwetsherziening in 1848 eenmaal tot stand was gekomen vervaagden de verschillen met de liberalen; er ontstond een losse groepering van conservatief-liberalen die bij vele kwesties - waaronder de afschaffing van de slavernij - wisselend en verdeeld met de liberalen of de conservatieven meestemde. Het pragmatisme waardoor de conservatieven en conservatief-liberalen zich naar hun eigen mening gunstig onderscheiden van de doctritrinaire liberalen en starre anti-revolutionairen, kwam duidelijk tot uiting in hun opstelling tegenover het armenvraagstuk. In tegenstelling tot in andere Europese landen hadden de conservatieven en conservatief-liberalen in Nederland betrekkelijk weinig belangstelling voor dit vraagstuk en stonden zij huiverig tegenover het beginsel van de staatszorg. De armenwet van Thorbecke, die op dit beginsel was gebaseerd, werd door hen bestreden, en het compromis tussen staatszorg en diakonale zorg van hun geestverwant Van Reenen in meerderheid gesteund. Overigens

92. *Ibidem*, 461; *Christelijke Stemmen*, VIII (1854) 592; *ibidem*, IX (1855) 104, 246.
93. Da Costa wees er tijdens de zestiende Vriendenvergadering op dat een 'dadelijk' verbod van de slavernij in de Schrift ontbrak, *ibidem*, VII (1853) 704. Groen herhaalde dit standpunt nog in 1862, tijdens een discussie met de ongeduldige leden van de abolitiebeweging: 'Op de gebied der letter zegevieren de voorstanders der slavernij', *Tijdschrift*, VIII (1862-1863) 73.
94. *Christelijke Stemmen*, VIII (1854) 535.

hebben de conservatieven het eerste liberale ministerie zelden consequent en principieel bestreden; Baud stemde vaker voor wetsvoorstellen van het eerste ministerie-Thorbecke dan menig liberaal kamerlid, zoals Mijer niet naliet op te merken[95]. Evenmin werd het cultuurstelsel in de jaren vijftig door Baud consequent en principieel verdedigd. Bij de samenstelling en behandeling van het nieuwe regeringsreglement lijkt Baud ernstig rekening te hebben gehouden met de desastreuze gevolgen van sommige cultures voor de Javaanse bevolking - en de veranderende publieke opinie in Nederland. In ieder geval toonde hij zich op vele punten bijzonder toegevend tegenover de liberale oppositie. In het strategische artikel 56 - evenals de meeste artikelen door Baud zelf geredigeerd - verplichtte de Kroon zich tot een overgang naar de vrije arbeid en het particulier ondernemerschap, het stelsel van staatsonthouding dat door Baud omstandig werd geprezen als 'onder alle hemelstreken, onder alle omstandigheden het beste'; alleen vanwege de financiële nood van het moederland was er volgens hem tijdelijk van dit beginsel afgeweken. Baud leek zo alleen nog maar met Van Hoëvell van mening te verschillen over het tempo waarin het cultuurstelsel moest worden afgeschaft - en ook in dat opzicht niet diepgaand[96]. De principiële verdediging van het cultuurstelsel zou pas in de jaren zestig weer een ideologisch bestanddeel worden van het Nederlandse conservatisme.

Baud is altijd een verklaard tegenstander van de slavernij geweest, die hij zowel in economisch als in zedelijk opzicht verwerpelijk achtte. Maar het stelsel van staatsexploitatie dat hij er voor in de plaats wilde stellen week nog sterker af van het 'laissez faire'-beginsel dan het cultuurstelsel daarvoor. Baud voerde voor deze afwijking weer economische en financiële argumenten aan, maar er was in zijn emancipatieontwerp nog een element aanwezig, dat bij zijn rechtvaardiging van het cultuurstelsel had ontbroken. De Javaan was volgens Baud door zijn geringe beschaving nog niet rijp voor de vrije arbeid, maar werd daartoe in de naaste toekomst wel in staat geacht. De neger was volgens Baud niet alleen onbeschaafder, maar ook verstandelijk minder ontwikkeld dan andere gekleurde volkeren; gedurende zijn verblijf als jong adelborst in Brazilië had Baud al blijk gegeven van de

95. P. Mijer, *J.C. Baud geschetst* (Utrecht, 1878) 636.
96. Fasseur, *Kultuurstelsel en koloniale baten*, 50, 103-105. Aanvankelijk had Baud nog de stelling bestreden 'dat hetgene volgens de regelen der Staathuishoudkunde elders goed is, ook voor onze Overzeesche Bezittingen kan worden aangenomen', *Het koloniaal monopoliestelsel getoetst aan geschiedenis en staathuishoudkunde van D.C. Steyn Parvé daadwerkelijk wederlegd* (Gouda, 1850) 7. Ook bij de opstelling en behandeling van het regeringsreglement beschouwde Baud Java in de eerste plaats als een wingewest, in het bestuur waarvan de belangen van het moederland dienden te prevaleren; achter Baud's liberale beginselverklaring van 1854 blijft een conservatief realisme - of zelfs cynisme - herkenbaar; vergelijk J.C. Boogman, 'Kanttekeningen bij het verschijnsel conservatisme, in het bijzonder in Nederland', in: *De mens in het recht. Bundel opstellen aangeboden aan prof. mr. W.F. Prins* ('s-Gravenhage, 1975) 23.

overtuiging dat luiheid en zedeloosheid inherent waren aan het negerras[97]. Nu werden racistische argumenten omstreeks het midden van de negentiende eeuw vrij algemeen aanvaard. Voor Baud en de meeste conservatieven waren ze echter doorslaggevender dan voor de meeste liberalen en anti-revolutionairen. Rochussen, die de voortzetting van de geregelde productie niet zoals Baud door staatsexploitatie nastreefde, maar door immigratie van nieuwe arbeiders, vond een bijzonder staatstoezicht over de geëmancipeerden eveneens absoluut noodzakelijk:

> wordt in Nederlandsch Guyana de vrijverklaarde negermassa aan eigen kracht, of liever aan eigen zwakte overgelaten; wat is van hare toekomst anders te verwachten, dan dat zij door ellende, melaatschheid en ziekten der ontucht gesmaldeeld zal worden?[98].

De liberalen benaderden het pauperisme, het cultuurstelsel en de slavernij in veel sterkere mate vanuit uniforme beginselen, ontleend aan de Engelse politieke economie, of aan de verlichtingsfilosofie en de vrijzinnige theologie van de Groninger richting: een universalisme waarvan een liberaal als Sloet tot Oldhuis met hartstocht getuigde,

> Er is maar ééne staathuishoudkunde, even als slechts ééne zedekunde, ééne natuurkunde, ééne scheikunde, want dit alles, het is uit ééne bron gevloeid, uit het Opperwezen zelf, die het evenmin der menschelijke maatschappij, als der stoffelijke natuur aan vaste, onveranderlijke wetten heeft laten ontbreken[99].

Maar binnen het Nederlandse liberalisme waren ook particularistische denkbeelden werkzaam, zoals de historische concepties van de Duitse rechtsschool, die zo'n grote invloed hebben uitgeoefend op de intellectuele vorming van Thorbecke. Bovendien moesten de liberalen ook rekening houden met de plaatselijke belangen van hun kiezers en de praktische eisen van regeringsverantwoordelijkheid. Bij de besluitvorming over het pauperisme kwamen duidelijk tegenstellingen aan het licht over de betekenis van de liberale beginselen. Het beginsel van staatszorg waarop Thorbecke zijn armenwet had gefundeerd, werd onder meer door De Kempenaer verworpen als strijdig met het beginsel van staatsonthouding op economisch terrein, terwijl Thorbecke's voorkeur voor gedwongen tewerkstelling boven bedeling niet werd gedeeld door liberalen als Blaupot ten Cate, die het pauperisme niet als een economisch maar als een zedelijk probleem opvatte[100]. Met uitzondering van

97. Zie Baud's aantekeningen over de Braziliaanse negers en kleurlingen, geciteerd door Mijer, *J.C. Baud geschetst*, 25-27; vergelijk zijn opvattingen over de Javanen in *Het koloniaal monopoliestelsel*, 8, 15, 30.
98. *Bijlagen Handelingen*, 1860-1861, 221; vergelijk noot 56 hierboven. J.A. Singendonck, voorzitter van de abolitiebeweging, waarschuwde zijn gehoor op de algemene vergadering van 7 mei 1862 ernstig tegen 'overdrijving van het verschil der rassen', *Tijdschrift*, VIII (1862-1863) 43.
99. *Tijdschrift voor Staathuishoudkunde en Statisitek*, XV (1857) 388.
100. Evenals Van Hoëvell en Sloet tot Oldhuis zag 'Nutsman' Blaupot ten Cate met name in onderwijs de oplossing voor de 'onrijpheid' van zowel de Nederlandse paupers, als de Surinaamse negerslaven en de Javaanse dorpelingen, voor de vrije arbeid; zie zijn *Armen en armenzorg* (Leiden, 1851) 50-52; vergelijk voor Thorbecke's opvattingen over het pauperisme,

Blaupot ten Cate stemden de meeste liberalen echter met Thorbecke tegen het wetsontwerp van Van Reenen. Van Hoëvell liet zich bij binnenlandse kwesties als het pauperisme niet onbetuigd, maar trad toch vooral bij de behandeling van koloniale aangelegenheden op de voorgrond. Als leider van de 'koloniale oppositie' heeft hij het beleid van de conservatieve ministers van koloniën op vele punten bestreden, zonder het cultuurstelsel volledig af te wijzen. Fasseur heeft duidelijk het dilemma geschetst waarin de liberalen verkeerden, die het cultuurstelsel vanuit economische en humanitaire beginselen wilden afschaffen, maar de Indische baten om financiële redenen niet konden missen[101]. Dit dilemma ontbrak bij de afschaffing van de slavernij: de Westindische koloniën leverden onder de slavernij geen baten, maar chronische begrotingstekorten op. Bij de bestrijding van de omvangrijke overheidsbevoegdheden en uitgaven in de conservatieve emancipatieontwerpen waren de economische en humanitaire beginselen in overeenstemming met het belang van 's rijks schatkist; een aantrekkelijke omstandigheid, waarvan met name Van Bosse handig gebruik heeft gemaakt bij de behandeling van de definitieve wetsontwerpen. Voor Van Hoëvell, Blaupot ten Cate en Sloet tot Oldhuis kwamen de economische en humanitaire beginselen ongetwijfeld op de eerste plaats. Meer nog dan het cultuurstelsel was de Westindische slavernij in hun ogen het symbool van een onnatuurlijke dwang, die in schril contrast stond met de vrijheid in Nederland[102].

Direct na zijn terugkeer in Nederland had Van Hoëvell al de positieve aanpak van een cholera-epidemie door de staat en de kerken in Nederland vergeleken met de ellende die deze ziekte op Java had teweeg gebracht, waar de lijders de zorg van een verlicht staatsgezag en de steun van het christendom hadden moeten ontberen[103]. Bij de beschrijving van de Surinaamse slavernij werd dit contrast nog sterker. De materiële omstandigheden van de Surinaamse huisslaven mochten dan beter zijn dan die waarin vele Nederlandse werklieden verkeerden, de slaven misten de vrijheid, en daarmee de drijfveren tot deugd, arbeidzaamheid en welvaart op langere termijn[104]. In tegenstelling tot in Nederland waren de geestelijke en materiële ontberingen in de koloniën het gevolg van kunstmatige dwangstelsels, die in stand

J.C. Boogman, 'J.R. Thorbecke - uitdaging en antwoord', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, LXXXVII (1972) 366-367.

101. Fasseur, *Kultuurstelsel en koloniale baten*, 127-128.
102. Daarnaast speelden bij de liberalen ook staatsrechtelijke en partijpolitieke overwegingen een rol. Zo lijkt Thorbecke - voorzover hij zich überhaupt in de kwestie interesseerde - als oppositieleider vooral te hebben gestreefd naar vergroting van de parlementaire controle op het beleid van de minister; aanvankelijk door het optreden van de slavenhouders te steunen, tenslotte door partij te kiezen voor de abolitionisten.
103. W.R. van Hoëvell (Jeronymus), *Eene epidemie op Java en de cholera in Nederland* (Amsterdam, 1849), 13.
104. *Idem, Slaven en vrijen*, II, 200.

werden gehouden door de Nederlandse staat en waarvan het Nederlandse volk profiteerde. Het roepingsbesef, dat later de ethische politiek zo sterk zou beheersen, is bij Van Hoëvell al duidelijk herkenbaar. Herhaaldelijk heeft hij regering en volk van Nederland op hun plicht gewezen, om een einde te maken aan de onnatuurlijke dwang in de koloniën en de bevolking daar op te heffen uit hun achterlijkheid:

> Leer de diepgezonken volkeren, die gij bestuurt, stoffelijk geluk; leer hen zich het leven veraangenamen, het leed verzachten, den geest ontwikkelen, het godsdienstig gevoel reinigen, den wandel heiligen; vorm en leid hen op tot de zegeningen, die kunst en wetenschap en godsdienst u schenken; word de herder dier verdoolde schapen, de opvoeder dier afgedwaalde kinderen[105].

Een dergelijk 'peletonsvuur van woorden', opgevangen in een abolitionistisch milieu gedurende de jaren vijftig was voor Multatuli aanleiding om de slavenvrienden in zijn bekend idee 451 te wijzen op 'den kanker van de blanke slavernij', de slavernij in eigen land, waarvoor zij vaak persoonlijk verantwoordelijk waren. Hij stelde daarom sarcastisch de invoering voor van een '*gereglementeerde* slaverny' in Nederland, met de verplichting voor de meesters hun eigendom goed te verzorgen[106]. De preoccupatie met de onvrije arbeid in de koloniën leidde bij liberalen als Van Hoëvell inderdaad makkelijk tot idealisering van de vrije arbeid in Nederland en een zekere blindheid voor de indirecte vormen van dwang en uitbuiting die daar in die jaren ontegenzeggelijk mee waren verbonden.

V Nederland en engeland

Terwijl de afschaffing van de slavernij binnen de Nederlandse verhoudingen niet zonder betekenis was, speelde de kwestie in Engeland ongetwijfeld een belangrijker rol. De afschaffing van de slavernij voltrok zich in beide landen op een verschillend tijdstip en onder verschillende omstandigheden - verschillend, maar niet onvergelijkbaar. De drie eerder behandelde verklaringen van de Engelse abolities kunnen ook worden toegepast op de Nederlandse afschaffing van de slavernij, zij het slechts tot op zekere hoogte.

Door Van Winter werd erop gewezen dat het Nederlandse abolitionisme in tegenstelling tot het Engelse nooit een 'volkszaak' is geworden, terwijl Emmer de afwezigheid heeft vastgesteld van een instelling als het 'West-Indian Interest', een belangengroepering van slaveneigenaren in het parlement[107]. Uitgaande van de humanitaire verklaring zou men gemakkelijk tot de conclusie kunnen komen dat in Nederland zowel de belangrijkste motor als het voornaamste obstakel voor de

105. *Idem*, *Eene epidemie op Java*, 15.
106. Multatuli, *Volledige werken*, III (Amsterdam, 1973) 117-119.
107. Emmer, 'Engeland, Nederland, Afrika en de slavenhandel', I, 186.

slavenemancipatie ontbrak. Maar de abolitionisten en de slaveneigenaren hebben ook in Nederland de meningsvorming en besluitvorming mede bepaald, alleen in mindere mate en op minder directe wijze dan in Engeland. Het Nederlandse abolitionisme werd door dezelfde religieuze en politieke beginselen gedreven als het Engelse en in het parlement vertegenwoordigd door een vergelijkbare coalitie van orthodoxe christenen en liberalen; niet voor niets werd Groen door tijdgenoten met Wilberforce vergeleken en Van Hoëvell met Fox[108]. De Nederlandse slaveneigenaren beschikten niet over directe vertegenwoordigers in de Tweede Kamer, maar oefenden indirect toch een aanzienlijke invloed uit; eerst via de liberale kameroppositie, later via de conservatieve ministers en kamerleden. Het grote verschil met Engeland ligt in het feit dat de afschaffing van de slavernij hier in veel mindere mate verbonden was met algemene politieke en sociale tegenstellingen; de kwestie stond in Nederland bijvoorbeeld betrekkelijk los van de parlementaire hervormingen die bij de doorvoering van de abolitie in Engeland van doorslaggevende betekenis waren geweest. De vraag waarom de afschaffing van de slavernij in Nederland een minder controversioneel en meer geïsoleerd karakter had dan in Engeland kan vanuit de humanitaire verklaring echter onvoldoende worden beantwoord, omdat de sociale achtergronden en implicaties van de kwestie bij deze interpretatie buiten beschouwing blijven.

De materialistische theorie van Williams biedt eveneens een te beperkte verklaringsgrond voor de Nederlandse afschaffing van de slavernij. Op het eerste gezicht lijkt ze aannemelijker dan de humanitaire verklaring. Voor de conservatieve ministers en kamerleden die de besluitvorming in Nederland aanvankelijk hebben beheerst, waren economische en financiële overwegingen belangrijker dan humanitaire beginselen en tot op zekere hoogte kan hetzelfde worden gezegd van de liberale kamerleden die onder leiding van Van Bosse zo'n duidelijk stempel hebben gedrukt op de uiteindelijke emancipatiewetten. Maar de economische belangen waarop Williams de motieven voor de Engelse afschaffing van de slavernij heeft teruggevoerd, waren in Nederland nagenoeg afwezig. De Surinaamse slavernij had weliswaar reeds voor de afschaffing een groot deel van haar betekenis voor de Nederlandse economie verloren, maar dit functieverlies was vooral het gevolg van de enorme toename van de Javaanse suikerproductie onder het 'laat-mercantilistische' cultuurstelsel, niet van de opkomst van een nieuw industrieel kapitalisme in Nederland[109]. Toen Nederland tenslotte de slavernij afschafte, waren de nieuwe

108. P.J. Veth, *Ontdekkers en onderzoekers* (Leiden, 1884) 276.

109. De industrialisatie was in Nederland voor 1870 nog nauwelijks op gang gekomen; vergelijk I.J. Brugmans, *Paardenkracht en Mensenmacht. Sociaal-economische geschiedenis van Nederland, 1795-1940* ('s-Gravenhage, 1969) 286; J.A. de Jonge, *De industrialisatie in Nederland tussen 1850 tot 1914* (Nijmegen, 1976) 230-232. In 1830 werd nog 16,5 miljoen kilo suiker uit Suriname in Nederland ingevoerd, tegen 5,8 miljoen kilo uit Java; in 1860 was de import uit Suriname gedaald tot 8,6 miljoen kilo en de import uit Java gestegen tot 118,7 miljoen kilo; J.J. Reesse, *De suikerhandel van Amsterdam van 1813 tot 1894* ('s-Gravenhage, 1911) bijlagen XLI, XXXIII. Het Nederlandse aandeel in de Surinaamse handel en productie nam vooral na de overgang op vrijhandel in 1848 sterk af: van nagenoeg het totaal tot ongeveer de helft van de in- en uitvoer, en ongeveer tweederde van het slaven- en plantagebezit; H.D. Benjamins en J.F. Snelleman, ed., *Encyclopaedie van Nederlandsch West-Indië* ('s-Gravenhage en Leiden, 1914-1917) 347-348.

industriële belangen die Williams in laatste instantie voor alle Europese abolities verantwoordelijk acht, hier nog nauwelijks in regering en parlement vertegenwoordigd. Het verschil van mening tussen conservatieven en liberalen over de wijze van emancipatie had in Nederland een overwegend politiek en ideologisch karakter, zonder dat er grote economische belangen en scherpe klassetegenstellingen mee waren gemoeid[110].

De alternatieve benadering van Davis biedt een breder en veelzijdiger uitgangspunt, maar door het uitblijven van de industriële revolutie in Nederland heeft ze eveneens minder zeggingskracht voor de Nederlandse afschaffing van de slavernij dan voor de Engelse. De kwestie had ook in Nederland een weerslag op de binnenlandse verhoudingen. Maar door het ontbreken van scherpe klassetegenstellingen bleef de reikwijdte daarvan beperkt. Zo werd de slavernij hier in tegenstelling tot in Engeland door slechts weinige conservatieven principieel verdedigd; in het Nederlandse conservatisme was het 'feodale', agrarisch-aristocratische element dan ook veel minder sterk vertegenwoordigd dan bij de 'high tories' in Engeland[111]. Het Nederlandse abolitionisme werd evenmin gedragen door een zelfbewuste industriële burgerij, een groepering vergelijkbaar met de dissenters die het Engelse abolitionisme zo'n geweldige stootkracht gaf. Hier vond het abolitionisme alleen onder de deftige burgerij een zekere aanhang; niet onder de calvinistische 'kleine luyden', waarvan het emancipatiestreven voor 1860 nog een sterk naar binnen gekeerd, religieus karakter had[112]. Ook Multatuli vormde met zijn radicale kritiek op het burgerlijke abolitionisme een uitzondering in Nederland. De radicale volksbeweging bleef hier in vergelijking met Engeland bijzonder zwak en voorzover er belangstelling bestond voor de negeremancipatie was dat juist ten gunste van het liberale abolitionisme van Van Hoëvell[113].

Evenals in Engeland werpt de controverse over de afschaffing van de slavernij in Nederland indirect licht op de gesteldheid van de gehele samenleving. Anders dan

110. Boogman, 'De Britse gezant Lord Napier', 206-207. Ook de beide tegenspelers Baud en Van Hoëvell kunnen bij deze kwestie niet zonder meer worden opgevat als vertegenwoordigers van respectievelijk het Hollandse handelskapitaal en het Twentse industriële kapitaal; daarvoor toonde Baud zich te onafhankelijk tegenover de eisen van de Amsterdamse handelshuizen en Van Hoëvell's achterban zich te weinig geïnteresseerd in de hele zaak.
111. H.W. von der Dunk, 'Conservatisme in vooroorlogs Nederland', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, XC (1975) 20.
112. J. Hendriks, *De emancipatie der gereformeerden* (Alphen a/d Rijn, 1971) 7.
113. M.J.F. Robijns, *Radicalen in Nederland* (*1840-1851*) (Leiden, 1967) 326-333; J. Giele, 'De oppositie der "volksmannen" (1850-1869)', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, I (1975) 173-176; vergelijk noot 57 hierboven.

in Engeland vertoont het beeld hier een algemene 'flauwheid', die zich in de jaren 1840 en 1850 op allerlei terreinen manifesteerde. In laatste instantie wijst het relatief late en weinig controversionele karakter van de Nederlandse afschaffing van de slavernij in vergelijking met Engeland op de relatief trage en geleidelijke ontwikkeling van de Nederlandse samenleving in de negentiende eeuw. Tegen deze achtergrond is het begrijpelijk dat Wolbers juist Engeland als het 'lichtend voorbeeld' koos bij zijn streven om van de slavenemancipatie een 'volkszaak' te maken, maar welhaast onvermijdelijk dat dit voorbeeld onder het Nederlandse publiek slechts geringe navolging kreeg[114].

114. *Tijdschrift*, VII (1861-1862) 46; vergelijk over de betekenis van faseverschillen bij de modernisering J.C.H. Blom, 'Slavernij en Yankee. De Nederlandse openbare meningsuitingen over de Amerikaanse burgeroorlog', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, LXXXV (1972) 223.

Bijlage:
De samenstelling van de wetsontwerpen

In het verslag van het afdelingsberaad over de wetsontwerpen van Mijer onderscheidde de commissie van rapporteurs een zestal criteria bij de beoordeling van de ingewikkelde materie. Deze criteria werden door volgende ministers en rapporteurs overgenomen; ze verschaffen een goed overzicht van de verschillende onderdelen en strijdpunten bij de besluitvorming. Het eerste criterium, betreffende de rechtsgrond en omvang van de schadevergoeding aan de eigenaren, wordt ter verduidelijking gesplitst en aangevuld met het punt immigratie, dat doorgaans in verband met de schadevergoeding werd behandeld.

De criteria

1.1. De uitkering: per slaaf in guldens, totaal in miljoenen guldens.
1.2. Het recht op schadevergoeding: erkend (+), niet erkend (-).
1.3. Onteigening van de plantages: verplicht of facultatief (+), geen (-).
1.4. Immigratie onder staatsleiding: verplicht (+), geen (-); waarbij wordt afgezien van de zeer beperkte vorm van staatsdeelname in de wet van 1862.
2. Terugbetaling van de emancipatiekosten door de geëmancipeerden: verplicht (+), geen (-).
3. Wijze van emancipatie: direct en gelijktijdig (+), trapsgewijs (-).
4. Staatstoezicht over de geëmancipeerden: voor tenminste tien jaren (+), geen (-).
5. Burgerlijk recht en strafrecht voor de geëmancipeerden: bijzonder (+), gewoon (-).
6. Bevoegdheden van de minister en gouverneur bij de uitvoering van de emancipatie: aanzienlijk (+), beperkt (-).

De ontwerpen A (Suriname)

	1.1	1.2.	1.3.	1.4.	2.	3.	4.	5.	6.
Pahud, 1851	-	-	-	-	-	-	-	-	+
Staatscommissie, 1855	200-500 (15,0)	+	+	-	+	+	+	+	+
Mijer, 1857	50-700 (14,0)	+	+	-	+	+	+	+	+
Rochussen I, 1858	200-375 (11,7)	+	+	+	-	+	+	+	+
Rochussen II, 1860	200-450 (13,8)	+	-	-	-	+	+	+	+
Rochussen III, 1861	200-375 (11,5)	+	-	-	-	+	+	+	+
Loudon, 1861	300 (10,2)	+	-	+	-	+	+	-	+
Wet, 1862	300 (10,2)	-	-	-	-	+	+	-	-

De ontwerpen B (Curaçao en onderhorigheden)

	1.1	1.2.	1.3.	1.4.	2.	3.	4.	5.	6.
Pahud, 1851	-	-	-	-	-	-	-	-	+
Staatscommissie, 1856	109-310 (2,1)	+	-	-	+	+	+	+	+
Mijer, 1857	200-250 (2,3)	+	-	-	+	+	+	+	+
Rochussen I, 1858	150-200 (1,5)	+	-	-	-	+	+	-	+
Rochussen II, 1860	200-259 (2,0)	+	-	-	-	+	+	-	+
Rochussen III, 1861	170-230 (1,8)	+	-	-	-	+	+	-	+

Loudon, 1861	200-250 (2,6)	+	-	-	-	+	+	-	+
Wet, 1862	150-200 (1,8)	-	-	-	-	+	-	-	-

Nederland op de conferentie van Washington, 1921-1922

N.A. Bootsma

Hoewel de conferentie van Washington in de geschiedschrijving de concurrentie met die van Versailles al gauw heeft moeten opgeven, is toch de bibliografie die de Bibliothek für Zeitgeschichte in 1973 kon samenstellen, niet onaanzienlijk[1]. Wat in beide gevallen opvalt is het grote aantal eigentijdse publicaties; de tijdgenoten waren zich bewust van het gewicht van beide conferenties die, ieder binnen haar eigen geografisch kader, orde zochten te brengen in de internationale betrekkingen en voorwaarden wilden scheppen voor een stabiele vrede, gebaseerd op het beginsel van collectieve veiligheid. Verder gaat de vergelijking niet op, want de conferentie van Washington is niet, zoals die van Versailles, uitgangspunt en inzet geworden van een onoverzienbare, al dan niet revisionistische geschiedschrijving.

Aangekondigd als een 'conference on the limitation of armament' heeft ze zich, overeenkomstig de bedoelingen van de Amerikaanse initiatiefnemers, in eerste instantie bezig gehouden met de militaire krachtsverhoudingen en de politieke betrekkingen van de drie grote mogendheden in het gebied van de Stille Oceaan, de VS, het Britse Rijk en Japan. Daaruit is een overeenkomst voortgekomen waaraan ook Frankrijk en Italië deelnamen, tot reductie en bevriezing op een lager niveau van de zware bewapening ter zee, met name van slagschepen. In nauw verband daarmee kwam het viermogendhedenverdrag van 13 december 1921 tot stand tussen de VS, Engeland, Frankrijk en Japan, waarbij de status quo van ieders eilandenbezit in de Stille Oceaan onderling werd verzekerd. Tot deze beide onderwerpen heeft de conferentie zich overigens niet beperkt. Parallel aan de ontwapeningsdiscussies liepen besprekingen over wat op de agenda breed was aangeduid als 'Pacific and Far Eastern Questions'. Die hadden, voornamelijk alweer van Amerikaanse zijde, ten doel Japan ertoe te brengen zijn expansieve politiek op het Aziatische vasteland ongedaan te maken en het verdeelde China de nodige bewegingsvrijheid te bieden om zijn interne crises te boven te komen en zijn plaats als zelfstandige mogendheid tussen de anderen in te nemen. Dit thema vormde als het

1. H.G. Kowark, *Die Konferenz von Washington 1921-1922. Archivalien*, *Literaturbericht und Bibliographie*. Jahresbibliographie 1973 Bibliothek für Zeitgeschichte (München, 1974) 473-503.

ware een afzonderlijke conferentie; er namen ook meer landen aan deel: naast de vijf grote mogendheden waren dat China zelf, Nederland, België en Portugal.

Wie nu aan de hand van deze gegevens de geschiedschrijving beziet, valt het op dat zelfs in de literatuur over de dekolonisatie nauwelijks melding wordt gemaakt van het toch fundamentele feit dat het vastleggen van de status quo in de Stille Oceaan een waarborg betekende voor de handhaving van de bestaande koloniale systemen. Dat gold natuurlijk in de eerste plaats voor de grootste eilandengroepen, de Amerikaanse Philippijnen en Nederlands Oost-Indië. Wat Nederland betreft is dat des te meer opvallend, omdat de ondertekenaars van het vier-mogendhedenverdrag Nederland, dat geen partij was, unaniem hebben laten delen in de voordelen ervan en dat nog wel in de vorm van vier afzonderlijke gelijkluidende verklaringen. Strikt genomen vormden die verklaringen geen garantie voor het Nederlandse koloniale rijk in de Pacific, maar ze tendeerden toch sterk in die richting doordat ook Japan meedeed. Van de vier was de Japanse verklaring het meest welkom en hoewel de stukken in de meeste documentenuitgaven niet voorkomen[2.], waren ze voor de Nederlandse regering de belangrijkste van de hele conferentie, niet in het minst door hun onbeperkte geldigheidsduur. Minister van buitenlandse zaken Van Karnebeek, aan wiens initiatief de verklaringen waren toe te schrijven, was er dan ook niet weinig trots op[3.].

Op de conferentie is de Nederlandse delegatie verder nog betrokken geweest bij verschillende andere vraagstukken: de principe-besluiten over de Chinese douane-

2. Tekst van de Japanse verklaring in: J. Woltring, ed., 'Documenten betreffende de buitenlandse politiek van Nederland 1919-1945, Periode A 1919-1930, III (1 september 1921-1 juni 1922)', nr. 161A. Dit deel verschijnt binnenkort in de Grote Serie van de Rijks Geschiedkundige Publikatiën (RGP). De bewerker, dr. J. Woltring, was zo vriendelijk mij inzage te geven in zijn tekst waarvoor ik hem graag dank zeg. Naar dit deel zal in het vervolg worden verwezen als RGP (1921-1922) gevolgd door het nummer van het desbetreffende stuk.
Een verzameling van de verschillende officiële documentenuitgaven van de conferentie bevindt zich in de bibliotheek van het Vredespaleis te 's-Gravenhage. Ze omvat de Engelse, Canadese en Amerikaanse publikaties (van de laatste ook de Franstalige editie). Daarnaast is er een Spaanse vertaling van de Amerikaanse uitgave (1922) en een Russische vertaling naar de Engelse (1924). Vreemd genoeg ontbreekt de officiële Franse editie (Parijs, s.a.). Voor volledige vermelding zie Kowark, *Konferenz von Washington*, 489-491. De Nederlandse publikatie is getiteld: *Verslag en diplomatieke bescheiden betreffende de conferentie te Washington*, *October 1921-Februari 1922* ('s-Gravenhage, 1922).
In de literatuur worden de vier verklaringen besproken door Thomas H. Buckley, *The United States and the Washington Conference*, *1921-1922* (Knoxville, Ten., 1970); J. Chalmers Vinson, 'The Drafting of the Four-Power Treaty of the Washington Conference', *Journal of Modern History*, XXV (1953) 40-47; zie ook *idem*, *The Parchment Peace; The United States Senate and the Washington Conference*, *1921-1922* (Athens, Ga, 1955).
3. H.A. van Karnebeek, *De internationale positie van Nederland in de laatste veertig jaren* (Den Haag, 1938) 14. Vergelijk ook zijn antwoord in de tweede kamer op de interpellatie-Van Ravesteijn, 8 februari 1922 in het *Verslag van de handelingen van de Tweede Kamer der Staten Genraal*, *1921-1922*, II, 1489-1490 en zijn verslag aan de koningin, 6 februari 1922, in: RGP (1921-1922) nr. 162.

tarieven en de extraterritoriale rechten, de discussie over een algeheel verbod van duikboten en de verdeling van de internationale kabelverbindingen die samenkwamen op het eiland Yap. Nederland heeft dus meegesproken in een aantal belangrijke zaken, maar dat aandeel is tot nu toe nauwelijks onderzocht. Wel zijn er in de jaren twintig wat korte beschouwingen verschenen, maar die hadden vooral de bedoeling te waarschuwen tegen een vals gevoel van veiligheid en een voortgaande verwaarlozing van de Nederlands-Indische defensie[4]. In tegenstelling tot het buitenland waar men al onmiddellijk na de conferentie begon met het publiceren van de eerste studies[5], heeft het tot nu toe aan een systematisch overzicht van het Nederlandse aandeel ontbroken[6]. Deze bijdrage probeert in die leemte te voorzien.

De conferentie

De conferentie die van 11 november 1921 tot 6 februari 1922 te Washington bijeen was, was niet alleen de tegenhanger van die van Versailles maar ook haar voltooier. Problemen die in Versailles niet bevredigend of helemaal niet geregeld konden worden, zoals de kwestie-Sjantoeng, de dreiging die uitging van de Japanse hegemonie, de maritieme bewapeningswedloop, werden in Washington tot een oplossing gebracht. Daar werd het beginsel van collectieve veiligheid toegepast op het Verre Oosten en de Stille Oceaan.

Het initiatief tot de conferentie ging uit van Secretary of State Charles Evans Hughes, de dominerende figuur in de Republikeinse regering van president Harding. Hij vermeed de fout van Wilson die in 1918 met een afvaardiging van uitsluitend Democratische partijgenoten naar Versailles was vertrokken en zorgde ervoor dat de Amerikaanse delegatie in Washington een *bipartisan* samenstelling

4. A.E.J. Blok, 'Het vraagstuk van den Grooten Oceaan en Nederlandsch-Indië', *De Indische Gids*, XLIV (1922) 561-580; H. Bakker, 'De internationale posities van Nederlandsch-Indië in de laatste 50 jaren', *ibidem*, LI (1929) 32-44; W.J. Lucardie, *Rond de Stille Zuidzee. Overzicht van de ontwikkeling der verhoudingen en gebeurtenissen in Oost-Azië* (Bandoeng, 1923). Voor een afwijkende mening: M.K. Medenbach, *De vlootwet na Washington verouderd* (Den Haag, 1923). Internationaal-rechtelijke aspecten bij: W.J.M. van Eysinga, *De Stille Zuidzee in het hedendaagdaagsche statenstelsel* (Den Haag, 1922) en W. Feuilletau de Bruyn, 'De betekenis van het Volkenbondsverdrag, het Washington-tractaat en het Protocol van Genève voor den politieken toestand in den Pacific', *De Indische Gids*, XLVII (1925) 961-986.
5. Zie de werken van R.C. Buell, W.W. Willoughby, K.K. Kawakami en L. Archimbaud bij Kowark, *Konferenz von Washington*. Dank zij deze studies en de uitvoerige documentenuitgaven waarop ze steunden, was de tijdgenoot goed geïnformeerd. De meest recente studie van Buckley, *United States*, bevat althans weinig nieuws, hoewel hij gebruik heeft gemaakt van nieuw toegankelijk geworden dossiers van het State Department.
6. Een paar summiere opmerkingen bij A.S. de Leeuw, *Nederland in de wereldpolitiek van 1900 tot heden* (1936; SUN reprint Nijmegen, 1975) 202-203. P.J. Oud, *Het jongste verleden*, I (Assen, 1968) 267-270 baseert zich uitsluitend op de in noot 3 genoemde rede van Van Karnebeek in de kamer.

kreeg. Er was natuurlijk geen sprake van dat de conferentie verdragen zou kunnen sluiten die de VS belastten met politieke of militaire verplichtingen tegenover het buitenland. Desondanks meende Hughes dat hij voldoende speelruimte had om met het Britse Rijk en Japan tot bepaalde afspraken te komen. In ieder geval waren de problemen zo complex dat hij een oplossing alleen via een internationale conferentie kon nastreven. Daar was in de eerste plaats het Amerikaanse - en Britse - verlangen om de politieke stabiliteit in het Verre Oosten op een nieuwe basis te vestigen, nu de oude structuur totaal veranderd was door de Japanse expansie naar China en Oost-Siberië, de opzegging van alle tsaristische verdragen door de Russische revolutionaire regering en door de toenemende fragmentatie van China zelf[7]. Bovendien ondergroef het verslagen Duitsland de westerse positie in China door de regering in Peking in mei 1921 een nieuw verdrag aan te bieden op voet van gelijkheid. Daarmee werd het hele systeem van buitenlandse concessies en invloedssferen, extraterritoriale rechten en douanecontrole aangetast. Overigens was de Amerikaanse regering het daarmee, in het diepst van haar gedachten, wel eens.

Een ander probleem was het bestaan van de Engels-Japanse alliantie waarvan de VS dachten dat die na de nederlagen van Rusland en Duitsland tegen hen was gericht. Zij meenden bovendien, daarin gesteund door een aantal Engelse en dominion-stemmen, dat het dit bondgenootschap was geweest dat het Japan mogelijk had gemaakt zijn invloed op kosten van China uit te breiden en de vrije hand te krijgen in Siberië. De alliantie liep in 1921 af en de VS wilden onder geen beding dat ze zou worden verlengd.

Toch lag de belangrijkste impuls tot het convoceren van de conferentie ergens anders en wel in de noodzaak om drastisch te bezuinigen op de defensieuitgaven, met name die voor de marine. De Amerikanen hadden in 1916 hun eerste grote vlootbouwprogramma ontworpen. Dat was gericht geweest tegen Engeland, omdat de toen nog neutrale VS niet van zins waren zich neer te leggen bij de soms hardhandige Britse beperkingen van hun scheepvaart. Na het einde van de oorlog werden wel in hoog tempo de landstrijdkrachten gedemobiliseerd, maar de Amerikaanse regering weigerde onder de druk van de *navalists* die de zee-hegemonie binnen bereik zagen, haar marineprogramma te beperken. Dat veroorzaakte een bewapeningswedloop met Engeland, op enige afstand gevolgd door Japan dat ernstig verontrust was over de groeiende Amerikaanse macht in de Pacific: de VS die al een grote vlootbasis hadden op Hawaii, begonnen er ook een aan te leggen bij Manilla op de Philippijnen en er waren aanwijzingen dat zij bovendien het eiland Guam als zodanig wilden inrichten. Maar de hoge defensielasten die dat alles met zich mee bracht, stuitten vooral in de VS zelf op steeds meer weerstand. De roep om ontwapening, hetzij uit ideële hetzij uit materiële motieven, werd in het voorjaar van

7. Vergelijk Akira Iriye, *After Imperialism. The Search for a New Order in the Far East, 1921-1922* (Cambridge, Mass., 1965) ‘Introduction: the American initiative’.

1921 zo algemeen dat senator Borah, het symbool van het na-oorlogse isolationisme, een amendement op de vlootwet door het Congress wist te doen aannemen waarin de regering werd verzocht Engeland en Japan uit te nodigen tot een gesprek over ontwapening[8]. Secretary Hughes kon weinig anders doen dan het initiatief overnemen, maar hij breidde het onderwerp wel meteen uit door er het plan tot herordening van de politieke verhoudingen in Oost-Azië aan te verbinden. Daar had hij een goede reden voor, want hij voorzag dat Japan alleen tot inschikkelijkheid op dit laatste punt te brengen zou zijn, wanneer van Amerikaanse zijde beeindiging van de bewapeningswedloop als een concessie kon worden aangeboden. In Hughes' gedachtengang was er dus een nauwe band tussen de beide onderwerpen.

Het toeval wilde dat deze problemen vrijwel terzelfdertijd aan de orde waren op de 'Imperial conference' in Londen. Daar kwamen echter de Engelse regering en de eerste ministers van de dominions tot de tegenovergestelde conclusie. Naar hun mening zou het erg onpraktisch zijn om zulke uiteenlopende zaken als beperking van de maritieme bewapening en de politieke situatie in het Verre Oosten bij één en dezelfde gelegenheid te bespreken. Zij wilden eerst een Engels-Amerikaans-Japans-Chinese conferentie over het Verre Oosten die in Londen gehouden moest worden. Van de resultaten zou het dan afhangen, of de Engels-Japanse alliantie gecontinueerd moest worden of niet. Daarna kon er een aparte ontwapeningsconferentie in Washington plaats vinden[9]. Toen Hughes op dit voorstel niet inging en ook het idee van een Engels-Amerikaans onderonsje vóór de eigenlijke conferentie van de hand wees - Lloyd George en Curzon hadden al aangeboden daarvoor naar Amerika te komen - lieten de Engelsen met de nodige spijt het initiatief verder aan hem over. Op 11 augustus 1921 nodigde de Amerikaanse regering de zogenaamde 'Principal Allied and Associated Powers' uit, samen met haar deel te nemen aan een conferentie die drie maanden later op Armistice Day in Washington zou beginnen. De voorlopige agenda voorzag in de behandeling van de twee bekende hoofdthema's:

A. 'Limitation of Armament', waarbij eerst gesproken zou worden over de bewapening ter zee en over het opstellen van regels voor wat genoemd werd 'new agencies of warfare' (duikboten, gifgassen). Vervolgens zou de beperking van de bewapening te land aan de orde komen, maar het was vanaf het begin duidelijk dat dit punt vooral terwille van de publiciteit was opgenomen. Het tweede thema, waarvoor ook China een uitnodiging kreeg, was omschreven als:

8. Ian H. Nish, *Alliance in Decline. A Study in Anglo-Japanese Relations, 1908-1923* (Londen, 1972) 379. Vergelijk R.J. Maddox, *William E. Borah and American Foreign Policy* (Baton Rouge, La., 1969) 86 vlg.
9. J. Chalmers Vinson, 'The Imperial Conference of 1921 and the Anglo-Japanese Alliance', *Pacific Historical Review*, XXXI (1962) 257-266.

B. ‘Pacific and Far Eastern Questions’. Hier zou de hele internationale problematiek met betrekking tot China aan bod komen, verder de kwestie-Siberië en de mandaat-eilanden in de Pacific. Bij dit laatste onderwerp ging het over het aanleggen van militaire versterkingen op de aan Japan toegewezen mandaat-eilanden en over de verdeling van de zeekabels die samenkwamen op het eiland Yap. Tenslotte zou nog gesproken worden over ‘electrical communications in the Pacific’.

De agenda werd in de westelijke wereld en in China met variërende instemming ontvangen, maar er was wijdverbreide kritiek op het feit dat alleen de overwinnaarsclub van Versailles was uitgenodigd en voor het tweede deel van de agenda alleen China. Hughes kreeg het dan ook moeilijk met het afschepen van allerlei landen die op grond van hun belangen in het Verre Oosten aanspraak maakten op een uitnodiging voor tenminste deel B. van de agenda. Daar was in de eerste plaats de Sovjet-Unie die zich erover verbaasde dat noch zijzelf, noch de Verre Oosten Republiek was uitgenodigd, terwijl toch de kwestie-Siberië op de agenda stond. Zij ontzegde de conferentie uitdrukkelijk het recht zich te bemoeien met Russische belangen in Oost-Azië[10]. Onder de gegadigden van het eerste uur bevonden zich ook België en Nederland. De Belgische regering was diep gegriefd dat zij niet als lid van de ‘Conseil Suprême des Alliés’ tegelijk met Engeland, Frankrijk en Italië een uitnodiging voor de hele conferentie had ontvangen en zij probeerde die met grote aandrang alsnog te krijgen[11]. Aan Nederlandse zijde bestond die gevoeligheid niet, maar men liet het State Department wel weten dat Nederland op grond van zijn grote koloniale bezittingen in de Pacific en zijn andere belangen in het Verre Oosten - de betrekkingen tussen China en Oost-Indië, het grote aantal Chinezen daar, het Nederlandse aandeel in de Yap-kabels - toch ten volle gerechtigd was deel te nemen aan de conferentie[12]. Maar Hughes hield voorlopig de boot af. Zijn

10. *Foreign Relations of the United States* (voortaan afgekort als *FRUS*) *1921*, I, 41-43.
11. De diplomatieke rapportage in de National Archives te Washington, Record Group 59, State Department File 1910-1929, bevat hierover verschillende stukken. Onthullend zijn de emotionaliteit en verbittering in Belgische regerings- en diplomatieke kringen, nasleep van de hoge verwachtingen in de oorlogsjaren toen België als het morele sleutelpunt van de geallieerde zaak werd gezien, en van de daarop volgende teleurstellingen tijdens de conferentie van Versailles. Zie ook *FRUS 1921*, I, 30, 35.
12. National Archives Washington, R.G. 59, State Department File 1910-1929, nrs. 500 A 4/16 (Amerikaanse zaakgelastigde Norman Armour in Den Haag aan State Department, 13 juli 1921); *ibidem*, 500 A 4/72 (State Department aan gezant William Phillips in Den Haag, 9 augustus 1921) (ook *FRUS 1921*, I, 54) *ibidem* 500 A 4/157 (Phillips aan State Department, 9 augustus 1921). Van belang is ook het verslag van een onderhoud tussen Hughes en de Nederlandse zaakgelastigde W.H. de Beaufort op 14 juli 1921 in: ‘Papers C.E. Hughes, container 176-92, Library of Congress, Div. of Manuscripts.
De kwestie van die uitnodiging werpt een aardig licht op de relatie tussen de minister van buitenlandse zaken en de koningin. Ondanks de aandrang zowel vanuit Den Haag als vanuit het Nederlandse gezantschap in Washington om aan de conferentie te mogen deelnemen, verzekerde Van Karnebeek de koningin later dat de uitnodiging ‘dezerzijds niet is uitgelokt’ en dat ze uitsluitend het gevolg was van het Amerikaanse inzicht ‘dat over de belangrijke vraagstukken betrekking hebbende op den Stillen Oveaan en het Verre Oosten bezwaarlijk besprekingen kunnen worden gevoerd zonder dat daaraan door U.M.'s Regeering... zou worden deelgenomen’, 13 oktober 1921, RGP (1921-1922) nr. 46.

aandacht werd gedurende de zomermaanden niet alleen opgeëist door de voorbereiding van de conferentie en de voortdurende gedachtenwisseling over de agenda met Engeland en Japan, maar hij wilde ook geen nieuwe uitnodigingen verstrekken zonder de andere vier regeringen daarin te kennen, ballotage dus[13]. Eerst in september raadpleegde hij hen over een eventuele uitnodiging aan België en Nederland en toen duurde het na hun ontvangen instemming nog tot 5 oktober voordat de uitnodigingen werden verzonden. Ze hadden, tot teleurstelling van de Belgen, uitsluitend betrekking op het tweede deel van de conferentie[14]. Het bekend worden van de uitnodigingen aan België en Nederland deed opnieuw een aantal verzoeken op Hughes' bureau belanden waarvan alleen dat van Portugal, dank zij Engelse steun, werd ingewilligd.

Het belang van Nederland bij de conferentie

Van Nederlandse zijde was als voornaamste argument om aan de conferentie deel te nemen het bezit van het grote koloniale rijk in de Pacific aangevoerd, maar wat precies de bedoelingen van de grote mogendheden waren en hoe belangrijk de conferentie zou zijn, kon het ministerie van buitenlandse zaken natuurlijk niet afleiden uit de uitnodiging en de ongespecificeerde agenda. Toch was enige duidelijkheid nodig in verband met het samenstellen van de delegatie. Aanvankelijk was Van Karnebeek niet van plan zelf te gaan; per slot van rekening was Nederland alleen uitgenodigd voor het tweede deel van de agenda en daarin lag de nadruk vooral op Chinese kwesties. Maar uit contacten met Nederlandse posten in het buitenland, met name in Londen en Tokio, werd het hem duidelijk dat die vage agenda als dekmantel diende voor besprekingen die het hele systeem van de internationale verhoudingen in Oost-Azië en de Pacific in het geding zouden brengen. De belangrijkste mogendheden zouden daarom ook op ministersniveau vertegenwoordigd zijn. Daarop besloot Van Karnebeek zelf te gaan. Aan dat besluit zat overigens nog een pikant aspect. Hij was namelijk sinds een paar maanden voorzitter van de tweede algemene vergadering van de Volkenbond - in feite was hij net terug uit Genève - en hij realiseerde zich dat juist in Washington deze functie wel eens in conflict kon komen met zijn kwaliteit als vertegenwoordiger van de Nederlandse belangen. Als representant van de Volkenbond, een organisatie die er aanspraak op maakte de internationale vrede te kunnen behoeden door een nieuwe structuur te bieden voor de betrekkingen tussen de mogendheden, kon hij gemakkelijk in

13. *FRUS 1921*, I, 66-67. Zie ook rapportage Hubrecht, 8 september 1921, RGP (1921-1922) nr. 9.
14. *FRUS 1921*, I, 76 en RGP (1921-1922) nr. 36.

een gespannen verhouding raken met Hughes die blijkbaar met het bijeenroepen van de conferentie een zelfde pretentie had. Dat zou dan meteen de Nederlandse belangen schaden. Presenteerde hij zich anderzijds uitsluitend als Nederlands minister, dan stelde hij zich bloot aan kritiek uit de hoek van de Volkenbondaanhangers, die natuurlijk verwachtten dat hij van zijn verblijf in Washington gebruik zou maken om de Amerikaanse regering tot de Volkenbondsgedachte te bekeren[15]. Van Karnebeek is niet lang stil blijven staan bij dit dilemma; voor hem was het een uitgemaakte zaak dat de Nederlandse belangen moesten prevaleren en dat hij daarom zo min mogelijk 'profiel' moest geven aan zijn Volkenbondsfunctie. Wel nam hij de voorzorg, via een gesprek met William Phillips, de Amerikaanse zaakgelastigde in Den Haag, het State Department erop te attenderen dat hij in overeenstemming met de uitnodiging uitsluitend als Nederlands minister zou komen[16].

In dat zelfde gesprek liet Van Karnebeek blijken dat hij zeer ingenomen was met de invitatie, al was die dan wel erg laat gekomen. Welk idee hij op dat moment precies van de conferentie had, valt moeilijk te zeggen, maar hij vertelde Phillips dat Nederland een grote delegatie zou zenden[17] en dat de late ontvangst van de uitnodiging ook daarom te betreuren was omdat bepaalde deskundigen uit Nederlands-Indië die hij in de delegatie wilde opnemen, niet meer tijdig in Washington konden aankomen. Maar een week later kreeg Phillips te horen dat Nederland geen grote maar een kleine delegatie zou sturen, bestaande uit Van Karnebeek zelf, F. Beelaerts van Blokland, hoofd van de afdeling diplomatieke zaken van het ministerie, en dr. E. Moresco, de pas benoemde vice-president van de Raad van Indië, terwijl als plaatsvervangende gedelegeerden zouden optreden de Nederlandse gezant en de gezantschapsraad in Washington, de heren J.C.A. Everwijn en W.H. de Beaufort. De delegatie zou worden bijgestaan door een staf van vier 'technische adviseurs', drie secretarissen en een adviseur voor persaangelegenheden[18].

Dat was nogal een drastische verandering. Phillips rapporteerde dat hij de indruk had gekregen dat er na de haast en de aandrang tijdens de zomermaanden om een uitnodiging te bemachtigen nu een zekere aarzeling was ontstaan, zowel binnen de Nederlandse regering als in het parlement. Er was beduchtheid gegroeid voor een

15. In die zin is Van Karnebeek inderdaad later in de tweede kamer geïnterpelleerd door Van Ravesteijn, *Verslag handelingen Tweede Kamer, 1921-1922*, II, 1451. Ook *De Telegraaf*, toentertijd progressief-liberaal, uitte hetzelfde verwijt.
16. National Archives Washington, R.G. 59, State Department File 1910-1929, nr. 500 A 4002/63 (Phillips aan State Department, 11 oktober 1921).
17. Volgens Phillips had Van Karnebeek gezegd dat de Nederlandse delegatie wel uit veertig personen kon bestaan.
18. Tot de staf behoorden: Haersma de With, Starkenborg Stachouwer en Breugel (van buitenlandse zaken) Six, Van Wettum en De Kat Angelino (van koloniën) en kapitein Putman Cramer (van marine); de persvertegenwoordiger was A. Pelt. Archief ministerie van buitenlandse zaken, A 260, doos 966, nr. 15 (samenstelling delegatie).

al te actieve Nederlandse deelneming aan de conferentie waardoor de traditionele neutraliteitspolitiek in gevaar kon komen. Er gingen zelfs stemmen op die vonden dat Nederland maar beter buiten de hele affaire kon blijven en de uitnodiging alsnog van de hand moest wijzen; met name de aftredende gouverneur-generaal Van Limburg Stirum zou een voorstander zijn van dit standpunt[19]. Phillips' indruk werd door Van Karnebeek bevestigd: belangrijke kringen en een aanzienlijk deel van het Nederlandse publiek waren ernstig beducht voor inbreuken op de Nederlandse politiek van afzijdigheid (*aloofness*) in internationale zaken. Hij voegde eraan toe dat Nederland door een kleine delegatie te sturen duidelijk wilde maken dat het in een geest van samenwerking de conferentie wilde bijwonen en dat het niet de ambitie had als een grote mogendheid beschouwd te worden met alle daaruit voortvloeiende verantwoordelijkheden[20]. 'All Holland asks,... is to be let alone', een uitspraak waarvan hij op dat moment de reikwijdte niet kon voorzien.

De Stille Zuidzee-conventie

Dat was natuurlijk wel een erg magere bagage voor een man als Van Karnebeek die juist niet in die traditionele afzijdigheid geloofde. Het hoeft dan ook nauwelijks verwondering te wekken dat hij, toen de grote mogendheden zich op de conferentie gingen bezig houden met de status quo in de Pacific, onmiddellijk te voorschijn kwam met een eigen suggestie. Dat was het plan van een zogenaamde Stille Zuidzee-conventie, die naar het voorbeeld van de Noordzee- en Oostzee-conventies van 1908 de status quo in het betrokken gebied moest verzekeren[21]. Al jaren vóór de wereldoorlog was dat plan in Den Haag onderwerp van discussie geweest tussen de ministeries van buitenlandse zaken en koloniën en het was al twee keer aan de Amerikaanse regering voorgelegd. Het resultaat van Van Karnebeeks bemoeiingen in Washington zijn tenslotte de vier verklaringen van 5 februari 1922 geweest. Er is hier dus kennelijk sprake van een bepaalde lijn in de Nederlandse buitenlandse politiek die niet strookte met het dogma van de volstrekte afzijdigheid. Het is dan

19. Inderdaad had Van Karnebeek de ex-gouverneur-generaal in de delegatie willen opnemen, maar deze had 'om particuliere redenen' bedankt; in zijn plaats werd toen Moresco gekozen. Van Karnebeek aan de koningin, 17 oktober 1921, Kabinet der koningin, conferentie van Washington.
20. National Archives Washington, R.G. 59, State Department file 1910-1929, nr. 500 A 4002/107 (Phillips aan State Department, 19 oktober 1921).
21. In het archief van het ministerie van buitenlandse zaken bevinden zich twee portefeuilles over dit onderwerp, respectievelijk getiteld 'Kabinetsdossier A-1 (1908-1914): Zuidzee entente' en 'Kabinetsdossier O^3-IV (Zuidzee-Entente)'. De belangrijkste stukken zijn door Smit gepubliceerd in C. Smit, ed., *Bescheiden betreffende de buitenlandse politiek van Nederland 1848-1919, derde periode, 1899-1919*, III, *1907-1914* (RGP, Grote Serie CVI; Den Haag: M. Nijhoff, 1961) en *ibidem*, IV *1914-1917* (RGP, Grote Serie CIX; Den Haag: M. Nijhoff, 1962). Zie ook *Idem, Nederland in de eerste wereldoorlog* (*1899-1919*), I, *Het voorspel* (*1899-1914*) (Groningen, 1971) 203-206.

ook de moeite waard wat nader in te gaan op dat Zuidzee-plan, temeer omdat in de discussie over de modaliteiten ervan een paar opmerkelijke visies naar voren zijn gekomen.

Het ontstaan moet gezocht worden in de vrees voor de opkomst van Japan als grote mogendheid door zijn overwinning op Rusland in 1905. Daardoor werden de machtsverhoudingen fundamenteel veranderd en verschillende mogendheden hadden nog al wat moeite met zich daaraan aan te passen. Grote nervositeit ontstond bijvoorbeeld in de VS met het oog op de Philippijnen en in 1907 werd er zelfs openlijk gesproken over de kans op een oorlog met Japan. Ook de Nederlandse regering begon zich ongerust te maken over het ongestoorde bezit van de Oost-Indische koloniën. In hoge kringen van het koloniale bestuursapparaat ontstond een zeker defaitisme met betrekking tot de toekomst[22]. De situatie in Europa was eveneens gespannen, maar in beide delen van de wereld deed zich, althans ogenschijnlijk, in 1908 een kentering voor. Dat gebeurde door het tot stand komen van een aantal regionale conventies. In beide gevallen ging het initiatief uit van die landen die, al dan niet stilzwijgend beschouwd werden als de voornaamste oorzaak van de spanningen, i.c. Duitsland en Japan. Duitsland stelde de Oostzee- en Noordzeeconventies voor die beiden op 23 april 1908 werden getekend[23]. Van de laatstgenoemde overeenkomst was Nederland niet alleen partij, maar zelfs de direkte aanleiding. De Duitse regering wilde namelijk de vermoedens en geruchten ontzenuwen dat zij bezig was Nederland binnen haar invloedssfeer te trekken met de bedoeling het uiteindelijk te annexeren. Deelnemers aan de conventie waren Duitsland, Engeland, Nederland en Denemarken, terwijl in een later stadium ook Frankrijk en Zweden-Noorwegen toetraden. Het document verklaarde dat de betrokken mogendheden vastbesloten waren hun respectieve territoria in het Noordzeegebied integraal in stand te houden en ze wederkerig te respecteren. Een onderlinge garantieverklaring die oorspronkelijk in het Duitse ontwerp was opgenomen, was door Nederland geweigerd. Inhoudelijk stelde de conventie dus niet zoveel voor. Ze was vooral van Duitse zijde meer een openlijk gepropageerde intentieverklaring dan een echt verdrag, maar bij de toenmalige spanningen ontleenden de kleine staten er toch een zeker gevoel van veiligheid aan. Vooral de Nederlandse pers was er zeer mee ingenomen. Het was daarom niet verwonderlijk dat aan Nederlandse zijde het verlangen opkwam een soortgelijke afspraak te maken met betrekking tot de Indische koloniën. Een onverwacht sterke impuls kreeg dat verlangen toen de VS en Japan - op voorstel van de laatste - ook tot de uitwisseling

22. 'Het gebrek aan vertrouwen in de toekomst van Indië als Nederlandsche kolonie gaat zoover, dat hooggeplaatste Indische ambtenaren hun pensioen hier te lande verzekeren'. Afdeling I (juridische zaken) van het ministerie van koloniën aan de minister, 7 mei 1909, Archief van het ministerie van koloniën, verbaal 14 mei 1909, C 11.
23. De Leeuw, *Nederland*, 74 vlg. Vergelijk J.A.A.H. de Beaufort, *Vijftig jaren uit onze geschiedenis, 1868-1918* (Amsterdam, 1928) 157.

van intentieverklaringen overgingen. Zij tekenden op 30 november 1908 de zogenaamde Root-Takahira nota's, waarin beide partijen verklaarden dat zij het behoud van de status quo 'in het gebied van de Pacific' nastreefden en met het oog daarop elkaars eilandenbezit zouden respecteren. Wat China betrof ging Japan akkoord met de bekende Amerikaanse formules van onafhankelijkheid en integriteit van dat rijk en de open deur voor alle naties. Een laatste artikel voorzag in gemeenschappelijk overleg wanneer de status quo werd bedreigd[24].

Deze afspraken nu troffen de toenmalige minister van buitenlandse zaken, De Marees van Swinderen, als een buitengewoon geschikte aanleiding om het Nederlandse verlangen tot vervulling te brengen. De Amerikaans-Japanse nota's vormden weliswaar geen collectieve entente zoals de Noordzeeconventie, maar voor het overige voldeden ze precies aan wat hij op het oog had. Naar zijn mening kon Nederland de bepalingen over de Pacific en China voetstoots onderschrijven. De neutraliteit was niet in het geding, omdat de overeenkomst geen verplichtingen met zich meebracht; met betrekking tot het laatste artikel zou men zich misschien nog wat terughoudender kunnen opstellen. Maar de voordelen waren evident. Nederland was de mogendheid met het grootste eilandenbezit in de Pacific en het zou dus het meest profiteren wanneer het in een dergelijke status quo-verklaring kon delen. De Marees stelde zich voor dat Nederland door een notawisseling met de beide andere regeringen tot het Amerikaans-Japanse akkoord zou kunnen toetreden[25].

Merkwaardig genoeg vroeg hij zich niet af, of die landen wel bereid zouden zijn Nederland tot hun entente toe te laten. Op deze voor de hand liggende vraag werd de minister geattendeerd door J. Loudon, de gezant in Washington. Loudon op zijn gunstige waarnemerspost was ervan overtuigd dat Nederland, ondanks zijn pretentie een *middle power* te zijn, geen enkele kans maakte om tot de entente te worden toegelaten; het was nu eenmaal geen machtsfactor en dus niet in staat tot enige tegenprestatie. Dat laatste gaf De Marees toe, maar hij vond dat de beide mogendheden die tegenprestatie moesten zien in hun wederzijdse verbintenis jegens Nederland[26]. Met andere woorden Japan zou het als een winstpunt moeten beschouwen dat de VS beloofden Nederlands-Indië niet aan te vallen en de VS moesten hun voordeel zien in de overeenkomstige Japanse belofte. Dat was, op zijn minst genomen, een wat naieve miskenning van de politieke realiteit. Loudon bleef daartegen waarschuwen[27], zoals hij dat ook deed tegen een op het ministerie van ko-

24. *FRUS 1908*, 510-512.
25. Concept-brieven van De Marees aan zijn ambtgenoot van koloniën en aan de Nederlandse gezant in Washington, december 1908, Archief ministerie van buitenlandse zaken, Kabinetsdossier A-1 (1908-1914).
26. Minister van buitenlandse zaken aan minister van koloniën, 7 april 1909, Archief ministerie van koloniën, verbaal 14 mei 1909, C 11.
27. Loudon aan minister van buitenlandse zaken, 31 juli 1909, Archief ministerie van koloniën, verbaal 20 november 1909, L 22.

loniën bedachte variant van De Marees' idee, namelijk een collectieve entente naar het voorbeeld van de Noordzeeconventie. Minister Idenburg van koloniën gaf daaraan de voorkeur boven een unilaterale toetreding van Nederland tot de Amerikaans-Japanse overeenkomst, omdat hij, overigens niet ten onrechte, redeneerde dat Nederland in een moeilijk parket zou komen, wanneer de status quo door een van de andere partners zelf in gevaar werd gebracht. Op zijn minst zou het dan zijn goede betrekkingen met één van beiden riskeren, misschien wel met allebei. Men kon beter het risico spreiden door het gezelschap uit te breiden, net als bij de Noordzeeconventie. Hij noemde in dit verband Engeland, Frankrijk, Duitsland en Portugal, die dan samen met de VS, Japan en Nederland een nieuwe collectieve entente konden sluiten. Maar welke weg men ook koos, zo waarschuwde hij De Marees, Koloniën stelde in ieder geval één strikte voorwaarde: het initiatief zou niet van Nederland mogen uitgaan, want vragen om toetreding zou de indruk wekken van angst en die indruk moest tot elke prijs voorkomen worden. De zaak moest zo geregeld worden dat Nederland, net als bij de Noordzeeconventie, werd uitgenodigd om toe te treden[28.]

Het zwakke punt in deze gedachtengang was natuurlijk dat Idenburg over het hoofd zag dat bij de Noordzeeconventie minstens één grote mogendheid, i.c. Duitsland, belang had. Dat was bij een Zuidzeeconventie niet het geval. Loudon geloofde er dan ook niet zo erg in, maar hij opperde een ander idee, blijkbaar om niet als dwarsligger te boek te staan. Zijn betoog kwam neer op het volgende. Nederlands-Indië had drie grote mogendheden tot onmiddellijke nabuur: Engeland (in Malakka en Noord-Borneo), Duitsland (in oostelijk Nieuw-Guinea) en de VS (in de Philippijnen). De regering zou kunnen proberen eerst met deze drie tot een afzonderlijke notawisseling te komen. Wanneer één van hen zou voorgaan, zouden de anderen te zijner tijd wel willen volgen. In een later stadium zou men dan de verderaf gelegen mogendheden Frankrijk en Japan op dezelfde wijze kunnen benaderen. Loudon versterkte overigens zijn argumentatie niet door op te merken dat die voorganger de VS zou moeten zijn 'omdat dit land meer dan onze andere naburen wellicht te vinden is om uit welwillendheid en niet alleen uit eigenbelang ons terwille te zijn'[29.]. Dit voorstel werd op zijn beurt weer door Koloniën als 'hersenschimmig' van de tafel geveegd[30.].

Als gevolg van het initiatief van De Marees waren er dus drie richtingen geopperd waarin versterking van de *sécurité* voor Nederlands-Indië kon worden gezocht: aansluiting bij het Amerikaans-Japanse akkoord, een collectieve entente en een

28. Minister van koloniën aan minister van buitenlandse zaken, 14 mei 1909, in: Smit, ed., *Buitenlandse politiek*, III, nr. 441.
29. Loudon aan minister van buitenlandse zaken, 5 februari 1909, Archief ministerie van koloniën, verbaal 14 mei 1909, C 11 en Loudon aan minister van buitenlandse zaken 31 juli 1909, Archief ministerie van koloniën, verbaal 20 november 1909, L 22.
30. Archief van het ministerie van koloniën, verbaal 14 mei 1909, C 11.

notawisseling met ieder van de machtige naburen afzonderlijk. Het zou tenslotte die laatste mogelijkheid zijn die op de conferentie van Washington werd gerealiseerd.

Ook binnen zijn eigen departement stuitte het idee van De Marees op verzet, onder andere bij secretaris-generaal Hannema die niets moest hebben van 'het kersen eten met groote heeren'[31]. Maar de minister zette door. Gebruik makend van een verlofperiode in de VS bracht hij de zaak eerst informeel te berde bij president Taft. Die sprak zich meteen uit voor een nieuwe collectieve entente, waarbij hij met name Frankrijk betrokken wilde zien[32]. Over een Amerikaans initiatief liet Taft zich niet zo duidelijk uit, maar De Marees meende nu voldoende grond onder de voeten te hebben voor een formele stap. Nadat ook de nieuwe minister van koloniën De Waal Malefijt zich voor een collectieve entente had uitgesproken, waarbij ook hij niet naliet te waarschuwen dat het initiatief in geen geval van Nederland mocht uitgaan[33], bracht De Marees in december 1909 de zaak in de ministerraad, waarna de nog steeds sceptische Loudon instructie kreeg Washington mee te delen dat de Nederlandse regering het op de hoogste prijs zou stellen als de Amerikaanse het initiatief wilde nemen 'om tussen alle mogendheden die bezittingen hebben in de Stille Oceaan, een entente tot stand te brengen in de geest van de Noord- en Oostzeeverklaringen'[34].

Dat was het begin en vrijwel ook het einde van de internationale procedure van het plan, want veel verder is de zaak niet gekomen. Het échec dat de Amerikaanse politiek juist op dat moment had geleden met haar voorstel tot neutralisering van de Mandsjoerijse spoorwegen deed Loudon, na verkregen toestemming van zijn minister, besluiten zijn instructie voorlopig niet uit te voeren. Toen hij dat bijna een jaar later wel deed, bleek dat noch president Taft, noch secretary Knox zich ooit serieus met het idee van De Marees had bezig gehouden. Zij beloofden dat toen wel te doen en gaven meteen te kennen dat in ieder geval ook China's deelneming aan de beoogde entente nodig was. Die voorwaarde was voor Koloniën voldoende om zijn belangstelling voor het project op te geven[35].

Het lijdt geen twijfel dat De Marees in zijn enthousiasme de Amerikaanse politiek ernstig heeft onderschat. Hij heeft zich blijkbaar niet gerealiseerd dat Taft, die zich zo onomwonden voor een collectieve entente uitsprak, daarmee meteen De Marees' eigen idee van een Nederlandse toetreding tot de Root-Takahira-overeenkomst de pas afsneed en dat hij verder op een beleefde manier te kennen gaf liever met Frankrijk dan met Nederland in zee te gaan, een opmerking die hem zonder

31. Smit, ed., *Buitenlandse politiek*, III, nr. 396, zie ook nr. 489 en 568.
32. *Ibidem*, nrs. 472 en 475.
33. *Ibidem*, nr. 488.
34. *Ibidem*, nr. 497.
35. 'Onze diplomatie zou een achterdeurtje voor een eventuele retraite moeten openhouden'. Interne aantekening, Archief ministerie van koloniën, verbaal 5 februari 1911, E 3.

twijfel werd ingegeven door het bestaan van de Engels-Japanse alliantie. Een bijzonder zwak punt in het Nederlandse beleid was verder de kwestie van het initiatief. De Marees diende zijn zaak zeker niet door zich zonder meer neer te leggen bij de eis van Koloniën dat de eerste stap in geen geval van Nederland mocht uitgaan. Dat liet hem vrijwel geen andere keus dan het initiatief aan Washington toe te spelen, zoals trouwens ook Loudon suggereerde. Toch viel dat weer niet in goede aarde bij Koloniën, waar men met schrik vaststelde dat de minister van buitenlandse zaken bereid bleek om 'de waarneming van onze belangen toe te vertrouwen aan den Amerikaanschen president'[36]. Maar het kwaad was nu eenmaal geschied, zij het dat er niets ergers gebeurde dan dat Taft en Knox de zaak, waarbij ze geen enkel belang hadden, op de lange baan schoven.

De zaak is blijven rusten tot begin 1913 de Democratische regering van president Wilson optrad; Loudon heeft ze toen opnieuw ter sprake gebracht. Een paar maanden later werd hij zelf minister van buitenlandse zaken in het kabinet Cort van der Linden. Door zijn toedoen ondertekende Nederland het fameuze vredesplan van secretary Bryan[37], niet omdat hij er iets van verwachtte, maar uitsluitend om later Bryan's medewerking te kunnen vragen voor de Zuidzeeconventie[38]. Dat was misschien nog de meest reële stap die Loudon op dat moment overbleef, want op het werkelijk beslissende punt, de vraag namelijk of Nederland als machtsfactor in de internationale verhoudingen iets kon voorstellen, had het juist duidelijk verstek laten gaan. Immers door de verkiezingen van juni 1913 die een grote winst opleverden voor de liberale concentratie en de SDAP, was het vlootbouwprogramma dat de staatscommissie-Heemskerk in een uitvoerig rapport van 21 mei had aanbevolen, voorlopig weer van de baan[39]. Dat programma voorzag in de bouw van vijf *dreadnoughts* die samen met de bijbehorende ondersteunende kruisers, torpedojagers en duikboten in de toekomst het permanente eskader voor Nederlands-Indië zouden gaan vormen[40]. Als dit plan werd uitgevoerd, aldus de Britse am-

36. Afdeling I aan ministerie van koloniën, 16 november 1909, Archief ministerie van koloniën, verbaal 20 november 1909, L 22.
37. In geval van een conflict dat de diplomatie niet kon oplossen, moest een commissie van onderzoek aan het werk gaan met als voornaamste doel het kalmeren van de opgewonden publieke opnie. Daarna kon het geschil worden voorgelegd hetzij aan internationale arbitrage, hetzij aan een op te richten Internationaal Gerechtshof. De uitspraken van de onderzoekscommissie zouden niet bindend zijn en de partijen zouden vrij blijven in het bepalen van hun verdere gedragslijn. De Amerikaanse regering wilde door middel van een stelsel van bilaterale verdragen deze procedure algemeen ingang laten vinden. Nederland sloot 18 december 1913 een dergelijk verdrag met de VS.
38. Smit, ed., *Buitenlandse politiek*, III, nrs. 745 en 746.
39. Vergelijk de correspondentie van Idenburg en De Waal Malefijt in G. Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie* (Kampen, 1969) 374.
40. J.C. Mollema, *Geschiedenis van Nederland ter zee* (Amsterdam, 1939) I, 356.

bassade in Den Haag, zou Nederland in het Verre Oosten een factor worden waarmee de andere mogendheden rekening zouden moeten houden[41].

Daar is dus niets van gekomen, maar bovendien was de Amerikaanse regering van Wilson zo mogelijk nog minder geïnteresseerd in een Nederlandse entente dan die van Taft. Dat bleek onder andere bij het uitbreken van de oorlog in 1914, toen de regering in Den Haag in grote bezorgdheid de Amerikaanse wees op hun gezamenlijk belang bij het handhaven van de status quo in de Pacific[42]. Washington ging daar niet op in en nam een afwachtende houding aan.

Nederland op de conferentie

A) *De vier verklaringen*

Deze voorgeschiedenis is van groot belang geweest voor het optreden van de Nederlandse delegatie in Washington. Van Karnebeek heeft tijdens zijn verblijf daar, van 6 november 1921 tot 3 januari 1922, een soort dagboeknotities bijgehouden en in die tijd ook een paar brieven gericht aan minister-president Ruysch de Beerenbrouck[43]. Daaruit blijkt dat het verblijf in de Amerikaanse hoofdstad voor de zelfbewuste en Europa-centrisch ingestelde patriciër die Van Karnebeek was, in meer dan één opzicht een nogal onthutsende ervaring was[44]. Afgezien van zijn verbijstering over de invloed van de publieke opinie en zijn minachting voor 'het lawaai en de oppervlakkigheid' van de pers, had hij aanvankelijk een nogal laatdunkende mening over secretary Hughes die immers de pretentie had internationale regelingen te kunnen treffen buiten de Volkenbond om. Zo toonde hij zich niet geïmponeerd door het gedetailleerde plan tot drastische beperking van het aantal Amerikaanse, Engelse en Japanse slagschepen waarmee Hughes de conferentie opende en dat allerwege, ook binnen de delegaties, een diepe indruk maakte. Wel

41. *Annual report* over 1913 van ambassadeur Johnstone, 1 februari 1914 in C. Smit, ed., *Bescheiden betreffende de buitenlandse politiek van Nederland 1848-1919, derde periode, 1899-1919*, VI, *buitenlandse bronnen 1899-1914* (RGP, Grote Serie CXXVIII; Den Haag: M. Nijhoff, 1968) nr. 214.
42. *Ibidem*, IV, nr. 13.
43. Archief ministerie van buitenlandse zaken, collectie Van Karnebeek, nr. 3 'Dagboek tijdens conferentie van Washington, 6 november 1921-3 januari 1922' (voortaan geciteerd als Archief ministerie van buitenlandse zaken, Dagboek Van Karnebeek); Archief Ruysch de Beerenbrouck (kasteel Wolfrath, Holtum-Born), brieven van Van Karnebeek aan Ruysch, 21, 22 en 27 november 1921. Veel van de dagboekaantekeningen en de twee eerste brieven aan Ruysch worden gepubliceerd in RGP (1921-1922).
44. Voor een tekening van zijn persoonlijkheid zie de beschrijving van A.J. Nederbragt, die lang onder Van Karnebeek op het ministerie heeft gewerkt: A.J. Nederbragt, *Herinneringen. Oud en nieuw uit het boek mijner gedachtenis* (Den Haag, 1950) 49-52. Volgens Heldring was Van Karnebeek 'een onverbeterlijke 'Wichtigthuer', maar ook werkzaam en bekwaam. Joh. de Vries, ed., *Herinneringen en dagboek van Ernst Heldring 1871-1954*. Werken NHG vijfde serie, no. 2 (Utrecht, 1970) I, 304.

kreeg hij gaandeweg meer waardering voor Hughes' leiding van de conferentie, maar zijn superieure houding verdween pas toen hij op 5 december voor het eerst hoorde van een nieuw verdrag dat tussen de grote mogendheden in de maak was ter vervanging van de Engels-Japanse alliantie. Zeer ontnuchterend werkte ook een gesprek met de Britse minister van marine, Lord Lee of Fareham. Dat ging over een door Engeland gewenst algeheel verbod van duikboten en Van Karnebeek, die het daarmee niet eens was, meende een sterke zet te doen door te wijzen op de strategische ligging van de Nederlandse koloniën en op het belang van een goede defensie van dat gebied, ook voor Engeland zelf. Maar Lee merkte ironisch op dat 'niemand daar meer begrip van had dan de Engelsche Admiraliteit die zich daarmede voortdurend bezig houdt'. Het betoog van de Engelsman en een aansluitend gesprek met Hughes brachten Van Karnebeek in een brief aan Ruysch de Beerenbrouck tot de ietwat timide uitspraak:

> Ik kan niet ontkennen dat ik onder den indruk ben van wat uit een militair oogpunt aan onze koloniën vast zit, en hoezeer door de vreemde Mogendheden op die koloniën wordt gelet. Ik ben blijde, dat ik hier zelf ben omdat ik daardoor in de gelegenheid ben achter deze belangrijke dingen te komen[45].

Het lag voor de hand dat de Nederlandse delegatie bijzonder geïnteresseerd was in het nieuwe vier-mogendhedenverdrag van 13 december 1921. Het kwam inderdaad in de plaats van de aflopende Engels-Japanse alliantie en de ondertekenaars - de VS, het Britse Rijk, Japan en Frankrijk - beloofden elkaars rechten op hun eilandenbezit in de Pacific te eerbiedigen. Mocht er met betrekking tot dat gebied een meningsverschil tussen hen ontstaan dat niet door normaal diplomatiek overleg kon worden geregeld, dan zou de kwestie naar een gezamenlijke conferentie worden verwezen 'for consideration and adjustment'. Ook wanneer die rechten van buitenaf werden bedreigd, zouden de vier mogendheden 'fully and frankly' onderling overleg plegen over de meest efficiënte maatregelen om de situatie het hoofd te bieden. Het verdrag had na de laatste ratificatie een looptijd van tien jaren, maar het zou ook daarna van kracht blijven wanneer geen van de partijen het opzegde.

De betekenis van dit akkoord is met name in de Amerikaanse geschiedschrijving nogal verschillend beoordeeld. Buckley zag er de bevestiging in van een zeker Amerikaans overwicht, omdat het een eind maakte aan het enige verbond dat de VS hinderde, de Engels-Japanse alliantie[46]. Vinson sprak in zijn overigens uitstekende studie smalend over 'de perkamenten vrede', die gebaseerd was op de verwachting dat de invloed van beloften en van de publieke opinie zonder de steun van internationale organisaties en militaire kracht opgewassen zou zijn tegen de problemen van een wereldmogendheid[47]. Wel werd algemeen erkend dat het ver-

45. Van Karnebeek aan Ruysch, 22 november 1921, RGP (1921-1922) nr. 68A.
46. Buckley, *United States*.
47. Chalmers Vinson, *The Parchment Peace*, 217.

drag een min of meer geslaagd compromis was. Dat kon vooral bereikt worden doordat zowel in Engeland - en in sommige dominions - als in Japan de oude alliantie eerder een last dan een lust was geworden en men er eigenlijk wederzijds wel af wilde[48]. Garantiebepalingen bevatte de nieuwe overeenkomst niet, omdat die natuurlijk niet de goedkeuring van de Amerikaanse senaat zouden krijgen. Japan en Engeland hadden aanvankelijk de werkingssfeer van het verdrag ook uitgestrekt willen zien tot hun bezittingen op het Aziatische vasteland, maar de VS die de 'speciale rechten' waarmee Japan voortdurend schermde (Mandsjoerije, Mongolië) niet wilden erkennen, weigerden. Dat had ook nog een andere reden. Het verdrag stond namelijk niet op zichzelf, maar het hield nauw verband met de onderhandelingen die tegelijkertijd in de conferentie tot beperking van de bewapening gevoerd werden over de invoering van een *naval ratio* voor slagschepen. Japan had steeds vastgehouden aan een tonnageverhouding van 10:10:7 en kon tenslotte alleen tot de door de Amerikanen verlangde verhouding van 10:10:6 gebracht worden op voorwaarde dat de laatsten dan zouden afzien van het aanleggen van marinebases en militaire versterkingen op Guam en de Philippijnen. De VS waren daartoe op hun beurt wel bereid, maar dan moest de veiligheid van die eilanden op een andere manier verhoogd worden. Dat kon bijvoorbeeld gebeuren door de desbetreffende artikelen van de Root-Takahira-overeenkomst uit te breiden tot andere grote mogendheden. En dat was nu precies waar het nieuwe verdrag op neerkwam.

Wat de Nederlandse delegatie betrof, die werd door het resultaat nogal in verlegenheid gebracht. Enerzijds was er een gevoel van diepe teleurstelling. De vier mogendheden hadden nu wel de al zolang van Nederlandse zijde nagestreefde collectieve entente gesloten, maar Nederland was er niet bij betrokken en het was er zelfs niet in gekend. Anderzijds kon men de mogendheden moeilijk verwijten dat zij precies gedaan hadden wat Van Karnebeek voor de conferentie had gevraagd, namelijk 'Holland left alone'. Toch nam de minister geen genoegen met de nieuwe situatie, omdat zijns inziens de internationale positie van Nederlands-Indië door het verdrag in twee opzichten werd verzwakt: in politieke zin, doordat het uitgestrekte Nederlandse eilandenbezit nu zonder de bescherming van een internationaal 'statuut' in een uitzonderingspositie was gebracht, en in strategisch opzicht doordat de Philippijnen, waar de VS immers geen verdere versterkingen meer konden aanleggen, ernstig aan waarde inboetten als beschermend schild tegen eventuele Japanse expansieplannen naar het zuiden. Bovendien was Van Karnebeek nogal gepikeerd door, wat hij noemde, het element van minachting voor een kleinere mogendheid dat in het verdrag lag opgesloten[49]. Samen met zijn naaste mede-

48. Ian H. Nish, 'Japan and the Ending of the Anglo-Japanese Alliance', in: K. Bourne en D.C. Watt, ed., *Studies in International History. Essays presented to W. Norton Medlicott* (Londen, 1967) 369-385. Ook *idem, Alliance*, 379.
49. Dagboek Van Karnebeek, 9 en 20 december 1921, RGP (1921-1922) nrs. 92, 93 en 114.

werker Beelaerts van Blokland heeft hij dan ook stappen ondernomen om de grote mogendheden tot het inzicht te brengen dat de toestand, wat Nederland betrof, zo niet kon blijven. De zelfstandigheidspolitiek won het dus van de afzijdigheidspolitiek. Hij werd daarbij geholpen door de omstandigheid dat ook secretary Hughes met de situatie verlegen zat. Voor ieder die een blik op de kaart wierp, moest het inderdaad wel een vreemde zaak zijn dat de mogendheden bij hun streven naar handhaving van de status quo de rechten van Nederland op zijn eilandenbezit niet met zoveel woorden erkenden. Op persconferenties en later in de senaat werd Hughes dan ook de vraag gesteld, waarom iets zo voor de hand liggends als opneming van Nederland in het vier-mogendhedenverdrag achterwege was gelaten. Naar buiten toe wist hij geen beter argument te verzinnen dan dat men er gewoon niet over gesproken had, dat men het over het hoofd had gezien enz., maar toen Van Karnebeek hem, privé, die vraag ook stelde, antwoordde Hughes dat het de VS erom te doen was geweest een vervanging te vinden voor de Engels-Japanse alliantie die zij per se niet vernieuwd wilde zien[50]. Een beleefde formule dus om te zeggen dat Nederland niet belangrijk genoeg was om in het verdrag opgenomen te worden. Senator Underwood, een ander lid van de Amerikaanse delegatie, zou het later in de senaat wat duidelijker zeggen: de VS hadden er geen belang bij om Nederland bij het verdrag te betrekken 'because no protection would result to the United States therefrom'[51]. Bovendien, zo deelde Hughes Van Karnebeek nog mee, was het prestige-element een belangrijke factor geweest. Japan wilde alleen met de twee andere grote maritieme mogendheden in één verdrag genoemd worden en het had veel moeite gekost om Tokio erin te laten berusten dat ook Frankrijk zou meedoen; verder wilde het beslist niet gaan. Maar Hughes begreep wel dat de situatie voor Nederland nu erg onbevredigend was. Van Karnebeek zag zijn kans schoon en verwees naar een eerder gesprek waarin hij al meteen de suggestie had gedaan van een algemeen akkoord, door de negen deelnemers aan het eind van de conferentie te sluiten waarin de handhaving van de status quo in de Pacific zou worden vastgelegd. Hij had Hughes toen ook herinnerd aan wat in dit verband vroeger al met president Taft was afgesproken.

Van Karnebeek's eerste reactie op het vier-mogendhedenverdrag is dus geweest het idee van de stille Zuidzeeconventie weer naar voren te brengen[52]. Hughes wees

50. *Ibidem*, nr. 114.
51. Everwijn aan ministerie van buitenlandse zaken, 22 maart 1922, RGP (1921-1922) nr. 213. Vergelijk Balfour aan Curzon, 29 november 1921. *Documents on British Foreign Policy, 1919-1929*, first series, XIV, nr. 458.
52. Van Karnebeek had zich door Ruysch over de voorgeschiedenis laten inlichten. Van Karnebeek aan Ruysch, 7 december 1921, Archief ministerie van buitenlandse zaken, dossier archief Nederlandse delegatie ter conferentie van Washington, omslag 3 'status quo Stille Zuidzee'; Ruysch aan Van Karnebeek, 12 december 1921, RGP (1921-1922) nr. 97. Enige maanden eerder, kort na de Amerikaanse aankondiging van de conferentie, had de vroegere minister van buitenlandse zaken De Marees van Swinderen, thans ambassadeur in Londen, ook nog eens aan die voorgeschiedenis herinnerd. Hij stelde toen dat 'het sluiten van een Zuidzee-conventie altijd op het programma der Nederlandsche Regeering had gestaan' en verwees naar zijn gesprek met Taft, Loudon's voortgezette activiteit, het aanwezige dossier op het ministerie en zijn eigen opmerkingen in de kamer 1909 en 1910. De Marees aan ministerie van buitenlandse zaken, Politieke rapportage, Londen 1921.

het niet van de hand, maar toen het op de uitwerking aankwam bleek dat niet zo eenvoudig te zijn. In hun gesprekken met de verschillende delegaties werd het Van Karnebeek en Beelaerts duidelijk dat de grote mogendheden het onbevredigende van de Nederlandse positie inzagen en ook wel bereid waren - Japan met enige aarzeling[53.] - daaraan iets te doen. Aan Amerikaanse en Engelse zijde wilde men de oplossing in eerste instantie zoeken in de richting van een aanvullende verklaring op het vier-mogendhedenverdrag, waarin de ondertekenaars (dus niet Nederland) uitspraken dat zij ook de Nederlandse rechten op zijn eilandenbezit in de Pacific zouden respecteren[54.]. Maar daar voelde Van Karnebeek niets voor, om dezelfde reden als Idenburg vroeger al had aangevoerd: het risico voor de Nederlandse neutraliteit was te groot door de verplichting tot gemeenschappelijk overleg met alleen maar grote mogendheden in geval van een crisis. Bovendien vond hij dat de voorgestelde formule Nederland 'een patronaat' opdrong[55.]. Hij bleef daarom vasthouden aan een overeenkomst naar het model van de Noordzeeconventie. In overleg met het Amerikaanse delegatielid E. Root (dezelfde die in 1908 met Takahira tot een akkoord was gekomen) naar wie hij door Hughes was verwezen, stelde Van Karnebeek een concept op dat niets anders bevatte dan een verklaring van eerbiediging van wederzijdse territoriale rechten; over gezamenlijk overleg werd in het geheel niet meer gesproken. Root stelde overigens dat het een acht-mogendhedenverklaring moest worden; China kon er beter buiten gelaten worden met het oog op Mandsjoerije en Mongolië[56.].

Een paar dagen later - Van Karnebeek was al voorbereidingen aan het treffen voor de terugreis naar Nederland - vernam hij echter van Hughes dat het ontwerp toch niet aanvaardbaar was voor het State Department. Een zo opvallende discriminatie van China dat als enige van de negen mogendheden buiten spel gezet zou worden, vond Hughes achteraf toch niet goed te verkopen[57.]. Hij wees Van Karne-

53. Dagboek Van Karnebeek, 14 december 1921, RGP (1921-1922) nr. 102.
54. Concept van Malkin, adviseur van de Engelse delegatie, 21 december 1921 gevoegd bij de aantekeningen in het dagboek van Van Karnebeek, 2 januari 1922, *ibidem*, nrs. 136 en 136A. Suggestie van Root, Archief van het ministerie van buitenlandse zaken, Dagboek Van Karnebeek, 23 december 1921.
55. Dagboek Van Karnebeek 10 en 23 december 1921 respectievelijk in RGP (1921-1922) nr. 95 en Archief van het ministerie van buitenlandse zaken, Dagboek Van Karnebeek. Vergelijk Buckley, *United States*, 141. Overigens bestaat hier en daar in de literatuur het misverstand dat Nederland toch als partij tot het vier-mogendhedenverdrag wilde toetreden. Philip C. Jessup, *Elihu Root* (New York, 1938) II, 460.
56. Dagboek Van Karnebeek, 27 december 1921, RGP (1921-1922) nrs. 126 en 126A.
57. Dagboek Van Karnebeek, 2 januari 1922, *ibidem*, nr. 136.

beek op de sterk anti-Japanse publieke opinie in de VS, maar hij was waarschijnlijk gevoeliger voor de druk van de senaat die een bijzonder kritisch oog hield op alles wat met China te maken had. Van Karnebeek spartelde natuurlijk tegen, maar het hielp niet; zijn ideaal van een collectieve verklaring was niet te realiseren. Er bleef niets anders over dan aan te knopen bij wat de mogendheden wél wilden geven, een soort appendix-positie van Nederland aan het vier-mogendhedenverdrag, maar dan zonder die consultatieverplichting en zonder de schijn van Nederlandse ondergeschiktheid. Dat bleek toch niet zo gemakkelijk op papier te brengen en tenslotte kwamen Van Karnebeek en Beelaerts tot de conclusie dat hun wensen alleen vervuld konden worden door het verdrag als zodanig buiten beschouwing te laten en de vier mogendheden afzonderlijk schriftelijk te laten verklaren dat uit hun overeenkomst niet afgeleid moest worden dat zij het Nederlandse eilandenbezit niet zouden respecteren. Dat was dus het idee van de afzonderlijke verklaringen van Loudon uit 1909.

De beide gedelegeerden stelden een desbetreffende tekst op[58.] waarmee Hughes nu zonder voorbehoud instemde. Van Karnebeek is onmiddellijk daarna naar Nederland teruggekeerd, zodat Beelaerts de zaak verder kreeg af te handelen. Hij kon na enige tijd melden dat ook de drie andere mogendheden akkoord gingen met het Nederlandse ontwerp, alleen stond Engeland erop dat een soortgelijke verklaring ook aan Portugal - 'our oldest ally'[59.] - moest worden gegeven[60.]. Met enige vertraging, maar nog net voor de sluiting van de conferentie op 6 februari 1922 werden de gelijkluidende nota's door de Amerikaanse, Engelse, Franse en Japanse diplomatieke vertegenwoordigers in Den Haag aan Van Karnebeek overgegeven[61.].

B) China

Naast haar zorg voor de erkenning van de Nederlandse souvereine rechten op Oost-Indië heeft de delegatie zich in Washington actief betoond op een aantal andere punten. Niet zozeer inzake de kwestie-China, het andere zwaartepunt van de conferentie, want dat was niet nodig. Nederland had geen grote rechtstreekse belangen in China en bovendien hielden de mogendheden zich collectief met de kwestie bezig. Nederland gaf zijn steun dan ook aan de gezamenlijke afspraken die er werden gemaakt en was mede-ondertekenaar van het negen-mogendhedenverdrag van 6 februari. Dat wil overigens niet zeggen dat de delegatie van harte instemde met de door de Amerikanen aangegeven koers. Dat deden de andere delegaties trouwens evenmin, maar het principe van collectief optreden werd beschouwd

58. Dagboek Van Karnebeek, 2 januari 1922, bijlage 2, *ibidem*, nr. 136B en zie nr. 137.
59. *Documents British Foreign Policy, 1919-1939*, first series, XIV, nrs. 529 en 539.
60. Beelaerts van Blokland aan ministerie van buitenlandse zaken, 27 januari en 1 februari 1922, RGP (1921-1922) nrs. 154 en 156.
61. Van Karnebeek aan de koningin, 6 februari 1922, *ibidem*, nr. 162.

als een voldoende waarborg tegen een al te liberale Amerikaanse uitverkoop van buitenlandse rechten en bezittingen in China. Op die manier gingen de mogendheden ermee akkoord dat er twee nieuwe conferenties gehouden zouden worden, waarop de Chinese aanspraken op tariefautonomie en afschaffing van de extraterritoriale rechten serieus aan de orde zouden komen. Toch had juist op dit punt de Nederlandse delegatie haar bedenkingen. Zij vreesde namelijk dat het zelfbewustzijn van de Chinese revolutionaire beweging - in de Nederlandse diplomatieke stukken nog steevast met 'Jong China' aangeduid - daardoor steeds krachtiger zou worden, en dat niet alleen in China zelf maar ook onder de Chinese minderheden in de koloniale gebieden van Z.O. Azië. In de Nederlands-Indische samenleving nam die Chinese minderheid een belangrijke plaats in; ze was talrijk en welgesteld en ze vormde de ruggegraat van de middenstand. Maar daarnaast was ze juridisch achtergesteld bij bijvoorbeeld de Japanners en onderworpen aan het speciale statuut voor 'vreemde oosterlingen'. Van een stimulering van het Chinese nationalisme moest dan ook worden gevreesd dat het die koloniale ordening op losse schroeven zou zetten. Nederland was dus huiverig om aan de Chinese verlangens tegemoet te komen en het liep dan ook achteraan in de rij van landen die tot reële concessies bereid waren, toen in 1925 en volgende jaren de afschaffing van de extraterritoriale rechten in China steeds urgenter werd.

Intussen maakte Van Karnebeek wel een paar notities over het Amerikaanse beleid. Aanvankelijk begreep hij het niet. Al dat gepraat over de territoriale integriteit en economische zelfstandigheid van China ging zijns inziens voorbij aan de kern van de zaak, de vraag namelijk wat China met die zelfstandigheid zou doen. Als de conferentie er niet toe zou bijdragen de heersende anarchie in China te beteugelen en een proces van politieke consolidatie op gang te brengen 'waartoe m.i. herstel van het monarchaal beginsel bevorderlijk zou zijn'[62], zou ze het Chinese vraagstuk niet naar een oplossing kunnen helpen. Ook zinde het hem niet dat de Amerikanen de kwestie-Siberië geheel los van China wilden behandelen en dat zij ook de Russische territoriale integriteit gerespecteerd wilden zien. Zij drongen er bij Japan op aan zijn troepen uit Oost-Siberië terug te trekken, zoals zijzelf en de Engelsen allang hadden gedaan na de interventie van 1918. Van Karnebeek vond die pressie op Japan eigenlijk niet zo verstandig. Wanneer men van dat land concessies verwachtte in de veel belangrijker Chinese kwestie, zou het juist in Siberië compensaties geboden kunnen worden. Als men het nu ook daar de pas afsneed, zoals de Amerikanen wilden, zou immers de kans groter worden dat Japan zijn expansie in zuidelijke richting ging zoeken. Eerst door een gesprek met Root kreeg Van Karnebeek inzicht in de motieven van het Amerikaanse beleid. Root maakte hem duidelijk dat de VS best begrepen dat ook de conferentie geen eind kon maken

62. Archief van het ministerie van buitenlandse zaken, Dagboek Van Karnebeek, 17 november 1921.

aan Japan's greep op China, maar het was hen erom te doen de Japanse activiteiten over de hele linie af te remmen en zodoende China de kans te bieden ‘to work out its own salvation’[63]. Daarvoor was de situatie thans gunstig, want Japan had te kampen met ernstige economische problemen. Zo ooit, dan was nu het moment aanwezig om China een kans te geven. Over Siberië sprak Root verder niet.

Van Karnebeek noteerde zijn reactie op deze mededelingen niet, maar aangezien hij zich in het vervolg van commentaar onthield, mag men aannemen dat hij de Amerikanen ‘the benefit of the doubt’ wilde geven.

C) De duikbootkwestie

Heel wat meer activiteit heeft Van Karnebeek ontplooid, toen Engeland de duikboot wilde laten verbieden en daarmee vooral het defensiepotentiëel van de kleinere landen aantastte. De moeilijkheid daarbij was dat Nederland alleen was uitgenodigd voor de bespreking van de problemen van het Verre Oosten en de Pacific en dus niet kon deelnemen aan de ontwapeningsconferentie. Van Karnebeek kon daarom alleen proberen in de privé-sfeer iets te bereiken. Aan de andere kant was dat weer een voordeel, want een openlijke uitspraak zou de goede verstandhouding met Engeland op het spel zetten en bovendien zijn eigen positie in Nederland verzwakken, of, zoals hij het in een moment van beeldend vermogen formuleerde: ‘zekere groepen [zouden] kapsie... maken, wanneer ik mij voor den duikboot ging spannen’[64].

In hun ontwapeningsvoorstel hadden de Amerikanen oorspronkelijk aan de vermindering van het aantal slagschepen een proportionele reductie gekoppeld van wat genoemd werd *auxiliary craft*: kruisers, flotilleleiders, torpedobootjagers en duikboten. Met het eerste deel van hun voorstel hadden ze succes gehad, maar tegen het tweede deel rezen onmiddellijk van alle kanten bezwaren. Het waren vooral de middelgrote en kleine zeemogendheden die een proportionele reductie niet wilden aanvaarden, omdat die hen afhankelijk zou maken van de grote. De Franse delegatie verklaarde zelfs dat de door haar aanvaarde beperking van het aantal slagschepen juist een groter getal *auxiliary craft* nodig maakte. De discussie kwam in een geheel nieuw stadium, toen de Engelsen op 18 november formeel het voorstel deden de duikboot zonder meer af te schaffen. Dat was een begrijpelijke zet, gezien hun ervaringen in de wereldoorlog. Door te wijzen op de geringe defensieve betekenis van de duikboot probeerden de Engelsen zich nu met één klap te ontdoen van het enige wapen dat zij echt vreesden. Maar dat was een al te simpele manoeuvre. De duikboot was al veel te belangrijk gebleken dan dat ze nu zonder meer kon worden afgeschaft. De Amerikaanse marine bijvoorbeeld sloeg juist haar defensieve kwaliteiten hoog aan: als verkenner, mijnenlegger, bewaker

63. Dagboek Van Karnebeek, 22 november 1921, RGP (1921-1922) nr. 68.
64. Dagboek Van Karnebeek, 20 december 1921, *ibidem*, nr. 114.

van stroomgaten en aanvulling op de kustverdediging. Wel moest de *rücksichtslose* onbeperkte duikbootoorlog buiten de wet geplaatst worden, maar de onderzeeër op zichzelf noemde ze een effectief en legitiem oorlogswapen[65].

Deze opvatting was niet vrij van enig simplisme, omdat immers de duikboot juist als aanvalswapen het meest geducht was gebleken, maar in ieder geval steunden de Amerikanen het Engelse voorstel niet. Japan deed dat evenmin. Regelrechte tegenstand kwam van Frankrijk en Italië, landen zonder grote oppervlaktevloot. Bij deze en kleinere landen speelde ook de omstandigheid dat de duikboot een betrekkelijk goedkoop wapen was een belangrijke rol. Dat gold ook voor Nederland; in het nieuwe vlootbouwprogramma was over een periode van tien jaren voorzien in een totaal van 58 onderzeeërs: 22 (van 500 ton) voor de defensie van Nederland zelf en 36 (van 900 ton) voor die van Oost-Indië[66]. Minister van Dijk van marine liet Van Karnebeek dan ook weten dat de Nederlandse regering een duikbootverbod niet kon accepteren, omdat daardoor een kleine mogendheid het defensieve wapen ontnomen zou worden dat binnen haar financiële capaciteit lag[67]. Over een ratio, dus een proportionele tonnageverdeling zoals die nu voor slagschepen was ingevoerd, zei hij niets, maar ook daarvoor voelde Van Karnebeek niet veel omdat er in dat geval voor Nederland te weinig zou overblijven[68].

Onmiddellijk nadat Balfour het Engelse voorstel had ingediend, kwam Van Karnebeek ertegen in het geweer. Bij de Franse en Italiaanse delegaties trof hij natuurlijk volledige instemming aan en ook Hughes, die hij een exemplaar van het Nederlandse vlootplan beloofde, toonde begrip voor zijn betoog dat Nederland de duikboot niet kon missen[69]. De harde noten moesten natuurlijk met de Engelsen worden gekraakt en Van Karnebeek deed zijn best in afzonderlijke gesprekken met Balfour en Lee, maar hij kreeg met name bij de laatstgenoemde geen voet aan de grond. Lee ging ervan uit dat Engeland zich terwille van het naakte bestaan nu eenmaal tegen de duikboot teweer moest stellen. Voor een land als Nederland was

65. 'Recommendations of the General Board of the Navy to the Secretary of the Navy, 15 november 1921', National Archives, Washington, R.G. 43 'Conference on the Limitation of Armament 1921-1922. U.S. Delegation to the Conference', Mr. Miles' office, F56-F68, ingang 94, doos 136, F56.
66. Kapitein Putman Cramer die een groot aandeel had gehad in het opstellen van het Nederlandse ontwerp-vlootwet, vervaardigde een beredeneerde nota over dit vlootbouwprogramma (ongedateerd). Van Karnebeek gaf exemplaren aan Lee en Hughes. Archief van het ministerie van buitenlandse zaken, dossier archief Nederlandse delegatie ter conferentie van Washington, omslag 2 'vlootpolitiek 1921-1922'.
67. Archief van het ministerie van buitenlandse zaken, A 260, Beperking van bewapening, omslag: 'van en aan de Nederlandse delegatie te Washington'. Vergelijk Ruysch aan Van Karnebeek, 22 december 1921, RGP (1921-1922) nr. 119.
68. Dagboek Van Karnebeek, 25 december 1921, *ibidem*, nr. 122A. Een paar dagen eerder had hij overigens op een persconferentie gezegd dat Nederland een ratio voor duikboten zou toejuichen. Dagboek Van Karnebeek, 20 december 1921, *ibidem*, nr. 115.
69. Dagboek Van Karnebeek, 18, 19 en 21 november 1921, respectievelijk *ibidem*, nr. 61 en Archief van het ministerie van buitenlanfdse zaken, Dagboek Van Karnebeek.

het daarom beter dat het zijn heil niet zocht in dat wapen, maar in torpedobootjagers en kleine kruisers. Toen Van Karnebeek na dit baatzuchtige advies het belang van de strategische positie van Nederlands-Indië ter sprake bracht, merkte Lee op dat die inderdaad zó belangrijk was dat Engeland nooit zou toestaan dat een ander land zich daarvan meester maakte. Als dat dreigde te gebeuren, zou de Britse vloot ingrijpen, ongeacht de toestemming van Nederland. Hij herhaalde verschillende keren dat Engeland op dit punt een eigen politiek volgde, onafhankelijk van de verhoudingen met en tussen de andere mogendheden[70]. Van Karnebeek was nogal onder de indruk van dit gesprek, hetzij omdat eruit bleek hoezeer Nederland als *quantité négligeable* werd beschouwd wanneer het om de echte krachtsverhoudingen ging, hetzij vanwege de verzekering - en dat nog wel van de meest bevoegde zijde - dat de *seapower* van het Britse Rijk Nederland in het bezit van zijn Aziatische koloniën zou handhaven.

In de ontwapeningsconferentie verloor Engeland overigens de strijd om de duikboot, zoals te verwachten was. Toen een algemeen verbod geen haalbare kaart bleek deden Balfour en Lee een stap terug en stelden ze een ratio voor, gebaseerd op een laag tonnageniveau. Het was tenslotte Frankrijk dat definitief een streep haalde door alle pogingen om *auxiliary craft* proportioneel te verminderen. Dit tot opluchting van Van Karnebeek die reëel genoeg was om te erkennen dat, wanneer de conferentie een ratio had aanvaard, Nederland daar toch niets tegen had kunnen doen[71]. Niet meer bedreigd door buitenlandse aanslagen kon dus het Nederlandse ontwerp-vlootwet in eigen land zijn parlementaire koers volgen tot het in 1923 door de binnenlandse oppositie werd getorpedeerd.

D) De Yap-kabels

Een voor Nederland niet onbelangrijke zaak, die overigens grotendeels buiten de conferentie om afgehandeld werd, betrof de verdeling van de drie kabels die vanuit Sjanghai, Menado en Guam samenkwamen op het eiland Yap in de Carolinenarchipel. Deze eilandengroep behoorde tot de voormalige Duitse bezittingen in de Pacific die in het verdrag van Versailles als mandaatgebied aan Japan waren toegewezen. In dat zelfde verdrag moesten de Duitsers al hun oceaankabels afstaan aan de gealliëerden. Van de grote mogendheden hadden Japan en de VS het meeste belang bij de Yap-kabels. Ze hadden daarover voor de conferentie al lang onderhandeld, omdat de Amerikanen geen genoegen namen met een loutere verdeling. Ze wilden een gedetailleerde overeenkomst waarin hun onder andere vrije toegang tot Yap en ongecensureerd gebruik van de kabels zouden worden verzekerd. Een dergelijke overeenkomst moest bovendien verband houden met een nader vast te stellen regeling voor het beheer van de mandaateilanden in het algemeen, een

70. Van Karnebeek aan Ruysch, 21 en 22 november 1921, RGP (1921-1922) nrs. 66 en 68A.
71. *Ibidem*, nr. 122 A.

zaak die de Amerikanen zich in Versailles uitdrukkelijk hadden voorbehouden.

De Nederlandse regering was in de Yap-kabels geïnteresseerd omdat die het eigendom waren geweest van een Duits-Nederlandse onderneming waarin het Nederlandse aandeel ongeveer een derde bedroeg. Als waarnemer van de belangen van deze participant maakte de regering in Den Haag aanspraak op 30% van elk van de drie kabels. Voor deze min of meer technische kwestie was in de loop van de Amerikaans-Japanse onderhandelingen de volgende oplossing bedacht. Japan zou de Sjanghai-kabel krijgen, de VS die naar Guam en Nederland de Menadokabel, dit dan in ruil voor zijn rechten op de beide andere[72]. Alle grote mogendheden gingen daarmee akkoord. Voor de Nederlandse regering was dat een aantrekkelijke regeling en ze accepteerde ze dan ook graag, maar de afdoening traineerde nogal doordat de Amerikaans-Japanse onderhandelingen maar langzaam vorderden. Tijdens de conferentie, maar buiten de zittingen om, werd tenslotte overeenstemming bereikt. Daarop heeft de Nederlandse delegatie uiteraard geen invloed gehad; Van Karnebeek heeft niet meer kunnen doen dan van tijd tot tijd aandringen op een spoedige afhandeling van de zaak[73].

Besluit

De Nederlandse delegatie keerde na afloop van de conferentie tevreden naar huis terug in de overtuiging dat de balans van haar deelneming duidelijk positief was. De Nederlandse souvereine rechten op de Oost-Indische koloniën waren internationaal erkend, de politieke belangen niet geschaad, het vlootbouwprogramma onverlet. De Nederlandse deskundigheid en onpartijdigheid hadden in de verschillende subcommissies met betrekking tot China erkenning gevonden en de betrekkingen met sommige mogendheden, met name de VS waren verbeterd. Het is dan ook opvallend dat in het verslag van de conferentie, opgesteld door A.D.A. De Kat Angelino, één van de deskundigen die de delegatie in Washington terzijde stond, een kritische en ongeruste toon doorklinkt. De Kat Angelino, ambtenaar voor Chinese Zaken van het Nederlands-Indische bestuur, vervaardigde op verzoek van de minister van koloniën een gedetailleerd rapport, dat meer was dan een klapper op de officiële stukken van de conferentie. Het schonk volgens de bedoeling van de opdrachtgever vooral aandacht aan ‘den eigenlijken politieken bodem en atmosfeer, waarin de conferentie wortelde en ademde... ter verkrijging van een behoorlijk perspectief’. Het gaat dus om een fundamenteel stuk dat zeker be-

72. ‘Verslag over de Conferentie tot beperking der bewapening. Washington 11 november 1921-6 februari 1922’, 31 maart 1922 de minister aangeboden (280 blz., 14 blz. bijlagen), Archief van het ministerie van buitenlandse zaken, collectie van Karnebeek, nr. 11, doos 8, blz. 158. Vergelijk *Conference on the Limitation of Armament*, *67th Congress*, *2nd Session*. Senate Document 125 (Washington, 1922) 85-87.
73. Dagboek Van Karnebeek, 14 december 1921, RGP (1921-1922) nr. 101.

stemd was om betrokken te worden bij de beleidsoverwegingen van het ministerie. De analyses en beschouwingen van De Kat Angelino zijn vooral van belang omdat ze de visie op de politieke 'Umwelt' vanuit Batavia weergeven[74].

De auteur legde er de nadruk op dat de invloed die de conferentie zou uitoefenen op het geheel van de machtsverhoudingen tussen de mogendheden voor Nederland van de grootste betekenis was, groter dan de afzonderlijke onderwerpen van de agenda waarbij het betrokken was. Het ging om de vraag, hoe de mogendheden zouden reageren op wat hij noemde 'de ontwikkelingsgang van Azië'. Immers de gebeurtenissen in China en Brits-Indië - in verband met het laatste bracht hij het Mohammedaanse reveil ter sprake - hadden hun weerslag op Nederlands-Indië wegens het 'algemeen Aziatische saamhorigheidsgevoel tegenover de Westerse hegemonie'. Hij plaatste de conferentie in het brede perspectief van het behoud van het koloniale systeem tegenover het opkomende nationalisme in heel Azië. Een centrale plaats in zijn beschouwingen nam Japan in, het oriëntatiepunt van dat nationalisme. De grootste bedreiging voor de westerse hegemonie zou naar zijn mening ontstaan, wanneer Japan erin zou slagen zich van de samenwerking met China te verzekeren. Het zou dan economisch onafhankelijk worden van de VS en de Europese landen. Daarom lag het belang van de westerse mogendheden minder bij de verschillende Chinese onderwerpen van de agenda dan wel bij de richting waarin China zelf zich bewoog. Nederland was er bovendien bijzonder bij geïnteresseerd vanwege de omvangrijke Chinese bevolkingsgroep in Indië.

Voor De Kat Angelino stond het vast - en daarmee week hij af van de gangbare opvattingen - dat de conferentie de positie van Japan niet had verzwakt maar versterkt. Japan had weliswaar met betrekking tot China bepaalde concessies moeten doen, maar het versterkte zich in Mandsjoerije terwijl juist de positie van de Europese mogendheden veel ernstiger had geleden. Minstens zo belangrijk was het feit dat Japan in het westelijk deel van de Stille Oceaan onaantastbaar was geworden doordat de VS geen bases meer konden aanleggen op Guam en de Philippijnen. Singapore was nu nog het laatste belangrijke bolwerk van de westerse heerschappij in Oost-Azië. En passant waarschuwde de auteur er dan ook tegen om van de voorgestelde versterking van de Nederlandse vloot in Indië af te zien of ze te beperken.

Het is deze visie vanuit de koloniale wereld die het rapport van De Kat Angelino zijn betekenis geeft. Het is, voorzover bekend, het enige van de eigentijdse commentaren waarin de relatie tussen de conferentie van Washington en de koloniale systemen in de Pacific en het Verre Oosten zo expliciet wordt aangegeven. Het werd echter niet gepubliceerd en heeft daarom geen reacties kunnen uitlokken.

74. 'Verslag over de Conferentie tot beperking der bewapening'. Het verslag is verdeeld in twee hoofdstukken. In het eerste, getiteld 'Voorgeschiedenis van de conferentie', worden beschouwingen gewijd aan de afzonderlijke deelnemende landen. In het tweede worden de verschillende onderwerpen van de conferentie behandeld. Als bijlagen zijn de diverse gepubliceerde stukken bijgevoegd: Analyses en beschouwingen, 115-121 en 271-280.

Recensies

G. Asaert, e.a., ed., *Maritieme geschiedenis der Nederlanden*, I, *Prehistorie*, *romeinse tijd*, *middeleeuwen*, *vijftiende en zestiende eeuw* (Bussum: De Boer Maritiem, 1976, 369 blz., *f* 95. - in serie, *f* 115. - als los deel, ISBN 90 228 1947 7); II, *Zeventiende eeuw*, *van 1585 tot ca 1680* (*Ibidem*, 1977, 389 blz.).

As a member of the 'Comité van aanbeveling', I should be able to claim some responsibility for the planning of this important and innovative work. But candour compels me to admit that I had nothing to do with it, beyond figuratively affixing a belated *nihil obstat*.

The need for a new standard maritime history in the broadest sense of the term, is sufficiently obvious. The classic works of De Jonge, Backer Dirks, and Mollema, all concentrated on the purely naval aspects, with sea-battles as their centre-pieces. Admirable in their respective days and generations, they are now outdated in most respects. The time has come for a standard work of more encyclopedic scope, embodying the results of recent research in many fields with which those writers had little or no concern. Judging by these first two volumes, the *Maritieme Geschiedenis der Nederlanden* will fully supply this want.

The whole work will comprise four volumes, of which the first two have already appeared. Volume III will deal with the eighteenth century and with the first half of the nineteenth, thus covering the change from sail to steam. The fourth volume will cover the second half of the nineteenth century and down to the present day. Where terminal dates are given, they are, of course, approximate, and contributors have some leeway on either side.

The structure of each volume is thematic, save for the first three chapters of vol. I, where the relative scarcity of source-material before the early fifteenth century has led the editors to adopt a chronological sequence to c. 1400. The thematic structure is followed for the remaining (and longer) portion of volume I, and the same themes are handled in the same sequence in the following volume. Each volume opens with a general introduction, followed by chapters in fixed thematic sequence, beginning with an analytical description of the various types of ships in the period concerned. Then follow chapters on ship-building and shipwrights; ship-owning, and harbours; maritime insurance and maritime law (though these two sections are missing from volume II, and will be covered in volume III, for reasons not explicitly stated). Then come chapters dealing with the socialeconomic conditions of seamen ashore and afloat; navigation and seafaring, beginning with charts and instruments; the fisheries, both coastal and deep sea; the admiralties and naval administration; the various forms of maritime warfare, including privateering and

piracy. In short, a very comprehensive coverage. A critical and selective bibliography for each chapter is given at the end of each volume. The bibliographies make no claim to completeness, but they take account of all important recently published work, including books and articles in several languages. They form a most useful guide to further reading. As such they have enabled the editors and contributors to omit footnotes to the text, since this is a work of *haut vulgarisation* and not a pioneer publication of original and specialised research.

The contributors are mainly Dutch and Belgian, but include three foreigners. They are all established experts in their respective fields, and they have admirably discharged the assignments which have been given them. The numerous illustrations have been very carefully selected, and great pains have been taken to ensure their immediate relevance to the text - something not always apparent in 'coffee-table' books of this kind. They range from the very familiar to the totally unfamiliar (at least to this reviewer...). Linedrawings, sketch-maps and plans, help to clarify the text in appropriate places. Incidentally, some of the birds'-eye views of sixteenth- and seventeenth-century towns reproduced here, seem to rival twentieth-century aerial photographs in accuracy. The quality of reproduction is very high, including the colour-plates. Paper, typography, and layout are also of the highest standards. All this is inevitably reflected in the price (Dfl. 95 before publication, 150 after). Though high, this is reasonable enough, considering the wealth of information and illustration, to which the reader can frequently and advantageously return for consultation, in all probability for many years to come.

Regarding the two volumes now under notice, the fall of Antwerp and the closing of the Schelde clearly symbolise the shift of maritime power and influence from the South to the North. The resultant extraordinary maritime expansion and flowering of the Dutch Republic during its 'Golden Century' is covered in volume II. The shift is also reflected in the weighting of the respective contributors. Belgians slightly predominate in volume I; whereas volume II is almost entirely written by their northern colleagues. This work designedly omits any detailed consideration of inland craft (whether on river, canal, or lake), save where some account of them is needed to explain the development of coastal or ocean-going shipping.

Readers who approach these sumptuous volumes with high expectations will not be disappointed. This reviewer is primarily interested in the seventeenth century, so he learned more from the first volume; but both contain much fascinating textual and pictorial information, as indicated above. The contributors are fully aware of the great importance of social-economic factors as integral parts of maritime history. They have accordingly made full use of such invaluable works as J.A. Van Houtte's *Economische en sociale geschiedenis van de Lage Landen* (1964), J. Craeybeckx, *Un grand commerce d'importation*: *Les vins de France aux anciens Pays-Bas* (1958), and the invaluable *AAG-Bijdragen*, typified by A.M. Van der Woude, *Het Noorderkwartier* (1972), and J.A. Faber, *Drie Eeuwen Friesland*, *1500-1800* (1972).

Whereas earlier works on maritime history, as mentioned previously, concentrated heavily on sea warfare and on voyages of discovery, the balance is here redressed, though not unfairly so. For example, in volume I the activities of the seabeggars and the warfare in 1568-85, which are so copiously narrated by older historians, are here briefly recounted on pages 326-335. More space is devoted to ship-building and shipwrights (155-179) and to maritime insurance (206-219). Fair enough. Similarly,

in volume II, the three great wars with England, which are amply covered in previous works, are summarily dismissed on pages 346-354. Even in these few pages, more lines are devoted to criticising Obdam

as a fleet commander against Sweden in 1658, than to any of the great Anglo-Dutch seafights. The greatness of De Ruyter is (rightly) taken for granted; but a convincing word is put in for the undeserved neglect of the versatile Laurens Reael.

In contrast, we are given vital information about the life on board merchantmen, warships, and Indiamen; methods of recruiting; comparisons of rations and pay-scales with workers ashore and afloat, sometimes in tabular form; incidence of mortality and disease, etc. For most of the seventeenth century, the largest employer was the VOC (9,000 sailors in 1644, and 15,000 *c*. 1680), though this figure was briefly exceeded by sailors serving in the navy during the summer campaigns of the Anglo-Dutch Wars. It is clear that the Indiamen, and to a lesser extent the Navy, were largely manned by a proletariat living on the edge of subsistence, and including large numbers of foreigners from countries where poverty was even worse. On the other hand, the men manning the whalers, and the merchantmen to the Baltic and Mediterranean, were usually better paid, better fed, and better treated, with a better chance of adequately maintaining families ashore and seeing them more often. Throughout the seventeenth-century, there was a surplus of labour ashore and afloat. Consequently, there was no lasting labour unrest, nor any systematic efforts to improve the often appalling conditions aboard the overcrowded Indiamen and warships.

The high standards set and achieved by these two volumes give every confidence that the remaining two will be equally informative. The editors explicitly disclaim that the *Maritieme Geschiedenis der Nederlanden* will constitute the last word on the subject for all time. But it will certainly remain the standard work for a great many years. It can be warmly recommended as a sound and enjoyable investment.

C.R. Boxer

A.N. baron de Vos van Steenwijk, *Het geslacht de Vos van Steenwijk in het licht van de geschiedenis van de Drentse adel* (Assen: Van Gorcum, 1976, 490 blz., *f* 95. -, ISBN 90 232 1273 8).

Dit is een schitterend uitgegeven, genealogisch werk over een geslacht, dat in vele perioden van de vaderlandse geschiedenis belangrijke ambten heeft vervuld en grote diensten aan het volk heeft bewezen. De opzet is zoals men die van een genealogisch werk mag verwachten. In twaalf hoofdstukken worden de twintig generaties, die van de twaalfde eeuw tot de huidige dag te onderscheiden zijn, uitvoerig beschreven; iedere persoon krijgt een aparte paragraaf, voor zover de gegevens dat toelaten, waarna ze in bijlage I tot stambomen worden gegroepeerd. De vele mededelingen over de leden van het geslacht De Vos van Steenwijk vormen een waardevolle bijdrage tot de sociale geschiedenis en belichten ook politieke gebeurtenissen. Wij kennen bijvoorbeeld de strijd, die Kampen heeft moeten voeren op het eind van de vijftiende eeuw tegen de heren De Vos van Putten, die dan als niet veel meer dan roofridders worden voorgesteld. Hier krijgt men het relaas van de andere kant verteld en dat is in veel opzichten verhelderend. Ik moet evenwel een gewichtig voorbehoud maken. Het geslacht Van Steenwijk stamt uit Drente, dat staat wel vast. De gegevens betreffende dit gewest uit de middeleeuwen zijn uitermate schaars en het is de schrijver te vergeven dat hij gebruik maakt van het systeem van *Leitnamen* om ook voor deze vroege tijden tot sluitende genealogieën te komen. Maar dan moet hij wel

het hypothetische en onzekere van deze methode laten uitkomen en dat doet hij niet. Als men de namen uit de historisch beter gedocumenteerde periode bekijkt, is het duidelijk, dat er dan veel minder vastheid in de voornamen bestaat dan er wordt aangenomen voor de

verder terug liggende tijden; daarom lijkt de zekerheid, die de schrijver pretendeert me principiëel onjuist, temeer daar het hier algemeen gebruikte namen als Coenraad en Roelof zijn, die als *Leitnamen* moeten dienen. Dit kan men eventueel nog vergoelijken. De schrijver heeft echter ook een visie ontwikkeld op de oude Drentse adel. Onze vroegste gegevens stammen uit het archief van de Utrechtse bisschoppen en daarin komt inderdaad een aantal mensen voor, dat kennelijk wat meer macht had dan eenvoudige boeren. Meer dan eens worden ze ook ministerialen genoemd en dat levert een aanvaardbaar beeld op. De bisschop heeft van onvrije vertrouwde personen gebruik gemaakt om de grote rechten, die hem in Drenthe waren geschonken, te effectueren. Niets dwingt ons ertoe in de genoemde aanzienlijken meer te zien dan bisschoppelijke ministerialen. Deze oorsprong is de schrijver voor zijn geslacht kennelijk te min. Vandaar dat hij probeert aan te tonen dat deze ministerialen gerecruteerd zijn uit de oorspronkelijke Drentse edelen, die op een heel vroeg tijdstip in bisschoppelijke dienst zouden zijn getreden. Maar dit is een ongefundeerde hypothese, die na het grote boek van mej. Van Winter over de Gelderse ministerialen toch wel onwaarschijnlijk genoemd mag worden. Ik heb niets tegen gewaagde constructies, maar dan moet het hypothetische goed voor ogen worden gesteld en de lezer moet niet het idee hebben, dat het een en ander voornamelijk dient om de eer en de hoogheid van een bepaald geslacht te doen uitkomen. Op dit punt schiet het boek mijns inziens te kort, waarmee niets afgedaan wil zijn van de grote waarde, die het in andere opzichten ongetwijfeld heeft.

H.P.H. Jansen

H. van Werveke, *Een Vlaamse graaf van Europees formaat. Filips van de Elzas* (Haarlem: Fibula-van Dishoeck, 1976, 94 blz., *f* 17,90).

Met grote verwachtingen ben ik de lectuur begonnen van dit posthuum verschenen boek van de in 1974 overleden eminente Gentse hoogleraar. Sinds 1952 had Van Werveke immers verschillende korte artikelen gewijd aan diverse aspecten van Filips' regering; in zijn laatste levensjaren had zich bovendien zijn kijk op de taak van de historicus gewijzigd; vroeger had hij vooral aan economische vraagstukken zijn aandacht gegeven en was daardoor de mening toegedaan dat er een zeker determinisme in de loop der gebeurtenissen kan worden ontdekt, later had hij er toch meer oog voor gekregen, dat ‘de geldigheid van het economisch determinisme beperkt blijft. Het vermag alleen een kader te bepalen waarin de feiten zich konden, maar waarin zij zich niet noodzakelijk moesten voordoen’. Individuen konden de loop der gebeurtenissen veranderen. Daarbij beschouwde hij Filips van de Elzas niet als een van die machtige persoonlijkheden als Alexander de Grote of Mohammed, die een beslissende wending aan de wereldgeschiedenis konden geven, maar wel als een der ‘figuren van geringer formaat, die de gang der historie helpen bepalen’. En daarin heeft hij ongetwijfeld gelijk. Tijdens Filips' grafelijke regering van 1168-1191 stond Vlaanderen als het ware op de tweesprong; evenals zoveel andere lenen van de Franse kroon zou het de weg kunnen inslaan die op den duur tot directe ondergeschiktheid aan de Franse koning zou leiden of het zou een eigen individualiteit kunnen gaan nastreven waardoor het in de toekomst bestand zou blijken tegen Franse

annexatiepogingen. Door hervormingen in het bestuur en de rechtspraak, met name door de invoering van baljuwen en door zijn streven naar samenwerking met de steden heeft Filips van de Elzas Vlaanderen waarschijnlijk de weg naar blijvende zelfstandigheid opgestuurd en daardoor inderdaad geholpen de gang der historie te bepalen. Een fascinerend onder-

werp en een begenadigd historicus; we hadden een waarlijk groots boek mogen verwachten.

Dat is het helaas niet geworden en ik vermoed dat Van Werveke, was hem tijd van leven gegund, ons nog wel een ander, definitiever werk over zijn held zou hebben geschonken. Het onderhavige boekje is immers een vulgariserend werk, zonder voetnoten, wel fraai geïllustreerd, maar veel te kort om recht te doen aan het onderwerp. In andere bijdragen heeft Van Werveke getoond dat hij ook moeilijke zaken glashelder voor een groter publiek uiteen kon zetten, hier heeft hij te zeer moeten versimpelen en bekorten. Alle aspecten van Filips' regering komen wel ter sprake: de bouw van het Gravensteen te Gent, zijn aanstelling tot graaf naast zijn vader al in 1157 op vijftien-jarige leeftijd (bij die gelegenheid zou hij voor het eerst de ‘leeuw van Vlaanderen’ als wapenschild hebben geïntroduceerd), zijn bemoeiingen met de steden en de rationalisatie van het bewijsrecht in het strafproces (de schepenwaarheid), zijn activiteiten als kruisvaarder, zijn bewondering voor Thomas Becket en zijn belangstelling voor de literatuur in de volkstaal, maar steeds wordt het betoog afgebroken als het net interessant begint te worden omdat er niet voldoende plaatsruimte is. Het Europese formaat van Filips van de Elzas moet blijken uit zijn aanwezigheid bij vele belangrijke gebeurtenissen in het politieke en kerkelijke leven van zijn tijd, waarbij de schrijver zich vaak vergenoegt met de niet altijd overtuigende veronderstelling dat hij daarop ook wel invloed zal hebben gehad.

Alles wat Van Werveke heeft geschreven blijft natuurlijk de moeite waard; helaas moet ik constateren dat hij met dit vulgariserende werkje onder het hoge peil van zijn andere bijdragen is gebleven.

H.P.H. Jansen

R. Wartena, ed., *De stadsrekeningen van Zutphen 1364-1445/6* (3 dln.; Zutphen: Gemeentearchief, 1977, 720 blz. Geen ISBN-nummer).

Zutphen beschikt over een goede collectie stedelijke rekeningen. Van 1445 af is een vrijwel complete reeks bewaard gebleven. Drie van deze zogenaamde rentmeestersrekeningen zijn in de jaren 1957-1964 door W.J. Alberts uitgegeven. Uit de voorafgaande periode zijn enkele fragmenten van rekeningen en andere optekeningen over de financiële administratie van ca. 1364 af voorhanden. Daarnaast is er een merkwaardige verzameling, in de zeventiende eeuw vervaardigd door een Zutphense burgemeester, van extracten uit de rekeningen van 1371 en volgende jaren. Wartena's editie bevat voornamelijk deze extracten van Gerard Kreynck. Als historische bron zijn deze stukken van beperkt nut. De gegevens die Kreynck aan de originele rekeningen ontleende, zijn maar op enkele punten compleet - de burgemeester selecteerde wat hem persoonlijk interesseerde. Vergelijking van de verschillende uittreksels onderling leert hoe willekeurig de meeste rubrieken zijn ingekort. De lijsten van verschuldigde renten, die de hoofdmoot vormen van de zogenaamde onderrentmeestersrekeningen, kunnen we bovendien vergelijken met enkele originelen. We zien dan, bijvoorbeeld, dat de lijst uit het extract van 1443/4 in de editie twee pagina's vult, de lijst uit de originele rekening van 1445/6 daarentegen tien! Voor een inzicht in de financiën van de stad was het dan ook misschien nuttiger

geweest om een reeks compleet aanwezige rekeningen van 1445/6 af, eventueel aangevuld met de oudere originele brokstukken uit te geven. Wel bevatten de documenten een rijkdom aan gegevens voor de waardebepaling van de valuta die in de periode van de rekeningen genge en gave waren en deze zijn door de uitgever zorvuldig bewerkt tot een handig lijstje van

wisselkoersen aan het begin van elke jaarrekening. Overigens vormen de drie delen onderhoudende lectuur en bevatten zij bruikbaar materiaal betreffende allerlei details en interessante *faits divers*. We kunnen met enige bezorgdheid constateren dat de schepenen door het gebruik van dure specerijen bij hun jaardiner de kosten daarvan tegen het einde van de veertiende eeuw onbehoorlijk doen oplopen en ook, dat het aantal slagers in de stad, in de veertiende eeuw steeds rond de twintig, in de vijftiende eeuw opvallend is gedaald; in 1410 zijn er nog twaalf en na een korte opleving neemt het aantal na 1420 opnieuw af. De fouragering van heervaarten en de aanschaf van steenkolen voor het schepenhuis horen tot het vaste programma van Kreynck. De uitgever voorzag zijn werk van een korte inleiding waarin hij nuttige dingen zegt over de stedelijke rente-last en de valutakoersen in de behandelde periode[1]. Hoe hij echter kan zeggen (viii) dat het jaar 1445, toen de streek door overstromingen werd geteisterd, wat het budget betreft een 'normaal' jaar was, begrijp ik niet goed: de onkosten gemaakt voor het ophogen en repareren van dijken nemen zes pagina's van zijn uitgave in beslag...

J.A. Kossmann-Putto

O. Schutte, *Repertorium der Nederlandse vertegenwoordigers residerende in het buitenland 1584-1810* ('s-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1976, 520 blz., *f* 70. -, ISBN 90 247 1968 2).

Elke beoefenaar van onze vaderlandse diplomatieke geschiedenis mag de samensteller van dit repertorium dankbaar zijn voor de schat van gegevens betreffende de tussen 1584 en 1810 in het buitenland residerende Nederlandse gezanten, die door hem uit vele bronnen en literatuur verzameld, op ordelijke wijze gerangschikt en daarmee voor verdere studies 'operationeel' zijn gemaakt. Dit werk onder toezicht van de Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis verschenen in de reeks van Rijks Geschiedkundige Publicatiën, beantwoordt stellig aan het doel dat er blijkens de Inleiding mee wordt beoogd: 'een naslagwerk en gids te zijn' (xvi). Dit repertorium, in combinatie met de in 1961 verschenen dissertatie van J. Heringa, *De eer en hoogheid van de Staat; over de plaats der Verenigde Nederlanden in het diplomatieke leven van de zeventiende eeuw*, biedt de onderzoeker een stevig platform van waaruit het landschap van de diplomatieke geschiedenis van onze Republiek (met een uitloop tot 1810) veel gemakkelijker betreden en veel systematischer in kaart kan worden gebracht dan voordien het geval was. Het levert ook zeker een belangrijke bijdrage aan de eventuele totstandkoming van een algemene geschiedenis van onze diplomatieke 'dienst'.

De criteria waardoor de samensteller zich bij de keuze en ordening van het zo overvloedige materiaal heeft laten leiden, verdienen in het algemeen waardering en instemming. In zijn Inleiding geeft hij er blijk van te beseffen dat elk modern principe van verwerking der gegevens bij het in min of meerdere mate ontbreken van systematiek, dat zo typerend genoemd kan worden voor het ancien régime, nooit zal kunnen leiden tot een in alle opzichten bevredigende werkwijze. Zijn keuze voor een

1. In zijn artikel 'Het Zutphens pond en de val van de groot', in: *Ondernemende geschiedenis, 22 opstellen... Van Riel...* (Den Haag, 1977) 33-49 gaat hij op deze materie dieper in.

geografische indeling naar de hoven waarbij onze diplomatieke vertegenwoordigers geaccrediteerd waren, en de daarin verder aangehouden chronologische volgorde, lijken mij alleszins verantwoord. Wel ben ik met één vraag blijven zitten. Schutte heeft zich - zoals hij bij herhaling in zijn Inleiding (ix, x, xiv) opmerkt - beperkt tot de vaste of residerende vertegenwoordigers van

onze staat en heeft geen plaats ingeruimd voor de gezanten die met een speciale missie voor een beperkte duur werden uitgezonden. Maar in de praktijk van het toenmalige diplomatieke bedrijf laat zich een dergelijke scherpe scheiding niet altijd aanbrengen. De samensteller kan zeker gegronde redenen hebben gehad om de groep van vertegenwoordigers in een bijzondere missie toch buiten beschouwing te laten, maar hij vermeldt ze niet. De lezer zou graag een motivering van deze beperking hebben vernomen.

Overigens heeft Schutte gelukkig een ruime interpretatie aan de begrenzing van zijn werkterrein gegeven. Zo vermeldt hij niet alleen de gegevens over de residerende vertegenwoordigers en consuls, maar ook die betreffende het ambassadepersoneel en de aan de legaties verbonden predikanten. Bovendien beperkt hij zijn informatie over onze vaste vertegenwoordigers in het buitenland niet tot de gegevens over hun diplomatieke carriere, maar verschaft hij vele andere personalia als geboorte-, doop-, huwelijks-, overlijdens- en begraafdata, de namen en data der echtgenotes, de namen der ouders en schoonouders, de (verdere) beroepen van al deze personen en de eventuele adellijke status en diploma's.

Juist doordat Schutte zijn taak als verzamelaar en verstrekker van informatie zo ruim heeft opgevat, heeft zijn werk er een extra dimensie bijgekregen, waarmee zeker niet alleen de in de diplomatieke geschiedenis geïnteresseerde historicus gebaat is. Met name in de aanvullende personalia biedt het repertorium een schat van prosopografische gegevens, waarmee wij afgezien van enkele zeer waardevolle lokale studies als van J.E. Elias, *De vroedschap van Amsterdam 1578-1795* (Haarlem, 1903-1905) en E.A. Engelbrecht, *De vroedschap van Rotterdam 1572-1795* (Rotterdam, 1973) in onze vaderlandse geschiedschrijving bepaald niet verwend waren. Dit naslagwerk zal in een tijd waarin de belangstelling voor verschijnselen als sociale mobiliteit, bureaucratie en bureaucratisering sterk is toegenomen, ook aan historici wier interesse niet in de eerste plaats naar de diplomatieke geschiedenis uitgaat, goede diensten kunnen bewijzen. Indices op de persoonsnamen en geografische namen maken het makkelijk hanteerbaar.

Als recensent van een repertorium wil ik mij niet een oordeel aanmatigen over de algehele betrouwbaarheid en de volledigheid van de verstrekte informatie; wel kan ik meedelen dat de genomen steekproeven mijn verwachtigen niet hebben teleurgesteld.

Tot slot nog een losse opmerking die mij even van het hart moet. Wanneer Schutte in zijn Inleiding op bladzijde xi opmerkt dat het benoemen van vertegenwoordigers in het buitenland door gewestelijke staten of steden (onder andere Amsterdam) ‘meestal in strijd met de Unie van Utrecht’ geschiedde, dan draagt hij hiermee bij tot een overigens zeer verbreid misverstand: alleen in oorlogstijd was het onderhouden van betrekkingen met de vijand door gewesten of steden buiten de Staten-Generaal om niet toegestaan, maar verder legde ook in dit opzicht de Unie van Utrecht de bondgenoten geen beperkingen in hun souvereine rechten op.

M.A.M. Franken

Deric Regin, *Traders*, *Artists*, *Burghers. A Cultural History of Amsterdam in the 17th Century* (Assen/Amsterdam: Van Gorcum, 1976, 214 blz., *f* 45. -, ISBN 90 232 1427 7).

Any study of the rich and diverse cultural life of Amsterdam is to be welcomed, and Dr. Regin has provided us with a lively introduction to the subject, specifically aimed at an English-speaking audience. The author's enthusiasm and personal commitment to his subject must communicate itself to the reader, although he might also be put off by a number of broad and rhetorically-phrased generalisations whose precise meaning is not

always evident. The author sees his subject as the ‘first autonomous bourgeois culture in modern history’ (ix), and by the term culture he clearly means more than simply the arts - though he does give a great deal of attention to painting, sculpture, literature and architecture. However, one criticism of the book might be that the reader is never quite clear what the author does see as culture, and that consequently the book makes a somewhat haphazard impression, providing a great deal of interesting material and incident but remaining curiously uncertain as to what its proper subject is. The organisation of the book into chapters around what the author calls pivotal years does not help in this respect.

Throughout the book the author assumes rather than argues that there is an Amsterdam culture distinct in significant ways from that of the rest of Holland. Whether this is in fact the case must, at the very least be open to doubt, and the way in which the author is continually forces to refer to writers, painters and cultural developments elsewhere in the Republic in order to explain what was happening in Amsterdam only intensifies this doubt. One example among many is given by the treatment of the *geestelijk lied*: Regin admits that Camphuysen, in no sense a product of Amsterdam, wrote the finest poems in this genre, but then goes on to treat the similar, but probably inferior, work of Bredero and Luyken as examples of a specific Amsterdam spirituality. Similarly, he argues that middle-class culture matured more completely in Amsterdam than anywhere-else in the Republic, and that ‘... it was here where it was best understood that the heroism of the sea was the heroism of the stock exchange’ (25). Surely the same could be said of Rotterdam, Hoorn and many other towns in Holland, and the sense in which the Amsterdam middle-class was more developed than that of the other towns in Holland remains unclear.

Nevertheless, the author shows himself to have an enviable knowledge of the city's fascinating cultural life, and his discussion of individual works and artists is always stimulating, if not invariably totally convincing. On matters of detail he is not always reliable, or perhaps it would be better to say that in covering so much ground in so relatively short a space he is occasionally led into statements which are misleadingly simplistic. For example, his comments on the freedom of the press imply that there was no restriction on the publication of heretical or even atheistic writings - Adriaan Koerbagh, before his death in the Amsterdam *rasphuis*, must have fervently wished that this had been the case.

Despite these reservations, the book remains a lively and valuable introduction to a subject of the greatest interest. Particularly in the English-speaking world it should stimulate interest in the culture of Amsterdam and the society which produced it, and also, it is to be hoped, in the culture produced by the Republic as a whole in this so fertile century.

J.L. Price

B.L. Meulenbroek, ed., *Briefwisseling van Hugo Grotius*, X, *1639* (Rijks Geschiedkundige Publicatiën, Grote Serie, nr. CLIV; 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1976, 935 blz., *f* 98,80, ISBN 90 247 1837 6).

Deel X van de *Briefwisseling* bevat 544 brieven door en aan Hugo Grotius geschreven in het jaar 1639. Een betrekkelijk rustig jaar op het wetenschappelijk front: er verschijnen geen nieuwe werken; wel spreken de brieven over herdrukken en vertalingen van reeds eerder uitgegeven boeken, terwijl er ook sprake is van studies die in 1640 of later zullen verschijnen. Een zeer groot deel van de correspondentie betreft Grotius' positie als diplo-

maat in Parijs. Tot in details lichten de vele diplomatieke brieven ons in over het verloop van de krijgsverrichtingen te land en ter zee en over allerlei diplomatieke en politieke gebeurtenissen: Tromps overwinning in de slag bij Duins, de vorderingen van de Zweedse veldheer Banér in Duitsland, de dood van Bernhard van Saksen-Weimar, het lot van het grafelijk huis van de Palts, de gang van zaken in Noord-Italië, en allerlei moeilijkheden die Grotius als gezant van Zweden ondervond door gebrek aan steun en medewerking van de zijde van zijn opdrachtgevers. Daarnaast worden ook familiegebeurtenissen en gezinszorgen in de briefwisseling met familieleden en vrienden uitvoerig besproken.

Van de 544 brieven van deel X zijn er 230 niet eerder gepubliceerd. Van die 230 brieven zijn er dan weer 138 niet genoemd in de door Molhuysen samengestelde lijst van Grotiusbrieven. In zijn inleiding op het eerste deel van de *Briefwisseling* schreef Molhuysen, dat hij verwachtte, dat het percentage niet eerder gepubliceerde brieven in de volgende delen wel niet veel hoger zou worden dan de 25 procent in het eerste deel. Het is bijzonder verheugend, dat op dit punt de eerste bewerker zich heeft vergist. Het onderzoek dat voor deze belangrijke brievenpublicatie wordt verricht leverde en levert nog steeds nieuw materiaal op.

In de delen III tot en met IX gaf de tweede bewerker van de *Briefwisseling* in zijn inleiding telkens aan, welke brieven nog niet eerder waren gepubliceerd. Hij vermeldde daarbij alleen de nummers van de brieven en niet de namen van de personen die die brieven schreven of ontvingen. In de inleiding op deel X worden de nummers van de tot dusver onuitgegeven brieven gegeven met de namen van de briefschrijvers of de ontvangers. Daarbij worden in de inleiding slechts in enkele gevallen ook de vindplaatsen van de desbetreffende brieven genoemd. Dat gebeurt wel altijd bij de annotatie van iedere brief verderop in het deel. Bovendien zal een overzicht van de vindplaatsen der brieven worden opgenomen in het algemeen registerdeel. Om nu reeds een indruk te geven van het onderzoek dat is en wordt verricht en van de resultaten van dat onderzoek volgt hier een kort overzicht van de vindplaatsen der niet eerder gepubliceerde brieven uit deel X.

De meeste tot dusver niet uitgegeven brieven die nu zijn opgenomen in deel X van de *Briefwisseling*, maken deel uit van het familie-archief Van Boetzelaer. In 1911 werd een belangrijke collectie ‘Grotiana’ uit dit archief in bewaring gegeven aan het Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage. Uit het jaar 1639 bevat deze collectie: brieven van Grotius' vader Jan de Groot en zijn broer Willem de Groot; van Grotius' kinderen Cornelia, Pieter, Diederik en Cornelis; van koningin Christina van Zweden en haar kanselier Axel Oxenstierna; van verscheidene diplomaten als Charles Marini, Petter Spiring Silvercrona en Paulus Pels. Eind 1961 kreeg het Rijksarchief van de Provincie Utrecht de beschikking over een ander gedeelte van het familie-archief Van Boetzelaer en ook daarin vond men brieven en gelegenheidsgedichten van en aan Hugo Grotius. ‘Een zeer belangrijke ontdekking’ noemde de bewerker van de *Briefwisseling* deze vondst. (Zie de Inleiding op de delen IV en V van de *Briefwisseling*. Zie ook: E.P. Polak-De Booy, *Inventaris archieven Van Boetzelaer* (Rijksarchief Utrecht 1965), en *idem*, ‘Dorsale notities op brieven aan Hugo de Groot’, *Nederlands Archievenblad* (1962) 127-129). Uit het jaar 1639 bevat deze collectie een aantal brieven van Grotius' correspondent Israel Köhne, genaamd Von Jasky, uit Danzig.

Een interessante vondst van meer recente datum bracht de pendant van deze Jaskybrieven aan het licht. In het stadsarchief van Gotha werden de originele brieven gevonden, die Grotius schreef aan Von Jasky. Deze brieven waren al eerder gepubliceerd, onder andere in de *Epistolae ad Israelem Jaski* van 1670, maar nu blijkt dat deze gepubliceerde brieven nogal wat verschillen vertonen met de in Gotha bewaarde originele brieven. Voor

deel X van de *Briefwisseling* kon geen gebruik meer worden gemaakt van deze vondst, omdat de tekst van de dertien brieven van Grotius aan Von Jasky al ter perse was toen de Gotha-versies tevoorschijn kwamen. Dat betekent dus uitgebreide 'addenda et corrigenda' op deel X in een volgend deel. Hieruit wordt in ieder geval wel duidelijk, dat ook voor de ons reeds bekende Grotius-correspondentie het lopende onderzoek van groot belang is en telkens weer verrassingen oplevert.

Ook andere buitenlandse archieven en bibliotheken leverden materiaal voor de *Briefwisseling* van het jaar 1639: de Bibliothèque Nationale te Parijs, de British Library te Londen, de Bayrische Staatsbibliothek te München en het Rijksarchief te Stockholm, om er slechts enkele te noemen. De archivaris van het Gemeente-archief van Alkmaar, mr. Rombach, maakte voor het eerst een belangwekkende collectie brieven uit het familiearchief Van Foreest toegankelijk en ook in deze collectie bevinden zich Grotiusbrieven. Daarnaast blijkt er echter ook nog menige brief nu voor het eerst gepubliceerd te kunnen worden uit de handschriftencollecties van de Universiteitsbibliotheken van Amsterdam en Leiden, van de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag en van het fonds Remonstrantse Kerk dat berust op de Gemeentebibliotheek van Rotterdam. In deel X komen onder andere de brieven die Grotius in 1639 schreef aan zijn zwager Nicolaes van Reigersberch, uit deze collecties.

Voor de annotatie van de brieven is in dit deel de tot nu toe gevolgde methode aangehouden, waarbij al getracht is op enkele punten tegemoet te komen aan de wensen van de gebruikers van deze publicatie. Het ligt in de bedoeling dat voor de volgende delen met name in de annotatie van de brieven nog meer rekening gehouden gaat worden met genoemde wensen en met de opmerkingen en suggesties die zijn gemaakt ten aanzien van deze brieveneditie. Een consequente annotatie verhoogt de toch al grote waarde van een uitgave als deze en elke verbetering die mogelijk is binnen de vastgelegde kaders is dan ook bijzonder welkom. In deze recensie wordt dan ook niet verder ingegaan op de annotatie van dit deel, alleen wijs ik even op enkele plaatsen, waar bij het annoteren van de brieven vergeten is aan te geven of het desbetreffende handschrift van de brief een originele brief, een copie of een minuut is. Het gaat om de nummers 3949, 3967, 3989, 4011, 4018, 4039, 4040; 4233, 4242, 4292; 4360, 4370, 4375, 4381, 4397 en 4399 van de niet eerder gepubliceerde brieven. Een kleine bijdrage voor de 'addenda et corrigenda' op deel X van het volgende deel.

Het speurderswerk dat voor deze brieveneditie wordt verricht is uitermate belangrijk. Voor onze kennis van het zeventiende-eeuwse geestesleven en niet minder voor het hele politieke en diplomatieke gebeuren van die tijd levert het ons telkens weer nieuwe gegevens op. De vele bewaarde correspondenties uit die periode zijn een historische bron van de eerste orde. Het opsporen van de brieven en het inventariseren daarvan vormen de eerste noodzakelijk fase in het proces van beschikbaarstelling van die bron. Dat dit nu gebeurt voor een coryfee als Hugo Grotius is een grote stap in de goede richting. Het is echter te hopen, dat voorzover mogelijk ook het andere, vooral het handschriftelijke materiaal, dat bij deze speurdersactiviteiten in onderzochte collecties wordt gesignaleerd betreffende tijdgenoten van Grotius, tenminste globaal wordt genoteerd en mettertijd beschikbaar wordt gesteld. Dan zal het vele werk, dat nu voor deze editie wordt ondernomen, ook van betekenis zijn voor de verdere exploratie van het wijde gebied waarbinnen Grotius' leven en werken zich afspeelden.

C.S.M. Rademaker

Henry L. Snyder, ed., *The Marlborough-Godolphin Correspondence* (3 dln.; Londen: Oxford University Press, 1975, xxxix en 1794 blz., £ 50, -).

Bij het lezen van bovenstaande titel zou men zich kunnen afvragen of het nog nodig is om na Coxe, Murray, Churchill, Van 't Hoff en anderen weer met een uitgave van een gedeelte van de correspondentie van John Churchill, hertog van Marlborough, te komen. Henry Snyder, hoogleraar aan de Universiteit van Kansas, bewijst met deze drie dikke delen dat het zelfs zeer nodig was. Immers, de briefwisseling tussen Marlborough en zijn vertrouwde vriend Sidney, graaf van Godolphin, van 1702 tot 1710 thesaurier van Engeland, is uitermate belangrijk voor de Engelse en voor de Europese geschiedenis. Marlborough verbleef in de jaren 1702 tot 1711 een groot deel van het jaar op het vasteland als bevelhebber van de verbonden legers en Godolphin, praktisch minister-president, had de leiding van de zaken in Engeland. De drukke briefwisseling tussen beide mannen, die voor een belangrijk deel bewaard is gebleven, maar merkwaardig genoeg slechts voor een klein deel eerder in druk is verschenen, vormt het hoofdbestanddeel van Snyders uitgave. Maar hij biedt zelfs nog meer dan de titel doet vermoeden: ook de brieven van Marlborough aan zijn vrouw, de invloedrijke en geduchte Sarah Jennings, vriendin van koningin Anne, zijn opgenomen, alsmede de brieven van Godolphin aan Sarah. Van de brieven van de hertogin aan haar man en aan Godolphin is slechts een vijftal bewaard gebleven, maar ook die vijf worden hier, sommige voor het eerst, gepubliceerd. In totaal geeft Snyder 1785 brieven, waarvan meer dan de helft nooit eerder is gedrukt, en waarvan van een 500 andere slechts gedeelten eerder zijn uitgegeven.

Uit de hier gegeven brieven ziet men de nauwe samenwerking tussen beide mannen, hun enorme invloed in Engeland en daarbuiten en de aarzeling waarmee Marlborough de netelige affaires in Engeland zelf tegemoet treedt; dat soort zaken liet hij graag aan Godolphin over! Maar treffend is vooral de greep die de hertogin van Marlborough op de politiek blijkt gehad te hebben door haar invloed op anderen, Queen Anne, Godolphin en haar eigen man incluis. Het is soms verbazingwekkend te zien hoe mak beide mannen op al haar wensen ingaan en haar opdrachten uitvoeren.

Wat de technische aspecten van deze uitgave betreft, kan worden gesproken van een model-uitgave. Snyder drukt de brieven af in de oorspronkelijke spelling, anders dan men soms in het Engelse taalgebied pleegt te doen, met daarbij duidelijk vermeld de afzender en geadresseerde, de datering in de oorspronkelijke vorm en de datum in de nieuwe stijl, de vindplaats en zo nodig de plaats waar het stuk eerder is afgedrukt. De annotatie is zeer uitvoerig, maar over het algemeen ter zake. Een moeilijk punt in de buitenlandse literatuur is altijd de schrijfwijze van Nederlandse namen. Snyder heeft hierbij duidelijk gestreefd naar een grote precisie en daarin is hij zeer goed geslaagd, maar desondanks zal de Nederlandse lezer zich soms kunnen storen aan enkele slordigheden als Slangenberg voor Slangenburg, Tryers voor Trier, 't Hoff voor Van 't Hoff, terwijl Daniel Wolf, baron von Dopff niet op de D maar op de W is geïndiceerd. Voor het overige is de index echter zeer volledig en goed bruikbaar. Het ligt voor de hand dat men bij een dergelijk groot werk nooit geheel volledig zal kunnen zijn, zoals ook Snyder zich heel goed bewust blijkt te zijn, en het is hem dan ook niet kwalijk te nemen dat hij een kopie van een brief van Godolphin aan Marlborough, die zich in het Heinsius archief bevindt, over het hoofd heeft gezien. Dergelijke kleine onvolkomenheden doen echter in het geheel niets af aan de waarde

van het werk als bron voor de Europese geschiedenis en het is dan ook te hopen dat Snyder spoedig komt met zijn in de inleiding aangekondigde uitgave van de briefwisseling van Anne met Marlborough, zijn vrouw en Godolphin.

A.J. Veenendaal jr.

H.J. Scheffer, *Henry Tindal. Een ongewoon heer met ongewone besognes* (Bussum: Fibula-Van Dishoeck, 1976, 397 blz. en 76 blz. noten los toegevoegd, *f* 39,50, ISBN 90 228 3531 6).

De naam van Henry Tindal zal vele historici onbekend zijn; tot de figuren uit het eerste gelid heeft hij dan ook niet behoord, maar de beschrijving van zijn leven en activiteiten belicht belangwekkende aspecten van de Nederlandse geschiedenis in de jaren 1880-1900. Hij behoorde tot een familie van officieren en hovelingen, na 1815 in de adelstand verheven. Zijn vroeggestorven moeder Maria van der Vliet behoorde tot de Amsterdamse geldaristocratie. De vader, Willem Frederik Tindal, werd uit het leger ontslagen, omdat hij de minnaar van koningin Sophie zou zijn. Henry diende als officier in Atjeh, werd jong afgekeurd en trouwde toen met de weduwe van de beursmagnaat Willem Borski III. Het fortuin van zijn vrouw stelde Tindal in staat tot politieke acties en zakelijke ondernemingen, toen ongebruikelijk voor een heer van stand.

Hij zond vele requesten aan de Staten-Generaal, meest over militaire zaken, waarin de legerorganisatie en het regeringsbeleid het moesten ontgelden. Opschudding veroorzaakte zijn waarschuwing voor het gevaar van een onverhoedse Duitse overval, gecombineerd met een vlootbombardement op Den Haag. Nog meer sensatie bracht een brochure in 1890, waarin hij er (terecht) op wees, dat de koning feitelijk buiten staat was geraakt om te regeren. Dit leidde ook tot zijn optreden als spreker op druk bezochte vergaderingen van de radicale kiesvereniging ‘Amsterdam’, en zelfs tot een candidatuur voor de Kamer. Deze Hollandse Boulanger was echter - net als de Franse - een slecht politicus. Hoewel de inhoud van zijn geschriften vaak wel juist was, bedierf hij de zaak door een onverstandige en lawaaiïge presentatie, zodat Kamerleden en militaire deskundigen er weinig aandacht aan besteedden. Hij wilde oprecht de publieke zaak dienen en toonde ook een zekere sociale bewogenheid, maar hij miste tact en voorzichtigheid van beleid.

Geleidelijk aan raakten de politieke en militaire onderwerpen in Tindal's leven op de achtergrond en hij ging zijn tijd en geld besteden aan zakelijke ondernemingen, die nogal optimistisch waren opgezet. Hij kocht een paar zuivelfabrieken en begon met een waterleidingbedrijf met zuivering door ozonisatie. Met name dit laatste kostte zo veel geld, dat Tindal in 1901 failliet ging. Hij had nog geprobeerd een installatie aan de Russische regering te verkopen, maar stierf tijdens de onderhandelingen in Petersburg.

Belangrijker dan deze melk- en waterzaken waren Tindal's bemoeiingen met de krantenwereld. In het begin van de jaren negentig kocht hij de meerderheid van de aandelen van het door De Koo geleide dagblad *De Amsterdammer*, dat hem in zijn politieke acties vaak had gesteund. Meer dan een werktuig was deze krant - een grote financiële strop sinds haar oprichting - voor Tindal niet en van samenwerking met de autoritaire De Koo kwam niet veel terecht, zodat tenslotte de hele redactie vertrok en het dagblad een paar jaar later failliet ging. In 1892 had intussen Tindal *De Telegraaf* gesticht, een onpartijdig blad, met een goede berichtgeving, gematigd hervormingsgezind, met *De Courant* als volksuitgave. Deze bladen hadden aanvankelijk wel succes, maar zakten af toen Tindal er geld uit haalde voor zijn ozonisatieprojecten. Pas na het faillissement van deze, toen Holdert eigenaar werd,

bleek de formule een commercieel succes, ook al omdat deze het krantenvak veel beter kende dan de grillige Tindal.

Aan deze episode uit Tindal's leven voegt dr. Scheffer nog een hoofdstuk toe over de commerciële ontwikkeling van *De Telegraaf* tot 1940; dit is een zeer interessant verhaal uit het oogpunt van onze persgeschiedenis, maar het steekt compositorisch wel buiten het boek. Terecht zegt de auteur in zijn voorwoord, dat er nog veel aan de geschiedschrijving

van onze dagbladen ontbreekt; wij hopen, dat hij - met zijn grote kennis van zaken en zijn vlotte pen - er nog eens toe zal komen het zo zeer gemiste standaardwerk op dit terrein te schrijven.

In een wat nauwer verband tot Tindal staat het hoofdstuk 'De Freiherr en de Freule' over zijn zuster Willy, getrouwd met de ontslagen Duitse officier en ex-korporaal in het KNIL, von Barnekow, die meende een erfenis te vinden, maar werd teleurgesteld. Wraakzucht jegens Tindal en een andere zwager, de bierfabrikant Heineken, bracht het echtpaar tot het publiceren van schandaalverhalen over onze 'deftige' kringen - lang niet altijd van waarheid ontbloot -, die het paar tenslotte wegens belediging in het gevang deden belanden. Verwonderlijk is het vertrouwen, dat Domela Nieuwenhuis in von Barnekow als vaste medewerker van *Recht voor Allen* enige tijd gesteld heeft.

Voor zijn boeiend en levendig geschreven boek heeft dr. Scheffer zeer veel onderzoek moeten verrichten, vaak op vrijwel onbetreden terreinen. Hij heeft dit op uiterst consciëntieuze wijze gedaan en daarvan verantwoording afgelegd in een handig afzonderlijk boekje, dat een schat van gegevens voor verder onderzoek naar de behandelde onderwerpen bevat. Hij heeft zich veel moeite gegeven om allerlei in zijn verhaal voorkomende personen en bedrijven te identificeren en als het ware geen zuiveldirecteur onopgemerkt gelaten. Een belangrijk element in de documentatie vormen de mededelingen van familieleden van de Tindals, die op zeer royale wijze allerlei zaken, die voor nabestaanden niet steeds even prettig waren, met de auteur hebben besproken. De uitvoering van het ruimschoots van goed uitgekozen illustraties voorziene boek is lofwaardig.

In een werk, dat zoveel feiten en cijfers bevat, konden drukfouten en kleine onjuistheden niet geheel uitblijven; zij zijn echter schaars. Wij willen slechts een paar storende foutjes noemen. Het is niet juist, dat de Amsterdamse radicalen in een later stadium progressiefliberalen werden genoemd (158); zij bleven daarvan uitdrukkelijk gescheiden tot ze in 1901, en niet in 1902 (162), zich aaneensloten in de VDB. De Radicale Bond heeft in december 1894 het fusieplan van Treub niet verworpen (163, 279); er is geen beslissing genomen, al was het duidelijk, dat de meerderheid er niet voor voelde. De aanduiding van het manifest der Liberale Unie van 1891 als een 'enorme zwenking' (167) lijkt ons wat overdreven; de verschillen met de circulaire van 1887 waren gering en inzake het kiesrecht hield de Unie vast aan de grondwet, die kentekenen van geschiktheid en welstand eiste. Een vreemde treffer van het drukfoutenduiveltje was de omdoping van het boekje van Van Praag, *De Radicalen*, in *Racialen*! (206, n. 494).

G. Taal

J.C. Witte, *J.B. van Heutsz. Leven en legende* (Bussum: Fibula-Van Dishoeck, 1976, 157 blz., *f* 19,90, ISBN 90 228 3532 4).

De directe aanleiding tot deze publicatie was, naar de auteur ons meedeelt, het bekende werk van P. van 't Veer over de Atjeh-oorlog. Witte stelde zich ten doel de controversiële figuur die Van Heutsz bij zijn leven en na zijn dood is geweest te ontdoen van de lagen geschiedvervalsing en -verfraaiïng die daarop waren

aangebracht. Ook zocht hij naar de redenen die een dergelijke misvorming van het ‘historisch beeld’ veroorzaakten. Het resultaat is een vlot geschreven en fraai geïllustreerde levensschets van de pacificator van Atjeh en gouverneur-generaal van Nederlands Indië, waaraan een apart hoofdstuk over de ‘Van Heutsz-mythe’ is toegevoegd.

De biografie van Van Heutsz die de lezer wordt geboden bevat op zichzelf weinig nieuws

en is hier en daar nogal fragmentarisch. Dat kon in een kort bestek van honderd bladzijden misschien ook moeilijk anders. Het laatste hoofdstuk, dat ingaat op de bewondering en verguizing die Van Heutsz na zijn dood in 1924 ten deel vielen, boeide mij persoonlijk het meest. Witte ziet een duidelijk verband tussen de opkomst van de rijkseenheidsgedachte en een behoudzuchtige koloniale politiek in de jaren twintig en dertig enerzijds en het cultiveren van de Van Heutsz-legende anderzijds. Toch was Van Heutsz, zoals de auteur vaststelt, te Utrecht niet erg in de gratie. Gerretson, de schoonzoon van generaal-majoor Van Daalen die in 1907 door Van Heutsz als gouverneur van Atjeh de laan werd uitgestuurd, had weinig met hem op. Anders lag dit bij Colijn, een van Van Heutsz' vroegere ondercommandanten die door zijn chef krachtig was gepousseerd. Bij de onthulling van het Van Heutsz-monument in Amsterdam in 1935 hield Colijn een lofzang op de ontslapen ‘créateur des valeurs’.

Voor een antwoord op de vraag waarom zoveel van zijn tijdgenoten Van Heutsz als ‘een groot man’ zagen, had Witte ook kunnen verwijzen naar de dagboekaantekeningen van de Amsterdamse reder en zakenman E. Heldring. Heldring, anders een nogal nurks heer, laat zich opvallend lovend over Van Heutsz uit:

> Van Heutsz is dezer dagen overleden. Hij was een van onze weinige zeer groote mannen. Hij overwon in Indië elke sleur en bereikte, behalve de pacificatie van Atjeh, de vestiging van ons gezag door geheel Indië... In zijn goeden tijd was hij doortastend, ruw, merkwaardig helder van inzicht, ook in niet-militaire vraagstukken op politiek en financieel gebied; gezeur en etiquette minachtend, geheel de man dien wij toen in Indië met zijn angstige ambtenaars- en officierswereld noodig hadden[1].

Het is jammer dat Witte's boek wordt ontsierd door een aantal slordigheden. Zo wordt de naam van de bekende publicist Zentgraaff hardnekkig als Zendgraaff gespeld en moet de Algemeen Secretaris van het Nederlands Indische gouvernement D.F.W. van Rees het, tot in het register toe, met de eenvoudige aanduiding ‘Rees’ doen. In 1870 kwam geen cultuurwet tot stand, zoals op bladzijde 16 wordt vermeld, laat staan dat daarbij in feite het cultuurstelsel werd afgeschaft. Evenmin mag men stellen dat de Nederlandsche Handel-Maatschappij het alleenrecht voor de handel in de archipel bezat. Hiertegenover staan als pluspunten de prijzenswaardige distantie waarmee de auteur zijn hoofdpersoon behandelde en de aantrekkelijke vorm waarin hij de stof presenteerde. Witte's boek kan ertoe bijdragen, dat een breder publiek dan gewoonlijk aan historische publicaties is voorbehouden kennis neemt van een interessant stuk Nederlands koloniaal verleden.

C. Fasseur.

1. Joh. de Vries, ed., *Herinneringen en dagboek van Ernst Heldring*, *1871-1954* (Utrecht, 1970) 572.

J.H.J. van den Heuvel, *Nationaal of verzuild. De strijd om het Nederlandse omroepbestel in de periode 1923-1947* (diss. Nijmegen; Baarn: Ambo, 1976, 389 blz., ISBN 90 263 0353 x).

Als er één terrein is waarop de termen ‘verzuiling’ en ‘zuil’ algemeen van toepassing’

werden en deels worden geacht, dan is het wel de wereld van de omroep, het 'zuilenland' bij uitstek. Op een studie over deze wereld van de omroep in de eerste kwart eeuw van zijn bestaan (1923-1947 om precies te zijn, toen er nog uitsluitend radio was) promoveerde in 1976 in Nijmegen J.H.J. van den Heuvel. Centraal in zijn proefschrift staat het omroep-*bestel* en de strijd die daarom is gevoerd. Daarom gaat het in dit boek, onder voorbijgaan van vele andere aspekten, vooral om drie hoofdmomenten: het ontstaan van het omroepbestel aan het eind van jaren twintig van deze eeuw, de beginperiode van de bezetting toen een geheel nieuw bestel werd opgelegd, en de hernieuwde vormgeving aan het omroepbestel in de eerste jaren na de tweede wereldoorlog. De auteur groepeert zijn materiaal in alle drie gevallen rond de tegenstelling nationaal-verzuild. Bij de discussies over de organisatie van de omroep was steeds de essentiële vraag: moet er in principe één alles overkoepelende organisatie zijn (waarbinnen dan vanzelfsprekend de verscheidenheid van het Nederlandse volk tot uiting moet komen) of dient juist die verscheidenheid uitgangspunt te zijn (met als nagestreefde consequentie een veelvoud aan organisaties corresponderend met de belangrijkste groeperingen in de Nederlandse samenleving)? Dat deze laatste opvatting vrijwel vanaf het begin verre de overhand had kan nauwelijks verwondering wekken. Zodra bleek, dat uit het onverzuilde technische spel der experimenterende zendamateurs (dat al snel ook een commercieel aspekt kreeg) een belangrijk communicatiemedium en cultuurinstrument zou groeien, werden de confessionele leiders (en onder hen, volgens Van den Heuvel, vooral de protestantse leiders) alert. Bij de noodzakelijke regulering van één en ander door de overheid bezetten zij de essentiële posities. Van de claims van wat, na enige andere benamingen, al spoedig AVRO heette (de organisatie die pretendeerde een alles en allen omvattende vereniging te zijn) kon dan ook niets terecht komen. Het vooral uit de sfeer van het onderwijs bekende, maar zich op ook andere terreinen manifesterende, stelsel van distributie over de levensbeschouwelijke groeperingen kreeg zo als vanzelf zijn op de omroep toegesneden vorm. De laatkomer VARA kreeg daarbij, als consequentie van het systeem, de zendtijd min of meer door NCRV en KRO in de schoot geworpen.

Hoewel dit omroepbestel en deze omroepverenigingen zich opmerkelijk snel en sterk verankerden in de verzuilde samenleving (dit sluit het bestaan van tegenkrachten en scherpe kritiek overigens niet uit!), was één en ander tegen de maatregelen van de Duitse bezetter niet bestand. Stapsgewijs, maar wel in hoog tempo werd het oude bestel binnen één jaar opgerold en vervangen door één Nederlandse Omroep onder Duitse controle, zonder dat dit tot openlijk verzet leidde. Van den Heuvel heeft de essentialia zelf als volgt samengevat:

> De omroepen waren door hun krampachtige pogingen om hun organisaties in stand te houden, hun lankmoedige houding en opportunistische aanpassingswil en door hun onderlinge afgunst en rivaliteit niet in staat tegenover de Duitsers één lijn te trekken. Daardoor kwam het dat zij, in plaats van een gemeenschappelijk afweerfront te vormen, de bezetter uiteindelijk een goed functionerend omroepbestel in handen speelden. De Duitsers gingen bij de overname, zoals we gezien hebben en in het navolgende nog genoegzaam zal blijken, uiterst tactisch en geleidelijk - via Nederlandse stromannen - te werk (116/117).

Hoewel dit citaat op het eerste gezicht wellicht anders zou doen vermoeden, mag men het de auteur als een deugd aanrekenen dat hij er vrijwel volledig in is geslaagd de zo verleidelijke moraliserende toon in zaken van collaboratie en verzet te vermijden. Zijn stijl is zakelijk en verklarend-beschrijvend. De terugkeer van het Nederlandse overheidsgezag en de voorbereiding daarvan buiten Nederland en in bezet gebied, ging zoals bekend met vele

problemen, grote chaos en improvisatie gepaard. Ook ten aanzien van de radio-uitzendingen gold dat. Deze dissertatie beschrijft hoe tegen deze achtergrond de vooroorlogse verhoudingen in de omroepwereld werden hersteld. Want herstel is het woord dat het eindresultaat het best aanduidt. Het leek er overigens enige tijd op dat het anders zou gaan. Vanuit uiteenlopende achtergronden en met verschillende motieven waren de voorstanders van de zogenaamde 'nationale omroep' namelijk korte tijd bijzonder sterk. Zowel bij het militair gezag als in de regering, waarbinnen geestdriftige aanhangers van de doorbraak enige tijd een hoofdrol speelden, vond men overtuigde aanhangers van dat denkbeeld. De minister-president Schermerhorn was niet de minst actieve onder hen. Al snel bleek de kracht van deze vernieuwers echter geringer dan vermoed en zij moesten concessies doen. De traditionele omroepverenigingen, in eerste instantie in de verdediging gedrukt, vonden hun kracht vooral in hun claim op rechtsherstel en via die weg in hun praktische monopolie van de middelen om uit te zenden. Zoals VARA-bestuurder J.B. Broeksz zei: 'Het is alleen hun materieel bezit geweest dat hen er doorheen heeft gesleept' (215). Vanuit die positie konden zij later weer terugkomen en de vroegere verhoudingen herstellen. De regeling die in 1947 werd getroffen was, net als die van 1930, een complete overwinning voor de verzuilers. De NRU was niet meer dan een doekje voor het bloeden van de voorstanders van een nationale omroep.

Tot zover de sterk vereenvoudigende samenvatting van deze interessante, goed gedocumenteerde en niet te moeilijk leesbare dissertatie. Het is ook een nuttig boek voor wie geïnteresseerd is in het systeem van de verzuiling. Het volle licht valt op het organisatorisch aspekt van dit heersende stelsel. De auteur heeft zich, zoals het een goed promovendus betaamt, heel strak aan dit object gehouden (hoewel vanzelfsprekend korte verwijzingen naar achtergronden, medebepalende factoren en dergelijke niet ontbreken). Men kan hem dit nauwelijks euvel duiden, maar in één opzicht valt het toch zeer te betreuren en had men, zeker gezien de titel van het boek en de daarmee overeenstemmende bedoeling van de schrijver, toch meer mogen verwachten. De andere zijde van de tegenstelling nationaal - verzuild wordt namelijk in een aantal opzichten verwaarloosd, blijft erg in de schaduw. Het idee van een nationale omroep kon en kan vele vormen aannemen en de voorstanders ervan konden en kunnen vanuit zeer verscheiden achtergrond en met sterk uiteenlopende motieven denken en handelen. Van deze zaken blijft men in dit boek niet onkundig, maar zij worden slechts mondjesmaat toegediend en dan meestal vaag en onduidelijk. Voor een deel kan dit natuurlijk liggen (en lag het ook) aan de vaagheid en onduidelijkheid van die ideeën en de voorstanders ervan, maar het zou toch wel degelijk mogelijk zijn geweest (en in zekere zin ook nodig!) om een aantal van deze ideeëncomplexen wat nader uiteen te zetten. Zo valt er, om enkele voorbeelden te noemen, meer te zeggen over de AVRO-opvattingen van vóór de oorlog, over de motieven van de Duitse bezetter en hun Nederlandse steunpilaren, over de consequenties van de doorbraak voor de radio-omroep en over de VPRO-denkbeelden inzake de nationale omroep. Het ontbreken hiervan verzwakt het boek. Minder dan nodig en gerechtvaardigd is in deze dissertatie de verliezer van de strijd nationaal-verzuild aan bod.

Geenszins als omissies in dit boek aan te merken zijn een aantal aspekten en onderwerpen die zich naar aanleiding van lezing opdringen en derhalve om voortgezette studie vragen. Slechts enkele ervan kunnen hier worden aangestipt. Zo

valt het op hoezeer elk der omroeporganisaties, naast de vele onderlinge overeenkomsten, een eigen geschiedenis heeft, samenhangend met aard, interne structurering en plaats van de zuil waarbij zij behoren, maar evenzeer met de bekwaamheden, zwakheden en ambities van de leidende figuren. Speciaal moge gewezen worden op de positie van de AVRO, heen en weer geslingerd

tussen de pretentie en ambitie de enige en algemene te zijn en het gevaar om zelfs geheel het loodje te moeten leggen. Ook de VPRO, als curieus randverschijnsel maar toch essentieel bij het bestel behorend, zou een aparte studie verdienen.

Opmerkelijk is verder de in dit boek niet als zodanig gesignaleerde maar er wel uit op te maken tegenstelling tussen enerzijds de 'organisatorische' coalitie NCRV-KRO-VARA tegen de AVRO en anderzijds de 'maatschappelijke' coalitie NCRV-KRO-AVRO tegenover de VARA. Van dit vraagstuk is de stap naar de inhoud van het uitgezondene en de functie daarvan in de verzuilde samenleving niet zo groot meer. Buitengewoon boeiend zou een studie kunnen zijn met als één der vragen welke rol de radio-uitzendingen speelden in het stelsel van sociale beheersing dat bij de verzuiling behoort. Van den Heuvel heeft zich wijselijk niet op deze vanuit zijn onderwerp gezien kronkelige zijpaden (die echter vanuit ander oogpunt hoofdwegen kunnen blijken) begeven. Het kan niettemin mede als de verdienste van zijn werk gezien worden dat deze kwesties zich opnieuw zo duidelijk als te bestuderen onderwerpen manifesteren. In die zin is het niet alleen een nuttig en interessant boek, maar ook een stimulerend.

J.C.H. Blom

Kroniek

Personen, instellingen, tentoonstellingen, onderwijs

De Rotterdamse lector W. Blockmans, gevormd aan de Gentse universiteit, heeft de publicaties betreffende de representatieve instellingen van wijlen Professor J. Dhondt in één boekdeel gebundeld onder de titel: *Estates or Powers. Essays in the Parliamentary History of the Southern Netherlands from the XIIth to the XVIIIth Century* (Standen en Landen, LXIX; Heule: UGA, 1977, 279 blz.). In een korte maar indringende inleiding analyseert en situeert Blockmans de institutionele bedrijvigheid van Dhondt en onderstreept daarbij onder meer dat Dhondt een duidelijk onderscheid maakte tussen politieke façade en politieke macht en dat hij het fenomeen van de Statenvergaderingen als het resultaat van een eeuwenlang groeiproces zag. Naast andere interessante beschouwingen wijst Blockmans erop dat recente literatuur meestal Dhondts inzichten bevestigt, uitgezonderd dan zijn opvattingen betreffende de rol van de kleinere steden, het platteland en de Staten in Vlaanderen van de veertiende tot de zestiende eeuw. De inleiding is gesteld in het Engels en in het Nederlands, de bijdragen van Dhondt zijn geschreven in het Frans (3) en in het Nederlands (3), telkens gevolgd door een Engelse samenvatting. Achteraan vindt men een zeer nuttig 'Bibliographical and critical supplement'.

M.B.

Ter gelegenheid van het afscheid van C.D. Goudappel op 1 juni 1977 als gemeentearchivaris van Delft is een keuze uit diens publikaties verschenen onder de titel *Delftse historische sprokkelingen. Grepen uit de geschiedenis van Delft en omstreken* (Delft: Elmar, 1977, 163 blz., *f* 17,90, ISBN 90 6120 110 1). Het zijn een aantal populair-wetenschappelijke artikelen die een zo geschakeerd mogelijk beeld geven van de Delftse geschiedenis; voor het merendeel verschenen ze in gemeentelijke bladen en dagbladen, met name in de *Delftsche Courant*. Het eerste artikel, waarin een aantal misvattingen over de ondertrouw- en de huwelijksdatum van Jan Vermeer worden rechtgezet, is nog niet eerder verschenen. De bundel wordt afgesloten met een bibliografie van Goudappel over de periode 1946-1975.

Th.S.H.B.

De directeuren van Teylers stichting en de leden van Teylers Tweede Genootschap hebben voor het jaar 1978 de volgende prijsvraag uitgeschreven: 'Een studie over het functioneren van de Unie van Utrecht en met name over de opvattingen en discussies over deze unie in de zeventiende en/of achttiende eeuw'. Ter toelichting wordt opgemerkt: 'Voorzover het de zeventiende eeuw betreft, zal vooral aandacht dienen te worden geschonken aan de

politiek en aan de opvattingen in deze van de Stadhouders en hun aanhangers en van figuren als Oldenbarnevelt, Hugo de Groot, Johan de Witt, Pieter de la Court, Alexander van der Capellen. Ook de opvattingen over de unie in de kring van de gereformeerde kerk en de rol gespeeld door Zeeland en de landprovincies alsmede door de stad Amsterdam behoren in de beschouwing te worden betrokken.

In een studie over de achttiende eeuw dient eveneens aandacht te worden besteed aan de Stadhouders en hun aanhangers (figuren als Bentinck van Rhoon, R.M. van Goens, E. Luzac, A. Kluit, L.P. van de Spiegel), aan de gereformeerde kerk, aan de kleinere gewesten en de stad Amsterdam. Behalve leidende figuren in het kamp van de staatsgezinde regenten en een prominent staatsman als Van Slingelandt is natuurlijk ook de patriottenbeweging in het kader van dit onderwerp van eminente betekenis (men denke aan mannen als Van der Capellen tot den Pol en Pieter Paulus, aan de patriotse ballingen alsmede aan publikatie als de "Grondwettige Herstelling")'.

Desgewenst kan men ook volstaan met een afgeronde studie over een periode of belangrijke episode. Het antwoord kan bestaan uit een voor publicatie gereedgemaakt artikel of uit een korte al of niet publiceerbare inleiding van bijvoorbeeld vijf bladzijden, vergezeld van publicaties, merendeels verschenen gedurende de laatste drie jaar vóór 1 januari 1981 en waarvan de indiener één der hoofdauteurs is. De antwoorden dienen vóór 1 januari 1981 te worden ingezonden bij Teylers Stichting, Damstraat 21, Haarlem.

G.N.V.D.P.

L. Dankaert, e.a., *Belgica in Orbe. Belgen en de Wereld. Catalogus* (Brussel: Gemeentekrediet van België, 1977, 105 blz., Wett. Dep. D/1977/0348/9). Het Gemeentekrediet van België, een der grote financiële kredietinstellingen van België, heeft reeds bij herhaling door publicaties en tentoonstellingen blijk gegeven van zijn belangstelling voor de geschiedenis van de Belgische instellingen en gemeenten. De in 1977 ingerichte tentoonstelling naar aanleiding van het wereldcongres der bibliothecarissen oversteeg echter dit nationale kader en koos als thema 'de wereld gezien door de Belgen'. Een dergelijk wereldwijd onderwerp kan natuurlijk moeilijk in een overzichtelijk en afgeronde tentoonstelling worden gevat. De 115 nommers betreffen landkaarten, reisbeschrijvingen, gravures, schilderijen, maar ook archeologische voorwerpen, scheepsmodellen, etc. Noteren wij dat 'Belgen' werd opgevat in zijn oude betekenis en ook een aantal personen uit de Noordelijke Nederlanden in deze 'kaleidoscoop' werden opgenomen.

R.V.U.

Het geïllustreerde boek in het westen van de vroege middeleeuwen tot heden. Catalogus (Brussel: Koninklijke Bibliotheek Albert I, 1977, 244 blz., Wett. Dep. D 1977/0020/14). Ter gelegenheid van het wereldcongres der bibliothecarissen dat te Brussel doorging heeft de Koninklijke Bibliotheek te Brussel een tentoonstelling gewijd aan de geschiedenis van de boekverluchting in West-Europa vóór 1950, waarbij echter uitsluitend werd gebruik gemaakt van het eigen bezit der bibliotheek. De rijk geïllustreerde catalogus (20 kleurplaten en 132 zwart-wit reprodukties) is het werk van P. Dumon voor de miniatuurkunst (tot het einde der veertiende eeuw), van J. Mélard en F. Vanwijngaerden voor de late middeleeuwen, van L. Maka voor renaissance, barok en rococo, van J.M. Horemans voor het neo-klassieke en

romantische boek en van A. Raman voor de twintigste eeuw in België en Frankrijk. Elke periode uit de cultuurgeschiedenis wordt in een inleidend opstel gekenschetst en bedacht met een overzicht van een algemene bibliografie. De 181 nommers worden daarna afzonderlijk besproken, echter zonder dat daarbij nog een specifieke bi-

bliografie wordt aangehaald. Ondanks de lacunes voortkomende uit de onvermijdelijke leemten in de collecties van de Koninklijke Bibliotheek, biedt deze catalogus een fraai en handig overzicht van een brok kunst- en cultuurgeschiedenis.

R.V.U.

In de stroom manifestaties die het Rubensjaar in België heeft voortgebracht, komt een speciale vermelding toe aan de tentoonstelling die de Koninklijke Bibliotheek te Brussel wijdde aan Anthonio de Succa (vóór 1568-1620). Deze edelman en schilder was niet slechts een stad- en tijdgenoot van Rubens, maar de grote meester tekende verschillende figuren na uit het schetsboek, waarin De Succa een verzameling had aangelegd van in zijn ogen authentieke afbeeldingen van vorstelijke personen. Hiertoe had hij verschillende steden in de Zuidelijke Nederlanden afgereisd, mogelijk min of meer in opdracht van de aartshertogen, om de daar aanwezige kunstwerken zorgvuldig te copiëren. Zijn schetsboek, waaruit tal van historische werken bij herhaling illustratiemateriaal hebben geput, was aan een restauratie toe. De Koninklijke Bibliotheek heeft de gelegenheid te baat genomen om de losgemaakte folio's ten toon te stellen en het geheel aan een grondig onderzoek te onderwerpen. De catalogus van de tentoonstelling M. Comblen-Sonkes en C. Van den Bergen-Pantes, ed., *Memoriën van Anthonio de Succa. Catalogus* (2 dln., Brussel Koninklijke Bibliotheek Albert I, 1977, XXXIV + 264 blz., Wett. Dep. D/1977/0020/6), eveneens verschenen als deel VII van 'Bijdragen tot de Studie van de Vlaamse Primitieven' van het Nationaal Centrum voor Navorsingen over de Vlaamse Primitieven (Brussel), is zo uitgegroeid tot een basisdocument voor politieke historici, kunsthistorici en cultuur-historici.

Deel II is in feite de uitgave van het manuscript van De Succa met een volledige fotografische weergave ervan en een transcriptie van de tekstgedeelten. Dit laatste is geenszins overbodig daar de soms zeer slordig en snel geschreven aanduidingen van De Succa niet steeds makkelijk te ontcijferen zijn. De uitgevers hebben het er op dat punt vrij goed van afgebracht. Bij de steekproeven die wij namen konden wij alleen voor fol. 3 v° enkele onjuistheden ontdekken. Daar staat duidelijk *predicator* (waarvan de uitgang *-es* is weggesneden) door de uitgevers gelezen als *Predicators*; hun *christianum* aldaar is eveneens een mislezing voor *christiani*, zoals niet slechts uit de vorm van de letters blijkt, maar ook door de zin wordt gevraagd. Hun *extremu* daar is natuurlijk *extremum*, blijkens de inhoud van de zin en blijkens de afkortingsstreep boven de *u*. Op fol. 8 r° moet *Willemi de Damipetra* natuurlijk gelezen worden *Willelmi de Dampetra* en op fol. 8 v° is het onbegrijpbare *ecclesie* daar een foutieve interpretatie van *etc*.

Deel I bevat een grondige codicologische beschrijving van het manuscript, waarbij ook alle voorstellingen zo goed mogelijk worden geïdentificeerd, en de kunstwerken die voor De Succa als uitgangspunt dienden, worden beschreven, eventueel met een beroep op andere bronnen en literatuur. Het geheel is afgerond door een aantal opstellen die de betekenis van het manuscript nader omschrijven. Zo krijgen wij een kritische biografie van De Succa door C. Van den Bergen-Pantens, een situering van het werk in de toenmalige historiografie door A.-M. Bonenfant-Feytmans, een commentaar over de opzet en de werkwijze van de auteur door M. Comblen-Sonkes en een evaluatie van de waarde van de bron door dezelfde, terwijl C. Gaier de

voorstellingen van de militaire klederdracht erin bespreekt. De vertaling van al deze bijdragen, die alle in het Frans werden opgesteld, is doorgaans bevredigend.

R.V.U.

De eerste bijdrage van de nieuwe onderwijscommissie van het NHG aan deze Kroniek dreigt meteen al een veel te omstandig verhaal te worden. Toch, wil men de talrijke aspecten van het onderwijs in 'geschiedenis en staatsinrichting' - zo heet het vak in het Koninkrijk der Nederlanden officieel - recht doen, dan komt men met een enkel alineatje niet uit. De commissie is overtuigd dat geschiedbeoefening en geschiedenisonderwijs een duidelijk belang hebben bij elkanders welzijn. Dat belang kan echter alleen dan goed worden behartigd als de één weet waar de ander aan toe is. Vandaar deze schets van de situatie waarin het onderwijs in dit schoolvak zich bevindt. Het is een schets in grote lijnen. Het zal wellicht later mogelijk zijn bepaalde aspecten ervan nader uit te werken.

Dat persoonlijke herinneringen aan het onderwijs dat men vroeger zelf 'genoten' heeft wellicht geen goede gids meer zijn in het hedendaagse onderwijsland blijkt bijvoorbeeld al als wij op de vakdidaktiek letten. In een recent werk, L.G. Dalhuizen, P.A.M. Geurts en J.G. Toebes, ed., *Geschiedenis op school* (1e dr. Groningen, 1976; 2e dr. 1977) wordt geconstateerd dat er naast de oude 'epische' doceermethode, die lange tijd door zeer velen alleenzaligmakend werd geacht, tal van andere werkvormen naar voren zijn gekomen, en dat de didaktiek van het vak in een professioneler en wetenschappelijker fase is beland. Het is dan ook voor de insiders duidelijk dat vooral geschiedenisdidaktici, afzonderlijk en gezamenlijk, worden geconfronteerd met bepaalde problemen die de positie van het vak in de school raken. Te denken valt aan:

1 Welke nieuwe opvattingen ten aanzien van de vakbeoefening kunnen van belang zijn, voor welke schooltypen en welke leeftijdsgroepen? Wat kan dan het gevolg zijn voor de nieuwe leerplannen die men wil gaan maken?
2 Hoe stelt men, uiteraard in overleg met andere docenten, binnen de toegemeten tijd evenwichtige programma's samen voor de opleiding van geschiedenisdocenten?
3 Bij welke inzichten uit de onderwijskunde kan de geschiedenisleraar baat vinden en hoe moet men die inzichten voor hem 'vertalen'?
4 Welke nieuwe leermiddelen - waaronder veel audiovisuele - zijn bruikbaar en welke niet?
5 Wat is er nodig voor de her- en bijscholing van docenten die al lang in het ambt staan, zowel op het gebied van de didaktische als ten aanzien van inhoudelijke aspecten?
6 Hoe kan men de studenten helpen met het 'vertalen' van op college gedoceerde stof die aan leerlingen kan worden gepresenteerd?

De Vereniging van Leraren Geschiedenis en Staatsinrichting in Nederland (VGN) is wellicht, al was het alleen door haar orgaan *Kleio*, in vrij brede kring bekend. De redactie van het blad ziet gelukkig kans tussen veel didaktische bijdragen ook artikelen en recensies over het vak op te nemen. De kwaliteit van het visitekaartje van de vereniging mag ons er intussen niet toe brengen de ernstige problemen waarvoor ze zich geplaatst ziet over het hoofd te zien. De vereniging, die al sinds jaren open staat voor alle docenten in het vak, ongeacht de schoolsoort waar ze lesgeven, heeft lang op een breed terrein een pioniersfunctie vervuld. Door recente veranderingen evenwel dreigt thans een zeker functieverlies op te treden. Onder meer door de oprichting, in 1972, van de Commissie Modernisering Leerplan (CML) voor geschiedenis en

staatsinrichting, een officiële adviescommissie (waarover verderop meer) en de veranderingen ten aanzien van de subsidiëring van een aantal verenigingsaktiviteiten dreigt een situatie te ontstaan waardoor de VGN, tegen haar eigen wens in, haar werk beperkt ziet tot niet veel meer dan de behartiging van de belangen van haar leden. Gelukkig is men zich het gevaar bewust.

Wat de docentenopleidingen betreft is op de Pedagogische Akademies (PA) de positie van de zogenaamde 'zaakvakken', waar men geschiedenis toe rekent, al sinds jaren vrij

ongunstig. Geschiedenis is geen verplicht vak meer, en het wordt bovendien maar al te vaak gekozen door leerlingen die er voordien nog maar heel weinig aan gedaan hebben. En de PA zelf, waar didaktische scholing vrij sterk wordt beklemtoond, kan in zulke vakinhoudelijke tekorten niet gemakkelijk voorzien. Tegen deze achtergrond worden vele symptomen van dilettantisme en verwaarlozing van het historisch aspect die zich op basisscholen hebben voorgedaan, begrijpelijk, bijvoorbeeld bij allerlei wereldorientatie-experimenten. Wij komen daar nog op terug.

Met de nieuwe lerarenopleidingen is het, dunkt ons, beter gesteld. Hoewel hier, ook wat de geschiedenisopleidingen betreft, vrij wat variatie te signaleren valt, mag men aannemen dat er een toegewijd type jonge vakleraren wordt opgeleid. Zij zijn bestemd voor het tweede- en derde-graadsveld. Natuurlijk is de duur van de opleiding, gezien de dubbele bevoegdheid die men verwerft, vrij kort. Natuurlijk is er ook hier bij leerlingen, gezien de vooropleiding, vaak van een vrij ongunstige startsituatie sprake. Toch ziet het er naar uit dat velen uit deze groep, wellicht na wat vallen en opstaan, de voor ons vak ongunstige situatie in een groot deel van het tweede- en derde-graads veld (bij het MAVO en het LBO met name) zullen kunnen verbeteren. Op de mogelijkheid dat een bewindsman - bijvoorbeeld in verband met de komst van een middenschool - de grenzen van de graadsvelden gaat verleggen gaan wij hier niet in.

Voor de MO-opleidingen, die 'afgebouwd' zouden worden, en waarvoor ook, kort geleden, vrij abrupt, een besluit tot het invoeren van een schoolexamen is afgekondigd, zijn de perspectieven thans wellicht wat gunstiger geworden. Daarmee willen wij niet zeggen dat een volstrekt ongewijzigd voortbestaan ons gewenst lijkt. Maar anderzijds dient ook gezegd te worden dat opheffing van dit type eerstegraadsopleiding, dat vele jaren lang goede leraren aan de markt heeft gebracht, zeker onjuist zou zijn, met name ook zolang geen goede andere part time opleidingen gesticht en van de grond gekomen zijn zowel voor hen die leraar willen worden alsook voor diegenen die zich alleen maar onder goede leiding in een vak willen verdiepen.

De universiteit gordt zich al aan om haar eerste graadslerarenopleiding binnen een toekomstig Posthumus-bestel vorm te geven. Daarbij is het een open vraag hoe de selectie voor een doctoraal dat als lerarenvariant wordt aangeduid zal verlopen, temeer omdat de toebedeelde tijd voor het op het ambt gerichte deel van de opleiding in de eindfase van het geheel gesitueerd is. Men schijnt het er, onder historici, wel ongeveer over eens te zijn hoe die tijd (twee maanden 'bijkleuring' en twee maanden oriëntatie vóór het doctoraal en zes erna) gebruikt kan worden. Maar die late oriëntatie op een toekomst als docent - een contrast met de overige opleidingen - kan ongewenste psychologische effecten gaan opleveren, ook omdat het risico bestaat dat te pure didaktische vorming zal volgen op een eveneens te pure opleiding in vakinhoudelijke zin.

Wat de *her- en bijscholing van docenten* betreft is er de laatste jaren veel veranderd. Later dan voor andere schoolvakken gingen voor geschiedenis en staatsinrichting applicatie-cursussen voor docenten bij het middelbaar algemeen vormend onderwijs (MAVO) en het lager beroepsonderwijs (LBO) van start. Honderden docenten hebben inmiddels met goed gevolg die cursussen afgelopen, en zodoende hun rechtspositie verstevigd en hun vakkennis verdiept en aangevuld. Een voor het onderwijs belangrijk

effect is dat de toevoerkanalen van de wetenschappelijke geschiedbeoefening naar deze scholen, die in ernstige mate verstopt geraakt waren, weer wat zijn opengeblazen.

Intussen was echter de subsidiëring van VGN-aktiviteiten als postacademiale vorming, didaktiekconferenties en studiedagen voor jonge leraren in gevaar gekomen. Het ziet er naar uit dat men er, in overleg met de ambtenaren van de afdeling her- en bijscholing van

het departement, nog wel het een en ander van zal kunnen veilig stellen, maar niet alles. De programmacommissie voor de her- en bijscholing van eerstegraads docenten - een VGN-commissie - heeft gepoogd van de nood een deugd te maken door in een nieuwe opzet van de postacademiale vorming de vakinhoudelijke en de didaktische aspecten te integreren. Het is echter nog niet te voorzien of deze opzet voldoende zal aanslaan bij de docenten, die aan deze aktiviteiten vrijblijvend deelnemen en onder wie er velen zeer gehecht waren aan de postacademiale bijeenkomsten in de oude vorm.

Over de situatie van het geschiedenisonderwijs bij de verschillende schoolsoorten valt eveneens het een en ander te zeggen. Men mag aannemen dat het geschiedenisonderwijs aan veel basischolen òfwel beangstigend wereldoriënteerderig, òfwel benauwend ouderwets wordt gegeven. Het is echter onmogelijk gebleken hierover nauwkeurig gegevens te verzamelen, en daardoor onttrekt het zich ook aan onze waarneming hoe groot misschien tussen deze uitersten de groep onderwijzers is van wier aktiviteiten men voor de toekomst meer mag verwachten. Er is echter één kentering te signaleren die tot optimisme stemt. Terwijl de contourennota van de vorige bewindsman alle wereldoriëntaties nog zonder enige bedenking of nuancering als een positief te waarderen verschijnsel begroette, komen er thans bedenkingen naar voren tegen het dilettantisme en de verschraling die er hier en daar in te signaleren zijn. Uit een aanvraag die onlangs werd opgesteld teneinde onder auspiciën van de Stichting voor de Leerplanontwikkeling (SLO) te komen tot een experimenteel projekt voor de gezamenlijke maatschappijvakken in het basisonderwijs blijkt een duidelijk verlangen weer meer rekening te gaan houden met wat de wetenschapsbeoefening aan de school kan leveren.

Bij het lager beroepsonderwijs, waar geschiedenis en aardrijkskunde als één vak gedoceerd worden, hebben de leerkrachten met deze integratie nog steeds grote moeite. Veel van de beschikbare leermiddelen voor het vak zijn niet van goede kwaliteit. Recente veranderingen in de programma's van de onderbouw van deze scholen, waar het leerlingental achteruitloopt, werden onvoldoende begeleid. Het is begrijpelijk dat velen zich de geïsoleerde en ongunstige situatie van dit onderwijs in het bijzonder aantrekken. Helaas leidt dit echter niet altijd tot een optreden waar ieder vrede mee kan hebben. Initiatieven onder auspiciën van de gezamenlijke Pedagogische Centra en uitgevoerd door een kleine groep docenten maatschappijleer hebben enkele jaren geleden zowel de geografen als de historici onaangenaam verrast. Het is te hopen dat juist voor dit onderwijs de komst van de docenten die in de nieuwe lerarenopleidingen worden geschoold op den duur de nodige verbetering zal brengen.

Bij het MAVO, HAVO (hoger algemeen vormend onderwijs) en VWO (voorbereidend wetenschappelijk onderwijs) is de situatie weinig overzichtelijk. Wellicht is de toestand bij het VWO het gunstigst en bij het MAVO het ongunstigst, terwijl het moeilijk blijft over het nog jonge HAVO duidelijke uitspraken te doen.

Een zorgelijk punt vormen in deze gehele sector de eindexamens. Toen een aantal jaren geleden naast het schoolonderzoek een centraal schriftelijk werd ingesteld was het duidelijk dat het moeilijkheden zou opleveren dit ook voor geschiedenis en staatsinrichting in te voeren. Van de toen sinds kort ‘geldende’ eindexamenstof, de ‘onderwerpen’ en de laatste vijftig jaar, leende alleen die halve eeuw zich, wellicht, voor zo'n centraal schriftelijk. In VGN-kring, waar de meningen over de wenselijkheid ervan van het begin af verdeeld waren, maakte men zich sterk voor de gedachte dat

invoering slechts zou mogen plaatsvinden na grondige bezinning en degelijke experimenten. Daarom kwam, als staatscommissie, de Commissie Eindexamenexperimenten Geschiedenis en Staatsinrich-

ting (CEGES) tot stand. Nu zij, nadat zestien tussentijdse rapporten gepubliceerd zijn[1], de fase van de eindrapportering begint te naderen, is de discussie in de VGN weer opgeleefd. Die discussie is zelfs heftig geworden. Hoewel dat uiteraard geen overweging is die de principiële debatten of de evaluatie van de experimenten mag beïnvloeden, is bij dit alles ook de vraag in het geding of een voortbestaan zonder centraal schriftelijk wel gunstig is voor het vak. Zou het geen 'soft option' gaan worden een vak in je pakket te nemen waarvoor je geen centraal schriftelijk hoeft te doen? Al bij al lijkt de heftigheid van de discussies in VGN-kring wel eens misplaatst. Zijn er voor het vak geen belangrijker zaken aan de orde? Is dat hele eindexamen, zoals het nu geregeld is, geen onzin? Nog onlangs heeft een geschiedenisleraar, in een stelling gevoegd bij zijn proefschrift, er zijn afschuw over uitgesproken. En het heet immers dat men er ook 'ten departemente' wel weer af wil.

Die heftige discussies over het eindexamen zijn ook nog een uitzondering die een regel bevestigt: doorgaans is de eensgezindheid onder historici-in-het-onderwijs groot. Aan de negatieve commentaren die de VGN onlangs ten beste heeft gegeven op een drietal CML-rapporten mag men niet te zwaar tillen. Die Commissie Modernisering Leerplan voor geschiedenis en staatsinrichting heeft een vijftal jaren bestaan. Allereerst trachtte zij een overzicht te krijgen over de haar toebedeelde taak, wat tot een inventarisatierapport leidde[2]. Ook aan het onderwijs in de staatsinrichting heeft zij een rapport[2] gewijd, wat niet overbodig was omdat geschiedenisleraren nog maar kort geleden abrupt bevoegd zijn verklaard om ook dat vak te doceren. Er verscheen bovendien een klein rapportje over 'actualiteit en het geschiedenisonderwijs'[2]. Toen in 1977 de drie rapporten (over geschiedenis in basisonderwijs, lager beroepsonderwijs en MAVO, HAVO en VWO verschenen die door de VGN vrij kritisch zijn ontvangen was de CML al weer bijna ter ziele. Toch zag zij nog kans een drietal rapporten te voltooien waaraan reeds lang gewerkt was. Naast een eerder rapport over archief en geschiedenisonderwijs[2] zijn er nog twee gekomen, één over het museum en dat onderwijs[3], en één over de relatie tussen de archeologie en het schoolvak geschiedenis[3]. En tenslotte kwam een rapport[3] tot stand dat een gematigd-positief oordeel uitspreekt over wat, om het omstreden en ongrijpbare woord integratie te vermijden, het samenspel der vakken is genoemd. Doelbewust zijn in die gematigd-positieve benadering ook andere dan maatschappijvakken betrokken. Toch mag die waardering opmerkelijk heten, ook tegen de achtergrond van de aandrang, van vele zijden, om tot vakkenintegratie, tot 'clustering' met name van die maatschappijvakken te komen.

Met de vertegenwoordigers van de CML's voor de andere maatschappijvakken, dat mag hier terloops nog wel even vermeld worden, is er steeds een goede samenwerking geweest. Dat geldt ook voor de vertegenwoordigers van het vak maatschappijleer, wat des te opmerkelijker mag heten omdat er zich op en om het

1. Een beperkt aantal van deze mededelingen van CEGES is op aanvraag nog verkrijgbaar (Postbus 6, Overveen).
2. Op aanvraag gratis verkrijgbaar (Postbus 6, Overveen).
2. Op aanvraag gratis verkrijgbaar (Postbus 6, Overveen).
2. Op aanvraag gratis verkrijgbaar (Postbus 6, Overveen).
2. Op aanvraag gratis verkrijgbaar (Postbus 6, Overveen).
3. Staatsuitgeverij, Den Haag.
3. Staatsuitgeverij, Den Haag.
3. Staatsuitgeverij, Den Haag.

terrein van dat schoolvak gedurende de laatste jaren tal van ruzies en onaangenaamheden hebben voorgedaan.

Het einde kwam voor de CML voor geschiedenis en staatsinrichting vrij plotseling. Dat reorganisatie en een zekere standaardisering van de ruim twintig CML's nodig was, dat zij alle onder de vleugels van de Stichting voor de Leerplanontwikkeling zouden gaan werken, dat was, voor alle betrokkenen, een uitgemaakte zaak. Zij zouden Adviescommissies voor de leerplanontwikkeling (ACLO's) gaan worden. Maar de abrupte aan-

kondiging dat zo'n verandering op handen was, gevolgd door een jaar van moeizaam onderhandelen er over, dat werkte sterk ontmoedigend. En de deur ging voor velen dicht toen de bewindsman bepaalde dat toekomstige ACLO-leden vrij moesten zijn van commercieel belang bij leermiddelen. Het zal, zo lijkt het nu, nog wel even duren voor er een ACLO voor geschiedenis en staatsinrichting bijeen is. Maar geschiedenis is bepaald niet het enige vak waar de zaken door dit alles ietwat in het ongerede zijn geraakt.

Dit neemt intussen het feit niet weg dat, al bij al, de situatie van het schoolvak geschiedenis, al zijn er knelpunten en problemen te over, niet al te ongunstig genoemd mag worden. Er is veel te verbeteren, en veel te verdedigen, maar de leerkrachten zijn er, eensgezind genoeg, toe bereid dat te doen.

D.J.R.

Tijdens mijn studiereis door de VS als Fulbright-bursaal had ik het voorrecht dr. Richard Ekman te ontmoeten, een historicus die onderdirecteur is van de National Endowment of Humanities. Deze NEH is een van de vele instituten in de VS die overheidsgelden kanaliseren naar onderzoekers. Onderwerp van ons gesprek was mijn vraag of er een bedreiging van het geschiedenisonderwijs in de VS is door het opdringen van bepaalde sociale wetenschappen.

Richard Ekman moest die vraag tot zijn spijt bevestigend beantwoorden. In het voortgezet onderwijs in de VS wordt volgens hem geschiedenisonderwijs steeds minder gegeven door historici. De verantwoordelijkheid voor deze ontwikkeling ligt volgens hem in belangrijke mate bij de historici en dan vooral bij de American Historical Association. Volgens hem heeft de leiding van de AHA, en daarbij gesteund door de leden, de neiging zich van het geschiedenisonderwijs af te wenden en zich terug te trekken in de ivoren toren van de geschiedwetenschap.

Kort voor ons gesprek had Richard Ekman over dit onderwerp een lezing gehouden op een officiële bijeenkomst van de AHA. In die rede wees hij op de grote belangstelling bij een breed publiek voor wat hij noemde ‘historically-oriented shows’. Hij gaf daarbij als voorbeeld de kijkdichtheid voor een lange tv-serie genaamd ‘Adams Chronicles’ waarin de geschiedenis van de Adams-familie werd verteld. Deze lange serie had een constant aantal kijkers van 20 miljoen.

Bibliotheken, musea, omroeporganisaties zouden hun staven met historici moeten kunnen uitbreiden gezien de belangstelling van een breed publiek, maar het gebeurt niet. Er komen volgens Ekman te weinig historici van de universiteiten. Veel studenten kiezen voor ‘area studies’ zoals Asian Studies en Latin American Studies en niet voor de geschiedwetenschap als zodanig. Deze ‘area studies’ horen bij de sociale faculteiten en niet bij de ‘humanities’.

Uit een AHA-rapport over de situatie van het geschiedenisonderwijs concludeerde Ekman dat in de meeste staten van de VS geschiedenisdocenten als zodanig gekwalificeerd kunnen worden nadat ze ‘general social science courses’ hebben gevolgd.

De vraag ligt voor de hand of dit verhaal van de Amerikaanse historicus dr. Richard Ekman iets van doen heeft met ons land. Het lijkt mij van wel. Ook al is er een VGN en ook al heeft het NHG een onderwijscommissie. Zo is geschiedenis in de laatste klassen van het voortgezet onderwijs een keuzevak en is maatschappijleer verplicht. Daarbij komt dat het geven van maatschappijleer door de vereniging van

maatschappijleerdocenten geclaimd wordt voor politicologen, sociologen en cultuur-anthropologen. Een volgende, beslist niet denkbeeldige stap is, dat politicologen ook de eigentijdse geschiedenis in de hoogste klassen van het voortgezet onderwijs gaan geven.

Het komt mij voor dat het NHG erg alert moet worden op ontwikkelingen in het geschiedenisonderwijs. En daarnaast zouden de leden van het NHG zich makkelijker beschikbaar moeten stellen voor het schrijven over historische onderwerpen voor een breder publiek dan de eigen vakgenoten. Het komt mij voor dat historici het schrijven voor vakgenoten in gespecialiseerde vaktijdschriften voor hun eigen imago van groter betekenis achten dan het schrijven voor een breder publiek. Dat wordt vaak met populariseren afgedaan en dit woord heeft een ongunstige klank. Als hoofdredacteur van Keesings Onderwijsbladen heb ik vaak veel moeite om historici zo ver te krijgen dat ze voor *Reflector* schrijven. Mede daarom achtte ik het nodig de waarschuwing van collega Ekman aan de AHA ook in de kringen van het NHG te laten doorklinken.

J.S.W.

J.F.E. Bläsing, wetenschappelijk hoofdmedewerker economische geschiedenis aan de Tilburgse Hogeschool, vraagt terecht aandacht voor de theoretische problematiek van de didaktiek der geschiedenis, in een niet zo vlot leesbaar opstel, getiteld *Inzicht zonder Uitzicht*? (Tilburgse Historische Studiën, Kleine Serie, n° 1; Tilburg, 1977, 14 blz.). Na het aanstippen van een zestal aspecten, die het substantiële positieverlies der geschiedenis en de vakdidaktische achterstand hebben bepaald, behandelt Bläsing vooral het probleem der nadere bepaling van de leerdoeleinden en stelt zich daaromtrent de in de titel meegedeelde vraag. Als besluit beantwoordt de auteur die vraagstelling negatief maar voegt erbij: ‘De hierboven aangestipte uitkomsten van de nog jonge vakwetenschap zijn weliswaar meer uitdaging om iets te veranderen dan richtlijnen wat en hoe te veranderen’.

M.B.

Inventarissen, repertoria

In het jaar 1321 stierf Jan van Bergen, de laatste mannelijke telg uit het geslacht der heren van Haarlem. Daarmee vielen de goederen van dit geslacht terug aan de grafelijkheid. Zij hadden hun archief bewaard in een eigen schrijn; de papieren daaruit werden in 1326, blijkens een aantekening in een der grafelijke registers, door Gerard Alewijnszoon bij het archief der graven van Holland gevoegd. In oude inventarissen zijn deze Haarlemse stukken nog wel te herkennen, maar sindsdien is het meeste toch verloren gegaan, want op het ogenblik resteren daarvan nog slechts vier charters. Het leek nauwelijks de moeite waard om daarvoor een aparte inventaris te maken. Dat is toch gebeurd. J.C. Kort, *Het archief van de heren van Haarlem 1254-1321* (Inventarisreeks van de Rijksarchieven in Holland IX; 's-Gravenhage, 1976, 38 blz.). Behalve de vier bewaard gebleven charters zijn daarin ook achttien depertita, bekend uit genoemde oude inventarissen, beschreven, waarbij de heer Kort in vijf gevallen een volledig afschrift uit de leen- en registerkamer heeft weten op te diepen. De inventaris bevat tenslotte een repertorium op de lenen van de hofstede Haarlem, dat wil zeggen een opgave van de leenmannen van Jan van Bergen met hun goederen, die in 1321 dus rechtstreeks goederen van de graaf gingen houden en hun rechtsopvolgers in later tijd. Deze is ingericht op de beproefde wijze, zoals C. Hoek en anderen deze al voor veel andere leenkamers in *Ons Voorgeslacht* hebben

gepubliceerd. Het nut van deze inventaris, dat ik hierboven problematisch noemde, is toch dat men zo een beter inzicht krijgt in de opbouw van het archief van de graven van Holland.

H.P.H.J.

Als nummer XIII van de inventarisreeks van de rijksarchieven in Holland verscheen het werkstuk van R.M. de Raat, *Archieven van de Nederlandse hervormde gemeenten en instellingen te Graft - De Rijp 1593-1951* (*1966*) (Haarlem: Rijksarchief in Noord-Holland, 1977, 128 blz.). Achter de titel gaan nog meer gemeenten schuil, want ook Oost- en West-Graftdijk leverden materiaal. Graft is de moedergemeente, De Rijp werd in 1622 zelfstandig, Graftdijk in 1641. Laatstgenoemde gemeente splitste zich in 1649 regionaal en werd in 1807 weer een combinatie. De Rijp en Graft gingen zo'n combinatie aan in 1924, en in 1955 kwamen de vier gemeenten met nog andere tot een groter verband. De archieven zijn gelukkig tijdig in depot gegeven. De samensteller geeft de plaatselijke ontwikkelingen in zijn inleiding goed weer, motiveert waarom hij afweek van de richtlijnen van de hervormde archievencommissie, en heeft zeer gedetailleerd werk geleverd. De inventaris wint aan waarde door een personenregister en enige illustraties.

O.J.D.J.

J.G. de Bruijn, *Inventaris van de prijsvragen uitgeschreven door de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen 1753-1917* (Haarlem: Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen/Groningen: H.D. Tjeenk Willink BV, 1977, 549 blz., geïll., *f* 80. -). Ter gelegenheid van het 225-jarige bestaan verzorgde de Hollandsche Maatschappij, naast een herdruk van het gedenkboek van 1952, de publikatie van een inventaris van de prijsvragen die deze Haarlemse instelling tot 1917, het jaar waarin aan deze traditie een einde kwam, heeft uitgeschreven. Aan deze goed gedocumenteerde uitgave ging veel speurwerk in de archieven van de Maatschappij vooraf. Behalve de oorspronkelijke volledige titel van de prijsvragen, 1206 in totaal, verschaft de inventaris gegevens over de conceptvragen, het jaar van uitschrijven, het aantal herhalingen en inzendingen, de bekroningen en de aanwezigheid van juryrapporten, die voor een nader onderzoek van de verhandelingen van grote betekenis zijn. Voorzover te achterhalen, en hierin is de samensteller veelal geslaagd, worden tevens de namen vermeld van de ontwerpers van de prijsvragen, de schrijvers van de antwoorden, de bekroonden en de juryleden.

De achttiende-eeuwse prijsvragen zijn voor de historicus het meest interessant. De onderwerpen hadden in deze periode een encyclopedisch karakter met een licht accent op de natuurwetenschappen, waarvoor ongetwijfeld de wijd verspreide fysico-theologische belangstelling in de Republiek verantwoordelijk is geweest. In de negentiende eeuw kregen de prijsvragen een uitgesproken natuurwetenschappelijke signatuur terwijl de soms amateuristische aanpak die het vorige tijdvak had gekenmerkt moest wijken voor een strikt vakwetenschappelijke benadering. Het aantal jaarlijks uitgeschreven prijsvragen nam snel toe in tegenstelling tot het aantal bekroningen dat omgekeerd evenredig met deze groei afnam. Opmerkelijk hierbij is dat van het beperkt aantal bekroningen het merendeel voor rekening van buitenlandse, vooral Duitse, geleerden kwam. In het laatste kwart van de eeuw ging het prijsvrageninstituut op zijn retour.

De inventaris, die is voorzien van een historische inleiding en een uitstekend zaken- en personenregister, ontsluit een waardevol stukje achttiende- en negentiende-eeuwse wetenschapsgeschiedenis. Gezien het internationale karakter hiervan is het jammer dat een Engelse summary met een handreiking voor het gebruik van inventaris en registers achterwege is gebleven.

W.W.M.

In de Inventarisreeks van de Rijksarchieven in Holland verscheen in 1977 onder Nr. VI de tweede uitgave van *Archieven van de Toezichthoudende Colleges over de gevangenissen*

en het Rijksopvoedingsgesticht in Alkmaar 1811-1961 (Haarlem: Rijksarchief in Noord-Holland, 1977, iv + 49 blz.) gedeponeerd op het RA te Haarlem. De inventaris is bewerkt door Saskia A.L. de Graaff. Een reden voor de publikatie van deze herziene uitgave, die zijn voorganger van 1975 vervangt, wordt niet gegeven. Liever echter dan te speculeren over de mogelijke redenen daarvoor, wijs ik op het unieke karakter van deze inventaris: het is tot op heden de enige in zijn soort. Een inventaris van de gevangenissen in Friesland gedurende de negentiende en twintigste eeuw is in bewerking en zal, naar verwachting, in 1978 verschijnen. De Alkmaarse inventaris is in alle opzichten pioniersarbeid, want het in 1857 opgerichte Huis van Verbetering en Opvoeding (sinds 1886 Rijksopvoedingsgesticht) was, volgens mevr. De Graaff, de eerste in zijn soort in Nederland. Men vindt hier bescheiden over de bestuurscolleges, personeel, huisvesting en 'ingezetenen', over de tuchthuizen oude stijl (1809-1811) en nieuwe stijl, huis van bewaring, strafgevangenis enz. De 'inleiding' bij de inventaris plaatst deze inrichtingen - zeer in het kort - in het wettelijke en organisatorische kader van hun tijd, dat op zijn beurt de weerslag is van het geformaliseerde denken over de bejegening van verdachten en gestraften. De 'inleiding' nodigt uit tot beschouwingen die hier achterwege moeten blijven. Enkele opmerkingen nogthans. Het lijkt mij onjuist dat mevr. De Graaff de gebruiker van haar inventaris eigenlijk in het ongewisse laat over de invoering van het Crimineel Wetboek in 1809: bij de enkele verwijzing naar de mededeling van Eggink als zou dit wetboek niet hebben gegolden, zou de toevoeging 'verkeerdelijk' op zijn plaats zijn geweest. Als men de lamentaties van de Belgische archivaris over de strenge beperkingen op de openbaarheid van de gerechtelijke archieven daar leest (G. Asaert in *Bronnen voor de geschiedenis van de instellingen in België* (Brussel, 1977) 564-565), realiseert men zich de relatief gunstige situatie in Nederland. De enige beperking die aan de raadpleging van de hier beschreven stukken wordt opgelegd, is deze: dat inzien van bescheiden betreffende nog levende personen alleen voor 'wetenschappelijk onderzoek' is toegestaan! Deze inventaris is zonder meer een aanwinst voor degenen die zich met criminaliteit en straftenuitvoerlegging in de negentiende en twintigste eeuw willen bezighouden. Allicht zal de inventaris pas goed tot zijn recht kunnen komen als ook andere van dit type zullen zijn gepubliceerd.

A.H.H.

Het archief Thorbecke behoort tot de grootste particuliere collecties die men op het Algemeen Rijksarchief kan raadplegen. In 1961 voltooide G.J.W. de Jongh een inventaris, waarop hij in 1966 een supplement bezorgde. Nieuwe aanwinsten maakten een tweede bijvoegsel noodzakelijk. Dit werd samengesteld door J.A.A. Bervoets, *Tweede aanvulling op de inventaris van een verzameling stukken afkomstig van mr. Jan* [!] *Rudolph Thorbecke en van enige van zijn verwanten* (Den Haag: Algemeen Rijksarchief, Tweede Afdeling, 1977, 16 blz.). Tot de beschreven aanwinsten behoren onder andere een tweetal gedrukte stukken uit 1847 en 1848 van de Amstelsociëteit (waarvan Thorbecke overigens geen lid is geweest) en een aantal brieven. Op de brieven aan Thorbecke (no. 1042) is een index gemaakt. De gebruiker mist echter een index op de brieven van Thorbecke (no. 1141). De notities in het zakboekje (no. 1087) dateren niet van 1835 maar van 1837. Het artikel over brieven van Thorbecke (no. 1116) is niet door W. Thorbecke geschreven maar door H.L. Berckenhoff (zie

De Gids, LXI[1] (1897) 527-549; vergelijk no. 1024 uit het supplement van De Jongh) en gaat niet alleen over brieven aan Tieck. De heer Bervoets is een energiek inventarisator: in betrekkelijk korte tijd verscheen een reeks inventarissen van zijn hand en over het algemeen kan men voor zijn werk zeker waardering hebben. Ik kan

mij echter niet aan de indruk onttrekken dat de nauwkeurigheid soms onder het tempo te lijden heeft.

G.J.H.

De dikwijls moeilijk te ontwarren veelheid van zich ‘gereformeerd’ noemende groepen in de vorige eeuw kan het beste plaatselijk worden onderzocht. Goede diensten bewijzen J.L. Admiraal en G.P. Nijkamp met hun *Inventaris van de archieven der Gereformeerde Kerken en verenigingen te Zwolle 1835-1961* (Zwolle: Gemeentelijke Archiefdienst, no. VII, 1977, 65 blz., geïll.) want in deze plaats ontstonden achtereenvolgens een Christelijk Afgescheiden Gemeente, een Gereformeerde Gemeente onder het Kruis, een Christelijk Gereformeerde Gemeente en een Nederduits Gereformeerde Gemeente, hetgeen merendeels samenvloeide in de Gereformeerde Kerk. De bijbehorende verenigingen, zo kenmerkend voor het gereformeerde leven, leverden ook overvloedig archiefmateriaal. De op zichzelf instructieve inleiding wordt wat ontsierd door onjuiste opmerkingen over de Nederlandse (en niet, zoals de eerste regel meent: Nederlands) hervormde kerk - op wiens gezag overigens? - maar daarvoor zal men dit nuttige werkstuk ook niet primair raadplegen.

O.J.D.J.

Zoals al aangekondigd op pagina 137 van de vorige jaargang van dit tijdschrift verscheen in 1977 het *Repertorium van boeken en tijdschriftartikelen betreffende de geschiedenis van Nederland verschenen in de jaren 1972-1974* ('s-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1977, xx + 628 blz., *f* 72,80, ISBN 90 247 2034 6). Dit deel, dat in opzet nog geheel overeenkomt met de voorgaande delen samengesteld door J. Brok-ten Broek, is bewerkt door Th.S.H. Bos en E.M. Koen. De heer Bos zet het werk aan het Repertorium verder alleen voort. De verschijning, binnen afzienbare tijd, van het eerste ‘jaardeel’, dat de publicaties van 1975 zal bevatten, is wellicht een aanleiding de daarin doorgevoerde, enigszins gewijzigde opzet te vergelijken met de tot nu toe gevolgde werkwijze.

A.D.M.

Algemeen

De derde en vierde aflevering van het *Tijdschrift voor Geschiedenis*, XC (1977) vormen een dubbelnummer gewijd aan ‘Bureaucratie en Bureaucratisering’. Het thema is beperkt tot de ontwikkeling in de Nederlanden tijdens het *ancien régime*. Om een idee te geven van de rijke inhoud volgt hier een overzicht van het gebodene. Na een inleidend artikel van D.J. Roorda en A.H. Huussen schrijft O. Vries over de Noordnederlandse ambtenaar in de tijd van het *ancien régime*. L.Th. Maes en H. de Schepper houden zich in opeenvolgende bijdragen bezig met de ambtenarij en de bureaucratisering in de dertiende tot de vijftiende eeuw (in het zuiden) en in de zestiende en zeventiende eeuw. J.G. Smit beziet de ambtenaren van de centrale overheidsorganen der Republiek in het begin van de zeventiende eeuw, W.R. Hugenholtz en H. Boels onderwerpen de griffie van de Staten-Generaal en van de

Nationale Vergadering, 1780-1798, aan een onderzoek. Twee artikelen van Luc Dhondt werpen licht op respectievelijk staatsveiligheidsmodel en bureaucratisering onder Maria Theresia en Jozef II en op de hervorming van het vorstelijk bestuursapparaat in 1787. A. van Braam rapporteert over de bureaucratiseringsgraad van Westzaandam tij-

dens de Republiek, H.A. Diederiks over de collecteurs van de gemene landsmiddelen in Amsterdam en omstreken in de tweede helft van de achttiende eeuw. L. van Buyten geeft een algemenere beschouwing over bureaucratie en bureaucratisering in de locale besturen der Zuidelijke Nederlanden van de zestiende tot en met de achttiende eeuw, terwijl Y. Van den Berghe tot slot een antwoord geeft op de door hem opgeworpen vraag of de Brugse burgemeester Robert Coppieters kan gelden als het prototype van een ambtsedelman.

H.V.D.H.

Het is, als we op recente publicaties afgaan, een feestelijke tijd voor de Gelderse waterschappen. De Tieler- en Bommelerwaarden vieren met een bundel opstellen (‘grepen uit de geschiedenis’) het feit dat zij in 1327 van Reinald van Gelre hun eerste dijkbrief kregen. Het bestuur van het polderdistrict Neder-Betuwe herdenkt de verlening van de eigen dijkbrief, eveneens van 1327, met een bescheiden werkje, in de eerste plaats bestemd voor de eigen ingelanden, van de hand van R.C. Hol, *650 Zeshonderdvijftig jaar Neder-Betuwe* (Ingen, Dorpsstraat 42: Polderdistrict Nederbetuwe, 1977, 98 blz., *f* 10. -). Het is een aardig boekje over de historie van het waterschap, het onderhoud van en toezicht op de dijken, dijkverlating en boezeming, zorg voor de afwatering. Terwijl de organisatie in grote lijnen overeenkwam met die van elders, had de dijkstoel Neder-Betuwe zijn specifieke probleem in de opwas van zogenaamde middelzanden, eilandjes in de rivier die de vlotte doorstroming van grote watermassa's bemoeilijkten. Schrijver citeert royaal uit het door hem benutte archiefmateriaal, maar heeft geen naar de bronnen verwijzende annotatie aangebracht, hetgeen aan de waarde van de publicatie afbreuk doet. Behalve een groot aantal kaartjes en illustraties bevat het boekje de tekst van de dijkbrief van 1327 en een zeer fraaie reproductie (42 × 45 cm) van dit document (dat 10 uithangende zegels heeft), berustend in het Rijksarchief Gelderland.

J.K.

H. van den Brink, e.a., ed., *Samenwinninge. Tien opstellen over rechtsgeschiedenis geschreven ter gelegenheid van het tienjarig bestaan van het interuniversitair instituut Nederlands Centrum voor Rechtshistorische Documentatie* (Zwolle: Tjeenk Willink, 1977, 192 blz., *f* 35. -, ISBN 90 271 1290 8). Deze bundel bevat een aantal artikelen die ook de historicus kunnen interesseren. R. Feenstra geeft aan wat de stand van kennis is omtrent het onderwijs in het recht zoals dat in Orléans in de middeleeuwen werd gegeven en wijst er op dat de veertiende- en vijftiende-eeuwse juristen aan deze universiteit weliswaar theoretisch verre de minderen waren van hun voorgangers, maar wel via hun (o.a. Nederlandse) discipelen veel invloed hebben gehad buiten het Italiaanse en Franse gebied. J.A. Ankum geeft een summier overzicht van het onderwijs in het Romeinse recht aan het Athenaeum Illustre en de Universiteit van Amsterdam. Hij koos daarvoor de vorm van een reeks biografische notities over de hoogleraren die het vak doceerden. Schrijver begint bij Cras (1771-1820), die een aanmerkelijke verbetering bracht in het niveau van het juridisch onderwijs aan het Athenaeum. Meer dan zuiver nationale betekenis had echter alleen het romanistische werk van Conrat (= Cohn), die van 1878-1908 doceerde. H. van der Linden gaat de geschiedenis na van de oudste ‘polders’ in Rijnland, kleine waterschappen met een bestuurlijke functie, gevormd in de veertiende eeuw. Het initiatief tot de oprichting

ging duidelijk uit van de buurschappen die bij een goede afwatering belang hadden; de variatie in de verschillende bestuurlijke regelingen toont, dat de ordenende functie van de graaf op dit terrein beperkt was. L.E. van Holk sluit de bundel met een collectie ge-

leerde kanttekeningen bij de bekende legende van Willem de Goede en de slechte baljuw. Schrijver wekt de indruk het terrein van de vaderlandse geschiedenis als een wat bevreemd rondkijkende toerist te bewandelen. Onbegrijpelijk is, dat hij geen gebruik heeft gemaakt van Hugenholtz' 'Graaf Willem III (I) "de Goede" - de geschiedenis van een bijnaam', *Tijdschrift voor geschiedenis*, LXV, 136 vlg. en jammer, dat hij ook niet diens *Ridderkrijg en burgervrede* gelezen heeft: de wetenschap dat Willem III in 1336 inderdaad bedlegerig was, zou hem een misplaatste beschouwing over *lits de justice* hebben bespaard.

J.K.

De brochure over *De Hervormde Kerk te Heemstede 1622*, *1625-1975*, *1977* (Heemstede: Hervormde Gemeente, Achterweg 17, 1977, 132 blz., *f* 15. -) laat door de wonderlijke opsomming van jaartallen op het titelblad al zien, dat zij verschillende doelen moet dienen: het weergeven van de geschiedenis van deze kerkelijke gemeente sinds 1622, en het herdenken van het 350-jarig bestaan van een kerkgebouw. Voorin bevat zij een reprint van een geschrift uit 1925 door D.E. van Lennep over hetzelfde onderwerp (5-36), waarop vervolgens aanvullingen worden gegeven aangaande middeleeuwse vondsten, opschriften, kerkzilver en voormalige predikanten. De waarde van de brochure ook voor buitenstaanders ligt echter in de beschrijving van de ontwikkelingen na 1925; zij geeft een beeld van de verwachtingen en de teleurstellingen van een zeer actieve kerkelijke groep zoals die stellig ook elders zijn ervaren.

O.J.D.J.

In 1824 werd mr. R.K. Driessen benoemd tot 'archivaris der provincie Groningen'. De stukken die hij te beheren had waren echter ondergebracht op het stadhuis te Groningen en burgemeester en wethouders waren enigszins argwanend, want hoe gemakkelijk konden documenten die tot het stedelijk archief behoorden niet door de nieuwe functionaris aan zich getrokken worden. Vóór het tractaat van reductie in 1594 was er immers geen sprake van een gewest met een eigen bestuur. Tegenover de Ommelanden vertegenwoordigde de stad verreweg de meest geëvolueerde organisatie en wat er aan archiefbescheiden van vóór die datum voorhanden was, stamde doorgaans van de stedelijke instanties. Dat het gevaar niet denkbeeldig was, bleek wel tijdens de gestie van de archivarissen H.O. Feith sr. en jr. (van 1832-1892). Voor hun chronologische ordening, het bekende register-Feith, harkten zij meedogenloos de documenten overal vandaan en zij verzuimden systematisch aan te tekenen waaruit zij deze gehaald hadden. Pas in 1918 kwam er een eigen gemeente-archivaris van Groningen. Toen was in Nederland het herkomstbeginsel bij de ordening der archieven wel aanvaard, maar het kwaad was toen al geschied. De scheiding tussen de archieven van rijk en gemeente heeft sindsdien bijzonder veel moeite gekost en nog is aan de stad niet volledig recht gedaan, zoals met grote overtuigingskracht wordt betoogd door de voormalige gemeente-archivaris A.T. Schuitema Meyer met medewerking van Eef van Dijk en W.K. van der Veen, *Historie van het archief der stad Groningen* (Groningen: Gemeente-archief, 1977, 225 blz.). Maar dat is niet de enige verdienste van dit uitvoerige werk; men krijgt uit de beschrijving hoe de verschillende fondsen ontstaan zijn een bijzonder helder inzicht in het vaak moeizaam functioneren van het Groningse stadsbestuur in het verleden.

Daarbij stuit men herhaaldelijk op verrassende uitspraken. De oudste bewaarde stadsrekening van Groningen dateert van 1526/1527. De schrijver betoogt dat dit waarschijnlijk ook de eerste is geweest ooit vervaardigd. De bewijsvoering klinkt aannemelijk; ik vraag me alleen af of een betrekkelijk grote stad als Groningen zonder degelijke financiële verantwoording te besturen was.

H.P.H.J.

De Nederlanders zijn altijd erg gevoelig geweest voor de mening die buitenlanders over hen uitspraken. Maurice Braure, *Nous partons pour les Pays-Bas* (Parijs: PUF, 1977, 218 blz.) oordeelt tamelijk gunstig, alleen ergert hij zich aan de zedenverwildering van de laatste tijd, aan de langharige jongeren en aan de vele sex-winkels. Braure is hoogleraar te Bordeaux, heeft in de serie 'Que-sais-je' vroeger al een 'Histoire des Pays-Bas' geschreven en wil van het onderhavige geïllustreerde boek uitdrukkelijk geen reisgids maken, hoewel hem dat niet geheel gelukt is. Hij besteedt betrekkelijk veel aandacht aan de geschiedenis, waarbij hij hier en daar wel eens een steekje laat vallen. Zo zouden de Drentse hunnebedden gebouwd zijn ter bescherming tegen het water en de staatsgezinden in de Republiek worden eenvoudig tot republikeinen gemaakt. Vooral de godsdienstige verhoudingen doen hem soms ontsporen: de religieuze tegenstellingen zouden scherper zijn naarmate men verder van de kust afwoonde, gereformeerden worden als 'reréformés' vertaald en L.J. Rogier blijkt een priester. Maar overigens zullen Fransen best een redelijke indruk van Nederland kunnen krijgen door de lectuur van dit boekje.

H.P.H.J.

Hofjes in Nederland (Haarlem: Gottmer, 1977, 160 blz., *f* 45. -) is een fotoboek naar een idee van Tom Weerheijm. Hij maakte zelf de foto's, Robert Lopes Cardozo, Ruud Spruit en Frank Suyderhoud schreven de bijbehorende teksten. In de inleiding wordt zeer in het algemeen het karakter en de ontwikkeling van de hofjes in Nederland geschetst. Daarna worden, alfabetisch op plaatsnaam, in het kort 150 hofjes beschreven. Deze beschrijvingen zijn zeer onsystematisch en willekeurig. Nu eens wordt de geschiedenis van een hofje vermeld, dan weer volstaan de auteurs met een sfeerbeschrijving of enkele, overbodige mededelingen. Deze onsystematische aanpak blijkt ook uit de hiaten in de literatuuropgave. De vormgeving van het boek, waarin de kleurenfoto's zijn afgedrukt in de onecht vrolijke kleuren van vakantiefolders, is van Jan de Wringer.

IJ.B.

J.P.H. van der Knaap, *Oosterkerk*, *teken van tegenspraak* (Hoorn: Edeca, 1976, 240 blz., *f* 100. -) is geschreven om grotere bekendheid te geven aan de Oosterkerk te Hoorn, die thans in zeer slechte staat verkeert en dringend restauratie behoeft. De kerk dateert oorspronkelijk uit het midden van de vijftiende eeuw. In 1518-1519 werd er een koor aan toegevoegd en waarschijnlijk gelijktijdig het dwarsschip gebouwd. Het schip werd een eeuw later door een geheel nieuw vervangen. In de negentiende eeuw brandde het gebouw tweemaal uit, maar beide keren werd het hersteld. Nadat de kerk in 1955 voor de eredienst werd gesloten, raakte het gebouw en het meubilair steeds verder in verval. Sinds 1973 ijvert de stichting 'Restauratie Oosterkerk' voor het behoud van het gebouw. Met dit boek wil de auteur daar ook een bijdrage aan leveren. Hij richt zich daarom ook bewust tot een breed publiek in zijn verhaal over de geschiedenis van de kerk, waarin ook een stuk stadsgeschiedenis van Hoorn is verwerkt. Toch is de tekst niet geheel geslaagd. Het verhaal mist de nodige spanning en de stijl is soms te eenvoudig. Het boek is zeer uitvoerig geïllustreerd. De foto's werden alle vervaardigd door K. Laan.

IJ.B.

S.J. van der Molen en P. Vogt, *De klokkenstoelen van het Noordererf* (Zutphen: Walburg Pers, 1977, 143 blz., *f* 32,50, ISBN 90 6011 423 x) is een volledige fotodocumentatie van alle klokkenstoelen in Friesland, Groningen, Drente en de kop van Overijssel. Paul Vogt fotografeerde in 1976 alle nog bestaande klokkenstoelen in zwart-wit. Daarnaast zijn een

aantal afbeeldingen van verdwenen klokkenstoelen opgenomen. S.J. van der Molen schreef de tekst, die zijn waarde ontleent aan de inventarisatie van alle bekende, ook de verdwenen, klokkenstoelen in dit gebied.

IJ.B.

Algemeen (in regionale jaarboeken)

Gedurende de jaren 1965-1974 werd in het *Alkmaars Jaarboekje* een groot aantal artikelen over de geschiedenis van Alkmaar gepubliceerd. Daarnaast verschenen in 1972 en 1973 twee delen van de serie *Alkmaarse Studiën*, gewijd aan een speciaal onderwerp. Beide activiteiten worden nu voortgezet in de nieuwe serie *Alkmaarse Historische Reeks*, waarin afwisselend bundels met korte artikelen over gevarieerde onderwerpen en monografieën zullen verschijnen. In 1977 verscheen het eerste deel korte artikelen onder de titel *Alkmaar in veelvoud. Tussen archeologie en actualiteit* (Zutphen: De Walburg Pers, 1977, 176 blz., ISBN 90 6011 463 9). De bundel opent met een artikel van D.P. van Wigcheren waarin hij een overzicht geeft van de plannen tot de bouw van een nieuwe schouwburg vanaf de brand in het oude Diligentia in 1912 tot aan de aanbesteding van de nieuwbouw in 1975. Daarna wordt in een interview met en in een artikel van de oud-burgemeester R.J. de Wit de ontwikkeling van Alkmaar in de periode 1970-1976 geschetst. E.H.P. Cordfunke geeft dan een levensbeschrijving van de kunstschilder Koos Stikvoort; D.P. van Wigcheren schetst de restauratie van de panelen ‘De zeven werken van barmhartigheid’, in 1509 geschilderd door de ‘Meester van Alkmaar’; J.W. Groesbeek beschrijft de afstamming van Claes Corf, aan het eind der vijftiende eeuw rentmeester van de grafelijkheid voor Noord-Holland en J.P. de Geus achterhaalt de erfpachters van het land ‘Berchswerc’ onder Heerhugowaard (onder wie de bovengenoemde Claes Corf en diens nakomelingen). Vervolgens schetst H. Schoorl, aan de hand van door hem in het Niedersächsisches Staatsarchiv te Bückeburg teruggevonden archiefmateriaal, de ontwikkeling van Bergen in de periode 1568-1641, toen de heerlijkheid in het bezit was van de graven van Holstein-Schaumburg. J.K. de Cock geeft een beschrijving van het goederenbezit van de kerk van Egmond dat in 922 door Karel de Eenvoudige aan Dirk I werd geschonken. Uit de laatste dertig pagina's noem ik dan nog de korte biografische notities van C.D. Donath, van 1896 tot 1923 gemeentesecretaris van Alkmaar, en van de chocoladefabrikant H. Ringels.

Th.S.H.B.

Het *Jaarboek Haerlem* (1976; Haarlem: Schuyt, 1977, 402 blz., *f* 20. -, ISBN 90 6097 076 4) staat vrijwel geheel in het teken van het 75-jarig bestaan van de Vereniging Haerlem. In ruim 150 pagina's schetst A.G. van der Steur eerst de geschiedenis van de vereniging en geeft hij vervolgens een overzicht van de vele publikaties welke vanaf 1904 onder auspiciën van Haerlem zijn verschenen. In hetzelfde kader beschrijft B. Sliggers de ontwikkeling van een Haarlemse straat onder de titel ‘Barteljorisstraat 1900-1975. 75 jaar middenstand’ (219-285). Verder bevat het jaarboek enkele korte artikelen van lokaal-historisch belang en een aantal vaste rubrieken, waarbij het uitgebreide verslag van de activiteiten van Haarlems monumentenzorg in 1976 opvalt. Tenslotte wil ik nog wijzen op de notitie ‘Naar een

nieuw handboek over de Haarlemse geschiedenis' (297-306), waarin de gemeentearchivaris J.J. Temminck pleit voor een nieuw handboek ter

vervanging van het verouderde werk van Allan uit het eind van de vorige eeuw. Hij laat dit pleidooi vergezeld gaan van een overzicht van de onderwerpen waarover nog nadere studie vereist is.

Th.S.H.B.

Middeleeuwen

De betreurde S.J. Fockema Andreae was niet alleen een uitnemend kenner van de waterschapsgeschiedenis, hij publiceerde daarnaast ook studies over andere aspecten van de geschiedenis, onder andere over dorpsgeschiedenis, een onderdeel van de geschiedenis dat tot voor kort in het stedenrijke Holland verwaarloosd werd of hoogstens bleef overgelaten aan plaatselijke amateurs. Vier artikelen daarover zijn gebundeld in een aantrekkelijk boekje S.J. Fockema Andreae, *Warmond*, *Valkenburg en Oegstgeest* (Apparaat voor de geschiedenis van Holland VII; Haarlem: Schuyt, 1976, 78 blz., *f* 12,50). Opgenomen zijn de studies 'De tol aan het Warmonderhek' van 1930, 'Warmond', geschreven in 1935, maar pas in 1949 gepubliceerd, 'Een Hollandsche grondheerlijkheid (Valkenburg)' van 1934 en 'Middeleeuwsch Oegstgeest' van 1935. In zijn inleiding schetst D.P. Blok de betekenis van Fockema Andreae voor de Hollandse dorpsgeschiedenis. Hij gewaagt van de frisheid der studies en hun vermogen om de zaken aan de lezers concreet voor ogen te stellen. Wel aarzelt Blok om de conclusies daarvan in hun totaliteit over te nemen. Daarin heeft hij ongetwijfeld gelijk. Het is mijns inziens niet verantwoord om uit het bestaan van bepaalde laat-middeleeuwse tijnsen en gebruiken te concluderen dat de drie beschreven dorpen in de vroege middeleeuwen klassieke vroonhoeven waren. Dat neemt niet weg dat de heruitgave van deze korte studies zeer welkom is, omdat op iedere bladzijde de soevereine stofbeheersing van een groot historicus blijkt.

H.P.H.J.

Castellologische literatuur wordt in deze kroniek in het algemeen niet aangekondigd. Een uitzondering moet gemaakt worden voor een beknopte studie van H.L. Janssen over de bisschoppelijke kastelen in het bisdom Utrecht, 'The Castles of the Bishop of Utrecht and their Function in the Political and Administrative Development of the Bishopric', *Chateau-Gaillard*, *Etudes de castellogie médiévale*, VIII (1976) 135-157, waarin niet slechts, zoals meestal in Nederland, het archeologisch en architectonisch aspect centraal staat, maar waarin, zoals met name in de Duitse *Burgenforschung* geschiedt, de nadruk wordt gelegd op de functies, die deze kastelen hebben vervuld, wat natuurlijk voor de historicus veel interessanter is. De kastelen, die in oorsprong een zuiver militaire functie hadden, werden door de vestiging van bisschoppelijke ambtenaren geleidelijk tevens bestuurscentrum. Schrijver poogt deze ontwikkeling, die natuurlijk nauw samenhing met de in de loop der eeuwen sterk aan verandering onderhevige macht van de bisschop, te periodiseren en concludeert, dat het verloop niet anders geweest is dan in de wereldlijke territoria van het Duitse Rijk. Het laatste stadium, waarin de administratieve structuur op deze kastelen gebaseerd volledig ontwikkeld is, kon in het bisdom slechts bereikt worden met steun van de steden.

Voor het eerst zijn hier alle kastelen van de bisschop gezamenlijk behandeld, een moeilijke opgave gezien het ontbreken van voorstudies. Van sommige in de bronnen genoemde kastelen - en hiertoe heeft de auteur zich in dit artikel beperkt - is de ligging nauwelijks

bekend. Daarnaast zijn er kastelen opgegraven, waarvan het onzeker is, of ze tot de bisschoppelijke kastelen gerekend moeten worden. Het is te hopen, dat de schrijver in een door hem aangekondigde monografie over dit onderwerp aan alle problematische gevallen (zoals onder andere Lexmond, IJsselmonde, waaraan ik Leiden toevoeg, dat hier door de beperking, die de auteur zich oplegde, terecht niet behandeld werd) meer dan in dit voor de niet-Nederlandse lezer geschreven artikel mogelijk was, aandacht zal besteden.

Samen met A.D. Verlinde heeft hij zijn onderwerp voor wat betreft de uit het einde van de veertiende eeuw daterende Waardenborg bij Holten al verder uitgediept, *Holten*, *het bisschoppelijk kasteel de Waardenborg* (Archeologische monumenten in Nederland VI, Bussum, 1977). Voor dit kasteel, strategisch gelegen aan de Sallandse landweer, een verdedigingsgordel, die is opgericht ter bescherming van de stad Deventer en de daar naartoe lopende handelswegen, was juist de militaire functie primair, daar bij de oprichting de bestuurlijke indeling van het Oversticht al vast stond en het nabijgelegen, tot dezelfde landweer behorende Arkelstein bestuurscentrum was.

A.D.M.

J. Hof heeft in zijn in 1973 verschenen geschiedenis van de Abdij Egmond met vrucht gebruik gemaakt van de waardevolle reeks rekeningen van dit klooster. In de serie Fontes Minores Medii Aevi heeft hij thans enige exempelen, daterend uit de veertiende eeuw, gepubliceerd: de oudst bewaard gebleven abtsrekening (1344) en een deel van de boekhouding uit 1387-9: *Egmondse kloosterrekeningen uit de XIV eeuw* (Fontes etc. XVII; Groningen: Tjeenk Willink, 1976, 150 blz., ISBN 90 01 31961 0). De rekening uit 1344 behoort nog juist bij de periode waarin het beheer van de goederen in de huidige provincie Zuid-Holland nog niet was opgedragen aan een aparte ambtenaar en is daardoor de enige waarin vrijwel alle inkomsten van de abt staan vermeld. De afgedrukte stukken uit 1387 en volgende jaren zijn fragmenten betreffende uitgaven, onder andere in verband met een aanzienlijke verbouwing van het klooster, de dagelijkse huishouding - waarbij grote aankopen aan bonen, erwten en kaas voor de *couleur locale* zorgen - en het aandeel van de abdij in de in 1388 ondernomen poging tot inpoldering van de Zijpe. Het zijn aardige stukken, voorzien van een korte inleiding en beknopte annotatie - efficient, afgezien van een verdwaalde noot 4 bij de eerste rekening - maar zonder register.

J.K.

Van de Stichtse landbrief van 1375, in een recente editie beschikbaar in *Van Standen tot Staten*, *600 jaar Staten van Utrecht 1375-1975*, heeft het Provinciaal bestuur van Utrecht nu nog eens een aparte uitgave doen verzorgen (door A.N. Beets), voorzien van niet steeds even gelukkige woordverklarende noten en een eenvoudig inleidinkje. Hieraan zijn enkele pagina's over het provinciewapen en de provincievlag toegevoegd. Deze bescheiden *fons minor* lijkt geschikt voor gebruik bij werkcolleges en vooral ook op middelbare scholen. De korte literatuurlijst bevat, vreemd genoeg, geen verwijzing naar de bovengenoemde editie en de daaraan toegevoegde vertaling, hoewel die bij de woordverklaring meermalen letterlijk zijn gevolgd. (*De Stichtse landbrief*, *het wapen en de vlag* (Utrecht: Provinciaal bestuur, 1977, 22 blz.).

J.K.

Naar aanleiding van de restauratie van het zogenaamde Linnenweversgildehuis te Kampen ging F. van der Pol de geschiedenis na van de oorspronkelijke bewoners, een kleine groep Celle-zusters, die van ca. 1480 tot aan de reformatie in de stad gevestigd was: ‘Het

voormalige St.-Annaconvent van de Celle-zusters te Kampen', *Kamper Almanak* (1977/8) 185-207. Uit de zeer schaarse bronnen concludeert hij onder meer dat de zusters uit sterk uiteenlopende milieus afkomstig waren.

J.K.

Nieuwe geschiedenis

Het artikel van H.J. de Graaf en Th.G.Th. Pigeaud in de *Bijdragen voor de Taal-, Land- en Volkenkunde*, CXXXIII (1977) 420-437 getiteld 'Kadiri en het geslacht Katawengan van 1500 tot 1700' is ook van belang voor de Nederlandse geschiedenis, omdat het enerzijds laat zien hoe belangrijk de geschiedbronnen van de Nederlanders sedert hun eerste verschijning in het afgelegen Javaanse vorstendom Kadiri in 1678 worden voor de reconstructie van een stuk Javaanse geschiedenis en anderzijds hoe zeer hun optreden wordt beïnvloed door de wensen en opvattingen van hun bondgenoot, de vorst van Mataram.

W.Ph.C.

Onder de titel G.C.M. van Dijck, ed., *Geletterd 's-Hertogenbosch 1500-1650* (Historische Sectie Provinciaal Genootschap v. Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant; 's-Hertogenbosch, 1977, 31 blz., *f* 5. -) gaat schuil een catalogus van een tentoonstelling, die de thematiek van het Ve Colloquium 'De Brabantse Stad' - Culturele Aspecten' moest illustreren. Van dat colloquium wordt een 'verslagboek' voor 1978 aangekondigd. Op grond van de catalogus kan dat veel beloven, want deze geeft door middel van goede beschrijvingen en illustraties van personen, titelpagina's en boeken een uitstekend beeld in notedop van de veelzijdige eruditie die zich in Den Bosch ontplooide. Voor 'het keerpunt in de cultuurgeschiedenis van 's-Hertogenbosch' (30) - toelichting bij nr. 84, het laatste nummer van de catalogus - kan men terecht bij aanduidingen, verspreid door de catalogus, het meest bij afdeling VII over de 'Illustere Lieve Vrouwebroederschap', mogelijk systematisch in genoemd verslagboek.

E.H.W.

Er bestaan 'In een moeilijke houding geschreven Opstellen' (Guépin) en ook dit boekje van J.A. Gruys, *The Correspondence of Theodorus Canterus* (*Dirk Canter 1545-1616*). *An Inventory* (Nieuwkoop: B. de Graaf, 1978, xvi + 70 blz., *f* 45. -, ISBN 90 6004 353 7) is in een moeilijke houding tot stand gekomen, daar de schrijver van de nood van een gebroken been de deugd tot deze verzameling maakte. Zo een inventaris is niet slechts een kruk voor hen die zich naar de hoofdpersoon willen begeven, maar ook voor allen die belangstelling hebben voor één der correspondenten, en dat zijn er hier ruim vijftig, beroemde en minder bekende.

De inventaris is voor de gebruiker uiterst handzaam, daar de methode van Gerlo en Vervliet bij hun verwerking der briefwisseling van Lipsius (1968) - eveneens voor de correspondentie van Willem van Oranje in gebruik - gevolgd is. Vinders van brieven van de desbetreffende briefschrijvers kunnen nu weten waaraan zij toe zijn, daar hier eveneens een 'Index of Incipits' (55-63) is opgenomen.

Hoe flauw het bij de baaierd van nieuwe boeken en tijdschriften ook kan zijn op een tekort te wijzen, in dit geval moet mij toch van het hart, dat ik bij de literatuur-opgave gemist heb *De Scriptoribus Frisiae* (Keulen, 1593) van Suffridus Petrus. Hij geeft immers

een leuk biografietje van Dirk Canter en meer van Canters literair bedrijf dan G.A. Nauta in het *NNBW*, I, kol. 558; hij blijkt, vooral in zijn levensbeschrijving van de meer bekende broer Willem (aldaar, 189-260), de familie goed te kennen en haar een warm hart toe te dragen; hij wisselt immers ook brieven met onze Dirk (Gruys, 28).

Naast de titelpagina van deze goede gids staat: Bibliographica Neerlandica. Volume IX. Waarom de vorige acht nummers niet vermeld op deze overigens blanke bladzijde? Ik heb in het boekje gezocht naar de rest. Of had ik ze allen al in mijn geheugen moeten hebben? De uitgave is zo fraai van uiterlijk, dat de uitgever B. de Graaf er alle eer mee inlegt, en er, dunkt me ook zelf wat inlegt van z'n belangstelling voor de ontplooiing van het neolatijn.

E.H.W.

De Nederlandse Belijdenisgeschriften, in authentieke teksten met inleiding en tekstvergelijkingen door J.N. Bakhuizen van den Brink (2e dr.; Amsterdam: Ton Bolland, 1976, viii + 304 blz., *f* 45. -, ISBN 90 70057.43.3). De eerste druk verscheen eind 1940 en had een bijna gelijkluidende titel: 'vergelijkende teksten samengesteld door...'. Dat was te bescheiden gezegd want ook toen al bevatte het boek een beknopte geschiedenis van de tekst. Er is alle reden om de betekenis van deze tweede druk te belichten, en dat werkelijk niet alleen omdat de tekstverzorger deze mocht zien verschijnen toen hij tachtig jaar werd. De inleiding is nu terecht aangeduid als eerste deel, want vooral de ontstaansgeschiedenis en de vroegste drukken van de Nederlandse geloofsbelijdenis zijn sedert 1940 hier en elders bestudeerd en daardoor veel duidelijker geworden. Nu staat vast dat de eerste druk kwam van de pers van Abel Clémence te Rouaan en dat eveneens in 1561 Jean II Frellon te Lyon er een editie van gaf. Zowel de gemeente te Doornik als die te Antwerpen wist van het ontwerp. Vondsten van G. Moreau en J.F. Gilmont en van de tekstverzorger zelf maakten, dat het hoofdstuk over deze confessie vergeleken met datzelfde in 1940 zeer is gegroeid. De Heidelbergse catechismus en de uitspraak van de synode van Dordrecht uit 1619 hadden een minder moeilijk te achterhalen geboorte en daarover is sinds 1940 niet zoveel nieuws te zeggen.

Deze editie geeft van alle drie geschriften, die binnen de Nederlandse gereformeerde ofwel hervormde wereld groot gezag hebben gehad en deels nog hebben, de oudst bekende tekst, dus de Franse van de Nederlandse geloofsbelijdenis, de Duitse van de Heidelbergse catechismus en de Nederlandse van de Dordtse leerregels. Daarnaast is een kolom met de Latijnse vertaling afgedrukt en bij de eerste twee ook de Nederlandse tekst zoals die in 1619 officieel is vastgesteld. Voetnoten verantwoorden de tekstgeschiedenis tussen het ontstaan en 1619. Voor wetenschappelijke doeleinden houde men zich aan de oudste tekst, en koerse niet meer op niet-officiële bewerkingen uit geërfde kerkboeken of toevallige catechisatiebrochures. Wie deze stukken in hedendaags Nederlands wil citeren, volge de bewerking die dezelfde auteur in 1957 heeft gepubliceerd (revisie: Den Haag, 1966; een complete nieuwe vertaling van alle drie geschriften door een daarvoor benoemde commissie wacht al sinds 1971 op het groene licht van de hervormde, gereformeerde en christelijk-gereformeerde synoden).

Deze editie bevat nog drie extra bronnenpublicaties. De Nederlandse geloofsbelijdenis is immers opgebouwd naar het model van de Franse uit 1559. Deze is in een aparte kolom afgedrukt. Op haar beurt ging die Franse terug op een ontwerp

van Calvijn, dat gemakkelijk via de voetnoten is te reconstrueren. Achterin zijn de vijf artikelen van de remonstrantie uit 1610 opgenomen naar de editie van Groenewegen uit 1910. Hier bedroog de zuinigheid van de reprinter de wijsheid, want nu bleef het waardevolle werk van G.J. Hoender-

daal onvermeld, die in het *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis*, LI (1970) 49-92 die tekst beter verantwoordde.

O.J.D.J.

De dissertatie van J.H. van de Bank over *Macarius en zijn invloed in de Nederlanden* (Amsterdam: Rodopi, 1977, 170 blz., *f* 20. -, ISBN 90 6203 250 8) handelt grotendeels over vijftig homilieën, eeuwenlang toegeschreven aan Macarius 'de Grote' ofwel 'de Egyptenaar' maar waarschijnlijk stammend van 'Symeon van Mesopotamië'. De auteur gaat na waar dit werk in de oosterse en westerse kerk is geciteerd. Over de Nederlanden komt hij pas te spreken in het vierde hoofdstuk (blz. 81-110) en in het vijfde, waarin drie geleerden uit onze eeuw kort worden behandeld. Een vertaling van de homilieën door Cornelis Kiel (Kiliaen) verscheen bij Plantijn in 1580 en de auteur vermoedt interesse bij aanhangers van het 'Huis der Liefde', speciaal bij de groep onder Hiël, alias Hendrik Jansen Barrefelt. In 1733 verscheen bij Enschede te Haarlem een vertaling door de doperse arts Maarten Sluym, ditmaal duidelijk geïnspireerd door Gottfried Arnold die circa 1700 aandacht voor Macarius had gevraagd. Aardig is de vondst, dat N.J. Wieringa uit Harlingen, de vertaler blijkt zowel van Rabelais als van Arnold (blz. 105). Zo staat er meer interessants in, maar de titel, die over 'invloed' spreekt, wordt toch niet waar gemaakt: het boek spreekt over vertalers en drukkers, doch er blijkt niet of de schrijver op zoek is gegaan naar citaten of analoge gedachten. Bij de voormannen van het Nederlandse piëtisme zou zo'n onderzoek misschien toch de moeite lonen.

O.J.D.J.

In het Klassiek Letterkundig Pantheon verscheen als deel 214 *Het leven van Maria Petyt* (*1623-1677*), geannoteerd door J.R.A. Merlier (Zutphen: W.J. Thieme & Cie., s.a., 246 blz., *f* 27,50, ISBN 90 03 218900). De bewerker geeft de volledige tekst van de autobiografie van deze Vlaamse mystica en heeft die zoveel mogelijk verduidelijkt. Voor een verklaring van sommige woorden heeft hij het werk van pater Deblaere gebruikt, die in 1962 een studie aan haar wijdde. De achtergrond van veel termen, die zij blijkbaar zelf smeedde, wordt gevormd door Spaanse auteurs. De inleiding van Merlier wijst op de goede schildering van dagelijkse dingen, op de beeldspraak en de vele vergelijkingen, kortom een heel eigen taalgebruik. Bij deze onmiskenbare kwaliteiten kan de lezer dank zij deze complete editie ook kennis maken met iets wat hedendaagse bloemlezingen meestal overslaan en waarover de inleider trouwens ook zwijgt: mystieke ervaringen blijken verband te houden met voorafgaande, door een biechtvader opgelegde of vaker nog zelf gezochte, lichamelijke zelfpijnigingen van lange duur, - een historisch gegeven en tegelijk een psychologisch probleem.

O.J.D.J.

Hoewel Spinoza niet meer toekwam aan een systematische uitwerking van zijn ideeën over democratie, probeert Giuseppa S. Battisti in zijn artikel 'Democracy in Spinoza's unfinished Tractatus Politicus', *Journal of the History of Ideas*, XXXVIII (1977) 623-634, aan te geven in welke richting Spinoza's gedachten zich ontwikkeld zouden hebben.

H.V.D.H.

In *Pijpmakers en pijpmerken 1724-1865* (Arnhem: Gysbers en Van Loon, 1977, 98 blz., *f* 48. -) geeft S. Laansma een aantal alfabetische lijsten op de achternamen van de Goudse pijpmakers. De namen zijn gelicht uit de merkenboeken van het pijpmakersgilde,

waarin de eigenaren van de merken alfabetisch op voornaam gerangschikt stonden. Door deze uitgave zijn die merkenboeken nu beter toegankelijk geworden.

Th.S.H.B.

Nieuwste geschiedenis

Een in het familie-archief Feith gevonden manuscript, duidelijk geschreven in het handschrift van de bekende Zwolse burgemeester Rhijnvis Feith, werd in 1974 als uitgave no. 3 van de Gemeentelijke Archiefdienst van Zwolle gepubliceerd door Drs. F.C. Berkenvelder onder de titel *Reflexien over de gesteldheid der regering van de Republyk der Verenigde Nederlanden*, *door Rhijnvis Feith*. Dit werkje was voorzien van een Inleiding van drs. H. de Lange, die het gematigde karakter van dit Patriotse geschrift onderstreepte: 'Het geschrift had bijna door een orangistische aristocraat geschreven kunnen worden' (III).

In een bespreking (*BMGN*, XC (1975) 149) heeft prof. Boogman daar aan toegevoegd, dat de *Reflexien* daadwerkelijke beïnvloeding van althans één Orangist ook duidelijk verraden: een bepaalde passage blijkt letterlijk overeen te komen met een gedeelte uit L.P. van de Spiegels 'Schets tot een vertoog over de intrinsique en relative macht van de Republyk' (1782).

Hieraan kan worden toegevoegd dat niet slechts deze ene passage van Van de Spiegel is, maar het gehele stuk. Vergelijking van de desbetreffende teksten maakt duidelijk dat het op naam van Feith uitgegeven opstel in feite slechts een - op enkele kleine verschrijvingen na - letterlijk afschrift is van de door Van de Spiegel in september 1783 geschreven 'Reflexien over de gebreken in de gesteldheid der Regeering van de Verenigde Nederlanden', dat zich onder no. 605 in de collectie-Van de Spiegel op het Algemeen Rijksarchief bevindt en door G.W. Vreede is afgedrukt in *Mr. Laurens Pieter van de Spiegel en zijne tijdgenooten*, II (Middelburg, 1875) 257-303. De Orangistische inslag van de *Reflexien* lijkt hiermee wel verklaard, al maakt deze opheldering de inhoud van het politieke denken van Rhijnvis Feith mogelijk minder duidelijk.

G.J.S.

Reina van Ditshuyzen, *Onderwijs als opdracht; Leven en werk van de eerste vijftien ministers belast met het onderwijs in de periode 1798-1830* ('s-Gravenhage: Staatsuitgeverij, 1977, 120 blz., *f* 29,50, ISBN 9012 01833 1). Dit fraai geïllustreerde boekje biedt twee inleidende hoofdstukjes over het onderwijs in deze periode en vijftien biografische schetsen over de ministers aan wie de zorg voor dat onderwijs toen was toevertrouwd. Door een snelle opeenvolging van regimes en personen werd de schrijfster nogal eens gedwongen bepaalde gebeurtenissen in meer dan één van haar schetsen te vermelden. Storend is dat niet. Die schetsen, in een eenvoudige, nu en dan wat vormelijke schrijftrant die bij de periode zeer wel past, zijn leesbaar en begrijpelijk. Het enige probleem waarvoor die vijftien levens de lezer plaatsen, is dat het wel eens wat moeilijk wordt de grote lijnen te blijven volgen van wat er met dat ene onderwijs gebeurde. Soms krijgt men, gelukkig, wel even te zien dat het ook toen, zelfs bij deze jonge tak van overheidszorg, reeds voorkwam dat hoge beambten

aanbleven als de ministers kwamen en gingen. Voor die ministers lijkt onderwijs, maar al te vaak, niet veel meer dan óók-een-portefeuille, of slechts een deel daarvan. De opdracht werd altijd weer aanvaard, ook wel door

personen bij wie geen uitgesproken roeping voor juist dit deel van de overheidstaak te signaleren valt.

Het is overigens goed te beseffen dat de opzet waarvoor in dit boek gekozen is, naast wat nadelen die de schrijfster deels heeft ondervangen, ook duidelijke voordelen heeft. Wij leren die ministers kennen, stuk voor stuk, en als we willen ook als groep. Aan een verontschuldiging voor het feit dat ook Gogel, die het onderwijs maar vijftien dagen in zijn portefeuille had, is opgenomen - naast bijvoorbeeld Falck die zowaar zes jaar aanbleef-, had ik geen behoefte, integendeel. Het is goed dat het materiaal volledig is, en dat men er, over de groep als geheel, zijn conclusies uit kan trekken.

Deze groep van elf Noordnederlanders, drie Zuidnederlanders (1824-1830) en één Fransman (d'Alphonse, 1811-1813) blijkt een nogal aristocratisch gezelschap geweest te zijn: 9 van de 15 waren van patricische of adellijke geboorte. Onder de vaders waren vier officieren. De vijf Noordnederlanders met een prinsgezind verleden waren, in doorsnee, wat deftiger dan het vijftal patriotten of ex-patriotten. Toch ontbreekt ook onder de laatsten het patricisch element allerminst. Op twee na zijn deze heren alle in steden geboren, zes in één van de oude stemmende steden van Holland. Van de dertien die aan een universiteit gestudeerd hebben, waren er maar liefst elf jurist. En wat wellicht nog het meeste opvalt is dat er onder deze vijftien die de hoogste verantwoordelijkheid aanvaardden voor de opvoeding van de jeugd vijf zijn geweest die zelf geen kinderen hadden.

D.J.R.

In 1976 en 1977 verschenen van de hand van T. Potjewijd twee boekjes over de geschiedenis van Winschoten. In het eerste boek, *Winschoten. Vlek*, *vesting*, *provinciestad. Stedebouwkundige ontwikkeling sedert de nationale bevrijding 1813* (Winschoten: Van der Veen, 1976), laat de schrijver zien hoe hij er, dankzij een ontwerp tot het herstel der vestingwallen in 1672, in geslaagd is de preciese ligging van deze vestingwallen te projekteren op de minuut van de kadastrale kaart van de gemeente Winschoten uit 1823. Deze schets wordt gevolgd door een kort onderzoek naar de geschiedenis van de vestingwallen in de periode 1539-1672. Het tweede gedeelte van het boek bestaat uit een overzicht van de ontwikkeling van de bebouwde kom van Winschoten na 1823, met een korte uitwijding over de bewoners van het postkantoor en het karakteristieke pand aan de Beerterstraat 5. In zijn boek, *Leven en werken in Winschoten in de negentiende eeuw. Met een lijst van Joodse woorden en zegswijzen*, *samengesteld door de werkgroep ad hoc* (Winschoten: Van der Veen, 1977, 189 blz., *f* 18,75), ligt de nadruk op de gebeurtenissen in de tweede helft van de negentiende eeuw. Bij deze beschrijving is uitgegaan van de aktiviteiten van het gemeentebestuur waarin dan een schets van de economische en sociale ontwikkeling gevlochten is. Zoals te verwachten bij een werk op het terrein van de plaatselijke geschiedenis is er ook hier veel aandacht voor het detail en enkele markante inwoners. In een aantal bijlagen (tezamen bijna de helft van het boek) worden enkele Winschoter families uitvoeriger belicht, krijgt de geschiedenis van de joden enige aandacht en wordt een lijst gepubliceerd van joodse woorden en zegswijzen uit het Winschoter ‘bargoens’. Beide werken geven de Winschoters een aardige informatie over de negentiende-eeuwse geschiedenis van hun woonplaats, zij het dat deze verpakt is in een rommelige compositie.

Th.S.H.B.

C. Smits, *De Afscheiding van 1834*, III (Dordrecht: J.P. van den Tol, 1977, 384 blz., *f* 59,50). In de twee voorafgaande delen behandelde de auteur het verloop van de Afscheiding rondom Gorkum en rondom Dordrecht. Nu heeft hij deze regionale opzet even

onderbroken, omdat hij ‘Documenten uit het archief ds. H.P. Scholte, bewaard te Pella, Iowa, USA’ wilde annoteren en als bron bijeen houden. De registers van personen en plaatsen bewijzen hier belangrijke diensten, ook aan degenen die uit de andere publicaties van de schrijver of uit algemene werken over de Afscheiding bepaalde figuren en ontwikkelingen hadden leren kennen. Alles is met de meeste zorg getranscribeerd en toegelicht. Het was natuurlijk ondoenlijk om rondom de stukken een verhaal te schrijven. Brieven zijn zoveel mogelijk volgens de opstellers gerubriceerd, zoals de jurist Potter van Loon die de afgescheidenen in Appingedam verdedigde, de noordelijke voorman Hendrik de Cock, de jongere predikanten Van Velzen, Brummelkamp en Van Raalte. Een aantal is ook samengenomen als ‘burgerlijke’ of als ‘kerkelijke correspondentie’. Men vraagt zich af wat daarvan officieel is geweest en wat persoonlijke probeersels zijn. Zou werkelijk het ‘Formulier van ontbinding eener ongeoorloofde echtverbintenis’ ergens in 1842 gebruikt zijn (226)? Het betrof het huwelijk van een man met de weduwe van zijn broer, en misschien ook het huwelijk met de zuster van de overleden vrouw, dat zeer plechtig ten overstaan van de kerkelijke gemeente ontbonden werd op het jawoord van beide, tevoren in onwetendheid gehandeld hebbende, partners. De toelichting wordt in overvloed geboden en hier was met verwijzingen wel wat te besparen geweest, bijvoorbeeld aangaande C.G. de Moen, eerst arts, later predikant, die op bladzijde 153, dan op 229 en tenslotte op 304 wordt beschreven. De schrijver of in dit geval eigenlijk tekstuitgever is getroffen door de figuur van S. van Velzen, aan wiens nagedachtenis hij dit boek opdroeg. Dit contact met zijn geestelijke voorouders blijkt hem keer op keer te inspireren en daaraan danken we een reeks boeken die ons de gewone mensen uit de tijd van de Afscheiding veel dichterbij hebben gebracht.

O.J.D.J.

‘Geschiedenis is een prentenboek met verhalen’ volgens M. Schouten in *De socialen zijn in aantogt. De Nederlandse arbeidersbeweging in de 19e eeuw* (Amsterdam: Van Gennep, 1976, 288 blz., *f* 29,50, ISBN 90 6012 248 8) en zo'n prentenboek heeft hij van een stuk sociale geschiedenis uit de vorige eeuw gemaakt. De titel is misleidend. De auteur begint al met de Zwijndrechtse Nieuwlichters en de radicalen uit de jaren dertig en veertig. Het verhaal eindigt in 1895, een jaar na de oprichting van de SDAP. Het is een vlotgeschreven boek, waarin veelvuldig gebruik is gemaakt van citaten uit contemporaine geschriften. Het brengt niets nieuws, maar de schrijver heeft ook niet die pretentie. Wel wilde Schouten met dit boek naar zijn zeggen ‘de geschiedenis terug... geven aan mensen, om wie het ook in dit boek gaat’. Als hij daarmee bedoelt voor de Nederlandse arbeiders van nu te hebben willen schrijven, lijkt deze moeilijke opgave niet gelukt. Het boek is uitvoerig geïllustreerd. De keuze van de illustraties is voortreffelijk. De kern ervan wordt gevormd door het materiaal, dat Carry Lakerveld bijeen heeft gebracht voor de in 1974 gehouden tentoonstelling ‘Amsterdam onder stoom’ in het Amsterdams Historisch Museum.

IJ.B.

Op 19 mei 1976 was het honderd jaar geleden dat de grondlegger van de anti-revolutionaire en christelijk-historische richting Groen van Prinsterer overleed. Naar aanleiding van deze *centenaire* publiceerde G.J. Schutte *Mr. G. Groen van Prinsterer* (Goes: Oosterbaan en Le Cointre, 1976, 173 blz., *f* 16,50). Het boekje is

bedoeld als ‘een inleiding voor een algemeen lezerspubliek’ (5) en voorziet blijkens een tweede druk (1977) in een behoefte. De schrijver geeft een vlot geschreven levensverhaal en bewaart over het algemeen

weinig distantie tot zijn ‘held’. Hij wijst er wel op dat Groen geen concreet program voor herziening van de grondwet heeft geformuleerd en noemt dat ‘een zwakte’ (89), maar in het eindoordeel wordt die kritiek niet verdisconteerd. Een curieuze omissie is het niet behandelen van de bekende brief namens de koning aan Groen van mei 1856.

In de tweede druk zijn een aantal detailfouten verbeterd en een paar ‘Opmerkingen’ toegevoegd. Hierin besteedt Schutte onder andere aandacht aan de crisis van 1856 en aan Groens testament (gebaseerd op een publikatie van J. Steur, ‘De geldelijke nalatenschap van Groen van Prinsterer’, in *Tot Vrijheid Geroepen* van mei 1976).

Als uitgave van de Stichtingen Kader- en Vormingswerk van ARP, CHU en KVP verscheen *Een staatsman ter navolging. Groen van Prinsterer herdacht (1876-1976)* ['s-Gravenhage, 1976] (264 blz.), een bundel artikelen die gedeeltelijk eerder waren gepubliceerd in de politieke weekbladen en wetenschappelijke tijdschriften van ARP en CHU. Politici, theologen en historici geven in korte bijdragen hun visie op verscheidene aspekten van Groen. In het kader van deze kroniek noem ik slechts: mej. J.L. van Essen, ‘Groen's uitgave van de ‘Archives ou correspondance inédite de la maison d'Orange-Nassau’, I.A. Diepenhorst, ‘Groen van Prinsterer en de “Revolutie”’ - de auteur constateert dat er ‘menig vraagteken’ geplaatst moet worden bij ‘Ongeloof en Revolutie’ (177) -, en G.A.M. Beekelaar, ‘Groen en de katholieken: een ambivalente houding’.

In een dergelijke herdenkingsbundel is het welhaast onvermijdelijk dat dankbaarheid en lof overheersen. Evenzeer, dat eenheid van visie ontbreekt; de schrijvers spreken elkaar nogal eens tegen. De lezer is geneigd om met P. Kasteel te verzuchten: ‘Maar er zijn zoveel Groens’! (151). De bundel bevat een nuttige lijst van boeken en artikelen over Groen.

Ook het weekblad van het departement van Onderwijs en Wetenschappen *Uitleg* van 19 mei 1976 was aan Groen van Prinsterer gewijd. Hierin schreef onder andere J.A. Bornewasser, ‘Groen en de Roomsen’.

Een goede biografie van Groen staat niet ter beschikking; immers, P.A. Diepenhorst, *Groen van Prinsterer* (Kampen, 1932; 2e dr. 1941) is meer een calvinistisch hooglied dan een serieuze wetenschappelijke prestatie. Het is dan ook te betreuren dat de oogst van de Groen-herdenking zo mager is uitgevallen: wel een aantal gelegenheidspublikaties, maar geen nieuwe, verhelderende analyse van Groens denkbeelden op bij voorbeeld politiekmaatschappelijk gebied, die als een bijdrage tot een wetenschappelijk verantwoorde biografie kan worden beschouwd.

G.J.H.

Kort na de dood van M. Elisabeth Kluit in 1977 verscheen haar bundeltje *Nader over het Réveil* (Kampen: Kok, 1977, 168 blz., *f* 22,50, ISBN 90 242 2445 4). Het bevat vijf schetsen die haar grote werk over *Het Protestantse Réveil in Nederland en daarbuiten* op gelukkige wijze aanvullen. De eerste bespreekt de verhouding van D.J. en J. van Lennep tot het Réveil, waarbij opvalt hoe Da Costa door te sterk aandringen de jongere Jacob van Lennep vervreemdde van zichzelf en van het Réveil. Een lezing over de functie van het boek bij het Réveil is vooral gebaseerd op boekbesprekingen in de periodieken. Aan O.G. Heldring is een sterk biografische schets gewijd. Ook het artikel over de diaconessen in het Réveil vermeldt veel persoonlijke gegevens. Het laatste onderwerp, Israël, belicht de grote zendingsactiviteit

onder Joodse groepen. Alles is geannoteerd uit het materiaal dat de schrijfster als geen ander kende. Uit de inhoud blijkt niet waarom buitenop de oude hervormde kerk van Zeist moet staan. Als beeld van deftigheid en stijfheid? Dan was een of andere buitenplaats beter geweest. Het actieve van de réveilmensen, dat de schrijfster steeds zo boeide, blijkt dus niet aan de buitenkant, maar des te meer uit de inhoud.

O.J.D.J.

G. Elzinga, *Friesland weerzien in foto's van 1860 tot 1920* (Leeuwarden: De Tille, 1977, 112 blz., *f* 22,50, ISBN 90 70010 55 0) is uitgegeven bij de herdenking van het 150-jarig bestaan van Het Fries Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde. In de inleiding schetst Elzinga op vluchtige wijze de belangstelling en het oordeel van enkele reizigers, die Friesland in de tweede helft van de negentiende eeuw hebben bezocht. Het boek bevat 214 afbeeldingen van oude foto's, waaronder ook enkele prentbriefkaarten. De tekst bij de foto's is minimaal, nergens wordt een toelichting gegeven. Wel worden de fotografen en de datum, mits bekend, vermeld, maar er is geen poging gedaan alle foto's te dateren. *Friesland weerzien in foto's* is daardoor niet meer dan een verzameling aardige plaatjes geworden.

IJ.B.

R. Roegholt, *Amsterdam in de 20e eeuw*. I, *1919-1945* (Utrecht: Spectrum, 1976, 336 blz., *f* 37,50, ISBN 90 2 4 8405 8) is bedoeld als een vervolg op H. Brugmans, *Geschiedenis van Amsterdam van den oorsprong af tot heden* (8 dln; Amsterdam, 1930-1934), die onlangs is herdrukt. Roegholt behandelt onder andere de stadsuitbreiding, het proletariaat en zijn leiders, de havens, handel en industrie en het culturele leven. Het laatste hoofdstuk is gewijd aan de oorlogsjaren. De jaartallen 1919-1945 zijn enigszins misleidend. De auteur vangt bij de meeste onderwerpen eerder aan en verwijst ook regelmatig naar gebeurtenissen en situaties uit de jaren zestig en het begin van de jaren zeventig. Dit laatste is karakteristiek voor de stijl van het werk. Het boek is vlot, journalistiek geschreven. Het heeft veel vaart, maar blijft steeds aan de oppervlakte. Het is geheel gebaseerd op de bestaande literatuur en enkele gedrukte bronnen. Nieuwe feiten en visies worden niet gegeven.

IJ.B.

Er wordt wat afgelachen in het leger als we mogen afgaan op het boek van L. Verhoeff, *Soldatenfolklore. Een inventarisatie van de informele tradities in de Nederlandse samenleving in de jaren rond de Tweede Wereldoorlog* (Militair-historische bijdragen van de sectie krijgsgeschiedenis, nr. 2; Den Haag, s.a., 282 blz.). Maar de glimlach van herkenning die menig dienstplichtige uit de jaren 1930-1970 bij de lectuur om de lippen zal spelen, is toch niet voldoende aanleiding om deze liederen, bijnamen, raadsels, grappen en gebruiken aan te kondigen in een historisch tijdschrift. Voor de toekomstige historici is deze verzameling echter van belang omdat ze hieruit kunnen leren, dat er een grote afstand gaapt tussen de taal van de dagorders en de instructies en dat wat de soldaten er zelf van maken. Het is bijzonder verheugend dat juist de sectie krijgsgeschiedenis er blijk van geeft dat men militaire geschiedenis niet alleen aan de hand van stafkaarten en troepenverplaatsingen kan schrijven. Het wetenschappelijke karakter blijkt uit de nauwkeurige bronvermeldingen en het ontbreken van misplaatste preutsheid, zodat ook de grovere uitdrukkingen van de soldaten-folklore voor het nageslacht bewaard zullen worden.

H.P.H.J.

Jaarrede voorzitter Nederlands Historisch Genootschap Utrecht 4 november 1977

Dames en Heren,

Twee weken later dan vroeger usance was, wil ik u van harte welkom heten op de jaarvergadering en het daarop aansluitende congres van het Nederlands Historisch Genootschap. Evenals het vorig jaar is de verschuiving van de data van jaarvergadering en congres een gevolg van de moeilijkheid om een goed onderkomen te vinden voor een bijeenkomst van grotere omvang in de omgeving van Utrecht. Het bestuur stond voor de keuze de vergadering òf in begin oktober òf in november te houden. Na overleg met de rechtshistorici, van welke zijde men belangstelling voor het congresthema mag verwachten, zijn 4 en 5 november gekozen.

Vandaag vinden er twee mutaties in het bestuur plaats: de penningmeester, de heer Philips, en het bestuurslid de heer Van Deursen, tevens lid van de congrescommissie en van de redactie van de *Acta Historiae Neerlandicae*, treden af. Beiden hebben, elk op eigen manier, een belangrijke bijdrage geleverd tot het bestuursbeleid. De heer Philips heeft vijf jaar lang het penningmeesterschap vervuld, hij heeft dit op voortreffelijke wijze gedaan. Zijn taak heeft hem vele zorgen gegeven, de financiële toestand van het Genootschap is nooit erg rooskleurig geweest en de perspectieven voor de toekomst geven allerminst aanleiding tot optimisme. Een penningmeester heeft in een dergelijke situatie de ondankbare taak de andere leden van het bestuur en de commissies op de beperktheid van de financiële middelen te wijzen, terwijl zij juist allerlei activiteiten ten behoeve van het Genootschap willen ontplooien. Het is de botsing tussen de veelheid der verlangens en de beperkte middelen om deze te realiseren, het basisprobleem uit de economische theorie, dat de heer Philips niet onbekend zal zijn. De oplossing ligt in het stellen van prioriteiten, men dient tussen de verlangens te kiezen. Het grote probleem van het Genootschap is, dat de prioriteiten vrijwel geheel vast liggen, zodat er weinig keuze meer over is. Over mogelijkheden en wenselijkheden is er binnen het bestuur en in de commissies wel eens verschillend gedacht, maar we konden steeds door onderling overleg een weg uit de moeilijkheden vinden. Namens het bestuur zeg ik de heer Philips gaarne dank voor het vele werk, dat hij ten behoeve van het Nederlands Historisch Genootschap heeft verricht.

De heer Van Deursen heeft gedurende vier jaar zijn bestuurstaak vervuld met daarbij tevens het lidmaatschap van de beide commissies. Hij was de verbindingsschakel tussen bestuur en commissies en hij heeft daardoor een belangrijke vertrouwensfunctie in de structuur van het Genootschap vervuld. Het bestuur dient enerzijds de commissies en redacties de nodige vrijheid te geven ter uitoefening van de taken die zij op zich hebben genomen, anderzijds moet het bestuur er voor waken, dat de commissies en redacties een geheel eigen leven gaan leiden. De centrifugale krachten en de centralistische tendenties moeten in evenwicht worden gehouden. Op zijn bekende kalme en observerende manier

heeft de heer Van Deursen met het bewaren van de juiste balans weinig moeite gehad. In het bestuur, vaak na lang uitgesponnen discussies confronteerde hij ons door enkele nuchtere opmerkingen weer met de realiteit. Ook hem betuig ik namens het bestuur hartelijke dank voor al hetgeen hij voor het Genootschap heeft gedaan. Persoonlijk moge ik uitdrukking geven aan mijn grote waardering voor de beide scheidende leden van het bestuur, ik vond het een voorrecht met hen samen te werken.

In de commissies hebben de jaarlijkse bestuurswisselingen plaats gevonden. De tijd ontbreekt mij op de verdiensten van de scheidende leden op een even uitvoerige wijze in te gaan als dit bij de beide bestuursleden het geval was. In het algemeen zegt het bestuur de aftredende leden dank. In de redactie van de *Bijdragen en mededelingen* heeft de heer Van Uytven zijn taak neergelegd, welke is overgenomen door de heer Asaert; in de redactie van de *Acta* zijn de heren Balthazar en Van Deursen afgetreden, hun plaatsen zijn ingenomen door mevr. Witte en de heer Van Stuijvenberg; in de congrescommissie zijn de heren Van Deursen en Van der Woude heengegaan, als nieuwe leden zijn in deze commissie benoemd de heren Soly en Schuursma. In de bronnencommissie vindt de bestuurswisseling vandaag plaats. De voorzitter de heer Heringa legt zijn taak neer, als nieuw lid van de commissie is benoemd de heer Dekker. Het Genootschap is de heer Heringa bijzondere dank verschuldigd voor het vele werk, dat hij in de bronnencommissie heeft verzet, in het bijzonder bij de uitgave van de Bentinck papers.

Indien we omzien naar het afgelopen jaar, heb ik de indruk, dat er in de verstreken periode verbijsterend veel is gebeurd. Het was een fel bewogen jaar met vele ups en downs ook op het ogenblik zitten we nog middenin allerlei ontwikkelingen en zijn er tal van onzekerheden. Het is uiterst moeilijk hierover een afsluitend verslag te geven. Tot mijn spijt zal de grondtoon in mineur moeten zijn, hoewel er toch ook vreugdevolle gebeurtenissen te melden zijn.

Er was allereerst de verhuizing van het secretariaat uit Utrecht naar de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag. Deze is vlot verlopen, we zijn de directie van de Koninklijke Bibliotheek bijzonder erkentelijk voor de ruimte, die zij ons ter beschikking heeft gesteld en voor de prettige wijze waarop alles is geregeld. Van het Harreveld-fonds konden we een bedrag lenen voor de aanschaf van het kantoormeubilair. De vreugde over de goede en ruime behuizing is wat getemperd door een reeks van tegenslagen, die mej. Van der Plaat heeft ondervonden bij het zoeken naar assistentie bij haar werk. Het dient daarom des te meer te worden geapprecieerd, dat de werkzaamheden voor het Genootschap op normale wijze hun doorgang hebben gevonden. Dit kon alleen dankzij de uiterste inspanning van mej. Van der Plaat, die vaak 12- tot 16-urige werkdagen maakte. Het is begrijpelijk, dat dit niet zo voort kan gaan. Evenwel, de beperkte financiële middelen van het Genootschap staan een adequate oplossing in de weg.

In de rede, die ik ruim een jaar geleden heb gehouden, heb ik een uiteenzetting gegeven over de verschillende instellingen en organisaties, die in Nederland op historisch gebied werkzaam zijn en hun onderlinge taakverdeling. In grove lijnen heb ik toen een beeld geschetst van de plaats van het Nederlands Historisch Genootschap en de taken welke het Genootschap op zich zou kunnen nemen naast de reeds bestaande activiteiten. De gedachten, die ik in de jaarrede heb ontvouwd, waren voor mijn persoonlijke verantwoordelijkheid. In een bestuursvergadering in december zijn de ideeën aanvaard en we zijn overgegaan tot een nadere uitwerking.

De plannen van omvangrijker aard, waarvoor een uitbreiding van het secretariaat noodzakelijk is, zijn neergelegd in een toelichting tot de meer-jaren-begroting en in de begroting zelf zijn daarvoor bedragen gereserveerd. Op deze grootsere plannen zal ik zo straks nog nader ingaan.

Bij mijn voorstellen waren ook allerlei veranderingen waaraan geen of slechts geringe financiële consequenties waren verbonden en die het secretariaat niet extra belastten. Inmiddels zijn van deze voornemens enige gerealiseerd. Het belangrijkste acht ik de contacten, die met de Vereniging van leraren geschiedenis en staatsinrichting in Nederland (VGN) en de Nederlandse Jeugdbond ter bestudering van de Geschiedenis (NJBG) zijn gelegd. Besprekingen met het bestuur van de vereniging van geschiedenis leraren hebben geleid tot de instelling van een onderwijscommissie, bestaande uit mej. Van der Plaat, die als secretaris zal fungeren en de heren Buist, Baalbergen, Van Dijk en Roorda. De heer Buist treedt op als voorzitter. De installatie van de commissie vond op 21 juni plaats. In de *Bijdragen en mededelingen* zal regelmatig aandacht aan de onderwijsproblemen worden geschonken; met de bronnencommissie zal contact worden opgenomen over de uitgave van bronnen voor het gebruik op scholen.

Met de Jeugbond heeft het bestuur besprekingen gevoerd over een praktische samenwerking op het terrein van het secretariaat. Evenwel was het niet mogelijk om hiervoor van overheidszijde medewerking te verkrijgen. Er is afgesproken, dat de *Bijdragen en mededelingen* open zullen staan voor berichten van de Jeugdbond. De lezers hebben in de eerste aflevering van de *Bijdragen* van 1977 een overzicht van de activiteiten van de Jeugdbond kunnen vinden. Voorts is samenwerking met de Jeugdbond vermoedelijk mogelijk in het kader van het congresthema van het volgend jaar: de betekenis van de archeologie voor de geschiedenis. Hierbij wordt gedacht aan de industriële archeologie, een onderwerp waarvoor in de Jeugdbond interesse bestaat.

De lezers van de *Bijdragen en mededelingen* zullen hebben opgemerkt, dat met ingang van het eerste nummer van 1977 een wijziging van de opzet van de kroniek heeft plaats gevonden, waarbij regionale onderafdelingen zijn gevormd voor de vermelding van lokale en regionale studies.

Het voorstel in de jaarrede van het vorig jaar om de *Acta* tot een internationaal ontmoetingspunt te maken van alle onderzoekers, en speciaal de buitenlandse, die werkzaam zijn op het gebied van de Nederlandse geschiedenis kan nog niet worden verwezenlijkt, omdat de *Acta* zelf een punt van discussie vormen met de uitgever. Deze ziet voor de *Acta* als jaarboek weinig toekomst, maar wel indien zij in de vorm van een halfjaarlijks tijdschrift zouden verschijnen. Voor het secretariaat zou deze wijziging een ernstige verzwaring van de werkzaamheden betekenen, hetgeen onder de huidige omstandigheden eenvoudig onmogelijk is. Deze plannen zullen alleen kunnen worden uitgevoerd indien er hulp op het secretariaat bij komt.

De congrescommissie heeft de organisatie van een congres op zich genomen ter gelegenheid van de viering van de Unie van Utrecht in januari 1979. Het zal een internationaal congres worden met subsidie van de regering, waarbij het onderwerp de federatieve staat zal zijn. Dit zelfde onderwerp is één van de vier grote thema's van het Internationaal Historisch Congres te Boekarest in 1980. Bij dit thema is aan Nederland een plaats als co-rapporteur toegewezen.

Teleurstellend in verband met de voorbereiding voor Boekarest is, dat een rondschrijven van het secretariaat aan de historische onderzoeksinstituten in Nederland met verzoek om suggesties voor onderwerpen voor het congres in Boekarest, bijzonder weinig reacties heeft opgeleverd. Dit heeft tot gevolg gehad, dat bij de bespreking,

welke in juli in Tenerife heeft plaats gevonden, er van Nederlandse zijde geen voorstellen konden worden gedaan.

Een gelukkig initiatief van de bronnencommissie acht ik de samenwerking met de regionale en lokale verenigingen bij de uitgave van bronnen. De uitgave van de koopmans-

gilderol van Deventer wordt een co-produktie van de Vereniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis en het Genootschap. We hopen, dat dit precedent navolging zal vinden.

Het bestuur en vooral de secretaris zijn zeer actief op het gebied van de ledenwerving. Het gaat hierbij vooral om studenten voor het lidmaatschap te interesseren. Enige dagen geleden vond een eerste vergadering plaats met personen, die verbonden zijn aan verschillende instellingen van hoger onderwijs en die bereid zijn het bestuur te adviseren en te helpen. De toestroom van nieuwe leden gaat nog steeds door, na de aankondiging van de jaarvergadering en het congres hebben zich veertig nieuwe leden gemeld.

Het wordt tijd, dat ik u nu op de hoogte breng van de verder reikende plannen. In de toelichting op de begroting is een schema opgesteld, waarin de volgende vijf punten worden genoemd:

1. De bundeling van alle organisaties, instellingen en verenigingen die op historisch terrein werkzaam zijn om hierdoor de plaats van de geschiedenis in onderwijs en onderzoek te bevorderen.
2. De oprichting van een centrum voor verenigingen en beoefenaren van de lokale, regionale en nationale geschiedenis. Aan de oprichting van een dergelijk centrum bestaat grote behoefte, vooral van de zijde van de amateurhistorici, die gaarne adviezen bij hun onderzoek willen ontvangen van een vak-historicus.
3. De *Acta Historiae Neerlandicae* uit te bouwen tot een internationaal ontmoetingscentrum voor allen en speciaal voor de buitenlandse onderzoekers, die zich met de geschiedenis der Nederlanden bezig houden. Dit is onder andere het geval in Indonesië, Suriname, Japan, de Verenigde Staten, Ceylon, Rusland, de Scandinavische landen, Venezuela, vanzelfsprekend in Engeland, Duitsland en Frankrijk.
4. Een betere voorbereiding voor de internationale congressen, waardoor Nederland met een groter aantal bijdragen vertegenwoordigd kan zijn. Dit kan geschieden door de organisatie van kleinere bijeenkomsten van vakgenoten op een speciaal gebied. Bij de voorbereiding dienen de universiteiten en andere instellingen op ruime schaal te worden betrokken.
5. Bij de sterke stijging van het aantal studenten en afgestudeerden in de geschiedenis dient het Genootschap zich tijdig te bezinnen op de beroepsmogelijkheden voor de historici, zoals dit bijvoorbeeld ook geschiedt door de American Historical Association. Men moet rekening houden met de noodzaak van de oprichting van een plaatsingsbureau voor werkloze historici.

Voor de realisatie van deze plannen zijn medewerkers en financiële middelen nodig. Voor een werkelijke uitoefening van bovenstaande taken dient het Bureau van het Genootschap onder leiding van mej. Van der Plaat te worden uitgebreid met een administratieve kracht voor ledenadministratie en beheer, welke tevens met de administratie van de Nederlandse Jeugdbond zou kunnen worden belast; voorts een wetenschappelijk medewerker voor het centrum van regionale en lokale geschiedenis en een wetenschappelijk medewerker voor de redactie van de *Acta* en de internationale contacten.

De werkloosheid onder de historici is op het ogenblik nog niet verontrustend. Het bestuur heeft een gesprek gevoerd met de heer Van Esbroek, de directeur van het bureau voor werkloze academici. Er zijn thans ongeveer 3.700 werkloze academici, waarvan 25 historici. Volgens de heer van Esbroek zouden er over twee of drie jaar 50 à 75 werkloze historici zijn. Het bestuur van het Genootschap leek deze schatting te optimistisch.

De bovenstaande plannen zijn uitvoerig besproken met het ministerie van Onderwijs en

Wetenschappen in een bijzonder prettige sfeer. Er was veel waardering voor onze initiatieven maar men preciseerde, dat de subsidieverlening door het ministerie aan het Genootschap geschiedde op grond van onze wetenschappelijke activiteiten, waaronder te verstaan zijn de uitgave van de *Bijdragen en mededelingen*, de *Acta* en de bronnenpublicaties. Onze verenigingsactiviteiten kwamen voor de afdeling wetenschap van het Ministerie niet voor subsidies in aanmerking. Niet uitgesloten was de mogelijkheid van subsidieverlening door andere afdelingen van het ministerie of door andere ministeries.

Het gesprek op het ministerie heeft er toe geleid, dat in mei een conceptbegroting voor 1978 is opgesteld, waarbij een duidelijke scheiding tussen wetenschappelijke en verenigingsactiviteiten wordt doorgevoerd. U kunt deze aantreffen bij de stukken, die aan de leden zijn toegezonden. Het resultaat is, dat de begroting van de uitgaven ten behoeve van wetenschappelijke activiteiten op fl. 253.200, - zijn begroot en die voor de vereniging op fl. 82.000, -. De wijze van opzet van de concept-begroting voldoet geheel aan de richtlijnen van het ministerie. Het grote probleem is, dat de benarde staat van 's rijks financiën slechts een gedeeltelijke subsidiëring van de wetenschappelijke activiteiten toelaat.

Voor het Genootschap is het cruciale probleem, dat de subsidies op een vast bedrag zijn gefixeerd en dat de prijsstijgingen slechts ten dele in de subsidieverhoging worden opgenomen. Aangezien de stijging van de drukkosten ver uitrijst boven de gemiddelde prijstrend, zal de voortzetting van de wetenschappelijke activiteiten een steeds zwaardere last op het Genootschap leggen. Dit jaar hebben we door een zuinig beleid het nog enigermate kunnen redden, maar ieder volgend jaar zal het in toenemende mate moeilijker worden. We hebben hier met een structureel probleem te maken, dat wellicht tijdelijk door verhoging van de contributies kan worden opgevangen. Uiteindelijk zal dit middel van contributieverhoging zich tegen het Genootschap keren, doordat het ledental zal gaan teruglopen.

Bovendien komt er nog een dieper liggend probleem naar boven. Het bestuur streeft er naar, dat het Genootschap zo veel mogelijk alle Nederlandse historici zal omvatten en ook allen, die belangstelling hebben in de geschiedenis. Onze activiteiten zijn niet uitsluitend tot het wetenschappelijk bedrijf beperkt, maar strekken zich de laatste jaren over een breder terrein uit. Het programma, dat door het bestuur is aanvaard, streeft behalve wetenschappelijke doelen ook sociale doelstellingen na. We zijn overtuigd, dat alleen op deze wijze een vergrijzing van het Genootschap kan worden voorkomen en dat het lidmaatschap hierdoor voor de jongeren aantrekkelijker zal zijn.

Tot de taak van het Genootschap behoort vanzelfsprekend de publicatie van wetenschappelijke werken, maar ook de verbreding van de belangstelling voor de geschiedenis bij een groter publiek. Voor ons is de plaats van de geschiedenis in het onderwijs belangrijk, daartoe is de onderwijscommissie opgericht. Aan de dreiging van werkloosheid onder de historici kunnen we niet achteloos voorbijgaan. We kunnen en we mogen ook niet de ogen sluiten voor de maatschappelijke ontwikkelingen. Wellicht zijn er voor de maatschappelijke activiteiten andere wegen ter financiering te vinden, maar deze zijn beperkt.

Staat het Genootschap op een tweesprong, moet het een keuze doen tussen een klein gezelschap van geleerden in het bijzonder geinteresseerd in het wetenschappelijk onderzoek en de bredere vereniging van alle historici, die in een bepaalde

maatschappelijke situatie leven? Naar mijn mening zijn we de tweesprong allang gepasseerd en wel op het moment, dat het Historisch Genootschap overging in het Nederlands Historisch Genootschap, nu acht jaar geleden. Toen is de keuze gevallen op een grote, algemene historische vereniging.

Ieder bestuur in de komende jaren heeft de bijzonder zware opdracht te proberen een verantwoord evenwicht te vinden tussen de wetenschappelijke en maatschappelijke taken van het Genootschap, terwijl de financiële mogelijkheden tot een minimum zijn ingekrompen. Het zal geen gemakkelijk beleid zijn.

Naamlijst van medewerkers/sters

M. Baelde, Doornstraat 332, 8200 Brugge, België
J.C.H. Blom, Haaghuishof 23, 2352 SW Leiderdorp
N.A. Bootsma, Philippuslaan 6, 6564 AM Nijmegen
Th.S.H. Bos, Dreef 32, 2803 HB Gouda
IJ. Botke, Rikkerdaweg 34, 9884 PB Niehove
C.R. Boxer, Ringshall End, Little Gaddesden, Berkhamstead-Herts., Engeland
W.Ph. Coolhaas, Gezichtslaan 71, 3723 GG Bilthoven
C. Fasseur, Zwaluwlaan 6, 2261 BR Leidschendam
M.A.M. Franken, Sprengerweg 138, 7314 PL Apeldoorn
S. Groenveld, Vrijbuiterhof 25, 2132 TM Hoofddorp
H. van der Hoeven, Purmerendstraat 87, 2547 JB 's-Gravenhage
G.J. Hooykaas, Postbus 132, 3720 AC Bilthoven
A.H. Huussen jr., Pinksterbloemweg 15, 9753 HC Haren, Gr.
H.P.H. Jansen, Houtlaan 19, 2334 CJ Leiden
O.J. de Jong, Marislaan 10, 3582 HE Utrecht
J.A. Kossmann-Putto, Thorbeckelaan 180, 9722 NJ Groningen
M. Kuitenbrouwer, Vrolikstraat 54 III, 1091 VH Amsterdam
R.C.J. van Maanen, Boisotkade 2a, 2311 PZ Leiden
A.D.A. Monna, Zeemanlaan 3, 3572 ZC Utrecht
W.W. Mijnhardt, Wolfhezerweg 50, 6874 AE Wolfheze
G.N. van der Plaat, Karel Doormanlaan 190, 3572 NV Utrecht
L. Price, Department of History, University of Hull, Cottingham Road, Hull, HU 67 RX, Engeland
C.S.M. Rademaker, Tinelstraat 3, 5654 LS Eindhoven
D.J. Roorda, Lorentzkade 46, 2313 GD Leiden
B.H. Slicher van Bath, Gen. Foulkesweg 113, 6703 DC Wageningen
G. Taal, Engelumerstraat 20, 8913 GC Leeuwarden
R. van Uytven, Naamsesteenweg 186, Heverlee, België
A.J. Veenendaal jr., Noordweg 60, 2641 AN Pijnacker
E.H. Waterbolk, Rijksstraatweg 98 g, 9752 BJ Haren, Gr.

De auteurs

N.A. Bootsma (1927) is wetenschappelijk hoofdmedewerker aan de Katholieke Universiteit Nijmegen, vakgroep nieuwe geschiedenis na 1870.

S. Groenveld (1941) is wetenschappelijk hoofdmedewerker aan de Rijksuniversiteit Leiden, vakgroep vaderlandse geschiedenis.

M. Kuitenbrouwer (1947) is wetenschappelijk medewerker aan de Rijksuniversiteit Utrecht, afdeling contemporaine geschiedenis.

R.C.J. van Maanen (1944) is chartermeester bij de Gemeentelijke Archiefdienst van Leiden.

Misdaad en straf - Recent onderzoek naar de geschiedenis der criminaliteit

F. Vanhemelryck*

A. De groeiende belangstelling voor de criminaliteit in het verleden

Het is niet de bedoeling in dit artikel uitvoerig in te gaan op de auteurs die vóór de tweede helft van de twintigste eeuw de criminaliteit in historisch perspectief hebben bestudeerd[1]. Het zij voldoende er op te wijzen dat de kwantitatieve benadering praktisch ontbrak en dat er bijna uitsluitend aandacht werd besteed aan de spectaculaire misdaadsvormen die bestudeerd werden op grond van een beperkt bronnenmateriaal. In de jaren zestig werd de belangstelling voor de criminaliteit in het verleden plots zeer levendig. In Frankrijk zette P. Chaunu enkele leerlingen aan tot de bestudering van het onderwerp. R. Van Caenegem deed hetzelfde in België. Vanaf 1962 verschenen verschillende artikelen over de criminaliteit in de *Annales de Normandie*, *Revue historique*, de *Annales du Midi*, in *Le Moyen Age*, *The Economic History Review* en *The American Historical Review*. De belangstelling ging in steeds stijgende lijn. Het is symptomatisch dat het drie en dertigste nummer van de *Cahiers des Annales* van 1971 uitsluitend was gewijd aan de misdaden en de misdadigheid in Frankrijk in de zeventiende en achttiende eeuw. Ook in de Angelsaksische landen kwam het onderwerp in de mode. In *The Journal of Social History* werd een aantal artikelen over de criminaliteit in Engeland in de veertiende, zestiende en achttiende eeuw opgenomen. In Nederland werd in juni 1973 de interdisciplinaire werkgroep voor strafrechtshistorici opgericht, die zich vooral bezighoudt met de studie van de criminaliteit. Deze groep organiseerde in mei 1977 een internationaal congres over de geschiedenis van de criminaliteit en het strafrecht. De groeiende interesse voor dit domein van de geschiedenis blijkt uit het feit dat op het Internationaal Congres voor sociale en economische geschiedenis te Edinburgh in 1978, een speciale sectie voor de geschiedenis van de criminaliteit was voorbehouden. Het is daarbij niet onbelangrijk te vermelden dat de belangstelling voor de criminaliteit in het verleden niet alleen bij juristen en historici bestaat maar dat ook vertegen-

* Voordracht gehouden op de jaarvergadering van het NHG te Utrecht, 4 november 1977.

1. Zie hierover F. Vanhemelryck, 'De studie van de criminaliteit in het ancien régime. Stand van het onderzoek en methode', *Bijdragen tot de geschiedenis*, LVI (1973) 209-242; G.R. Elton, 'Crime and the Historian', in: J.S. Cockburn, *Crime in England (1550-1800)* (Londen, 1977) 1-14.

woordigers uit de andere menswetenschappen interesse opbrengen voor dit probleem. Het is de verdienste van de Nederlandse werkgroep voor strafrechtshistorici dat zij de criminaliteit en het strafrecht in het verleden interdisciplinair benadert.

B. Het belang van de gerechtelijke archieven

In het kader van de studie van de criminaliteit in het verleden, worden vragen gesteld die ook door hedendaagse criminologen worden geformuleerd. Om een antwoord op deze vragen te krijgen ontbeert de historicus de meeste moderne methoden waarop de criminoloog een beroep kan doen: de psychologische test, het enquête-onderzoek, het gebruik van vragenlijsten. Nochtans laten de bronnen toe een antwoord te geven op een aantal vragen van criminologische of strafrechtelijke aard. De meeste gegevens komen vanzelfsprekend uit de gerechtelijke archieven.

Welke bronnen kunnen worden aangeboord bij de studie van de misdadigheid uit het verleden? Het gros van de gegevens komt uit de gerechtelijke archieven. Teneinde deze gegevens correct te interpreteren moeten wij een duidelijk inzicht hebben in de ingewikkelde gerechtelijke structuur en de competentie van de talrijke rechtbanken. Theoretisch komen alle stukken uitgaande van de gerechtelijke instanties in aanmerking voor de studie van de criminaliteit. Zeer belangrijk zijn de procesbundels, de vonnissenregisters, de rekeningen van gerechtsofficieren en de gevangenisrollen. Sommige reeksen bronnen bieden zeer uitvoerige gegevens zoals bijvoorbeeld de *crimboucken* te Brugge. Deze registers bevatten de ondervraging van de beschuldigden door de schepenen van het Brugse Vrije, meestal de uitspraken, de eventuele akten van beschuldiging en eventueel de gratieverzoeken. De talrijke gegevens over de beschuldigden die men in deze bronnen aantreft zijn van het grootste belang voor de kennis van leeftijd, geboorteplaats, woonplaats, burgerlijke staat, beroep, datum en plaats van het misdrijf, eventuele handtekening, medeplichtigen, aard van het misdrijf en criminele antecedenten.

C. De misdrijven als onderwerp van onderzoek

De criminaliteit in het verleden kan men op twee fundamenteel verschillende wijzen onderzoeken, namelijk kwalitatief en kwantitatief. Alvorens met het onderzoek te beginnen, dient men goed te beseffen dat het begrip misdaad in de loop der tijden kan evolueren. De evolutie van de morele begrippen doet zich ook in het strafrecht gevoelen en maakt dit aan veranderingen onderhevig. Binnen de studie van de criminaliteit kan men verschillende studieobjecten onderscheiden: misdrijven, de misdadigers, de geografische spreiding van de criminaliteit, het tijdstip van de mis-

dadigheid, de criminogene factoren, de evolutie van de criminaliteit en van de mentaliteit. Al deze onderwerpen worden zowel kwalitatief als kwantitatief onderzocht, alhoewel de laatste tijd het kwantitatieve aspect doorweegt.

Sommige auteurs pogen op grond van steekproeven een doorsnede te maken van de criminaliteit in een bepaald gebied en gedurende een bepaalde periode. Zo onderzocht J.C. Gegot onder leiding van P. Chaunu de criminaliteit in het baljuwschap van Falaise in Normandië tijdens drie perioden namelijk van 1661-1671, van 1709 tot 1719 en van 1782 tot 1788[2]. P. Petrovitch publiceerde in de *Cahiers des Annales* de resultaten van zijn onderzoek inzake de criminaliteit te Parijs in de tweede helft van de achttiende eeuw. De auteur onderzocht volgens de kwantitatieve methode de voornaamste groepen misdaden en kwam onder meer tot de conclusie dat 87% van de delicten uit diefstal bestond terwijl weinig gevallen van majesteitsschennis, vader- en kindermoord, zelfmoord en zedenzaken te voorschijn kwamen. De auteur poogt tevens op basis van zijn cijfers de veroordelingscoëfficiënt per 1.000 inwoners te berekenen (0,06) en te vergelijken met de hedendaagse (6,3 per 1.000 inwoners). De auteur verklaart het geringe aantal veroordelingen te Parijs in de tweede helft van de achttiende eeuw hoofdzakelijk uit een ontoereikend en inefficiënt politieapparaat[3]. Dit moest worden gecompenseerd door een strenge repressie. Petrovitch komt op een naar ons oordeel nogal eenvoudige wijze tot dit resultaat dat daarna kritisch moet worden onderzocht. Het is inderdaad zeer riskant statistische gegevens uit twee zo verschillende perioden met elkaar te vergelijken. Niet alleen is de manier van registreren heden ten dage veel accurater geworden maar bovendien onderging het politieapparaat een sterke ontwikkeling. Een bijkomende moeilijkheid is dat wij slechts onvolledige gegevens bezitten over de bevolkingsstructuur in het *ancien régime*. De jaarlijkse criminele statistiek geeft de verhouding weer van het aantal veroordeelden tot de bevolking van zestien jaar en ouder. Om over een gelijkwaardige vergelijkingsbasis te beschikken, zou men bijgevolg de samenstelling van de bevolking in een bepaald geografisch gebied, in minderjarigen en anderen, in de onderscheiden perioden moeten kennen. Bovendien moet er rekening mee worden gehouden dat de leeftijd waarop men voor het strafrecht meerderjarig werd een verandering onderging. In het *ancien régime* was dit vaak veertien jaar. Dit feit kan eveneens de vergelijking scheef trekken.

2. J.C. Gegot, 'Etude par sondage de la criminalité dans le bailliage de Falaise (XVIIe-XVIIIe siècle). Criminalité diffuse ou société criminelle?', *Annales de la Normandie*, XVI (Caen, 1966) 103-164.
3. P. Petrovitch, 'Recherches sur la criminalité à Paris dans la seconde moitié du XVIIIe siècle', *Cahiers des Annales* (Parijs, 1971) 257. Andere auteurs wezen eveneens op het *dark number* van de criminaliteit. J.S. Cockburn citeert een magistraat uit de zestiende eeuw die beweerde dat 80% van de delinquenten aan een gerechtelijk onderzoek ontsnapten. J.S. Cockburn, *The Nature and Incidence of Crime in England*, *1559-1625. A Preliminary Survey in Crime in England* (Londen, 1977) 50.

Een algemeen onderzoek naar de criminaliteit werd voor de Zuidelijke Nederlanden reeds doorgevoerd voor Antwerpen, Brugge, Brussel, Lier, Namen, Nijvel en het land van Herve. De studie over Antwerpen is een algemeen onderzoek en behandelt de tweede helft van de achttiende eeuw[4]. Ook de studie over de criminaliteit in het Brugse Vrije behandelt de tweede helft van de achttiende eeuw[5]. De studie over Brussel geeft een overzicht van de criminaliteit van de late middeleeuwen (begin vijftiende eeuw) tot het einde van het *ancien régime*[6]. De studie over Lier heeft eveneens de achttiende eeuw tot onderwerp[7]. In een recente publicatie handelen twee bijdragen over respectievelijk de criminaliteit in Namen en het land van Herve. Uitvoeriger is de studie van M.S. Dupont-Bouchat over criminaliteit en mentaliteit te Nijvel in de achttiende eeuw op grond van delicten, bestraft door de Nijvelse schepenbank tussen 1696 en 1795[8]. Op grond van het toch wel zeer beperkte bronnenmateriaal stelt de auteur vast dat de meeste delicten tegen de persoon gericht waren. Daarop volgen de misdrijven tegen het gezag en tegen de eigendom[9]. Een studie over de criminaliteit te Antwerpen in de achttiende eeuw, onder leiding van L.Th. Maes, is ver gevorderd[10]. Een werk over misdaad in het middeleeuwse Utrecht behandelt ten eerste het aandeel van de diverse misdaden in het totale aantal delicten. Evenals in het middeleeuwse Brussel bleek de agressieve criminaliteit in Utrecht kwalitatief de belangrijkste vorm van misdadigheid[11]. William Monter bracht in een zeer korte bijdrage een typologie van de criminaliteit te Genève in 1562. Het kleine aantal gevallen (197) maakt het echter gevaarlijk definitieve conclusies te trekken[12]. B. Lescaze heeft overigens aangetoond dat deze auteur zijn eigen bronnen heeft overschat en een aantal bronnenreeksen heeft verwaarloosd die, indien hij ze had bestudeerd, zijn conclusies zouden hebben ge-

4. L. Van Damme, 'Misdadigheid te Antwerpen, 1765-1794' (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Rijksuniversiteit Gent, 1973; Gent, 1973).
5. E. Huys, 'De criminaliteit in het Brugse Vrije in de tweede helft van de XVIIIe eeuw op grond van de "crimboeken"' (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Vrije Universiteit Brussel, 1976 Brussel, 1976).
6. F. Vanhemelryck, 'De criminaliteit in de ammanie van Brussel van de late middeleeuwen tot het einde van het ancien régime' (onuitgegeven doctoraatsverhandeling Rijksuniversiteit Gent; 2 dln., Gent, 1968).
7. D. Herpin, 'Bijdrage tot de studie van de criminaliteit in de stad en bijvang van Lier (1733-1794)' (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Vrije Universiteit Brussel; Brussel, 1975).
8. L. D'Arras D'Haudrecy, 'Une enquête en cours: La delinquance namuroise au XVIIIe siècle', in: *La criminalité en Wallonie sous l'ancien régime* (Leuven, 1976); M. D'Orban, 'La criminalité en Gaume d'après les comptes des officiers de justice (1500-1650)', *ibidem*; M.S. Dupont-Bouchat, 'Criminalité et mentalité à Nivelles au XVIIIe siècle', *ibidem*.
9. *Ibidem*, 92 vlg.
10. Zie de aantekening van L.Th. Maes, *infra*, 324 vlg.
11. D.A. Berends, *Misdaad in de middeleeuwen. Een onderzoek naar de criminaliteit in het laatmiddeleeuwse Utrecht* (Utrecht, 1976) 132.
12. W. Monter, 'Crime and Punishment in Calvin's Geneva, 1562', *Archiv für Reformationsgeschichte*, LXIV (1973) 281-287.

wijzigd. Lescaze heeft gewezen op de zwakheden van deze studie en de gevaren gesignaleerd van een incorrecte interpretatie van het bronnenmateriaal. Het blijkt dat sommige processen zijn verdwenen zodat de representativiteit van het materiaal voor dit geval in twijfel kan worden getrokken[13]. Toch waagt Lescaze het een beeld te geven van de criminaliteit en het strafrecht te Genève in 1572 op grond van 173 aanklachten. Hierbij hecht hij een speciaal belang aan het kwalitatief en kwantitatief verschil tussen de mannelijke en de vrouwelijke criminaliteit[14].

Sommige auteurs pogen door detailstudies over een kleine gemeenschap, een dorp of een groep dorpen, de latere, noodzakelijke, grote synthese voor te bereiden[15]. In dergelijke studies wordt vanzelfsprekend veel aandacht besteed aan elk misdrijf afzonderlijk. Hoe werden de misdrijven gepleegd? Welke instrumenten of wapens werden aangewend bij de voltrekking van de misdadige handeling. In geval van moord en doodslag kan worden onderzocht hoe regelmatig het blanke wapen werd gehanteerd en in welke kringen het gebruik van vuurwapenen toenam.

Sommige historici wijdden een hele monografie aan één bepaalde vorm van misdaad. Zo schreef Arlette Farge een studie over de voedseldiefstal te Parijs in de achttiende eeuw[16]. Onder het hoofdstuk 'misdrijven tegen het vermogen' kunnen trouwens talrijke problemen worden aangesneden: de soorten vermogensdelicten gaande van gewone diefstal tot diefstal met braak, straatroof en afpersing. Hoe werden de delicten gepleegd? Wat werd er gestolen? Hoe werd het gestolen goed opnieuw van de hand gedaan?

E. Thompson analyseerde onder de titel 'the crime of anonymity', de dreigbrieven in de achttiende en negentiende eeuw[17]. Deze zijn ook in de Nederlanden bekend en wel als brandbrieven[18].

Sedert enkele jaren interesseren sommige historici zich voor de geschiedenis van de seksualiteit. Met de groeiende interesse voor het seksuele leven, die in nauw verband staat met demografische problemen en collectieve gedragingen, ontstond eveneens een nieuwe belangstelling voor de seksuele delicten.

In het kader van de bestudering der misdrijven tegen de openbare zedelijkheid en tegen de gezinsorde, worden verschillende verschijningsvormen van prostitutie onderzocht evenals de personen die erbij betrokken waren zoals pooiers, koppelaars en klanten. J. Rossiaud onderzocht de relatie prostitutie - jeugd en maat-

13. B. Lescaze, 'Crimes et criminels à Genève en 1572', in: *Etudes offertes à Stelling-Michaud* (Genève, 1975) 49 vlg.
14. *Ibidem*, 60 en 61.
15. Bijvoorbeeld J.A. Sharpe, 'Crime and Delinquency in an Essex Parish 1600-1640', in: Cockburn, *Crime in England*, 90-109; F. Vanhemelryck, 'Misdaad en straf in de meierij van Rode in de XVde en XVIde eeuw', *Eigen Schoon en De Brabander*, LVIII (1975) 233-254, 399-422.
16. A. Farge, *Le vol d'aliments à Paris au XVIIIe siècle* (Parijs, 1974).
17. E.P. Thompson, 'The Crime of Anonymity', in: *Albion's Fatal Tree* (Londen, 1975) 255-336.
18. Vanhemelryck, 'De criminaliteit in de ammanie van Brussel', 285.

schappij in de steden van Zuid-Oost Frankrijk in de vijftiende eeuw. De auteur verdedigt de stelling dat de prostitutie, die in de vijftiende eeuw in Bourgondië en de Provence werd toegelaten, een natuurlijk produkt was van de demografische structuren, de orde en de moraal. Zij temperde de agressiviteit. Rossiaud meent nochtans dat de mannelijke losbandigheid de crisis van de renaissance niet overleefde. Tussen 1520 en 1570 wezen verschillende tekenen erop dat de prostitutie door de stedelijke gemeenschappen meer en meer werd verworpen. Dit was het gevolg van de verbetering van de positie van de vrouw, de reformistische stromingen in de kerk en een groeiend inzicht in de band tussen prostitutie en criminaliteit[19].

G. Ruggiero geeft een statistiek van de seksuele criminaliteit in Venetië van 1338 tot 1358 en komt tot de conclusie dat - de tegennatuurlijke zedendelicten uitgezonderd - de Venetiaanse gemeenschap zeer ruimhartig was voor seksuele delinquenten[20]. De auteur poogt tevens de stijging of daling van het aantal seksuele delicten, die vaak aangelegenheden waren tussen buren, te verklaren door demografische en psychologische factoren. Zo vraagt hij zich af welke invloed de pest van 1348 had op het criminaliteitscijfer[21]. Bovendien trekt hij conclusies inzake de sociale verhoudingen. Hij stelt vast dat edelvrouwen nooit het slachtoffer waren van leden van de lagere klassen. De edellieden daarentegen hadden procentueel een zeer groot aandeel in de seksuele criminaliteit in Venetië in de vroege renaissance[22]. De auteur verklaart dit uit de hoge huwelijksleeftijd van de edelen en uit de lichte bestraffing van edellieden die zich hadden schuldig gemaakt aan verkrachting van niet-adellijke vrouwen.

De geschiedenis van de homoseksualiteit werd tot nu toe zeer weinig bestudeerd. William Monter, die dit verschijnsel onderzocht voor Genève in de zestiende eeuw, bracht het in verband met de bevolkingsexplosie rond 1560 en het overschot aan mannelijke inwoners. Hij meent tevens een correlatie waar te nemen tussen religieuze ijver en de repressie van seksuele afwijkingen. Het grote aantal processen te Genève valt inderdaad samen met de periode waarin het consistorium van Genève zijn grootste activiteit ontplooide[23]. Dezelfde conclusie trekt hij ten aanzien van Freiburg. Hier valt een stijging van het aantal gevallen van sodomie, een typisch landelijk delict, samen met het uitvoeren van verschillende besluiten van de contrareformatie, genomen op het concilie van Trente[24]. In Romaans Zwitserland valt

19. J. Rossiaud, ‘Prostitution, jeunesse et société dans les villes du Sud-Est au XVe siècle’, *Annales*, *Economies*, *Sociétés*, *Civilisations*, XXXI (1976) 311-312.
20. G. Ruggiero, ‘Sexual Criminality in the Early Renaissance: Venice 1338-1358’, *The Journal of Social History*, VIII (Londen, 1975) 18-37.
21. *Ibidem*, 25 en 27.
22. *Ibidem*, 29. Zie ook F.E. Frenkel, ‘Sex-crime and its Socio-Historical Background’, *Journal of the History of Ideas*, XXV (1964) 333-352.
23. W. Monter, ‘La sodomie à l'époque moderne en Suisse romande’, *Annales*, *Economies*, *Sociétés*, *Civilisations*, XXIX (1974) 1028.
24. *Ibidem*, 1030, 1031.

de nauwe band op tussen bestialiteit en hekserij, twee misdaadvormen die als ketterij werden beschouwd. Zowel de processen wegens hekserij als die wegens sodomie eindigden trouwens omstreeks hetzelfde tijdstip[25]. L. Boon bestudeerde de grote vervolging van sodomieten in het gewest Holland in 1730-1731[26]. A.N. Gilbert analyseerde de houding van de Britse zeemacht tegenover homoseksualiteit in de achttiende en negentiende eeuw aan de hand van de vonnissen van de krijgsraad. De auteur toont aan dat het voor de rechtbank niet gemakkelijk was een bewijs van het misdrijf te leveren. Indien dit wel gelukte, was de straf streng. Tussen 1703 en 1710 werd 27% van de doodstraffen uitgevoerd wegens homoseksualiteit[27]. Ook later werd dit misdrijf zwaarder bestraft dan diefstal en desertie. Het is pas na de Napoleontische oorlogen dat de processen wegens homoseksualiteit opvallend afnamen. Ook in de Britse marine groeide een neiging tot humanisering en meer en meer won de overtuiging veld dat sodomie een vorm van geestesziekte kon zijn[28].

De studie van het geweld in het verleden is ongetwijfeld een boeiend onderwerp. In verschillende werken over de criminaliteit in het algemeen wordt ook aandacht besteed aan de criminaliteit tegen de persoon. Hieruit blijkt dat de maatschappij van het *ancien régime* en vooral van de middeleeuwen zeer gewelddadig was. De kleinste meningsverschillen leidden zeer snel tot geweld. In mei 1969 wijdde het Centrum voor Middeleeuwse en Renaissancestudies van de Universiteit van Californië een symposium aan geweld en burgeronrust (*civil disorder*) in de Italiaanse steden tussen 1200 en 1500. Hierin handelen bijdragen over *order and disorder* in de Romagna, de Toscaanse steden en Rome[29]. Een bijdrage is gewijd aan misdaad en straf te Ferrara tussen 1440 en 1500[30]. De auteur hiervan meent dat er maar een beetje waarheid zit in de bewering van Huizinga dat er een groot verschil bestaat tussen de *homo sapiens* van de vijftiende eeuw en die van nu. De vijftiende-eeuwse mens was volgens Huizinga heviger van temperament, gemakkelijker opgewonden dan de moderne mens. De kritiek is ons inziens niet gerechtvaardigd maar begrijpelijk indien men weet dat W. Gundersheimer uitsluitend de misdrijven heeft bestudeerd die de doodstraf tot gevolg hadden. Hij komt dan ook tot de misleidende conclusie dat diefstal statistisch het meest voorkomend misdrijf was[31]. Andere studies op grond van uitvoeriger bronnenmateriaal hebben reeds aangetoond dat

25. *Ibidem*, 1031, 1032.
26. L.J. Boon, 'De grote sodomietenvervolging in het gewest Holland, 1730-1731', *Holland. Regionaal-historisch tijdschrift*, VIII (1976) iii.
27. A.N. Gilbert, 'Buggery and the British Navy', *Journal of Social History*, X (1976) 79.
28. *Ibidem*, 85.
29. L. Martines, *Violence and Civil Disorder in Italian Cities*, *1200-1500* (Los Angeles, 1972).
30. W.L. Gundesheimer, 'Crime and Punishment in Ferrara, 1440-1500', in: Martines, *Violence and Civil Disorder*, 104-128.
31. *Ibidem*, 121.

gewelddadige delicten in die periode de overgrote meerderheid uitmaakten en het symptoom waren van een gewelddadige tijd[32].

Zelfmoord werd reeds herhaaldelijk, ondermeer door De L'Arbre[33] bestudeerd op strafrechtelijk vlak. Voor de historicus heeft de zelfmoord belang als collectief fenomeen, wanneer het aantal zelfmoorden kan dienen als een waardemeter, een 'thermometer' van de zeden van een groep of een tijd. Terwijl hierover uitvoerige gegevens bekend zijn voor de negentiende en twintigste eeuw, is dit wegens het gebrek aan bronnen niet het geval voor het *ancien régime*. Een uitspraak van Voltaire over het grote aantal zelfmoorden te Genève, zette Laurent Haeberli er toe aan deze thesis te onderzoeken. Hij kwam tot de conclusie dat de curve van de zelfmoord in de achttiende eeuw verwantschap vertoont met die van echtscheidingen, langdurige economische inzinkingen en politieke crisissen[34].

Enkele auteurs doen ook een onderzoek naar het tijdstip waarop het misdrijf is gepleegd. M.M. Champin, stelde vast dat de curve van de beledigingen een piek bereikte tijdens commerciële- en landbouwmanifestaties en feestelijkheden, zoals jaarmarkten, oogsten en hooitijd[35]. De curve van de bedreigingen volgt dezelfde beweging als deze van de beledigingen. Uit zijn maandelijkse statistiek blijkt dat gewelddaden culmineren in de maanden mei en september[36]. De auteur maakt zelfs een curve per dag van de week en per uur van de dag. De curven vertonen een duidelijke piek op zondag en rond de middag, 15 uur, 17 uur en 19 uur, wanneer velen in de herbergen vertoeven[37].

Sommige auteurs onderzoeken minder spectaculaire vormen van misdadigheid. Hiertoe behoren de economische misdrijven zoals smokkel. Cal Winslow analyseerde de smokkel in Sussex in de achttiende eeuw en de strenge repressie met talrijke executies in 1749 onder leiding van de hertog van Richmond[38]. Een aanverwant misdrijf, vaak gepleegd door smokkelaars, was het plunderen van aangespoelde wrakstukken of gestrande schepen. Dit misdrijf, dat vooral in de achttiende eeuw toenam, werd in Engeland niet zo zwaar bestraft als smokkel. Toch werden in de tweede helft van de achttiende eeuw nog enkele personen geëxecuteerd als afschrikkende maatregel[39].

32. J.G. Bellamy komt tot dezelfde conclusie in zijn werk *Crime and Public Order in England in the later Middle Ages* (Toronto, 1973) 37.
33. A. de l'Arbre, 'De la confiscation des biens des suicidés', *Bulletin de la commission des anciennes lois et ordonnances*, IX, ix (Brussel, 1912) 392-399; *ibidem*, X, i (Brussel, 1912).
34. L. Haeberli, 'Le suicide à Genève au XVIIIe siècle', in: *Etudes offertes à Stelling-Michaud*, 128, 129.
35. M.M. Champin, 'La criminalité dans le bailliage d'Alençon', *Annales de Normandie*, XXII (1972) 57.
36. *Ibidem*, 67.
37. *Ibidem*, 68. Zie ook A. Margot, 'Le criminalité dans le bailliage de Mamers (1695-1750)', *ibidem*, 196.
38. C. Winslow, 'Sussex Smugglers', in: *Albion's Fatal Tree*, 119-166.
39. J.G. Rule, 'Wrecking and Coastal Plunder', in: *ibidem*, 167-188.

Er bestaat vaak een duidelijk onderscheid tussen de criminaliteit in de stad en de misdadigheid op het platteland. Dit voor criminologen bekende verschijnsel, is ook voor het verleden vastgesteld en blijkt duidelijk uit afwijkende curven[40].

Sommige auteurs maken een vergelijkende studie over de criminaliteit in verschillende gewesten. Zo poogt J.S. Cockburn de kwalitatieve en kwantitatieve verschillen en overeenkomsten te ontdekken in de misdadigheid in Sussex, Essex en Hertfordshire[41].

D. De misdadigers

Nadat zij de misdrijven hebben bestudeerd, pogen de historici tevens een inzicht te krijgen in de delinquenten. Wie waren zij? Waardoor werden zij gedreven? Geeft de bestudering van hun profiel een antwoord op bepaalde sociaal-economische en psychologische toestanden uit het verleden. In de middeleeuwen bieden de bronnen doorgaans weinig gegevens over de misdadiger. De rechters interesseerden zich immers vooral voor het strafbaar feit en hadden weinig belangstelling voor de omstandigheden waarin het misdrijf was tot stand gekomen. De periode na de middeleeuwen biedt echter heel wat informatie over hun milieu, leeftijd, familie, beroep, woonplaats en ontspanningsvormen. Een dergelijk onderzoek zou men ook een sociologische benadering van de misdadigers kunnen noemen.

Een eerste vraag houdt verband met het geslacht van de delinquenten. Welk kwalitatief en kwantitatief verschil bestond er tussen mannelijke en vrouwelijke criminaliteit? Statistisch gezien kan men de vrouwelijke criminaliteit uit twee gezichtshoeken benaderen. Men kan zowel voor het totaal van de misdrijven als voor elk misdrijf afzonderlijk de verhouding mannen-vrouwen per honderd berekenen. Vervolgens kan een tweede zogenaamd absoluut percentage uitgerekend worden. Dit is de vrouwelijke criminaliteit ten aanzien van één delict, vergeleken met het totaalcijfer van alle door de vrouw gepleegde delicten tijdens een bepaalde periode. Dergelijke onderzoekingen brengen aan het licht dat vrijwel alle delicten veel vaker begaan werden door mannen dan door vrouwen. Een paar delicten zoals hekserij, gifmoord, specifieke eigendomsdelicten waarbij list vereist werd, valse beschuldiging en krenking door woorden en kindermoord waren meer vrouwelijke delicten[42].

J.M. Beattie onderzocht de criminaliteit onder vrouwen in de zeventiende en achttiende eeuw in Engeland[43] op grond van de gerechtelijke dokumenten van de

40. J.M. Beattie, 'Crime and the Course in Surrey, 1736-1753', in: Cockburn, *Crime in England*, 159
41. Cockburn, *The Nature and Incidence of Crime in England*, 66, 67.
42. Vanhemelryck, 'De criminaliteit in de ammanie van Brussel', 417.
43. J.M. Beattie, 'The Criminality of Women in Eighteenth Century England', *The Journal of Social History*, VIII (Londen, 1975) 80-116.

twee Zuid-Oostelijke graafschappen Surrey en Sussex. De periode van 1663 tot 1802 werd bestudeerd. Hieruit blijkt dat wanneer men de absolute cijfers bekijkt, de vrouwen net als de mannen ook in hoofdzaak wegens diefstal en gewelddaden voor de rechtbank kwamen. Zijn tabellen leren ons echter dat bijvoorbeeld in Surrey de deelname van de vrouwen aan de criminaliteit in totaal 21% bedraagt. De vrouwen namen in Surrey van 9 tot 19% van de misdrijven tegen de persoon voor hun rekening doch inzake misdrijven tegen de eigendom liep dit percentage te Surrey in sommige jaren op tot 41% (zakkenrollen)[44]. De auteur concludeert bovendien dat ondanks de moeilijkheden die een dergelijke vergelijking meebrengt, de vrouwen in de stad geneigd waren meer misdrijven tegen de personen en tegen de eigendom te plegen dan die op het platteland. Dit houdt verband met een verschil in levensomstandigheden[45].

De criminologen hebben verschillende verklaringen voor het geringe aandeel van de vrouw in de criminaliteit. Afgezien van de psychologische en fysische verschillen tussen beide seksen, die in de eerste plaats verantwoordelijk zijn voor de afwijkingen in de criminele gedragingen, dienen wij ook de specifieke sociale positie van de vrouw tijdens het *ancien régime* onder ogen te zien. De ondergeschikte sociale positie van de vrouw, haar juridische inferioriteit, haar beperkt openbaar optreden hebben waarschijnlijk bijgedragen tot het verschil in intensiteit tussen de vrouwelijke en mannelijke criminaliteit[46]. Dit verklaart tevens volgens Beattie het hogere percentage misdadig gedrag van de vrouw in de stad, waar zij minder sterk is onderworpen aan sociale controle en meer deelneemt aan het openbaar leven[47]. Carol Wiener onderzocht voor het graafschap Hertfordshire of het klassieke onderscheid tussen de passieve vrouwelijke rol en de actieve mannelijke rol in de criminaliteit voor de periode van Elisabeth I opgaat. Dit probleem wordt onderzocht voor zogenaamde economische misdrijven, voor conflicten tussen individuen en politieke delicten dat wil zeggen conflicten tussen individuen en de staat[48]. De conclusie is ook ditmaal dat de vrouwelijke en mannelijke criminele gedragingen grondig verschilden. De vrouwen speelden doorgaans een passieve rol. Zij werden vooral vervolgd wegens heling en beledigingen. Het beeld van het mannelijk en vrouwelijk crimineel gedrag in het laat zestiende-eeuwse Engeland verschilt bijna niet van het crimineel patroon dat heden ten dage door criminologen wordt waargenomen[49].

Sommige historici bestudeerden specifiek vrouwelijke criminele types. Zo wijdde

44. *Ibidem*, 81, 91, 97.
45. *Ibidem*, 109.
46. Vanhemelryck, 'De criminaliteit in de ammanie van Brussel', 419.
47. Beattie, 'The Criminality of Women', 109.
48. Carol Z. Wiener, 'Sex-roles and Crime in Late-Elizabethan Hertfordshire', *The Journal of Social History*, VIII (1975) 40.
49. *Ibidem*, 49.

Y.B. Brissand een monografie aan de psychologische en juridische problemen rond kindermoord op het einde van de middeleeuwen, op basis van de gratieverzoeken gericht aan de vorst[50]. Deze bronnen, aangevuld door andere, lenen zich uitstekend voor een historisch-criminologisch onderzoek vermits uitvoerig wordt ingegaan op de omstandigheden die tot het misdrijf hebben geleid. Wel dient men steeds te beseffen dat de delinquenten de feiten steeds proberen te verzachten en in hun voordeel voor te stellen. De geboorte van een onwettig kind werd beschouwd als de grootste oneer. Vandaar dat de zwangerschap zolang mogelijk werd geheim gehouden, de bevalling met grote risico's in het geheim gebeurde en sommigen uiteindelijk tot kindermoord overgingen[51]. Merkwaardig genoeg - en dit werpt een licht op de mentaliteit van een periode - dienden de meeste vrouwen die zich schuldig maakten aan kindermoord, hun slachtoffers het doopsel toe voordat zij tot het misdrijf overgingen[52].

De auteurs die dit misdrijf onderzochten zijn er zich van bewust dat pogingen tot kwantificeren geen grote waarde hebben. R.W. Malcolmson concludeert dat de reële omvang van de kindermoord ook in Engeland in de achttiende eeuw onbekend is. Het *dark number* was zeer groot. Wel heeft de schrijver een aantal kenmerken van deze delinquenten onderzocht. Het waren doorgaans ongehuwden of weduwen die behoorden tot de werkende klasse. Vaak waren het dienstmeiden voor wie een zwangerschap en zeker het moederschap het einde van hun loopbaan betekende. Velen werden gedreven door de vrees voor uitstoting uit de gemeenschap[53].

Sommige auteurs onderzochten het te vondeling leggen van kinderen dat vaak dicht aanleunt bij kindermoord. Hierbij worden gegevens verstrekt over de leeftijd van de kinderen en de intensiteit van het delict per seizoen. Tevens worden de curven van de onwettige kinderen met die van vondelingen vergeleken[54].

Indien de mogelijkheid zich voordoet bestuderen de onderzoekers de leeftijd van de misdadigers en bouwen zij een leeftijdspyramide op. Zo blijkt uit een studie over de criminaliteit te Parijs in de achttiende eeuw dat de meeste misdaden door vrouwen werden gepleegd tussen het 24e en 25e jaar[55]. Voor Brugge is vastgesteld dat 75% van de misdrijven werd gepleegd door personen tussen de 16 en 45 jaar. Binnen deze categorie werd 30% van de delicten gepleegd door misdadigers tussen 16

50. Y.B. Brissaud, 'L'infanticide à la fin du Moyen Age. Ses motivations psychologiques et sa répression', *Revue historique de droit français et étranger*, L (1972) 229-256.
51. *Ibidem*, 233, 234.
52. *Ibidem*, 240.
53. R.W. Malcolmson, 'Infanticide in the Eighteenth Century', in: Cockburn, *Crime in England*, 191, 192.
54. A. Molinier, 'Enfants trouvés, enfants abandonnés et enfants illégitimes en Languedoc au XVIe et XVIIe siècles', in: *Hommage à Marcel Reinhard* (Parijs, 1973) 454.
55. Petrovitch, 'Recherces sur la criminalité à Paris', 237. Zie ook Champin, 'La criminalité dans la bailliage d'Alencon', 55.

en 25 jaar[56]. J. Combes-Monier onderzocht twee registers van arrestanten van de provoost van het Huis des Konings te Versailles tussen 1781 en 1789. De provoost was belast met de handhaving van de orde in een straal van tien mijl rond de koninklijke residentie. De lage leeftijd van de gearresteerden is opvallend. De jongeren van 13 tot 17 vormen de groep waar arrestatie wegens bedelarij het grootst was[57]. De oorzaak van de criminaliteit op relatief jeugdige leeftijd lag aan de omstandigheid dat het kind in die tijd zeer vroeg in de wereld van de volwassenen werd opgenomen. In de laagste klassen waren de kinderen vaak al op zeer jeugdige leeftijd op zichzelf aangewezen en in een harde wereld geconfronteerd met arbeid, seksualiteit en misdaad[58].

Het beeld van de misdadigers wordt verder vervolledigd door de indeling per beroep. In de middeleeuwen zijn de gegevens hierover summier doch het is mogelijk statistieken te maken betreffende de nieuwe tijd. Nochtans botst het reconstrueren van een beroepsstructuur op verschillende moeilijkheden. De tewerkstelling was zeer onstabiel en soepele aanpassingsmogelijkheden moesten het gebrek aan kwalificatie compenseren. Een persoon stond nu eens onder één beroep, dan weer onder een ander beroep genoteerd, ofwel onder verschillende beroepen tegelijk. Zo gaven de militairen doorgaans ook een burgerlijk beroep op.

Het beroep licht ons niet noodzakelijkerwijze in over de sociale status van de betrokkene. Een landbouwer bijvoorbeeld, kon veel land bewerken of slechts een klein lapje. Hij kon pachter, eigenaar of beiden zijn en bovendien één of meerdere nevenberoepen zoals bezembinder, wever, herbergier of veekoopman uitoefenen. Bij marskramers, handwerkers of handelaars, is niet altijd te zien of men te maken heeft met een patroon of een gezel, een leerjongen of een handelaar. Een aanzienlijk percentage beklaagden verklaart bovendien geen beroep te hebben en werk te zoeken. Toch is het wel van belang om na te gaan of er tussen sommige beroepen en bepaalde misdrijven banden bestaan. De socio-professionele indeling van de criminelen brengt ons reeds dicht bij de criminogene factoren waarop wij later terugkomen[59].

Sommige gerechtelijke documenten stellen ons in staat de verhouding tussen geletterden en analfabeten onder de criminelen op te sporen. Zo plaatsten diegenen die beschuldigd werden door de drossaard van Brabant in de achttiende eeuw onder hun verklaringen hun naam of een eenvoudig kruis. De resultaten verschillen

56. Huys, ‘De criminaliteit in het Brugse Vrije’, 149.
57. J. Combes-Monier, ‘Population mouvante et criminalité à Versailles à la fin de l'ancien régime’, in: *Hommage à Marcel Reinhard*, 150.
58. Vergelijk N. Castan, ‘La criminalité familiale dans le ressort du Parlement de Toulouse (1690-1730)’, *Cahiers des Annales*, XXXIII (Parijs, 1971) 96.
59. Zie als voorbeeld van een dergelijke indeling Farge, *Le vol d'aliments*, 119 vlg.; Petrovitch, ‘Recherches sur la criminalité à Paris’, 244 vlg.; Champin, ‘La criminalité dans la bailliage d'Alençon’, 56.

sterk van plaats tot plaats. Te Parijs tekenden in de jaren 1755, 1765 en 1775 61% van de mannen en 33% van de vrouwen hun verklaring doch in 1785 was dit percentage teruggevallen tot respectievelijk 45 en 32%[60]. Volgens onderzoekingen betreffende het Brugse Vrije voor de tweede helft van de achttiende eeuw plaatsen 33% van de mannen en 6,9% van de vrouwen hun handtekening[61]. Vooral de criminologen uit de vorige eeuw meenden dat er een relatie van oorzaak en gevolg bestond tussen onwetendheid en criminaliteit en dat een bredere algemene ontwikkeling dank zij een langer onderwijs, de strijd tegen de misdadigheid ten goede zou komen. In feite schijnt zich bij een wijziging in de opleiding enkel een wijziging in de aard van de gepleegde delicten voor te doen.

Wel is gebleken dat in de achttiende eeuw de geletterdheid van de misdadigers in het Brugse Vrije aanmerkelijk lager ligt dan die van de doorsnee plattelandsbewoners[62]. Ook de Parijse criminele klasse van de achttiende eeuw was enigszins minder geletterd dan de Parijse bevolking in haar geheel[63].

Sommige historici proberen evenals de hedendaagse criminologen het beeld van de misdadiger te vervolledigen met antropologische gegevens. Nicole Castan poogde aldus bij 39,5% der beschuldigden een voorlopige antropologische schets te maken op grond van de bevindingen van de chirurgijn of zijn medewerker op het ogenblik van de opsluiting. Deze subjectieve en weinig gesystematiseerde beschrijvingen houden verband met de morfologie, de kleur van het gelaat en de huid. Sommige gegevens zijn subjectief en slaan soms op het gedrag van de delinquent. Preciezer zijn de nota's over lengte en verminkingen, kwetsuren en littekens. De auteur beseft wel dat het onmogelijk is een causaal verband te leggen tussen de criminaliteit en de biologische en fysische karakteristieken van degenen die aan de rand van de maatschappij leven. Vijf procent van de afwijkingen vindt men ook terug bij de niet criminele bevolkingsgroep[64]. Uit een vergelijkend onderzoek blijkt merkwaardig genoeg dat de randfiguren gemiddeld langer waren dan de normale bevolking[65].

Eveneens kan men de geboorteplaats van de delinquenten onderzoeken. Daaruit blijkt dat een belangrijk gedeelte van de misdadigers, die tijdens het *ancien régime* te Brussel werden bestraft, vreemdelingen waren. Dit lag ook voor de hand daar Brussel als centraal gelegen hoofdstad - waar in verschillende perioden het hof zetelde, een garnizoen was gelegerd en verschillende liefdadige instellingen bestonden die royaal aalmoezen uitdeelden - een uitverkoren pleisterplaats was voor rond-

60. Petrovitch, ‘Recherches sur la criminalité à Paris’, 248.
61. Huys, ‘De criminaliteit in het Brugse Vrije’, 160.
62. *Ibidem*, 161.
63. Petrovitch, ‘Recherches sur la criminalité à Paris’, 249.
64. Castan, ‘La justice expéditive’, *Annales E.S.C.*, XXXI (1976) 337.
65. Van de delinquenten meet 44,95% minstens 1,678 m. Van de totale bevolking slechts 10,54%. *Ibidem*, 338.

trekkende bedelaars, werklozen en verdachte individuen wier middelen van bestaan voor de overheid een raadsel waren. Tijdens de periode 1550-1600[66.] staan er 436 diefstallen opgetekend in de rekeningen van de amman van Brussel. Van 175 (40%) delinquenten vernemen wij de plaats van herkomst. Hiervan hadden 10 of 5% de ammanie als bakermat. In elk geval kwam minstens 37% van het totaal der dieven in deze halve eeuw van buiten de ammanie van Brussel. Van 1600 tot 1636 bedroeg dit percentage minstens 48[67.]. De aanzienlijke bijdrage van de vreemdelingen tot de misdrijven tegen het vermogen was dus onbetwistbaar, doch ongetwijfeld had de politie meer vat op vreemde zwervers dan op de autochtone bevolking. De bedelaars en leeglopers waren automatisch verdacht. Een brandteken of verminking impliceerde een crimineel verleden en was voldoende om bij enige twijfel de verdachte tot de tortuur te veroordelen. Indien het zover kwam, had de arme stakker vrijwel zeker de een of andere kruimeldiefstal te bekennen. De vraag waarom sommige streken meer criminelen leverden dan andere brengt ons tot de sociaal-economische achtergronden van de misdadigheid waarop wij later uitvoeriger zullen ingaan.

I.A.A. Thompson tekende een *map of crime* van Spanje in de zestiende eeuw[68.]. Hierin ging hij de nationaliteit na van de delinquenten die in Spanje op de galeien werden geplaatst (*forzados*)[69.]. Zij kwamen uit heel Europa. Voor Spanje zelf werd nagegaan welke streken en steden de grootste leveranciers waren van galeiboeven. De intensiteit van de misdadigheid wordt door de auteur verder in verband gebracht met sociaal-economische factoren, eigen aan bepaalde streken[70.]. Frankrijk in de tweede helft van de achttiende eeuw wordt aldus ingedeeld in verschillende gebieden op grond van het aantal gevallen per streek. Een gedeelte van Frankrijk is *sous-criminalisée*, namelijk aan de noord-noord-oost en zuid-oostgrens waar de criminaliteit een percentage van 11,39 bereikt en de bevolking een percentage van 21,1. In het westen en de Languedoc was het eerder kalm op het criminele vlak. Vervolgens was er een 'overgecriminaliseerd' deel van Frankrijk: het centrum, Ilede-France en het oosten. Deze streken hadden 49,89% van de totale criminaliteit in Frankrijk en slechts 35,99% van de bevolking. Dit wordt ondermeer verklaard uit de aanwezigheid van grote verkeersaders die degenen die zich in hun armoedige geboortestreek niet konden handhaven naar Parijs voerden[71.].

Bij een detailstudie over een bepaalde stad is het ook mogelijk na te gaan waar de

66. Van 24 juni 1550 tot 24 juni 1660.
67. Vanhemelryck, 'De criminaliteit in de ammanie van Brussel', 440.
68. I.A.A. Thompson, 'A Map of Crime in Sixteenth-Century Spain', *The Economic History Review*, second series, XXI (1968) 252, 254, 255.
69. *Ibidem*, 248.
70. *Ibidem*, 258.
71. Castan, 'La justice expéditive', 340. Het probleem van de afkomst wordt ook onderzocht door Combes-Monier, 'Population mouvante', 149.

misdadigers verbleven en hoelang zij gemiddeld op één plaats bleven wonen. De reeds herhaaldelijk geciteerde P. Petrovitch stelde vast dat de meeste delinquenten in de achttiende eeuw te Parijs een slaapplaats hadden. Maar hoe was die? Zij zijn smerig. De bedden zijn vuil. Door de vensters waait de wind naar binnen. De muurbekleding is half verrot en de trappen bedekt met vuilnis[72]. Men hokte er samen zonder elkaar te kennen en men vertrok er zonder adres na te laten zodat sommige delinquenten 'interstedelijke' nomaden lijken. Aldus tekent de auteur de criminogene haarden van Parijs die vooral geconcentreerd waren in het centrum van de stad (behalve op het Ile de la Cité en het Ile St. Louis). Op de linkeroever waren de haarden van criminaliteit minder dicht. Een kaart van de misdaad toont ons dat in de tweede helft van de achttiende eeuw de Parijse criminele bevolking zich voornamelijk concentreerde binnen de oude omwalling uit de tijd van Filips Augustus. Tijdens de Franse revolutie speelden echter andere buurten een belangrijke rol[73].

Arlette Farge komt, wat de dieven betreft, tot ongeveer dezelfde resultaten[74]. B. Geremek localiseerde in zijn studie over de randfiguren te Parijs in de veertiende en vijftiende eeuw eveneens de plaatsen waar prostitutie en criminaliteit het weligst tierden[75].

Teneinde het beeld van de misdadiger te vervolledigen, kan men uit sommige bronnen diens criminele antecedenten verzamelen en zijn strafrechtelijk verleden reconstrueren. Hoe vaak kwam hij met het gerecht reeds eerder in aanraking en hoe zwaar waren de straffen die hij toen opliep? Hoeveel tijd verliep er tussen de verschillende veroordelingen? Deze vragen zijn niet onbelangrijk gezien het karakter van het strafrecht onder het *ancien régime*, dat niet preventief werkte en de misdadigers in een straat zonder einde stuurde. Hier droegen vooral de verminkingen en de straffen aan huid en haar toe bij. Afgezien van de vergeldende en afschrikwekkende bedoelingen hadden de lijfstraffen ook direct praktisch nut. Zolang de delinquent in leven was, leverde hij het onweerlegbaar bewijs van zijn crimineel verleden zodat iedereen voor hem op zijn hoede kon zijn[76]. De brandmerkingen, verminkingen en littekens verwekten bij zijn verschijnen onmiddellijk wantrouwen en verachting waardoor hij zich voortdurend van een sociale afzondering bewust was en dieper wegzakte in de afgrond van de misdaad. Zelfs het diepste berouw, de beste gevoelens van spijt, de authentiekste bewijzen van inkeer konden de ingebrande of

72. Petrovitch, 'Recherches sur la criminalité à Paris', 241.
73. *Ibidem*, 244.
74. Farge, *Le vol d'aliments*, 123.
75. B. Geremek, *Les marginaux parisiens aux XIVe et XVe siècles* (Parijs, 1976) 93 vlg.
76. 'Que d'ailleurs cette marque sert à pouvoir parvenir à la connaissance de la vie passée de ceux qui récidivent dans les crimes. l'Utilité que le public ressent de connaitre ces infames, lorsqu'ils retombent dans des nouveaux crimes, droit prévaloir à l'utilité de ces particuliers, dont les exemples sont très rares sur tout à l'égard de ceux qui ont déjà fait plusieurs rechutes dans les crimes'. ARA, Geheime Raad, Oostenrijkse Tijd nr. 737, 20 juni 1766.

ingekerfde schandmerken niet uitwissen. Een verminkt oor, een paar ontbrekende vingers, een brandmerk op de wang, op de rug of de schouder waren voldoende om het wantrouwen van werkgevers te wekken en het werk te weigeren zodat de gestraften tot ronddoling waren gedoemd[77]. Tijdens klopjachten waren zij de eerstverdachten aangezien hun verleden tegen hen getuigde. Vermits vele gezagsdragers overtuigd waren van de onverbeterlijkheid en aangeboren doortraptheid van de vagebonden werden zij wegens oppervlakkige vermoedens aangeklaagd, op de tortuurbank gesleurd en veroordeeld[78].

E. De misdadigersgroepen

Een aantal auteurs bestudeert bepaalde misdadigersgroepen. Zo brengt Barbara A. Hanawalt het begrip *white collar crime* van Edwin Sutherland over op de middeleeuwen en zij past het aan de historische omstandigheden aan. Zij spreekt van *fur-collar crime*, dat wil zeggen misdrijven gepleegd door delinquenten met een 'bontkraag'. Dit waren de criminelen die men kan vergelijken met de witteboorddelinquenten uit de twintigste eeuw, personen met een hoge of althans eerbare sociale status die van hun bevoorrechte situatie in hun beroep misbruik maken om een bepaalde soort misdrijven te plegen[79]. De nauwe banden van de delinquenten uit de hoogste klasse met regeringsleden en andere vooraanstaanden bemoeilijkten zeer dikwijls de rechtsvervolging. Een analoge 'bontkraagcriminaliteit' is ook buiten Engeland vast te stellen. Reeds in de dertiende eeuw poogden de Brabantse hertogen paal en perk te stellen aan wandaden gepleegd door hun officieren, doch in weerwil van ordonnanties en bestraffingen bleven sommige gerechtsambtena-

77. 'L'exposer au pilois, le fustiger ou le marquer, c'est le rendre à la paresse, à l'oisiveté, à la débauche et aux compagnies, qui l'ont perverti, mais c'est ne l'y rendre qu'après lui avoir enlevé par ces supplices le peu d'honneur qui lui restoit'. E. Hubert, *Un chapitre de l'histoire du droit criminel dans les Pays-Bas Autrichiens au XVIIIe siècle. Les mémoires de Goswin de Fierlant* (Brussel, 1895) 89.
78. Het falen van het strafrecht werd expliciet toegegeven in een advies van de raad van Vlaanderen van 11 november 1772. 'l'expérience journalière nous prouve que les peines afflictives telles que l'exposition au carcan, le fouet, le bannissement et la marque même ne produisent pas l'effet qu'il semble qu'on devroit en attendre: le but de ces peines est 1° de punir 2° de servir d'exemple. Or l'on voit rarement que celui qui a été une fois flétri par la main de la justice se corrige et ne s'expose pas à être encore puni, loin de là, nous voyons fréquemment que celui qui pour un vol de peu de conséquence a été simplement banni, passe peu après par la fustigation simple et de celle-ci à la fustigation et la marque, si pas tout à coup à des crimes qui le mènent au supplice de la mort. Quant à l'exemple, combien de fois ne voit-on pas que pendant qu'un criminel subit sa sentence, il se commet des vols par ceux qui sont parmi la foule des spectateurs? Quelles sont les causes? La fainéantise et la mendicité, il faut donc inspirer au peuple l'amour du travail. *Ibidem*, 95.
79. B.A. Hanawalt, 'Fur-collar Crime: the Pattern of Crime among the Fourteenth-Century English Nobility', *The Journal of Social History*, VIII (Londen, 1976) 1-17.

ren hun macht misbruiken en vooral de plattelandsbewoners, wier persoonlijke klachten de hertog nooit bereikten, uitzuigen. Het kwaad was in Brabant zo diep ingeworteld dat achtereenvolgens Jan III, Wenceslas en hertogin Johanna grondige onderzoekingen deden instellen nopens het gedrag van alle officieren van justitie. Door schreeuwende misbruiken gealarmeerd, bevalen Robrecht van Bethune en Lodewijk van Male identieke, algemene enquêtes in Vlaanderen[80].

De randfiguren en hun criminaliteit zijn in de jongste tijd een actueel studieobject geworden. Zo bestudeert de Poolse historicus B. Geremek de Parijse onmaatschappelijken van de veertiende en de vijftiende eeuw. Hun wereld is moeilijk af te lijnen aangezien het gebrek aan stabiliteit precies één van de kenmerken is van de individuen en groepen waaruit zij is samengesteld. De auteur beschouwt als randfiguren alle personen en groepen die door de maatschappij voor de rechtbanken op grond van beslissingen van autoriteiten als dusdanig erkend werden. Geremek kon echter bij zijn studie geen beroep doen op continue en volledige reeksen bronnen. De sporadische overblijfselen afkomstig van enkele rechtbanken van het Parijse district, lieten niet toe op kwantitatieve wijze een volledige doorsnede te maken van de criminaliteit op één bepaald ogenblik of de evolutie over een langere periode te schetsen. Slechts enkele, sporadisch bewaarde registers, onder meer afkomstig van de rechtbank van het Châtelet van Parijs, met aan het hoofd de provoost, brengen de auteur tot enkele conclusies. Op grond van 107 processen uit de jaren 1389-1392, afkomstig uit één register, besluit hij:

> le vol étant dans la théorie et la pratique du Moyen Age le crime par excellence, c'est dans cette catégorie qu'il faut aussi chercher les indices typologiques du milieu criminel.

Inderdaad vormen de diefstallen 85 op de 127 of 66,1% van de delicten in een statistiek opgemaakt uit dat ene register van het Châtelet[81]. Op grond van onze eigen studie staan wij aarzelend tegenover deze conclusie en de wijze van interpretatie van bepaalde reeksen bronnen. Onze eigen opzoekingen omtrent de criminaliteit in de vijftiende eeuw in de ammanie van Brussel wezen uit dat 84,7% van de misdrijven bestond uit moord, doodslag en gewelddaden. Vanwaar deze contradictie? Een blik op Geremek's statistiek van het Châtelet leert ons dat hij uit de periode van drie jaar als gewelddaden slechts zes moorden heeft opgenomen. Er is geen sprake van moordaanslagen, doodslagen, slagen en verwondingen, vechtpartijen en twisten. De conclusie kan alleen maar zijn dat deze categorie misdaden niet werd opgetekend in het door Geremek gebruikte register. Vandaar dat de vermogenscriminaliteit en meer in het bijzonder diefstal in zijn statistiek ten onrechte zo veel gewicht krijgt. Het is dan ook verkeerd om, zoals de auteur doet, aan

80. Vanhemelryck, ‘Machtsmisbruik door gerechtsofficieren. Een vals landcharter van Zichem uit de XVIIe eeuw’, *Bijdragen tot de geschiedenis* (1971) iii/iv, 191.
81. Geremek, *Les marginaux parisiens*, 59.

te voeren dat diefstal het misdrijf bij uitstek was in de middeleeuwen. De door de auteur geciteerde van andere rechtbanken afkomstige cijfers bewijzen trouwens het tegendeel. Het crimineel register van de priorij van Saint-Martin des Champs vermeldt tussen 1332 en 1340 dat gewelddaden 40 tot 91% uitmaken van de totale misdadigheid[82]. Van de gevallen die de rechtbank van de orde van de Tempeliers behandelde tussen 1401 en 1420 was 76,6% een geweldsdelict[83].

Geremek bestudeerde de levensloop van individuen om de groep der onmaatschappelijken duidelijk te kunnen profileren. Hierbij stuitte hij onvermijdelijk op het criminele milieu, aangezien de criminelen zich aaneensloten toen de criminaliteit en vooral die tegen het vermogen een regelmatig en permanent karakter kreeg[84]. De nauwe banden tussen criminelen kwamen doorgaans toevalligerwijs tot stand tijdens herbergbezoek, een verblijf in een gevangenis of tijdens zwerftochten. Soms vormden zich benden van meerdere honderden personen wanneer ontslagen militairen over het land zwierven. Een daarvan was de bende van de 'Coquillarts' die in de vijftiende eeuw Bourgondië onveilig maakte en waarvan enkele kopstukken te Dijon werden terechtgesteld[85]. Geremek wijdt ook enkele paragrafen aan bepaalde categorieën randfiguren zoals criminele studenten, kunstenmakers en kermisklanten[86].

De wereld van de onmaatschappelijken is de laatste jaren herhaaldelijk onderzocht. P. Bonenfant bestudeerde de oorzaken van het pauperisme in België op het einde van het *ancien régime*[87]. Het recente werk van Jean-Pierre Gutton geeft een typologie van armen, bedelaars en vagebonden. Bovendien onderzocht hij de ontwikkeling van de mentaliteit ten opzichte van de armen en de armoede en de maatregelen die de overheid in de loop der tijden heeft getroffen[88]. V. Boucheron probeert het fenomeen grondiger door te lichten door vragen te stellen over de verhouding van mannen en vrouwen, de oorsprong van de zwervers, hun vroeger beroep, hun manier van verplaatsing en de verhouding tussen deze randfiguren en de gezeten bevolking[89]. Dezelfde problemen zijn bestudeerd door P. Crepillon voor het gedeelte van Normandië gelegen tussen de Vire en de Dives. Deze auteur noemt

82. *Ibidem*, 67.
83. *Ibidem*, 68, 69.
84. *Ibidem*, 125.
85. *Ibidem*, 138.
86. *Ibidem*, 173.
87. P. Bonenfant, *Le problème du paupérisme en Belgique à la fin de l'ancien régime* (Brussel, 1934).
88. J.P. Gutton, *La société et les pauvres en Europe (XVIe-XVIIIe siècles)* (Parijs, 1974); *Idem*, *La société et les pauvres. L'exemple de la généralité de Lyon (1534-1789)* (Parijs, 1971). Zie voor Engeland G. Taylor, *The Problem of Poverty (1660-1834)* (Londen, 1969).
89. V. Boucheron, 'La montée du flot des errants de 1760 à 1789 dans la généralité d'Alençon', *Annales de Normandie*, XXI (1971) 63 vlg.

de bedelaars en vagebonden 'le gibier des prévots' waarmee hij de kwetsbaarheid van deze a-socialen wil onderstrepen[90].

In een aantal studies wordt de criminaliteit van deze bevolkingsgroep onderzocht. O.H. Hufton belicht in *The Poor of Eighteenth-Century France (1750-1789)*[91] de armoede en beschrijft hoe sommige behoeftigen binnen het kader van een onderontwikkelde economie in leven probeerden te blijven door tijdelijk werk, huis- en seizoenarbeid, bedelarij en smokkel. Het derde deel van zijn studie is gewijd aan de zogenaamde misdrijven der armen. Hierin analyseert hij eerst de repressie en vervolgens behandelt hij de leegloperij. Een belangrijke plaats namen de misdrijven tegen de eigendom in. De wetgevers zelf meenden dat de wereld der armen de meest criminogene sector vormde in de maatschappij. In de strijd tegen de misdaad poogde het politieapparaat dan ook in dit milieu door te dringen door gebruik te maken van tipgevers[92]. De auteur gaat uitvoerig in op diefstal in al zijn vormen, smokkel vooral van zout en tabak (bijvoorbeeld in de Roussillon) en prostitutie[93]. Tot de misdrijven der armen rekent Hufton het te vondeling leggen van kinderen en kindermoord. Hij schetst een type van de ongehuwde moeder die haar kind te vondeling legt. Zij was tussen de twintig en dertig, had haar familie verlaten, woonde alleen in de stad in een kleine kelderruimte of op een zolderkamer. Sommigen van haar gingen uiteindelijk over tot kindermoord, een vorm van misdaad die in het *ancien régime* wijd was verbreid. Het is typerend dat toen te Rennes na de brand van 1721 een riool werd opengelegd, meer dan tachtig skeletten van babies werden ontdekt die in de eerste levensuren waren omgebracht[94].

Onder de titel *justice expeditive* behandelt Nicole Castan de criminaliteit van randfiguren uit de achttiende eeuw, van 1758 tot 1790 op grond van registers van provoosten die de opsporing en de bestraffing van de a-socialen als voornaamste opdracht hadden[95]. Het is dezelfde categorie van zwervers en misdadigers die in dezelfde periode in de Zuidelijke Nederlanden de cliëntèle vormden van de drossaard van Brabant en van de provoost van de Nederlanden[96]. Eén van de grootste zorgen voor deze a-socialen was hun ware aard voor de gemeenschap te verbergen om die niet te verontrusten. Vandaar dat zij met vermommingen, valse identiteitspapieren en getuigschriften de maatschappij om de tuin trachtten te leiden. Hun rond-

90. P. Crepillon, 'Un gibier des prévots. Mendiants et vagabonds au XVIIIe siècle entre la Vire et la Dives 1720-1789', *Ibidem*, XVII (1967) 223-252.
91. O.H. Hufton, *The Poor of Eighteenth-Century France*, *1750-1789* (Oxford, 1974).
92. *Ibidem*, 247, Cfr. F. Vanhemelryck, 'Bijdrage tot de studie van het politie-apparaat in het ancien-régime', *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis*, L (1972) 375.
93. Hufton, *The Poor*, 297, 298, 306.
94. *Ibidem*, 349.
95. Castan, 'La justice expéditive', *Annales ESC*, XXXI (1976) 331-361.
96. Vanhemelryck, 'Pauperisme en misdadigheid in Brabant in de 18de eeuw', *Tijdschrift voor geschiedenis*, LXXXVIII (1975) 598-612.

zwerven werd in de meeste gevallen criminogeen. Sommigen sloten zich aan bij gewapende benden die in de achttiende eeuw het platteland terroriseerden[97]. Van deze misdrijven was 80% gericht tegen de eigendom[98].

Tot de randfiguren behoorden zonder twijfel de zigeuners, die in het *ancien régime* onder meer egyptenaren, heidenen, gypten, taters of hussen werden genoemd. Zij waren afkomstig uit het noord-westen van India en verschenen rond 1420 in de Nederlanden. Zij leefden in benden buiten de maatschappij waarin zij toevallig verkeerden. Hun verblijf in een vreemd en soms vijandig gebied maakte een sterke organisatie tot levenswet voor de benden. Bij hun eerste optreden in de vijftiende eeuw werden zij overigens niet als criminelen beschouwd doch zeer gastvrij onthaald door de stadsoverheden op wijn, brood, runderen en lammeren. Doch spoedig kreeg men een helder inzicht in de ware gedaante van de 'heidens'. Hun levenswijze waarin diefstal, handlezing, kwakzalverij, oplichterij en brutaal optreden een niet onaanzienlijke rol speelden, strookte weinig met de vroomheid die men mocht verwachten van boetvaardige pelgrims, waarvoor zij zich uitgaven. De repressie nam dan ook reeds in de zestiende eeuw een georganiseerde vorm aan.

De bestudering van de zigeuners kent een grote ontwikkeling sedert in 1888 het *Journal of the Gypsy Lore Society* werd opgericht. Buiten de kortere bijdragen in dit tijdschrift, zagen de laatste jaren ook uitgebreidere studies over dit onderwerp het licht[99]. Het standaardwerk voor de Nederlanden is het lijvige boek van O. van Kappen, die op grond van bestaande literatuur, oude stadsrekeningen, kronieken, processen en werken van criminalisten, het probleem van voren af aan bespreekt[100]. Belangrijk is Van Kappen's levendige belangstelling voor het criminele gedrag van de heidenen en voor de criminogene factoren in hun levenswijze. De auteur belicht de achtergrond van hun rechtspositie en toont aan waarom steeds strengere plakkaten tegen hen werden uitgevaardigd. Zijn laatste hoofdstuk is gewijd aan de criminaliteit van de egyptenaren. Terwijl zij in de vijftiende eeuw nog slechts minder belangrijke vermogensdelicten pleegden, onwikkelden zij zich in de achttiende eeuw tot gevaarlijke delinquenten, die zich schuldig maakten aan roof, doodslag en gewapende overvallen[101].

De heksen behoren tot een categorie van delinquenten die men eveneens tot de a-socialen kan rekenen. De belangstelling voor dit onderwerp is zeer oud. Robert Mandrou schreef dat de kritische bibliografie over dit vreemd verschijnsel meer

97. Castan, 'La justice expéditive', 334.
98. *Ibidem*, 341.
99. J. Bloch, *Les Tsiganes* (Parijs, 1963); F. de Vaux de Foletier, *Les Tsiganes dans l'ancienne France* (Parijs, 1961); J.P. Clebert, *The Gypsies* (Londen, 1963).
100. O. van Kappen, *Geschiedenis der zigeuners in Nederland. De ontwikkeling van de rechtspositie der heidens of egyptenaren in de Noordelijke Nederlanden (1420-1750)* (Assen, 1965).
101. *Ibidem*, 527 vlg.

dan drie forse boekdelen zou beslaan[102]. Met zijn boek over de hekserij in Frankrijk in de zeventiende eeuw wilde R. Mandrou het probleem in een nieuw daglicht plaatsen. Zijn onderzoekingen, hoofdzakelijk uitgevoerd met juridische bronnen, stelden hem in staat door te dringen in de collectieve psychologie. Vond er een mentaliteitsverandering plaats? Waarom zond men in het begin van de zeventiende eeuw heksen naar de beul en op het einde van de eeuw naar de geneesheer? Dit is een probleem dat hem bijzonder bezighoudt. In zijn boek onderzocht Mandrou 'het gerechtelijke geweten' en hij vraagt zich af waarom en hoe de magistratuur haar opvattingen in dit domein heeft gewijzigd. De overvloedige polemische literatuur over de grote heksenprocessen en de geleerde tractaten over demonologie bewijzen nochtans dat de bewustwording verder reikte dan de beperkte wereld van de magistratuur. Theologen en geestelijken werden erbij betrokken. Mandrou wijst ook op het probleem van de omvang die de heksenvervolging zou hebben aangenomen. Een aantal auteurs geeft op grond van subjectieve gegevens hierover een nogal sterk overdreven voorstelling[103]. In de jongste studies tracht men ook deze vorm van criminaliteit door een minutieuze analyse van rekeningen van gerechtsofficieren, vonnissen en processen op kwantitatieve wijze te benaderen en het is mogelijk een statistiek op te stellen van de jaarlijkse gevallen van hekserij[104].

Reeds geruime tijd bestaat er aandacht voor de georganiseerde misdadigheid, gepleegd in groepsverband onder leiding van bendehoofden zoals Cartouche[105] en Marion du Faouët[106]. In Frankrijk waren deze spectaculaire figuren, die lang op de volksverbeelding werkten, het voorwerp van onderzoek. In Vlaanderen toonden E. Hosten en E.I. Strubbe de legendarische Bakelandt in zijn ware gedaante[107]. In zijn recente studie over Bakelandt, wijdde S. Top vervolgens heel wat ruimte aan de groepscriminaliteit op het einde van de achttiende en het begin van de negentiende eeuw. De auteur poogt na te gaan in hoeverre er verschillen bestonden tussen het banditisme in het buitenland en dat in onze gewesten. Hij komt tot de conclusie dat groepscriminaliteit tijdens de Franse overheersing in het Leiedepartement een uitgesproken agrarisch karakter had en zich uitte in aanvallen op de heersende maatschappelijke orde. De overtredingen werden begaan door al dan niet georganiseerde

102. R. Mandrou, *Magistrats et sorciers en France au XVIIe siècle. Une analyse de psychologie historique* (Parijs, 1968).
103. Zie hierover F. Vanhemelryck, 'De bestraffing en de frequentie van de hekserij', *Tijdschrift voor filologie en geschiedenis*, XLIX (1971) 504 vlg.
104. A.D.J. Macfarlane, 'Witchcraft in Tudor and Stuart Essex', in: Cockburn, *Crime in England*, 79.
105. H. Robert, *Les grands procès de l'histoire*, *1922-1934* (10 dln.; Parijs, 1922-1935).
106. J. Loredan, *La grande misère et les voleurs au XVIIIe siècle. Marion du Faouët et ses 'associés' (1740-1770)* (Parijs, 1933).
107. E. Hosten en E.I. Strubbe, 'De struikrovers in Vlaanderen op het einde der XVIIIde eeuw. De bende van Bakelandt', *Annales de la société d'émulation de Bruges*, LXX (1927) 103-165.

groepjes paupers en buiten de wet gestelden, deserteurs, zwervers en vooral personen afkomstig uit de ontredderde klasse van handarbeiders[108].

Jan de Lichte is nu nog een bekende romanfiguur. Het aureool van geheimzinnigheid dat de bokkerijdersgeschiedenis omfloerste, inspireerde verschillende auteurs tot een nieuw onderzoek van het fenomeen[109]. De cultureel anthropoloog Blok heeft deze in het zuidelijk grensgebied van de Republiek opererende benden bestudeerd. Hij sneed onder andere de volgende vragen aan: Hoe was de bende samengesteld? Door welke motieven werden de bendeleden gedreven? Welke was de maatschappelijke achtergrond? Hoe was de hiërarchie binnen de groep[110]? Dezelfde problemen zijn onlangs voor Duitsland onderzocht[111]. Een andere vorm van georganiseerd banditisme was het optreden van Moorse benden in Andalusië na de *reconquista*. Zij hadden het vooral gemunt op geestelijken, handelaars en herbergiers. Hier zijn parallellen te trekken met toestanden die zich op hetzelfde ogenblik elders voordeden in het Middellandse zeebekken[112].

Bellamy ontleedde, zoals hij het noemt, een typische bende uit de achttiende eeuw in Engeland. De auteur stelt vragen omtrent de samenstelling en de activiteiten van de groep en de sociale status van de leden. Bovendien gaat hij na in welke streken deze groep hoofdzakelijk opereerde en welke politieke bindingen zij had, gezien de omstandigheid dat zij zo dikwijls aan het gerecht ontsnapte. Hij komt tot de conclusie dat in bepaalde gevallen op hun diensten een beroep werd gedaan door de geestelijkheid en de lokale adel[113].

F. De achtergronden van de misdadigheid

De criminogene factoren vormen een belangrijk studieobject voor criminologen en historici. J.M. Van Bemmelen heeft erop gewezen dat zowel de omstandigheden van het milieu als de fysische en psychische gesteldheid kunnen bijdragen tot cri-

108. S. Top, 'De historische Bakelandt en zijn bende in het volkslied en de literatuur. Bijdrage tot de bronnenstudie van de Bakelandt-volkssage' (onuitgegeven doktoraatsverhandeling, Leuven, 1974) I, 111.
109. W. Gierlichs, *De geschiedenis der bokkerijders in 't voormalig land van 's-Hertogenrode* (Maaseik, 1939).
110. A. Blok, *The Peasant and the Brigand. Social Banditry Reconsidered*. Comparative Studies in Society and History, XIV (s.l., 1972) 495-504; *Idem*, *The bokkenrijders Bands 1726-1776. Preliminary Notes on Brigandage in the Southern Netherlands* (Amsterdam, 1975).
111. C. Kuther, *Räuber und Gaunerbanden in Deutschland im 18. Jh.* (Göttingen, 1976).
112. B. Vincent, 'Les bandits morisques en Andalousie au XVIe siècle', *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, XXI (1974) 390, 400.
113. J.G. Bellamy, 'The Coterel Gang: An Anatomy of a Band of Fourteenth-Century Criminals', *The English Historical Review*, LXXIX (1964) 698, 717. Zie ook over de georganiseerde misdaad het meer algemene werk: *Idem*, *Crime and Public Order in England* 69-88.

mineel gedrag. Gegevens hierover met betrekking tot interne criminogene factoren zoals zwakzinnigheid, dronkenschap, wraak en passie zullen slechts in beperkte mate te vinden zijn. De gegevens in de gerechtelijke bronnen van het *ancien régime* staan immers hoofdzakelijk in verband met het strafbaar feit en hebben slechts zelden betrekking op de interne omstandigheden die tot het delict kunnen leiden. Nochtans kan men het een en ander te weten komen zonder overigens in detail door te dringen tot de mentaliteit van de delinquent. Zo ontdekte A. Abbiateci onder de brandstichters die in de achttiende eeuw voor het Parlement van Parijs kwamen, een groot aantal geestesgestoorden. In sommige medische rapporten werden de oorzaken (bijvoorbeeld hersenletsel) van de zwakzinnigheid vermeld[114]. Nochtans is de beoordeling van de medische rapporten een delicate aangelegenheid aangezien de inhoud soms tegenstrijdig is. Dit probleem is uitvoerig behandeld door Michel Foucault[115].

A. Margot ging in een studie over de criminaliteit in het baljuwschap van Mamers aan de grens van Normandië, de oorzaken na van de gewelddaden. Het grootste deel van deze delicten vloeide voort uit een overdadig gebruik van alcohol. Daarnaast houden vele conflicten verband met typische plattelandsgeschillen zoals toegangs- en doorgangsrechten, burentwisten en betwistingen inzake eigendomsafbakening. Vervolgens zijn er typische conflicten tussen eigenaars en pachters, kooplieden en klanten[116]. Het onderzoek naar externe criminogene factoren levert meer resultaten op.

De invloed daarvan op het criminaliteitscijfer kunnen we bestuderen op grond van expliciete getuigenissen van tijdgenoten, verklaringen in processen, overwegingen van getuigen of gerechtelijke ambtenaren en kwantitatief onderzoek kan daarbij tot een goed resultaat leiden.

De studie van de invloed van oorlogsomstandigheden en opstanden op de criminaliteit is nog in een beginstadium. In een werk uit 1937 over de activiteiten van de rechtbank van de Meurthe in de revolutionaire periode van 1792 tot 1799 kwam Hubert Thomas tot de conclusie dat de criminaliteitscurve twee pieken vertoonde. De eerste deed zich voor in het jaar II (1793-1794) en kwam overeen met de meest woelige periode van de revolutie. De toestand was tijdens de tweede piek in het jaar VI (1797-1798) eveneens zeer onstabiel. Beide hoogtepunten waren gescheiden door een kalme periode, die een aanvang nam met de val van Robespierre (9 thermidor jaar II) en liep tot het begin van het Directoire. De auteur besluit dat de cri-

114. A. Abbiateci, 'Les incendiaires devant le Parlement de Paris: essai de typologie criminelle (XVIIIe siècle)', *Cahiers des annales*, XXXIII (Parijs, 1971) 17.
115. M. Foucault, *Folie et déraison. Histoire de la folie de l'âge classique* (Parijs, 1961).
116. A. Margot, 'La criminalité dans la bailliage de Mamers (1695-1750)', *Annales de Normandie*, XXII (1972) 198-200.

minaliteit de wisselvalligheden van het politiek en militair leven volgt[117].

Ten aanzien van de jaren 1589-1592 is gebleken dat heel wat afgezwaaide soldaten in Essex, Hertfordshire en Sussex zich moeilijk konden aanpassen aan het burgerleven en zich tot criminele gedragingen lieten verleiden[118]. Hetzelfde werd in Engeland voor de achttiende eeuw vastgesteld. Bij het einde van de Oostenrijkse successieoorlog in 1748 werden Londen en omgeving getroffen door een grote golf van misdaden. De gevangenissen waren overbevolkt en de rechtbanken overbelast. De straten in en rond Londen waren zo onveilig dat het House of Commons een speciale commissie instelde die belast werd met de bestrijding van de misdaad en het doen naleven van de wetten[119]. Nochtans is het wegens de ontreddering van het gerechtelijk apparaat niet altijd gemakkelijk de misdadigheid in die troebele perioden te onderzoeken. Zo lopen de activiteiten van de provoosten in Frankrijk aan de vooravond van de Franse revolutie (1787-1788) met 35,25% terug. De gerechtsofficieren lieten de vagebonden en de zwervende werklozen lopen en hielden vooral klopjacht op daders van gewapende overvallen en op struikrovers. Aldus weerspiegelt het criminaliteitscijfer de onlusten van de herfst en van de strenge winter van 1788 niet. Vanaf de eerste maanden van 1789 hernam het gerecht met verdubbelde ijver zijn activiteit. Vanaf maart werden de Franse provoosten overstelpt met opstanden van de arme massa in de steden of ten plattelande tegen hun heren en de vertegenwoordigers van het gezag. Overal overheerste het collectieve geweld en het typische delict van de jaren 1789-1790 was de volksopstand, die de slachtoffers van de crises der voorbije jaren mobiliseerde. De algemeen optredende agressiviteit was ook een gevolg van de totale ineenstorting van het gezag[120].

Gedurende het *ancien régime* bedreigde honger de laagste klassen van de maatschappij. Perioden van voedselschaarste deden massale hongeroproeren ontstaan. Zo veroorzaakte de hongersnood van 1522 broodopstanden in verschillende Brabantse steden[121]. Nadat in 1532 een buitensporige verhoging van de graanprijzen de algemene ontevredenheid onder het volk had veroorzaakt, stortte een hongerige menigte zich op de huizen van de 'monopolisten' en korenhandelaars. Dergelijke toestanden kwamen in de loop van het *ancien régime*[122] herhaaldelijk voor. Dit probleem werd voor Staats-Brabant uitvoerig behandeld door H.F.J.M. van den Eerenbeemt[123].

117. H. Thomas, *Le tribunal criminel de la Meurthe sous la révolution (1792-1799)* (Nancy, 1937) 555.
118. Cockburn, *The Nature and Incidence of Crime*, 61.
119. Beattie, 'Crime and Courts in Surrey 1736-1753', in: Cockburn, *Crime in England*, 155.
120. Castan, 'La justice expéditive', 342, 343.
121. E. Scholliers, *De levensstandaard in de XVe en XVIe eeuw te Antwerpen* (Antwerpen, 1960) 127.
122. Vanhemelryck, 'De criminaliteit in de ammanie van Brussel', 501 vlg.
123. H.F.J.M. van den Eerenbeemt, *In het spanningsveld der armoede: Agressief pauperisme en reactie in Staats-Brabant* (Tilburg, 1968).

Voltaire beschouwde 'le filoutage, le larcin, le vol comme étant ordinaire le crime des pauvres'[124]. Is de correlatie tussen misdadigheid armoede en hongersnood, kwantitatief te benaderen? Het is bekend dat in tijden van hongersnood de eetwaren soms 50 tot 100% duurder werden. Dit betekende een catastrofe voor al diegenen wier inkomsten hoofdzakelijk werden besteed aan de aankoop van graan. Daarom vergrootte de verhoging van de graanprijzen, of zij nu een conjunctureel verschijnsel waren of het plotselinge gevolg van een slechte oogst, de misere en het vagebondisme. De belangrijke plaats van het graan in de voedselvoorziening rechtvaardigt een vergelijking tussen de ontwikkeling van de prijzen en het aantal delinquenten. Een dergelijk onderzoek werd voor Brussel in de vijftiende en zestiende eeuw uitgevoerd. De curven van de gewelddadigheid bij vermogensmisdrijven zijn vergeleken met de curven van de roggeprijzen[125]. Op deze wijze blijkt dat er tussen de geweldscriminaliteit en de prijs van de levensmiddelen een omgekeerde verhouding bestond.

Er bestond ook een correlatie tussen de economische situatie en de misdaden tegen het vermogen. Kleine schommelingen niet te na gesproken, vertoont de curve van deze delicten in hoofdzaak dezelfde bewegingen als die van de graanprijzen[126]. Sedert de publicatie van mijn studie over Brussel is het probleem ook elders onderzocht. Arlette Farge bestudeerde het mogelijke verband tussen de curve van de voedseldiefstallen en die van de graanprijs in het Parijs van de achttiende eeuw. Labrousse heeft er in de jaren dertig op gewezen dat de langdurige prijzenhausse een uitzonderlijk en omvangrijk verschijnsel was. De gemiddelde prijsstijging bedroeg 56% tussen de periode van 1726 tot 1741 en die van 1771 tot 1789. De curve van het aantal beschuldigden wegens voedseldiefstallen vertoont een zelfde verschijnsel[127].

Aangezien het hier om beschuldigden gaat die in beroep waren gegaan bij het Parlement van Parijs, blijkt de stijging van de criminaliteit pas één jaar na de stijging van de graanprijs: de tijdsspanne die verloopt tussen het delict en het definitief vonnis. Elke crisis, elke moeilijke periode, verhoogde het aantal criminelen en dreef personen die in normale tijden juist boven het bestaansminimum leefden, maar de prijsstijging niet met reserves konden compenseren, tot het plegen van diefstal. De twee curves bewijzen eens te meer de gevoeligheid van de laagste bevolkingsklassen voor de economische schommelingen[128].

124. Voltaire, *Oeuvres*, XXIX (1785) art. 2,270. Zie ook Samaha, 'Gleanings from Local Criminal Court Records: Sedition amongst the "Inarticulate" in Elizabethan Essex', *Journal of Social History*, VIII (1975) 61-79.
125. Vanhemelryck, 'De criminaliteit in de ammanie van Brussel', 510 vlg.
126. *Ibidem*, 515, 523.
127. Farge, *Le vol d'aliments*, 97 vlg.
128. *Ibidem*, 100.

De laatste algemene hongersnood van het *ancien régime* viel in 1709. De weersomstandigheden waren desastreus; armen stierven van honger en koude langs de straten. De prijzen stegen tot opmerkelijke hoogte en ook de stijging van het aantal voedseldiefstallen was spectaculair[129]. Farge komt tot de conclusie dat de leden van de laagste klasse de grens van het bestaansminimum spoedig overschreden. Er was geen nationale of regionale ramp nodig om sommigen tot diefstal te brengen. Een kleine prijsstijging was, zoals ook Labrousse meende te constateren, vaak voldoende[130]. Ook een vergelijking van de curve van de tarweprijzen en de misdrijven tegen het vermogen in Essex in 1560 en 1595, toont een duidelijke correlatie zowel op korte als op lange termijn[131].

Niet alleen de invloed van de stijging der graanprijzen op de criminaliteit heeft men bestudeerd. Andere sociaal-economische toestanden zijn eveneens als criminogene factoren aangewezen. Eén van de belangrijkste oorzaken van de ellende was gedwongen, totale of gedeeltelijke werkloosheid. Vooral tegen het einde van het *ancien régime* moeten wij rekening houden met werkloosheid van arbeiders uit takken van nijverheid die geheel in verval waren geraakt en anderzijds met die van een grote massa ongeschoolden. Ook hier bevindt het onderzoek zich nog in een beginstadium. P. Bonenfant heeft in zijn werk over het pauperisme in België op het einde van de achttiende eeuw de nadruk gelegd op het belang van de werkloosheid voor dit verschijnsel. Hij heeft haar echter niet in verband gebracht met criminaliteit. Uit een beperkte studie over de criminaliteit in Brabant in de achttiende eeuw, aan de hand van de processen van de drossaard, is gebleken dat de meeste veroordeelden behoorden tot de categorie van de beroepslozen, landbouwarbeiders, soldaten, deserteurs, kleine ambachtslieden, andere aan een seizoen gebonden arbeiders en de klassieke groepen aan de zelfkant van de maatschappij, zoals leurders en charlatans. Het waren voor een belangrijk deel seizoenarbeiders, die ieder jaar langdurig werkloos waren en op zoek naar bezigheden door het land doolden. Ook de situatie van dijkwerkers en grondwerkers, linnenwevers, diamantslijpers en katoenspinners, was zeer onstandvastig[132].

Farge onderzocht de middelen van bestaan van hen die in de achttiende eeuw te Parijs wegens diefstal werden veroordeeld. Bij de ondervragingen hechtte de politieofficier daaraan een groot belang. Steeds werd aan de beschuldigde gevraagd sedert wanneer hij werkloos was of sedert wanneer hij opnieuw werkte. De meeste veroordeelden oefenden een niet gekwalificeerd, onstabiel en slecht bezoldigd beroep uit. Drie vierde was buiten Parijs geboren. Zij verlieten hun dorp en begaven zich naar de hoofdstad in de hoop daar een beter bestaan te vinden[133].

129. *Ibidem*, 101.
130. *Ibidem*, 102.
131. Cockburn, *The Nature and Incidence of Crime in England*, 68, 69.
132. Vanhemelryck, ‘Pauperisme en misdadigheid in Brabant’, 601.
133. Farge, *Le vol d'aliments*, 223.

G. Enkele opmerkingen over de criminaliteit in de negentiende eeuw

In hoeverre hadden de gewijzigde sociaal-economische omstandigheden, - de groei van industriesteden, de opkomst van de machine, de concentratie van arbeiders in fabrieken en de bevolkingsexplosie, - een invloed op het beeld dat de criminaliteit vertoont? Steeg het aantal delicten gedurende de negentiende eeuw en vertoonde deze groei een correlatie met de verstedelijking? Historici hebben getracht op deze vragen met betrekking tot Frankrijk en Duitsland in de negentiende eeuw een antwoord te vinden[134]. Zij stelden vast dat de vermogensdelicten talrijker waren in de stad dan op het platteland. De gewelddadigheid daarentegen was volgens hen belangrijker op het platteland. Gedurende de negentiende eeuw ziet Howard Zehr vooral een belangrijke stijging van de misdrijven tegen het vermogen. Vergeleken bij diefstal, nam de gewelddadigheid af. In de eerste helft van de negentiende eeuw stegen zowel de gewelddadigheid als de eigendomsdelicten, alhoewel op verschillende wijze, tezamen met die van de levenskosten. Geleidelijk werd deze binding minder duidelijk alhoewel de correlatie tussen misdaad en economische omstandigheden nooit helemaal verdween.

De verstedelijking creëerde nieuwe verwachtingen die de maatschappij niet kon inlossen en die dus de criminaliteit beïnvloedde. Dit kon volgens Zehr het grote aantal diefstallen in de geïndustrialiseerde stad verklaren. De criminaliteit in de negentiende eeuw werd vooral in de Verenigde Staten bestudeerd. T.N. Ferdinand behandelde de misdadigheid zelf, de gerechtshoven en het politieapparaat te Boston vanaf de achttiende eeuw[135]. Hij kwam tot de conclusie dat de gewelddadigheid, berekend per 100.000 inwoners, vooral sinds de jaren 1875 sterk afnam. Hetzelfde geldt niet voor verkrachting en roofovervallen. De misdaad in de negentiende eeuw werd volgens de kwantitatieve methode onderzocht voor New-Haven[136] en Massachusetts[137]. Andere auteurs besteden bijzondere aandacht aan de zoge-

134. H. Zehr, *Crime and Development of Modern Society* (Londen, 1976); Chen Yak You, *Etudes statistiques sur la statistique en France de 1895 à 1930* (Parijs, 1930); L. Chevalier, *Classes laborieuses et classes dangereuses* (Parijs, 1858); H. Soly, *La France criminelle* (Parijs, 1889); D. Szabo, *Crime et villes. Etudes statistiques de la criminalité urbaine et rurale en France et en Belgique* (Parijs, 1960).
135. T.N. Ferdinand, *Criminality*, *the Courts*, *and the Constabulary in Boston*, *1703-1967*. Paper voorgelezen voor de 'American Society of Criminality (New York, 1973); *Idem*, 'The Criminal Patterns of Boston since 1849', *American Journal of Sociology*, LXXIII (1967) 84-99.
136. *Idem, The Criminal Patterns of New-Haven since 1861*. Paper voorgelezen voor de 'American Society of Criminology' (New York, 1968).
137. R. Lane, 'Crime and Criminal Statistics in Nineteenth-Century Massachusetts,' *Journal of Social History*, II (1968) 156-163.

naamde 'collectieve criminaliteit', de opstanden, het collectief geweld in Europa[138.] en Amerika[139.] in de negentiende eeuw.

De auteurs die zich met de criminaliteit in Amerika na de revolutie bezighouden, menen dat de ontwikkeling van een succesrijke industriële en commerciële beschaving het aanzien van de misdadigheid hebben veranderd. Kleine dorpen die zich ontwikkelden tot bloeiende commerciële centra, verloren hun oorspronkelijke samenhang en vertoonden een hoge graad van misdadigheid[140.].

H. Het strafrecht

Het is niet de bedoeling hier een *status questionis* op te maken van de geschiedenis van het strafrecht, waarvoor veel eerder belangstelling bestond dan voor de geschiedenis van de criminaliteit. Wij willen slechts wijzen op een aantal nieuwe methodes bij de aanpak van het probleem.

D. Ulrich analyseert de bestrijding van de misdaad in Bourgondië in de achttiende eeuw op grond van de processtukken van het parlement. Hij stelt vast dat het percentage van ter dood veroordeelden voortdurend achteruit ging ondanks een stijging van de criminaliteit. Terwijl in de periode 1715-1750 nog 14,5% van de veroordeelden werd geëxecuteerd, was dit percentage tussen 1770 en 1779 teruggelopen tot minder dan 5%[141.]. Ongemeen interessant is de procentuele verhouding tussen de verschillende straffen. Sommige kwamen in de zeventiende eeuw nog tot uitvoering, doch waren een eeuw later verdwenen. In Bourgondië geldt dit voor het afsnijden van de lippen en het uittrekken van de tong[142.]. Zowel in de strafmaat als in de aard der straffen kwam verandering. Levenslange galeistraf kwam minder voor dan eerst, de opsluiting in een correctiehuis kwam in de achttiende eeuw meer en meer in zwang. Bernard Schnapper onderzocht de strafrechtspraak van het parlement van Parijs onder de regering van Frans I en deed dit aan de hand van een duizendtal arresten uit de jaren 1535 en 1536 en 1545 en 1546. De auteur stelt cijfermatig vast dat een hele reeks middeleeuwse straffen werd vervangen. Van de verminkingen restte nog alleen het afhakken van de hand. Het brandmerken van het

138. A.Z. Lodhi en C. Tilly, 'Urbanization, Crime and Collective Violence in Nineteenth-Century France', *American Journal of Sociology*, LXXIX (1973) 296-318.
139. J.T. Headley, *The Great Riots of New York, 1712-1873* (Indianapolis, 1970); M.S. Hindus, *A City of Mobocrats and Tyrants. Mob Violence in Boston*, *1774-1863*. *Issues in Criminology* (1971) 6, 55-83.
140. Zie ook R. Lane, 'Crime and the Industrial Revolution. British and American News', *Journal of Social History*, VII (1973) 287-303.
141. D. Ulrich, 'La répression en Bourgogne au XVIIIe siècle', *Revue historique de droit français et étranger*, L (1972) 410.
142. *Ibidem*, 415.

voorhoofd dat in 1535 nog voorkwam, is tien jaar later verdwenen. Het afsnijden van de oren was toen uitzonderlijk geworden. Beide straffen werden vervangen door een brandmerk op de schouder[143].

In sommige werken over criminaliteit wordt ook een hoofdstuk gewijd aan het strafrecht. Zo stelt Petrovitch vast dat in de achttiende eeuw te Parijs veroordeling tot de galeien en verbanning de meest voorkomende straffen waren[144]. Naast algemene overzichten van het strafrecht in een bepaalde periode en plaats, zijn er recente studies die één straf afzonderlijk[145] of de bestraffing van één delict afzonderlijk behandelen[146].

Een reeks andere strafrechtelijke problemen probeert men kwantitatief te benaderen. Zo wordt onder andere onderzocht hoeveel tijd er verloopt tussen de dag van het misdrijf, de arrestatie, het vonnis in eerste instantie, het vonnis in beroep en de uitvoering van de straf[147]. Daarbij moet men rekening houden met het verschil tussen de praktijk van de jurisdictie van eerste instantie en die in beroep[148]. In hoeverre en hoe frequent maakte men in de loop der jaren gebruik van de tortuur om een bekentenis af te dwingen[149]? Hoe vaak kwam een gratieverzoek voor[150] en hoe dikwijls kwijtschelding van de straf[151]? Ook is het van betekenis te weten welke verzachtende en verzwarende omstandigheden door de rechter in aanmerking werden genomen[152]. Belangrijk is dat men vooral de ontwikkeling van de misdadigheid en haar berechting poogt te schetsen. Welke wijzigingen onderging de jurisprudentie in strafzaken in de loop van het *ancien régime*? Bracht 1789 een totale omwenteling of waaide er reeds in de loop van de tweede helft van de achttiende eeuw een wind van hervormingen waaraan de denkbeelden van de verlichte filosofen, de *esprits forts* niet vreemd waren? Het staat vast dat verlichte ideeën een grote invloed hebben gehad op de magistratuur. Het is bekend dat de werken van Hobbes, Locke, Helvetius, Morelly, Rousseau, Montesquieu in de bibliotheken van de magistraten aanwezig waren. De magistratuur kende bijgevolg de kritiek op het strafrechtelijk systeem en het standpunt van de encyclopedisten. Dezen waren voorstander van aanpassing van een straf aan het delict en van be-

143. B. Schnapper, 'La justice criminelle rendue par le parlement de Paris sous le régime de François Ier', *Revue historique de droit français et étranger*, LII (1974) 252-284.
144. Petrovitch, 'Recherches sur la criminalité à Paris', 227.
145. C. Porteau-Bitker, 'L'emprisonnement dans le droit laïque du Moyen-Age', *Revue de l'histoire du droit* (1968) 211-245, 389-428.
146. Brissaud, 'L'infanticide à la fin du moyen-âge', 228-254.
147. Ulrich, 'La répression en Bourgogne', 404.
148. *Ibidem*.
149. *Ibidem*, 412 en vlg.
150. *Ibidem*, 424; Brissaud, *Le droit de grâce à la fin du Moyen-Age* (Portiers, 1971).
151. J. Foviaux, *La rémission des peines et des condamnations (droit monarchique et droit moderne)*. Travaux et recherches de la Faculté de Droit (Parijs, 1970) 77-81.
152. Ulrich, 'La répression en Bourgogne', 426.

perking van de doodstraf en zij kantten zich tegen tortuur, verminking en vernederende straffen. Historici die zich met dit onderwerp bezighouden laten de zuivere beschrijving van de straffen terzijde en bezien alleen welk gebruik de magistraten van de strafmogelijkheden maakten.

Het hoeft niet te worden beklemtoond dat de studie van alleen het opgetekende recht slechts een onvolledig en gedeeltelijk vals beeld geeft van het juridische apparaat en zijn werking. Vaak bestaat er een diepe kloof tussen de theoretische bepalingen van de wet of de costuimen en de feitelijke beslissingen van de rechters. De praktische werking van het gerechtelijk lichaam vinden wij dan ook beter terug in de rekeningen van de gerechtsofficieren en de processen, die de neerslag van de werkelijkheid vormen, eerder dan in de theoretische bepalingen (keuren, ordonnanties) en het schoolse officiële recht van de tijd dat aan de universiteiten gedoceerd werd en stof leverde voor de vaak abstracte publicaties van de criminalisten. Wij pleiten daarom voor de studie van teksten uit de praktijk en voor een minutieuze, systematische bestudering van gerechtelijke archieffondsen gericht op kwantitatieve verwerking van de gegevens.

E. Besluit

Uit het voorgaande blijkt duidelijk dat men de criminaliteit moet zien tegen de achtergrond van sociale, economische, demografische en rechtsgeschiedenis. Daartegenover staat dat de studie van de criminaliteit in het verleden belangrijke bijdragen kan leveren tot de hoger genoemde takken van de geschiedenis. De studie van de criminaliteit en van het strafrecht is van niet minder belang voor de geschiedenis van de mentaliteit. Het is mogelijk aan de hand van de misdadigheid en het strafrecht de ontwikkeling van de ideeën en waarden van een maatschappij na te gaan.

Een overzicht van de bronnen met betrekking tot criminaliteit: 's-Hertogenbosch en Lier in de achttiende eeuw

Diane Herpin

Inleiding

Het doel van dit artikel is het geven van een overzicht van de bronnen die bij de studie der criminaliteit in het verleden kunnen worden gebruikt en met name van de onuitgegeven stukken. Getracht wordt een leidraad te geven waarbij de verschillende bronnen, hun belang, hun onderlinge samenhang en de betekenis van hun inhoud voor de studie van de criminaliteit, de procedure en het strafrecht in het *ancien régime* in ruimere zin toegelicht worden. Dit gebeurt op grond van mijn onderzoek naar de criminaliteit in een jurisdictie met hoge rechtspraak, namelijk de stad en vrijdom van 's-Hertogenbosch, en een jurisdictie met middelbare rechtspraak, namelijk de stad en bijvang van Lier, tijdens de periode 1733-1794[1].

Een overzicht van de verschillende onuitgegeven bronnen die betrekking hebben op de criminaliteit is niet alleen wenselijk, maar ook noodzakelijk omdat het moeilijk kan zijn om uit de veelheid van bronnen, die voor iedere jurisdictie van aard kunnen verschillen, het belang van ieder afzonderlijk af te wegen en zijn bruikbaarheid te toetsen.

Bij de behandeling van de verschillende soorten onuitgegeven bronnen is een systeem van ‘concentrische cirkels’ aangehouden met het eigenlijke proces als middelpunt. Hieruit ontstond de volgende indeling: A. Bronnen met onmiddellijke betrekking op het eigenlijke proces. B. Bronnen die in ruimer verband inlichtingen geven over de criminaliteit, de werking van het politieapparaat, de houding van de magistraat ten opzichte van de criminaliteit en de vervolging ervan. C. Bronnen die noodzakelijk zijn voor het kader waarin de criminaliteit van een bepaald gebied gesitueerd moet worden.

1. De criminaliteit in stad en vrijdom van 's-Hertogenbosch wordt door mij onderzocht in het kader van mijn proefschrift over criminaliteit in de achttiende eeuw, waarbij een hoge en middelbare jurisdictie met elkaar worden vergeleken. De criminaliteit te Lier is behandeld in mijn onuitgegeven licentieverhandeling ‘Bijdrage tot studie der criminaliteit in de stad en bijvang van Lier (1733-1794)’ (2 dln.; Brussel: Vrije Universiteit, 1975).

I. De onuitgegeven bronnen

A. De bronnen in verband met het eigenlijke proces

Bij het toelichten van deze groep bronnen moet onmiddellijk op twee beperkingen gewezen worden: Per jurisdictie kunnen deze bronnen onder andere namen in registers zijn verenigd, of juist niet. In het laatste geval behoren ze tot de niet nader gespecificeerde 'processtukken'[2]. Ook kan het voorkomen dat twee bronnen van dezelfde naam van inhoud verschillen[3]. Desondanks is het mogelijk om in grote lijnen een overzicht van deze categorie te geven. Hierbij is de volgorde aangehouden zoals die bij de procedure naar voren komt.

a) De vooronderzoeken

Alvorens men tot een dagvaardiging of aanhouding overging, had er altijd een vooronderzoek of 'informatie préparatoire' plaats. De schout diende eerst zekerheid te hebben, dat hij bevoegd was om op te treden. Hij moest eveneens vaststellen of het misdrijf voldoende ernstig was om de tussenkomst van het gerecht te rechtvaardigen. Eenmaal hiervan overtuigd, was de schout verplicht onmiddellijk na het aan het licht treden van het misdrijf een onderzoek door de schepenen te vorderen. De schout en de twee, uit de schepenen gekozen, commissarissen begaven zich naar de plaats van het misdrijf. Zij schouwden de lijken en ondervroegen de slachtoffers en getuigen.

Het vooronderzoek kon ofwel betrekking hebben op één of meer personen en diende dan vaak als basis op grond waarvan een aanhoudingsbevel werd uitgevaardigd ofwel het betrof een feit of de beschrijving van een gebeurtenis zonder meer[4]. Veelal bestond het vooronderzoek uit verklaringen afgelegd door de verschillende slachtoffers of getuigen ten overstaan van de schout en commissarissen. Deze werden dan door de commissarissen, de 'deponent' en vaak ook door de secretaris of griffier, die de acte opmaakte, ondertekend.

Het leeuwedeel van de door vooronderzoeken verschafte inlichtingen zijn details die op zich van beperkte waarde zijn, maar die reliëf geven aan de gegevens uit de

2. Ondervragingen van de beschuldigden zijn te Lier bij de processtukken gebundeld, terwijl in 's-Hertogenbosch de 'articulen' waarop de verdachten aan de tand werden gevoeld in registers van 'criminele interrogatoriën' zijn samengebracht.
3. De criminele rol bevat te Lier ook de mondelinge pleidooien van de procureurs. In 's-Hertogenbosch is slechts heel summier het vervolg van een proces per rechtsdag aangegeven en zijn pleidooien of akten niet opgenomen.
4. Hiertoe behoren bijvoorbeeld vooronderzoeken die vreemd geroep in de nacht of de ontdekking van een lijk behandelen.

andere bronnen. Zij dienen dus in een groter kader te worden opgenomen. Afgezien van het eigenlijke misdrijf, kunnen zij ons ook informeren over de plaatselijke instellingen en het politieapparaat.

b) De 'Provisiën van Justitie'

Soms tekende de schout te Lier op de achterkant van het vooronderzoek zelf een maning aan de schepenen op om de dader van de feiten in hechtenis te laten nemen. Onmiddellijk daaronder volgde de toestemming van de schepenen. Dit gebeurde echter niet bij alle vooronderzoeken. Het kwam ook voor dat de Lierse schout in een afzonderlijk stuk toestemming vroeg om tot arrestatie over te gaan.

Dit laatste was, wegens de veel grotere administratie, eveneens het geval te 's-Hertogenbosch, waar de 'provisiën van justitie' aparte registers vormen waarin de griffier een rechtsgeleerde, de decreten van apprehensie en andere provisiën van justitie die de schepenen aan het Hoog Officie toekenden, optekende.

De formulering was vrij strak en stereotiep: steeds werd het verzoek van het Hoog Officie om een provisie van justitie[5.] opgenomen met vermelding van de remonstrantie en het aantal door het Officie ingediende annexen op grond waarvan de schepenen tot een beslissing gemaand werden. In feite wijkt deze formulering nauwelijks af van de formulering van de 'appointementen' of vonnissen interlocutoir zoals die in de ciminele dicta zijn opgenomen[6.]. Beide bronnen overlappen elkaar trouwens: soms werden de provisiën van justitie zonder enige aanwijsbare reden letterlijk in de criminele dicta opgenomen, waardoor één zelfde akte in twee van elkaar onafhankelijke bronnen voorkomt.

De wijze van optekenen onderging een wijziging vanaf 17 juni 1791 daar men zich ging richten naar de criminele ordonnantie van 19 april 1791. Vanaf dat ogenblik werden onder andere het aantal en de afkomst van de getuigen vermeld[7.].

In een aantal gevallen vroeg het Hoog Officie om een gedane gijzeling of arrestatie te decreteren, of toestemming om iemand nog een bepaalde tijd in gijzeling te houden. Onder deze titel rekende men ook een ontslag uit detentie[8.]. In 's-Hertogenbosch werden soms de persoonlijke gegevens[9.], soms ook de aard van het misdrijf en een enkele keer zelfs de datum van het eindvonnis vermeld. Steeds tekende men

5. Soms werd de aard van de provisie in het verzoek gepreciseerd: de hoogschout vroeg dan uitdrukkelijk om een decreet van apprehensie. Hij kreeg echter lang niet altijd zijn zin.
6. Zie bladzijde 37 Rijksarchief Noordbrabant (RANB), no 45, f. 1-10. Van 12 januari 1733 tot 22 juni 1743 werden de provisiën in telegramstijl opgetekend. Het is niet duidelijk waarom men hier van afstapte.
7. RANB, no 46, f. 163.
8. *Ibidem*, f. 56, J. Karremans. Karremans werd ontslagen omdat zijn alibi door getuigen werd bevestigd.
9. Zoals naam, woon- en/of geboorteplaats, maar slechts zelden leeftijd of beroep.

de datum op waarop de provisie van justitie werd toegekend, evenals de namen van de leden van het schepencollege die aan de beslissing hadden deelgenomen.

c) De criminele interrogatoriën

Een van de belangrijkste bronnen niet alleen voor het verkrijgen van een zo volledig mogelijk beeld van de achterhaalbare criminaliteit in een bepaald gebied, maar ook voor het onderzoeken van de praktijk van de rechtspraak, zijn de criminele interrogatoriën. Zij bevatten voor 's-Hertogenbosch: de artikelen waarop de beschuldigde alleen gehoord wordt; de artikelen waarop de beschuldigde in aanwezigheid van getuigen gehoord wordt die hun versie van de feiten eveneens naar voren brengen. Dit zijn de zogenaamde 'confrontaties'. Veel geringer in aantal echter zijn: de artikelen welke door de verdediging zijn opgesteld om getuigen à décharge te horen[10.]; artikelen afkomstig uit andere jurisdicties of van andere instanties waarop getuigen uit 's-Hertogenbosch moesten worden gehoord[11.]; bekentenissen van de beschuldigden[12.]; andere stukken die niets met de eigenlijke interrogatoriën te maken hebben[13.].

Ieder verhoor had plaats in aanwezigheid van minstens twee schepen-commissarissen en soms van het hele schepencollege, en werd door een griffier, of bij diens afwezigheid door een klerk of zelfs een schepen, opgetekend. Het is duidelijk dat de vragen die aan de verdachte gesteld werden vóór de ondervraging op schrift gesteld waren, terwijl de antwoorden haastig tijdens het eigenlijke verhoor werden neergekrabbeld. Het resultaat was dan ook slordig schrijven, doorhalen, vlekken, etc.

De criminele interrogatoriën vormen een belangrijke bron voor het onderzoek naar de praktijk van de rechtspraak omdat deze bron ons inlicht over de formulering der vragen (meestal stelde men suggestieve of zelfs strikvragen)[14.], over de wijze van confrontatie tussen de beschuldigde en de getuigen (soms werden alle getuigen tegelijkertijd met de beschuldigde geconfronteerd, soms één voor één), en over de aard van de vragen die aan de getuigen gesteld werden (meestal letterlijk dezelfde vragen die al eerder aan de beschuldigde waren gesteld). Ook is het belangrijk te weten dat moordwapens en dergelijke werden beschreven en aan de beschuldigde werden voorgehouden tijdens de ondervraging[15.]. Eveneens van belang zijn de ge-

10. RANB, no 47, L. Heymans, 21 november 1769; no 48, F.v. Liverlo, maart 1781.
11. RANB, no 48, 'Interrogatoriën aan de Edele Mogende Heeren Raaden van Staate der Vereenigde Nederlanden overgegeven vanwegen den Advocaat Fiscaal van de Generaliteit...'.
12. *Ibidem*, H. van de Look, 10 juli 1775.
13. Bijvoorbeeld *Ibidem*, rapport van de Chirurgijnsconfrerie uit 's-Hertogenbosch over de doodsoorzaak van G.v. Kasteren, 21 oktober 1785.
14. RANB, no 47, M. Petit, 6 januari 1767.
15. *Ibidem*, M. Driessen, 6 maart 1765.

gevens over de tortuur: welke de toepassing, het verloop hiervan was en welke vragen er gesteld werden. Opvallend is dat een beschuldigde na een dergelijke zitting vaak niet meer in staat was zijn verklaring te ondertekenen[16].

Indien de verdachte niet naar volle tevredenheid van de schepenbank op de artikelen geantwoord - of bekend - had, werden hem later nog 'nadere articulen' voorgehouden die nieuwe elementen uit het onderzoek ter sprake brachten of reeds beantwoorde vragen herhaalden om op een bepaald aspect nog nader in te gaan. Na afloop van de ondervraging werden de artikelen met de antwoorden aan de verdachte en de eventuele getuigen voorgelezen. Soms wijzigden zij nog iets in hun verklaringen, maar meestal werden 'dezelven met heyligen en plegtigen eed bekragtigt' en door zowel de beschuldigde en de getuigen als de commissarissen en de griffier ondertekend.

Geregeld staan er verwijzingen naar de datum waarop het decreet van apprehensie of het dagement in persoon ten laste van een bepaalde verdachte was toegekend evenals de naam en de functie van de gerechtsdienaar die de beschuldigde en/of de getuigen voor die zitting van het schepencollege had gedagvaard[17].

Opvallend is dat in deze registers ook integraal de interrogatoriën opgenomen zijn welke de hoofdofficier van Rotterdam naar zijn Bossche collega opstuurde met als doel een burger van 's-Hertogenbosch te ondervragen over diens rol in een economisch misdrijf dat in Rotterdam uitgezocht en vervolgd werd[18]. Omgekeerd nam men ook de interrogatoriën op waarop getuigen op verzoek van het schepencollege van 's-Hertogenbosch door schout en schepenen van Amsterdam werden ondervraagd[19]. Dit werpt licht op de onderlinge samenwerking tussen de verschillende jurisdicties.

De studie van de criminaliteit wordt gediend door gegevens over woon- en geboorteplaats, ouderdom, geletterdheid, en soms het beroep van de beschuldigde. Sporadisch komen deze gegevens ook voor de getuigen voor. Vanzelfsprekend worden de aard van en de, al of niet relevante, omstandigheden rond het misdrijf uitvoerig uit de doeken gedaan. De antwoorden van de beschuldigden en de getuigen leveren een schat aan belangrijke gegevens op over hun houding ten opzichte van de rechtspraak, het schepencollege in het bijzonder en het dagelijks maatschappelijk gebeuren met zijn sociale rollen en intermenselijke relaties.

d) De criminele rol

De criminele rol bestaat uit met de hand geschreven registers die stapsgewijs het

16. *Ibidem*, P.H.J. Maas, 19-20 maart 1771.
17. *Ibidem*, M. Ruysch, 15-16 augustus 1766.
18. *Ibidem*, A.v. Gestel, 17 januari 1770.
19. RANB, no 49, M. Dijkmans, 28 mei 1789.

procedureverloop van een crimineel proces, van rechtsdag tot rechtsdag, weergeven, steeds onder de naam van de verdachte zodat men weet met welk proces men te doen heeft.

De waarde van de criminele rol voor de studie van de criminaliteit op grond van de processen kan echter van jurisdictie tot jurisdictie verschillen. Voor het onderzoek over Lier bleek deze bron een onmisbare schakel: hieruit bleek de volgorde van de stukken en konden de verbale akten en pleidooien van de procureurs, de namen van de procureurs van de verschillende partijen, evenals het uiteindelijke vonnis, dat men te Lier slechts zeer zelden in de procesbundels zelf aantreft, achterhaald worden. Helaas treft men in deze bron ook een vrij groot aantal afgebroken processen aan. Het belang van de criminele rol voor de studie van de criminaliteit in deze middelbare jurisdictie is vooral hierin gelegen dat hij het mogelijk maakt het aantal strafrechtelijke processen te bepalen. De rollen bevatten misdrijven die belangrijk genoeg waren om strafrechtelijk te vervolgen. De namen van de beschuldigden zijn overgenomen en de bijbehorende processtukken en gegevens uit andere bronnen konden aan het frame van de criminele rol worden opgehangen. Het aldus verkregen overzicht van het aantal strafrechtelijke processen te Lier is vrij nauwkeurig: de andere bronnen die als aanvulling op de criminele rol zijn gebruikt leverden geen numerieke afwijking van betekenis op. Helemaal anders is de situatie in de hoge jurisdictie 's-Hertogenbosch: ook hier werd in de criminele rol het verloop van een strafrechtelijk proces aangegeven van rechtsdag tot rechtsdag. Soms gebeurde er in geen weken of maanden iets met een proces en ‘stond het over’, dat wil zeggen werd alleen de naam van de beschuldigde voor die dag aangetekend[20]. Na maanden van ‘overstaan’ werd soms een dergelijk proces zonder verdere opgave van redenen niet meer in de criminele rol opgenomen. Een onderzoek van de andere bronnen, zoals de criminele dicta, die mogelijk een verklaring (in de vorm van een vonnis bijvoorbeeld) hiervoor zouden kunnen bevatten, leverde in de meeste gevallen niets op. In 's-Hertogenbosch bevatten de criminele rollen geen verbale akten of pleidooien van de procureurs, evenmin als het eindvonnis. Wel is aangegeven wanneer een zaak ‘ten thoon geinterloqueerd’ was, dat wil zeggen wanneer het getuigenbewijs door een vonnis van de schepenen werd toegestaan. Dit vonnis interlocutoir is in vele gevallen eveneens terug te vinden in de criminele dicta.

De aantekeningen in de Bossche criminele rollen gebeurden in telegramstijl met veel afkortingen. In uitzonderlijke gevallen, voornamelijk in het begin van de bestudeerde periode, zijn de antwoorden van een beschuldigde op de hem voorgehou-

20. RANB, no 31, in 1784 was er geen enkele gerechtelijke activiteit op de criminele rol. Het hele jaar meldde men achter de naam van iedere verdachte ‘continuatum’.

den aanklacht of 'ticht' opgetekend. De aanklacht zelf is niet in de rollen opgenomen. Evenals in de andere bronnen is de formulering doorgaans stereotiep. Persoonlijke gegevens over de verdachte worden nauwelijks vermeld: alleen de naam en soms de woon- of geboorteplaats zijn opgetekend. Over eventuele slachtoffers of over de aard van het misdrijf dat de beschuldigde ten laste werd gelegd komt men uit deze bron niets te weten.

Van veel groter belang is het feit dat niet iedere strafzaak met een eindvonnis in de Bossche criminele rol is opgenomen. Dit verschijnsel kan slechts ten dele door een 'de plano' rechtspraak worden verklaard[21]. De veronderstelling dat een eventueel optekenen in de criminele rol verband zou houden met de ernst van het ten laste gelegde delict houdt geen steek: er is een groot aantal doodvonnissen teruggevonden in zaken die nooit in de criminele rol waren opgenomen.

Andersom hebben niet alle zaken die in de Bossche criminele rollen vermeld staan een eindvonnis. Anders gezegd leverde het onderzoek voor 's-Hertogenbosch een aantal zaken mét een eindvonnis, maar zonder proces, en een aantal zaken mét een proces maar zonder eindvonnis op.

Samenvattend kan men stellen dat de waarde van de criminele rol, nog afgezien van de onderlinge verschillen tussen de verschillende jurisdicties, als afzonderlijke eenheid altijd vrij beperkt is. De bron vermeldt het procedureverloop maar weinig van de eigenlijke zaak. Het gevolg is dan ook dat indien men, naast de criminele rol, niet over bijkomende inlichtingen beschikt, hetzij uit processtukken, hetzij uit de vooronderzoeken, hetzij uit de vonnissen, een strafzaak veel van haar betekenis voor de studie der criminaliteit verliest.

e) De criminele dicta

Deze, te Lier onbekende, bron bevat de 'appointementen' en vonnissen die in een bepaald proces door het schepencollege zijn uitgesproken. Steeds als er zich tijdens een proces een bepaalde moeilijkheid van procedurele aard voordeed, waarvoor een oplossing door een beslissing van de rechtbank noodzakelijk was, werd een dergelijk 'appointement' of 'vonnis interlocutoir' in de criminele dicta registers opgetekend[22].

Naast dergelijke appointementen en vonnissen interlocutoir, waarvan het aantal per proces sterk kon wisselen afhankelijk van de moeilijkheden in het verloop van het proces, noteerde men ook de definitieve vonnissen met de strafmaat. Hierbij werd steeds, bij iedere aantekening, een vrij strakke steeds terugkerende formulering gebruikt met opgave van de remonstrantie en het aantal annexen, ingediend door het Hoog Officie, op grond waarvan de schepenen tot een beslissing werden ge-

21. Dit is rechtspraak zonder verdere vorm van proces. De schout maande de rechters aan 'de plano' recht te spreken, waarna de schepenen onmiddellijk het eindvonnis velden. Deze zaken werden niet in de criminele rol opgenomen. Een voorbeeld: RANB, no 44, f. 24-25, J. Deur en J. de Lang, 10 april 1771.
22. Zo werd bijvoorbeeld het verzoek van het Hoog Officie om de tortuur toe te passen door de schepenen ter rechtzitting overwogen en bij 'appointement' toegestaan of geweigerd.

maand. In sommige gevallen vermeldde men ook de begindatum van het proces, de datum van het verlenen van het decreet van apprehensie of het dagement in persoon, het 'appointement ten thoon' (getuigenbewijs), de aard van het misdrijf - in mindere of meerdere mate gedetailleerd -, de strafmaat, de datum van het vaststellen van het vonnis en de aanwezige schepenen of gezworenen.

In de loop van de bestudeerde periode is er in de wijze van optekening geen verandering van betekenis gekomen. Wel zijn er nogal wat slordigheden en onnauwkeurigheden ingeslopen, zoals bijvoorbeeld data die foutief uit andere bronnen werden overgenomen en die bij een vergelijkend onderzoek van de bronnen aan het licht komen, of fouten in de foliëring van de verschillende registers van de criminele dicta[23].

Deze bron is van onschatbare waarde voor het onderzoek naar de criminaliteit in het verleden vanwege de rijkdom aan gegevens die hij bevat. Grosso modo kan deze informatie in de volgende categorieën worden onderverdeeld:

Persoonlijke gegevens: Afhankelijk van het geval kunnen de persoonlijke gegevens summier of vrij uitgebreid zijn en zowel de verdachte als diens eventuele slachtoffer betreffen. Van de beschuldigde worden naam, geboorte- of woonplaats en vaak leeftijd en beroep vermeld. Indien reeds eerder gevonnist noteert men ook de reden van zijn vroegere veroordeling, de strafmaat en de rechtbank die het vonnis heeft uitgesproken. Van het slachtoffer worden meestal alleen de naam en woonplaats opgetekend.

De aard van het misdrijf: In het eindvonnis werd meestal wel iets genoteerd over de aard van het misdrijf waarvan de veroordeelde werd beschuldigd. Soms werden er echter uitgebreide verslagen gemaakt met vermelding van datum (een enkele keer zelfs het uur), en plaats van het misdrijf, de namen van het slachtoffer en eventuele medeplichtigen, hun rol, de grootte van de buit en wat ermee gebeurde.

Deze bron is uiteraard eveneens belangrijk voor de studie van de procedure en van het strafrecht, maar ook voor de mentaliteitsgeschiedenis. Naast de strafmaat vermelden de vonnissen vaak ook een soort verantwoording die de rechters noodzakelijk achtten om de strengheid van een straf te rechtvaardigen. Hierin kwam in de loop van de bestudeerde periode enige verandering. In 1766 schreef men dat bepaalde misdrijven

> saaken zijn die in een land van justitie en goede politie niet en kunnen, nog mogen worden getolereert, maar om andere een exempel, en daarvan een affschrik te geven, ten hoogsten strafbaar zijn.

23. RANB, no 42, f. 136-157. In no 43 springt de foliëring van f. 285 naar f. 386. De fout wordt hersteld vanaf f. 398, waar f. 299 op volgt.

Een tiental jaren later schreef men dat die misdrijven

> zaaken zijn, welken in een land daar regt en goeden burgerstand gehandhaaft en onderhouden word, niet kunnen geduld, maar anderen ten spiegele en tot afschrik, ten hoogsten gestraft moeten worden[24].

Ook verzoekschriften, zogenaamde 'requesten' werden in de criminele dicta opgenomen. Zij waren zowel van het Hoog Officie als van de verdediging afkomstig. Doorgaans vroeg de schout in zijn requesten dat een bepaalde verdachte 'sodanig mogte worden gecorrigeert, gemulcteert en gestraft, als naar exigentie van saeken, wetten en placaten van den lande soude bevonden worden te behooren'[25]. Ook uitzonderingen deden zich voor: in het geval van zelfmoordenaar J.v. Boeckel eiste hij een voorbeeldige straf tegen diens lijk[26]. Op requesten van de beschuldigde of diens bloedverwanten namen de schepenen in overleg met het Hoog Officie een beslissing, die als appointement in de criminele dicta werd genoteerd. Het merendeel van deze requesten betrof een verzoek tot intrekken van het decreet van apprehensie en ontslag uit detentie[27]. Soms vroeg men om een procureur voor de verdediging, of om toestemming om de gevangene in zijn cel op te zoeken[28]. Een enkele keer ook verzochten familieleden het schepencollege om een lastige bloedverwant op het eerstvolgende schip naar Indië te zetten om de familie zo verdere schande te besparen. Dit laatste gebeurde doorgaans slechts na min of meer ernstige overtredingen[29]. Ook de, soms vermeende, krankzinnigheid van een verdachte gaf aanleiding tot verzoekschriften. Hierbij vroeg men toestemming om de verdachte voor diens leven veilig op te sluiten ofwel om clementie bij de strafbepaling wegens diens verminderde toerekeningsvatbaarheid[30].

Gratiebrieven werden eveneens in de criminele dicta opgenomen. Vooral in de tweede helft van de bestudeerde periode neemt hun aantal sterk toe. Ook hier is de formulering weer stereotiep en vervangen zij soms de eindvonnissen in bepaalde processen. Doorgaans bevatten zij geen nieuwe, voor de studie van de criminaliteit, belangrijke gegevens. Dit geldt eveneens voor de correspondentie tussen het Bossche schepencollege en de raad van Brabant of de staten-generaal en de schepencolleges van andere steden die in de criminele dicta is opgenomen voor zover

24. RANB, no 43, f. 601, H. Reinholt, 21 november 1766 en no 44, f. 149-151, H.A. van den Braak, 7 mei 1779. Het woord 'burgerstand' viel voor het eerst op 26 februari 1776 in het proces tegen H. van Meusel (*Ibidem*, f. 116).
25. RANB, no 42, f. 33-34, A.C. van den Akker, 31 december 1735.
26. RANB, no 41, f. 414-415, J.v. Boeckel, 2 mei 1735.
27. *Ibidem*, f. 393-394, J. de Loyer, 8 april 1734.
28. RANB, no 42, f. 115-116, C.P.v. Beresteyn, 6 januari 1738.
29. *Ibidem*, f. 287-288, P. Mirande, 6 december 1740.
30. RANB, no 43, f. 418-419, G. der Kinderen, 1 juli 1762.

die betrekking had op een bepaald proces. Zij heeft zeker waarde bij het bestuderen van het strafrecht[31].

f) De eigenlijke processtukken

Deze processtuken zijn de schriftelijke voortbrengselen van de 'inquisitoire' procedure. Hierbij ging de vervolging van de overheid uit en was gericht op het verkrijgen van een bekentenis van de beklaagde[32]. De weg naar een beter begrip van de lokale strafrechtelijke procedure ligt bezaaid met voetangels en klemmen, waarbij ook gegevens over hoe het bij andere rechtbanken toeging, slechts van secundaire waarde zijn:

> Dans les consistoires de justice des villes et des villages, on ne connaissait guère qu'une seule procédure en matière de poursuites criminellement intentées; mais chaque consistoire avait la sienne, divergente de celle des autres, sinon au point de vue des principes, du moins quant à certains détails[33].

Het is dan ook vrijwel ondoenlijk om een volledige opsomming te geven van alle losse stukken die tot één proces konden behoren. De omvang van een proces was afhankelijk van de aard van het misdrijf, de behendigheid van de advokaten van beide partijen en het systeem van woord en weerwoord waardoor de pleidooien, niet in het minst door de zeer lange citaten uit juridische werken en vele herhalingen, soms tot ware boekwerken uitgroeiden[34].

Zowel te Lier als te 's-Hertogenbosch variëren de processen niet alleen in omvang maar ook in volledigheid. Dit is het gevolg van de procedure: nieuwe gegevens in de loop van het proces ontdekt, gaven aanleiding tot heel wat nieuwe stukken en slordigheid bij het opbergen, waardoor sommige stukken ontbreken of in heel andere fondsen of bundels zijn terechtgekomen. Het bewerken van de processen werd in beide steden bemoeilijkt door het feit dat burgerlijke en strafrechtelijke zaken door elkaar in bundels waren samengebracht.

Het belang van de processen voor de studie van het strafrecht en de procedure spreekt voor zichzelf. Voor de studie van de criminaliteit zijn die gegevens uit de processen welke de aard en toedracht van het misdrijf, evenals die welke de situering van dader en slachtoffer in hun respectievelijk milieu mogelijk maken, van het grootste belang. Deze gegevens zijn voor 's-Hertogenbosch het duidelijkst en vol-

31. *Ibidem*, D. van Houten en Th. Vos, 2 juli 1754 (gratiebrief); no 42, f. 123-127, J.v. Hanswijk, J. Donkers, 10 februari 1738 (correspondentie).
32. L.Th. Maes, *Vijf eeuwen stedelijk strafrecht. Bijdrage tot de rechts- en cultuurgeschiedenis der Nederlanden* (Antwerpen, 1947).
33. E. Poullet, *Histoire du droit pénal dans le duché de Brabant depuis l'avènement de Charles-Quint jusqu'à la réunion de la Belgique à la France à la fin du XVIII siècle* (Brussel, 1869) 315.
34. RANB, no 62, C.P. van Beresteyn: De deductie besloeg een heel register van 284 bladzijden.

ledigst terug te vinden in de criminele interrogatoriën en de criminele dicta, terwijl de eigenlijke processen, althans wat de studie van de criminaliteit betreft, weinig nieuws opleveren. Anders lag de situatie te Lier waar de beide genoemde bronnen ontbraken. Daar bewezen vooral de volgende stukken hun belang:

1) De beschuldiging

De schout diende binnen drie dagen na de arrestatie van een verdachte zijn aanklacht (tevens vragenlijst) te formuleren aan de hand van de verklaringen uit het vooronderzoek. Het stuk werd 'poincten van betichtinge, aenspraeck ende conclusie' genoemd, kortweg 'ticht'. Indien de betichte niet voortvluchtig was, diende hij hierop persoonlijk en zonder 'assistentie van raede' te antwoorden voor de in rechtszitting bijeengeroepen schepenen. Vaak gaf dit aanleiding tot antwoorden als 'ontkent' of 'bekent ut in textu', maar soms gaf de betichte uitvoeriger antwoord. In 's-Hertogenbosch beperkte de 'ticht' zich tot de zuivere puntsgewijs opgestelde aanklacht. Een enkele keer werden de antwoorden van de betichte op de criminele rol genoteerd, in plaats van op de ticht zelf zoals te Lier. In uitzonderlijke gevallen werd er bij wijze van 'conclusie' een duidelijk bepaalde strafmaat geëist[35], meestal echter eiste de schout in beide steden dat de beklaagde gestraft zou worden 'als Uedel Agtbaren in conformiteyt van de reghten, wetten en placaeten van den landen sullen oordeelen en bevinden te behooren'[36].

2) De 'ampliatie van antwoorde'

Met deze schriftelijk ingediende ampliatie van antwoorde kreeg de beklaagde de mogelijkheid om met behulp van zijn raadsman zijn antwoorden op de ticht toe te lichten, of zelfs te ontkennen en in te trekken. Dit gebeurde dan ook vaak[37]. Indien er tijdens het proces nieuwe feiten aan het licht kwamen legde het openbaar ministerie deze in 'naerdere poincten van betichtinge', of 'ampliatie van ticht' ten laste van de beklaagde. Het principe herhaalde zich: eerst moest de verdachte zonder hulp van zijn raadsman antwoorden, vervolgens werd er dan een schriftelijke 'naerdere ampliatie van antwoorde' opgesteld.

3) Het bewijs door getuigen of 'thoon'

Het bewijs door getuigen was een zeer belangrijk aspect van de procedure. De be-

35. Stadsarchief Lier (SAL), 2014, G. Hem, 1749.
36. RANB, no 68, C. Paulus, 1735.
37. SAL, 2015, J.B. Fleerackers, 1752: 'Dat hij de confessien bij sijne personele responderinge gedaan enckelijk uyt jonckheyt ende deconcertatie, tegen de waerheyt heeft gedaen'.

klaagde kreeg de gelegenheid bezwaar aan te tekenen tegen de door het openbaar ministerie voorgeleide getuigen waarna het openbaar ministerie de kans kreeg zijn getuigen te verdedigen. De verdediging mocht eigen getuigen voorleiden die de beklaagde konden ontlasten. Op zijn beurt mocht het openbaar ministerie deze getuigen wraken. De getuigen die door de schepenbank waren opgeroepen, dienden op straf van boete te verschijnen. Zij legden hun verklaringen onder ede af en hun getuigenissen bleven geheim totdat beide partijen hun bewijsvoering hadden afgerond.

Het zou te ver leiden om in dit overzicht de verschillen in procedure en optekening tussen beide steden uitvoerig uiteen te zetten. Het zal aan de hand van de hierboven aangegeven aspecten duidelijk genoeg zijn dat er veel gegevens in verscholen liggen die kunnen bijdragen tot een beter begrip van hoe de rechtspraak in het *ancien régime* functioneerde.

B. Bronnen die voor de studie van de criminaliteit in ruimere zin belangrijk zijn

Deze categorie bronnen geeft in ruimer verband inlichtingen over de criminaliteit, de werking van het politieapparaat, de houding van de magistraat ten opzichte van de misdaad en/of de vervolging ervan. Zij hebben niets te maken met het eigenlijke proces tegen een beschuldigde en kunnen soms gebruikt worden om het beeld van de rechtspraak, zoals dat uit de processtukken is ontstaan, te toetsen. Er zijn twee elkaar aanvullende bronnen die hierbij onmiddellijk in het oog springen, namelijk de rekeningen van de schout en de daarbijbehorende acquitten.

a) De rekeningen van de schout[38.]

De in 1404 opgerichte rekenkamer van Brabant had als voornaamste bevoegdheid het afhoren van de rekeningen der vorstelijke officieren. Gecontroleerd werd of de vermelde inkomsten en uitgaven wel gewettigd waren, wat in de praktijk betekende dat vele uitgaven van de schout ongeldig werden verklaard omdat zij gerekend werden tot de onkosten van het schoutsambt en als zodanig niet ten laste van de vorst mochten worden gelegd. De rekeningen werden, althans te Lier, in principe door de schout zelf opgesteld en zijn onderverdeeld in twee rubrieken: de inkomsten en de uitgaven.

Wat de inkomsten betreft diende de Lierse schout in de eerste post alle criminele

38. De Bossche rekeningen van de schout en de acquitten zijn onvindbaar. Deze bronnen worden voor Lier op het Algemeen Rijksarchief te Brussel bewaard.

gevallen op te geven die binnen het termijn van de rekening waren voorgekomen en onder de bevoegdheid van de markgraaf van Rijen vielen. De markgraaf van Rijen was de schout van Antwerpen die de 'overste officier' was voor alle 'criminele saken den lijve oft leth aengaende', dat wil zeggen de zwaarste misdaden, welke zich in de stad en bijvang van Lier mochten voordoen.

De tweede post in de rekeningen van de Lierse schout betreft 'de anderen ontfanck van criminele saeken binnen de stadt van Liere gevallen'. Hieronder werden de zaken gerekend die afliepen met verbanning, geseling of schavottering. Steeds diende er door middel van verklaringen van de stadssecretarissen te worden aangetoond dat er niet méér aan de confiscatie van de goederen der veroordeelden was verdiend, dan de schout had opgegeven. Eigenaardig genoeg werd maar een fractie van het totaal aantal uitgesproken vonnissen in deze rekeningen genoteerd. Dit maakt deze bron zeer 'gevaarlijk' als hij niet gelijktijdig met andere wordt gebruikt[39]. Waarom de Lierse schoutsrekeningen zo onvolledig zijn is een raadsel. Indien het de bedoeling was alleen die zaken te vermelden, waarin de schout inkomsten van verbeurdverklaringen opstreek, dan zouden de zaken waaraan hij niets verdiende niet vermeld worden. En toch vermeldt men ze wel, ze vormen zelfs de meerderheid der gevallen. Opmerkelijk is bovendien het feit dat in de Lierse acquitten méér vonnissen zijn opgenomen dan in de rekeningen. De constatering dat de acquitten meer vonnissen en dus meer criminele gevallen vermelden dan de rekeningen, zet de onderlinge samenhang van deze bronnen enigszins op losse schroeven.

Ook de derde post van de Lierse schoutsrekeningen, namelijk de inkomsten uit de civiele zaken en van de 'keuren en breuken', dat wil zeggen de met boeten bestrafte overtredingen, levert soms interessante gegevens op. Getracht is om na te gaan hoeveel overtredingen onmiddellijk na het vooronderzoek door middel van boeten berecht werden, zonder dat er criminele processen uit evolueerden. Geen van de overige posten onder 'ontfangsten' gerangschikt, bleek voor mijn onderzoek van belang te zijn.

De uitgaven leverden aanzienlijk minder bruikbare gegevens op. De vermelde 'costen en misen van justitie' zijn in te vage termen gesteld om nuttig te zijn. Het gaat steeds om uitgaven gedaan bij één van de hoger in de inkomsten vermelde criminele zaken of overtredingen.

Tot op zekere hoogte kunnen de stadsrekeningen van 's-Hertogenbosch gegevens

39. Ook F. Vanhemelryck die zijn proefschrift 'De criminaliteit in de ammanie van Brussel van de late middeleeuwen tot het einde van het ancien régime (1404-1789)' (Onuitgegeven doctoraatsverhandeling; 2 dln.; Gent, 1968) op basis van de rekeningen der gerechtsofficieren schreef, constateert dat zijn bronnen voor de achttiende eeuw zich niet meer lenen voor een statistische bewerking.

leveren die vergelijkbaar zijn met die uit de schoutsrekeningen en acquitten[40.] maar hun aanvullend karakter moet worden beklemtoond.

De rekeningen van de gerechtsofficieren kunnen een zeer belangrijke bron zijn voor de studie van de criminaliteit. F. Vanhemelryck slaagde erin door een statistische bewerking van deze bronnen voor de ammanie van Brussel het criminaliteitsbeeld van de vijftiende tot en met de zeventiende eeuw vast te leggen[41.].

b) De acquitten

De acquitten zijn de aanvullingen op de rekeningen van de schout waarmee deze zich verantwoordde voor zijn uitgaven en inkomsten. De rekenkamer eiste van de rendanten dat zij de nodige bewijsstukken aan hun rekeningen zouden toevoegen. Het is niet verantwoord de rekeningen van de acquitten te scheiden omdat zij één geheel vormen. Ook in de Lierse acquitten zijn belangrijke gegevens gevonden voor de studie van de criminaliteit: bij iedere rekening waren er steeds de verklaringen van de stadssecretarissen over het aantal criminele vonnissen en zaken die zij voor de termijn van de rekening in de criminele rollen hadden aangetroffen[42.]. Ook de vonnissen zelf werden ingeleverd. Daarnaast stelden de secretarissen eveneens verklaringen op over de keuren en de breuken, waarin zij meldden dat er niet méér waren voorgekomen dan de schout in zijn rekening aangegeven had. Soms werd er een lijst bijgevoegd waarin alle keuren en breuken opnieuw werden opgesomd[43.]. De in de acquitten opgenomen vonnissen dienden onder andere ter verantwoording van de inkomsten die aan verbeurdverklaringen van de goederen der criminelen werden opgestreken. Doch niet uitsluitend: ook de vonnissen van vagebonden en landlopers zijn in de acquitten aanwezig terwijl dezen geen eigendom bezaten. Dit laatste laat vermoeden dat het er de centrale overheid eveneens om ging een volledig beeld te krijgen van de criminaliteit in de geografische omschrijving waarover de rekening handelde. Hiertegen pleit dan weer dat de Lierse acquitten evenmin als de rekeningen van de schout kunnen bogen op volledigheid in de weergave van het totaal aantal criminele gevallen.

Samenvattend mag men stellen dat de acquitten en de rekeningen van de schout wat de criminaliteit in de achttiende eeuw betreft, waardevolle aanvullende gegevens bieden. Uitsluitend afgaan op deze twee bronnen zou maar een heel beperkt deel van de criminaliteit opleveren.

40. Een steekproef voor de jaren 1750 en 1751 (Gemeentearchief 's-Hertogenbosch) leverde posten waarin de salarissen van de advocaten en procureurs werden vermeld, evenals de uitgaven voor de criminele justitie, zowel 'tractementen van den scherpregter als andersints'.
41. Vanhemelryck, 'De criminaliteit'.
42. ARA Brussel, Rekenkamer, acq. 2937, rek. 1750-1753.
43. *Ibidem*, acq. 2938, rek. 1754-1762.

C. Bronnen noodzakelijk voor de situering van de criminaliteit van een bepaald gebied

Om het situeren van de criminaliteit in een kader van tijd en ruimte mogelijk te maken, moet een derde categorie bronnen worden geraadpleegd. Dit zijn de 'keuren- en ordonnantieboeken'[44]. De stedelijke ordonnanties zijn om drie redenen belangrijk voor de criminaliteit:

Door de ordonnanties die betrekking hebben op het onderzoeksterrein (of er aan raken) in categorieën onder te verdelen, al naar gelang hun inhoud, is het mogelijk op te maken in hoeverre de stad zich bewust was van de omvang van een bepaalde sektor van de criminaliteit. Vervolgens is het mogelijk om het beeld dat de stadsoverheid van die bepaalde sektor had aan de werkelijkheid te toetsen zoals die spreekt uit de andere bronnen.

De tweede reden ligt besloten in de vraag in hoeverre het uitvaardigen van ordonnanties in verband stond met een eventuele stijging of daling van de misdadigheid en in hoeverre de ordonnanties een reaktie waren op de criminaliteit.

De derde - minstens even belangrijke - reden wordt gevormd door de vele nieuwe inlichtingen die in geen enkele andere bron werden aangetroffen. Zij zijn voornamelijk van kwalitatieve aard[45].

Varia

Soms kan men bij het uitdiepen van de gerechtelijke instellingen gebaat zijn bij het raadplegen van bronnen over de bestuurlijke instellingen van het te bestuderen gebied. Deze verschillen in aard, omvang en belang van streek tot streek en wisselen regionaal al even sterk in benaming.

Bronnen als 'vonnisboeken' of 'dictumboeken' waarvan pas bij nader onderzoek blijkt dat zij burgerlijke processen behandelen, kunnen voor de leek verwarrend zijn.

II. De uitgegeven bronnen

Het ligt voor de hand dat ook de uitgegeven bronnen niet onbelangrijk zijn voor de historische studie der criminaliteit, procedure en strafrecht in het algemeen.

44. Te Lier werden de stedelijke ordonnanties door de stadssecretarissen met de hand opgetekend.
45. SAL, K & O, 14, f. 86. In de ordonnantie van 4 februari 1728 vond ik de enige melding van brandbrieven in de stad en bijvang van Lier. Dit wijst erop dat deze, elders op grote schaal verspreide vorm van criminaliteit, te Lier toch niet onbekend was.

Daar zij echter regionaal sterk in aard en aantal kunnen verschillen en bovendien makkelijker toegankelijk zijn dan de onuitgegeven bronnen, wordt hier slechts een summier overzicht van enkele belangrijke onder hen gegeven bij wijze van richtlijn en zonder op volledigheid te bogen.

A. De niet-verhalende bronnen

Men mag zich bij de bestudering van de criminaliteit in het verleden niet uitsluitend richten op de criminele praktijk. Ook de - theoretische - keerzijde van de medaille, namelijk het vaststellen van wat als misdadig beschouwd werd en welke maatregelen er tegen de criminaliteit getroffen dienden te worden, moet bij het onderzoek betrokken worden. De centrale overheid, hetzij de vorst, hetzij de staten-generaal, vaardigde ordonnanties en resoluties uit die belangrijke inlichtingen verschaffen over de verontrustende afmetingen van de misdadigheid. Zij vermelden de aard van de misdrijven, hun groeiende frequentie, maar ook aanduidingen over hun oorzaken. Ook de ondoeltreffend gebleken remedies worden opgesomd, om aan te geven waarom strengere maatregelen noodzakelijk zijn.

Op lokaal vlak verdienen de stedelijke ordonnanties - al of niet uitgegeven - de aandacht omdat daarin de pogingen kunnen worden achterhaald die de stadsoverheid ondernam om de richtlijnen van het centraal gezag in praktische maatregelen om te zetten.

Ook de costuimen, die samen met de stedelijke ordonnanties het geheel van de lokale wetgeving vormden, leveren niet te verwaarlozen inlichtingen. Zij kunnen de lokale procedure zowel in burgerlijke als strafrechtelijke processen en de gerechtelijke organisatie van de omschrijving verhelderen. Het belang van de uitgegeven juridische tractaten van de rechtsgeleerden uit het *ancien régime* spreekt voor zichzelf.

B. De verhalende bronnen

Van veel minder waarde voor de studie van de criminaliteit en gerechtelijke organisatie zijn de meestal in aantal vrij beperkte verhalende bronnen zoals reisverhalen, en dergelijke. Observaties van gebeurtenissen in bewogen tijden, zoals bijvoorbeeld dagboeken, kunnen echter, zeker wat de algemene toestand van een bepaald gebied betreft, nuttige inlichtingen bevatten. Zij geven de visies van tijdgenoten op de omstandigheden waarin deze leefden in mindere of meerdere mate genuanceerd weer.

Conclusie

Het is onmogelijk om een voor alle jurisdicties sluitende opsomming te geven van de bronnen die van belang kunnen zijn voor de studie van de criminaliteit en de praktijk van de rechtspraak in het verleden. Zij verschillen, onuitgegeven en uitgegeven beide, hiervoor al te zeer in benaming, aard en inhoud, wat rechtstreeks verband houdt met de onderlinge verschillen in de procedure van de respectieve jurisdicties. Als belangrijkste conclusie dringt zich echter de noodzaak op om bij de studie van de criminaliteit in een bepaald gebied alle in aanmerking komende onuitgegeven bronnen gelijktijdig naast elkaar te gebruiken om een zo volledig mogelijk beeld van de criminaliteit te bereiken, daar versnippering door behandeling van slechts één bron, zoals bijvoorbeeld de criminele dicta, onherroepelijk moet leiden tot vertekening en zelfs ernstige leemten in het aldus verkregen resultaat.

Ook moet worden beklemtoond dat andere bronnen, die ogenschijnlijk niet van onmiddellijke waarde zijn voor de studie van de criminaliteit, niet over het hoofd mogen worden gezien. Afhankelijk van de opzet van de studie, dat wil zeggen, of men de stof benadert vanuit het oogpunt van de rechtsgeschiedenis, de sociale of mentaliteitsgeschiedenis, kunnen naast de zuiver ‘criminele’ bronnen ook andere in aanmerking komen voor onderzoek: de mentaliteitsgeschiedenis bijvoorbeeld, zal zeker gediend zijn door de studie van de burgerlijke processen als aanvulling op de inlichtingen uit de strafzaken, daar zodoende veel meer gegevens over de opbouw en structurering der ancien régime-maatschappij, de sociale rollen en het dagelijks leven verkregen zullen worden.

Het spreekt vanzelf dat de aard van het bronnenmateriaal en de opzet van de studie het uitwerken van een eigen en bruikbare aanpak en werkmethode noodzakelijk maken waarbij de gegevens gesitueerd worden in tijd en ruimte zodat rekening gehouden kan worden met de ontwikkeling van de periode en de politieke, sociale, economische en culturele structuren van het bestudeerde gebied.

Kindermoord, in het bijzonder in de achttiende eeuw te Amsterdam*

S. Faber

1. Inleiding

De ervaring leert dat het woord kindermoord diverse beelden oproept. De een zal denken aan jeugdige verkeersslachtoffers (actiegroep 'Stop de kindermoord!'), een ander aan Bethlehem[1], een derde aan abortus provocatus. Dit artikel gaat over de betekenis die het in het juridisch spraakgebruik heeft[2]: het doden van een pasgeborene met name door de moeder. Hoewel juridisch-dogmatisch gezien beter gesproken zou kunnen worden van doodslag van een pasgeborene[3], zal hier, mede omdat dit een strafrechtshistorische, geen juridische verhandeling is, het genoemde spraakgebruik worden gevolgd.

De beperking naar plaats en tijd die uit de titel naar voren komt, vloeit noodzakelijkerwijs voort uit de omstandigheid dat verreweg de meeste gegevens zijn verkregen door middel van een veel breder onderzoek naar criminaliteit en strafrechtstoepassing in het Amsterdam van de achttiende eeuw[4]. De aldus gestelde grenzen zijn hier en daar indien mogelijk, hetgeen in casu betekent: in lichte mate, overschreden, onder andere doordat enige aandacht is besteed aan andere gebieden in de Republiek. Voorts is nogal eens verwezen naar recente literatuur, die overigens tot nu toe vrijwel uitsluitend is verschenen in het buitenland, waar vergelijkbaar onderzoek enkele jaren eerder van start is gegaan[5].

* Dit artikel is een bewerkte en geannoteerde versie van een voordracht, gehouden op het congres van het Nederlands Historisch Genootschap van 4 en 5 november 1977 (Utrecht en Amersfoort).
Aan velen ben ik dank verschuldigd voor hulp en commentaar, in het bijzonder aan C. de Boer, H.A. Diederiks en Y. Jongejeugd.

1. *Matthéüs* 2:13-18.
2. *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, VII, 2e stuk (1941) kol. 3048, 3049. Afwijkend bijvoorbeeld: Irene Kerssemakers en K.J.M. van Loo, 'Infanticide', *Nederlands Tijdschrift voor Criminologie*, XVII (1975) 28-44.
3. J. Verdam, *Kinderdoodslag en kindermoord (art. 290-292 WvS)* (Amsterdam, 1909) 118 vlg.
4. Sjoerd Faber, 'Strafrechtspleging en criminaliteit te Amsterdam in de achttiende eeuw', *Holland. Regionaal-Historisch tijdschrift*, VIII (1976) 108-115.
5. Het belangrijkst (voor dit artikel althans) zijn: Olwen H. Hufton, *The Poor of Eighteenth-Century France 1750-1789* (Oxford, 1974) 320 vlg.; William L. Langer, 'Infanticide: A Historical Survey', *History of Childhood Quarterly*, I (1973) 353-365; R.W. Malcomson, 'Infanticide in the Eighteenth Century' in: J.S. Cockburn, ed., *Crime in England 1550-1800* (Londen, 1977) 187-209, 336-339; Wilhelm Wächtershäuser, *Das Verbrechen des Kindesmordes im Zeitalter der Aufklärung. Eine Rechtsgeschichtliche Untersuchung der dogmatischen, prozessualen und rechtssoziologischen Aspekte* (Berlijn, 1973).

Het onderwerp is bij uitstek geschikt om te tonen hoezeer strafrechtshistorisch onderzoek zich volgens de huidige opvattingen kan en ook hoort te bewegen op verschillende terreinen van wetenschap[6]. Om dit toe te lichten zij vast enigszins vooruitgegrepen op hetgeen volgt. Men kan het verschijnsel kindermoord plaatsen in het kader van beperking van het kindertal. De toegepaste middelen en methoden kunnen - naar volledigheid is niet gestreefd - in een soort tijdsvolgorde worden geplaatst: sexuele onthouding, anticonceptionele middelen, abortus provocatus, kindermoord, te vondeling leggen, 'engeltjesmakerij'.

De eerste in dit rijtje, sexuele onthouding, is effectief naar de mate van toepassing ervan. Het is niet aannemelijk - er zijn althans nauwelijks aanwijzingen in die richting - dat deze methode ooit grote populariteit heeft genoten[7]. Dan komen de middelen en methoden die ondanks het plaatsvinden van sexueel verkeer, zwangerschap voorkomen, of waarvan dat tenminste wordt verwacht. Tussen het begin van de zwangerschap en de geboorte kan worden getracht een abortus op te wekken. Na de geboorte komen als mogelijkheden aan de orde: kindermoord, te vondeling leggen en voorts allerlei andere methoden die de dood van een kind ten gevolge kunnen hebben. Nu zou men de tegenwerping kunnen maken dat het te vondeling leggen van kinderen het kindertal slechts beperkte ten gunste van de moeder of de ouders, en daardoor het probleem alleen maar werd verplaatst. Bedacht moet echter worden dat de overlevingskans van vondelingen in tehuizen vaak relatief nog ongunstiger was dan in gezinsomstandigheden[8]. Dit zelfde gold voor het uitbesteden van zuigelingen bij minnen. Sommige vrouwen maakten van kinderverzorging in de achttiende en negentiende eeuw zozeer hun beroep, dat zij tegen betaling meer dan één zuigeling tegelijk accepteerden. Gezien de enorme sterfte onder deze kinderen, als gevolg van verwaarlozing en slechte behandeling, zou men kunnen spreken van indirecte kindermoord[9]. De uitdrukking 'engeltjesmakerij' verhult

6. Vergelijk bijvoorbeeld H.A. Diederiks, 'Strafrecht en strafrechtspraktijk tijdens de Republiek in het bijzonder in de achttiende eeuw', *Holland. Regionaal-historisch tijdschrift*, VIII (1976) 99-107.
7. Hufton, *The Poor*, 329 vlg.; Thomas McKeown, *The Modern Rise of Population* (Londen, 1976) 23.
8. Hufton, *The Poor*, 338 vlg.; Langer, 'Infanticide', 358 vlg.; Theresa M. McBride, *The Domestic Revolution. The Modernisation of Household Service in England and France 1820-1920* (Londen, 1976) 106.
9. Hufton, *The Poor*, 326; Langer, 'Infanticide', 360 vlg.; Lloyd Demause, 'The Evolution of Childhood', *History of Childhood Quarterly*, I (1973) 536 vlg. (= Lloyd Demause, *The History of Childhood* (New York, 1974), hoofdst. I). Malcomson, 'Infanticide', 207 vlg.; Bogna W. Lorence, 'Parents and Children in Eighteenth Century Europe', *History of Childhood Quarterly*, II (1974) 3 vlg.; M. Dorothy George, *London Life in the Eighteenth Century* (Londen, 1976) 68.

wat meer, maar is veelzeggend genoeg[10]. Daarnaast zullen vaak ook de ouders zelf, of de alleenstaande moeder, hun jonge kinderen opzettelijk aldus hebben bejegend[11].

Het zal duidelijk zijn dat de betekenis van deze methoden en middelen in onderlinge samenhang aan verandering onderhevig is geweest, ten gevolge van ontwikkeling van kennis, technische mogelijkheden, economische omstandigheden, de verhouding man-vrouw, morele maatstaven enz. Het is echter vrijwel onmogelijk op dit gebied tot enigszins betrouwbare kwantificering te komen. Wel is men het er over eens dat kindermoord vóór de toepassing op ruime schaal van anticonceptionele middelen een aanzienlijke frequentie heeft gehad. Voor jagersvolken worden zelfs percentages van 15 tot 50 genoemd[12]. Veel is geschreven, om een ander voorbeeld te noemen, over veelvuldig toegepaste kindermoord in China, Japan en India in de achttiende en negentiende eeuw, waarvan vooral meisjes het slachtoffer werden[13]. In dit verband kan overigens worden vermeld dat, volgens de allerhoogste schatting weliswaar, het aantal gevallen van abortus provocatus in de eerste decennia van deze eeuw in Nederland even groot was als het aantal geboorten[14]. Hiermee wil ik niet een ethische vergelijking trekken of oproepen tussen abortus en kindermoord, maar alleen beklemtonen hoe belangrijk beide in kwantitatief opzicht zijn (geweest).

2. Berechting van kindermoord, in het bijzonder te Amsterdam in de achttiende eeuw

Het is verstandig na deze inleidende opmerkingen eerst datgene te bespreken wat het meeste houvast geeft: de gevallen van kindermoord waarover relatief veel bekend is, namelijk die welke tot een vervolging door de justitiële autoriteiten hebben geleid. Het bovengenoemde[15] onderzoek naar de Amsterdamse strafrechtstoepassing bestrijkt de jaren 1680-1811. In dat tijdvak werden, ruw geschat, ruim 35.000 personen in preventieve hechtenis genomen. Het ging hierbij in de regel om ‘criminele’ zaken, dat wil zeggen zaken die in die tijd zwaar werden aangerekend.

10. Langer, ‘Infanticide’, 360; E.J. Jonkers, *Beschouwingen over de oorzaken der groote kindersterfte...* (Groningen, 1903) 64.
11. Jonkers, *Beschouwingen*, 64; Barbara A. Hanawalt, ‘Childrearing Among the Lower Classes of Late Medieval England’, *Journal of Interdisciplinary History*, VIII (Summer 1977) 1-22.
12. McKeown, *The Modern Rise of Population*, 47.
13. Langer, ‘Infanticide’, 354; *Idem*, ‘Further Notes on the History of Infanticide’, *History of Childhood Quarterly*, II (1974) 130 vlg.
14. J.M. van Bemmelen, *Criminologie. Leerboek der misdaadkunde. Aan de hand van Nederlandse gegevens en onderzoekingen* (3e dr.; Zwolle, 1952) 252 vlg.
15. Zie noot 4.

Hiertoe behoorde zonder twijfel kindermoord. Naast deze, ook wel 'lijfstraffelijk' genoemde zaken werd een minstens zo groot aantal lichtere strafbare feiten berecht, maar deze zijn hier niet meegeteld. Van bijna de helft nu van deze 35.000 zaken heeft het onderzoek aangetoond om wat voor delicten het gaat. Het aandeel van kindermoord is uiterst gering: vierentwintig procedures zijn opgedolven. Via andere archiefbronnen[16.] is duidelijk geworden dat het totale aantal kindermoordzaken, dat tussen 1680 en 1811 aan de rechter is voorgelegd, de dertig niet heeft overschreden.

Bekijkt men deze vierentwintig zaken[17.] dan valt direct op dat de verdachten zo veel gemeen hebben. Het zijn allen vrouwen. Gemiddeld is hun leeftijd zevenentwintig jaar. De jongste is twintig. De bovengrens is achtendertig, een leeftijd die door twee vrouwen wordt opgegeven. Voor ons onderwerp heeft het gegeven leeftijd overigens weinig zelfstandige betekenis. Het houdt, afgezien van biologische grenzen, nauw verband met een ander gemeenschappelijk kenmerk, het uitgeoefend beroep. Van de vierentwintig van kindermoord beschuldigde vrouwen zijn er tweeëntwintig 'dienstmeid'. En in de meeste gevallen hebben zij hun kind in het huis van hun werkgever/-geefster ter wereld gebracht. De twee vrouwen die geen dienstmeid zijn, passen ook in andere opzichten niet in het patroon. Zij zijn, in tegenstelling tot de anderen, beiden gehuwd. De een, een zogeheten Hoogduitse Jodin, leidt een zwervend bestaan. Zij wordt in 1730 wegens diefstallen veroordeeld. Tijdens de verhoren komt ook een kindermoord ter sprake die zij in 'Duitsland' zou hebben gepleegd, maar bewijs is nauwelijks voorhanden[18.]. De andere vrouw, die terechtstaat in 1721, heeft terwijl ze in het gasthuis lag wegens een niet vermelde kwaal, een kind gebaard. Haar echtgenoot, een zeeman, is ongeveer vijf maanden daarvoor vertrokken. Na één verhoor overlijdt ze, zodat geen uitspraak kan worden gedaan[19.].

Wat de herkomst van de vrouwen betreft: vijf verdachten zijn geboren te Amsterdam, zes in een der huidige Nederlandse provincies (één in Noordholland - zonder - Amsterdam; één in Utrecht; twee in Gelderland; twee in Overijssel). De overige dertien komen van nog verder, te weten uit 'Duitsland' en Skandinavië. Deze verdeling komt in grote trekken overeen met die van alle in Amsterdam berechte dienst-

16. Gemeentelijke archiefdienst van Amsterdam, Rechterlijke archieven van vóór 1811 (= RA): 'Schouwregisters' (RA 640 c-h); 'Verz. van Crim. procedures' (RA 640 i-n[1]).
17. 'Confessieboeken': RA 363, 183 (1711); RA 379, 54 (1720); RA 379, 83 (1721); RA 380, 134 (1722); RA 388, 152 (1730); RA 390, 19 vo (1732); RA 393, 212 vo (1736); RA 396, 211 vo (1737); RA 398, 77 vo (1739); RA 399, 152 vo (1740); RA 402, 49 vo (1741); RA 405, 30 vo (1743); RA 407, 74 (1747); RA 407, 137 vo (1747); RA 414, 35 (1755); RA 416, 71 vo (1757); RA 427, 72 vo (1767); RA 433, 196 (1770); RA 444, 83 (1777); RA 445, 11 (1778); RA 448, 91 (1780); RA 448, 419 (1781); RA 459, 461 (1788); RA 492, 323 (1801).
18. Eva Samuels, RA 388, 152, 191, 192, 193, 196 vo, 207.
19. Aaltje Bloemen, RA 379, 83; RA 640 k.

meiden[20]. Het feit dat de vijf die in Amsterdam zijn geboren allen in de laatste decennia van de achttiende eeuw leven, vormt een indicatie dat in die jaren de immigratie aan het teruglopen is.

Deze en dergelijke persoonsgegevens komen in het begin van elk verhoor naar voren. Het zou te tijdrovend zijn alle verdere gegevens over persoon, daad, omstandigheden, getuigenverklaringen, uitspraak enz., hoe interessant vaak ook, hier weer te geven. Daarom breng ik aan de hand van enkele belangrijke punten de volgende ordening in vier categorieën aan:

a Enkele zaken komen voor vergelijking minder in aanmerking. Het gaat om de zojuist genoemde vrouwen[21]. De een komt tijdens het proces te overlijden, bij de ander speelt de beschuldiging van kindermoord slechts een bijrol.

b Tweemaal is volgens het rapport van gerechtelijke geneeskundigen het kind dood ter wereld gekomen.

c Tweemaal zijn alle voorwaarden voor het opleggen van de doodstraf vervuld: het kind heeft geleefd, de vrouw heeft dit geconstateerd en tevens bekent zij dat ze het willens en wetens van het leven heeft beroofd.

d In de overige achttien gevallen heeft het kind volgens het schouwrapport geleefd, maar de verklaringen van de vrouw en de omstandigheden zijn van dien aard dat niet tot de doodstraf wordt besloten. In de stukken wordt dan niet gesproken van ‘ombrengen’ maar van ‘verwaarlozing van haar eerstgeboren kind’.

De vraag of het kind moet worden geacht te hebben geleefd was kennelijk ook al in de achttiende eeuw van groot belang. Om kort te gaan - want het zou mogelijk zijn hier een uitvoerig medisch-juridisch betoog te houden-[22]: in de achttiende eeuw werd ter beantwoording van deze vraag uitsluitend de zogenaamde longenproef toegepast. Deze proef, in zwang gekomen aan het eind van de zeventiende eeuw, wordt sedert ongeveer 1900 zonder meer onbetrouwbaar geacht, en wordt tegenwoordig dan ook slechts in combinatie met andere proeven gebruikt[23]. De longenproef is gebaseerd op het feit dat de lucht die bij het eerste ademen de longen binnenstroomt, het soortelijk gewicht daarvan verlaagt. Indien nu de longen, en gedeelten daarvan, in water gelegd, zonken, werd aangenomen dat het betreffende kind dood geboren was. Het blijven drijven merkte men als bewijs van het tegendeel aan.

Toch werd ook al in de achttiende eeuw de waarde van de longenproef ter dis-

20. Vergelijk S. Hart, *Geschrift en Getal* (Dordrecht, 1976) 119, 122.
21. Noten 18 en 19.
22. Vergelijk Petrus Camper, *Gerechtelijke en ontleedkundige verhandeling over de tekenen van leven, en dood in nieuwgeborene kinderen* (Leeuwarden, 1774) 92 vlg.; Glanville Williams, *The Sanctity of Life and the Criminal Law* (New York, 1957) 5 vlg.; O. Prokop, *Forensische Medizin* (2e dr.; Berlijn, 1966) 254 vlg.
23. Edgar Rentoul en Hamilton Smith, *Glaister's Medical Jurisprudence and Toxicology* (Edinburgh en Londen, 1973) 404 vlg.; J. Zeldenrust, *Gerechtelijke geneeskunde* (Leiden, 1966) 239.

cussie gesteld. Met name moet in dit verband de medicus Petrus Camper worden genoemd[24]. Camper, eerst hoogleraar te Amsterdam, later in Groningen, heeft zich in beide steden ook met de praktijk van de gerechtelijke geneeskunde beziggehouden. Zijn standpunt met betrekking tot de longenproef komt hierop neer: het zinken van de longen is steeds, dat wil zeggen ongeacht de mate van ontbinding waarin ze eventueel verkeren, stellig bewijs voor het doodgeboren zijn. Is het longweefsel bedorven en blijft het drijven, dan wordt de proef voor onbetrouwbaar gehouden en dient het resultaat buiten beschouwing te blijven[25]. Dit standpunt, verdedigd in een polemiek met de Leeuwardense predikant Sterk in 1774[26] - Camper trekt zich daarin overigens als geen ander openlijk en bewogen het lot van de kindermoordenares aan -[27], doet het voordeel van elke twijfel aan de verdachte vrouw ten goede komen. Deze voorzichtigheid spreekt ook uit de Amsterdamse schouwrapporten, met name uit die waaraan Camper zelf heeft meegewerkt[28].

In de twee zaken nu, waarin wordt aangenomen dat het kind niet heeft geleefd (categorie *b.*), verschillen de opgelegde straffen nogal in zwaarte. In 1736 wordt Sophie van der Wal, van Culemborg, veroordeeld tot geseling op het schavot, vijfentwintig jaar opsluiting in het spinhuis en vijfentwintig jaar verbanning uit Holland en Westfriesland. Zij heeft haar kind na de geboorte bij zich in bed laten liggen, zegt dat zij het niet heeft horen huilen en dat zij het niet heeft aangeraakt[29]. Zeven jaar later wordt Caetje Scheppers, uit ‘'t Gulikkerland’, tot vier jaar spinhuis en tien jaar verbanning veroordeeld. Zij verklaart er zeker van geweest te zijn dat haar kind dood was. Daarom heeft ze het in een regenbak gegooid. Ook haar beweringen worden door de longenproef niet ontzenuwd[30].

Hier stuiten we op een juridisch probleem. Dient de moeder beoordeeld te worden naar haar intentie of doet deze niet ter zake indien achteraf blijkt dat van leven geen sprake is geweest? De huidige Nederlandse strafrechter zou de laatste rede-

24. C.E. Daniëls, *Het leven en de verdiensten van Petrus Camper* (Utrecht, 1880).
25. Camper, *Verhandeling*, 65 vlg.
26. S.M.V.D., *Het belang der maatschappye in het beteugelen van den kindermoord briefsgewyze voorgestelt aan den hooggeleerden en zeer beroemden heere Petrus Camper*... (Leeuwarden, 1774); Petrus Camper, *Gedagten... over de misdaad van kindermoord; over de gemakkelyke wyze om Vondelinghuizen in te voeren; over de oorzaaken van kindermoord, en over zelfmoord. Dienende tot antwoord op de ongegronde aanmerkingen van... S.M.V.D., waar by gevoegd zyn twee zaakelyke proeven over de inblaazing der lucht in de longen van kinderen, die dood ter werreld gekoomen zyn* (Leeuwarden, 1774); [A. Sterk], *Bescheide beantwoording van... P. Camper*... (Leeuwarden, 1774).
27. Met name zijn *Verhandeling* is het lezen waard. Hij keert zich daarin bijvoorbeeld tegen de strengheid der wetten. Het is vooral de geestelijkheid die de wetgever tot deze hardheid heeft overgehaald. Sommige geneesheren hebben daaraan de hand geleend. Deze wetten zijn bovendien gemaakt door mannen! (5 vlg.).
28. Bijvoorbeeld RA 640 g (12 oktober 1757). Vergelijk RA 416, 71 vo.
29. RA 393, 212 vo, 219 vo.
30. RA 405, 30 vo, 33, 52 vo.

nering volgen en, gebruik makend van het leerstuk der ondeugdelijke poging, tot straffeloosheid besluiten[31]. De Amsterdamse schepenen oordeelden anders, zeker in het eerste geval. Het is aannemelijk dat de verklaringen van de verdachte vrouwen weinig gewicht in de schaal hebben gelegd. Deze waren er immers op gericht elk boos oogmerk te ontkennen. De omstandigheden moeten daarentegen doorslaggevend zijn geweest. Daaruit heeft men, tevens uitgaande van het feit dat niet altijd onmiddellijk vaststaat na de geboorte of een pasgeborene leeft, afgeleid dat hun tenminste 'verwaarlozing' kon worden verweten.

Minder complicaties, althans in juridisch opzicht, ziet men bij categorie *c*. Twee vrouwen bekennen, zonder gepijnigd te zijn, dat haar kinderen hebben geleefd en dat zij ze willens en wetens deden stikken. De medici bevestigen dit. Beide vrouwen worden veroordeeld tot de dood aan de wurgpaal[32]. Het eerste vonnis, gewezen in 1711, is tevens het eerste in de rij van mij bekende gevallen[33], het tweede, daterend van 1788, is het op een na laatste[34]. Van een matiging van straf, waarop men attent moet zijn gezien de pleidooien daarvoor in de tweede helft van de achttiende eeuw[35], is op dit niveau kennelijk geen sprake. Een brief van een zekere G. van der Meersch[36], opgediept uit de handschriftenverzameling op het Amsterdamse gemeentearchief[37], laat zien dat deze beslissing in 1788 nogal wat moeite heeft gekost. Na veel aarzeling komt de schrijver tot de conclusie dat hij er niet onder uit kan de doodstraf te adviseren. Hij vervolgt echter:

> Gaarne zou ik wenschen dat U WEd.gestr. en de verdere Heeren van mij mogen dissentieeren. ik stel dit niet hoopeloos, omdat ik met mij zelve 'er meermalen over gedissentieerd heb, als de ene dag voor de vrijspraak en den anderen voor de condemnatie zijnde[38].

31. T.J. Noyon, G.E. Langemeijer, J. Remmelink, *Het wetboek van strafrecht* (losbl.; Arnhem, s.a.) I, 312.
32. Vergelijk *D.G. van der Keessel*, *Lectures on Books 47 and 48 of the Digest* ..., uitgegeven en vertaald door B. Beinart en P. van Warmelo (Kaapstad, 1969 vlg.), III (Kaapstad, 1973) 1271 vlg.
33. Catrijn van Wijk, RA 363, 183, 185, 186 vo, 187, 199 vo. Zie ook RA 640 i^2.
34. Cornelia Sneuker, RA 459, 461, 468, 481, 507; RA 460, 71, 84, 139. Zie ook RA 640 g; Bibliotheek Gemeentelijke archiefdienst Amsterdam J. 1.079.
35. Camper, *Verhandeling*, *passim*. Malcomson, 'Infanticide', 189 vlg. En vooral: Wächtershäuser, *Das Verbrechen des Kindesmordes*.
36. Deze brief, gedateerd 21 april 1788, kwam uit Den Haag, en werd vermoedelijk geschreven door mr. Guilliam van der Meersch. Deze was achtereenvolgens advocaat, advocaat-fiscaal en procureur-generaal bij het hof van Holland. Zie A.J. van der Aa, *Biografisch woordenboek der Nederlanden*.
37. Gemeentelijke archiefdienst Amsterdam, Handschriften, nr. 127: diverse stukken, meest betrekking hebbend op criminele zaken. Hierbij zitten vier adviezen van G. van der Meersch.
38. Het juridisch advies had in de tijd van de Republiek, toen rechters nog niet geschoolde juristen behoefden te zijn, een belangrijke plaats in de rechtspraak. In sommige gewesten was het aandeel van leken zo groot dat het vragen en geven van adviezen was geïnstitutionaliseerd. Vergelijk J.Ph. de Monté ver Loren, J.E. Spruit, *Hoofdlijnen uit de ontwikkeling der rechterlijke organisatie in de noordelijke Nederlanden tot de Bataafse omwenteling* (5e dr.; Deventer, 1972) 213 vlg.
Wat Amsterdam betreft: vermoedelijk hebben meer adviezen die stad verlaten (vooral in noordelijke richting) dan er binnenkwamen of 'intern' totstandkwamen. Toch werd in moeilijke kwesties ook door Amsterdamse rechters aan specialisten advies gevraagd.

Rest de grote middencategorie *d*. Hier zijn vaak grote verschillen te constateren tussen de lezing van verdachte, de visie der getuigen en de reconstructie door ondervragers en deskundigen.

Eerst een uitzonderlijk voorbeeld. Johanna Magdalena Lageman blijft in 1801 dertien verhoren lang ontkennen dat zij iets van doen heeft met een lijkje dat uit een gracht is gehaald dichtbij de Laurierstraat waar zij, in een kommenijswinkel, diende. Uit wat tegen haar wordt aangevoerd blijkt waarom de verdenking op haar is gevallen. Eén van de getuigen verklaart enige tijd tevoren met haar om drie gulden te hebben willen wedden, dat ze 'in de kraam moest'. Ze zou op een nacht abnormaal veel bloed zijn kwijtgeraakt, en ook 'stukken en brokken', hetgeen Johanna zelf ziet als de 'verandering' die twaalf maanden lang was uitgebleven. Haar beddelakens zijn intussen gewassen. Zij ontkent ooit 'vullis' in het water gegooid te hebben. Ook volgens de medische rapporten zijn er vele lichamelijke tekenen die getuigen van een recente bevalling. In een aanvullend schouwrapport, uitgebracht op verzoek van de rechters (mogelijk een uiterste poging een bekentenis te forceren), wordt verklaard dat bij verdachte het maagdvlies ontbreekt. Dat voert tot de conclusie dat zij 'virum passa sit, tenzij zij zichzelve mocht gestupreerd hebben'. Ook dat wordt ontkend. Uiteindelijk wordt Johanna Lageman 'onder handtasting' ontslagen, dat wil zeggen op voorwaarde dat ze belooft beschikbaar te blijven voor verder onderzoek voor het geval er nieuwe feiten bekend mochten worden. Haar verweer heeft succes doordat niet met zekerheid kan worden vastgesteld dat het gevonden kind het hare is, onder meer vanwege het feit dat geen sporen (bijvoorbeeld de placenta) zijn overgebleven[39].

Meestal echter werd het dode kind ergens in het kraamvertrek gevonden, bijvoorbeeld in of onder het bed, in een klerenmand. Ook het 'secreet', het privaat waarover sommige huizen beschikten, was nogal eens vindplaats. Aan het ontkennen van een geboorte viel dan niet te denken. Uit de grote verscheidenheid van verweren die in deze gevallen uit de confessieboeken naar voren komen, zijn de volgende gedestilleerd.

Enkele vrouwen verklaren dat zij niet wisten of vermoedden zwanger te zijn, maar in de mening verkeerden te lijden aan een kwaal als waterzucht of verstopping of aan menstruatiestoornissen, en dat ze pas op het allerlaatste moment begrepen wat werkelijk aan de hand was. Een enkele maal werd zelfs tegenover degenen die

Van deze adviezen, die om diverse redenen zeer belangwekkend kunnen zijn, zijn er enkele, verspreid over rechterlijke en particuliere archieven en handschriftenverzamelingen, bewaard gebleven.

39. RA 492, 323, 338, 365, 381, 463, 466; RA 493, 193, 236, 248, 259, 266, 332, 381, 405.

bloed en vruchtwater hadden aangetroffen, gezegd en volgehouden dat hen op pijnlijke wijze iets op het secreet was ontvallen. Zij interpreteerden dit dan als het begin van een lang uitgebleven menstruatie en konden pas worden overtuigd als men hen vertelde dat een kind uit het secreet was gehaald of nadat dit hun was getoond. Tot hun aanvankelijke mening waren ze vaak gebracht, of daarin versterkt, door het advies of de voorschriften van chirurgijns, apothekers, aderlaters, waterkijkers of kruidenverkoopsters, die er af en toe in slaagden tot op de laatste dag een zwangerschap over het hoofd te zien. Zeer interessant - omdat over dat onderwerp zo weinig historische informatie bestaat[40] - is, dat door de ondervragers in de voorgeschreven geneesmiddelen of toegepaste behandeling soms een poging een abortus op te wekken wordt gezien[41].

De overige vrouwen verklaren wel van de zwangerschap geweten te hebben. Ze zeggen geen voorbereidingen getroffen te hebben omdat ze dachten dat het zover nog niet was. Ze werden overrompeld en hebben in hun verwarring of uit angst niet om hulp durven roepen. Aan het verdere handelen of nalaten in deze benarde toestand hebben ze geen scherpe herinnering. Soms wordt dit door hen toegeschreven aan na de geboorte intredende bewusteloosheid.

Bezien we nu het oordeel van de rechter. In deze gevallen is wel een zekere verzachting te constateren. Tot ongeveer 1770 werden de meesten veroordeeld tot een combinatie van schavot- en vrijheidsstraffen. Op het schavot werd vaak eerst symbolisch tot uitdrukking gebracht, dat de doodstraf geëist maar niet uitgesproken was, en wel door de veroordeelde eerst een poos ten toon te stellen onder de galg met een strop om de hals. Soms werd bovendien met een 'brief op de borst' aangeeven voor welk delict de vrouw terechtstond. In sommige andere delen van de Republiek werd dit laatste eveneens symbolisch tot uitdrukking gebracht, namelijk door de veroordeelde te pronk te zetten met een pop in de armen. Na de tentoonstelling volgde in de regel geseling. Voorts placht men te veroordelen tot langdurige opsluiting in het spinhuis (bijvoorbeeld 25, 30 of 50 jaar) en langdurige verbanning. De verschillen die men tegenkomt zijn vaak niet verklaarbaar. Is dit de beruchte willekeur van het *ancien régime* of zijn feiten en omstandigheden die niet in de, overigens vele en uitvoerige, verhoren terug te vinden zijn, om over imponderabilia als uiterlijk en optreden van de verdachten maar te zwijgen, medebepalend geweest? Wat hiervan zij, na 1770 werd in vergelijkbare gevallen slechts vier jaar spinhuis opgelegd, bovendien werden drie verdachten ontslagen. Voor deze veranderde

40. Hufton, *The Poor*, 331; Malcomson, 'Infanticide', 187 vlg.; R.H. Helmholtz, 'Infanticide in the Province of Canterbury During the Fifteenth Century', *History of Childhood Quarterly*, II (1974) 380 vlg.; Williams, *The Sanctity of Life*, 148 vlg.; Jean-Louis Flandrin, *Les amours paysannes. Amour et sexualité dans les campagnes de l'ancienne France (XVIe-XIXe siècle)* (Parijs: Gallimard/Julliard, 1975) 205 vlg.
41. RA 396, 211 vo (aderlating); RA 416, 89 (medicijnen); RA 427, 140 (kruidendrank). Zie ook: RA 395, 219 vo; RA 640 g (17 februari 1760); RA 524, 238 vlg.

houding heb ik in de rechterlijke archieven tot nu toe geen expliciete motivering aangetroffen. Zij paste echter in het andere denkklimaat dat naar algemeen gevoelen in de tweede helft van de achttiende eeuw is ontstaan[42]. Vast staat wel dat het gebruik van de pijnbank met deze ontwikkeling niets te maken had. Alleen in de jaren twintig stonden schepenen tweemaal pijniging toe. Deze werd overigens niet uitgevoerd omdat de betrokken vrouwen op het laatste moment nadere bekentenissen aflegden[43]. Nadien werd tortuur weliswaar nog een aantal malen door de hoofdofficier gevraagd, maar hem niet toegestaan.

Tot slot van de bespreking van de Amsterdamse kindermoordzaken nog een enkel woord over de verwekkers. Naar hun identiteit wordt in de verhoren steeds gevraagd en deze wordt door de vrouwen zonder omwegen bekend gemaakt. Het aandeel van de mannen was echter alleen in biologisch opzicht evenwaardig. Verder bleven ze op de achtergrond. Vaak bevonden ze zich tijdens het proces op zee of waren ze ten gevolge van andere omstandigheden niet of moeilijk te achterhalen. In het algemeen behoorden deze mannen tot dezelfde bevolkingslaag als die van de vrouwen. Het waren bijvoorbeeld nogal eens ex-collega's. De vaak uitgesproken veronderstelling als zouden dienstmeiden vaak het slachtoffer zijn geworden van hun werkgevers[44], wordt door de gevonden Amsterdamse zaken niet gesteund, aangenomen - voor het tegendeel is geen enkele aanwijzing te vinden - dat de verdachten op dit punt de waarheid spraken. Wel ziet men een zoon des huizes, en een familielied van de werkgever als verwekkers genoemd. Bedacht moet overigens worden dat in voorkomende gevallen het verdonkeremanen van een kind door het samenwerken van mijnheer en zijn meid met veel minder risico's kon geschieden.

3. Berechting van kindermoord, elders in de republiek

Ook andere rechterlijke archieven dan die van Amsterdam bieden, dank zij thans eveneens nog lopend onderzoek[45], enige informatie. Het betreft de jurisdicties van Zierikzee, Heerlen, Twente, Waterland, Wassenaar-Zuidwijk en het hof van Holland. Het aantal zaken komt evenwel in geen van de achttiende-eeuwse archieven van deze rechtskringen boven de vijf uit, zodat daarin weinig lijn en ontwikkeling is te ontdekken.

42. Zie noot 35.
43. RA 379, 73 vo; RA 380, 143 vo.
44. Vergelijk Flandrin, *Les amours paysannes*, 217 vlg.; McBride, *The Domestic Revolution*, 102; Langer, 'Infanticide', 357; Malcomson, 'Infanticide', 202 vlg.
45. Voor dit onderzoek is subsidie ontvangen (1975-1977) van de Nederlandse Organisatie voor Zuiver-Wetenschappelijk Onderzoek. Publicatie van resultaten wordt voorbereid door een groep bestaande uit H.A. Diederiks, S. Faber, A.H. Huussen, G. Oosterhof, P.C. Spierenburg en J.R.A. Verwoerd.

De rechtspraak van het hof van Friesland moet apart worden genoemd. De gecentraliseerde Friese strafrechtspleging heeft tussen 1529 en 1811 een kleine honderd uitspraken in kindermoordzaken opgeleverd. Deze alleen al door zijn lengte unieke reeks[46.] biedt de mogelijkheid eventuele ontwikkelingen over een lange periode gade te slaan. Ook het aantal is, voor Nederlandse verhoudingen tenminste, van betekenis: vijftig zaken hebben zich in onze periode van onderzoek, de achttiende eeuw, afgespeeld. Toch is een volledige vergelijking met de Amsterdamse zaken op dit moment nog onmogelijk, zolang namelijk nog niet de bij de vonnissen behorende dossiers zijn bestudeerd. Die kunnen met name licht werpen op verhoren, getuigenverklaringen en eventueel gebruik van de pijnbank. Wel zijn al dadelijk enkele overeenkomsten en verschillen duidelijk zichtbaar. Zo waren bijvoorbeeld ook in Friesland de dienstmeiden in de meerderheid, zij het niet zo overheersend als in Amsterdam. Ook in Friesland viel het vonnis aan het eind van de achttiende eeuw in de regel lichter uit.

Een opvallend verschil is dat in de Friese zaken nogal eens medeplichtigen terechtstonden - hetzelfde kan men opmerken in de niet-Amsterdamse zaken die hierboven zijn genoemd -, bijvoorbeeld de moeder van de kraamvrouw, een ander familielid, of de man met wie de hoofddaderes samenleefde. Dit past in het beeld dat men uit het tot nu toe geschetste heeft kunnen opmaken. In de grote stad stonden de betrokken vrouwen betrekkelijk alleen, op het platteland functioneerden zij vaker als lid van een gemeenschap. In positieve zin kon dat betekenen dat zij mensen om zich heen hadden op wie zij een beroep konden doen. Het tegendeel zal zich ook hebben voorgedaan: sociale contrôle, argusogen die naar tekenen van zwangerschap speurden, jaloezie en verklikkerij. Wat waren de consequenties? Van een aantal vrouwen is bekend dat zij zwanger zijn geworden in de tijd dat zij nog ‘thuis’, dat wil zeggen in de plaats of streek waar ze geboren of opgegroeid waren, woonden. Op zeker moment trokken ze naar de grote stad, waar zij hoopten een oplossing te vinden. Kortom zij zochten de anonimiteit[47.]. Daar staat tegenover dat juist ook het platteland in bepaalde gevallen als het ware een gunstige voedingsbodem voor kindermoord moet hebben gevormd, bijvoorbeeld door de eerder genoemde vertrouwensrelaties. Ook bood het ruimere mogelijkheden tot geheimhouden en verbergen. Het werk speelde zich vaak buiten af. Een bevalling kon gemakkelijker in het geheim plaatsvinden en sporen waren eenvoudiger uit te wissen[48.]. Toch zullen ook in de stad solidariteit en gelegenheid niet volledig heb-

46. Deze gegevens zijn verzameld door mevr. D. Hempenius-Van Dijk. Zij was zo vriendelijk mij haar aantekeningen ter beschikking te stellen.
47. Langer, ‘Infanticide’, 357.
48. Malcomson, ‘Infanticide’, 196.

ben ontbroken[49]. Hiermee zijn we op een terrein beland waar weinig of niets meer te meten valt, maar dat toch een verdere verkenningstocht waard is.

4. Frequentie, *dark number*, achtergronden, samenhangen

Abortus en kindermoord behoren tot op de dag van vandaag tot de bekendste voorbeelden van delicten, die door een hoog *dark number* worden gekenmerkt.

Tabel A ***Aantallen kindermoordzaken, dode 'eerstgeborenen' en vondelingen, per jaar (gemiddeld over vijffarige perioden). Amsterdam 1691-1810***[50].

	I kindermoordprocessen	II dode 'eerstgeborenen' in de schouwregisters	III dode 'eerstgeborenen' in de haaldoden-boeken	IV vondelingen
1691-1695		(3.7)		16.0
1696-1700		3.4		25.0
1701-1705		2.8		21.0
1706-1710		0.8		24.4
1711-1715		3.2		19.4
1716-1720		3.8		17.2
1721-1725		7.4		15.4
1726-1730		(6.0)		21.2
(1731-1750)	(0.5)			(20.0)
1751-1755	0.2	(5.2)		21.0
1756-1760	0.2	5.0		14.6
1761-1765	0	7.4		17.2
1766-1770	0.4	11.0		21.6
1771-1775	0	9.2		60.0
1776-1780	0.6	7.6	(16.3)	105
1781-1785	0.2	5.4	17.0	217

49. Te oordelen naar de aan het daglicht gekomen zaken, speelde eerder het toeval een rol in verband met de ontdekking dan de hoge aanbrengpremie, uitgeloofd door de Amsterdamse overheid. Vgl. Leonie van Nierop, 'De keuren tegen "het ombrengen van jong-gebore kinderen" in de zeventiende en achttiende eeuw', *Maandblad Amstelodamum*, XLVI (1959) 154 vlg.
50. De tussen haakjes geplaatste getallen zijn gemiddelden over andere perioden dan van vijf jaar.

1786-1790	0.2	1.8	25.0	374
1791-1795		0.2	22.8	389
1796-1800		2.0	27.4	386
1801-1805		1.6	43.2	404
1806-1810		1.8	93.4	541

Het is echter mogelijk voor wat het achttiende-eeuwse Amsterdam betreft een tipje van de sluier, van het doodskleed zo men wil, op te lichten, en wel aan de hand van de cijfers, vermeld in tabel A.

De kindermoordzaken uit kolom I van tabel A zijn besproken in § 2 van deze bijdrage. Over de jaren voor 1730 en na 1790 bestaat wat minder zekerheid, maar grote afwijkingen behoeven zoals eerder gezegd, zeker niet te worden verwacht. De aantallen zijn zo laag dat ze op zich geen tabel of ander gereken waard zijn. Vanwege de contrastwerking met de andere cijfers is er toch een plaatsje voor ingeruimd. Alleen al de bestudering van dit betrekkelijk kleine aantal zaken doet duidelijk zien dat veel bedekt is gebleven. Een 'pregnant' voorbeeld ter illustratie: de werkgeefster van Anna Schut (een Zweedse) sliep in een bedstede recht onder die van haar meid. Zij werd gewekt en gealarmeerd door naar beneden sijpelend vruchtwater[51].

Andere cijfers uit tabel A bevestigen dat arrestatie van een verdachte voor een deel van het toeval afhankelijk was. In kolom II staan de aantallen dode pasgeboren babies ('eerstgeborenen')[52], op wie blijkens de schouwregisters[53] een lijkschouwing is verricht. Daaronder treffen we niet alleen de slachtoffers van de weinige kindermoordenaressen weer aan, maar ook een naar verhouding veel groter aantal dode 'eerstgeborenen' dat in anonimiteit bleef gehuld. Veel van deze lijkjes waren uit grachten en openbare secreten gehaald. Soms was zozeer sprake van ontbinding dat de longenproef niet kon worden uitgevoerd. Was dat wel het geval, dan werd in negen van de tien gevallen geconstateerd dat het kind moest hebben geademd. Het ging hier met andere woorden in de regel niet om doodgeboren kinderen. Het contrast tussen de kolommen I en II spreekt voor zich. Na het piekje omstreeks 1770 zien we een neergaande lijn in de schouwregisters. Men moet weliswaar vanwege de kleine aantallen met een grote toevalsfactor rekening houden. Desondanks dacht ik aanvankelijk aan de mogelijkheid dat aan het eind van de achttiende eeuw de frequentie van kindermoord zou zijn teruggelopen, hetgeen in verband zou kunnen worden gebracht met de tegelijkertijd optredende, zeer opvallende, toeneming van het aantal te vondeling gelegde kinderen. Zie kolom IV van tabel A[54]. Maar zo eenvoudig is het toch niet.

51. RA 402, 49 vo.
52. Zie voor de betekenis (verschuiving) van 'eerstgeborene': Camper, *Verhandeling*, 1; S.M.V.D., *Het belang der maatschappye*, 16; *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, III 2e stuk (1916) kol. 3926, 3927.
53. Zie noot 16.
54. W.F.H. Oldewelt, 'Het aantal bedelaars, vondelingen en gevangenen te Amsterdam in tijden van welvaart en crisis', *Jaarboek Amstelodamum* XXXIX (1942) 25-27, 29-34; N.S. Calisch, *Liefdadigheid te Amsterdam*... (Amsterdam, 1851) 58 vlg., 88 vlg. De cijferreeksen die beide auteurs geven overlappen elkaar. Voorzover dat het geval is, zijn de aantallen die zij opgeven niet steeds identiek. De verschillen zijn echter betrekkelijk gering. De aantallen in kolom IV van tabel A zijn deels ontleend aan Oldewelt (1691-1750), deels aan Calisch (1751-1810).

Dat blijkt uit een in een later stadium van het onderzoek ontdekte bron, de zogenaamde haaldoden-boeken[55]. Dat zijn registers, waarin personen werden genoteerd, die (mogelijk) onder min of meer verdachte omstandigheden het leven hadden verloren, en van wie daarom de stoffelijke overschotten op uiterlijke tekenen van geweld en dergelijke werden onderzocht[56]. Uit deze registers zijn de grote aantallen dode 'eerstgeborenen' in kolom III geteld. Het is opmerkelijk dat de reeksen, gehaald uit de schouwregisters en de haaldoden-boeken, zo divergent zijn. Ook nu echter is een snel oordeel niet gerechtvaardigd. Sommige lijkjes in de haaldodenboeken waren uit het water gehaald of ergens anders gevonden. Slechts zelden vindt men dan de notitie dat een uitgebreide lijkschouwing door gerechtelijke geneeskundigen werd uitgevoerd. Dit gebeurde met name als een verdachte was gearresteerd. Alleen in zoverre lopen schouwregisters en haaldoden-boeken parallel. Andere lijkjes uit de haaldoden-boeken waren niet zonder meer weggeworpen, maar in een spanen doos, een mandje of zwart kistje op een der Amsterdamse kerkhoven neergelegd. Gezien deze gedeeltelijke lijkbezorging zou men allereerst aan doodgeboren kinderen mogen denken. Maar waarom die geheimzinnigheid? Dat men deze laatste vondsten aldus registreerde, bewijst dat ook de vinders deze gang van zaken niet als volstrekt regulier beschouwden. Toch beperkte men zich tot een 'oppervlakkig' onderzoek. Het wantrouwen was bij deze categorie niet zo groot dat men de longenproef wilde toepassen. Of (het tegendeel): liet men die na, omdat met de bij voorbaat te verwachten uitslag toch niets kon worden uitgericht, aangenomen dat geen verdenking tegen iemand bestond? Ook met betrekking tot de op kerkhoven gevonden kinderen paste men een voorselectie toe. Veelvuldig wordt genoteerd: 'niets aan te zien', dat wil zeggen geen uiterlijke tekenen van een gewelddadige doodsoorzaak te zien. Hiermee is de mogelijkheid van kindermoord bepaald niet uitgesloten. Wat hier ook van zij, de haaldoden-boeken geven géén aanleiding aan te nemen dat kindermoord omstreeks 1800 aan het wegebben was.

Het bekende topje van de ijsberg wordt door de cijfers van tabel A wat groter. Toch blijft het meeste onder de waterspiegel. Het toeval speelde niet alleen een rol bij de ontdekking van een verdachte[57], maar ook bij het letterlijk of figuurlijk boven water komen van slachtoffers. Zo werden bij reiniging van grachten soms met stenen en dergelijke verzwaarde kinderlijkjes aangetroffen...[58]. Al met al

55. Gemeentelijke archiefdienst Amsterdam (GAA), Doop-, trouw- en begraafboeken (DTB) 1271-1273.
56. P.C. Jansen, 'Armoede in Amsterdam aan het eind van de achttiende eeuw', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, LXXXVIII (1975) 621 vlg., spreekt ten onrechte alleen van 'in het water gevonden kinderen'; I.H. van Eeghen, 'Doop-, trouw- en begraafboeken te Amsterdam van voor de invoering van de burgerlijke stand', *Nederlands Archievenblad*, LII (1947/1948) 33, omschrijft 'haaldoden' als 'overledenen, waarop een lijkschouwing was verricht'. Dit is alleen juist indien men onder 'lijkschouwing' meer verstaat dan datgene wat men in de Schouwregisters geregistreerd vindt.
57. Noot 51. Vgl. Malcomson, 'Infanticide', 195 vlg.
58. Bijvoorbeeld GAA, DTB 1272, 28 april 1805; *ibidem*, 13 juli 1804; *ibidem* 1271, 5 mei 1785.

onzekerheden te over. Er valt nu eenmaal per definitie aan een *dark number* niet veel te berekenen. Op gevaar af in speculaties te verzanden zal ik tenslotte toch enkele van die duistere factoren en aspecten, waarvan er enkele reeds zijn aangeroerd, aangeven om zodoende nog even de schijnwerper te richten op de achtergronden van het verschijnsel kindermoord.

De beweegredenen en drijfveren van de kindermoordenares zijn, zo kan men overal lezen[59], aldus samen te vatten: vrees voor schande en streven naar zelfbehoud. Men kan zich afvragen of het eerste motief ooit zelfstandige betekenis heeft gehad. In de Amsterdamse gevallen waren, voorzover uit de verhoren iets van opinies en motieven blijkt, de vrees voor ontslag en daarmee voor huisvestingsproblemen, honger en armoede doorslaggevend. Er bestaat helaas geen uitvoerige studie over de plaats en de rechtspositie van het huishoudelijk personeel in het Amsterdam van de achttiende eeuw[60], die meer achtergrondinformatie zou kunnen verschaffen.

Hoe kwam het dat vooral of zelfs vrijwel alleen dienstmeiden tegen de lamp liepen?[61] Men mag toch aannemen dat ook in andere beroepsgroepen buiten- en voorechtelijke 'vleselijke conversatie' plaatsvond en ongewenste zwangerschappen ontstonden? Welke praktijken bestonden in de wereld der prostitutie? Dienstmeiden hadden slechts beperkte mogelijkheden. Te vondeling leggen, uitbesteden, alleen physiek gezien al moeilijk, waren slechts te realiseren als het mogelijk was een kind in leven te laten, zonder dat de werkgever dat te weten kwam. Daar kwam bij dat veel dienstmeiden, immers veelal uit de 'provincie' afkomstig, in verhouding minder sociale contacten konden leggen, ook al vanwege het spiedend oog van mevrouw die voortdurend bang was dat zij bestolen zou worden. Ook de mogelijkheid een abortus te verkrijgen lag daardoor misschien buiten bereik. Men kan echter ook in een andere richting denken: niet de frequentie van kindermoord was onder dienstmeiden hoger, maar de kans dat zij gepakt werden.

De samenhang met het te vondeling leggen ligt voor de hand en werd ook door tijdgenoten gezien. Die samenhang bestaat vanzelfsprekend in gemeenschappelijke oorzaken: armoede en honger, of de beduchtheid daarvoor; maar... was er meer? Anders gezegd: is de achttiende-eeuwse hoop kindermoord te beteugelen door het bouwen van vondelingtehuizen in vervulling gegaan[62]? De scepsis daarover[63] wordt door de Amsterdamse gegevens niet weggenomen.

59. Bijvoorbeeld William Adrian Bonger, *Criminality and Economic Conditions* (Boston, 1916) 644; Hufton, *The Poor*, 320, 350.
60. Vergelijk McBride, *The Domestic Revolution*.
61. Vergelijk *ibidem*, 106; Malcomson, 'Infanticide', 192, 195, 202; Hufton, *The Poor*, 350; Wächtershäuser, *Das Verbrechen des Kindesmordes*, 122 vlg.
62. Lorence, 'Parents and Children', 10 vlg.; Camper, *Verhandeling*, *passim*; *Idem.*, *Gedagten*, 6 vlg.; George, *London Life*, 55; I.H. van Eeghen, 'Vondelingen', *Maandblad Amstelodamum*, XLIII (1956) 130 (in verband met aantekeningen J.B. Bicker).
63. Zie noot 8.

Bij kindermoord en te vondeling leggen pleegt men vooral te denken aan onwettige kinderen. In die visie passen enerzijds de hoge aantallen vondelingen en dood gevonden kinderen[64.] en anderzijds de voor vele plaatsen en streken geconstateerde grote toeneming van het totale aantal onwettige kinderen, die eveneens kenmerkend was voor de decennia omstreeks 1800[65.]. Toch is ook de gedachte geopperd dat de grote schare vondelingen, die heel Europa in die periode te zien kreeg, voor een deel bestond uit wettige kinderen, kinderen dus die door een gehuwd paar, al dan niet na rijp beraad, op een stoep of bij de poort van het gasthuis waren gedeponeerd[66.]. Zou dit wellicht ook voor kindermoord opgaan[67.]? Was dat delict altijd een uiting van paniek van alleenstaande, hulpeloze vrouwen? Wie zouden al die kistjes, met dode babies erin (haaldoden-boeken) naar begraafplaatsen hebben gebracht? Misschien toch ook enkele verwekkers die geen vader wilden worden? Voor deze en dergelijke vragen zal de formele grens die 1811 vormt[68.] overschreden moeten worden. De grotere verscheidenheid van bronnenmateriaal en literatuur die de negentiende eeuw te bieden heeft[69.], zal hopelijk hier en daar tot meer inzicht leiden.

Wat is de waarde van een mensenleven? Die vraag werd ook in de achttiende eeuw gesteld, bijvoorbeeld in de eerder genoemde discussie tussen Camper en Sterk. Zij trachtten zelfs een waardeverhouding te berekenen tussen het leven van een zelfmoordenaar, het leven van een pasgeborene en dat van een kindermoordenares, met als criterium het nog voor de maatschappij te verwachten nut van elk van deze levens, gesteld althans dat daaraan niet op onnatuurlijke wijze (door eigen hand, moederhand of beulshand) een einde zou komen[70.]. Maar wat was een mensenle-

64. Hufton, *The Poor*, 332 vlg.; Jansen, 'Armoede in Amsterdam', 621 vlg. Zie ook noot 54.
65. McBride, *The Domestic Revolution*, 102; D.J. Noordam, 'Ongehuwde moeders en onwettige kinderen in Maassluis', *Holland. Regionaal-historisch tijdschrift*, IX (1977) 165-178.
66. Jean-Claude Peyronnet, *Recherches sur les enfants trouvés de l'hôpital général de Limoges au XVIIIe siècle* (zie Edward Shorter, Bespreking van *Slaughter of the Innocents: A Study of the Battered Child Phenomenon* door David Bakan, *History of Childhood Quarterly*, I (1973) 179).
67. Vergelijk Richard C. Trexler, 'Infanticide in Florence: New Sources and First Results', *History of Childhood Quarterly*, I (1973) 98 vlg.; Barbara A. Kellum, 'Infanticide in England in the Later Middle Ages', *ibidem*, 370; Malcomson, 'Infanticide', 206 vlg.; Jonkers, *Beschouwingen*, 54 vlg.
68. Diederiks, 'Strafrecht en strafrechtspraktijk', 101.
69. (Ook) in de negentiende en het begin van onze eeuw verschenen alleen al een groot aantal Nederlandse juridische proefschriften over het onderwerp. Op dit moment zijn te vermelden: F.A. van Rhemen, *De Crimine infanticidii* (Lugdunum Batavorum, 1833); J. Gockinga, jr., *De caede infantis recens nati* (Groningen, 1844); Diederik de Feyfer, *Verhandeling over den kindermoord* (Utrecht, 1866); Alphonse Fernande Ockerse, *Kindermoord en kinderdoodslag* (Nijmegen, 1891; diss. Utrecht); Thijs Klaas Dorama, *Het dooden van een kind en van de vrucht eener vrouw*, *naar het wetboek van strafrecht* (Sneek, 1891; diss. univ. van Amsterdam); G. van Dijck, *Eenige beschouwingen over het misdrijf van kindermoord* (Groningen, 1908); Jan Verdam, *Kinderdoodslag en kindermoord (Art. 290-292 WvS)* (Amsterdam, VU, 1909).
70. Camper, *Verhandeling*, 12 vlg.; S.M.V.D., *Het belang der maatschappye*, eerste brief; Camper, *Gedagten*, 6 vlg.

ven waard in de ogen van hen die dat zo concreet en rechtstreeks in handen hadden? Hun opinie daaromtrent zal toch voor een deel gevormd zijn door wat zij om zich heen zagen: onder andere de zeer hoge kindersterfte in het eerste levensjaar? En een ander aspect: welke raad en bijstand werd door moeders die zelf kindermoord hadden gepleegd maar buiten schot waren gebleven, gegeven aan dochters, wier bevalling aanstaande, begonnen of achter de rug was, of aan die, welke reeds zwanger, naar de stad vertrokken?

Het is te hopen dat het strafrechtshistorische onderzoek in de komende jaren een goede synthese tot stand zal weten te brengen tussen het eigensoortige onderzoek dat voor de benadering van vragen als hierboven gesteld nodig is, en het meer kwantitatief gerichte onderzoek naar de strafrechtstoepassing dat al een aardig eind op weg is.

Jurisprudentie en bureaucratie: het Hof van Friesland en zijn criminele rechtspraak in de achttiende eeuw*

A.H. Huussen jr.

Inleiding

Dat een rechtsprekend overheidscollege en zijn besluitvorming met 'bureaucratie' in verband worden gebracht, lijkt misschien niet zo vreemd. Een oppervlakkige oriëntering in de recente literatuur over bureaucratie en bureaucratisering leert echter al, dat het hier om een weinig modieus thema gaat. Albrow, die een onderzoek heeft gedaan naar ontstaan en woordgeschiedenis van het begrip bureaucratie, wijst erop dat 'bureaucratie' soms bestuurlijke efficiency lijkt te betekenen, in andere gevallen echter juist het tegenovergestelde.

> Het kan eenvoudig een synoniem zijn voor bestuursapparaat of een complex begrip, dat de specifieke kenmerken van moderne organisatiestructuren samenvat. Het kan betrekking hebben op 'de' ambtenaren of op ambtelijke routines[1].

In dit opstel zal ik 'bureaucratie' hanteren in een losse zin: als een bestuursapparaat van benoemde ambtenaren[2].

Zij die zich met de historische dimensie van bureaucratie of met het bureaucratiseringsproces hebben bezig gehouden, hebben veelal het rechtsprekende aspect van de uitvoerende macht ter zijde gelaten - soms met pijn in het hart en vergezeld van excuses[3], maar meestal stilzwijgend. Dat is ook niet zo vreemd. Terecht heeft

* Uitvoeriger versie van een voordracht gehouden tijdens het congres 'Misdaad en Straf' van het Nederlands Historisch Genootschap, 4 en 5 november 1977, Utrecht en Amersfoort. Gaarne dank ik allen die mij bij het onderzoek voor dit artikel behulpzaam zijn geweest. Met name mrs. G.H.D. Bavelaar en R. Doop, drs. H.P. van Est, mevrouw mr. B.S. Hempenius-van Dijk en drs. O. Vries. Beide laatsten hebben mij zeer verplicht door het geven van kritisch commentaar bij het manuscript van dit opstel.

1. M. Albrow, *Bureaucracy* (Londen, 1970); ik gebruikte de Nederlandse versie: *Bureaucratie*, *een begripsanalyse*, in- en uitgeleid door A. van Braam (Rotterdam-Antwerpen, 1971) 6, vgl. ook 93.
2. Evenzo: A. van Braam, *Ambtenaren en bureaukratie in Nederland* (dissertatie Utrecht; 's-Gravenhage, 1957) 13 en 64-65.
3. Ch. Tilly, 'Reflections on the History of European State-Making', *idem*, ed., *The Formation of National States in Western Europe* (Princeton, 1975) 6 en 49.

Vries opgemerkt dat het ambt van de sleutelfiguren in de rechtsprekende colleges, de raadsheren, 'niet gemakkelijk te rubriceren' is[4]. Hij wijst erop, dat de raadsheren ambtenaren waren die in naam van de hoge overheid vonnisten, en daardoor van een andere garnituur waren dan degenen die in de 'gewone gerechten' vonnis wezen, zoals bijvoorbeeld de schepenen. Men zou dan ook geneigd zijn de raadsheren als 'ministers' van de staten of de staten-generaal aan te merken, ware het niet dat zij nooit als zodanig worden aangeduid en zij bovendien zelf de beschikking hadden over 'ministers' (procureur-generaal, griffier, secretaris) en bedienden. In dat opzicht doen zij aan 'regenten' denken. Daar staat dan tegenover, dat men herhaaldelijk raadsheren de overstap ziet maken naar een ministerieel ambt (dat wil zeggen een hoger dienend ambt, in tegenstelling tot een regentenambt). Vries concludeert, dat het op grond van het feit dat de raadsheren - ook al had hun functie vele raakpunten met de 'ministers' - in de uitvoering van de aan hun ambt verbonden werkzaamheden in sterke mate onafhankelijk waren van hun nominale principalen (een belangrijk onderscheid met de 'ministers'), de voorkeur verdient de raadsheren niet onder de 'dienende ambtenaren' te rubriceren, maar hen als een aparte categorie te beschouwen[5].

Het is allicht niet zo, dat de geschiedenis van de gerechtshoven[6] maagdelijk terrein zou zijn. In binnen- en buitenland hebben hoven en parlementen hun geschiedschrijvers gevonden. Het feit echter dat deze een onderzoeksveld vormen op de grens van institutionele geschiedenis en rechtshistorie - welke laatste, op grond van een traditionele academische specialisering, wordt beoefend door juristen van professie - heeft er mede toe geleid dat het bureaucratisch element maar zelden aan de orde is gekomen. Om ons tot de Nederlandse hoven te beperken: de meeste studies hebben zich bezig gehouden met het 'ontstaan' van afzonderlijke rechtsprekende

4. O. Vries, 'Geschapen tot een ieders nut. Een verkennend onderzoek naar de Noordnederlandse ambtenaar in de tijd van het Ancien Régime', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, XC (1977) 328-349, citaat 335.
5. *Ibidem*, 336. De terughoudendheid van Vries de raadsheren onder de 'ministers' te rangschikken wordt gebillijkt door een passage in een brief van het hof van Friesland aan het provinciale bestuur, waarin het hof een decreet van 12 augustus 1796 citeert waarin werd bepaald, dat 'de tractamenten der Raaden van Justitie, Ministers en Suppoosten daartoe behoorende (...)' (Rijksarchief in Friesland, Hof (in het vervolg afgekort als Hof) L, 11, fol. 46, dd. 17 maart 1797). Zie ook een schrijven van het hof aan het uitvoerend bewind waarin het spreekt van de raadsheren die in mei 1797 zitting hebben genomen 'met derzelver ministers' (Hof I, 4, fol. 155r dd. 19 juli 1800). Wie met deze 'ministers' bedoeld kunnen zijn, is overigens niet geheel duidelijk, want in 1797 traden geen nieuwe functionarissen bij het hof op dan de raadsheren zelf. Of men de procureur-generaal, griffier en secretaris van een hof als 'ministers' van de raadsheren dient op te vatten, is dunkt mij aan twijfel onderhevig. De procureur-generaal nam, als lid van de staande magistratuur, een eigen en zelfstandige positie in. Hij moest met de raad samenwerken, maar hij ontving zijn 'commissie' van de staten en hij was ook aan deze laatsten verantwoording schuldig.
6. Ik spreek soms gemakshalve van gerechtshoven tijdens het *ancien régime*, wel wetend dat de hoven toen ook nog een meer of minder belangrijke 'politieke' taak konden hebben, bijvoorbeeld als adviseurs in wetgevingszaken.

colleges uit de vorstelijke curia[7]. De periode van de Republiek is stiefmoederlijk behandeld, en daardoor is de betekenis van gerechtshoven als middel om de macht van de staat uit te breiden niet aan de orde gekomen[8]. Ook in het buitenland hebben tot voor kort institutionele en rechtshistorische (in enge zin) studies de overhand gehad, welke de taken in het algemeen, het personeel en het procesrecht beschreven[9]. Naast deze, volstrekt legitieme, benaderingswijze is men gedurende de laatste decennia hier en daar de gerechtshoven ook gaan beschouwen in het licht van de rationele bureaucratische organisatie. Men is zich ook gaan afvragen in hoeverre de rechtsprekende colleges, als handhavers van recht en orde[10], de belangen van bepaalde sociale groeperingen dienden. Een dan voor de hand liggend terrein van onderzoek is de sociale herkomst van de rechters, hun opleiding, en het benoemingsbeleid[11]. Mijn onderzoek betreft de strafrechtspraktijk en criminaliteit in Friesland gedurende de achttiende eeuw. Ter beantwoording van de primaire vraag naar de kwantitatieve aspecten van de geregistreerde criminaliteit en haar bestraffing zijn allereerst de registers van criminele sententies en composities geanalyseerd. De bewerking van de verkregen gegevens bevindt zich nog in het aanvangsstadium, zodat van de resultaten thans nog slechts enkele impressies kunnen worden gegeven[12].

In aansluiting bij buitenlandse voorbeelden[13] is de achttiende eeuw gekozen om-

7. Bijvoorgeeld T.S. Jansma, *Raad en rekenkamer in Holland en Zeeland tijdens hertog Philips van Bourgondië* (Utrecht, 1932); *idem* 'De voorgeschiedenis van de instructie voor het Hof van Holland', herdrukt in zijn *Tekst en uitleg. Historische opstellen* (Den Haag, 1974) 120-145; A. Johanna Maris, 'De raadkamers of hoven van Karel den Stoute in Gelre en Zutphen, 1473-1477', *Bijdragen en Mededelingen der Vereeniging Gelre*, LVI (1957) 45-123; *idem*, 'Het appellationsgericht van de graafschap Zutphen en zijn voorgeschiedenis', *ibidem*, LXVI (1972) 107-124.
8. Zie literatuuropgaven bij S.J. Fockema Andreae, *Overzicht van oud-nederlandsche rechtsbronnen* (2e herz. druk door A.S. de Blécourt en A.M. van Tuyll van Serooskerken; Haarlem, 1923) en *Bibliografie Nederlandse rechtsgeschiedenis* (uitg. Ned. Centrum voor Rechtshistorische Documentatie; Amsterdam, 1971-1975, 3 dln verschenen).
9. Zoals A. Gaillard, *Le conseil de Brabant. Histoire - organisation - procédure* (3 dln., Brussel, 1898-1902); J. Van Rompaey, *De Grote Raad van de hertogen van Boergondië en het Parlement van Mechelen* (Brussel, 1973); J.H. Shennan, *The Parliament of Paris* (Londen, 1968); G. Aubry, *La jurisprudence criminelle du Châtelet de Paris sous le règne de Louis XVI* (Parijs, 1971); J.S. Cockburn, *A History of English Assizes 1558-1714* (Cambridge, 1972); F. Hartl, *Das Wiener Kriminalgericht. Strafrechtspflege vom Zeitalter der Aufklärung bis zur österreichischen Revolution* (Wenen, 1973).
10. J. Samaha, *Law and Order in Historical Perspective. The Case of Elizabethan Essex* (New York-Londen, 1974) preface.
11. Bijvoorbeeld D. Gaunt, *Utbildning till statens tjänst. En kollektivbiografi av Stormaktidens hovrätsauskultanter* (with summary; Uppsala-Stockholm, 1975); M. Gresset, *Le monde judiciaire à Besançon, de la conquête par Louis XIV à la Révolution française (1674-1789)* (2 dln., Rijssel, 1975).
12. Zie over het ZWO-project waarbij dit onderzoek aansluit: H.A. Diederiks, S. Faber e.a. in het themanummer 'Strafrecht en criminaliteit in de 18e eeuw', *Holland, regionaal-historisch tijdschrift*, VIII (1976) iii.
13. A. Abbéateci, e.a., *Crime et criminalité en France sous l'Ancien Régime, 17e-18e siècles* (Cahiers des Annales, XXXIII; Parijs, 1971); D. Hay, e.a., *Albions Fatal Tree. Crime and Society in Eighteenth Century England* (Londen-New York, 1975); J.S. Cockburn, ed., *Crime in England 1500-1800* (Londen, 1977).

dat in die periode zich fundamentele veranderingen begonnen voor te doen: de verwetenschappelijking en 'humanisering' van strafrecht en strafrechtspraktijk[14], het ontstaan van nieuwe denkbeelden over de zin van het straffen in het algemeen en over de gevangenisstraf in het bijzonder[15] en in samenhang met de toenemende monopolisering van de strafrechtsbedeling door de overheid en met het ontstaan van de eenheidsstaat, de codificatie van het strafrecht, welke in 1809 werd geëffectueerd door de invoering van het *Crimineel Wetboek voor het Koningrijk Holland*[16]. De inlijving bij Frankrijk, de invoering van de *Code pénal* in 1811 en de bijbehorende nieuwe rechterlijke organisatie zijn als eindpunt van ons onderzoek gekozen. Deze begrenzing heeft het voordeel, dat organisatorische veranderingen in de strafrechtspraktijk sinds 1795, en vooral de politieke invloed daarachter, het perspectief op de voorgaande periode aanzienlijk verbreden. Onder de 'achttiende eeuw' wordt hier dus verstaan het tijdvak van 1701 tot 1811.

Ten behoeve van de bepaling van de graad van bureaucratisering van het hof van Friesland als administratief college en ter beantwoording van de vraag, wat algemeen toegepaste werkwijzen waren en de eventuele unieke aspecten daarvan, zou men de beschikking willen hebben over gelijkgerichte studies van vergelijkbare hovenin de Republiek. Die bestaan niet. Dit gemis wordt maar ten dele ondervangen door de unieke wijze waarop in Friesland de criminele rechtspraak was georganiseerd. Waar dat nuttig leek, is - voor zover mogelijk - verwezen naar de praktijk in andere gewesten.

Het hof van Friesland gedurende de zestiende en zeventiende eeuw

De vraag naar de mate van bureaucratisering en professionalisering van de criminele rechtspraak in Friesland in de achttiende eeuw kan niet worden beantwoord

14. J.Ph. de Monté verLoren, *Geschiedenis van de wetenschap van het strafrecht en strafprocesrecht in de Noordelijke Nederlanden vóór de codificatie* (Amsterdam, 1942) en W.P.J. Pompe, *Geschiedenis der Nederlandse strafrechtswetenschap sinds de codificatie-beweging* (Amsterdam, 1956) (= Geschiedenis der Nederlandsche Rechtswetenschap, deel II afl. ii en iii). A.J. van Weel, 'De nasleep van de afschaffing van de pijnbank', *Verslagen en Mededeelingen van de Vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het oud-vaderlandsche recht* XIV, ii (1975) 355-367.
15. D.J. Rothman, *The Discovery of the Asylum. Social Order and Disorder in the New Republic* (Boston-Toronto, 1971); M. Foucault, *Surveiller et punir. Naissance de la prison* (Parijs, 1975); P. Deyon, *Le temps des prisons. Essai sur l'histoire de la délinquance et les origines du système pénitentiaire* (Parijs, 1975).
16. W.C. van Binsbergen, *Algemeen karakter van het Crimineel Wetboek voor het Koningrijk Holland* (dissertatie Utrecht; Utrecht, 1950); D.G. van der Keessel, *Lectures on Books 47 and 48 of the Digest*, *setting out the Criminal Law as applied in the Courts of Holland (based on Cornelis van Eck) and on the new Criminal Code*, *1809* (De latijnse tekst is in het Engels vertaald door B. Beinart en P. van Warmelo; Kaapstad, 1969-1976, er zijn 4 delen verschenen).

zonder de voorafgaande periode in de beschouwing te betrekken. De Friese bestuursinstellingen, waaronder het hof, zijn in de geschiedschrijving uitvoerig belicht[17]. Evenals andere landsheerlijke raden of hoven, maakte het Friese hof een ontwikkeling door van afsplitsing en delegatie van administratieve taken, met name het loskoppelen van de rechtspraak van de algemeen bestuurlijke taak. Deze ontwikkeling is niet rechtlijnig geweest; ze werd pas voltooid in de Bataafse tijd.

Het Friese hof werd, zoals bekend, in 1499 door Albrecht van Saksen opgericht. Het had tot taak samen met de stadhouder bestuur en rechtspraak uit te oefenen. Al in 1504 bracht George van Saksen een taakverdeling aan. Krachtens de ordonnantie van dat jaar zouden twee colleges respectievelijk het bestuur en de rechtspraak uitoefenen. Zes 'regenten' leidden het bestuur; zes raadsheren, voorgezeten door één der regenten, zouden als 'overste gherecht' fungeren. Voorzover uit de tekst van de zogenaamde Saksische ordonnantie en de daarbij behorende 'Manier van Procederen' blijkt, beschikte het nieuwbakken gerechtshof over slechts weinig personeel: een griffier en twee gezworen boden[18]. De in 1515 door Karel V ingestelde raad werd eveneens bestuur en rechtspraak opgedragen; de raad fungeerde tevens, zoals de benaming al aanduidt, als *consilium principis*. Een instructie voor de negen raadsheren, voorgezeten door een president, is niet overgeleverd[19]. Tot de Friese raad behoorden een procureur-generaal en een substituut procureur-generaal. De eerste verdedigde de belangen van de vorst voor het hof; de tweede had tevens als speciale taak om op bevel van de raad of de procureur-generaal van misdrijven verdachte personen op te sporen, te arresteren en in rechte te betrekken[20]. Aan het hoofd van het bureau van de raad stond een griffier, sinds 1548 bijgestaan door een 'secretaris oft substituut van den griffier'. Zij zwaaiden de scepter over hun schrijvers of klerken. Daarnaast is sprake van klerken van de afzonderlijke raadsheren. Een deurwaarder zorgde voor het betekenen der exploiten en dergelijke[21], terwijl er ook enkele bodes en lopers in dienst waren[22]. De procu-

17. Met name J.S. Theissen, *Centraal gezag en Friesche vrijheid. Friesland onder Karel V* (Dissertatie Leiden, Groningen, 1907) met name hfdst. iv; J. Sickenga, *Het hof van Friesland gedurende de zeventiende eeuw* (dissertatie Leiden, Leiden, 1869); C.J. Guibal, *Democratie en oligarchie in Friesland tijdens de Republiek* (Dissertatie Groningen, Assen, 1934).
18. *Groot Placaat en Charterboek van Vriesland*, G.F. thoe Schwarzenberg en Hohenlandsberg, ed. (5 dln.; Leeuwarden, 1768-1793) (*GPCB*) II, 35-60, respectievelijk art. VIII en XV; de procureurs moesten ten overstaan van het hof een eed afleggen (art. V en VI).
19. Zie over hen en over de hierna te noemen ambtenaren Theissen, *Centraal gezag*, 153-161.
20. Vergelijk de 'commissie' dd. 1557/58 voor Engelbert Boeymer als substituut procureur-generaal in *GPCB*, III, 408-410 en Theissen, *Centraal gezag*, 158-159.
21. Een instructie, van omstreeks 1542, voor een deeltaak van de deurwarders in *GPCB*, III, 844-845; een in de Landsordonnantie genoemde instructie voor deurwaarders van 2 mei 1539 heb ik niet teruggevonden, zie *Statuten*, *ordonnantien*, *reglementen*, *en costumen van rechte van Vriesland enz*. (editie Leeuwarden, 1770) 264.
22. Theissen noemt hen niet; zie voor een vaststelling van hun 'salaris' de ordonnantie van 27 januari 1542 in *GPCB*, II, 842-844 en de ordonnantie van 26 oktober 1544, te vinden in Hof A, fol. 39.

reur-generaal en zijn substituut hadden voor het arresteren der verdachten de beschikking over een aantal gewapende 'dienaren'.

Het is duidelijk dat in de eerste helft van de zestiende eeuw in Friesland de grondslag is gelegd voor een moderne rechtspraak - 'modern' in de zin van: organisatorisch overeenkomend met de administratieve eisen die een goede rechtsbedeling scheen te stellen. De formele structuur van de Friese raad komt in grote trekken overeen met die van andere gewestelijke raden. Men vindt daar, bijvoorbeeld in Holland, dezelfde functies. Het zou echter niet juist zijn daaruit te besluiten dat Friesland door toedoen van Karel V een zelfde type rechtsbedeling kreeg opgelegd als in de andere Nederlandse gewesten bestond. In de praktijk zijn er dan al fundamentele verschillen aan te wijzen die tot het einde van het Friese hof, in februari 1811, het karakter van de Friese rechtspraak hebben bepaald. Ten minste twee omstandigheden hebben een eigen gezicht aan de Friese rechtsbedeling gegeven. Ten eerste het feit, dat de Saksische ordonnantie in de zestiende eeuw niet geheel is vervangen door wetgeving die aansloot bij het sterk Frans georiënteerde procesrecht in sommige andere gewesten[23.] en ten tweede het feit dat het centrale rechtscollege van de Habsburgers in de Nederlanden, de Grote Raad van Mechelen, wegens het door de vorst, althans formeel, gerespecteerde *jus de non evocando*, nauwelijks betekenis heeft gehad in de Friese rechtspraak en dus ook geen uniformerende rol heeft kunnen spelen[24.].

In strafzaken was het Friese hof zelfs souverein: van zijn vonnissen bestond geen mogelijkheid tot appèl op een hoger college. De basis voor competentie en jurisdictie van het hof in strafzaken[25.] was gelegd door de Saksische ordonnantie van 1504. Hoewel de tekst daarvan geen duidelijk antwoord biedt op de vraag naar de

23. Theissen, *Centraal gezag*, 176-180; het feit dat de vorst nogal wat 'vreemdelingen' in de Friese raad benoemde (*ibidem*, 148 en 156) heeft daaraan blijkbaar weinig kunnen veranderen. In 1575 heet het in de *narratio* van een sententie van de Grote Raad (zie noot 24) '... inde procedueren boven verhaelt naer ordonnancie vanden vorst van Sassen, aldaer te lande alnoch gebruyct' (201).
24. Het ging hier, sinds 1539, om revisie (niet appèl) van civiele vonnissen van het hof door de Grote Raad: Theissen, *Centraal gezag*, 173-175; J.J. Woltjer, *Friesland in hervormingstijd* (dissertatie Leiden, Leiden, 1962) 8-9. Op basis van de nog te publiceren delen van de *Chronologische lijsten van de geëxtendeerde sententiën berustende in het archief van de Grote Raad van Mechelen* zal de kwantitatieve betekenis van de revisiezaken uit Friesland vastgesteld kunnen worden. Daarbij zal toch ook met evocatie rekening moeten worden gehouden; nog in 1575 evoceerde de vorst - op advies van de Geheime Raad en met instemming van het Friese hof - een voor dat hof hangende procedure, met strafrechtelijke aspecten, tussen de procureur-generaal van Friesland en mr. Pilgrimm ten Indyck grietman van Ferwerderadeel; tegen de grietman was een boete en ontzetting uit zijn rechtersfunctie gerequireerd wegens meineed in zijn civiele procedures tegen zijn zwager Jan Clant uit Kampen; de Grote Raad wees bij sententie van 7 mei 1575 de eis van de procureur-generaal af en bevestigde mr. Pilgrimm in zijn functie - daarmee tevens de 'commissie' die het hof, in strijd met de uitdrukkelijke wil van de stadhouder, aan Aleff van Alva had gegeven als nieuwe grietman, vernietigend. Zie ARA Brussel, archief Grote Raad van Mechelen, register nr 876, 197-224.
25. Behandeling van de civiele procedure volgens die ordonnantie valt buiten mijn bestek.

hiërarchie van competenties in de strafrechtsbedeling, blijkt in de praktijk de situatie als volgt te zijn geweest. Op regionaal niveau waren de grietmannen verantwoordelijk voor handhaving van rust en orde en van een ieders recht[26]. De grietman diende in elk dorp een rechter aan te stellen die onder meer tot taak had vredebrekers te arresteren en aan het college van grietman en bijzitters voor te geleiden en misdrijven aan de grietman te melden. Kleine zaken mocht de dorpsrechter zelf afhandelen[27]. Aan de grietmannen viel de taak toe alle excessen te straffen, met uitzondering van halszaken, welke zij aan het 'overste gherecht' moesten voorleggen ter berechting[28]. De Saksische ordonnantie kent een aantal bepalingen betreffende misdrijven en een boetetarief daarvoor, betreffende bewijsrecht en strafuitsluitings-, althans strafverminderingsgronden (voor krankzinnigen, kinderen beneden twaalf jaar en vrouwen)[29]. Ten aanzien van de straffen valt het overheersende karakter van de geldboeten op; de lijfstraffen spelen nog maar een kleine rol[30]. Na 1515 is een duidelijke centralisatie opgetreden. De criminele vonnissenboeken van het hof leggen daarvan getuigenis af[31]. Het bleef de taak van de grietmannen verdachten te doen arresteren, hen te verhoren en hen, als het ging om misdrijven waarop een lijfstraf stond, vergezeld van een informatie[32] op te sturen naar Leeuwarden ter berechting door de raad. De gevangenen werden daar in voorarrest gehouden op het blokhuis[33].

26. Art. XLIII, 'der Grietsluyden eedt': 'Item, zie zullen gheloeuen ende szweren, alle tvolck in huer Grietenye ons ende onszen eruen, als Fursten deser landen, met naersticheyt in ghuede ghehoersaemheyt te holden. (...) [Dat hy oeck:] Die ghehoersamen ende vroemen ghunst ende bystandt doen zall. Een yeghelyck nae zyn vermoeghen voer ghewald beschermen, gherechtigheyt te gheuen ende behelpen', *GPBC*, II, 41.
27. Art. XLV, 'vanden officie des Dorpsrechters, profyt ende eedt,' lid 1-3, *GPCB*, II, 42.
28. Zo zal men waarschijnlijk Art. LVIII, 'van misdaeden te punieren', moeten begrijpen: 'Die Grietsluden zullen oeck alle excessen punieren, ende peenen, broecken oft compositien daer van nemen, wuytghslooten wat het levent anghaet, zullen zie onszen Regenten wille daer inne vernemen', *GPCB*, II, 44. Dat het college van regenten hier alleen maar een consultatieve taak zou hebben, en zelfs het 'overste gherecht' helemaal buiten spel zou staan, is onaannemelijk.
29. Artt. LXII-CIII (strafvermindering: artt. C en CI), vergelijk *GPCB*, II, 44-48.
30. Oproerigen worden uitdrukkelijk met onthoofding en eventueel bijkomende confiscatie bedreigd (art. CIII). Ingeval van doodslag en bigamie (artt. LXII en CII) wordt het aan het *arbitrium* van 'de rechter' overgelaten een lijfstraf (doodstraf) op te leggen dan wel 'die misdaede ciuiliter, dat is borchlijck, te maecken', dat wil zeggen een boete op te leggen.
31. Hof II, 1 en volgende; de serie overgeleverde criminele vonnissen van het hof begint in september 1516.
32. Met het woord 'informatie' wordt hier zowel het mondeling verhoor bedoeld, als het stuk dat het schriftelijk verslag daarvan behelst. In de zeventiende eeuw noemde men de 'informatie van het nedergerecht' 'preparatoire informatie'.
33. Dit was al de praktijk toen de stadhouder Aremberg een instructie (1540) werd gegeven (aangehaald door Theissen, *Centraal gezag*, 173 noot 2): '... alzoe alle gevangenen van criminele saicken van den geheelen lande tot Leeuwarden onder den Hove gebrocht ende opt blochuys aldaer (zoe daer anders geen gevangenisse en is) bewaert wordden'; zie ook Sickenga, *Het hof van Friesland*, 4-6.

Ten aanzien van de procesgang in burgerlijke zaken en met betrekking tot de taken van de daarbij betrokken functionarissen heeft het hof zelf in het tweede en derde kwart van de zestiende eeuw maatregelen genomen, die een routinisering en formalisering van de werkzaamheden beoogden en soms de competenties der rechterlijke ambtenaren nauwkeuriger afbakenden[34]. De voornaamste en uitvoerigste ordonnantie is wel die van 20 december 1541 op 'het stuk van de Justicie' die tevens het tarief voor de kosten van allerlei administratieve handelingen bevat[35]. Daarnaast werden regelingen uitgevaardigd die deeltaken nader omschreven: van deurwaarders en boden, bevoegdheden van advocaten; aspecten van de procedure (leveren van eis en antwoord, fourneren na de litiscontestatie, indienen van akte van procuratie); eedsformulieren voor cipier, griffier en advocaten. Om de symbolische verhevenheid van het rechtscollege te tonen werd in 1568 aan de advocaten bevolen voortaan in tabbaart te compareren, terwijl sluiting van de griffie voor onbevoegden in 1572[36] mede de bedoeling had de administratieve geheimen van het hof - en tevens de belangen van procederende partijen - veilig te stellen. Het effect daarvan was echter ook dat de rechtspraak in een isolement raakte, dat enigszins blijkt uit de doleanties van 1554[37]. De staten wezen er toen op, dat het 'van oldts' de gewoonte was in de kanselarij, de zetel van het hof, in de raadhuizen der steden en ter plaatse waar men in de grietenijen recht pleegt te doen, tarieflijsten te publiceren waarin de vastgestelde kosten van handelingen van personen, betrokken bij de rechtspleging - raadsheren-commissarissen, advocaten, procureurs, griffier, deurwaarders, boden, lopers, grietmannen, secretarissen, dorpsrechters en andere dienaren van de justitie - waren vervat. Om het publiek weer te laten weten wat het procederen hun zou kunnen kosten verzochten de staten dat de publicatie van deze tarieflijsten zou worden hervat 'nae olde gewoenten ende ordonnantie van den Furst van Sassen, als tselve onlancx te voren plach geobserveerdt te worden'. De vorst reageerde positief op dit verzoek[38].

In 1546 en 1547 kregen de procureur-generaal en de griffier instructies voor hun administratieve werkzaamheden[39]. De procureur-generaal of zijn substituut diende

34. Men vindt de betreffende regelingen vermeld bij J.L. Berns, *De archieven van het hof provinciaal en van de gerechten der grietenijen*, *districten*, *eiland en Hogeschool van Friesland* (Leeuwarden, 1919) 5-9 (= Hof A), alwaar ook is vermeld of de betreffende ordonnantie is afgedrukt in het *GPCB*.
35. *GPCB*, II, 830-837.
36. Hof A, fol. 39.
37. *GPCB*, III, 329-362; vgl. Theissen, *Centraal gezag*, 163.
38. *GPCB*, III, 337 (art. LI); zie over de 'ordonnantie van Sassen' en de bevoegdheid van het hof zelf ordonnantiën op het stuk van de justitie uit te vaardigen ook *ibidem*, 337-338 (art. LII).
39. *GPCB*, III, 105 en 123-124. Aanleiding tot de laatste ordonnantie zal zijn geweest het in diensttreden van een nieuwe procureur-generaal, mr. Julius van Geele, als opvolger van mr. Kaerl vander Nytzen (vergelijk de eerste bepaling in de ordonnantie van 14 mei 1547). Mr. Kaerl werd raadsheer in het hof van Holland. In 1557 was hij weer terug in Friesland: hij volgde mr. Hyppolytus Persijn op als president van de raad; Woltjer, *Friesland in hervormingstijd*, 130.

van door hem behandelde zaken - waaronder dus ook de criminele - speciale registers aan te leggen en daarvan een afschrift ter griffie te deponeren. Ook moest hij een rolregister bijhouden. Bovendien werden de procureur-generaal en de griffier gelast tweemaandelijks ambtelijk overleg te entameren over processen die de belangen van de vorst raakten. De cohesie in het rechterlijk apparaat zal daardoor zijn versterkt. Het is duidelijk dat al deze voorschriften ook een forse toeneming van het schrijfwerk met zich hebben gebracht. De omvang van de criminele rechtspraak van het hof, tenslotte, nam in principe evenredig toe met de vermeerdering van plakkaten waarin straffen tegen lijf en leven waren opgenomen[40]. De reële kwantitatieve toename van het werk hing natuurlijk af van het opsporingsbeleid en het succes daarvan. Zonder onderzoek in de criminele registers van het hof (zie noot 31) valt hierover weinig meer te zeggen dan dat maatregelen tegen vagebonden, bedelaars, zigeuners en ketters veelvuldig werden uitgevaardigd. Een paar maal werden 'boevenjachten' georganiseerd[41]. Uitdrukkelijk werd in 1524 bepaald dat niemand voor de misdaad van een ander aansprakelijk of strafbaar zou zijn en niemand wegens strafbare feiten buiten het gewest vervoerd en in rechte betrokken mocht worden[42].

Opstand en afzwering brachten fundamentele wijzigingen in het gewestelijk bestuur welke ook de rechtspraak raakten. Alleen de top van het hofpersoneel werd gewijzigd. Inmiddels was het getal der raadsheren op twaalf gebracht[43]; dat aantal is sindsdien gehandhaafd. De functie van president werd afgeschaft; de oudste raadsheer fungeerde, op basis van anciënniteit, als 'eerste en presiderende raad'[44].

40. Bijvoorbeeld tegen lutheranen (1529 en latere), tegen het beramen van aanslagen op de vorst (1534), tegen het leggen van brandbrieven (1550). De wetgeving in Friesland vindt men tot omstreeks 1700 in het *GPCB*; nadien in de Appendix van de editie 1770 van de *Statuten, ordonnantien...* en in de *Verzameling van placaaten...*, waarvan twee reeksen zijn uitgegeven over de periode 1748-1795 en 1795-1810. Voor nadere oriëntatie zie men Fockema Andreae, *Overzicht van oud-Nederlandsche rechtsbronnen*, 10-14; R. Visscher, *Catalogus der Stedelijke Bibliotheek van Leeuwarden* (GAL) ('s-Gravenhage, 1932) 70, 253-255 en 461-462, en beknopt H. Coing, ed., *Handbuch der Quellen und Literatur der neureren Europäischen Privatrechtsgeschichte*, II/2; *Neuere Zeit (1500-1800): Gesetzgebung und Rechtsprechung* (München, 1976) 481-482.
41. *GPCB*, III, 111 (1546), 775 (1570).
42. *GPCB*, II, 151: tractaat tussen de keizer en Friesland van 20 december 1524 sub 7 en 8 (behalve wegens *crimen lesae majestatis*). Bij die gelegenheid werd tevens bepaald (sub 4) 'dat die Keyserlycke rechten in onsen Lande van Vrieslandt ghebruyct zullen worden' (vergelijk ook sub 8). Zie over de receptie van 'keizerrecht' en/of Romeins recht in Friesland: L.J. van Apeldoorn, *Het Romeinsche recht in Friesland* (Mededelingen Nederlandse Akademie van Wetenschappen, nieuwe reeks III, no. 10; Amsterdam, 1940) en daarbij (of daartegenover) R. Feenstra, 'Keizerrecht en Romeins recht in Friesland. Kanttekeningen bij de jongste literatuur over het onderwerp in verband met een onuitgegeven geschrift van S.H. van Idsinga', *Verslagen en Mededeelingen oud vaderlandsch recht*, XI, i (1954) 177-252, en *idem*, 'Römisches Recht und Kaiserrecht in den altfriesischen Rechtsquellen' (1957), herdrukt in zijn *Fata ivris Romani. Etudes d'histoire du droit* (Leiden, 1974) 40-48.
43. Sickenga, *Het hof van Friesland*, 3-4; Guibal, *Democratie en oligarchie*, 25.
44. Sickenga, *Het hof van Friesland*, 37, noot 1.

Gedeputeerde staten wisten in 1581 van de prins gedaan te krijgen dat het hof zich niet met militaire of bestuurszaken mocht inlaten, tenzij om advies werd gevraagd. Enige politieke invloed hield het hof aanvankelijk nog wel: het had de raadsbestelling in de steden, terwijl het via de gewoonte om het hof in veel wetgevingszaken advies te vragen - een overblijfsel van de vroegere bestuurstaak - indirecte invloed uitoefende. De instructies van 1588 en 1597 maken duidelijk dat het hof voortaan de tweede viool zou spelen. Een resolutie van 1627 stelde uitdrukkelijk vast dat de Edel Mogende Heren, zoals de officiële titel van de raadsheren luidde, in rang op gedeputeerde staten volgden.

Het hof was metterdaad een gerechtshof geworden. Het oefende de rechtspraak uit; de raadsheren werden - zij het niet met zoveel woorden - voor het leven benoemd. Bij resolutie van 27 februari 1596 werd vastgesteld, dat elk der vier kwartieren - Oostergoo, Westergoo, Zevenwouden en de elf steden - drie raadsheren mocht aanwijzen. Ingeval van een vakature stelde het kwartier dat aan de beurt was een voordracht van twee op, waaruit de overige kwartieren een keuze deden[45]. Voorwaarden waaraan de raadsheren moesten voldoen komen hieronder nader aan de orde[46]. De vraag wat nu wel die opdracht tot het uitoefenen van de rechtspraak inhield, heeft aanleiding gegeven tot eeuwenlange ruzies tussen het hof en andere colleges aan wie rechtsprekende taken waren toebedeeld, zoals de *senatus judicialis* te Franeker, de raad ter admiraliteit, het krijgsgerecht en vooral het college van gedeputeerde staten.

Beslisten de staten in 1584 nog dat ten aanzien van de jurisdictie men strikt de 'ordonnantie van Sassen' zou volgen[47], in 1598 werd besloten een commissie van juristen te benoemen ter herziening van de Saksische ordonnantie. Het resultaat was de zogenaamde landsordonnantie van 4 november 1602, de *Statuten*, *ordonnantie ende costumen van Frieslandt*. Intussen vaardigden de staten ook een ordonnantie uit op de 'civile en crimineele' justicie (1601)[48]. Zoals de considerans tot die ordonnantie van 1601 al aangeeft, was het er voornamelijk om te doen de boetes op misdrijven, zoals deze in de Saksische ordonnantie waren vastgesteld, te verhogen, omdat zij te laag waren om preventief te werken. Opvallend is, dat voor nagenoeg alle behandelde misdrijven - van doodslag tot 'verbale injurie' - nog steeds slechts een boete wordt geëist[49]. Onderzoek in de criminele registers van het hof

45. *GPCB*, IV, 892.
46. Algemeen: Sickenga, *Het hof van Friesland*, 21-22, 29-36; Guibal, *Democratie en oligarchie*, 26.
47. *GPCB*, IV, 465 (art. XVII).
48. *Ibidem*, 1098-1104 (18 februari 1601); Sickenga, *Het hof van Friesland*, 67-69; Guibal, *Democratie en oligarchie*, 30-31.
49. Uitzonderingen in art. XXIV: '... criminaliter, nae gelegentheyt van saecken, gestraft worden' en XXIX: '... zullen nae achtinge der Persoonen, ende arbitrage van den Hove, gestraft ende gebetert worden'.

zal moeten uitwijzen welke vervangende straffen men voor onvermogende misdadigers - en dat waren, ongezien, de meesten - in petto had.

Te bedenken valt evenwel dat er ook nog oude plakkaten bestonden die hun geldingskracht hadden behouden - allicht niet die tegen ketterij -[50.], en dat sinds 1601 een nieuwe strafwetgeving werd uitgevaardigd. Daaruit blijkt duidelijk dat de overheid steeds meer zijn toevlucht ging nemen tot lijfstraffen[51.]. Behalve uit een tarief-lijst van boetes en bevelen tot vergoeding van toegebrachte schade - welke situatie een 'clager' veronderstelt - blijkt dat de overheid in 1504 al een belangrijk aandeel voor zich opeiste in wat we nu maar gemakshalve de strafrechtspraak noemen: zowel in de regulering van de wetgeving, in de organisatie van de procesgang - die in 1504 kennelijk nog voor een deel in de privésfeer, tussen dader en geledeerde het 'geschil' oploste -, als in het opeisen van een deel der boetes.

In toenemende mate monopoliseerde de overheid het zoenen/bestraffen van misdrijven. Het is hier niet de plaats het complex van factoren te analyseren dat aan deze ontwikkeling ten grondslag ligt. Volstaan moet worden met de opmerking, dat de centraliserende tendenzen in het Saksische en Habsburgse bestuur - die ook elders in opkomende territoriale staten zijn te signaleren[52.] -, de benoeming van wetenschappelijk geschoolde juristen in de Friese raad (onder andere Hollanders en Utrechtenaren[53.], gewend aan de inquisitoire procesvorm), de doorbreking van de vroegere 'maagschap'[54.] en de daarbij behorende oplossing van misdrijven in de private sfeer, de verarming van een deel van de bevolking[55.] dat na het begaan van een misdrijf wegens onvermogen de geldboetes niet kon opbrengen en dat dus op andere wijze moest boeten, dat al deze factoren de gevoelde noodzaak tot het opleggen van (lijf)straffen van overheidswege hebben vergroot. Dat de behoefte tot effectieve vervolging der 'ketterse' secten hierbij een versterkende rol heeft gespeeld, ligt voor de hand.

Rond 1600 is in Friesland al een eerbiedwaardig scala van lijfstraffen en vrijheidsstraffen, althans in de wetgeving, aanwijsbaar: het zetten op water en brood, te

50. In de editie van de *Statuten*, *ordonnantien*... van 1664 vindt men daarvan verscheidene voorbeelden: 71, 85-86, 86-92, 93, 94, 95, 97, 105, 105-106.
51. Zie noot 40.
52. Bijvoorbeeld E. Schmidt, *Einführung in die Geschichte der deutschen Strafrechtspflege* (3e dr.; Göttingen, 1965) 112.
53. Vergelijk Theissen, *Centraal gezag*, 155-156; zie ook noot 23.
54. K. de Vries, *Bijdrage tot de kennis van het strafproces in de Nederlandse steden benoorden Maas en Schelde vóór de vestiging van het Bourgondische gezag* (dissertatie Groningen; Groningen-Djakarta, 1955) hfdst. iii.
55. Dit betreft niet meer dan een hypothese; over armoede en verarming in deze periode staan maar weinig exacte gegevens ter beschikking: J.A. Faber, *Drie eeuwen Friesland. Economische en sociale ontwikkelingen van 1500 tot 1800* (dissertatie Utrecht; AAG Bijdragen XVII, 2 dln., Wageningen, 1972) I, 376-377 en samenvattend, *idem*, 'Economische op- en neergang', hoofdstuk XII in: J.J. Kalma, e.a., ed., *Geschiedenis van Friesland* (Leeuwarden, 1968; herdruk 1973) 340-344.

pronk stelling[56], verbanning, geseling, brandmerking, doodstraf. De langdurige gevangenisstraf - dus afgezien van het zitten op water en brood voor een korte tijd in het blokhuis te Leeuwarden, in een stedelijke raadskelder of in een kot of schuur ten plattelande - heeft vóór 1661 nauwelijks een rol kunnen spelen[57].

Aan het einde van de zestiende en in het begin van de zeventiende eeuw werd de basis gelegd voor de organisatie van de Friese rechtspraak binnen de republikeinse bestuursstructuur. Het hof kreeg in 1597 een instructie die gedurende twee eeuwen als grondslag zou dienen[58]. De daarin vervatte omschrijving van taken en bevoegdheden werd in algemene termen neergelegd in de persoonlijke 'commissies' voor raadsheren en ander personeel van het hof dat door de staten werd benoemd. Het lagere personeel, dat door of vanwege het hof werd aangesteld, kreeg zijn instructies van het hof. In de loop van de zeventiende eeuw is een aantal aanvullende resoluties door de staten genomen die sommige aspecten van de werkzaamheden van de leden van het hof nader preciseren[59].

Het friese hof in de achttiende eeuw

Het jaartal 1701 is in de geschiedenis van het hof zonder betekenis, in de historiografie ervan echter zoveel te meer. Sickenga beëindigde in dat jaar zijn studie over het hof van Friesland, die nog steeds bruikbaar is en vooral aantrekkelijk vanwege de bijlage waarin de auteur biografische gegevens opnam over de 74 raadsheren die gedurende de zeventiende eeuw zitting hadden in het hof[60].

Personeel

Om een indruk te kunnen krijgen van de taken die door het personeel van het hof werden verricht, heb ik mij niet zoals Sickenga beperkt tot de raadsheren en heb ik mij evenmin beperkt tot de gedrukte bronnen. Ik heb mij, integendeel, voornamelijk gebaseerd op archivalia.

56. Deze bestraffing moesten debiteurs ondergaan aan wie het hof brieven van cessie had geweigerd: *GPCB*, IV, 1103 (artt. I en II van de bijlage bij de *Ordonnantie op de civiele en crimineele justicie*).
57. De mededelingen over het Friese tuchthuis bij A. Hallema, *Geschiedenis van het gevangeniswezen*, *hoofdzakelijk in Nederland* (Den Haag, 1958) 89 zijn zeer onvolledig; men zie *GPCB*, IV, 984 art. X, 1067; V, 112 en 152, 163, 166 en 170, 254 en 635, 642 en 662.
58. *GPCB*, IV, 965-968 (31 artikelen); vergelijk daarbij de 'Commissie' voor het college van gedeputeerde staten van 1588: *ibidem*, 699-702.
59. Zie uitvoerig de reeds genoemde dissertatie van Sickenga en, beknopter, Guibal. Hieronder zal ik nog op een aantal kwesties rond het hof in deze eeuw terug moeten komen.
60. Van hen werden er 63 tijdens de zeventiende eeuw benoemd: Sickenga, *Het hof van Friesland*, 157-246; het belang van de daar verzamelde gegevens blijkt bijvoorbeeld uit J.A. Fabers studie 'De oligarchisering van Friesland in de tweede helft van de zeventiende eeuw', *AAG Bijdragen*, XV (Wageningen 1970) 39-64, speciaal 54-57.

Hoewel het hof in de ogen van de gemiddelde buitenstaander een monolitisch geheel moet hebben geleken, was het dat in feite niet. Er bestonden verschillende scheidslijnen. De eerste is die tussen het personeel dat door de staten werd benoemd en het door het hof zelf aangestelde en geïnstrueerde personeel. Een tweede is die tussen wat met een moderne omschrijving kan worden aangeduid als zittende magistratuur en openbaar ministerie, de procureur-generaal en de zijnen.

Het tableau de la troupe zag er aan het begin van de achttiende eeuw als volgt uit:

- 12 raadsheren *ordinaris*, van wie de oudste in dienstjaren fungeerde als eerste en presiderende raad;
- procureur-generaal;
- griffier;
- substituut van de procureur-generaal;
- eerste klerk van de griffier (ook wel aangeduid als substituut van de griffier of secretaris);
- tweede klerk ter griffie (ook wel aangeduid als *rollarius*);
- eerste deurwaarder;
- 5 of 6 deurwaarders *ordinaris*;
- 7 of 8 boden *ordinaris*;
- derde klerk ter griffie die fungeerde als ontvanger der cancelarij-gerechtigheden;
- een ‘sportelmaander’;
- 2 grossanten ter griffie;
- dienaars van de criminele justitie;
- 2 vuurboeters;
- klerken van de raadsheren.

Daarenboven vindt men nog een gardenier van de Cancelarijtuin[61.], een leverancier van couranten, papier en van grofijzerwerk[62.] en een ‘correspondent’ namens het hof ter griffie van Hare Hoog Mogenden in Den Haag[63.]. Beide laatsten kan men

61. De eerste gardenier werd na de aanleg van de Cancelarijtuin in 1723 aangesteld; sommige van zijn opvolgers combineerden het tuinieren met de functie van bode of dienaar van de criminele justitie; zijn jaarsalaris was, en bleef, 10 zilveren ducatons; zie Hof S, 1 (resoluties) fol. 163v (15.12.1723), 170v (13.10.1728), 202v (23.2.1745), 277v (31.5.1780, de man wordt dan aangeduid als ‘onderhouder van aarde, zand en turf’), 320r (26.3.1792).
62. De leverancier van couranten, papier en andere schrijfbehoeften werd niet zo zeer ‘benoemd’ maar hem werd wel een monopolie verleend. Tussen 1738 en 1787 werden deze leveranties aan de gezamenlijke deurwaarders en bodes gegund, die daartoe een stand in de kanselarij mochten houden; zie Hof S, 1, fol. 196r (9.12.1738), 306 (19.1.1787) S, 2, fol. 6v-7v (5.12.1794), 14v-15r (16.12.1796). Van een leverancier van grofijzerwerk is slechts sprake in 1747: Hof S, 1, fol. 204v.
63. De taak van de ‘correspondent’ (in 1706 werd de eerste klerk ter griffie van HHM door het Friese hof als zodanig aangesteld) was het twee maal per week alle ‘nouvellen’ en resolutien van HHM mede te delen en tevens een missive op te stellen over de politieke besluitvorming in Den Haag; zijn jaarlijks tractement 400 carolusgulden; zie Hof S, 1, fol. 147v (26.11.1707), 154v (23.1.1715), 193 (16.9.1737), 201r (5.5.1742), 235v-236r (15.7.1767), 277 (25.4.1780).

beter niet tot het eigenlijke personeel van het hof rekenen. Hun werk is perifeer. Verder benoemde het hof nog de chirurgijn op het blokhuis[64] en instrueerde het de cipier van het blokhuis[65]. De functionarissen sub a-d werden door de staten benoemd; die sub e-i door het hof. De meeste administratieve functionarissen werden door de griffier aangesteld; van de anderen zijn geen gegevens bekend[66]. De executeur of 'sportelmaander' had tot taak het innen en administreren van bepaalde inkomsten van het hof[67]. In financieel opzicht had het hof onder andere te maken met de rentmeester-generaal der domeinen, aan wie onder meer de boetes, opgelegd in 'compositie'-zaken, toekwamen[68]. De dienaars van de criminele justitie ten-

64. Het blokhuis - sinds eind zestiende eeuw 'gedemolieerde Blokhuis' genaamd - fungeerde als huis van bewaring voor gearresteerde, nog niet veroordeelde verdachten (zie ook noot 33). In de achttiende eeuw fungeerden als chirurgijns van het blokhuis Willem Crans (1679-1708), Roeloff Roukema (1708-1746), Pijter de Vries (1746-1762), Gerard Pettinga (1762-1794), Dirk Pars (1794-?). De aanstelling betekende een nevenfunctie voor Leeuwarder chirurgijns. Zie Hof S, 1, fol. 149v-152r (9.11.1708), 203v-204r (23.11.1746), 221v-222v (19.5.1762); S, 2 fol. 5v (15.7.1794). Van *Johannes* de Vries is een handschrift overgeleverd over forensische geneeskunde, waarin men tevens een gedeeltelijke aanvulling van een lacune in het criminele archief van het Friese hof vindt, namelijk lijkschouwingen: 'Geregtelijk genees- en heelkundige onderzoekingen en verschillende verklaringen van medici en chirurgi, van 1752-1782 aan den Hove van Friesland gegeven; voorafgegaan door korte practykaale bedenkingen specterende de medicina forensis', 164 fols., aanwezig in de Stedelijke Bibliotheek (Sb) Gemeentearchief Leeuwarden (GAL) onder A 1014, vergelijk Visser, *Catalogus*, 111.
65. Zie de door de staten gegeven 'Instructie voor de Cipier van 'sLandschaps gevangenhuis' (daarmee is het blokhuis bedoeld) uit 1656 en de 'Ordre op hetgeene bij de Cipier op 't Blokhuis sal werden geschaft, soo voor de gijselaars als criminele gevangenen', Hof D, 116-121, 122-124, en nadere instructie van het hof, dd. 11.7.1725 (= 29.3.1740) en 22.3.1740 in Hof S, 1, fol. 197v-198r; vergelijk ook J.L. Berns, *Inventaris der archieven van de Staten van Friesland en de daarmee verbonden colleges 1580-1795* (Leeuwarden, 1964) G 27 c. Voor de nieuwe functie van assistent van de cipier van het blokhuis werd bij schrijven van 9 januari 1809 namens de landdrost van Friesland een instructie verstrekt, zie Hof J 3, in dato. Het toezicht op 'slands tucht en werkhuis behoorde tot de competentie van de gedeputeerde staten. Ik laat het hier buiten beschouwing omdat het hof er in organisatorisch opzicht bijna geen bemoeienis mee had.
66. In tegenstelling tot de gewoonte - ten aanzien van de sub e tot i genoemde functionarissen en van de gardenier, leveranciers van couranten, correspondenten bij HHM - werden hun benoemingen niet in de resolutieboeken van het hof (S 1 en 2) genoteerd.
67. Zijn 'Commissie' (als model die voor Ale Zijlstra, 20.1.1740) in Berns, *Staten*, G, 27 c. Zijn functie blijft in de archieven van het hof in het duister. Wegens het lange vaceren van het griffiersambt stelde het hof, met instemming van het provinciaal bestuur op 13 februari de eerste grossant, G. van der Meer, tevens aan als adjunct van de 'ontvanger' van de kanselarijgerechtigheden; Hof S, 2, fol. 19r-21r.
68. Deze functionaris kreeg zijn 'commissie' van de staten, sinds 1766 na aanstelling door de stadhouder. Hij presenteerde zijn commissiebrief aan het hof, dat de brief registreerde in zijn commissieboek (Hof C, fol. 508, 526, 530, 543, 569, 576, 586). In 1766 werden de ambten van ontvangergeneraal der consumptien en van rentmeester der domeinen samengevoegd tot het ambt van ontvanger-generaal der domeinen en consumptien (zie Berns, *Staten* R, 56, e 3 en R, 56 k). Deze nieuwe constellatie gaf het hof aanleiding een gebaar van goede wil te maken en te pogen de relaties tussen hof en rentmeester (ontvanger) te normaliseren. In verband met een geschil over de plaats welke de rentmeester in de vergadering van het hof mocht innemen - vóór of na de procureur-generaal en de griffier - hadden de rentmeesters ervan afgezien de kanselarij te bezoeken, ook nadat de staten in 1742 in hun voordeel hadden beslist. Het hof besloot nu, bij resolutie van 19 september 1766, weer te trachten uitvoering te geven aan zijn instructie (*GPCB*, IV, 966, art. XII) en voortaan de rentmeester (ontvanger)

slotte werden door de (substituut) procureur-generaal aangesteld en geïnstrueerd[69]. De bemanning van het hof van Holland, Zeeland en West-Friesland, dat in de achttiende eeuw de volkrijkste gewesten bediende[70], verschilde niet wezenlijk van die van het Friese hof[71].

Het is in het kader van dit opstel niet nodig aan de hand van instructies, commissies en resoluties een beschrijvende functie-analyse te maken van alle bij de criminele en civiele rechtspraak van den hove betrokken personen[72]. Wel heb ik, om aansluiting te zoeken bij het werk van Sickenga (zie noot 60), een overzicht gemaakt van die functionarissen bij het hof in de periode 1701 tot 1811 van wie ik daarover gegevens kon vinden. De gegevens zijn in Bijlage I opgenomen[73]. Voor het begrip van wat ik in de inleiding het bureaucratiseringsproces noemde en de weerslag daarvan op de organisatie en gang van de criminele rechtspraak, is dat ook niet noodzakelijk.

uit te nodigen ter vergadering zijn advies uit te brengen in zake composities (Hof S, 1, fol. 231v-232r).

69. Over hen is weinig bekend. Het archief van de procureur-generaal is nagenoeg geheel verloren gegaan (Berns, *De archieven van het hof provinciaal*, 33).
70. In Holland was het bevolkingsaantal in 1622 ruim 671.000 en in 1795 ruim 783.000; in Friesland wordt de bevolking in 1714 geschat op 129.000 à 135.000 en in 1796 bedroeg ze ruim 157.000; zie A.M. van der Woude, *Het Noorderkwartier* (dissertatie Utrecht; AAG Bijdragen, XVI, Wageningen, 1972) I, 101, en Faber, *Drie eeuwen Friesland*, I, 56-57 en II, 413. Ten aanzien van het hof van Holland valt wel te bedenken dat de criminele rechtspraak daarvan maar een zeer ondergeschikte rol speelde.
71. Te weten: president, 11 raadsheren, procureur-generaal tevens advocaat-fiscaal crimineel, advocaat-fiscaal civiel (van 1719 tot 1734 combineerde de procureur-generaal de functies van advocaat-fiscaal crimineel en civiel), griffier, substituut-griffier, secretaris, beëdigd klerk van de secretaris, penningmeester van de griffie, eerste klerk ter griffie, klerk ter furneerkamer, klerken ter griffie, eerste deurwaarder, deurwaarders, boden, major, drost, castelein en concierge, cipier van de Voorpoort, vuurboeters, biljetaanplakker en dienaars van de procureur-generaal. Het grotere aantal lagere administratieve functies weerspiegelt het meerdere schrijfwerk dat door het Hollandse hof verricht moest worden (zie de zogenaamde Herenboekjes; de gegevens daaruit zijn per functie en per persoon op formulier gebracht in het kader van het project Bureaucratisering van het Instituut voor Geschiedenis der RU Groningen. Drs. O. Vries was zo vriendelijk mij inzage van deze data te geven).
72. Bovendien heeft mevrouw mr. B.S. Hempenius-van Dijk een dissertatie in bewerking waarin organisatie en werking van het hof in de tweede helft van de achttiende en aan het begin van de negentiende eeuw worden onderzocht. De resultaten van haar onderzoek, dat zich speciaal richt op de civiele rechtspraak, zullen binnen afzienbare tijd worden gepubliceerd. Vanzelfsprekend is, formeel gezien, een scheiding tussen civiele en criminele rechtspraak maar moeilijk aan te brengen. In dit opstel beperk ik mij tot het weergeven van hetgeen mij onmisbaar lijkt voor een goed begrip van de relatie tussen 's hofs organisatie en zijn strafrechtspraak. Ik heb niet meer dan strikt noodzakelijk leek, op het werk van mevr. Hempenius willen vooruitlopen. Voor haar medewerking ben ik haar zeer erkentelijk.
73. Ruimtegebrek verhindert het opnemen van de namen der functionarissen. Deze zijn door mij gedeponeerd bij het in noot 71 genoemde project Bureaucratisering.

Benoeming, ambtenverkoop

Zijn moderne sollicitatie- en selectieprocedures al vaak ondoorzichtig[74], dit was in veel sterker mate het geval tijdens het *ancien régime*. Voor de benoeming van sommige functionarissen bestonden wettelijk vastgelegde voorwaarden; voor de meesten waren die er niet of zijn zij niet terug te vinden. De zaak wordt nog meer gecompliceerd doordat in de praktijk met wettelijke bepalingen de hand werd gelicht. De door Faber en anderen gesignaleerde oligarchisering van het Friese bestuursbestel in de tweede helft van de zeventiende eeuw[75] heeft deze kloof tussen wet en praktijk zeker vergroot. De door de staten benoemde functionarissen bij het hof - raadsheren, procureur-generaal, griffier en substituut van de procureur-generaal - kregen een 'commissie' mee waarin een zeer algemeen gehouden taakomschrijving was overgenomen uit de instructie voor het hof.

Wat de raadsheren betreft, spreken die 'commissies' slechts van een 'bekwaam en rechts-ervaren persoon'[76]. Om voor benoeming in aanmerking te komen, dienden de gegadigden: (a) geboren Fries te zijn; de wet stelde hen die twintig - sinds 1673: tien - jaren in Friesland hadden gewoond en degenen die met een Friezin waren getrouwd, gelijk met geboren Friezen; (b) de 'ware gereformeerde religie' te belijden; (c) de graad van doctor of licentiaat in de rechten te bezitten en bij het hof te zijn geïmmatriculeerd; (d) minstens 25 jaar oud te zijn; (e) tot een zittend raadsheer niet in bepaalde verboden graden van bloed- of aanverwantschap te bestaan[77]. De bepalingen sub a, b en d zullen ook gegolden hebben voor de benoeming tot (substituut) procureur-generaal en griffier. Om feitelijk in het bezit van hun ambt te worden gesteld, dienden deze functionarissen een eed op hun instructie en de zuiveringseed af te leggen[78]. Om zijn werkzaamheden effectief te kunnen aanvangen diende een nieuw-benoemde raadsheer plechtig in de vergadering van de raad te worden 'geïntroduceerd'[79]. De substituten van de procureur-generaal toonden hun aanstellingsbrief aan de raad en werden dan in hun functie 'erkend'[80]. Deze

74. P.J. van Strien, 'Waarborgen tegen willekeur bij personeelsselectie', *Intermediair*, XIII (1977) nr XL, 1-9.
75. Faber, 'De oligarchisering van Friesland' (zie noot 60) en Guibal, *Democratie en oligarchie*.
76. Hof C (commissieboek, 1701-1798). De oudst bekende 'commissie' voor een raadsheer dateert van omstreeks 1560: *Naamrol der Edele Mogende Heeren Raden s' Hofs van Friesland, sedert de aanstelling van't zelve in den jare 1499 tot heden; met eenige commissien, instructien en resolutien...* (Leeuwarden, 1742) 73-75.
77. Sickenga, *Het hof van Friesland*, 29-36. Veel van deze bepalingen waren laatstelijk vastgesteld bij het reglement van 15 maart 1673: *GPCB*, V, 959; vergelijk ook *Reglement reformatoir* van 21 december 1748 artt. 32 en 33, onder meer afgedrukt bij Guibal, *Democratie en oligarchie*, 203.
78. Sickenga, *Het hof van Friesland*, 28 en 59.
79. Geregistreerd in Hof TTT (annotatieboeken der presente en absente raadsheren).
80. Geregistreerd in Hof S (resolutieboeken); de eerste 'erkenning' sub 11 maart 1729.

functionarissen werden, waarschijnlijk met uitzondering van de substituut procureur-generaal die aan het toezicht van het hof was onderworpen, kennelijk voor het leven benoemd[81]. Zij waren echter niet uitdrukkelijk onafzetbaar, want zij mochten op straffe van 'privatie van hun officie' geen geschenken van procederende partijen aannemen[82].

Behalve de genoemde formele criteria voor benoembaarheid speelden informele aspecten een grote, soms doorslaggevende, rol in de selectieprocedure. Terecht is opgemerkt, dat het stelsel van ambtenbegeving, vooral op stedelijk niveau, met zich bracht 'dat bekwaamheid in veel gevallen niet alleen niet vooropstond, maar zelfs nauwelijks of in het geheel geen rol speelde: "het verstand komt met het ambt"'[83]. In hoeverre de praktijk van ambtenverkoop en -transport de deskundigheid en slagvaardigheid van het Friese hof in de achttiende eeuw heeft aangetast, valt moeilijk te schatten. Gegronde klachten daarover zijn voor 1795 niet bekend. Cumulatie van ambten was verboden en schijnt in de hogere regionen van het hof niet te zijn voorgekomen. De hoogste ambten bij het hof behoorden niet tot de zogenaamde 'ambulatoire' ambten; zij werden ook niet via toerbeurten of almanakken verdeeld[84]. Met sommige wetsbepalingen voor benoembaarheid werd in de praktijk de hand gelicht[85]. Verkoop en transport van ambten waren praktijken die, hoewel herhaaldelijk bij de wet verboden, toch werden toegepast, en feitelijk onuitroeibaar bleken[86]. Beide gewoonten waren misbruiken, inzoverre ze in strijd waren met de wet[87]. Ze tendeerden onmiskenbaar tot oligarchisering: het beperken van het recruteringsveld der benoembaren tot degenen die de vaak hoge koopsommen konden opbrengen. Ze betekenden allicht ook een nog grotere verenging van het recruteringsveld der gegadigden dan de wet al aanbracht. Toch wil dit niet zonder meer zeggen, dat de bekwaamheid van de hogere functionarissen van het hof daardoor nadelig werd beïnvloed. De familie speelde tijdens het *ancien régime* een belangrijke rol in de voorbereiding, de socialisering, van haar leden voor administratieve taken, terwijl de 'in-service training' toen, evenals thans nog vaak, een grote rol speelde[88]. Daarbij kwam nog, dat de rechtenstudie als vereiste van be-

81. Vergelijk Guibal, *Democratie en oligarchie*, 25-26.
82. Instructie van het hof (1597) art. 27: *GPCB*, IV, 968; Sickenga, *Het hof van Friesland*, 38.
83. Vries, 'Geschapen tot een ieders nut', 337.
84. Guibal, *Democratie en oligarchie*, 91-92; het ambt van substituut procureur-generaal viel wel onder de toerbeurten, zie *ibidem*, 212.
85. Voorbeelden bij Sickenga, *Het hof van Friesland*, 34-36.
86. Vries, 'Geschapen tot een ieders nut', 338 en de daar genoemde literatuur.
87. Te meer, wanneer gedeputeerde staten, zoals in 1662, ingrepen in de procedures die de procureur-generaal was begonnen tegen overtreders van het verbod tot ambtenverkoop: Guibal, *Democratie en oligarchie*, 113 vv.
88. Dat geldt trouwens ook nog voor de negentiende en, in mindere mate, voor onze eeuw: Van Braam, *Ambtenaren en bureaukratie*, 188.

kwaamheid in zekere mate de nadelen van die beperking van het recruteringsveld weer ophief[89].

De feitelijke gang van zaken ten aanzien van verkoop en transport van ambten bij de hogere functionarissen van het Friese hof onttrekt zich grotendeels aan onze waarneming[90]. Onderscheid moet gemaakt worden aan wie de koopprijs werd betaald. Voor de meeste civiele en militaire ambten dienden de nieuwbenoemden in 's lands kas een som te storten, die men in Friesland aanduidde als 'equivalent'[91]. Raadsheren, procureur-generaal, griffier en hun substituten betaalden twee- of eenmaal hun jaartractement[92]. Het is moeilijk te beslissen of dit nu als een 'koopprijs' of als een speciale belasting moet worden aangemerkt. Van dit aequivalent moeten de jaarlijks te betalen 'officie en amptgelden', of kortweg 'ampten en officien', duidelijk worden onderscheiden[93]. Deze som is zeker als een belasting te kwalificeren[94]. Behalve deze 'prijs' die ook de functionarissen van het hof voor hun nieuwe ambt aan het land moesten betalen, is mij van betaling voor een functie bij het hof aan zijn ambtsvoorganger geen ander voorbeeld bekend geworden, dan het reeds door Guibal gesignaleerde geval[95]. Johan Vegelin van Claerbergen, die in 1720

89. Zie daarover D.J. Roorda en A.H. Huussen jr., 'Das Heft in der Hand und Geld im Kasten. Historische beschouwingen over vroeg-moderne overheidsbureaucratie in Europa', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, XC (1977) 303-327, (in het bijzonder 316-317 en de daar genoemde literatuur). Voor 1673 gold nog de oude traditie, dat edellieden niet in de rechten behoefden te zijn afgestudeerd om in aanmerking te komen voor benoeming als raadsheer; desalniettemin hield men later, althans in de eerste helft van de achttiende eeuw, toch niet de hand aan het vereiste uit art. 25 van het reglement van 15 maart 1673: Sickenga, *Het hof van Friesland*, 33-34.
90. Guibal, *Democratie en oligarchie*, 98.
91. *Ibidem*, 52.
92. Hof D. 267-270: 'Lijste van amptdragende personen, en taux waarop dezelve zijn gestelt, in cas van vacature der ampten, zooals gereguleert is, bij placaet van den 15 April 1716 en nader gesuppleert bij resolutie van den 27 Februarij 1760'. Raadsheren 3000, procureur-generaal 3000, griffier 3000 en hun substituten 500. Aan het einde van de lijst staat uitdrukkelijk (269): 'Alle verdere ampten en bedieningen in vorenstaende lijste niet begrepen, moeten een jaartractement ten profijte van den Lande laten staan'. Daar wordt ook gemeld dat de betaling kon geschieden cash of met landschapsobligatiën; sinds 1742 kreeg men 25% korting op het aequivalent als men binnen drie maanden na zijn aanstelling in klinkende munt betaalde. Voor de periode 1771-1796 is in het archief van de Friese rekenkamer een register der aequivalent-betalingen overgeleverd, waaruit we kunnen zien welke ambtenaren contant en welke in obligatiën betaalden: Berns, *Staten*, R, nrs. 48 en 49. Deze aequivalenten zijn mogelijk de opvolger van de in 1666 vastgestelde 'voorschotten' of 'opschotten', geregistreerd in *ibidem*, R 50 (1666-1715) en 51; zie daarbij ook *ibidem*, R 53, II, m 2 en R 53, II, n-p.
93. De omschrijving die Swart van 'ambtgeld' geeft, gaat dus voor Friesland niet op: 'At about the same time [in the 1670's] in almost all provinces a tax on offices, called *ambtsgeld*, was introduced, which the official had to pay either yearly or in a lump sum on his entrance into office'; K.W. Swart, *Sale of Offices in the Seventeenth Century* (dissertatie Leiden; 's-Gravenhage, 1949) 73; vergelijk ook Vries, 'Geschapen tot een ieders nut', 345.
94. De collecteur-generaal van de officie en amptgelden verantwoordde over de periode 1 mei 1734 tot 30 april 1735 29.128, - en over 1774/75 21.379,16 gulden; zie Berns, *Staten*, R 26, vergelijk ook R 46.
95. Guibal, *Democratie en oligarchie*, 98.

tot raadsheer was benoemd[96], kocht in 1722 de grietenij Doniawerstal van zijn schoonvader Allard van Burum en verkocht zijn raadsheersambt aan zijn neef dr. Philip van Vierssen[97] voor *f.* 22.500, -. Men is geneigd uit deze hoge som te concluderen ten eerste, dat ook Vegelin wel zijn ambt zal hebben gekocht en ten tweede, dat het raadsheerambt toch wel aanzienlijke emolumenten moet hebben gehad naast het jaarlijkse tractement van *f.* 1.500, - (dat bovendien nog werd belast), om deze hoge koopsom verklaarbaar te kunnen maken.

Een ander gebruik, dat in kringen van het hof veel voorkwam, was het resigneren en transporteren van het ambt aan een opvolger. Bij resolutie van 16 mei 1662 werd het hun die hun ambt minstens twintig jaar hadden bekleed toegestaan 'hetselve ampt voor een redelijcke en behoorlijcke recognitie' over te dragen aan een ander gekwalificeerd persoon'[98]. Daarmee werd een uitzondering geschapen op de algemene regel dat men niets mocht en hoefde te betalen voor een ambt. Sickenga geeft verscheidene voorbeelden van dergelijke transporten van raadsheersambten uit de zeventiende eeuw[99]. Ook in de achttiende eeuw was het aantal resignaties vrij groot: vóór 1795: 29 resignaties tegenover 20 overlijdens (zie Bijlage I). Aangezien voor de achttiende eeuw nog geen prosopografisch onderzoek naar de raadsheren is ondernomen, kan nog niet worden uitgemaakt in hoeverre deze resignaties geschiedden ten behoeve van verwanten. Evidente voorbeelden zijn die waarin de zoon de vader in het ambt opvolgde. Dr. Johannes Beucker, de procureur-generaal resigneerde in 1704 ten behoeve van zijn zoon[100]. Hetzelfde geschiedde bij het resigneren van de raadsheer dr. Martinus van Scheltinga in 1714, die werd opgevolgd door zijn zoon Gajus[101]. Cumulatie van ambten was verboden en schijnt in de hogere regionen van het hof in de zeventiende en achttiende eeuw ook niet te zijn voorgekomen[102].

Hiërarchie, besluitvorming

De formele basis voor de werking van het hof was, zoals gezegd, gelegd door instructies en commissies. De instructies werden door de staten uitgevaardigd[103] of

96. Zijn 'commissie' is geregistreerd in Hof C, fol. 516r, dd. 3 oktober 1720; hij was de opvolger van de overleden Pierius Lijclama à Nijeholt.
97. Diens 'commissie' in Hof C, fol. 523v, dd. 3 februari 1722.
98. Sickenga, *Het hof van Friesland*, 24.
99. *Ibidem*, 26-28.
100. Hun 'commissies' in Hof C, fol. 226v, dd. 21 februari 1679 en fol. 480r, dd. 13 december 1704. Beucker de Jonge bekleedde zijn ambt tot 1742 toen hij resigneerde en werd opgevolgd door mr. Pieter W. Ramaker.
101. Diens 'commissie' in Hof C, fol. 497v, dd. 20 november 1714; zie ook Sickenga, *Het hof van Friesland*, 230-231; een ander geval signaleert Sickenga op 24.
102. *Ibidem*, 46-48.
103. Berns, *Staten*, G 27 c, fol. 107-160.

door het hof zelf gegeven[104]. In de loop der tijd werden aanvullende taakomschrijingen vastgesteld. Het hof was niet bevoegd zonder toestemming van de staten salarissen vast te stellen[105]. Onder het hof valt hier te verstaan: de raad, de vergadering der raadsheren[106]. Deze nam de beslissingen: vonnissen in civiele en criminele processen, en stelde regels voor het interne functioneren vast. De rangorde en plaats van de raadsheren werd bepaald door anciënniteit. Bij het delibereren over de vonnissen vroeg de presiderende raadsheer het eerst aan de 'jongste' van hen diens mening enz. Het quorum was bepaald op zeven. Men besliste bij meerderheid van stemmen[107]. De inhoud van de deliberaties in de raadkamer moest geheim worden gehouden. Publicatie van *dissenting opinions* was verboden. Men werkte collegiaal. Bij de deliberaties over criminele zaken mocht de procureur-generaal aanwezig zijn. Hem en andere functionarissen, zoals de griffier, klerken van raadsheren en andere schrijvers was geheimhouding opgelegd.

De ambtenaren ter griffie - griffier, klerken en grossanten - vormden de spil waar het administratieve werk van het hof om draaide. Zij zorgden voor het afschrijven van bescheiden, zij ordenden de dossiers en hielden de registers bij[108]. De griffier was ook verantwoordelijk voor het archief van het hof en voor de kas[109]. De griffier stelde blijkbaar zelf zijn personeel beneden de rang van tweede klerk (*rollarius*) aan. Toename van de omvang van het archief en problemen rond de toegankelijkheid van de processtukken - waarschijnlijk ontstaan door nalatigheid van de in 1773 of 1774 overleden eerste klerk (substituut-griffier), Petrus Bosscha - gaven het hof in 1774 aanleiding orde op zaken te stellen. Het archief werd geordend[110] en men maakte van de gelegenheid gebruik om de bibliotheek opnieuw te laten catalogiseren. De griffier werd opgesierd met de titel 'opperbibliothecarius'[111]. Een

104. Geregistreerd in Hof A of in de resolutien Hof S.
105. *GPCB*, IV, 966: Instructie van 1597, art. XIII.
106. Guibal, *Democratie en oligarchie*, 28.
107. Sickenga, *Het hof van Friesland*, 55-56, 63.
108. Hun instructie van 1673 in Hof D, 289-294. Zie voor 's hofs eigen instructie voor de tweede klerk (*rollarius*) in Hof S, 1, fol. 110-112 (1673) en de nadere instructies van 1697 en 1727 *ibidem*, fol. 132 en 169; voor de grossanten zie Hof S, 1, fol. 180 v (1731) en S, 2, fol. 1 (1792).
109. De gedetailleerde 'Taux van Cancellaryije Gerechtigheden' is afgedrukt in Boek 3, titel 32 van de *Statuten*, *ordonnantien enz.*, (editie 1770) 231-241. Daaruit blijkt ook duidelijk wat de griffier en de zijnen aan dat schrijfwerk konden verdienen. De griffier had de taak deze inkomsten uit te betalen.
110. 's Hofs resoluties van 1 en 22 maart 1774, in Hof S, 1 fol. 255-256.
111. Resoluties van het hof, dd. 6 mei 1774 en 24 oktober 1776, in Hof S, 1, fol. 256v en 264; in 1803 wordt als bibliothecaris de substituut-griffier genoemd; zie notulen en besluiten van het departementaal bestuur in BRF 295, 18 mei 1803 sub 4.
De catalogus van de uitgebreide bibliotheek van het hof, die nu is opgenomen in de Provinciale Bibliotheek van Friesland, werd in druk uitgegeven: *Catalogi duo instructissimae bibliothecae*, *quae est in supremo Frisiorum curia* (Leeuwarden, 1776; exemplaar in Sb (GAL) onder nummer C 261 met bijgeschreven aanwinsten sinds 1776). Deze alfabetisch en systematisch ingedeelde catalogi vervingen de in 1733 door Henricus Strik uitgegeven *Catalogus instructissimae bibliothecae*, *quae est in suprema Frisiorum curia* (ex mandato... senatorum in ordinem digestus; Leeuwarden, 1733, exemplaar in Pb onder nummer KB 208 met ms.-aantekeningen).

kwart eeuw later zag het hof de goede toegankelijkheid van zijn archief tevens als een dienst aan het publiek[112].

Voor het uitvoeren van allerlei besluiten van het hof waren deurwaarders en boden in dienst, die exploiten betekenden, missiven en mandementen overbrachten, citaties deden enz.[113]. Zij waren dus vaak op reis, zaten in de buitendienst. Dat zelfde geldt ook voor de dienaren van de criminele justitie die door de substituut van de procureur-generaal werden aangesteld[114]. Zij hadden tot taak het arresteren van verdachten, het overbrengen van arrestanten uit het gehele gewest naar het blokhuis, het assisteren bij executie van lijfstraffen en dergelijke meer[115]. Aan de periferie bewogen zich de scherprechter die de lijfstraffen moest uitvoeren en de tortuur toepassen[116], de hospes[117], de al genoemde cipier en chirurgijn van het blokhuis en tenslotte het onderhouds- en schoonmaakpersoneel, zoals de vuurboeters en de gardenier, de schoorsteenveger en secreetschoonmakers.

De hiërarchie van dit 'lagere', door of namens het hof aangestelde, personeel is moeilijk aan te geven[118]. Het salaris is daarvoor een niet toereikende indicatie. Vaak bestond het tractement geheel of grotendeels uit vergoeding van stukwerk,

112. In verband met de voorgenomen verhuizing van het Friese hof naar Groningen schreef de griffier op 12 augustus 1800 aan de agent van justitie in Den Haag: 'Het transport van deeze Bibliotheek zal wel zwarigheid hebben, maar het zal veelligt onmogelijk zijn om de groote massa van processale stukken en papieren, die, tot nut van het publiek, in een zeer goede orde over 't algemeen op onze Cancellarij alhier berusten en zeer ligt te vinden zijn, op eene andere plaats weder in die goede orde ter bereiking van dat nut over te brengen' (Hof I, 4, fol. 162v). Deze geplande verhuizing van het Friese hof naar Groningen - waarvan ik elders geen vermelding vond - is vreemd. Immers, op grond van de Staatsregeling van 1798 zou de beweging andersom zijn: Groningse instellingen zouden naar Leeuwarden, de hoofdplaats van het departement van de Eems, verhuizen; zie J.C. van der Ploeg, 'Het ambtelijk apparaat van het gewest Stad en Lande (1795-1802). Politieke omwentelingen en ambtelijke continuïteit?' (ongepubliceerde doctoraalscriptie, Instituut voor Geschiedenis RU Groningen, project Bureaucratisering, 1977) 10-12.
113. Zie voor de eerste deurwaarder de nadere instructies van 7 en 14 december 1568: Hof A, fol. 63; een model voor zijn commissie uit 1601 in Hof C, 298-300: hoewel de eerste deurwaarder zijn 'commissie' toen van de staten kreeg, werd hij in de achttiende eeuw door het hof aangesteld (Hof S, 1, fol. 153-154: 14 september 1713); nadere instructies uit 1673 en 1731 in Hof S, 1, fol. 112-113 en 180). Zie voor deurwaarders en bodes ook nog de nadere instructie van 1544 (Hof A, fol. 39) en het reglement inzake boelgoedsresten uit 1775 in Hof S, 1, fol. 261-263.
114. Vergelijk Hof S, 1, fol. 203: 18 mei 1746.
115. Hun werkzaamheden komen gedetailleerd naar voren in de tarieflijst uit 1730 van vergoeding voor hun diensten, in *ibidem*, fol. 176-178; ook de resoluties van 6 oktober 1784, 16 februari 1789 en 19 oktober 1791 in *ibidem*, fol. 298, 309-312 en 316v.
116. 's Hofs 'Reglement rakende de pligt van de scherpregter' uit 1756 en een nadere instructie uit 1781 in *ibidem*, fol. 217 en 296.
117. Deze hospes, waarschijnlijk de herbergier van 'Het Wapen van Leeuwarden', moest de getuigen in criminele zaken, en soms ook 'geconfineerden', logeren; zie zijn 'ordre en reglement' van 1720, met aanvulling van 1722 in *ibidem*, fol. 159v.
118. Vergelijk Sickenga, *Het hof van Friesland*, 65-66.

terwijl soms niet bekend is of naast betaling voor diensten ook een vast jaarlijks bedrag werd uitgekeerd. Daarbij komt nog, dat sommige van deze ambtenaren nevenfuncties hadden. Pas na 1795 komen hierover duidelijker gegevens naar voren.

Carrièreverloop

Een duidelijk carrièreperspectief bestond niet binnen het ambtelijk apparaat. Het opstellen van het tableau der functionarissen heeft mij echter wel enig inzicht opgeleverd in de mogelijkheden van stijging binnen de dienst. Om beneden aan de ladder te beginnen: elke raadsheer had een eigen klerk die hij aanvankelijk uit eigen zak schijnt te hebben betaald. Totdat in 1774 bepaald werd dat deze klerken een vast jaarsalaris zouden ontvangen[119], vormden zij dus een brok 'verborgen' bureaucratie[120]. Het was in de achttiende, en misschien al in de zeventiende eeuw, een gewoonte geworden dat dit raadsheersklerkschap een springplank vormde tot een carrière binnen het hof. Voor deze klerken gold anciënniteit als basis voor het eventuele opvolgen in een vacante post onder de 'suppoosten van den Hove'. Het hof regelde in 1769 nauwkeurig de modaliteiten van die anciënniteit: als de raadsheer bij wie de 'oudste' klerk in dienst was defungeerde, dan zouden zijn dienstjaren blijven bestaan - en behield hij dus zijn rang - àls hij door de opvolgende raadsheer in dienst werd genomen. Was die raadsheersplaats echter nog vacant of was de nieuwbenoemde nog niet geïntroduceerd, en viel er intussen een post open waarvan aan het hof de begeving stond, dan verloor deze 'oudste' klerk - zij het tijdelijk - zijn 'recht' en zou hij worden gepasseerd ten behoeve van de hem in rang volgende klerk[121]. Hieruit valt te concluderen, dat de raadsheersklerken niet tot het vaste personeel binnen het hof werden gerekend. Deze opvatting is na 1774 blijkbaar niet gewijzigd[122]. Pas in 1806 werd uitgemaakt, dat de klerken van raadsheren en procureur-generaal, die naast het administratieve werk ter aanvulling van hun geringe salaris ook 'eenige personele en huiselijke diensten' verrichtten, niet tot de 'dienstboden' behoorden[123].

119. Dit geschiedde - nadat een desbetreffend verzoek al in 1759 was gedaan - pas bij resolutie van de staten dd. 9 mei 1774 art. 14. De klerken der raadsheren zouden jaarlijks 20 zilveren ducatons (*f* 62, -) ontvangen. De griffier werd belast met de uitkering daarvan, per kwartaal; zie Hof S, 1, fol. 257.
120. Zie voor het belang van die 'verborgen' bureaucratie Roorda en Huussen, 'Das Heft in der Hand', 304.
121. Hof S, 1, fol. 237v (resolutie van 25 april 1769).
122. Nog in 1801 refereerden sollicitanten voor de post van bode aan de resolutie van 1769; zie hieronder noot 241.
123. Staatsbesluit van 4 juni 1806, nr 11 'dat de klerken der Raden en van den Proc. Gen. aan de ordonnantie op de dienstboden niet onderworpen zijn', genomen naar aanleiding van de vraag van het hof aan de raadpensionaris of deze klerken begrepen waren in art. 17 van de publicatie over de belasting op de dienstboden. In hun brief van 24 mei 1806 geven de raadsheren nog enige informatie over hun klerken: 'doorgaans jongelieden, die van zichzelven geene middelen van bestaan hebben'; zij werken bij de raadsheren thuis; hun salaris bedraagt ongeveer *f.* 100, - 's jaars, waarboven zij maar weinig extra-inkomsten hebben uit speciaal schrijfwerk; de mogelijkheid dat zij bij gebleken bekwaamheid en goed gedrag in dienst van het hof kunnen komen bestaat nog steeds. Afschrift van de brief en uittreksel uit het Staatsbesluit in Hof L, 12, fol. 65-66.

Van de 35 *ordinaris* deurwaarders die in de periode 1701 tot 1811, blijkens de resoluties van het hof[124], werden aangesteld, waren er 28 klerk van een raadsheer, drie waren bode, terwijl van vier hunner de laatste functie niet is geregistreerd. Van de 52 boden die in die zelfde tijd werden benoemd, waren er 32 klerk van een raadsheer en was er één tevoren deurwaarder. Van 19 bodes zijn de antecedenten niet genoteerd[125]. Drie van de vijf in de achttiende eeuw aangestelde gardeniers waren tevens bode of dienaar van de criminele justitie[126].

Van belang voor de beantwoording van de vraag naar de cohesie van en doorstroming binnen het ambtelijke apparaat is het te weten hoe de carrières van deze uitvoerende functionarissen verder verliepen. Het verloop van personeel binnen de rangen van bode en deurwaarder lijkt niet groot te zijn geweest. Van de zestien deurwaarders die 'vrijwillig' de dienst opzegden (zie Bijlage I), zijn er zeven in een hogere functie gekomen; één wisselde in 1771 met een bode van baan[127]; van acht is de reden van hun ontslag niet bekend. Van die zeven klimmers waren er vier tot eerste deurwaarder en drie tot tweede klerk ter griffie (*rollarius*) benoemd. Van de vierentwintig bodes die 'vrijwillig' aftraden, kwamen er tien in een hogere functie: vier werden eerste deurwaarder, vijf tweede klerk en één van hen, Johannes Ruardi, maakte na vijftien jaar dienst als bode in 1730 zelfs de sprong naar het ambt van substituut procureur-generaal.

Uit Bijlage II blijkt, dat de kans van bodes en deurwaarders - tezamen 102, zie ook Bijlage I - om hogerop te komen 1 op 3,4 was. De grens lag bij het ambt van substituut griffier; de benoeming van Ruardi tot substituut procureur-generaal was een uitzondering. De functies van tweede klerk ter griffie, eerste deurwaarder en substituut griffier werden echter kennelijk zoveel mogelijk met bodes en deurwaarders bemand. De raadsheersklerken, op hun beurt, vormden het recruteringsveld voor deurwaarders en bodes. Het benoemingsbeleid ten aanzien van de lagere functionarissen heeft, zeker als men hun ambtsperioden mede in aanmerking neemt, voor continuïteit en stabiliteit in de dienst gezorgd. Bij het promotiebeleid heeft meestal niet de anciënniteit de doorslag gegeven. Deze gold, zoals wij al zagen, wel als basis voor de klerken van de raadsheren, maar met een uitzondering die in de praktijk

124. Hof S, 1 en 2.
125. Van deze 19 onbekende functies zijn er slechts 3 uit de periode vóór 1788; van geen van de sindsdien benoemden is hun vorige functie vermeld. Het is onwaarschijnlijk, gezien het aanstellingsbeleid bij de deurwaarders, dat inderdaad geen van hen raadsheersklerk zou zijn geweest.
126. Dit is een van de weinige voorbeelden van cumulatie van functies bij het hof; vergelijk Hof S, 1, fol. 202v, 277v, 319v.
127. Hof S, 1, fol. 243-244; dit gebeurde met schriftelijke toestemming van de stadhouder.

van belang kon zijn. Bij het opstellen van het carrièreverloop van de lagere ambtenaren (zie Bijlagen II en III) is mij gebleken dat herhaaldelijk personen die op grond van hun anciënniteit aanspraak hadden kunnen maken op promotie, werden gepasseerd ten gunste van collega's die korter in dienst waren.

Voor de hogere ambtenaren was hun functie in het hof lang niet altijd het einde van hun carrière. Dit gold in sterkere mate voor de raadsheren en griffiers dan voor de procureurs-generaal en hun substituten. Van de laatsten heb ik in de door mij geraadpleegde archivalia geen gegevens gevonden over hun vorige en eventuele nieuwe functie[128]. Van de elf sinds 1701 benoemde procureurs-generaal was dr. Pieter W. Ramaker (1742-1749) commies-generaal der convooien en licenten, mr. Elias Wigeri (1780-1791) *professor juris honorarius* en mr. Pieter Wierdsma (1806-1811) procureur-generaal en advocaat fiscaal-generaal van het gewest. De in juli 1795 'gedimitteerde' mr. Thomas Wieland (1791-1795) werd in 1801 raadsheer en zijn opvolger mr. Petrus de Gavere legde in oktober 1795 zijn ambt al weer neer om lid van de hoge justitiekamer in Groningen te worden. Van de negen sinds 1701 benoemde griffiers - die allen hun ambt beëindigden door vrijwillig aftreden - werden mr. Hans W. Plettenberg (1746-1752) en zijn opvolger mr. Isaak Acronius (1752-1759) beiden raadsheer; dr. Vincentius van Glinstra (1759-1773), tevoren advocaat voor den hove, werd grietman van Stellingwerf-Oosteinde en Daniel J.A. Drevon de Montargues (1773-1774) fungeerde van 1774 tot 1782 als ontvanger-generaal van de floreenrente[129].

Handhaving van interne orde en ambtscode

Allicht kende ook de Friese bureaucratie zijn grote conflicten en kleine ruzies. Waar de rechtsprekende competenties tussen de hoge colleges niet steeds duidelijk afgegrensd, of afgrensbaar, waren, lag conflictstof voor het grijpen. Er rezen tussen het hof en andere colleges geschillen over de jurisdictie op Schiermonnikoog, over militairen, studenten, zeelieden enz. met gedeputeerden, het krijgsgerecht, de *senatus judicialis* van Franeker en de raad ter admiraliteit. Het is hier niet de plaats daarop in te gaan[130]. Thans gaat het ons er om na te gaan hoe conflicten binnen het hof zelf werden opgelost. De staten hadden, als souverein, het oppertoezicht

128. Met uitzondering van de al genoemde bode Ruardi die van 1730 tot 1738 als substituut van de procureur-generaal fungeerde en van Sipke Tresling, die van 1730-1738 bode was van de staten van Friesland (Zie: *Nederland's Patriciaat* XVIII (1928/29) 213. Ter toelichting bij de gegevens in Bijlage I diene nog dat van de 8 sinds 1701 benoemde substituten er 2 in functie overleden, 2 vrijwillig aftraden zonder dat de reden daarvoor bekend is, 1 ontslag nam wegens 'ouderdom en ziekte' (Sipke Tresling die van 1738-1787 fungeerde), en 2 uit hun ambt werden ontzet.
129. De carrières van de raadsheren blijven hier buiten beschouwing om redenen al eerder aangegeven (zie ook noot 72).
130. Vele gedrukte *Deducties* leggen daarvan getuigenis af, terwijl ook in de retro-acta- en missiveboeken van het hof daarover een en ander is te vinden. Alles bij elkaar geeft het, naar een voorlopige indruk, niet de impressie van een voortdurende staat van oorlog met de andere colleges.

op de uitoefening van de rechtspraak door het hof. Zij waren het immers die het hof zijn instructie hadden gegeven. Na de conflicten met de uitvoerende macht tijdens de zeventiende eeuw, zijn er vóór 1795 maar weinig aanwijzingen van ingrijpen in het functioneren van het hof of in zijn procesvoering. Een enkel voorbeeld haalde ik hierboven al aan. Voorzover bekend, is vóór 1795 nooit een raadsheer, procureur-generaal of griffier door de staten uit zijn ambt ontzet.

Ter handhaving van regels, orde en gedragscode moest de raad diverse malen tegen suppoosten van den hove optreden. Vóór 1796 nam het hof dertien tuchtmaatregelen[131.] tegen lagere functionarissen; tussen 1796 en 1811 waren het er zeventien. Dit duidt erop dat na 1795 krachten aan werk waren die de orde en regelmaat binnen de organisatie van het hof verstoorden. De ernstigste affaire was die rond de substituut procureur-generaal Pieter Heerbels die in 1787 was benoemd. Hij haalde zich in 1791 het ongenoegen van de raad op de hals door het gebruik van 'onbehoorlijke uitdrukkingen' in een ambtelijke brief aan de raadsheer dr. Arent A. van Haarsma (1788-1796). Het hof berispte Heerbels hierover en beval hem zich voortaan in ambtelijke aangelegenheden door middel van een 'request' tot de volle raad te richten[132.]. Een half jaar later ging het weer mis. De substituut procureur-generaal richtte toen in een request om toortsgeld over het jaar 1792 valse - niet nader gespecificeerde - beschuldigingen aan het adres van de eerste en presiderende raad, Assuerus Vegelin van Claerbergen (1763-1792) en van de procureur-generaal mr. Thomas Wieland. De raad nam deze recidive zo ernstig op dat hij de zaak niet meer tuchtrechtelijk afdeed, maar Heerbels wegens belediging veroordeelde tot een boete en het vragen van excuses aan beide heren[133.]. Toen de man hardnekkig weigerde aan dit vonnis gevolg te geven, zeggend 'ik blijv bij mijn woord, ik doe het niet' besloot het hof hem wegens ongehoorzaamheid aan zijn bevelen te 'casseren'[134.].

131. Deze werden geregistreerd in de resolutieboeken (Hof S, 1 en 2). Minder ernstige vergrijpen, welke met een berisping werden afgedaan, zijn geregistreerd in de zogenaamde memoriaalboeken van de vertrekkamer; deze zijn pas vanaf 1734 overgeleverd (Hof QQ, zie aldaar QQ 2, fol. 14-28 met berispingen van de bodes Sprenger en Schotanus wegens dronkenschap in 1772 en 1773).
132. Hof S, 1, fol. 315v (6 juli 1791); een week later moest het hof Heerbels verbieden 'de dienaren der crimineele justitie anders dan in 's Lands dienst te gebruijken' of 'hen eenig dreiggement van cassatie te doen, veel min hetzelve te effectueeren'. Hem werd gelast zich tot de raad te wenden, als hij klachten had, en de dienaars zoveel mogelijk gelijkelijk te laten delen in de vergoedingen voor hun diensten: Hof S, 1, fol. 316 (15 juli 1791).
133. Hof MM 2 (compositieboek) fol. 37.
134. Hof S, 1, fol. 318-319 (2 februari 1792). Met Heerbels was men toen nog niet klaar: in 1797 werd hij gearresteerd op beschuldiging van het schrijven van (anonieme) lasterlijke artikelen in de kranten, gericht tegen de procureur-generaal, dr Nicolaas Scheltema (1796-98), en anderen; zie Hof S, 2, fol. 18 (8 december 1797), en een gedrukte *Remonstrantie voor Pieter Heerbels*... (1797) en *Derde request van Pieter Heerbels*... (31 januari 1797), beide aanwezig in de Provinciale Bibliotheek te Leeuwarden onder Pb 16267 en Pb 18240. Hierbij zij nog aangetekend dat Heerbels al op 1 september 1789 was berispt wegens het niet uitvoeren van dienstbevelen (Hof QQ 2, fol. 155).

De overige twaalf tuchtmaatregelen vóór 1796 betroffen bodes (5), deurwaarders (4), dienaren van de criminele justitie (2) en een advocaat voor den hove (die overigens niet tot de 'suppoosten' van den hove behoorde). Zij werden wegens 'excessen', dronkenschap tijdens de uitoefening van hun ambt, nalatigheid, verduistering van gelden en het negeren van dienstbevelen gestraft met maatregelen die liepen van schorsing voor de duur van drie of zes maanden tot ontslag. Bij toepassing van de laatste maatregel ging het in vijf van de zes gevallen om herhaling van de misdragingen.

Ook in de periode na 1796 waren er problemen met de substituut procureur-generaal. Jacob Groenia werd op 21 juni 1798 voor onbepaalde tijd uit zijn ambt geschorst wegens belediging van de eerste en presiderende raad, Abraham Staal, en wegens het niet opvolgen van dienstorders[135]. Zijn schorsing werd na belofte van beterschap in september weer ingetrokken[136]. Groenia bleef licht ontvlambaar: in 1803 en 1806 kreeg hij van de raad een terechtwijzing wegens het slaan van arrestanten en het doen van oneerbiedige voorstellen aan zijn chef, de procureur-generaal[137]. In 1807 barstte de bom toen bleek dat Groenia, in strijd met de resoluties van het hof en zijn dienstbevelen, buiten weten van de procureur-generaal onder meer een man had gearresteerd die in 1800 door het hof van rechtsvervolging was ontslagen[138]. Men krijgt de indruk dat rond 1800 de substituten van de procureur-generaal onder grote druk leefden: de politieke veranderingen - waarover wij nog komen te spreken - tastten de continuïteit in de personeelsbezetting van de raad sterk aan; zij waren ondergeschikt aan de procureur-generaal, maar hadden toch een flinke eigen verantwoordelijkheid voor het handhaven van de openbare orde, voor het arresteren en verhoren van verdachten, terwijl ze ook nog, samen met de procureur-generaal als chef van de dienaars der criminele justitie fungeerden.

135. De aanleiding is te sprekend om haar niet te citeren: '... dat hij [Groenia] op den 18e Maij l.l. ten huize van den eersten en praesideerenden Raad A Staal [1796-98] met veel drift tegen deszelvs huisvrouwe ten aanhooren van de dienstmaagd heeft gezegd: wel te weeten dat haar man niet te huis was, en haar rapport kwam brengen, dat hij zijne aristocratische bevelen volbragt hadde, en voorts na eenige woordenwisselinge gezegt: "hij doet het! hij doet het! hij is de man die onder schijn van een verheeven patriottisme de grootste intrigant is en zijn eigen belangen zoekt"; dat men een tempel voor de vrijheid bouwde, daar men intusschen vrije menschen tot slaaven maakte, en eindelijk als woedende bij het uitgaan er nog bij gevoegd: "hij zal tog na de blixem"'. (Hof S, 2, fol. 22v). Staal, die voor zijn benoeming 'leraar der Mennonieten' was geweest, kreeg in 1798 ontslag.
136. *Ibidem*, fol. 23.
137. *Ibidem*, fol. 44-45 (9 september 1803) en fol. 60v (19 november 1806).
138. *Ibidem*, fol. 62v-63 (7 juli 1807). Aangezien het ambt van substituut-procureur-generaal in 1803 was verdeeld over Groenia en Carel Lochnaar - die al van 1793 tot 1796 substituut-procureur-generaal was geweest -, krachtens welke regeling beiden de helft van het jaarsalaris zouden genieten, werd de 'dienst' door deze schorsing niet in ernstige mate geschaad. Op de achtergrond van Groenia's ambtsmisbruik kom ik hieronder bij de beschrijving van de criminele rechtspraak nog terug.

Hun salariëring kwam, dunkt mij, niet overeen met die relatief grote verantwoordelijkheid.

De dertien overblijvende tuchtrechtelijke maatregelen sinds 1796 - naast de vier resoluties tegen de substituut procureur-generaal - betroffen wederom bodes (3), deurwaarders (1), dienaars van de criminele justitie (6) en advocaten (3). Vijf van hen werden ontslagen; anderen kregen schorsing voor zes weken of drie maanden opgelegd; de advocaten kregen terechtwijzingen wegens onregelmatigheden of het gebruik van beledigende uitdrukkingen. De relatief sterke toeneming van tuchtrechtelijke maatregelen tegen suppoosten van den hove sinds 1796 - ongeveer vier maal zoveel - wijst op een zekere mate van desorientering in de organisatie die, zoals we nader zullen zien in de paragraaf over de veranderingen na 1795, duidelijk aanwijsbaar is. Overigens wil dat natuurlijk nog niet zeggen dat die desorganisatie de *enige* oorzaak van spanningen en wangedrag is geweest.

Behalve strafsancties tegen ongewenste daden of gedragingen van zijn personeel, deelde het hof ook beloningen uit aan ambtenaren waarover het tevreden was. Deze tevredenheid kwam natuurlijk het eerst tot uiting in het promotiebeleid. Daarnaast deelde het hof ook incidentele beloningen, 'douceurs', uit[139]. Deze werden uitsluitend, of voornamelijk, toegekend als vergoeding voor het uitvoeren van buitengewone dienstopdrachten. Zo kreeg de eerste deurwaarder Sierk Faber - die een mooie carrière zou maken, zie Bijlage III - in 1776 wegens de voortreffelijke wijze waarop hij bibliotheek en archief van het hof had helpen reorganiseren een douceur van 100 zilveren ducatons[140].

Salariëring

De zojuist genoemde onregelmatige uitkeringen geven mij gelegenheid de bezoldiging[141] van de functionarissen van het hof, waarvan hierboven al herhaaldelijk sprake was, afzonderlijk aan de orde te stellen. De inkomsten bestonden in het algemeen uit een vast jaarsalaris in geld en emolumenten die grotendeels bestonden uit vergoedingen van speciale diensten, aan particulieren of het land betoond. Daarnaast werden soms ook uitkeringen in natura gedaan. Niet alle ambtenaren hadden aanvankelijk een vast jaarsalaris.

Met ingang van 12 april 1719 werden de jaarsalarissen van raadsheren en procu-

139. Vergelijk Vries, 'Geschapen tot een ieders nut', 344.
140. Hof S, 1, fol. 264 (24 oktober 1776).
141. In dit opstel gebruik ik de termen salaris, tractement en dergelijke door elkaar. Het is goed erop te wijzen dat de tijdgenoten blijkbaar een precies onderscheid maakten: werken op salaris, namelijk volgens een door de overheid vastgesteld tarief; op tractement werken, dat wil zeggen een vaste wedde (gage) verdienen; vergelijk Vries, 'Geschapen tot een ieders nut', 343 en Tineke de Danschutter, 'Agenten bij de Staten-Generaal in de 17e en 18e eeuw. Een onderzoek naar hun funktie' (ongepubliceerde doctoraalscriptie, Instituut voor Geschiedenis RU Groningen, project Bureaucratisering; 1977) hfst. viii.

reur-generaal verhoogd tot 1.500 Carolusguldens[142]. Van de griffier is alleen het bedrag van de verhoging bekend[143]. De tarieven die de hoogte van de emolumenten mede bepaalden, mochten toen niet verhoogd worden. De substituut-griffier kreeg een vast salaris van *f.* 350, -[144], naast de emolumenten die hem krachtens de tarieflijst der kanselarijgerechtigheden toekwamen. Uit de bewoordingen van de staatsresolutie blijkt dat de griffier aan zijn substituut *f.* 150, - moest uitkeren. De 'commissies' voor Nicolaus Tania (1723) en Petrus Bosscha (1755) spreken dan ook van een 'gage' van *f.* 350, -[145]. De gage van de *rollarius* bedroeg *f.* 225, -[146]. Ook de eerste deurwaarder kreeg naast emolumenten een jaarwedde[147]. Van de andere functionarissen is mij niet bekend of zij een vast jaarsalaris kregen naast hun emolumenten. Wel bleek mij dat de al eerder genoemde gardenier jaarlijks 10 zilveren ducatons ontving, en dat de 'correspondent' bij HHM in Den Haag *f.* 400, - kreeg[148]. De beide vuuraanzetters wier salaris in 1731 tot *f.* 50, - was verhoogd, kregen in 1771 wegens hun meerdere werkzaamheden opnieuw een verhoging, tot 20 zilveren ducatons[149]. De procureur-generaal kreeg omstreeks 1795 salarisverhoging tot *f.* 2000, -[150] op een moment dat de raadsheren een jaarwedde van *f.* 1.500, - genoten (zie noot 142). Ook zijn substituut genoot een jaarwedde, die ik echter gedurende de achttiende eeuw niet gespecificeerd vond[151].

142. Staatsresolutie van 9 maart 1719; vergelijk Hof S, 1, fol. 157v-158. Hun jaarwedde bedroeg toen waarschijnlijk *f.* 1.000, -, vergelijk Sickenga, *Het hof van Friesland*, 50. De commissies voor de raadsheren en anderen (in Hof C) geven daarover geen uitsluitsel. De formule luidt daar: '... ende dat op de wedden, eeren ende profijten daertoe staende en behorende' (1752). In de commissie voor Sicco Gerlsma (juni 1798) die door het Intermediair Uitvoerend Bewind tot raadsheer werd benoemd, heet het: '... en zulks op het gewoon tractement van vijftienhondert guldens en profijten, zonder emolumenten van den Lande te genieten' (Hof C, fol. 663v). In de commissie van diens opvolger Montanus Hettema, benoemd door het uitvoerend bewind, leest men weer: '... en zulks tot de rechten, wedden, profijten en vervallen daartoe staande en behoorende' (Hof C, fol. 666v, 8 november 1798).
143. Hof S, 1, fol. 157v-158: het salaris van de griffier 'met nog een hondert en vijftig guldens boven de drie hondert en vijftig carolusguldens die denselven te voren geaccordeert zijn geweest, om wegens het tractement van den secretaris [substituut-griffier] in uijtgave te mogen brengen'.
144. Dit bedrag wordt als 'gage' genoemd in de commissie voor H. Vitringa: Hof D, 297, 18 juni 1688.
145. Hof C, fol. 525v en 564v.
146. Hof S, 1 fol. 110 en 132.
147. Blijkens het model voor een 'commissie' voor een deurwaarder, waarin echter het bedrag niet is ingevuld: Hof D, 298-300.
148. Zie noot 64.
149. Hof S, 1, fol. 180 en 244.
150. Blijkens de 'commissie' voor Petrus de Gavere, in Hof C, fol. 629v-631 (13 juli 1795). In tegenstelling tot de commissie der raadsheren is in die voor de procureur-generaal wel steeds zijn jaarwedde gespecificeerd, vergelijk Hof C, fol. 281 (december 1704: *f.* 1.000, -) en 557v (december 1749: *f.* 1.500, -).
151. Vergelijk commissie-model in Hof D, 295 en vooral de commissie in Hof C, fol. 282v (november 1705).

De uitkeringen in natura aan griffier en suppoosten in de vorm van turf, hout en kaarsen werden in 1730 door de raad omgezet in uitkeringen in geld[152].

Vooruitlopend op een afzonderlijke paragraaf, gewijd aan organisatorische wijzigingen na 1795, kan nu al een en ander worden opgemerkt over het salarisverloop van de functionarissen bij het hof. De politieke gebeurtenissen sinds 1795 en de drang naar bestuurscentralisatie en bezuiniging hebben hun neerslag gevonden in een aantal bronnen die ons een kijk geven op de personeelsbezetting en salariëring van het Friese hof - en ook van andere gewestelijke hoven en hoge colleges - die ons voordien niet, of niet in die mate, werd gegund.

Vóór de invoering van de federalistische staatsregeling van 1801 heb ik maar weinig aanwijzingen van salarisverhoging of -verlaging gevonden. De zojuist genoemde tractementsverhoging van de procureur-generaal was er één van[153]. Een uitvoerig en gemotiveerd verzoek van de Friese raadsheren aan het uitvoerend bewind om verhoging van hun tractement werd niet onmiddellijk ingewilligd[154]. Pas in 1803 stelde het departementaal bestuur van Friesland nieuwe salarissen vast voor alle 'amptenaaren en suppoosten' van het hof. De aanleiding daartoe was ongetwijfeld de omzetting, einde 1801, van het oude hof in het departementaal gerechtshof van Friesland. Het besluit van het departementaal bestuur geeft tevens een compleet inzicht in de bemanning van het hof en in de wijze waarop de salarisbestanddelen van sommige leden tot stand kwamen (zie Bijlage IV).

Alle tractementen zouden door de ontvanger-generaal der domeinen en consumptien uitgekeerd worden - voor driekwart uit de 'algemeene Casse' en voor eenkwart uit de 'Departementale Casse'[155]. Bij de post der twaalf raadsheersklerken werd uitdrukkelijk aangetekend: 'waarvan de aanstelling en afstelling, mitsgaders de volkomene beheering en dispositie als van ouds aan ieder Raad wordt overgelaten'. Opmerkelijk is vooral dat sommige salarisbestanddelen uitdrukkelijk zijn bestemd ter vergoeding van diensten die door anderen dan de ontvangende ambtenaar werden verricht, en dat andere salarisgedeelten, met name van de griffier en van zijn substituut, waren bestemd voor uitkering aan hun ondergeschikten die echter daarnaast een tractement rechtstreeks uit de landskas ontvingen.

Het eerste volledige overzicht van alle functionarissen, met opgave van hun sala-

152. Hof S, 1 fol. 179 (16 december 1730) met een gespecificeerde lijst van hetgeen elke 'suppoost' toekwam en op welk geldbedrag dit werd gewaardeerd (totaal 627 gld, 5 st).
153. Volledigheidshalve signaleer ik nog een resolutie van 1 maart 1782 waarbij het hof de schrijflonen van de klerken ter griffie vaststelde: Hof S, 1, fol. 283.
154. Zie schrijven dd. 19 juli 1800 in Hof I, 4, fol. 153v-159v. Daaruit blijkt dat het jaarsalaris nog steeds (sinds 1719!) *f.* 1.500, - bedroeg. Belangwekkend is ook, dat zij hun emolumenten op slechts *f.* 100, - per jaar becijferden (fol. 159r).
155. *De archieven van de lands- en gewestelijke besturen in Friesland 1795-1813*, met aanvullingen (Leeuwarden, 1967-1968), Rijksarchief in Friesland (BRF). Dit archief wordt thans opnieuw geïnventariseerd.

ris én emolumenten, werd door het hof zelf opgesteld naar aanleiding van het staatsbesluit van 9 augustus 1805 nr 3[156]. Uit Bijlage IV wordt duidelijk dat de emolumenten van de heren, althans volgens hun eigen opgaven, maar een gering deel uitmaakten van hun jaarsalaris. Een uitzondering vormen de griffier en zijn substituut en de dienaren van de criminele justitie[157]. Naar het zich laat aanzien, is in de periode 1806 tot 1811 geen noemenswaardige wijziging opgetreden in bezoldiging van de functionarissen van het hof[158].

De organisatie van de criminele rechtspraak in de achttiende eeuw

Zoals in een vorige paragraaf reeds is uiteengezet is het meest markante aspect van de criminele rechtspraak in Friesland het gecentraliseerde karakter ervan. In andere gewesten was de criminele rechtspraak meestal lokaal of regionaal georganiseerd. Sprak het Friese hof in de periode 1701 tot 1811 ruim 7.500 strafvonnissen uit, het hof van Holland kwam in diezelfde periode niet verder dan 800[159]. Ik merkte reeds op, dat op lokaal en regionaal niveau in Friesland de stedelijke magistraten en grietmannen en dorpsrechters kleine vergrijpen mochten afdoen. Misdrijven moesten door het hof worden berecht. Waar de grens tussen vergrijpen en misdrijven precies lag, is in het huidige stadium van ons onderzoek nog niet ondubbelzinnig vast te stellen. Dat de arm van het hof ver reikte moge blijken uit één geval uit vele: een elf-jarige jongen werd in 1774 door de magistraat van Dokkum wegens diefstal van

156. Schrijven van het hof dd. 4 september 1805 in antwoord op de begeleidende missive van het departementaal bestuur van Friesland, dd. 15 augustus 1805, in Hof L, 12, fol. 37v-40v.
157. Voorgenoemd schrijven meldt ook nog dat de acht oudste advocaten voor het bedienen van de onvermogende criminele gevangenen *f.* 200, - per jaar ontvangen; op hun functie komen wij nog terug. De scherprechter kreeg volgens de opgave van 1805 een jaarlijks tractement van *f.* 651, - benevens *f.* 100, - voor een woning; zijn emolumenten bedroegen ongeveer *f.* 50, -.
158. Zie de 'Specifieke lijsten der leden in den Hove van Vriesland, griffier, mitsgaders van alle ambtenaren en suppoosten tot hetzelve collegie behorende', welke lijsten sinds 1806 jaarlijks werden opgesteld op basis van de 'declaratoiren' van de ambtenaren zelf. Zij dienden, ingevolge de nieuwe belastingwetgeving, een 'zegel' te betalen over hun jaarwedde en emolumenten. Deze, en andere dergelijke lijsten zijn, hoewel niet steeds vergelijkbare informatie verschaffend, van groot nut voor het inzicht in het toenmalige ambtenarenapparaat. Voor de gerechtshoven, en dan speciaal dat van Friesland, zie ARA, archief ministerie van justitie en politie 1806-1810 (inventaris leeszaal 73) nrs 314-316, 319, 324, 329, 331. De weetgierigheid van 'Den Haag' moest het hof ook nog eens bevredigen bij zijn schrijven van 8 april 1807, waaraan een 'Specifieke lijst van de tractementen en andere vaste beloningen en betaling op bepaalde termijnen', ingezonden aan de minister van justitie en politie 'voor de Raden, Ministers en Suppoosten van dien Hove, en voor de geemploijeerden voor de criminele justitie', werd toegevoegd; zie Hof L, 12, fol. 87-90 en 91-92.
159. Vgl. A.H. Huussen jr., 'De rechtspraak in strafzaken voor het Hof van Holland in het eerste kwart van de achttiende eeuw', *Holland*, *regionaal-historisch tijdschrift*, VIII (1976) 116-139 en H.A. Diederiks, e.a., 'Crime Patterns in the Netherlands during the 18th Century' (unpublished paper for the conference of the Social History Society; Birmingham, January 1977).

enige zilveren gespen en knopen naar het blokhuis te Leeuwarden opgezonden, waarna zijn veroordeling door het hof volgde.

Op de stadia van het strafproces voor het Friese hof behoef ik hier niet nader in te gaan[160]. De karakterisering van deze procedure is minder gemakkelijk dan oudere literatuur ons wil doen geloven. Voorda, die zelf advocaat voor het hof was geweest en de praktijk daar dus uit eigen ervaring kon kennen, beweert wel 'dat alle crimineele processen aldaar *ordinairie* worden beleid', maar zo eenvoudig liggen de zaken niet[161]. Het is ons duidelijk geworden dat de door Voorda zo gesmade *extra-ordinaris* procedure ingang heeft gevonden in gevallen waarin de arrestant de hem ten laste gelegde feiten had bekend of waarin het bewijs zodanig geleverd werd geacht, dat een vonnis zonder meer kon worden geveld[162]. De betekenis daarvan is dat ook in Friesland een - zij het, bijvoorbeeld in vergelijking met het hof van Holland, vermoedelijk relatief kleiner - aantal verdachten toch geen *ordinaris* proces kreeg, waarin hun immers, als gelijkwaardige procespartij tegenover de procureur-generaal en verdedigd door een advocaat, een schriftelijke procedure werd toegestaan[163]. De betekenis van het relatief grote aantal niet-inquisitoire strafprocessen in Friesland is, op zijn minst, tweeledig.

Ten eerste leidt de op het proces in burgerlijke zaken gelijkende strafprocedure tot veel omvangrijker dossiervorming. Langbein heeft bij zijn vergelijking van de uit de Duitse *Constitutio Criminalis Carolina* (1531) en uit de Franse ordonnantie van Villers-Cotterets (1539) voortvloeiende dossiervorming opgemerkt, dat voor de *Carolina* het dossier in de eerste plaats diende ter vergemakkelijking van adviesaanvrage aan andere rechtscolleges bij moeilijke gevallen.

160. Daarvoor verwijs ik naar een te publiceren studie naar aanleiding van het hierboven in de inleiding genoemde kwantitatieve onderzoek naar de strafvonnissen van het hof. Voor een korte samenvatting van de Friese strafprocedure zie men: B. Voorda, *De Crimineele Ordonnantien van Koning Philips... verzeld van een Verhandeling over het verstand van de Ordonnantie op den stijl van procedeeren in crimineele zaaken*, *mitsgaders aanteekeningen bij verscheidene artikelen van die Ordonnantie* (Leiden, 1792) *Verhandeling*, 15-18. Voorda deelt daar (17) mee dat men in de Friese praktijk in de geest van Filips' ordonnantie van 1570 handelt 'schoon niet uit krachte van die Ordonnantie, die ik 'er nooit heb zien bij brengen'. Zo ook A. Oudeman, 'Over de regtskracht der Crimineele Ordonnantie van Koning Philips II in ons vaderland', *Nederlandsche Jaarboeken voor Regtsgeleerdheid en Wetgeving* IV (1842) 174-192, i.c. 184.
161. Voorda, *De Crimineele Ordonnantien*, *Verhandeling*, 17.
162. Dat blijkt tevens uit verschillende modellen die men in de griffie van het hof hanteerde voor het registreren van strafvonnissen in de criminele registers. Interessant is ten deze ook een in het archief van het hof overgeleverd 'formulierboek', zie Hof UUU. Ik dank mevr. mr. B.S. Hempenius-van Dijk die mij op dit register attent maakte, en drs. H.P. van Est en mr. G.H.D. Bavelaar, medewerkers aan het eerder genoemde onderzoeksproject, die de sententiemodellen uit de criminele registers verzamelden.
163. Zie voor het, overigens niet steeds scherpe, onderscheid tussen ordinair en extra-ordinair proces Huussen, 'De rechtspraak in strafzaken voor het Hof van Holland', 122-124 en de daar vermelde literatuur.

> The French dossier, however, was the critical device of internal coordination within a bureaucratized instance court and within an appellate hierarchy of courts[164].

Hoeveel meer gewicht het bureaucratiseringsaspect heeft bij het Friese hof, wordt duidelijk als men zich in herinnering brengt dat van de strafvonnissen van het hof geen appel mogelijk was en als men daarbij de gigantische hoeveelheid dossiers overziet die het hof als neerslag van zijn strafrechtspraak in de periode 1700 tot 1811 heeft nagelaten[165].

Ten tweede genoot de verdachte in zo'n *ordinaris* proces - ook al zat hij dan gewoonlijk in voorarrest op het blokhuis - een veel grotere mate van rechtsbescherming. Hij was dan niet - althans niet meer - een voorwerp van (geheim) vooronderzoek, maar partij in een openbaar proces. Zo wijst Voorda op een aspect, dat ons heden ten dage kan interesseren: de Friese advocaten hebben vrije toegang tot hun cliënt en kunnen hem ongestoord onder vier ogen spreken[166] - een verworvenheid die in sommige zich noemende rechtsstaten teloor dreigt te gaan. Deze gang van zaken in Friesland is door Voorda en andere rechtsgeleerde schrijvers breeduit aangeprezen, vooral als kritiek op slechte gewoonten bij andere hoven en gerechten[167].

Het hof van Friesland zelf heeft, naar mijn stellige indruk, er steeds oprecht naar gestreefd deze relatief grote rechtsbescherming van zijn verdachten te handhaven. Behalve de reeds genoemde aspecten van de procedure zijn daaronder te begrijpen: de korte duur van de procedure - ook als deze *ordinaris* werd gevoerd -, waardoor de periode van voorarrest zo kort mogelijk kon worden gehouden, de gratis rechtsbijstand voor onvermogende delinquenten, waartoe de acht 'oudste' advocaten bij toerbeurt fungeerden; de neiging om verdachten niet met 'ongepaste middelen' te dwingen tot een bekentenis, met name door het dreigen met of toepassen van tortuur[168]. In 1721 nam het hof over de gang van zaken bij tortuur - ook wel eufemis-

164. J.H. Langbein, *Prosecuting Crime in the Renaissance: England*, *Germany*, *France* (Cambridge Mass., 1974) 251.
165. De 490 portefeuilles beslaan ca. 65 strekkende meter: Hof GG; de dossiers van vóór 1700 zijn in het begin van de negentiende eeuw verloren gegaan.
166. Voorda, *De Crimineele Ordonnantien*, Verhandeling, 17.
167. Zo karakteriseert J. de Bosch Kemper de procesgang bij het Friese hof als 'buiten twijfel den besten stijl van procederen in criminele zaken' die men tijdens de Republiek kende: 'Geschiedenis der strafvordering in Noord-Nederland' in zijn uitgave van het *Wetboek van Strafvordering*... (Amsterdam, 1838) I, cx.
168. Vergelijk Voorda, *De Crimineele Ordonnantien*, *Verhandeling*, 16; tortuur werd overigens ook in Friesland wel eens toegepast: P. van Heijnsbergen, *De pijnbank in de Nederlanden* (Groningen, 1925) 27 en 65-66. Evenals elders geldt ook in Friesland dat de gebruikelijke wijze van registreren het opsporen van tortuur-gevallen bemoeilijkt. Doorgaans vindt men in de strafvonnissen zelf van tortuur geen aanwijzingen. Daarvoor is men aangewezen op de nauwelijks toegankelijke procesdossiers (Hof GG), en sporadisch op de resoluties: Hof S, 1, fol. 172v, 183, 227.

tisch ‘scherper examen’ genoemd - een speciale beslissing in geval van confrontatie[169].

Ik zal thans enkele van die maatregelen ter bescherming van verdachten de revue laten passeren. Sommige van de daarbij aan te halen bronnen geven tevens een kijk op het beeld dat het hof van zichzelf had en op de wijze waarop het de door hem gevolgde procedure (met name na 1795) verdedigde tegen wat het als inbreuken daarop beschouwde van de zijde van het provinciaal bestuur of van ‘Den Haag’. Vooral in dat laatste geval hanteerde het hof zijn geroemde strafprocedure als afdekking tegen uniformerende en centraliserende tendenties, waaraan, zoals gezegd, vaak bezuinigingsmaatregelen ten grondslag lagen.

Sinds het midden van de achttiende eeuw zijn er diverse aanwijzingen dat het hof sommige categorieën verdachten met (meer) consideratie ging behandelen. Of dit op het conto van een humaniseringstendens in het strafrechtsdenken moet worden geschreven, kan thans, zonder meer, nog niet worden uitgemaakt. Het hof kende blijkbaar al vóór 1740 de gewoonte zwangere vrouwen of zieken die tot geseling waren veroordeeld daarvan, althans tijdelijk, te ontslaan[170]. In 1759 besloot het hof dat kinderen beneden de twaalf jaar, die op het blokhuis gevangen zouden zitten, niet meer over artikelen-examinatoir zouden worden verhoord. Zij zouden voortaan ‘na exigentie van saaken’, ter discretie van het hof, bij resolutie worden gestraft[171]. De door het hof aan kinderen van zeven tot veertien jaar[172] opgelegde straffen zijn niet alleen mild - meestal een lijfstraf die wordt omschreven als *pueriliter castigeren*, liefst uit te voeren door een der ouders -, maar er treedt ook een andere wijze van registreren op. Sinds 1759 zijn de veroordelingen van kinderen (de eerste van 1766) geregistreerd in de resolutieboeken van het hof[173].

Een andere categorie delinquenten voor wier lot 's hofs bezorgdheid uit de resolutieboeken blijkt - zij het pas vanaf 1760 - is die van krankzinnigen. Zij werden volgens de strafrechtsdoctrine niet *doli capax* en daarom niet strafbaar geacht. Doorgaans werden arrestanten wier krankzinnigheid voor het hof evident was, onmiddellijk uit detentie ontslagen en, soms vergezeld van een bezorgde brief, naar de

169. Inhoudend dat de commissie voor een raadsheer-commissaris, om een verdachte met getuigen te confronteren, zal worden verlengd ‘in gevalle die gevangen ad torturam moght worden gecondemneert’, Hof S, 1, fol. 160 (3 oktober 1721).
170. Het hof besloot in 1743 dat criminele sententien ‘waarbij jemant wegens swanger sijn, of eenig ander ongemak, van geselingh word geexcuseert’ voortaan 's zaterdagsmiddags aan de gevangene moesten worden voorgelezen door de substituut-griffier: Hof S 1, fol. 2olv.
171. Vergelijk resolutie van de staten, dd. 14 maart 1741: Berns, *Staten*, S 2 d, 1741, fol. 19-20; en Hof S, 1, fol. 249 (5 september 1759).
172. Zie over deze leeftijdsgrenzen binnen het bereik van de strafrechtelijke aansprakelijkheid van minderjarigen bijvoorbeeld Van der Keessel, *Lectures* (zie noot 16) I, 97-99, III, 967-969.
173. Ik heb daar in de periode 1766 tot 1811: 118 veroordelingen geteld van kinderen tussen 7 en 14 jaren.

plaats van herkomst teruggeleid[174]. In enkele gevallen waarin het hof twijfelde aan de ‘echtheid’ van de krankzinnigheid, werd de arrestant overgebracht naar het tucht- en werkhuis. Na een paar maanden van observatie moest de binnenvoogd van het tuchthuis rapport uitbrengen[175].

Een initiatief van Friese gedeputeerde staten tot uitroeiïng van landloperij en vagebondage leidde in 1765 tot een eclatant conflict met het hof. In aansluiting op een plakkaat van de magistraat van Groningen, die op 13 juli 1765 landlopers en vagebonden krachtig de deur wees, en vooral uit vrees door uitwijkelingen uit Groningen te worden overspoeld, verboden de Friese gedeputeerden deze lieden het verblijf in hun gewest. Bij het plakkaat van 21 augustus 1765[176] werd de procureur-generaal opgedragen tegen overtreders ‘criminaliter’ op te treden. Het college van gedeputeerde staten droeg de substituut van de procureur-generaal mondeling op: landlopers op te sporen, bedelaars onder hen te arresteren en naar het blokhuis over te brengen en de anderen te bevelen onmiddellijk de provincie te verlaten.

Deze gang van zaken schoot de raadsheren in het verkeerde keelgat. Ten eerste waren zij geïrriteerd over het feit dat gedeputeerde staten hen niet, gewoontegetrouw, om advies hadden gevraagd voor het uitvaardigen van een dergelijke maatregel. Ten tweede overwogen zij: (1) dat het plakkaat niet nauwkeurig genoeg omschreef wie eigenlijk strafbaar waren en voor welk feit; (2) dat de zaak er nog gebrekkiger op werd door de uitvoering ervan over te laten ‘aan 't oordeel en 't goedbedunken van eenig persoon, wiens ampt daartoe ganschelijk niet geagt kan worden te strekken’ - waarmee de arme substituut procureur-generaal ongevraagd hardhandig op zijn plaats werd gezet; (3) dat bij het uitvoering geven aan strafwetten ‘moet worden gebruikt de uiterste voorsigtigheit en praecautie, dat niemand sonder voorgaand bewijs in sijn eer en vrijheit werde benadeelt’; en (4) dat de last van gedeputeerde staten om personen, ongeacht of het ‘vreemden’ of ‘inboorlingen’ zijn, zonder voorgaande ‘overtuiginge of regtspleginge’, enkel maar naar goeddunken van de substituut procureur-generaal de provincie uit te sturen ‘strijdende moet worden geoordeelt tegens de goede maximes in een goede regeeringe en tegen alle gronden van justitie’[177]. Het is duidelijk dat voor het hof, alle gekwetste gevoeligheden daargelaten, de rechtspositie van ‘verdachten’ - zelfs al waren het landlopers en bedelaars, met wie men doorgaans niet zachtzinnig placht om te springen - nummer één moest blijven. Een waarborg daartoe moest de normale procedure voor het hof zelve blijven. Uitzonderingen wilde de raad niet tolereren.

Dat bleek nog eens in 1772 toen aan het licht kwam dat diakens van het gerefor-

174. Zie Hof S, 1, fol. 271v (7 mei 1779); S, 2, fol. 8r (29 juni 1795), 49v (6 september 1804), 50v (23 oktober 1804) en 54r (27 augustus 1804).
175. Zie Hof S, 1, fol. 226r (1 februari 1764), 26v (vóór 27 april 1764), 236v (2 december 1767), 259r (2 mei 1775); S, 2, fol. 70r-71r (27 juni en 11 oktober 1809).
176. Afgedrukt in de Appendix bij de editie van 1770 der *Statuten*, *ordonnantien*..., 195-197.
177. Hierover uitvoerig relaas in Hof S, 1, fol. 228v-230v (25 augustus tot 4 september 1765).

meerde diakoniehuis te Leeuwarden de grenzen van hun bevoegdheden hadden overschreden. Zij hadden een ingezetene van het huis 'veroordeeld' niet alleen drie jaar binnenshuis te blijven, maar zelfs opgesloten te zitten. Dit 'vonnis' hadden zij opgetekend in een sinds 1759 bijgehouden zogenaamd 'strafboek'. Het hof had in dit geval dubbel reden tot verontwaardiging: niet alleen werd zijn jurisdictie door een dergelijke particuliere en illegale strafoefening aangetast, maar bovendien werden op de vrouw in kwestie, en in andere gevallen, volstrekt inadequate straffen toegepast die in een particuliere gevangenschap moesten worden uitgezeten. Uit angst de nieuwsgierigheid van 'het gemeen' onnodig op te wekken, liet het hof de zaak met een mondelinge berisping op zijn beloop, waarbij het constateerde, dat de diakens in hun overijverigheid - men kon wel begrip opbrengen voor zijn standgenoten - in dit geval toch een maatregel hadden genomen die 'verre excedeerde de vaderlijke en huijselijke correctie die zij als besorgers en toesienders der arme ledematen vermogen te oefenen'[178].

Criminele rechtspraak en bureaucratie sinds de bataafse omwenteling

De ingrijpende politieke veranderingen sinds 1795 hebben het hof niet onberoerd gelaten. Ze hebben ook hun weerslag gehad op de interne organisatie van het hof en op het wel en wee van althans enkele categorieën justiciabelen. Gebrek aan continuïteit in de bemanning van het hoogste orgaan, het college van raadsheren, moet het naar behoren functioneren van het hof soms ernstig hebben belemmerd. Ik beperk mij, mede om redenen hierboven reeds uiteengezet (zie bij noot 72), tot enkele hoofdmomenten die voor mijn betoog onontbeerlijk zijn. Driemaal was een ernstig conflict met het provinciale bestuur aanleiding tot massaal ontslag der raadsheren.

I. Hoewel ongetwijfeld politieke en persoonlijke tegenstellingen en grieven een voorname rol hebben gespeeld, lijkt de aanleiding tot het eerste conflict de openlijke afkeuring te zijn geweest die het hof uitsprak over de publicatie van 7 april 1795[179]. Daarin hadden de provisionele representanten, zonder eerst het advies van het hof in te winnen - een oud zeer! -, zeer zware straffen gesteld op het houden van bijeenkomsten met het doel de regering omver te werpen, op het zingen van Oranjeliedjes, op het verspreiden van valse geruchten over troepenverplaatsingen en dergelijke meer. Eigener beweging zond het hof zijn zeer uitvoerige en gemotiveerde reactie[180]. Deze kwam erop neer: (1) dat de straffen te zwaar waren om effect te

178. Hof S, 1, fol. 248r-251v (11 en 14 februari 1772).
179. Hof E 5 in dato; de publicatie bedreigde zelfs het zingen van Oranjeliedjes en dergelijke meer, waardoor oproer zou ontstaan, met de doodstraf.
180. Hof L, 10, fol. 221-232 (30 april 1795).

kunnen sorteren en dat deze bovendien in geen verhouding stonden met het misdrijf; (2) dat de bewoordingen van de publicatie zo vaag en soms dubbelzinnig waren gesteld dat daardoor de persoonlijke veiligheid der ingezeten in het gedrang dreigde te komen; (3) dat het hof zich in zijn criminele jurisdictie verkort en de eigen integriteit bedreigd zag door het gestelde in de publicatie, dat het hof de 'verantwoordelijkheid' zou dragen voor het uitvoeren van het decreet en door de bevoegdheid van het 'Comité van Waakzaamheid, veijligheid en correspondentie' tot het arresteren van verdachten.

Naast de ongezouten kritiek op de publicatie van 7 april - welke een aardig inzicht geeft in de opvattingen van het hof over de zin van het straffen - had het hof nog een steen des aanstoots opgeworpen. Het betrof de afkeuring die het had uitgesproken over de vernietiging, door de provisionele representanten, van enkele sententies die het hof tegen patriotten na 1787 had geveld[181]. De strijd om de afpaling van de macht was losgebroken. Het hof beriep zich op zijn uitsluitende rechtsmacht in criminele zaken gebaseerd op een 'wet' die zowel hof als representanten dienden te handhaven[182]. De laatsten zagen geen andere uitweg dan krachtig optreden - om het 'vertrouwen' in het hof te herstellen[183]! Het resultaat was ontslag voor zeven raadsheren[184]. Aangezien Jan Poppe Andreae van Haren al op 28 februari 1795 wegens dienstweigering was ontslagen[185], bleven na nieuwe benoemingen in de loop van dat jaar nog slechts vier raadsheren van de oude garde over. In juli 1795 kreeg ook de procureur-generaal zijn 'dimissie'[186]. Stabiliteit werd hiermee niet bereikt. De precedentloze maatregel ter onderschikking van de rechterlijke aan de revolutionaire uitvoerende macht leidde tot nieuwe conflicten. De nieuw-benoem-

181. Zie de memorie van het hof naar aanleiding van de gewraakte resoluties van 7 februari en 18 april 1795, in Hof L, 10, fol. 216 vv (21 april 1795).
182. Het rapport dd. 6 juni 1795 over de affaire-Kessler (één van de vroeger veroordeelden) van de commissie Van Beyma-Van den Burg-Brouwer aan de provisionele representanten vormt ten deze boeiende lectuur: de commissie adviseerde tot ontslag van de raadsheren en hun arrestatie, zie BRF ongenummerd (wegens herinventarisering), map 'Commissie Organisatie Hof'. Ik dank dit stuk en enkele andere uit deze periode aan de heer P. Nieuwland van het rijksarchief Friesland, die ik voor zijn hulp gaarne dank zeg.
183. Dat laatste is een vondst van (J.L.) Huber in zijn voorzichtige 'Praeadvis en bedenkingen' aan de representanten dd. 8 juli (1795), zie BRF als voren.
184. Publicatie van 15 juli 1795, onder andere in Hof E, 5.
185. Zijn ontslagbrief in Hof F, 2 in dato.
186. Blijkens een 'advies' dd. 11 juli 1795 diende de procureur-generaal te worden ontslagen, omdat de 'gemanifesteerde begeerte van een aanzienlijk gedeelte van Vrieslands ingezetenen' in dit geval zwaarder moest wegen dan de eis van rechtvaardigheid die inhoudt 'dat men niet dan op goede gronden enig mensch van zijn verkreegen recht konde berooven'. Bij dit advies zit een minuut van een concept voor een nieuwe instructie voor de functie van procureur-generaal; interessant daarin is de uitdrukkelijke bepaling 'Dat de Procureur Generaal geene emolumenten, anders tot zijn post behoord hebbende, zal genieten' en dat die emolumenten zouden toekomen aan zijn substituut (adjunct); zie BRF ongenummerd (als in noot 182) en S. Koopmans, *Friesland gedurende het eerste jaar der Bataafsche vrijheid, februari 1795-1796* (Leeuwarden, 1888) 29. De 'commissie' van de nieuwe procureur-generaal, mr. Petrus de Gavere, dd. 13 juli 1795 in Hof C, fol. 227v-229.

den toonden te veel traditionaliteit in hun Friese juristendenken en te veel *esprit de corps* om zich zonder meer te onderschikken als willoze uitvoerders.

II. Op 28 januari 1796 vaardigden de representanten een publicatie uit[187], die in het verlengde lag van die van 7 april 1795. Het hof werd gelast zich te onthouden van bemoeiïng met 'politieke verschillen', ook al zouden die gevallen 'in gewoone tijden als crimineel' kunnen worden beschouwd. Nogmaals vernietigden de representanten alle voor het hof gevoerde of hangende processen en vonnissen inzake 'patriottisme' en zij bevalen het hof, de procureur-generaal en lagere gerechten streng op te treden tegen 'bewegingen der aanklevers van de Oranjepartij'. Opnieuw verzette het hof zich tegen wat het beschouwde als uitzonderingsrecht en inbreuk op zijn criminele jurisdictie[188]. Daarnaast speelde nu de van ambtenaren gevergde eed van afkeer van het stadhouderlijk en aristocratisch bewind een complicerende rol[189]. Op 11 april 1796 kregen de vier raadsheren die nog voor 1795 benoemd waren, hun ontslag; op 27 en 30 april volgden vrijwillig nog vijf raadsheren. In de loop van 1796 volgden drie in 1795 benoemden, zodat in dat jaar een volledige verversing van de raad plaats vond. Van groter belang voor de rechtspraak moet echter vooral zijn geweest het feit, dat de representanten ertoe overgingen niet-juristen tot raadsheer te benoemen. Daarmee gooiden zij een oude benoemingsvoorwaarde overboord[190]. Ter vergroting van het recruteringsveld - vooral van politieke geestverwanten - aanvaardde men het nadeel van ondeskundigheid. De nieuw-benoemden - onder wie de bekende Gerrit Paape - waren koopman, leraar van de doopsgezinden, notaris. Een adresbeweging vanuit de bevolking moest dit beleid steunen[191]. De representanten vonden overigens waarschijnlijk niet gemakkelijk kan-

187. Hof E, 5 in dato.
188. Zie de gedrukte *Deductie van het Hof van Friesland overgezonden aan de Repraesentanten van het Volk van Friesland*, *den 19 April* (Leeuwarden, 1796); exx. in Sb (GAL) onder E 277 (vergelijk Visscher, *Catalogus*, 262) en Pb onder 3460 Gesch. enz.
189. Publicatie van 11 maart 1796, Hof E, 5 in dato.
190. Resolutie van 14 april 1796 'dat om tot de bediening van Raad in den Hove van Justitie verkiesbaar te zijn niet meer zal worden vereischt het gradus Doctoratus of Licentiatus, nog de benoemene persoonen zullen behoeven gepractiseerd te hebben tot, of geschiktheid te hebben voor de Advocature, maar dat de hoedanigheden om gemelde bedieninge waar te neemen, niet anders zullen behoeven te zijn als die, welke ter waarneeming van de hoogste belangens van dit gewest worden vereischt'. BRF 17 fol. 1708-1709. Vergelijk ook de propositie van het comité van algemene waakzaamheid, dd. 12 april 1796, waarbij intrekking van artikel 25 (betreffende benoembaarheid, van raadsheren) van het reglement reformatoir van 19 maart 1673 werd voorgesteld; benevens het rapport dd. 10 april 1796 van dat comité over de criminele actie die het hof tegen de magistraat van Leeuwarden was begonnen: daarin werd het benoemen van nieuwe, betrouwbare raadsheren voorgesteld. Beide in BRF ongenummerd (als in noot 182).
191. Een bundel voorgedrukte adressen aan het provinciaal bestuur, waarin de ondertekenaars hun instemming betuigen met een zinsnede als 'dat wijders de persoonen, die in de plaatzen der geremoveerde Raaden zijn aangesteld geworden (hoewel met geene Doctoraale Bullen voorzien,) echter in de oogen van alles wat edel en braaf denkt in den Lande (...) beschouwd kunnen worden als mannen van beproefde braafheid, kundigheid en Vaderlands-liefde', in BNF nr 132 (oud).

didaten. Na de aanstelling van Jan Arnold in januari 1797 handhaafde men het aantal raadsheren op acht[192]. Een andere verklaring voor deze vermindering van het aantal raadsheren, dat immers traditioneel twaalf was geweest, kan worden gevonden in de bezuinigingstendenzen die zich in deze jaren lieten gevoelen. Het feit dat men het griffiersambt bij het hof na het aftreden van mr. Hendrick van der Haer (1774-96) vacant liet, wijst in die richting.

Ook in andere regionen van het ambtelijke apparaat werd het provinciaal bestuur met verzet geconfronteerd. Doorlichting van het apparaat van het hof leert, dat het weigeren van het afleggen van de verklaring, vereist door de publicatie van 11 maart 1796, tot nogal wat ontslagen aanleiding heeft gegeven: de substituut griffier, de eerste deurwaarder, twee deurwaarders, vijf bodes en de beide grossanten[193]. Verzet, in woord en geschrift, van enige 'Friesche Burgers' tegen de aantasting van de criminele jurisdictie van het hof was vruchteloos[194].

III. De sinds 1795 sterker wordende tendenzen tot bezuiniging op het ambtenarenapparaat[195], tot centralisatie van het bestuur en onderschikking van het hof vonden in 1797 een nieuw culminatiepunt. Zowel bezuiniging als centralisatie werden waarschijnlijk beoogd met de resolutie van 17 maart 1797[196], waarbij werd bepaald, dat alle uitgaven door het hof eerst moesten worden gefiatteerd door gedeputeerden tot de financiën. Tijdens het *ancien régime* had het hof een vrij grote vrijheid gehad bij het besteden van gelden voor speciale doeleinden. Voor die incidentele uitgaven gaf het hof zelf 'ordonnanties' uit[197]. Gedeeltelijk betroffen deze periodiek terugkerende uitgaven - zoals die voor leveranties van papier, het snoeien van bomen in de kanselarijtuin of het inbinden van registers -, maar soms ging het om buitengewone uitgaven zoals het uitkeren van een beloning aan een verklik-

192. Vier van hen, Adrianus Alma, Hoite Born, Pier J. de Visser en Abraham Staal werden op 27 april 1796 'vast' benoemd; de anderen, Antonius Flink, Gosse Helder, Gerrit Paape en Jan Arnold, kregen niet meer dan een 'provisionele' aanstelling. Ik dank mevr. mr. B.S. Hempeniusvan Dijk die mij vele van de door haar verzamelde gegevens over raadsheren uit deze periode ter beschikking stelde.
193. Het ontslag, door de raad, volgde op een bevel van het provinciaal bestuur, dd. 25 oktober 1796, zie resolutie Hof S, 2, fol. 12v (11 november 1796); vergelijk daarbij Hof J, 1 (ingekomen binnenlandse missives 1776-1797) nrs 102-104 en 110, en BRF, 30, fol. 177v-180r.
194. De ongenoemden richtten een gedrukt request *Aan de Nationale Vergadering* (mei 1796, 6 blz.), waarin zij aan de kaak stellen de Friese publicaties van 28 januari en 26 februari 1796 betreffende de criminele jurisdictie van het hof, van 11 maart: de verklaring tegen het stadhouderlijk bewind en de resoluties van 3 maart (ontslag van de procureur-generaal), 11 april (ontslag vier raadsheren) en 14 april 1796 (wijziging vereisten voor benoembaarheid tot raadsheer).
195. Zie de ongedateerde 'Lijst van onwaardige of nuttelooze amptenaaren, zoodanig dezelve door de onderscheidenen Raaden der Gemeente zijn opgegeeven, voorzooverre die van landswege zijn aangesteld of betaald worden' (1798?), BRF ongenummerd (als in noot 182).
196. BRF, 24, 1311-1312.
197. Een uitvoerig overzicht van omstreeks 1776 van dergelijke uitgaven vindt men op de eerste, ongepagineerde bladen van Hof UUU ('Annotatie van eenige ordonnantien, welke van tijdt tot tijdt jaerlijcks bij den Hove worden verleendt').

ker[198]. Bovendien kreeg een functionaris als de procureur-generaal een flink bedrag aan 'geheim correspondentiegeld', over de besteding waarvan hij pas achteraf rekening en verantwoording - en deze niet eens gespecificeerd - hoefde af te leggen[199].

Aan deze financiële armslag, in wat het hof als zijn 'huishoudelijke zaken' beschouwde, werd een einde gemaakt. De kwestie ontstond in 1796 toen de heren van de financien enkele 'ordonnantien' van het hof, onder meer ten behoeve van de grossanten, niet meer wilden honoreren. De raad voelde zich danig in het hemd gezet:

> Eene handelwijze juist geschikt, zoo om den Raad al het nodig gezag over deszelfs suppoosten en onderhorigen geheel te doen verliesen, als om dezelve gedurig in zijne werkzaamheden aangaande de administratie der justicieele zaaken te belemmeren[200].

Inderdaad kon door de controle vooraf de criminele justitie belemmerd worden, bijvoorbeeld doordat tipgelden en dergelijke geopenbaard moesten worden. Ultimatieve dreiging met ontslag mocht niet baten[201]. Het bestuur bleef bij zijn besluit. De raadsheren voerden hun dreigement uit: zeven van de acht namen op 24 mei 1797 ontslag.

Een stormachtige periode die de zelfstandigheid van het hof flink had aangetast, was daarmee ten einde. Conflicten van zo grote omvang deden zich niet meer voor. Een zekere stabilisering trad in, hoewel van een 'normale' situatie nog geen sprake was. Ter aanvulling van de raad werden zeven raadsheren benoemd, van wie er echter drie niet als *ordinaris raadsheer* werden aangesteld[202]. In januari 1798 begint zich al een reactie voor te doen in die zin, dat men aan gepromoveerde juristen weer de voorkeur geeft. Na de val van het bewind-Vreede, die twee raadsheren meesleepte[203], begonnen zelfs vertegenwoordigers van de oude garde terug te komen[204]. Bovendien kreeg nu 'Den Haag' een grotere greep op de benoemingen. De laatste in de achttiende eeuw benoemde raadsheer, mr. Montanus Hettema, werd door het

198. Vergelijk daarvoor Hof S, 1, sub 9 maart 1770 en S, 2, sub 29 maart 1803; *Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden*, XIV (= *Tegenwoordige Staat Friesland*, IV (1789) 161.
199. Zie over de besteding daarvan een notitie dd. 25 maart 1796 van de 'afgaande' procureur-generaal, Andreae, in BRF ongenummerd (als in noot 182).
200. Missive van het hof, dd. 15 maart 1797, in Hof L, 11, fol. 46-48.
201. Missiven van het hof, dd. 23 en 30 maart 1797, in Hof L, 11, fol. 50-53 en 59.
202. Deze zeven werden, om de continuïteit van de rechtspraak niet helemaal te onderbreken, allen al op 29 mei 'ad interim' geïntroduceerd; de vier kregen op 20 september hun 'commissie'; zij werden op 21 september geïntroduceerd in de raad. Van de laatste drie had Albertus Telting, tevoren advocaat te Franeker, al op 13 september ontslag genomen; in zijn vakature werd voorzien door de 'commissie' aan Antonius Driessen, JUD (!), op 19 januari 1798 (vergelijk noot 192).
203. Abraham Staal en J.C. Kutsch kregen op 27 juni 1798 ontslag.
204. Dr. Petrus Gosliga, evenals de nieuweling dr. Sicco Gerlsma, kreeg op 7 juli 1798 zijn commissie krachtens besluit van het intermediair uitvoerend bewind en aanschrijving van de agent van justitie; zie Hof C, fol. 659-665.

vertegenwoordigend lichaam aangesteld[205]. Interessant is het in dit verband ook te zien op welke wijze de benoemingen tot stand kwamen. Voor de eerste maal vond ik een lijst met voordrachten naar aanleiding van de vacatures in mei 1797[206]. Het jaar daarop deed het hof, dat weliswaar uit de kranten had gelezen dat een nieuwe raadsheer (Hettema) was benoemd maar daarvan nog niet officieel in kennis was gesteld, toch een voordracht, waarbij de benoemde bovenaan prijkte[207]!

Ten aanzien van het gewestelijke beleid in deze periode tegenover zijn ambtenaren valt thans slechts het volgende op te merken. Evenals dat elders schijnt te zijn gebeurd, werd in Friesland een 'Commissie tot de ambtenaren' ingesteld. Deze adviseerde over requesten van ambtenaren om benoeming op bepaalde posten, om pensioen, verhoging van tractement en dergelijke. Voorzover thans valt na te gaan hield die commissie er een zeer terughoudend beleid op na[208]. Op het verzoek van een ambtenaar om, wegens zijn hoge leeftijd, van zijn werkzaamheden te worden ontheven met behoud van zijn salaris en met toekenning van een jaarlijks bedrag van *f.* 35, - ter compensatie van het wegvallen van zijn emolumenten adviseerde de commissie negatief: 'om reden, dat het een tegenstrijdige saak is vermindering van werk en vermeerdering van tractement' toe te staan. Van een wettelijke pensioenregeling was men nog ver af[209]. Aangezien nauwelijks opzettelijk, laat staan systematisch, werd getheoretiseerd over wat nu eigenlijk een 'ambtenaar' was[210], moeten we genoegen nemen met en passant gedane mededelingen. Zo schreef het hof in een advies van 3 december 1796 over een concept-publicatie, die ertoe moest leiden het afleggen van de al eerder genoemde verklaring van afkeer van het stadhouderlijk en aristocratisch bewind (publicatie van 11 maart 1796)[211], verder af te dwingen, dat de in het concept beoogde 'advocaten, procureurs postulanten, notarien, schrijvers

205. Hij volgde Gerlsma op, die lid van het vertegenwoordigend lichaam was geworden. Ook hij had al eerder als raadsheer gefungeerd (1795-1796). Hij legde nog de eed af op de instructie van het hof uit 1597. Zijn commissie is de laatste die in het commissieboek van het hof werd geregistreerd: Hof C, fol. 666-667.
206. Rapport dd. 26 mei 1797 met een nominatie tot leden in den raad van justitie, in BRF ongenummerd (als in noot 182). Aldaar vindt men ook enkele brieven van personen die de hun aangeboden posten in het hof aanvaardden of weigerden. Voor een voordracht uit 1796 zie hieronder bij noot 213.
207. Missive dd. 22 december 1798 in Hof I, 4, fol. 59. De andere (figurant-) candidaten waren mrs A. Telting en T. Canter Visscher.
208. Van het archief van deze commissie zijn thans nog maar enkele losse stukken teruggevonden, zie BRF ongenummerd (als in noot 182), map 'Commissie tot de ambtenaren'.
209. *Ibidem*. Hier en daar is wel een uitzondering te vinden: in 1790 besloot het hof een dienaar van de criminele justitie wegens diens hoge ouderdom een jaarlijks pensioen van *f.* 150, - toe te kennen en tevens de substituut procureur-generaal te machtigen een ander in de plaats van de 'gepensioneerde' aan te stellen: Hof S, 1, fol. 314r.
210. Zie daarover het al vaker geciteerde artikel van Vries, 'Geschapen tot een ieders nut' (zie hiervoor noot 4).
211. Zoals hierboven reeds werd medegedeeld (bij noten 189 en 193) hadden alle functionarissen van het hof per 11 november 1796 die verklaring getekend.

van publicque instrumenten enz.':

> in zeekeren zin niet wel als openbare ambtenaaren kunnen worden aangemerkt;... naar het oordeel van den Raad schijnen zij veel eerder te behooren tot geprivilegieerde perzoonen ter zaake van hunnen bekwaamheid, en dus in zekeren zin gelijk te staan met timmerlieden, kleermakers.

En het hof zag daaruit een criterium van onderscheid voortvloeien, dat modern aandoet: zodat 'zij - zoo zal men oordeelen - niet als ambtenaaren van staat die geld uit 's Lands Cassa trekken, behoeven beschouwd te worden'[212]. Een belangrijk gegeven dat naar voren komt, is de handhaving van de onregelmatige emolumenten naast het vast jaartractement. Betaling van aequivalent en officiegeld schijnt sinds 1796, althans in de oude vorm, achterwege te zijn gebleven[213].

Ook de periode 1798 tot 1811 is zo rijk aan gebeurtenissen op het politieke en administratieve vlak die onvermijdelijk het hof en zijn leden raakten, dat enige uitvoerigheid op zijn plaats is. Twee cesuren zijn in die periode aan te wijzen welke voor het hof van groot belang waren. De eerste valt einde 1801, de tweede einde 1805. De al genoemde, in 1798 ingetreden 'reactie' kan ten aanzien van het hof niet meer reliëf worden gegeven, aangezien van eind 1798 tot eind 1801 geen nieuwe benoemingen in de top van het hof werden gedaan. Het aantal raadsheren bleef gehandhaafd op acht. De post van griffier liet men vacant. Een voordracht van het hof aan het provinciaal bestuur tot bezetting ervan werd niet ingewilligd[214]. De bekende reactie die in 1801 met een staatsgreep en de illegale aanvaarding van een

212. BRF ongenummerd (als in noot 208). Deze interpretatie van het 'ambt' door het hof poogde die van een publicatie van 15 maart 1796 (welke die van 11 maart moest interpreteren) te verengen. Volgens die interpretatieve publicatie diende onder 'alle openbaare bediendens' bovendien te worden verstaan: 'praeceptoren, advocaten in zoe verre bij den Nederrechter de practijk oeffenen, schoolmeesters, opzichters en verdere lands- en stadsbediendens'; daaraan werd nog toegevoegd: 'terwijl de ontzetting niet dadelijk [door een ontslagbrief] zal behoeven te geschieden, maar de onwillige gerekend worde van zijn officie of ambt vervallen te zijn, zonder tussenkomst van eenige daad' (dus automatisch en van rechtswege), *ibidem*.

213. Als men dit zou mogen concluderen uit het beëindigen, in 1796, van het in noot 92 gesignaleerde register van equivalenten en uit een rapport dd. 31 augustus 1796 van de 'Commissie ter regeling der tractementen' over het inkomen van de substituut procureur-generaal, waarin men een jaarwedde van *f.* 1.000, - genoeg acht: géén emolumenten van den Lande 'dog insgelijks zonder betaling van equivalent of officiegeld'; BRF ongenummerd (als in noot 208).

214. Missive van 29 oktober 1796 in Hof L, 11, fol. 33v-34v. Op de voordracht stonden: Joost van Ro(o)mswinckel advocaat te Leiden, Cornelis Pothoff rector van de Latijnse school te Meppel en Gosse Helder (notaris) te Leeuwarden.
Om de griffierswerkzaamheden toch te kunnen doen plaats vinden besloot het hof dat werk te laten verrichten door de substituut-griffier die daartoe assistentie zou krijgen van de *rollarius* en de ontvanger der 'cancelarijgerechtigheden'. Van het provinciaal bestuur had het hof toestemming gekregen (12 januari 1798) onder hen *f.* 200, - te verdelen (zie daarbij een aanvankelijke weigering, dd. 4 januari in Hof J, 2, nr 6). Men kwam er zo dus op een koopje van af: Hof S, 2, fol. 19-21 (13 februari 1798).

nieuwe staatsregeling begon[215], had al heel spoedig voor het Friese hof gevolgen. Krachtens besluit van het staatsbewind van 9 november 1801 werd het Friese hof opgeheven en vervangen door een departementaal gerechtshof[216]. Op 14 november werd de top van het hof in zijn geheel ontslagen; op dezelfde dag werd door een regeringscommissaris het nieuwe hof geïnstalleerd. Slechts twee zittende raadsheren kwamen terug; drie van de zes nieuw-benoemden hadden al voor 1795 gefungeerd. Er bleven vier vacatures[217]. De procureur-generaal werd vervangen. De griffiersfunctie werd weer vervuld. Ook onder de suppoosten vond een grondige zuivering plaats; van hen die niet werden ontslagen, kregen de meesten slechts een tijdelijke aanstelling[218]. Pas op 20 oktober 1802 ging de raad over tot aanstelling van zijn suppoosten in vaste dienst. Nog steeds was de griffier gerechtigd de functies van ontvanger der kanselarijgerechtigdheden, sportelbewaarder en grossanten te doen vervullen[219]. Hoewel dat niet duidelijk blijkt, zal de substituut procureur-generaal in overleg met zijn chef dienaren van de criminele justitie hebben benoemd.

Intussen had het departementaal bestuur goed gevonden een nieuwe functie te creëren, namelijk die van ‘secretaris’. Het hof had daarom gevraagd en zijn motivering interesseert ons hier in hoge mate:

> dat de werkzaamheden in 't Crimineel zedert eenigen tijd zodanig zijn toegenomen dat men schier als verwondert moet staan wanneer men 's Hofs crimineele sententieboeken nagaat en daaruit ontwaar word, dat het Hof zedert den 14 November 1801 tot aan den 14 September 1802, en dus in een tijdvak van tien maanden, 140 Sententien heeft geslagen; dat daaronder geweest zijn 47 gevangenen en beklaagden tegen welke de Proc. Generaal ratione officii proces heeft gevoerd; daar uit vergelijking met 't getal der crimineele processen in voorige jaaren blijkt dat dezelve zelden meer dan dertig in een jaar hebben bedragen[220].

Toeneming van het aantal criminele zaken - waarvan het hof de oorzaak in de missive uitdrukkelijk in het midden laat - was dus de aanleiding voor het scheppen van deze nieuwe functie die niet verward moet worden met die van substituut-griffier, welke voor 1802 ook vaak als secretaris werd aangeduid. Op deze post werd door het hof Sierk Faber benoemd, die in 1768 als deurwaarder was aangesteld en die in 1796 als substituut-griffier was ontslagen[221].

215. C.H.E. de Wit, *De strijd tussen aristocratie en democratie in Nederland 1780-1848. Kritisch onderzoek van een historisch beeld en herwaardering van een periode* (dissertatie Amsterdam; Heerlen, 1965) 216 vlg.
216. Zie Hof S, 2, fol. 27r (14 november 1801); vergelijk ook besluit van het departementaal bestuur, dd. 7 september 1802 in Hof F, 4 in dato. Voor het korte verslag van de gebeurtenissen op 14 november zie ook Hof TTT, 2 in dato.
217. Daarin werd pas op 7 september 1802 voorzien.
218. Zie resoluties in Hof S, 2, fol. 27-28 (19 november 1801).
219. Hof S, fol. 32-33.
220. Missive dd. 21 september 1802, in Hof L, 11, fol. 128bis-129.
221. Hof S, 2, fol. 31v (20 oktober 1802); zijn instructie aldaar fol. 33v-34v.

Een andere nieuwigheid, die de schatkist echter niets kostte, was de splitsing van de functie van substituut-generaal over twee personen. Ook hierbij speelt de 'reactie' een rol. De in 1796 ontslagen substituut procureur-generaal Carel Lochnaar had in 1802 om herbenoeming verzocht, aangezien zijn opvolger Groenia ziek was. De raad gaf zeer goede referenties over Lochnaar aan het departementaal bestuur zonder echter de problemen die men met Groenia had gehad, naar buiten te brengen. Besloten werd dat Lochnaar mede-substituut procureur-generaal naast Groenia zou worden. Beiden zouden gelijke rechten en plichten hebben. Zij zouden het jaarsalaris van *f.* 1.200, - en de emolumenten (tot een maximum van *f.* 600, -) gelijkelijk moeten delen[222].

Behalve zuiveringen op het personele vlak zijn er sinds 1801 ook uitingen van de reactie waar te nemen in het gehanteerde ceremonieel[223]. Al op 23 maart trok het hof zijn resolutie van 16 februari 1797 in, waarbij toen wijzigingen waren gebracht in tenue en bewapening der dienaren van justitie: de kleding zou nu weer worden 'als zulks van ouds heeft plaats gehad'[224]. Twee weken tevoren had het hof een interessant verzoek gedaan tot heroprichting van een vaste galg[225].

Van verstrekkender gevolgen dan de invoering van een nieuwe instructie voor het hof[226], lijkt de opbouw te zijn geweest van wat Schama recentelijk 'the first national public administration experienced in the Netherlands' heeft genoemd[227]. Wat sinds 1798 nog niet was gelukt: het leggen van een financiële basis voor een 'nationale bureaucratie', leek in 1805 succes te kunnen krijgen[228]. Gogels nationale belastingstelsel werd ingevoerd. Niet ten onrechte, schijnt het, heeft men de jaren na 1805 gekarakteriseerd als 'a bureaucratic heyday'[229]. De Haagse centralisatie, wederom onder druk van bezuinigingsplannen, deed zich tot in de burelen van het

222. Missive dd. 14 juli 1802, in Hof L, 11, fol. 127-128v (vergelijk ook J 2, nr 56) en besluit van het departementaal bestuur dd. 17 maart 1803, in Hof F, 4 in dato).
223. Vergelijk Simon Schama, *Patriots and Liberators. Revolution in the Netherlands 1780-1813* (New York, 1977) 423.
224. Hof S, 2. fol. 16v-17r en 30. De bewapening werd op 16 februari 1807 door het hof nog meer in traditionele zin aangepast: Hof S, 2 fol. 62. In verband met het koninklijk decreet van 24 februari 1807, nr 4 'houdende bepaling der costumen voor de geconstitueerde autoriteiten' (gedrukt ex. in Hof F, 5, nr 70) artikel 3, nam het hof op 14 juli 1807 een nadere resolutie over de ambtskleding: Hof S, 2, fol. 63v-64v.
225. Hof L, 11, fol. 159v-160r (10 maart 1803). Het hof overwoog onder andere dat er meer preventieve werking van een straf uitgaat als ze in het openbaar ten uitvoer wordt gelegd. De symbolische functie ervan ligt in de herinnering die de galg aan de deugdzame geeft dat 'de gerechtigheid niet slapende is'. Bij welk besluit de vaste galg vroeger is weggehaald, is mij niet bekend; evenmin hoe het departementaal bestuur op het verzoek reageerde.
226. Merkwaardigerwijs heeft het hof zelf om die nieuwe instructie gevraagd. Zie voor de ontstaansgeschiedenis ervan: Hof L, 11, fol. 157v-158v (4 februari 1803), 164-172 en 175-203, en *Instructie voor het Departementaal Gerechtshof in Friesland* (Leeuwarden, 1803).
227. Schama, *Patriots and Liberators*, 476.
228. *Ibidem*, 380-382, 517.
229. *Ibidem*, 541.

Friese hof gevoelen. Vrijwel onmiddellijk na de aanvaarding van Gogels belastingwetgeving in juni 1805, nam een niet meer aflatende stroom van verzoeken om informatie een aanvang. Deze correspondentie, die meestal via het departementaal bestuur werd gevoerd, is niet alleen interessant als bloot blijk van de bureaucratische druk die door de hoogste organen op de lagere werd uitgeoefend, maar ook vanwege de informatie die ze ons verstrekt over de kosten van de administratie der justitie, over personele samenstelling van alle organen die bij de criminele rechtspraak betrokken waren, over aantallen gevangenen, over persoonlijke omstandigheden van functionarissen bij het hof en, vooral, over de wijze waarop de criminele justitie - naar het beeld van het Friese hof zelf - werd uitgeoefend.

Al in augustus 1805 werd het hof geconfronteerd met een toen nog zeer ongebruikelijk verzoek van de departementale overheid:

> eene specificque en gemotiveerde begrooting van de kosten tot de administratie der justitie vereischt wordende, - zoo dat alle de vaste posten tot dat respect behoorende daarop naauwkeurig staan uitgedrukt, en de overige voor geene vaste berekening vatbaar, daarop bij raming werden gebragt.

Het hof was deze Dorknoper-stijl nog niet gewoon. Zijn reactie is komisch en teleurstellend: men antwoordt dat opgave van de tractementen der functionarissen weinig zinvol is aangezien ze door het departementaal bestuur zelf zijn vastgesteld, en dat opgave van de incidentele uitgaven - aan boden, dienaars van de criminele justitie en dergelijke - onmogelijk is, omdat het hof deze nimmer heeft geregistreerd; dat laatste gebeurt door de rekenkamer[230]. Het hof was kennelijk niet van zins zich naar de bekende weg te laten vragen. Het voerde een op voorhand verloren strijd tegen een bureaucratiseringstendens, die impliceerde dat men niet mokkend naar de administratie van zijn superieuren verwees, maar zelf een (schijn)verantwoordelijkheid zou dragen door de gevraagde informatie te verstrekken die voor planning en beleid op langere termijn onontbeerlijk leken. Allicht kende het departementaal bestuur de vaste lasten van het hof (zie Bijlage IV) en kon het in de halfjaarlijkse rekeningen van de ontvanger-generaal der domeinen en consumptiën gemakkelijk de uitgaven van het hof naslaan[231], maar daarmee smeedt men geen verantwoordelijk, althans geen hiërarchisch gestructureerd, ambtelijk apparaat waarvan elk onderdeel wel een eigen verantwoordelijkheid draagt, maar dan toch niet meer dan een deelverantwoordelijkheid. Het hof zou spoedig beter leren.

Nog voor de ontvangst van het ontwijkende antwoord van het hof op zijn vorige schrijven zond het departementaal bestuur aan het hof een kopie van het staatsbe-

230. Verzoek van het departementaal bestuur, dd. 13 augustus 1805, in Hof J, 2, nr. 69; antwoord dd. 17 augustus, in Hof L, 12, fol. 34-36.
231. Staten R(ekenkamer) 56 k: de rekeningen van dr. Hermanus Gongrijp, bijvoorbeeld het jaar 1805 (thans ondergebracht in BRF nrs. 683 en 684a).

sluit van 9 augustus 1805 nr. 3 met het verzoek een overzicht in te zenden van alle hoffunctionarissen, hun tractementen en emolumenten. Tevens werd daarbij verzocht om opgave der vacatures en om advies 'in hoeverre die ambtenaren nu of bij vervolg zouden kunnen worden gemist, en voor de hoogst mogelijke bezuiniging - behoudens de goede orde - vatbaar zijn'. Het hof ging nu door de knieën en componeerde braaf een antwoord, dat ons in staat stelde Bijlage IV kolom 4 op te stellen. Van bezuiniging wilde het hof niets weten, aangezien

> een ieder die met de menigvuldige werkzaamheden van den Hove maar enigzints bekend is, al aanstonds zal overtuigd zijn dat niet één der geëmploijeerden van den Hove gemist kan worden[232].

Als het ministerie van binnenlandse zaken een overzicht wil hebben van aantallen strafrechtelijk gevonnisten en van typen straffen, zendt het hof keurig zijn lijstje in, waarin het - zonder meer - opmerkt dat de aantallen veroordeelden in de periode 1 januari 1796 tot december 1800 kleiner zijn dan in de vijf daaropvolgende jaren[233]. Deze voorbeelden mogen volstaan ter illustratie van de intensieve bemoeienis van de centrale administratie met de lagere organen, vooral sinds midden 1805. De retroacta- en missivenboeken van het hof leggen daarvan ampel getuigenis af. We zullen het nog met enkele voorbeelden illustreren.

Ter afsluiting van dit opstel dient de vraag aan de orde te worden gesteld welke invloed de gesignaleerde bureaucratiseringstendens op het eigen karakter van de Friese criminele rechtspraak heeft gehad. Het antwoord daarop kan kort zijn: erg weinig. De oorzaak daarvan is gemakkelijk aan te wijzen. Zolang nog niet was voldaan aan de zogenaamde codificatie-artikelen van de successieve staatsregelingen bleven competentie, jurisdictie en de wetgeving op grond waarvan het hof recht moest spreken, in principe ongewijzigd. Thorbecke heeft al terecht opgemerkt dat de staatsregeling van 1798 gedoemd was te mislukken als men niet de daarin vereiste nationale wetgeving en organieke wetten tot stand bracht[234]. Dat is niet gebeurd. Pas in 1805 begon men daaraan (weer) serieus te werken. Een aantal nationale wetboeken kwam pas tot stand tijdens het bewind van Lodewijk Napoleon (1809)[235]; maar zelfs toen lukte het niet een nieuwe rechterlijke organisatie inge-

232. Verzoek van het dept. bestuur, dd. 15 augustus 1805, in Hof J, 2, nr. 70; antwoord dd. 4 september, in Hof L, 12, fol. 37v-40v (reeds geciteerd hierboven, noot 156); vergelijk Hof K, 20, fol. 102r, dd. 19 augustus.
233. Hof J, 2, nr 75 en Hof L, 12, fol. 61 (9 april 1806).
234. De Wit, *Aristocratie en democratie*, 175-176.
235. Ter correctie op de volstrekte nonsens die Schama over de rechtscodificatie te berde brengt (*Patriots and Liberators*, 543-544) verwijs ik naar de respectievelijke voorwoorden bij J.Th. de Smidt en A.H. Huussen jr., ed., *Bronnen van de Nederlandse codificatie sinds 1798* (2 dln.; Utrecht-Bussum 1968-1975) en A.H. Huussen jr., *De codificatie van het Nederlandse huwelijksrecht. Geschiedenis en analyse van de ontwikkeling van de huwelijkswetgeving en van de opvattingen omtrent huwelijk en gezin op het eind van de achttiende en aan het begin van de negentiende eeuw* (Amsterdam, 1975) 143 vlg. en de daar genoemde literatuur.

voerd te krijgen[236]. Zeker werden deelhervormingen doorgevoerd, maar veel bleef bij het oude, omdat de zogenaamde 'nieuwe' instructies doorgaans naar de oude werkwijzen verwezen[237]. Dat is ook evident in de instructie voor het Friese departementale gerechtshof van 1803[238]. Dat de drosten de nederrechters in 1802 hadden vervangen, maakte ook weinig praktisch verschil uit[239]. Het hof ging, voorzover de omstandigheden dat toelieten, gewoon zijn gang. Het nam resoluties ter verbetering van het eigen apparaat en van zijn criminele rechtspraak. Een voor modern onderzoek ernstige handicap nam het hof - om onbekende redenen - pas in 1797 weg, toen het bepaalde dat voortaan leeftijd, geboorte- en woonplaats van de crimineel veroordeelden in de sententie moesten worden geregistreerd[240]. Het hof werd geconfronteerd met lamentaties van 'gepasseerde' klerken van raadsheren die de oude resolutie over hun carrièreperspectief in herinnering brachten[241]. Men gaf nadere regels voor de wijze van verhoren van arrestanten, enz.[242].

Het hof moest stapje voor stapje - wij zagen daarvan al voorbeelden - delen van zijn zelfstandigheid en 'souvereiniteit' (appèl van zijn vonnissen op het nationaal gerechtshof dat in 1802 was ingesteld) prijs geven. 'Den Haag' liet niet meer los! Begin 1806 kwam er weer een staatsbesluit waarin een beknopt overzicht van de (criminele) rechtspleging werd gevraagd, benevens opgave van de wijzen waarop de kosten werden bestreden. Tevens verzochten de secretarissen van binnenlandse zaken en financiën advies over de wenselijkheid het aantal raadsheren en hun klerken te verminderen tot negen. Alarmerend was tenslotte de vraag: waarom de kosten van justitie in Friesland zo hoog waren in vergelijking met andere departementen[243]. In zijn antwoord beschrijft het hof in het kort de criminele procedure zoals wij die hierboven al schetsten, en concludeert het krachtig:

> Deze voet en wijze, waarop, zooals gezegd, tot heden ten dage het crimineele justitiewezen alhier is ingerigt en wordt geadministreerd, is altoos en wordt hier ook thans nog

236. O. Moorman van Kappen, 'Een ongeschreven hoofdstuk uit de geschiedenis van onze rechterlijke organisatie [1807/08]', *Rechtspleging. Jubileumbundel Katholieke Universiteit Nijmegen*, *1923-1973* (Deventer, 1974) 193-213.
237. *Ibidem*, 195-196.
238. *Instructie voor het Departementaal Gerechtshof in Friesland* (Leeuwarden, 1803) artt. 10, 13: 'Het DG heeft en behoudt, in allen deele, de judicature binnen het Departement, zoo wel in civiele als crimineele, possessoire en petitoire zaaken, zoo als aan het voormalig Hof Provinciaal van Friesland, ingevolge de Resolutie van 20 November 1663, is toegekend', artt. 17, 22 enz.
239. Vergelijk hun gedrukte *Instructie wat het justicieele aangaat, voor de drosten in Friesland* (18 november 1802; 23 art.).
240. Hof S, 2, fol. 17 (10 maart 1797).
241. Hof R (bundel sollicitatiebrieven voor vakante posten van bode en grossant, 1801), met name het 'request' van W.F. Gerlag; zie voor de bedoelde resolutie uit 1769 hierboven bij noot 121.
242. Hof S, 2, fol. 36 (2 februari 1803); bezuinigingen op het afhalen en uitleveren van gevangenen: Hof S, 2, fol. 52v (17 januari 1805) en 54v (1 oktober 1805).
243. Missive van het dept. bestuur, dd. 7 maart 1806 (ingevolge staatsbesluit dd. 28 februari 1806 nr 7), in Hof J, 2, nr 74; antwoord van het Hof dd. 17 maart 1806, in Hof L, 12, fol. 53-59.

> beschouwd als de beste en zekerste, zoo wel voor den beschuldigden als voor den regter; zoodat wij niet alleen geene de minste reden vinden om daaromtrent eenige verandering te maken, maar dit zelfs voor de vrijheid en veiligheid der ingezetenen allergevaarlijkst zouden oordeelen[244].

Het hof wijst erop dat de centralisatie van de criminele rechtspraak in Friesland en de lankmoedige procedure - dat bedoelt het hof, al zegt het dat niet met zoveel woorden - er de oorzaak van zijn dat, anders dan in andere departementen, in Friesland de kosten daarvan nagenoeg geheel ten laste van de schatkist komen. Niettemin stelt het hof twee kostenbesparende maatregelen voor. De belangrijkste is intrekking van de resolutie van 14 maart 1741[245]. Daardoor zouden jeugdige verdachten niet meer voor geringe vergrijpen naar Leeuwarden ter berechting behoeven te worden opgezonden. De gecentraliseerde rechtspraak en het toenemend aantal arrestanten rechtvaardigt de handhaving van het aantal raadsheren op twaalf, meent het hof. Een oneven aantal raadsheren wordt sterk ontraden[246]. De druk bleef echter aanhouden en het hof vocht voor zijn rechten en voor die van zijn justiciabelen. Onttrekking van de leden, ministers, geëmploieerden en suppoosten van de departementale bestuurslichamen en raden van financiën aan hun 'domiciliaire rechters' wees het hof af: de colleges moesten zelf tuchtmaatregelen kunnen nemen en delicten *in officio* begaan door geprivilegieerde personen - 'onder welke personen zich bevinden alle die boven den burger- of huismanstand zijn, dus alle beambten van eenig aanzien' - dienen ter beoordeling van het hof te blijven[247]. Het wenste geen onderhandse aantasting en beknotting van zijn rechtsmacht, hoegenaamd[248].

De Haagse autoriteiten bleven, begrijpelijk, proberen hun greep op de administratie der justitie in het land te verstevigen. De minister van justitie en politie haalde zich het ongenoegen van het Friese hof op de hals toen hij voorstelde, dat voortaan geen crimineel vonnis ter executie gelegd zou worden voor en aleer de tekst van het vonnis aan hem was toegezonden en hij bericht van ontvangst zou hebben

244. Hof L. 12, fol. 54v.
245. Zie noot 171.
246. De Friezen hebben zich daartegen altijd verzet 'omdat voor de gevangenen, beklaagden en gedaagden wegens den zoogenaamden calculus minervae in het even getal groot voordeel is gelegen, vermits met stakende stemmen geene condemnatie in criminalibus tot straf, en in civilibus tot den eisch van den impetrant plaats kon hebben' Hof L, 12, fol. 57v.
247. Missive, dd. 4 juli 1806 naar aanleiding van een desbetreffende resolutie van het nationaal gerechtshof (van 24 juni), in Hof L, 12, fol. 66v-67r. Zie voor de bevoegdheden van het nat. gerechtshof *Constitutie* van 1806 artt. 73 vlg.
In zeer kritische zin adviseerde het hof op een voorstel van het dept. bestuur om een scheiding aan te brengen tussen de 'politionele' en 'criminele' bevoegdheden van de drosten: missive, dd. 15 juli 1806, in Hof L, 12, fol. 67v-71r. Deze brief is vooral van belang voor een inzicht in de bevoegdheden van de lagere rechters om geringe overtredingen, 'excessen', zelf af te handelen. Ik dank mevr. mr. B.S. Hempenius-van Dijk die mij op deze en enkele andere missives uit 1806 attendeerde.
248. Hof L, 12, fol. 69v.

gestuurd[249]. De bezwaren van het hof tegen deze maatregel waren drieledig[250]. Ten eerste vond het hof dat de procedure hierdoor onnodig gerekt werd. De overwegingen van het hof, dat opnieuw van de gelegenheid gebruik maakte de Friese strafprocedure te roemen[251], zijn interessant: de straf moet de misdaad zo spoedig mogelijk volgen - een adagium dat het hof metterdaad in praktijk brengt[252]. Ten tweede sloot het hof handig aan bij de bezuinigingstendensen door erop te wijzen, dat elke dag uitstel van executie van een vonnis meer kosten van onderhoud der gevangene met zich zou brengen. Het hof schatte dat als gevolg van de voorgestelde maatregel de kosten van justitie jaarlijks het dubbele zouden worden! Ten derde deed het hof, in goed Friese traditie, een beroep op de humane behandeling waarop een gevangene recht heeft en die vereist, dat een veroordeelde niet zwaarder wordt gestraft dan strikt nodig is[253].

Men mocht op gewestelijk niveau echter nog zo tegenspartelen, de centrale regering verkreeg toch de nodige informatie die haar in staat moest stellen de uniformerende en centraliserende maatregelen te nemen die op korte termijn - met name na de invoering der wetboeken - onmisbaar zouden zijn. De centrale registratie der strafvonnissen is er toch gekomen[254]. De ingezonden overzichten van justitiële ambtenaren kwamen hierboven al ter sprake[255]. De autoriteiten waren echter onverzadigbaar: zij wilden steeds meer en steeds gedetailleerder gegevens. Had de

249. Op een tweede voorstel van de minister, namelijk met de executie van doodstraffen te wachten totdat aan de veroordeelde gelegenheid was gegeven aan de koning gratie te vragen (zie *Constitutie* van 1806 art. 38) en deze op een dergelijk verzoek zou hebben beschikt, reageerde het hof positief. Het stelde echter wel voor daartoe een wettelijk vastgelegde termijn te bepalen (vergelijk noot 250). Zie daarbij ook de resoluties, inhoudend instructie aan de procureur-generaal, in Hof S, 2, fol. 60 (9 oktober 1806) en fol. 62 (17 maart 1807).
250. Missive, dd. 6 september 1806, in Hof L, 12, fol. 71-78.
251. Vergelijk met name Hof L, 12, fol. 73 vlg.
252. 'Het is eene te algemeen erkende waarheid, dat de straf - zal dezelve zijn wat ze behoort te wezen - zoo spoedig mogelijk op de misdaad volgen moet' (*ibidem*, fol. 72-73r). 'In den tot heden bestaand hebbende stand van zaken wordt deze criminele sententie, b.v. te half elf uuren des morgens geconcludeerd, en reeds een half uur daarna gepronuntieerd en voorts ter executie gelegd' (*ibidem*, fol. 74v).
253. De overweging van het hof is voor de huidige dag waard te worden gememoreerd: 'Door de nieuwe verordening wordt het lot der gevangenen alhier verzwaard op eene wijze, die naar ons inziens met de regelen van regtvaardigheid, billijkheid en menschelijkheid niet gemakkelijk is overeen te brengen. Het is zoo: hij die zich misgrijpt tegen de maatschappij, waarin hij leeft, en de wetten overtreedt welke in dezelve vastgesteld zijnde alle de leden verpligt tot onderhoudinge daarvan, moet ook ingevolge die zelfde wetten gestraft worden. Hij moet gestraft worden naar mate van het misdrijf dat hij begaan heeft - maar hij moet niet *boven mate* gestraft worden. Heeft de maatschappij hare regten aan den eenen kant, - de misdadiger heeft de zijne aan den anderen' (*ibidem*, fol. 76v-77r).
254. ARA archief ministerie van justitie en politie 1806-1810 (inventaris, leeszaal 73) nrs. 284-302 (periode juli-december 1810).
255. Bij de bespreking van de salariëring, in het bijzonder naar aanleiding van de inzending der gezegelde 'declaratoiren' ex ordonnantie op het klein zegel van 28 november 1805, par. 32; zie boven bij noot 158.

minister van justitie en politie in 1809 aan de landdrosten opgave gevraagd van de tractementen van suppoosten, onderschouten, bodes en andere ambtenaren bij de rechterlijke colleges, in 1810 wilde hij - blijkbaar ook onder Franse bureaucratendruk - van de hogere rechterlijke ambtenaren hun leeftijd, staat van dienst, fortuin, burgerlijke status, kindertal en dergelijke weten[256]. Allicht was men ook geïnteresseerd in de kostbare figuren die aan de andere kant van de muur 'zaten': de gevangenen en de toestand der gevangenissen[257]. Tenslotte: niet alleen de centrale registratie der strafvonnissen, maar ook de uniforme directie en administratie van het justitiële apparaat kwamen er in 1807. Het hof mocht nog nakreunen en nog eens op zijn oude tradities wijzen welke teloor dreigden te gaan - het zou weinig baten[258].

Slotbeschouwing

Het hoogste Friese rechtscollege is, met zijn apparaat van lager personeel, op te vatten als een vroeg voorbeeld van bureau-administratie. Het werd voornamelijk in de zestiende eeuw ontwikkeld en verkreeg vooral in de zeventiende eeuw zijn definitieve structuur wat betreft zijn competenties, jurisdictie en omvang. Zijn structuur is die van een eenvoudige hiërarchische ordening. Als we de door Max Weber geformuleerde stellingen omtrent de structurering van legale gezagssystemen[259] in aanmerking nemen, dan is het duidelijk dat de zeventiende- en achttiende-eeuwse Friese oligarchische bestuurspraktijk, waarvan het hof deel uitmaakte, niet in dat keurslijf kan worden geperst. Zeker was het bestuur georganiseerd op basis van continuïteit, maar politieke schokken zoals in 1578, 1672, 1748 en 1795 brachten min of meer diepe cesuren aan. Dat de totale bestuurstaak was verdeeld in functioneel gescheiden deeltaken (ambten) die elk met het vereiste gezag en de benodigde sancties waren uitgerust, gold in Friesland - evenals elders in de Republiek - natuurlijk maar *grosso modo*. Dat de ambtenindeling niet bepaald functioneel werkte, leren tal van voorbeelden die als 'uitwassen' te boek staan[260]. En dat geldt ook

256. De antwoorden op de betreffende aanschrijving, dd. 16 augustus 1810, nr 46 zijn - wat betreft Friesland ondergebracht in een mooi tableau - te vinden in ARA, arch. ministerie justitie en politie, nrs. 330-332 (i.c. 331).
257. Vergelijk bijvoorbeeld ARA (als voren) nrs 335-345; ARA, nationaal gerechtshof, nrs 185 en 186; RAF, Hof L, 12, fol. 137v-142 (missive over de organisatie van het justitiewezen, dd. 6 juli 1809 - dus vlak na de invoering van het Crimineel Wetboek en het Wetboek Napoleon, op 1 februari en 1 mei - ter begeleiding van een (ontbrekende) lijst van crimineel gestraften); BRF nrs. 1609-1614.
258. Missive van het hof, dd. 8 april 1807 (Hof L, 12, fol. 87-90) naar aanleiding van besluit van de minister van financien, dd. 17 maart.
259. Zie samenvatting bij Albrow, *Bureaucratie* (hierboven noot 1) 42-43.
260. Vergelijk Guibal, Democratie en oligarchie, *passim*.

voor de andere kenmerken die idealiter aan te wijzen zijn, maar in de praktijk niet bestonden: de middelen van de organisatie waren zeker niet duidelijk gescheiden van die van de leden ervan als privépersoon. De bekleder van een ambt kon daarop formeel inderdaad geen eigendomsrechten laten gelden; in de praktijk was dat echter wel het geval.

De kenmerken van een rationele bureaucratie, zoals Weber die formuleerde, bezat het Friese hof niet, evenmin trouwens als enige andere bureau-administratie tijdens het *ancien régime*. Webers ideaaltypering van een ambtelijk apparaat in zijn meest rationele vorm was immers gebaseerd op de juistheid van zijn vooronderstellingen over gezag en legitimiteit. Toch kan misschien, op grond van mijn analyse, gesteld worden dat het Friese hof in de achttiende eeuw - en waarschijnlijk ook andere hoven, zoals dat in Holland - meer aan Webers kenmerken voldeed dan enig ander Fries bestuurscollege - met name wat aangaat het kenmerk dat de ambtenaar zijn functie als hoofdberoep vervult[261]. Liever echter dan een a-historische, mechanische exercitie te volvoeren in het bepalen van een bureaucratiseringsgraad naar Weberiaanse maatstaven - alsof het om de bepaling van een zuurgraad zou gaan - lijkt het juister met een, misschien wat vager maar soepeler, 'historisch-dynamisch' model[262] te werken, waarvan Webers criteria als vanzelf de elementen mede uitmaken. Het bovenstaande onderzoeksverslag is al grotendeels volgens die criteria geordend.

Niet alleen bestond binnen het Friese hof al vroeg een hiërarchische structuur, maar ook werden de leden ervan, van hoog tot laag, benoemd. En dat laatste volgens wettelijke regels en mede op grond van technische kwaliteiten. Patronage en ambtenverkoop en - transport doorbraken dit ideaal ten dele ten aanzien van de topambtenaren, maar de *in-service training* via het raadsheersklerkschap speelde voor de suppoosten een overheersende rol. De functionarissen waren, ook al waren sommigen in principe onafzetbaar, gebonden aan bezworen instructies en 'commissies' die hun taken regelden en afbakenden. De topfunctionarissen konden in de praktijk wel eigendomsrechten op hun ambten doen gelden, de lagere waarschijnlijk niet. Voor de (collegiale) besluitvorming bestonden geformaliseerde procedures. Er was echter niet een geformaliseerde carrièrestructuur aanwezig. Pas in het midden van de achttiende eeuw werden daarvoor enkele regels vastgesteld, die de start van de carrière bonden aan anciënniteit. De verdere carrière, door promotie, was zoals wij konden constateren, kennelijk gebaseerd op verdienste - hetgeen patronage niet uitsluit.

De hoffunctionarissen ontvingen niet alleen een vaste jaarwedde, maar daarnaast ook emolumenten; uitkeringen in natura werden in de eerste helft van de achttiende eeuw grotendeels afgeschaft. Sommige topfunctionarissen moesten uit hun trac-

261. Albrow, *Bureaucratie*, 43-44.
262. Deze omschrijving neem ik gaarne over van dr. M.G. Buist.

tement het salaris van hun ondergeschikten aanvullen. Van pensioenrechten is geen sprake. De ambtenaren bleven in dienst zolang hun gezondheid en animo dat toelieten. In de koopsommen voor ambten of in de gelegaliseerde recognities bij resignatie kan tevens een element van oudedagsvoorziening worden gezien. Hoffunctionarissen namen hun ambt waar op contractbasis. Zij konden vrijwillig ontslag nemen, maar niet willekeurig worden ontslagen - dit lijkt men althans stilzwijgend als gewoonte te hebben aangenomen. De suppoosten van den hove zijn aan disciplinaire maatregelen van het hof onderworpen. Van gelijkheid voor de wet is zelfs nominaal geen sprake; men erkende standsverschil en daaruit voortvloeiende ongelijke behandeling. Van uniforme controle binnen het apparaat van het hof heb ik geen spoor gevonden. Een disciplinair systeem was slechts impliciet, niet formeel, aanwezig, zoals de genomen tuchtmaatregelen aantonen.

De dynamiek in het bureaucratiseringsproces kan het best worden aangetoond aan de hand van politiek onrustige perioden. De woelingen van 1672 en 1748 hebben voor het hof uiteindelijk weinig verstrekkende gevolgen gehad. Zoveel te meer echter de veranderingen na 1795, wanneer de nieuwe machthebbers voortdurend pogen het hof naar hun hand te zetten, zijn criminele jurisdictie te beperken en zijn gedragslijn te dicteren. De veranderingen in de localisering van de politieke macht reflecteren zich in de regie van de criminele rechtspraak. Dat gold niet alleen in de jaren 1795 tot 1798, maar ook heel sterk in de periode sinds 1805. Het hof moet dan veel van zijn traditionele zelfstandigheid en 'souvereiniteit' prijsgeven in een proces van inbedding der regionale rechtsbedeling in een centrale en nationale bureaucratie-in-opbouw[263]. Aan het einde van dat proces stond, voorlopig, de nationale codificatie van strafrecht en strafprocedure die een einde zou maken aan vele Friese eigenheden en eigenaardigheden op dat terrein.

In dit opstel ben ik uitgegaan van een overheidscollege en zijn bijdrage tot de sociale controle. In Friesland speelde het hof ongetwijfeld een zeer vooraanstaande rol in de bestrijding van wat men als criminaliteit, deviant gedrag, beschouwde. De formeel grote greep van het hof in Leeuwarden en de, vermoedelijk, geringe rol van de nederrechters kunnen het beeld vervormen. Immers, de effectiviteit van de geschetste vorm van centralisering stond of viel met de mate van bereidheid van de nederrechters mee te werken aan arrestatie en overlevering van wetsovertreders. De nederrechters stonden dicht bij de justiciabelen; het hof stond ver (van beiden) af. Er zou een verkeerd beeld van bureaucratische efficiency en effectiviteit kunnen ontstaan, als we niet mede onderzoeken in hoeverre de lokale bevolking, zowel in perioden van rust als van politieke en sociale spanningen, bereid was mee te werken aan de uitvoering van sterk onpersoonlijke controle. Het hof voerde een ver-

263. De opeenvolgende staatsregelingen sinds 1798 geven al indicaties van de opvattingen over de (rechterlijke) ambtenaren op nationaal niveau: Sr 1798 burgerlijke en staatkundige, grondregels artt. 15 en 65, art. 50 k en m, 107, 132, 256 vv, 280, 281; Sr 1801 art. 78 enz.

bluffend intensieve en omvangrijke correspondentie met de nederrechters - hier aansporend, daar corrigerend of goede raad gevend ter opheldering van een geconstateerd misdrijf[264]. Deze intensieve bemoeienis, die machtig-bureaucratisch aandoet, verraadt echter tevens de afhankelijkheid van het hof van de lokale, meest niet-professionele, functionarissen. In noodgevallen moesten militairen of dienaars van de criminele justitie de boer op gestuurd worden om de loop der justitie te garanderen[265].

Ongetwijfeld zullen er op lokaal niveau, waar de criminele procedure gewoonlijk moest aanvangen, aspecten zijn blijven bestaan die bij een *face to face society* behoren - zoals bijvoorbeeld een sterke druk van de opinie van de plaatselijke gemeenschap op het vervolgingsbeleid der autoriteiten. Allicht zullen daarin gradaties aanwezig zijn geweest, naar gelang we een uithoek van het platteland of een stedelijke gemeenschap onder de loep nemen waar reeds een grotere graad van professionalisering en routinisering van het vervolgende apparaat verondersteld kan worden. Wat dat betreft zijn de verschillen met de Verenigde Staten in de achttiende eeuw evident. De daar pas in het begin van de negentiende eeuw optredende versterking van de rechten der beklaagden, rationalisering van de gerechtelijke procedures, versteviging van de regels van het bewijsrecht en systematische aanpak van de professionele training van rechters en advocaten, hebben zich, zelfs in een perifere provincie als Friesland, al veel vroeger voorgedaan. De overgang van traditionele intimiteit naar bureaucratische formaliteit was daar - zij het nooit volledig - veel eerder een feit geworden[266].

264. Zie Hof K, 1 vlg.
265. Bijvoorbeeld begin 1749 en in 1786: Hof S, 1, fol. 205-210 en 300-303.
266. De gedachte en de vergelijking zijn geïnspireerd door T.N. Ferdinand, 'American Criminal Justice: From Colonial Intimacy to Bureaucratic Formality' (ongepubliceerde paper, ingediend op de internationale conferentie georganiseerd door de Dutch Group for the Study of the History of Crime and Criminal Law, Amsterdam 16-18 mei 1977; gebundelde papers deel II).

Bijlage I

Professionele gegevens over hoffunctionarissen, 1701-1811

	aantallen		gemidd. ambtstermijn in jaren		redenen voor ontslag				
	personen	benoemingen	tot 1795	1795-1811	overlijden	vrijwillig aftreden	ontslag dimissie	ontslag wegens conflict	ontslag wegens wangedrag
raadsheren	92	100	22,5	5	22(20)	39(29)	14	11	-
procureur-generaal	11	12	12		2	5	2	1	-
griffier	10	10	13		-	9	-	-	-
substituut p-g	9	9	13		2	4	1	-	1
1e klerk	9	9	13		6	1	1	-	-
2e klerk	9	9	12		2	6	-	-	-
1e deurwaarder	11	12	10		2	7	1	-	-
deurwaarders	40	41	15,5		13	16	2	-	2
bodes	62	65	17		20	24	5	-	3
rest	onbekend		onbekend		onbekend				

Toelichting, bij kolom 1: In het getal 92 zijn begrepen 11 raadsheren die in de zeventiende eeuw waren benoemd, maar nog na 1700 fungeerden. De oudste van hen, tevens fungerend als ‘eerste en presiderende raad’, werd in 1666 benoemd. In 1700 bestond de raad uit slechts elf in plaats van twaalf leden, aangezien pas in 1701 werd voorzien in de opvolging van de in 1699 overleden Assuerus van Grovestins (voor gegevens over deze elf raadsheren zie Sickenga, *Het hof van Friesland*, 157-246, nrs. LI, LIX, LXIII, LXVI, LXVII, LXIX, LXX, LXXII-LXXV). Het aantal personen dat als raadsheer fungeerde is geringer dan het getal der benoemingen, omdat na 1795 enkele raadsheren die waren ontzet of vrijwillig waren afgetreden, later werden herbenoemd. Hetzelfde geldt met name voor de procureur-generaal, eerste deurwaarder, een deurwaarder en enkele bodes. Drie raadsheren die in 1795 en 1796 om politieke redenen uit hun ambt waren ontzet - Gerlacus Buma, Arent A. van Haersma en Marinus van Vierssen - werden op 19 november 1801 bij de ‘omzetting’ van het hof opnieuw benoemd. Van de raadsheren die in 1796 hun ambt neerlegden uit protest tegen het ingrijpen van de representanten in de criminele jurisdictie van het hof - waarover hierboven nader - werden er vier herbenoemd in 1798 (Petrus Gosliga en Montanus Hettema), in 1801 (Ambrosius A. van Boelens) en in 1802 (Johannes de Vries). Bovendien trad Montanus Hettema in 1801 af; het jaar daarop

werd hij herbenoemd. Het hof eindigde in 1811 met tien leden. Gerlacus Buma, die in 1807 overleed, en J.S.J.G. van Burmania Rengers die tot lid van het wetgevend lichaam was benoemd, werden niet vervangen[267].

267. Geraadpleegde bronnen: Hof C (= commissieboek, 1701-1798); *Naamrol der Edele Mogende Heeren Raden s' Hofs van Friesland, sedert de aanstelling van 't zelve in den jare 1499 tot heden; met eenige commissien, instructien en resolutien enz*. (Leeuwarden, 1742); aanvullingen daarop bij M. de Haan Hettema, 'Bijdrage tot de geschiedenis van Friesland', *Nieuwe Friesche Volksalmanak*, I, (1853) 47-62; enkele geannoteerde exemplaren van de *Naamrol*, met name die uit het bezit van de raadsheren Eduard M. van Burmania en Quirijn de Blau in Provinciale Bibliotheek Leeuwarden, signatuur 389 Hs - vergelijk ook 390 Hs en 391 Hs en in Stedelijke Bibliotheek Leeuwarden (Gemeente-archief Leeuwarden) signatuur C 125-127 en A 569, zie Visscher, *Catalogus*, 67, 193.

bij kolom 2: Het leek zinvol de ambtsperioden van de raadsheren voor en na 1795 afzonderlijk weer te geven. Hun *va-et-vient* in de laatste periode is evident. De duur van de langste ambtsperioden is in de periode voor 1795, op 61 raadsheren, 31-40 jaar: 7, 41-50 jaar: 5, 51-60 jaar: 4; nadien fungeerden, op 31 raadsheren, van 1 maand tot 2 jaar: 19.

Bijlage II

Carrièreverloop van lagere functionarissen, 1701-1811

nieuwe functie	oude functie	1e deurw./bode	1e deurw./bode/klerk rh.	1e deurw./klerk	1e deurw./klerk rh.	2e klerk/deurw.	2e klerk/deurw./bode	2e klerk/deurw./bode/klerk rh.	bode	bode/klerk	deurw./klerk	deurw./klerk rh.	onbekend
substituut procureur-generaal										1			8
substituut griffier		1	1	2	1	1	1						2
1e deurwaarder									3	2		5	1
2e klerk									1	4	1	2	1
deurwaarder									3			28	9
bode											1	32	29

Bijlage III Carrièreverloop van lagere ambtenaren, benoemd na 1701, bij het hof

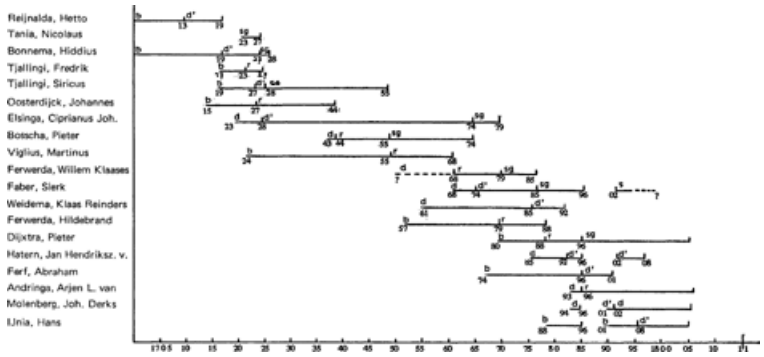

LEGENDA: b bode, d deurwaarder, d' eerste deurwaarder, r rollarius, sg substituut-griffier, s secretaris

Bijlage IV

Jaarwedden van raadsheren, ministers en suppoosten van het hof (in guldens)

	1701	1719	1803	1805 jaarwedde	1805 emolumenten van den Lande	1805 emolumenten van particulieren
raadsheer (12)	1000	1500	2200	2200	-	100[5.]
procureur-generaal	1000	1500	2200	2200	45	155[6.]
griffier	-	1200[1)]	1800[1a)]	1800[1a)]	186	764
substituut procureur-generaal	-	600[1b)]	600	600	400[7.]	-
secretaris	-	-	850	850	-	-
subst. griffier	350	350	800[2.]	800[2.]	538	85[8.]
rollarius	225	-	725	725	-	50

5. Waarbij wordt aangetekend dat de eerste en presiderende raad ongeveer *f.* 35,- meer aan emolumenten ontvangt. Voor het inventariseren van de processtukken van een overleden collega kan een raadsheer ongeveer *f.* 84,- aan emolumenten extra ontvangen. Het hof deelt bovendien mee, dat deze emolumenten in geen verhouding staan tot de kosten van comparities ten huize van de raadsheren en van hun klerken 'welke de Raden voor hunnen rekening houden, en die bij velen der Raden in huis wonen'.
6. 'Dan deze emolumenten worden geabsorbeerd door zijne benodigde schrijfbehoeftens en het onderhoud van zijn klerk'.

1a) Mits uitkerende aan de *rollarius f.* 225, -, aan de ontvanger *f.* 200, - en aan beide grossanten *f.* 280,-. Het reële jaarsalaris van de griffier lag dus op *f.* 1.095, -.

1a) Mits uitkerende aan de *rollarius f.* 225, -, aan de ontvanger *f.* 200, - en aan beide grossanten *f.* 280,-. Het reële jaarsalaris van de griffier lag dus op *f.* 1.095, -.

1) Blijkens de rekeningen van de rentmeesters der domeinen uit de jaren 1655 vlg. (Staten R, 56 e 3).

7. Dit was als maximum vastgesteld bij het 'nader' besluit van het dept. bestuur, dd. 1 augustus 1804, nr. 10 (zie BRF 302 in dato).

1b) Krachtens staatsbesluit van 15 november 1720: zie *Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden*, XVI (= *Teg. Staat Friesland*, IV (1789) 170. Zie daarbij nog de 'consideraties' dd. 11 maart en 6 mei 1758 van prinses Anna over de verzoeken tot verhoging van het tractement van de griffier en de substituut-griffier van het hof: Rijksarchief Friesland, Brieven van Friese stadhouders, rubriek VIII, nrs. 60 en 67 (inventaris Leeszaal, VII, 61 en 63.

8. Daarvan gaat een bedrag van *f.* 53,- af voor het schoonhouden van 'Secretarij en Bovenkamer' en wegens andere onkosten.

2. Inclusief een som van *f.* 50,- die hij ontving als bibliothecaris, 'wegens het opzicht over en schoonhouden van de 'Secretarij en Bovenkamer'; mits uitkerende aan de secretaris *f.* 100,-.

2. Inclusief een som van *f.* 50,- die hij ontving als bibliothecaris, 'wegens het opzicht over en schoonhouden van de 'Secretarij en Bovenkamer'; mits uitkerende aan de secretaris *f.* 100,-.

ontvanger der kanselarijgeld.	-	-	500	500	45	30
grossant (2)	-	-	415[3.]	415	-	-
1e deurwaarder	-	-	750[4.]	750	120	30
deurwaarder (6)	-	-	450	450	-	25 à 30
bode (8)	-	-	500	500	125	37[9.]
sportelmaander	-	-	250	250	20	-
vuurboeter (2)	-	-	110	110	-	-
klerken van raadsheren (12)	-	-	100	140[10.]	-	-
dienaars van de crim. justitie (8)	-	-	-	156	150[11.]	-

3. De eerste grossant kreeg *f.* 35,- extra ‘voor het schoonhouden der Griffie’.
4. Inclusief een som van *f.* 150,- die hij ontving ‘wegens het schoonmaken der Cancellarij, voor zoo verre zulks niet komt ten laste van den Substituut Griffier en den eersten Grossant’, en wegens het leveren van duinzand.
9. ‘...waaromtrent echter wel diend geremarqueerd te worden dat de Boden niets van den Lande of particulieren genieten wegens reijskosten en verteringen, maar dat dezelve alle door hunl. moeten gehoed worden uit de voors. emolumenten, zoo des winters als in den zomer’.
10. Waarvan *f.* 100,- ‘van den Lande’ voor het schrijven van kopieën van criminele procedures en *f.* 40,- voor hetzelfde in civiele zaken.
11. Zij genieten bovendien ‘woning en kleding van den Lande’.

Bijdrage tot de codificatiegeschiedenis van ons strafrecht rond het begin van de negentiende eeuw: het ontwerp-lijfstraffelijk wetboek van 1804*

O. Moorman van Kappen

> Utque antehac flagitiis, ita tunc legibus laborabatur.
> Tacitus[1].

Inleiding

Anthony Ewoud Jan Modderman (1838-1885), één van onze grote negentiende-eeuwse juristen op het gebied van het strafrecht, die wel de 'vader' van ons huidige wetboek van strafrecht (1881, ingevoerd 1886) wordt genoemd[2], karakteriseerde in zijn in 1863 verdedigde proefschrift *De hervorming onzer strafwetgeving* de op dat moment vigerende Nederlandse strafwetgeving met de volgende woorden:

> Zoo zijn wij dan, na vijftigjarige beraadslagingen, in het bezit van eene strafwetgeving, stelselloos en vol ongerijmdheden, beantwoordend noch aan de eischen van wetenschap en praktijk, noch aan de behoeften der natie, noch aan de belangen van den staat, noch aan den toestand der beschaving. Van een afzigtelijk geheel, den menschenvriend tot aanstoot, den burger tot gevaar, den vaderlander tot beschaming, voor de regtsgeleerden een bron van voortdurenden strijd[3].

Deze hartekreet van Modderman, die hem als het ware praedestineerde voor zijn latere lidmaatschap van de in 1870 ingestelde 'Staatscommissie voor de Zamenstelling van een Wetboek van Strafregt'[4], had betrekking op de toenmalige strafwetgeving en op de vele sedert het herstel van onze nationale onafhankelijkheid in

* Als voordracht gehouden op het congres van het Nederlands Historisch Genootschap, 4 en 5 november 1977, Utrecht en Amersfoort.

1. *Annales*, III, 25.
2. Voor een beknopte levensschets vergelijk *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* (NNBW) (10 dln., Leiden, 1911-1937; ongewijzigde herdruk met nieuw registerdeel Amsterdam, 1974) VIII, kol. 1158; A.G. Bosch, *Het ontstaan van het Wetboek van Strafrecht. Aantekeningen over de werkzaamheden van de Staatscommissie, in 1870 belast met de samenstelling van een ontwerp van een nieuw Wetboek van Strafrecht art. 1-91* (dissertatie Leiden, Zwolle, 1965) 68-72 (met opgave van verdere bio- en bibliografische literatuur); W.P.J. Pompe, *Geschiedenis der Nederlandse strafrechtswetenschap sinds de codificatiebeweging* (Amsterdam, 1956) 287-297.
3. A.E.J. Modderman, *De hervorming onzer strafwetgeving. Kritische beschouwing der wet van 29 juni 1854 (Staatsblad no. 102) - houdende eenige veranderingen in de straffen op misdrijven gesteld -, eerste gedeelte* (dissertatie Leiden, 's-Gravenhage, 1863) 34-35. Vergelijk de karakteristiek van A. de Pinto: 'de Code Pénal doet den Franschen wetgever zoo veel schande, als zijne burgerlijke wetten hem eer aandoen', *Handleiding tot het Burgerlijk Wetboek*, I (3e dr.; 's-Gravenhage, 1849) 14, nt. 1.
4. KB van 28 sept. 1870 no. 21.

1813 ondernomen pogingen om ter vervanging van de 'provisioneel' in december 1813 gehandhaafde *Code pénal* een nationaal strafwetboek te ontwerpen, pogingen die om uiteenlopende redenen mislukten[5]. Een nieuw geluid was het echter niet.

De gebreken van het strafrecht en de strafrechtspleging hier te lande in de achttiende eeuw

Immers, als wij even afzien van de kortstondige periode van 1 februari 1809 tot 11 december 1813, gedurende welke achtereenvolgens het *Crimineel Wetboek voor het koningrijk Holland* en de *Code pénal* van 1810 van kracht waren[6] en tijdens welke het weinig raadzaam was deze wetboeken publiekelijk te kritiseren, dan kan worden vastgesteld, dat rond het begin van de negentiende eeuw de kritiek op het toen vigerende straf- en strafprocesrecht bepaald niet voor Moddermans geciteerde invectieven onderdeed. Zo schreef in 1808 een anoniem scribent in de *Schouwburg van in- en uitlandsche Letter- en Huishoudkunde*:

> 'Wie kan het nuttig en behoorlijk achten... dat in 't criminele dezelfde misdaden in

5. Vergelijk voor de provisionele handhaving van de *Code pénal*: Souverein Besluit van 11 december 1813, *Staatsblad*, no. 10. Bij dit besluit werden overigens wel enige niet onbelangrijke wijzigingen in de *Code pénal* aangebracht, voornamelijk op het stuk van het straffenstelsel en de straftoemetingsregels. Ook werd de jury afgeschaft. Vergelijk R.J.C. Cornegoor, 'Opmerkingen over de jury in Nederland tijdens de Franse inlijving', *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis*, XXIV (1956) 196-201. Voor een beknopt overzicht van de genoemde mislukte codificatiepogingen op het gebied van het strafrecht hier te lande: Bosch, *Het ontstaan*, 35-42; G.A. van Hamel, *Inleiding tot de studie van het Nederlandsche Strafrecht* (4e dr., bewerkt door J.V. van Dijck, Haarlem-'s-Gravenhage, 1927) 78-81.
6. In de bij het zogenaamde Haags Verdrag van 16 mei 1795 aan Frankrijk afgestane, voormalig-'Staatse' gebiedsdelen (Staats-Vlaanderen, Staats-Opper-Gelre, Maastricht en de Staatse Landen van Overmaze) heeft het *Crimineel wetboek* uiteraard nooit gegolden; nog in dat zelfde jaar werd in deze alstoen bij Frankrijk ingelijfde gebieden de Franse wetgeving van toepassing. In de bij tractaat van 16 maart 1810 eerder dan de rest van het 'Koningrijk Holland' bij het Franse keizerrijk ingelijfde 'Hollandse' gebieden bezuiden de Waal - bij *Sénatus-consulte* van 24 april 1810 geconstitueerd tot de *départements cisrhénans* van de *Bouches-de-l'Escaut* en de *Bouches-du-Rhin* alsmede tot het arrondissement Breda, dat gevoegd werd bij het departement *des Deux-Nèthes* - werd de *Code pénal* van 1810 bij *Décret impérial* van 8 november 1810 met ingang van 1 januari 1811 ingevoerd (evenals trouwens de *Code d'instruction criminelle*); vergelijk C.J. Fortuyn, *Verzameling van wetten, besluiten en andere regtsbronnen van Franschen oorsprong* (3 dln.; Amsterdam, 1839-1841) I, 13-14. In de rest van het (voormalige) 'Koningrijk Holland' (benoorden de Waal), ingelijfd bij het keizerrijk bij *Décret impérial* van 9 juli 1810, werd de *Code de procédure criminelle* ingevoerd bij *Décret impérial* van 18 oktober 1810 met ingang van 1 januari 1811 (art. 114), de '*nouveau Code criminel*' -namelijk die van 1810-echter volgens *Décret impérial* van 25 november 1810 eerst op de dag van de installatie van elk *cour impériale*. Vergelijk Fortuyn, *Verzameling*, I, 12, 67. Dat van Den Haag werd op 1 maart 1811 geïnstalleerd, zodat eerst op die datum de *Code pénal* voor het ressort van dit keizerlijk gerechtshof ging gelden. Vergelijk uitvoeriger R. Feenstra, 'Enkele opmerkingen over de invoering der Franse wetgeving in Nederland (1810-1813)', *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis*, XX (1952) 344-351.

> twee naburige provinciën over en weer met dood- of minder straf gestraft werden, b.v. dat hij, die één of twee schapen gestolen had, in Holland gehangen werd, maar in Vriesland niet, terwijl enkele huisbraak in Holland doorgaans niet, maar in Vriesland aan de galg bragt; ja dat op dubbel overspel in eenige Hollandsche wetten doodstraf, in andere geldboete gesteld was? Wie kan zulk een regtspleging verdeedigen[7.]?

Zelfs als men in aanmerking neemt, dat in de eerste jaren van het 'Bataafse' tijdperk zulke felle kritiek veelal van unitaristisch gezinden afkomstig was en dat politieke motieven bij zulke kritieken veelal een hartig woordje meespraken[8.], zelfs dan moet worden toegegeven, dat de rond het begin van de negentiende eeuw hier te lande op strafrechtelijk gebied heersende toestanden bepaald niet minder discutabel, ja zelfs nog gebrekkiger en uit een oogpunt van rechtszekerheid en rechtsgelijkheid bepaald 'slechter' waren dan in 1863. Anno 1863 bestond er althans een landelijk geldende strafwetgeving, de 'vernederlandste' *Code pénal*, door tal van Nederlandse wetten gewijzigd en aangevuld[9.], en, sinds 1838, een nationaal *Wetboek van Strafvordering*[10.], toegepast door een nationaal georganiseerde rechterlijke macht volgens uniforme regels van strafprocesrecht. Maar zelfs een zodanige eenheid van materieel en formeel strafrecht bestond begin negentiende eeuw nog niet.

Nog in de achttiende eeuw - die, zo zou men kunnen zeggen, voor wat het materiële strafrecht betrof voortduurde tot 1809, voor wat het strafprocesrecht aanging tot 1811[11.] - werd het strafrecht uit een oogpunt van rechtsbedeling gekenmerkt door rechtsverscheidenheid en rechtsonzekerheid. Het eerste was op zichzelf niets bijzonders, zijnde het immers notoir, dat onder het *ancien régime* elke provincie in beginsel haar eigen recht kende. Daarbij zij aangetekend, dat die rechtsverscheidenheid zich niet beperkte tot verschillen tussen provinciën onderling. Ook binnen de provinciën zelf trof men naast het zogenaamde 'landsgemene' strafrecht een niet zelden aanzienlijke verscheidenheid van recht tussen de onderscheidene in-

7. *Schouwburg van in- en uitlandsche Letter- en Huishoudkunde*, IV (Den Haag, 1808) 346-348.
8. Voor een voorbeeld uit die jaren - de hartige kritiek op het toenmalige straf- en strafprocesrecht van de Gelderse jurist mr. H.H. Vitringa in de (eerste) constitutiecommissie van 1796, des te opmerkelijker omdat Vitringa een notoire 'federalist' was - vergelijk O. Moorman van Kappen, 'Uitwendige schets der wordingsgeschiedenis van het ontwerp-Lijfstraffelijk Wetboek 1804', *Samenwinninge. Tien opstellen over rechtsgeschiedenis geschreven ter gelegenheid van het tienjarig bestaan van het interuniversitair instituut Nederlands Centrum voor Rechtshistorische Documentatie* (Zwolle, 1977) 116-118.
9. Voor een beknopt overzicht vergelijk Van Hamel, *Inleiding*, 76-77.
10. Op 1 januari 1926 vervangen door het thans nog - zij het niet ongewijzigd - geldende *Wetboek van Strafvordering*, vastgesteld bij de wet van 15 januari 1921, S. 14.
11. Het in 1809 vastgestelde 'Wetboek op de regterlijke instellingen en regtspleging in het koningrijk Holland' werd ten gevolge van de spoedig daarop gevolgde inlijving bij Frankrijk niet meer ingevoerd. Vergelijk omtrent dit wetboek O. Moorman van Kappen, 'Een ongeschreven hoofdstuk uit de geschiedenis van onze rechterlijke organisatie', *Opstellen rond het thema rechterlijke organisatie*, *bijeengebracht ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van de faculteit der rechtsgeleerdheid van de Katholieke Universiteit Nijmegen* (Deventer, 1974) 193-213.

liggende rechtskringen aan, welke zich op strafrechtelijk gebied bepaald niet steeds beperkte tot de boetstraffelijke zaken, de lichtere strafbare feiten, die men tegenwoordig 'overtredingen' zou noemen. Ook op het stuk van de lijfstraffelijke zaken, de zwaardere delicten (de 'misdaden' oftewel *crimina*), deed die verscheidenheid zich gevoelen, al bestonden er op dit punt duidelijke graduele verschillen tussen de provinciën[12].

De genoemde rechtsonzekerheid sproot uit tweeërlei oorzaak voort. Voor zover het het 'geschreven' strafrecht betrof uit de veelal vage en weinig scherpe omschrijving der strafbare feiten in de wetgeving en de al even dikwijls even weinig scherp omschreven daartegen bedreigde straffen. Zo bepaalde het van 1721 daterende Landrecht van Tieler- en Bommelerwaarden: 'Die overspel of bloedschande begaan, zullen staan tot des Heeren Straffe'[13]. Niet alleen de strafmaat, maar ook de strafkeuze was nogal eens overgelaten aan het *arbitrium iudicis*. Daarenboven was vooral het materiële strafrecht, de aanwijzing der strafbare feiten en de daartegen bedreigde straffen betreffende, slechts ten dele in van de toenmalige overheden uitgegane plakkaten, ordonnantiën, keuren en beschreven costumen neergelegd. Ook op strafrechtelijk gebied bestond het nodige gewoonterecht, terwijl als subsidiaire rechtsbronnen in formele zin[14] meestal fungeerden het Romeinse recht - in de eerste plaats de boeken 47 en 48 van de Digesten, de zogenaamde *Libri terribiles* -, de zo dadelijk te noemen zestiende-eeuwse Criminele Ordonnanties, brokjes canoniek en zelfs 'Mozaisch' - dus bijbels - recht en ten slotte de doctrines van gezaghebbende auteurs op het gebied van het criminele recht, zoals - *still going strong* - Damhouder[15] en Antonius Matthaeus (II)[16].

Dat in het kader van een dergelijke constellatie de rechterlijke rechtsvinding in strafzaken nogal eens resulteerde in zeer divergerende en onderling contrariërende uitspraken en beslissingen in gelijksoortige zaken is niet zo verwonderlijk. Niet al-

12. Zo bestond er in Friesland op het stuk van de 'misdaden' een vrij grote mate van rechtseenheid sinds de totstandkoming van de *Statuten*, *Ordonnantiën en Costumen* van 1602 (heruitgegeven in 1723 en 1770). Aanvullend (subsidiair) gold het Romeinse recht. Deze rechtseenheid *in criminalibus* werd in hoge mate bevorderd door de concentratie van de rechtspraak inzake 'misdaden' bij het hof van Friesland. In Gelderland, waar het hof van Gelderland in de zeventiende en achttiende eeuw bemoeienis had met de totstandkoming van de zogenaamde 'gereformeerde' stad- en landrechten, waakte dit hof tegen een al te grote rechtsverscheidenheid op het gebied van het lijfstraffelijk recht. Vergelijk meer in het algemeen S.J. Fockema Andreae, *De Nederlandse staat onder de Republiek* (Verhandelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, afdeling letterkunde, nieuwe reeks LXVIII, iii; 2e dr. Amsterdam, 1962) 98-101.
13. *Landregt van Thielre- en Bommelreweerden*... (Arnhem, 1721) hfdst. xli, art. 3.
14. Dus in de zin van bronnen, waaruit algemeen in een bepaalde rechtskring verbindend recht voortvloeide.
15. J. Damhouder (1507-1581), *Praxis rerum criminalium*... (eerste editie Leuven, 1554; eerste Nederlandse bewerking Leuven, 1555).
16. Ant. Matthaeus (II) (1601-1654), *De Criminibus*, *ad Libros 47 et 48 Digestorum commentarius*... (eerste editie Utrecht, 1644).

leen konden de *verba legis* verschillend geïnterpreteerd worden - dat probleem bebestaat in de moderne rechtspraak trouwens in beginsel ook nog -, maar bij het stilzwijgen of duisterheid van het statutaire recht, het 'wettenrecht' dus (de beschreven costumen daaronder begrepen), begonnen de moeilijkheden eerst recht. Soms liet men dan het onbeschreven gewoonterecht praevaleren boven het Romeinse recht en eventuele andere subsidiaire rechtsbronnen[17], soms ook week men in zo'n geval direct uit naar het 'gemene recht', het vrij algemeen subsidiair geldende Romeinse recht[18]. En in die gevallen, waarin men een beroep deed op de opinies der rechtsgeleerde schrijvers, was de situatie niet zelden deze, dat tegenstrijdige opvattingen aan de hand van verschillende schrijvers verdedigd konden worden[19].

Trouwens, ook op het gebied van het strafprocesrecht heersten - afgezien nog van het hoe langer hoe meer controversiële instituut van de pijnbank (tortuur) - praktijken, die begrijpelijkerwijze tot onvrede aanleiding gaven, zoals de manier, waarop de baljuws en andere met de vervolging van strafzaken belaste officieren omsprongen met hun 'compositiebevoegdheid' (schikkingsbevoegdheid door afkoop van een strafvervolging), de omslachtige en gebrekkige wijze van procederen, het als maar verder oprukken van de sterk inquisitoriaal getinte zogenaamde extraordinaire strafprocedure ten koste van de ordinaire en - in het kielzog daarvan - de sterk besnoeide mogelijkheid om door appelleren redres van in eerste instantie gewezen strafvonnissen te verkrijgen, doordat de regel *confessus non appellat* zulk een appelmogelijkheid afsneed[20].

17. Een voorbeeld hiervan is te vinden in *ibidem*, Lib. XLVIII, Dig., Tit. v, cap. vii, no. 4. Bij het stilzwijgen van het Utrechtse statutaire recht omtrent de al dan niet strafbaarheid van poging tot doodslag, acht hij niet het Romeinse recht - volgens hetwelk *conatus caedis* met de doodstraf werd bestraft - van toepassing, maar de daaraan derogerende *generalis consuetudo et usus*, dus het ongeschreven inheemse costumiere recht, volgens hetwelk poging tot doodslag alleen in zeer ernstige gevallen met de dood bestraft kon worden. Des te opmerkelijker is deze opvatting van Matthaeus nu de op 5 juli 1550 door Karel V als 'erfheere' van stad, steden en landen van Utrecht vastgestelde *Costumen*, *Usantiën*, *Politiën ende Stijl van procederen der stad*, *jurisdictie ende vrijheyd van Utrecht* - waarvan de artt. 40 en 43 handelden over respectievelijk doodslag en moord, daarbij inderdaad niets vermeldende over poging tot doodslag of moord - aan het slot onder meer bepaalden, 'dat men in allen saken ende stucken, niet begrepen ende verklaert in dese onse voorsz. ordonnantie, sal procederen en hem reguleren conforme en naer dispositie van 't geschreven recht', dat wil zeggen het Romeinse recht (J.v.d. Water, *Groot Placaatboek... van Utrecht*, III (Utrecht, 1729) 363.
18. Vergelijk omtrent de subsidiaire gelding van het Romeinse recht in het algemeen: J.Ph. de Monté verLoren, *Hoofdlijnen uit de ontwikkeling der rechterlijke organisatie in de Noordelijke Nederlanden tot de Bataafse omwenteling* (5e dr. bewerkt door J.E. Spruit; Deventer, 1972) 211-212 en de aldaar genoemde literatuur.
19. Voor enige saillante voorbeelden ter illustratie van het voorgaande betoog vergelijke men J.A. Fruin, 'Het recht en de rechtsbedeeling onder de Republiek der Vereenigde Nederlanden', *Verslagen en Mededeelingen der Vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het Oude Vaderlandsche Recht*, I ('s-Gravenhage, 1885) 392-394.
20. Vergelijk uitvoeriger: Fockema Andreae, *Nederlandse Staat*, 135-136; Fruin, 'Rechtsbedeeling Republiek', 398-404; W. Wedekind, 'Wielant et Damhouder et l'appel en matière criminelle. L'Adage *confessus non appellat'*, *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis*, XLIV (1976) 153-158.

Hoewel deze en andere moeilijk te loochenen gebreken van strafrecht en strafrechtspleging onder het *ancien régime* tegen en in de negentiende eeuw breed zijn uitgemeten, uiteraard vooral door voorstanders van de codificatie, moet anderzijds niet uit het oog worden verloren, dat er in de praktijk van de zeventiende- en achttiende-eeuwse strafrechtspleging ook wel degelijk willekeur-mitigerende en -prohiberende factoren werkzaam waren. Zo genoten - zeker onder bij de strafrechtspleging betrokken juristen - de in 1570 door Philips II uitgevaardigde zogenaamde *Criminele Ordonnantiën*[21.] groot gezag. De invoering ervan was weliswaar op zoveel moeilijkheden - in de eerste plaats strijd met de loffelijke en welhergebrachte costumen - gestuit, dat ze bij de pacificatie van Gent geschorst waren[22.], zodat er in later tijd in de meeste provinciën der Republiek geen eigenlijke wetskracht aan werd toegekend[23.], maar het gezag ervan was bepaald niet minder dan dat van veel geciteerde auteurs op het gebied van het strafrecht[24.]. Minder gezag werd in het algemeen toegekend aan de hier te lande niet ingevoerde maar desondanks niet onbekende 'Caroline-ordonnantie'[25.].

In de tweede plaats dient in aanmerking genomen te worden, dat, zeker in de zeventiende en achttiende eeuw, de academisch, dus Romeinsrechtelijk geschoolde juristen een forse greep hadden op de strafrechtspleging. Niet alleen bemanden zij de provinciale hoven van justitie, maar ook - althans goeddeels - de grotere met

21. Respectievelijk die op de 'crimineele justitie' van 5 juli 1570 en die op de 'stijl van procedeeren in crimineele zaken' van 9 juli 1570. Tekstuitgave onder meer in A.S. de Blécourt en N. Japikse, *Klein Plakkaatboek van Nederland* (Groningen-Den Haag, 1919) 81-108. Vergelijk over deze ordonnantiën laatstelijk M. van de Vrugt, *De Criminele Ordonnantiën van 1570. Enkele beschouwingen over de eerste strafrechtcodificatie in de Nederlanden* (dissertatie Utrecht; Zutphen, 1978).
22. Vergelijk De Blécourt en Japikse, *Klein Plakkaatboek*, 114-115.
23. In Gelderland was de afkondiging ervan zelfs geschied 'onder expresse protestatie de non prejudicie der Land- en Stadrechten', bij het verdrag van Venlo (1543) gegarandeerd. Vergelijk W.A. van Spaen, *Verhandeling over de Crimineele Ordonnantie van Koning Philips in Gelderland* (Arnhem, 1794).
24. Voor wat Holland betrof, hield Bavius Voorda staande, dat de ordonnantiën in 1576 alleen maar geschorst waren 'voor zo verre zij... eenigen godsdienstdwang ademden'. B. Voorda, *De Crimineele Ordonnantiën van Koning Philips van Spanje*... (Leiden, 1792) 6 vlg. van de geannecteerde *Verhandeling over het verstand van de ordonnantie van Koning Philips*... Ook Eduard van Zurck, *Codex Batavus* (4e dr. bewerkt door P. van der Schelling; Leiden, 1764) 266 *in voce* 'Delicten' (§ 1) stelde, dat 'in de Nederlanden' volgens deze ordonnanties werd geprocedeerd, 'uitgezondert voor zo verre tegen der Landen recht, vrijheid en loflijke gewoonte en hervorming gestatueert is bij dezelve ordonnantie'. Andere Hollandse auteurs bestreden deze stelling echter.
25. De in 1532 op de rijksdag van Regensburg vastgestelde *Peinliche Gerichtsordnung* van keizer Karel V, *Constitutio Criminalis Carolina*. Tekstuitgave: *Die Peinliche Gerichtsordnung Kaiser Karls V von 1532* (uitgegeven door G. Radbruch, voltooid door A. Kaufmann; 4e dr., Stuttgart, 1975). De *Carolina* behelsde hoofdzakelijk bepalingen van strafprocesrecht; ze was bedoeld als een algemene subsidiaire straf(proces)wetgeving voor het Heilige Roomse Rijk. Ze vertoont een minder 'modern' karakter dan de speciaal voor de Nederlanden uitgevaardigde criminele ordonnantiën. Vergelijk omtrent de *Carolina*: H. Conrad, *Deutsche Rechtsgeschichte* (I, Karlsruhe, 1962; II, 1966) I, 448-450.

criminele jurisdictie in eerste aanleg beklede rechterlijke colleges, zoals de schepenbanken van grotere steden en 'hoge banken' ten plattelande, zo niet als lid van het college dan toch wel als griffier. En voor zover dat niet het geval was, bijvoorbeeld in sommige hoge heerlijkheden, oefenden zij toch grote, veelal beslissende invloed uit op de rechterlijke beslissingen vanwege de wijd verbreide praktijk van het zogenaamde 'assumeren' of 'consulteren' van juristen[26]. Niet alleen hun aller Romanistisch-juridische vorming, die een geneigdheid tot het recipiëren van Romeins recht in de hand werkte, maar ook hun gemeenschappelijke 'vakliteratuur' werkte als het ware filtrerend ten aanzien van al te extreme opvattingen. Zelfs als en voor zover hun rol het verdedigen van een 'partijdig' standpunt met zich bracht - bijvoorbeeld als advocaat in een *ordinaris* strafprocedure - dan nog moest dat standpunt op een objectief verdedigbare wijze geargumenteerd verwoord worden en het zich kunnen beroepen op zoveel mogelijk gezaghebbende auteurs was alsdan geen overbodige luxe. Treffend is in elk geval, dat uit de door De Monté verLoren ondernomen analyse van in strafrechtelijke zeventiende- en achttiende-eeuwse verhandelingen frequent geciteerde werken een tamelijk algemeen verbreide kennis blijkt van een niet gering aantal telkens weer aangehaalde 'autoriteiten'[27].

Dat zelfde onderzoek leidde De Monté verLoren overigens tot de conclusie - en ook dat was een al te arbitraire tendenzen matigende factor -, dat in die zeventiende- en achttiende-eeuwse, specifiek aan het strafrecht gewijde literatuur overwegend een gematigdheid doorklinkt, leidend tot een duidelijke 'afkeer van onnoodige strengheid en wreedheid' bij de strafrechtspleging[28]. Trouwens, ook met betrekking tot de praktijk van de strafrechtspleging in de beide genoemde eeuwen gewaagt Fockema Andreae van een 'heilzame matiging', teweeggebracht door het 'vaderlijke gezag' der magistraten *n'en déplaise à* enkele als *causes célèbres* bekend staande evidente ontsporingen, zoals het justitiële schrikbewind van een De Mepsche van Faan in het Groninger Westerkwartier[29]. De conclusie van de eerstgenoemde auteur

26. Vergelijk De Monté verLoren, *Hoofdlijnen*, 212-215.
27. Zie *Idem*, *Geschiedenis van de wetenschap van het strafrecht en strafprocesrecht in de Noordelijke Nederlanden vóór de codificatie* (Amsterdam, 1942) *passim*. Vrijwel steeds wordt Ant. Matthaeus' (II) *De Criminibus* geciteerd. Zeer veelvuldig aangehaalde schrijvers zijn onder meer Damhouder, *Praxis rerum criminalium*; S. van Leeuwen, *Paratitula juris novissimi. Dat is: een kort begrip van het Rooms-Hollands reght*... (1e dr., Leiden, 1652); *Idem*, *Censura Forensis*... (1e dr., Amsterdam, 1663); *Idem*, *Proces crimineel*... (1e dr., Leiden, 1677); J. Voet, *Commentarius ad Pandectas*... (1e dr., I, Leiden, 1698, II, Den Haag, 1704); P. Bort, 'Tractaet crimineel...', in: *Alle de wercken begrepen in ses tractaten*... (1e dr., Den Haag, 1681).
28. Zie De Monté verLoren, *Geschiedenis Strafrechtswetenschap*, 120. Onnodig op te merken, dat ook die 'gematigdheid' door terugblikkende twintigste-eeuwers gerelativeerd dient te worden. Zo gaapt hier te lande een brede kloof op het stuk van de waardering van lijfstraffen tussen de zeventiende en de achttiende eeuw enerzijds en de twintigste anderzijds.
29. Fockema Andreae, *Nederlandse Staat*, 135. Vergelijk voor een kort overzicht van het beruchte 'monsterproces' te Faan tegen tweeëntwintig van sodomie beschuldigden in 1731: J. Frima, *Het strafproces in de Ommelanden tusschen Eems en Lauwers van 1602 tot 1749* (dissertatie Groningen; Amersfoort, 1920) 401-404.

laat zich eenvoudiger verifiëren dan de stelling van de laatstgenoemde, welke door een grootschalig systematisch kwantitatief en kwalitatief onderzoek in de rechterlijke archieven zou dienen te worden geschraagd. En dat laatste is in wezen nog al te weinig geschied. Voor wat de bestraffing van landlopers uit den vreemde en andere niet tot de eigen ingezetenen behorende delinquenten met een zwervende levenswijze betrof, gaat die stelling ons inziens in elk geval niet op[30].

Een en ander betekende intussen niet, dat er in de loop van de achttiende eeuw niet ook onder de juristen, althans onder een deel van hen - aan kwantitatieve schattingen waag ik mij niet -, een steeds duidelijker onvrede rees met het bestaande straf - en strafprocesrecht, ook al waren het niet allemaal lieden als Willem Schorer (1717-1800), die poogde de vaderlandse gezapigheid met een soort schokeffect te doorbreken met zijn *Vertoog over de ongerijmdheid van het samenstel onzer hedendaagsche regtsgeleerdheid en praktijk* (Middelburg-Amsterdam, 1777). Zijn afschuw van de tortuur schildert hij in de schrilste bewoordingen:

> Ik beef die ramspoedige modderpoel van ongeregtigheid te roeren, dewijl al in den aanbeginne een natuur verkragtend wangedrogt, ten verderve bijwijlen van onschuldigen in de hel uitgebroeid en door een eerloos tyran uit dien heillozen zwavelkolk opgebaggert, zig aan mij opdoet: ik meen een vervloekte tortuur of pijnbank[31].

Zeker in de achttiende eeuw vormden de pijnbank[32], de rechtmatigheid van de doodstraf[33] en de veelal gebrekkig geregelde en nòg gebrekkiger gepraktiseerde *extraordinaris*-strafprocedure ook onder juristen steeds meer omstreden *topics*. Aan het laatstgenoemde euvel poogden sommige staten - met weinig resultaat overigens - iets 'te doen'[34]; op het stuk van de beide eerder genoemde gebeurde er helemaal

30. Vergelijk O. Moorman van Kappen, 'Histoire des Tsiganes aux Pays-Bas. L'évolution du statut des 'Pains' ou 'Egyptiens' dans les Pays-Bas du Nord (1420-±1750)', *Acta Historiae Neerlandica*, III (Leiden, 1968) 160-188.
31. Schorer, *Vertoog*, 95.
32. Al in 1702 verscheen te 's-Gravenhage een Nederlandse vertaling van A. Nicholas' *Si la torture...* (Amsterdam, 1681) onder de titel *Onderzoek uit zeedelessen en regtsgronden of de pijnbank een seker middel is om geheime misdaden waar te maken*. De auteur, president van het parlement van Dyon (1622-1695), betoonde zich - lang voor Beccaria en Voltaire - een tegenstander van de pijnbank. Nog oudere bestrijders van de pijnbank waren hier te lande onder meer de bekende Arnhemse geneesheer Johannes Wier (1515-1588), die fel ten strijde trok tegen occultisme, heksengeloof, heksenprocessen en... de tortuur-vergelijk J.J. Cobben, *De opvattingen van Johannes Wier over bezetenheid*, *hekserij en magie* (dissertatie VU; Assen, 1960) en Daniël Jonktijs, *De pijnbank wedersproken en bematigt* (Rotterdam, 1651).
33. Vergelijk E. Landsberg, *Geschichte der Deutschen Rechtswissenschaft* (Dritter Abtheilung, Erster Halbband, Text und Noten; München-Leipzig, 1898, ongewijzigde herdruk Aalen, 1957) (416: 'Unter allen solchen kriminalistischen Lieblingsfragen der Aufklärung behauptet seit Beccaria's Anregung unbedingt den Vorrang der Streit um die Todesstrafe).
34. Vergelijk met betrekking tot dergelijke - vruchteloze - strevingen in Holland: J.M. Kemper, *Crimineel Wetboek voor het Koningrijk Holland. Met eene inleiding en aanmerkingen*, I (niet verder verschenen, Amsterdam, 1809) 72-80, alsmede de anonieme en titelloze bijdrage in de *Algemeene Konst- en Letterbode voor het jaar 1805* (Haarlem, 1805) 202-203. Voorts J.W. Bosch, 'Korte aantekeningen over de uitwendige geschiedenis der Hollandse hervormingsplannen van het strafproces in de XVIIIe eeuw', *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis*, XXI (1953) 59 vlg.

niets[35]. Die onvrede van althans een aantal juristen[36] met het bestaande strafrecht sproot niet alleen voort uit eigen praktijkervaringen, maar werd tevens gevoed door buitenlandse invloeden, waarbij niet alleen te denken valt aan die van de zogenaamde Verlichting in het algemeen, maar ook aan de belangrijke en innoverende ontwikkelingen, die zich elders in Europa in die eeuw manifesteerden.

Over de invloed ook hier te lande van Cesare Beccaria's (1738-1794) *Dei delitti e delle pene* (1764), waarvan in 1768 te Amsterdam een op de Franse vertaling van Morellet gebaseerde Nederlandse vertaling verscheen[37], is reeds zoveel geschreven[38], dat niet in nodeloze herhalingen behoeft te worden vervallen. Zijn invloed hier te lande op een niet gering aantal vooruitstrevende intellectuelen - juristen èn niet-juristen - is onmiskenbaar geweest, al veranderde er feitelijk voorshands niets[39].

De invloed van de verlichting op strafrechtswetenschap en strafwetgeving buitenslands

Maar Beccaria was bepaald niet de enige Italiaanse 'criminalist' die in die tijd van zich deed spreken, ook al kan in het bijzonder zijn werk niet alleen in Italië, maar elders - vóór alles in Frankrijk, maar eveneens in onder meer Oostenrijk, Duitsland en Engeland - als een *tournant de l'histoire* in de evolutie van het strafrechtelijke denken beschouwd worden. In de tweede helft van de achttiende eeuw kende Italië een grote opbloei van de strafrechtswetenschap, waarvan de invloed een onmiskenbaar transalpijns karakter aannam[40]. 'Penalisten' als Romagnosi,

35. Vergelijk Cesare Beccaria, *Over misdaden en straffen* (ingeleid, van aantekeningen voorzien en vertaald door J.M. Michiels; Antwerpen-Zwolle, 1971) 202-205.
36. Naast bestrijders van de pijnbank als Schorer, Amalry en Reinar waren er ook voorstanders (Vitringa, Calkoen, Voorda). Al even verdeeld lagen de meningen over de doodstraf, waarbij opvalt, dat niet alle tegenstanders van de tortuur tevens tegenstanders van de doodstraf waren. Ook een indeling in 'verlichte' vernieuwingsgezinden inzake pijnbank en doodstraf versus 'conservatieve' voorstanders van handhaving dezer instituten blijkt moeilijk te maken. Vergelijk De Monté verLoren, *Geschiedenis Strafrechtswetenschap*, 119.
37. *Verhandeling over de misdaaden en straffen*... De anonieme vertaler was wellicht Abraham Perrenot. Vergelijk W.H. Nagel, 'Beccaria en Calkoen', *Tijdschrift voor Strafrecht*, LXXVII (1968) 73, nt. 15.
38. Laatstelijk door Michiels in zijn voortreffelijk gedocumenteerde inleiding bij de nieuwe Nederlandse vertaling van Beccaria's werk, waarnaar bij dezen zij verwezen: Cesare Beccaria, *Over misdaden en straffen*, 202-216 en 483-483 (bibliografie). Hieraan kan nog worden toegevoegd J. Allersma, 'Beccaria's debuut in Holland', *Tijdschrift voor Criminologie*, XIX (1977) 208-212.
39. Vergelijk De Monté verLoren, *Geschiedenis Strafrechtswetenschap*, 75-79.
40. Vergelijk U. Spirito, *Storia del diritto penale italiano*, *da Cesare Beccaria ai giorni nostri* (Turijn, 1932); E. Pessina, 'Il diritto penale in Italia da Cesare Beccaria fino alla promulgazione del codice penale vigente (1764-1890)', in: *Enciclopedia del diritto penale italiano*, II (Milaan, 1906) 539-768; A. Mazzacane, 'La diffusion de la doctrine des pénalistes italiens depuis le 18ième siècle', *Bulletin d'information de l'Association Internationale d'Histoire du Droit et des Institutions*, X (januari 1975) 28-30.

Pagano, Cremani, De Soria, Renazzi en Filangieri bleven ook ten noorden van de Alpen niet ongelezen. Evenals Beccaria's traktaat vielen ook hun geschriften met name in Frankrijk, in Duitsland en in Oostenrijk in intellectuele kringen in een gunstige voedingsbodem, in Frankrijk 'voorbewerkt' door vooral Montesquieu (1689-1755) en Voltaire (1694-1778), in het Duitstalige gebied door Hugo de Groots in zijn *De jure belli ac pacis* (1625) verdisconteerde strafrechtstheorie en voorts door verkondigers van rationalistisch-natuurrechtelijke denkbeelden als Samuel von Pufendorf (1632-1694), Christian Thomasius (1655-1728) en de 'school' van Christian Wolff (1679-1754)[41].

In Frankrijk sympathiseerden vooraanstaande intellectuelen als Morellet, Voltaire, Brissot de Warville, Diderot, Mirabeau, Roederer en Servan hevig met Beccaria's denkbeelden en volgens Mazzacane ontstond zelfs 'toute une école nouvelle de criminalistes'[42]. Naarmate het revolutiejaar naderde kregen zij meer en meer de wind in de zeilen.

In Oostenrijk trad vooral Joseph von Sonnenfels (1733-1817), sinds 1763 hoogleraar in de *Polizei- und Kameralwissenschaft* aan de universiteit van Wenen, als voorvechter van strafrechtshervorming, als bestrijder ook van de tortuur en de doodstraf naar voren. In Duitsland was Karl Ferdinand Hommel (1722-1781), hoogleraar te Leipzig, zijn evenknie. Hij deed onder meer een becommentarieerde Duitse vertaling van Beccaria's 'unsterbliches Werk' het licht zien[43]. En in hun kielzog volgden vele epigonen van secundaire garnituur zoals Justus Claproth, Johann Christian Ernst von Quistorp, Johann David Michaelis, Globig en Huster.

In Frankrijk resulteerden de nieuwe verlichte denkbeelden op strafrechtelijk ge-

41. Vergelijk Conrad, *Deutsche Rechtsgeschichte*, II, 436-438; uitvoeriger: O. Fischl, *Der Einflusz der Aufklärungsphilosophie auf die Entwicklung des Strafrechts*... (1913; ongewijzigde herdruk Aalen, 1973); Van Hamel, *Strafrecht*, 67-69, volgens wie 'juist in dezen tijd wegens deze belangstelling der wijsbegeerte de groote, tot heden voortgezette strijd der strafrechtstheorieën ontbrandde'. In Frankrijk was het vooral de door Voltaire gevoerde 'publiciteitscampagne' tegen het proces-Jean Calas (1671-'72) en eenige andere zogenaamde 'gerechtelijke dwalingen' in strafzaken, die de stoot gaven tot een kritische bezinning op de vigerende strafrechtspraktijk. Vergelijk Beccaria, *Over misdaden*, 253-255.
42. *Ibidem*, 227-233; Mazzacane, 'Pénalistes Italiens', 29. Vergelijk ook Jacques Godechot, *Les institutions de la France sous la révolution et l'empire* (2e dr.; Parijs, 1968) 140-141; J. van Kan, 'De verwachting des volks in 1789 ten aanzien van de codificatie', *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis*, I (1918-1919) 359-389 (in het bijzonder 383-385); *idem*, 'De rechtsgedachte der codificatie-beweging in Frankrijk voor de Revolutie', *ibidem*, 191-229.
43. Conrad, *Deutsche Rechtsgeschichte*, II, 438-440. Vergelijk uitvoeriger over Von Sonnenfels: Landsberg, *Geschichte Rechtswissenschaft*, Text, 401-404, Noten 263-264. Over Hommel *ibidem*, Text, 386-400, Noten, 253-261.

bied eerst na de revolutie in daadwerkelijke veranderingen in de wetgeving. Na de afschaffing van de pijnbank in oktober 1798[44], na de opneming van het beginsel 'geen straf zonder voorafgegane wettelijke strafbepaling' in artikel 8 van de *Déclaration des droits de l'homme et du citoyen*[45] en na een voorlopige zuivering van de strafprocedure, geregeld door de *Ordonnance criminelle* van 1670, van de ernstigste uitwassen, kwam het in de tweede helft van 1791 tot een ingrijpender herziening van het materiële en formele strafrecht. De 'eerste' *Code pénal* van 1791 droeg duidelijk een Beccariaans geïnspireerd karakter. De doodstraf bleef na heftige debatten in de *Assemblée Nationale* behouden, zij het dat men de executie ervan bij besluit van 20 maart 1792 'moderniseerde' en 'humaniseerde' door middel van een apparaat, door dr. Louis uitgevonden, maar abusievelijk naar dr. Guillotin genaamd[46]. De toenemende criminaliteit leidde tot een verscherping van de op te leggen straffen bij de wet van 25 oktober 1795, de *Code des délits et des peines* (zogenaamde Code Merlin). In april 1801 werd een commissie tot het ontwerpen van een meer definitieve strafwetgeving ingesteld, welker arbeid uiteindelijk resulteerde in de *Code d'instruction criminelle* van 1808 en de *Code pénal* van 1810, beide op 1 januari 1811 in werking getreden. Vooral de *Code pénal*, waarin de gedachte van de zogenaamde generale preventie het *Leitmotiv* vormt en waarop Jeremy Benthams utilisme van invloed is geweest, betekende een stap terug, onder meer op het stuk van het straffenstelsel en de rigide straftoemetingsregels[47].

In de Duitstalige gebieden daarentegen vonden de nieuwe denkbeelden eerder gehoor, ook bij 'verlicht' absolutistische vorsten als Jozef II en Frederik de Grote, en

44. Godechot, *Institutions*, 144 (10 okt. 1798).
45. Art. 8: La loi ne doit établir que des peines strictement et évidemment nécessaires, *et nul ne peut être puni qu'en vertu d'une loi établie et promulguée antérieurement au délit*, *et légalement appliquée* (curs. v.d. schr.). Dit later door Johann Paul Anselm von Feuerbach (1775-1833) als 'rechtsstatelijk' principe zo scherp geformuleerde legaliteitsbeginsel 'Nullum crimen, nulla poena sine [praevia] lege [poenali]', geheel en al passend in diens generaal-preventieve leer van de zogenaamde psychologische dwang, kwam ook al voor in Beccaria's tractaat (hfdst. 3) en was in de loop van de achttiende eeuw in vooral de Duitse 'verlichte' strafrechtelijke literatuur reeds gemeengoed geworden; vergelijk G.E. Mulder, 'P.J.A. Feuerbach en het Crimineel Wetboek voor het koningrijk Holland', *Uit het recht. Rechtsgeleerde opstellen aangeboden aan mr. P.J. Verdam* (Deventer, 1971) 176. Zo betoogde onder meer J. Chr. E. von Quistorp (1737-1795) in diens *Grundsätze des deutschen peinlichen Rechts* (Rostock, 1770) I § 29 in fine en § 32, dat het begrip misdaad vooronderstelt 'dasz ein Gesetz im Staate vorhanden sey, welches auf dasselbe eine Strafe setzet'. Zelfs kwam in verscheidene achttiende-eeuwse Duitse en Oostenrijkse strafwetgevingen het legaliteitsbeginsel met zoveel woorden voor, zoals in Jozef II's *Allgemeines Gesetzbuch über Verbrechen und derselben Bestrafung* (13 jan. 1787) (I §§1, 12/13, 19; II §§ 1 en 8), zij het meer als een norm voor de rechter dan voor de justitiabelen. Vergelijk *Allgemeines Landrecht für die Preuszischen Staaten* (1794) II. 20.9: 'Handlungen und Unterlassungen, welche nicht in den Gesetzen verboten sind, können als eigentliche Verbrechen nicht angesehen werden...'.
46. Godechot, *Institutions*, 152; A.J.M. Kunst, *Historische ontwikkeling van het recht*, I (2e dr.; Zwolle, 1969) 146, nt. 2.
47. *Ibidem*, 155.

daar kwam het sinds het midden van de achttiende eeuw tot wettelijke hervormingen, zij het dat die qua inhoud nogal eens 'achterliepen' op de ideologie. Was de in Oostenrijk in 1768 als algemeen strafwetboek ingevoerde *Constitutio criminalis Theresiana* nog van een sterk traditioneel en conserverend karakter, de tortuur en de doodstraf werden nadien in fasen afgeschaft; het voornaamste bezwaar tegen afschaffing van de doodstraf waren de kosten van de vervangende strafinrichtingen. De *Theresiana* werd in 1787 door een nieuw strafwetboek vervangen, waarin Jozef II zelf de hand had gehad[48]. In de Oostenrijkse Nederlanden strandden de Jozefinistische hervormingsstrevingen, op strafrechtelijk gebied primair gericht op afschaffing van de tortuur en de doodstraf, in 1787 op de Brabantse opstand. Deze te progressief blijkende vernieuwingen waren krachtig ondersteund en ten dele ook voorbereid door een zeer vooruitstrevend jurist, Goswin de Fierlant (1736-1804), raadsheer in en later president van de Grote Raad van Mechelen[49].

In Pruisen ten slotte kwam het onder Frederik de Grote slechts tot partiële, maar bepaald niet onbelangrijke hervormingen van het strafrecht, die later werden verwerkt in het in 1794 ingevoerde *Allgemeines Landrecht für die Preuszischen Staaten*, welke codificatie als één van Frederik de Grote's geestelijke erfenissen beschouwd kan worden[50]. Curiositeitshalve zij nog gewezen op de befaamde *Nakaz* van tsarina Catharina II, een uitvoerige, uit 1767 daterende instructie voor een Russische codificatiecommissie, die als het ware bol stond van verlichte denkbeelden, waaronder die van Beccaria en Von Sonnenfels. Deze instructie - een soort programma voor hervorming van de wetgeving - trok alom in West-Europa sterk de aandacht en werd in vele talen vertaald, onder meer in het Nederlands[51].

Het feit, dat er vooral in de Duitstalige gebieden in de tweede helft van de achttiende eeuw 'beweging' kwam in de voordien traditionalistische strafwetgeving, betekende op zijn beurt weer een stimulans voor de dientengevolge opbloeiende strafrechtswetenschap aldaar. En dat proces had weer ten gevolge, dat, vooral na het midden van de achttiende eeuw, naast Beccaria's traktaat de Duitse strafrechtelijke

48. Conrad, *Deutsche Rechtsgeschichte*, II, 426-428, 441, 443.
49. Beccaria, *Over misdaden*, 216-226, alwaar nadere literatuurverwijzingen.
50. Conrad, *Deutsche Rechtsgeschichte*, II, 444-447. De 20ste titel van het tweede deel van het *Allgemeines Landrecht* behelst echter alleen een wettelijke regeling van het materiële strafrecht voor zover op *Verbrechen* betrekking hebbend. *Vergehen* (overtredingen) bleven er buiten. Het formele strafrecht werd eerst in 1805 in de *Kriminalordnung für die Preuszischen Staaten* gecodificeerd. Enkele voorbeelden van 'verlichte' maatregelen van Frederik de Grote: in 1749 beval hij tot radbraking of verbranding veroordeelden vóór de executie van deze straffen op een voor het toeschouwende publiek niet merkbare wijze te smoren. Voorts schafte hij de zogenaamde hoerenstraffen voor ongehuwde moeders af 'damit die in Unehren schwanger gewordenen Weibsleute um so weniger Bedenken finden mögen, ihre Schwangerschaft bekannt werden zu lassen'. Ook gelastte hij een inperking van de toepassing van de bijkomende straf van eerloosverklaring (infamie) met de motivering, dat een ex-gedetineerde het toch al moeilijk genoeg had 'fernerhin sein Brot auf ehrliche Art zu verdienen'.
51. Beccaria, *Over misdaden*, 68 en uitvoeriger Kemper, *Crimineel Wetboek*, 13-18.

literatuur onder bij de strafrechtspleging betrokken juristen hier te lande aan invloed begon te winnen. In die belangstelling voor wat in de Duitse staten en in Oostenrijk op strafrechtelijk gebied gaande was deelden - *quod notandum est* - ook die Duitstalige auteurs, die nu niet bepaald van een uitgesproken 'progressieve' signatuur waren en zelfs de zeventiende-eeuwer Benedictus Carpzovius (1595-1666) met zijn sterk tegen de zestiende-eeuwse Caroline-ordonnantie aanleunende *Practica... rerum criminalium*, zij het dan in de achttiende-eeuwse becommentarieerde versies[52].

Dusdoende is het verklaarbaar dat het inleidende lijstje van strafrechtelijke literatuur, dat Johannes van der Linden (1756-1835), één van de hekkesluiters van onze oud-vaderlandse juristen, in zijn *Regtsgeleerd*, *Practicaal en Koopmans Handboek* anno 1806 aan zijn lezers presenteert, grotendeels uit Duitse strafrechtelijke literatuur van na 1750 bestaat (Böhmer[53], Meister[54], Püttmann[55], Wieland[56], Von Quistorp[57], Kleinschrod[58] en Grolman[59]). Beccaria komt er natuurlijk ook op

52. Bij voorbeeld *B. Carpzovii Practica nova imperialis Saxonica rerum criminalium cum observationibus J.S.F. Böhmeri* (3 dln.; Frankfort, 1758; 1e dr. 1635). Carpzov [ius] maakte onderscheid tussen *crimina levia*, *atrocia* en *atrocissima*, welke driedeling van strafbare feiten in de latere *Code pénal* is weer te vinden (*contraventions*, *délits* en *crimes*).
53. Johann Samuel Friedrich von Böhmer (1704-1772), die onder meer als eerste een systematisch wetenschappelijk overzicht van het materiële en formele strafrecht schreef: *Elementa jurisprudentiae criminalis* (Halle, 1774; 1e dr. 1732). Vergelijk over deze: G. Boldt, *Johann Samuel Friedrich von Böhmer und die gemeinrechtliche Strafrechtswissenschaft* (Berlijn-Leipzig, 1936).
54. Christian Friedrich Georg Meister ('den Alten', 1718-1782) schreef onder meer *Principia juris criminalis Germaniae communis* (Leipzig, 1781; 1e dr. Göttingen, 1755). Diens zoon Georg Jakob Friedrich Meister (1755-1832) publiceerde in 1789 te Göttingen een gelijknamig werk. Vergelijk over de beide Meisters: Landsberg, *Geschichte Rechtswissenschaft*, Text, 304-307, 422-423, Noten, 204-205, 273.
55. Josias Ludwig Ernst Püttmann (1730-1796) publiceerde onder meer *Elementa Juris Criminalis* (1e dr.; Leipzig, 1779) (Landsberg, *Geschichte Rechtswissenschaft*, Text, 477-479, Noten, 303-304).
56. Ernst Karl Wieland, hoogleraar in de filosofie te Leipzig, schreef onder meer *Geist der peinlichen Gesetze* (3 dln.; Leipzig, 1783) (Landsberg, *Geschichte Rechtswissenschaft*, Text, 412).
57. Johann Christian Ernst von Quistorp (1737-1795), *Grundsätze des Deutschen Peinlichen Rechts* (2 dln.; Rostock, 1792, 1e dr. Rostock-Leipzig, 1770) (Landsberg, *Geschichte Rechtswissenschaft*, Text, 408-411, Noten, 266-267).
58. Gallus Aloys Caspar Kleinschrod (1762-1824) publiceerde onder meer een *Entwurf eines peinlichen Gesetzbuches für die Kurpfalzbaierischen Staaten* (München, 1802) - waartegen P.J.A. Feuerbach zich richtte in zijn *Kritik des Kleinschrodischen Entwurfes zu einem peinlichen Gesetzbuche für die Kurpfalzbaierischen Staaten* (München, 1804) - en voordien zijn *Systematische Entwicklung der Grundbegriffe und Grundwahrheiten des peinlichen Rechts nach der Natur der Sache und der positiven Gesetzgebung* (3 dln.; Erlangen, 1794-1796). Vergelijk over deze Würzburger hoogleraar: Landsberg, *Geschichte Rechtswissenschaft*, Text, 461-465, Noten, 296-297.
59. Karl Ludwig Wilhelm Grolman (1775-1829), *Grundsätze der Kriminalrechtswissenschaft* (Gieszen, 1798). Met L.H. von Almendingen en J.P.A. Feuerbach gaf hij de *Bibliothek für die peinliche Rechtswissenschaft und Gesetzeskunde* uit (1797-1804, 3 dln.).
Vergelijk uitvoeriger over de Duitse strafrechtsliteratuur uit het verlichtingstijdperk: Conrad, *Deutsche Rechtsgeschichte*, II, 454-455 s.v. 'Schrifttum'; R. von Hippel, *Deutsches Strafrecht*, I, *Allgemeine Grundlagen* (Berlijn, 1925); J.A. van Hamel, 'Strafrechtspolitiek van voor honderd jaar', *De Gids*, II (1909) 11 vlg. Uitvoeriger (incl. bio- en bibliografische gegevens): Landsberg, *Geschichte Rechtswissenschaft, passim*, alsmede noot 41.

voor, maar van de oud-vaderlandse auteurs alleen nog Antonius Matthaeus (II). De overige raadt hij zijn lezers af:

> Zij bevatten meestal eene opeenstapeling van aanmerkingen, die meer verwarren dan ophelderen en bijna allen dragen de blijken van de mindere beschaafdheid van den tijd, waarin zij schreven. Zedert men het stuk van het straffen der misdaaden meer wijsgeerig en menschkundig heeft beginnen te behandelen, heeft hetzelve eene geheel andere gedaante aangenomen...[60].

Het was aan de 'criminalisten' in de codificatiecommissie - 1798 om die 'andere gedaante' een wettelijke vorm te geven...

Beknopt overzicht van de wordingsgeschiedenis van het ontwerp-lijfstraffelijk wetboek 1804

Over de geschiedenis van de codificatiegedachte in de eerste jaren van de Bataafse Republiek, over die van de in 1798 ingestelde codificatiecommissie en over de geschiedenis van de totstandkoming van het ontwerp-Lijfstraffelijk Wetboek 1804 zal ik zeer kort zijn. Over de beide eerstgenoemde onderwerpen is in de laatste vijftien jaren het een en ander gepubliceerd[61], terwijl zeer kort geleden mijn 'Uitwendige schets der wordingsgeschiedenis van het ontwerp-Lijfstraffelijk Wetboek-1804' in druk verscheen, waarnaar bij deze zij verwezen[62].

Volstaan zij daarom met het strikt noodzakelijke[63]. Volgens artikel 28 van de 'Burgerlijke en Staatkundige Grondregels', voorafgaande aan de staatsregeling-1798, moest er binnen twee jaren een algemeen wetboek van burgerlijk-, straf- en procesrecht voor de Bataafse Republiek worden ontworpen en ingevoerd. Aan de

60. Van der Linden, *Regtsgeleerd Handboek*, lxiii-lxiv.
61. Vergelijk onder meer: J.Th. de Smidt, *Codificatie-perikelen* (inaugurele rede Leiden, 1966); J.Th. de Smidt en A.H. Huussen jr., ed., *Bronnen van de Nederlandse codificatie sinds 1798*, I, *Stukken van algemene aard. De gedrukte ontwerpen van 1804 en hun voorgeschiedenis*, *verz. door mr. H. Aa* (†) (Werken van de Ver. t. uitg. d. Bronnen v.h. Oud-Vad. Recht. 3e reeks XXII; Utrecht, 1968). Vergelijk voorts de literatuur vermeld in Moorman van Kappen, 'Uitwendige Schets', 113, nt 1 en 114, nt 7-9. Voor de oudere literatuur vergelijk N.K.F. Land, *Inleiding tot de verklaring van het Burgerlijk Wetboek* (Haarlem, 1899) 93-112; *Briefwisseling van eenige regtsgeleerden over de aanstaande Nederlandsche wetgeving* (Leiden, 1819) *passim*; S.J. Hingst, 'Geschiedenis der codificatie', *Rechtsgeleerde Bijdragen en Bijblad*, II (1886-1887) 1-132.
62. Hierin zijn tevens verwerkt de voornaamste gegevens bij Kemper, *Crimineel Wetboek*, 81-113.
63. Voor nadere bijzonderheden betreffende het navolgende (biografische gegevens betreffende de daarin genoemde juristen daaronder begrepen) vergelijk Moorman van Kappen, 'Uitwendige Schets', *passim*, aangehaald in noot 8.

totstandkoming van dit voorschrift was heel wat geharrewar tussen enerzijds unitaristen, voor wie het beginsel ‘één staat één recht’ vanzelfsprekend was, en anderzijds taai en taktisch verzet biedende federalisten voorafgegaan, alsook de instelling - in oktober 1796 - van een civiele en een strafrechtelijke codificatiecommissie. Aangezien vrijwel alle daarin benoemden voor de eer bedankten liep dit laatste op een eclatant echec uit.

Ter uitvoering van het zoëven genoemde codificatievoorschrift ging het uitvoerend bewind eind september 1798 over tot de instelling van een - eigenlijk tweede - codificatiecommissie, die van 1798, bestaande uit twaalf juristen, onder wie zes Hollanders. Deze verdeelde zich intern in een ‘civiele’ subcommissie van zeven en een ‘criminele’ subcommissie van vijf leden. Na enige personele wisselingen bestond de criminele subcommissie sinds mei 1799 uit de mrs. J. in de Betouw, W.A. de Beveren, B. Donker Curtius, C.T. Elout en H.A. Kreet. Door allerlei omstandigheden werd het eind 1799 eer deze commissie met haar werkzaamheden goed en wel van start ging. De taken werden intern verdeeld, de leden maakten hun ‘huiswerk’ hoofdzakelijk thuis en communiceerden onderling schriftelijk alsook op periodiek gehouden meerdaagse bijeenkomsten. Als primus in dit nijver werkende gezelschap ontpopte zich weldra Elout.

Er werd inderdaad hard gewerkt, want op een op 24 april 1801 gehouden bijeenkomst van de codificatiecommissie in pleno legde de criminele subcommissie een vier boeken en 952 artikelen tellend ontwerp van ‘criminele wetten’, een ontwerpcodificatie van het materiële strafrecht derhalve, aan de vergadering voor. Daarop volgde de grote domper, want aangezien de ‘civilisten’ met hun taak nog verre van gereed waren, besloot de plenaire commissie het ingeleverde ontwerp voorlopig te laten rusten. Pas in april 1803 - het enthousiasme voor een nationale codificatie was intussen, voor zover het er was geweest, aardig weggeëbd - bracht het staatsbewind verandering in deze stationaire toestand, gelastend dat de codificatiecommissie zo spoedig mogelijk het *Ontwerp-Lijfstraffelijk Wetboek* met enige annexe te codificeren materies moest inleveren met ‘postpositie’ van alle andere werkzaamheden. Toch duurde het nog tot eind maart 1804 eer de ‘civilisten’ het ontwerp van commentaar hadden voorzien en de plenaire commissie haar beraadslagingen over het ontwerp begon. Deze beraadslagingen resulteerden in een tamelijk ingrijpende omwerking van het ontwerp-1801, waarmee de heren Elout en Farjon werden belast. In september 1804 legden zij een omgewerkt ontwerp aan de commissie over, die dit na een laatste finale ‘resumtie’ op 3 oktober 1804 inleverde bij het staatsbewind. Dit college liet het *Ontwerp-Lijfstraffelijk Wetboek-1804* eind van dat jaar in gedrukte vorm verschijnen[64.] en zond het tevens ter fine van advies toe aan het na-

64. *Stukken door de commissie tot het ontwerpen van een Algemeen Burgerlyk en Lyfstraffelyk Wetboek*, *overgegeven aan het Staatsbewind der Bataafsche Republiek; bevattende de ontwerpen van eene Inleiding van het recht in het algemeen*, *het Lyfstraffelyk Wetboek en van Wetten omtrent het bewys* (Den Haag, 1804). De genoemde inleiding en de wetten omtrent het bewijs verschenen met hun wordingsgeschiedenis en annotaties in de in noot 61 genoemde bronneneditie van Aa, De Smidt en Huussen.

tionaal gerechtshof[65], zulks conform de door de staatsregeling-1801 (art. 84) voorgeschreven procedure.

Inhoudsoverzicht en karakteristiek van het ontwerp-lijfstraffelijk wetboek 1804

Het *Ontwerp-Lijfstraffelijk Wetboek-1804*, dat 968 artikelen telt, is ingedeeld in vier boeken, respectievelijk handelend 'Van misdaden en straffen in het algemeen' (boek I), 'Van misdaden tegen den staat en deszelfs leden in het algemeen' (boek II), 'Van misdaden tegen byzondere persoonen' (boek III) en 'Van misdaden van gemengden aart' (boek IV). Elk boek is ingedeeld in een aantal hoofdstukken, enkele daarvan nog weer in afdelingen. De artikelen zijn per hoofdstuk genummerd.

In het eerste boek - wat men tegenwoordig zou noemen het 'algemeen deel' van het strafwetboek - wordt een aantal strafrechtelijke voorschriften van algemene aard gegeven. Met name worden daarin een aantal algemene begrippen en beginselen gedefinieerd en geregeld, die van belang zijn voor de berechting van de in de drie volgende boeken behandelde onderscheidene misdaden en die tezamen het - wat men thans zou noemen - 'bijzonder deel' vormen. Het onderscheid tussen de in boek II en boek III geregelde 'misdaden' berust op (een bepaalde visie op) een verschil qua aard en belang van het door een gepleegde misdaad primair aangetaste rechtsgoed. Hoewel het *Ontwerp-Lijfstraffelijk Wetboek* erkent, dat 'alle misdaden het geluk van den burgerstaat stooren' (boek II, hfdst. i, art. 1), benadelen sommige misdaden de staat 'onmiddelyk', andere slechts 'middelijk'. Onmiddellijk tegen de staat gerichte misdrijven 'zijn dezulken, welke tegen den burgerstaat in het algemeen regelrecht zijn ingericht en worden dierhalven eigenlijke staatsmisdaden genoemd' (*ibidem*, art. 2). Deze zijn in boek II geregeld. Middellijk tegen de staat gerichte misdrijven zijn die,

> 'welke regelrecht tegen bijzondere persoonen zijn ingericht en den staat alleenlijk in de gevolgen benadeelen, alzoo de zekerheid en veiligheid van den staat zelv' afhangt van de zekerheid en veiligheid van deszelfs leden' (*ibidem*, art. 3).

Deze zijn geregeld in boek III. Het belang van de onmiddellijk en de middellijk tegen de staat gerichte misdaden wordt verschillend gewaardeerd, want de onmid-

65. De staatsregelingen van 1801 en 1805 maken gewag van 'Nationaal Geregtshof', de 'Constitutionele Wetten' van 1806 afwisselend van 'Hoog Nationaal Geregtshof' (artt. 71 en 73) en van 'Nationaal Geregtshof' (artt. 74-78). In de praktijk noemde dit rechterlijke college zich 'Hoog Nationaal Geregtshof'.

dellijk tegen de staat gerichte misdaden worden strafwaardiger geacht (boek I, hfdst. ii, art. 13). Het ontwerp kent overigens nog een tussenvorm tussen beide genoemde categorieën misdaden (boek IV).

Het *Ontwerp-Lijfstraffelijk Wetboek-1804* bevat overigens geenszins een ontwerpcodificatie van het *gehele* 'burgerlijke'[66] materiële strafrecht, want zogenaamde overtredingen zijn er niet in en onder begrepen[67].

In boek I worden achtereenvolgens aan de orde gesteld de misdaad in het algemeen (hfdst. i)[68], het onderscheid en de waardering der misdaden (hfdst. ii), de straffen in het algemeen (hfdst. iii)[69], de waardering en toepassing der straffen benevens derzelver evenredigheid met de misdaden (hfdst. iv), de beschuldiging en derzelver gevolgen (hfdst. v) en het ophouden en vernietigen der beschuldigingen en straffen (hfdst. vi). De beide laatstgenoemde onderwerpen behoren naar de tegenwoordige opvatting veeleer tot het strafprocesrecht, het executierecht daaronder begrepen[70].

De 'eigenlijke staatsmisdaden' zijn in het tweede boek geregeld. Onderscheiden worden enerzijds misdaden tegen 'de uitwendige veiligheid van de staat' (hfdst. ii), anderzijds die tegen 'de inwendige veiligheid, rust en orde van den staat' (hfdst.

66. In de zin van niet-militair strafrecht.
67. Vergelijk art. 6 van de wet tot arrestatie van het *Crimineel Wetboek* van 1809, d.d. 31 december 1808: 'Het Crimineel Wetboek strekt zich geenszins uit tot zoodanige kleine overtredingen, de dagelijksche policie of plaatselijke administratie betreffende, waarvan de gestelde straf eene boete van vijftig guldens of eene driedaagsche gevangenis niet te boven gaat'. J. van de Poll, *Verzameling van vaderlandsche wetten en besluiten*... (Amsterdam, 1840) 427.
68. Misdaad wordt omschreven als een 'overtreeding eener wet, welke het doen of laten van eenige daad, onder bedreiging van straf, gebiedt of verbiedt' (art. 1). Voorts komen onder meer aan de orde het verschil tussen 'boos' opzet en schuld ('schuldig pligtsverzuim') en allerlei vormen van medeplegen van een misdaad. Ook de *nulla poena*-regel wordt verwoord: 'Er bestaat geene misdaad zonder voorafgegane wet' (art. 7).
69. Straf wordt gedefinieerd als 'dat nadeel, 't welk de wet aan het bedryven van misdaden verknogt heeft, tot beveiliging van den burgerstaat' (art. 1). Alle nevenoogmerken van de straffen moeten daaraan ondergeschikt blijven (art. 2). Deze en andere het generaal-preventieve karakter van de straf op de voorgrond stellende bepalingen zouden een beïnvloeding in dezen door Feuerbachs leer kunnen doen veronderstellen. Terecht heeft Mulder ('Feuerbach', 177-178) van twijfel te dezen blijk gegeven en de veronderstelling geuit, dat veeleer zowel Feuerbach als de 'makers van het ontwerp-1804 uit dezelfde bron hebben geput'. Inderdaad is naar ons voorlopig oordeel de invloed van Feuerbach op het *Ontwerp-Lijfstraffelijk Wetboek-1804* zeer gering geweest, zulks alleen al om redenen van chronologische aard: vóór 1804 was zijn invloed hier te lande nog nauwelijks te bespeuren. Wat de straffen betreft: het *Ontwerp-Lijfstraffelijk Wetboek* kent straffen tegen het leven, het lichaam (lijfstraffen), tegen de vrijheid (voornamelijk gevangenis- en verbanningsstraf), tegen de eer en tegen het vermogen (waaronder echter *niet* de geldboete) alsmede 'tuchtigingsstraffen' (opsluiting op water en brood en kastijding) voor 'jonge boosdoeners' (artt. 30-31). Daarnaast kent het ontwerp 'gepaste middelen van voorziening' - een soort maatregelen dus - tegen 'kwaadwilligen' en 'onzinnigen'.
70. Men bedenke evenwel, dat er anno 1804 in de Bataafse Republiek nog steeds geen uniform procesrecht gold. Vergelijk Moorman van Kappen, 'Een ongeschreven hoofdstuk', *passim*.

iii). Tot de eerste categorie behoren ‘staatsverraad’ (aan vreemde mogendheden)[71.] en ‘staatsschennis’[72.]. De eerstbedoelde subcategorie wordt met een ‘vijandig oogmerk’ tegen de staat gepleegd, bij de tweede ontbreekt dit vijandig oogmerk en bestaat dit in eigenbelang, wraakzucht, lafhartigheid, vrees of zelfs ‘het vermeend belang van den staat’ (hfdst. ii, art. 37). Onder de tweede (hoofd)categorie (hfdst. iii) vallen ‘schending der regeeringsform’ (hfdst. iii, afd. i), ‘openlijk geweld’ (hfdst. iii, afd. ii), godloochening en godslastering (hfdst. iii, afd. iii)[73.]. Als eigenlijke staatsmisdrijven van geheel eigen aard worden ten slotte nog beschouwd misdaden betreffende de geldmunten van de staat (hfdst. iv) en die betreffende staatspapieren, geldswaarde hebbende (hfdst. v).

In het derde boek treft men de misdaden ‘tegen bijzondere persoonen’ aan, zoals die tegen het leven (hfdst. i) - onderscheiden in moord[74.], doodslag, manslag en tweegevecht, terwijl de vijfde afdeling handelt over ‘onstrafbare doodslag’, gedefinieerd als ‘ontoerekenbare berooving van een anders leven’[75.] -, die tegen het lichaam (hfdst. ii), zoals mishandeling, die tegen de kuisheid (hfdst. iii)[76.], die tegen de vrijheid (hfdst. iv), die tegen de eer (hfdst. v), samengevat onder het begrip ‘hoon’[77.], en ten slotte die tegen de bezittingen (hfdst. vi)[78.].

Het vierde boek handelt over ‘misdaden van gemengden aart’, die beschouwd wor-

71. Gedefinieerd als ‘die misdaad, door welke het bestaan en de onafhianglykheid van den staat, ten aanzien van andere volken met een vyandig oogmerk wordt benadeeld of in gevaar gebragt’ (hfdst. ii, art. 2).
72. Omschreven als ‘het bedryven van zoodanige daden, door welken de uitwendige veiligheid van den staat onmiddelyk, doch zonder vijandig oogmerk geschonden of in gevaar gebragt wordt’ (*ibidem*, art. 35).
73. Ook in het Pruissische *Allgemeines Landrecht* van 1794 worden *Religionsverbrechen* tot de *Staatsverbrechen* gerekend (II, 20. §§ 214 vlg). Hetzelfde beginsel werd trouwens ook in het Oostenrijkse strafwetboek van 1787 gevolgd.
74. Met als bijzondere species kindermoord en vruchtafdrijving.
75. Bk III, hfdst. i, art. 103. Het betreft hier voornamelijk gevallen van doodslag, uit noodweer begaan, welke strafuitsluitingsgrond, zonder beperking tot doodslag, in moderne strafwetboeken in het algemeen deel geregeld pleegt te worden. Als bijzonder geval van onstrafbare doodslag kent het *Ontwerp-Lijfstraffelijk Wetboek-1804* de ‘man, die eenen anderen in vleeschelyke gemeenschap met zyne vrouw en alzoo in overspel aantreft, en den overspeeler doodt’ (art. 127). Zelfs is zo'n doodslag ‘onstrafbaar’, indien deze plaatsvindt in geval van ‘naaste poging’ tot overspel, vooropgesteld dat zodanige omstandigheden aanwezig zijn, dat die zo'n naaste poging ‘ontwyffelbaar aanduiden’ (art. 128). Doodslag ‘by louter toeval’ is echter ‘onstrafbaar’ (art. 132).
76. Onderscheiden in overspel, dubbel huwelijk, bloedschande, samenwoning in onecht (concubinaat), vrouwenroof en schaking, verkrachting, ontering en ‘onnatuurlijke ontucht’, ‘welker voornaamste graad onder den naam van sodomie bekend is’.
77. Aan welk delict drukkers en boekverkopers mede schuldig geacht worden, als zij ‘eenige hoonende geschriften, prenten of teekeningen drukken, verkoopen en alzoo verspreiden’ (art. 15). Art. 14 bepaalt, dat iemand, die een ander een misdaad ten laste legt, ‘wier bestaan hy bewyst’, straffeloos is, ‘mits hy daarvan aan den bevoegden openbaren aanklager kennis geve’.
78. Onderscheiden in brandstichting, inbraak, roof, diefstal, beschadiging van waterkeringen, verduistering van (binnenlandse) grensscheidingen en het bederven en beschadigen van goederen.

den als een soort tussenvorm van onmiddellijk en middellijk tegen de staat gerichte misdaden, zoals misdaden van ambtenaren (hfdst. i), dat wil zeggen door ambtenaren *qua talis* gepleegd, meineed (hfdst. ii), valsheid en bedrog (hfdst. iii)[79.] en misdadige bankbreuk (hfdst. iv).

Het *Ontwerp-Lijfstraffelijk Wetboek-1804* wordt niet alleen gekenmerkt door een bijzondere uitvoerigheid, maar ook door zijn - zoals latere critici het hebben genoemd - 'leerstelligheid'. Zowel de algemene voorschriften als die betreffende de afzonderlijke 'misdaden' zijn niet alleen uitermate gedetailleerd, maar ook uiterst genuanceerd door een voortdurend streven alle mogelijke schakeringen, verbijzonderingen en uitzonderingen tot hun recht te laten komen, zodat aanzienlijke gedeelten van het ontwerp het karakter van een sterk deductief getint dogmatischrechtswetenschappelijk betoog aannemen[80.], dat zich primair richt tot de rechter, die de strafwet heeft toe te passen. Vele artikelen ervan zijn met andere woorden meer een soort instructienormen voor de rechter dan ge- en verbodsbepalingen voor de justitiabelen[81.].

De reden hiervan wordt duidelijk als men poogt na te gaan uit welke bronnen de samenstellers van het *Ontwerp-Lijfstraffelijk Wetboek-1804* hebben geput. Dit zijn namelijk niet primair bestaande binnen- of buitenlandse strafwetten en strafwetboeken geweest, maar wel allerlei achttiende-eeuwse geschriften van 'verlichte' auteurs op het gebied van het strafrecht met een sterk natuurrechtelijke inslag. Het zijn hun deductief-redenerende vertogen, die als het ware 'doorstralen' in het ont-

79. Valsheid wordt omschreven als 'alle zodanige daden, door welken, willens en wetens, het waare wordt verduisterd en verborgen, of ook het onwaare in de plaats van het waare gesteld en opgegeven, tot benadeeling van eens anders recht' (art. 1). Bedrog als 'het grovelyk misleiden en benadeelen van anderen, door bedriegelyke voorgevens' (art. 19).
80. Zulke typisch 'leerstellige' bepalingen zijn bijvoorbeeld Bk I, hfdst. ii, art. 1: 'Niet alle misdaden zyn voor de maatschappije even nadeelig en gevaarlyk; dezelver waardeering dierhalven is onderscheiden'. Art. 2: 'Deze onderscheiding wordt in het algemeen geregeld: I Naar den aart van de misdaad en hare uitwendige voorwerpen; II. Naar den persoon en de omstandigheden van den misdadigen'. In de artt. 3 en 4 worden de misdaden, sub I en II in art. 2 onderscheiden, dan elk weer op drie, respectievelijk vier verschillende wijzen onderverdeeld, aan elk van welke onderverdelingen dan weer een aantal artikelen gewijd worden.
81. Dat deze opvatting omtrent de inhoud van het *Ontwerp-Lijfstraffelijk Wetboek-1804* c.a. niet alleen die van het geleerde commissielid H.C. Cras (1739-1820) was, blijkt uit de mondelinge toelichting op het ontwerp, welke Donker Curtius desverzocht begin-1807 aan de staatsraad van Lodewijk Napoleon gaf, toen deze raad zich zette aan een omwerking van het *Ontwerp-Lijfstraffelijk Wetboek-1804*. Volgens hem was de codificatiecommissie-1798 ervan uitgegaan, dat het te ontwerpen wetboek een 'Rechts-wetboek' moest zijn, vóór alles geschreven voor 'denkende koppen' (wijsgeren en juristen) en niet voor 'de gemene man'. Daarom moest het een *systema juris* van wijsgerige regels en beginselen inhouden (vergelijk M.E. Kluit, *Cornelis Felix van Maanen tot het herstel der onafhankelijkheid* (Historische studies uitgegeven door het Inst. voor Geschiedenis der RU Utrecht, I; Groningen-Djakarta, 1954) 176.

werp[82]. Naast 'Duitse' auteurs als Kleinschrod[83], Meister[84], Gmelin[85] en anderen dient in dit verband toch wel in de eerste plaats Gaetano Filangieri (1752-1788) te worden genoemd, wiens *La Scienza della Legislazione* - in Franse vertaling - door de ontwerpers veelvuldig als bron van inspiratie en wijsheid werd geraadpleegd[86]. Dit verklaart tevens goeddeels de omstandigheid, dat het *Ontwerp-Lijfstraffelijk Wetboek-1804* in sterke mate van 'gejuridiseerde' zedelijke beginselen is doortrokken[87].

Uit een redactioneel oogpunt ten slotte is het van belang te wijzen op de tamelijk uniforme manier, waarop in de boeken II-IV de afzonderlijke delicten behandeld worden en welke schematisch als volgt kan worden weergegeven:

1 'Bepaling' van de misdaad (een definitie);
2 'Kenmerk' van de misdaad (onderscheidend kenmerk);
3 Wijzen waarop de misdaad bedreven kan worden;
4 Wanneer de misdaad voor volbracht gehouden dient te worden;
5 Waardering van de misdaad;
6 Straf, op de misdaad gesteld (eerst in het algemeen, dan in eventuele bijzondere gevallen);
7 Eventueel: de al dan niet strafbaarheid van poging tot de misdaad;

82. Zeer juist heeft Mulder ('Feuerbach', 178) dan ook opgemerkt, dat in vele artikelen van het *Ontwerp-Lijfstraffelijk Wetboek-1804* de zinswending 'in het algemeen' voorkomt, welke eveneens ('der Regel nach') frequent figureert in het 'Kleinschrodische Entwurf' (vergelijk nt 58). Kleinschrod wordt door de samenstellers in hun interne commentaren op hun interne voorontwerpen dan ook meermalen aangehaald.
83. Zie noot 58.
84. Zie noot 54.
85. Christian Gottlieb Gmelin (1749-1818), *Grundsätze der Gesetzgebung über Verbrechen und Strafen* (Tübingen, 1785); *Abhandlung von den besonderen Rechten der Juden in peinlichen Sachen* (Tübingen, 1786).
86. Deze Napolitaanse jurist en pedagoog van Europese vermaardheid deed zijn genoemde, van een moraliserende en rationalistisch-optimistische hervormingsgeest doortrokken hoofdwerk te Napels in de jaren 1780-1785 in zeven delen verschijnen. Het beleefde spoedig vier herdrukken; in de jaren 1786-1791 verscheen een Franse vertaling ervan in zes delen onder de titel *La Science de la Législation*. Het is vooral de tweede editie van deze Franse vertaling (Parijs, 1791-1799) die Cras, Elout en andere leden van de codificatiecommissie gebruikten. Zij putten vooral uit Livre troisième (tomes 3-5), getiteld 'Des lois criminelles'. Napoleon I koesterde eveneens een grote bewondering voor Filangieri ('Ce jeune homme, notre maître à tous'), zozeer zelfs dat Mazzacane ('Pénalistes Italiens', 30) spreekt van 'L'heure de Filangieri'. Vergelijk *Nouvelle Biographie Générale*..., Firmin Didot Frères, ed., XVII (Parijs, 1856) kol. 680-685 (herdruk Kopenhagen, 1965) en uitvoeriger: G. de Ruggiero, *Il Pensiero politico meridionale nei secoli XVIII e XIX* (Bari, 1922); U. Spirito, *Il Pensiero pedagogico di Gaetano Filangieri* (Florence, 1924); G. Touchard, 'Un publiciste italien au XVIIIe siècle: Filangieri et la Science de la Législation', *Nouvelle Revue Historique de Droit Français et Etranger*, XXV (Parijs, 1901) 744-766.
87. Vergelijk Bk I, hfdst. ii, art. 26: 'Hoe meer beweegredenen er te zaam lopen om iemand van eene misdaad te weerhouden, des te snooder is het begaan van die daad'. Art. 62: 'Over het algemeen moet by het waardeeren eener misdaad niet de uitkomst, maar de wil van den dader worden in acht genomen'.

8 Eventueel: bijkomstige voorschriften (bijvoorbeeld inzake deelneming aan het plegen van de misdaad)[88].

De 'nageschiedenis' van het ontwerp-lijfstraffelijk wetboek 1804

Heftige reacties wekte het *Ontwerp-Lijfstraffelijk Wetboek-1804* bepaald niet op. Afgezien van enkele - merendeels anonieme - tijdschriftartikelen, die in wezen niet meer behelsden dan historisch-strafrechtelijke beschouwingen en zorgvuldig zo neutraal mogelijk gehouden inhoudsoverzichten gaven[89], bleef het opmerkelijk stil en nam men - ook in juridische kringen - in afwachting van het advies van het nationaal gerechtshof en een nadere standpuntbepaling van de koning een voorzichtige terughoudendheid in acht[90]. Dat advies kwam uiteindelijk pas eind oktober 1806 af en werd uitgebracht aan koning Lodewijk Napoleon. De teneur ervan was tamelijk negatief. Afgezien nog daarvan, dat het hof een invoering van dit strafwetboek los van de destijds beraamde codificatie van het burgerlijk recht uiterst bezwaarlijk achtte, was de voornaamste kritiek het te leerstellige karakter van het ontwerp. De commissie had een wetboek met 'stellige wetten' moeten ontwerpen 'en geenszins eene opgave en ontwikkeling van wijsgerige of regtsgeleerde grondbeginselen, bepalingen en verdeelingen, over welke in de scholen der geleerden wordt gehandeld'. Die konden geen 'onderwerp van wetgeving... uitmaken'. De voornaamste bijkomende algemene bezwaren waren het ontbreken van bepalingen betreffende buitenslands door eigen ingezetenen gepleegde misdrijven en betreffende buitenslands misdreven hebbende en vervolgens naar dit koninkrijk uitgeweken vreemdelingen, het ontbreken van de geldboete onder de straffen en van bepalingen betreffende recidive. Een lijst van artikelsgewijze kritiek was bijgevoegd[91].

88. Dit 'redactiemodel' werd door de criminele subommissie van de codificatiecommissie-1798 in het najaar van 1800 op initiatief van Donker Curtius aanvaard. Vergelijk Moorman van Kappen, 'Uitwendige Schets', 128.
89. Zo onder meer *Algemeene Konst- en Letter-Bode voor het jaar 1805* (Haarlem, 1805) I, 198-214 en 215-224. De veronderstelling is geuit, dat de anonieme auteur van deze bijdrage de Amsterdamse hoogleraar H.C. Cras was (vergelijk *Regtsgeleerd Magazijn van Prof. Gratama* (Groningen, 1809) 136).
90. Hierover beklaagt zich wat later een anoniem scribent in de *Schouwburg van in- en uitlandsche Letter- en Huishoudkunde* (1808) 360 als volgt: 'En het is te verwonderen, te bejammeren en als gebrek van belangstelling of van vrijmoedigheid, of van beide, te laken, dat, ondanks de van goeder hand gedane uitnoodiging' - namelijk die door de auteur van het in de vorige noot genoemde artikel - 'de Nederlandsche regtsgeleerden achterlijk gebleven zijn met hunne tegenbedenkingen in 't licht te geven. Hoe veel meer wetenschappelijke en staatsburgerlijke gemeengeest leeft er dan in Frankrijk en vooral in Duitschland'! Vermoedelijk was deze auteur de Franeker hoogleraar H.W. Tydeman (1778-1863). Vergelijk Mulder, 'Feuerbach', 184, nt 11.
91. Gedeeltelijk gepubliceerd in De Smidt en Huussen jr, ed., *Nederlandse codificatie*, I, 549-559. In weerwil van de algemeen luidende titel behelst deze uitgave niet de tekst van het *Ontwerp-Lijfstraffelijk Wetboek-1804* (*OLW-1804*).

Zonder twijfel was het te uitvoerige, te detaillistische en te leerstellige karakter van het *Ontwerp-Lijfstraffelijk Wetboek-1804* het voornaamste punt van kritiek[92]. De overige bezwaren waren immers in beginsel niet zo heel moeilijk te ondervangen geweest. De geleerde Amsterdamse hoogleraar Hendrik Constantijn Cras, die zich als lid van de civiele subcommissie van de codificatiecommissie had beijverd om het Ontwerp-Lijfstraffelijk Wetboek-1801 uitvoerig van commentaar te voorzien, zo uitvoerig zelfs, dat hij in zijn eentje het werk van de criminele subcommissie nog eens overdeed en bepaald niet 'dunnetjes', reageerde scherp, zij het niet publiek, op het advies van het hoog nationaal gerechtshof. Zo heel verwonderlijk was dat niet, want het waren bepaald niet in de laatste plaats zijn geleerde commentaren geweest, die de omwerking en uitbreiding van het *Ontwerp-Lijfstraffelijk Wetboek-1801* nodig hadden gemaakt. Volgens hem was mr. J.E. Reuvens, de president van het hoog nationaal gerechtshof, de *auctor intellectualis* geweest van de geleverde kritiek. In zijn anti-kritiek noteert hij ergens geïrriteerd: 'Men bespeurt overal klaar de vittenden geest van R'. Terecht heeft De Smidt mijns inziens verondersteld, dat de inmiddels tot stand gebrachte *Code civil* (1804) met zijn beknoptheid en heldere stijl op de kritiek van het hoog nationaal gerechtshof van invloed is geweest[93]. Daaruit - evenals trouwens uit de toen vigerende *Code pénal* van 1791-1795 - sprak een geheel andere stijl van wetgeving...

Op last van de koning is de staatsraad in 1807 nog bezig geweest met het beproeven van een omwerking van het *Ontwerp-Lijfstraffelijk Wetboek-1804*. Naast de officiële notulen zijn vooral de particuliere aantekeningen van C.F. van Maanen, die als 'deskundige' de beraadslagingen bijwoonde, een belangrijke kenbron met betrekking tot dit gezwoeg, omdat zij in tegenstelling tot de officiële notulen niet 'gekuist' en gedepersonifieerd zijn. In welke richting men arbeidde laat zich wel raden: om de haverklap tekent hij bij de successieve artikelen het woord 'uitlaten' aan[94]... Toch bleek die omwerking een onbegonnen zaak: de nagestreefde ingrijpende besnoeiingen leidden tot zulke systematische en redactionele problemen, dat men, tot en met het begin van het derde boek gevorderd, tot de conclusie kwam, dat een nieuwe opzet van het geheel noodzakelijk was. Het concipiëren van een nieuw

92. Mulder (Feuerbach, 179) typeerde de hierachter schuil gaande collisie van opvattingen omtrent doel en inhoud van een codificatie zeer juist als 'de tegenstelling tussen het natuurrecht van de achttiende en het legalisme van de negentiende eeuw'.
93. De Smidt, *Codificatie-perikelen*, 12. Vergelijk de anonieme auteur van 'Eenige berigten nopens de nieuwste Fransche en Hollandsche burgerlijke wetten', *Schouwburg van in- en uitlandsche Letter- en Huishoudkunde* (1808) 358, nt 1: 'Het Fransch project de code Criminel lezende en met het Bataafsche vergelijkende, moeten wij in het eerste... ook doorgaans de beknoptheid... en duidelijkheid bewonderen'. Bedoeld is het van 1804 daterende (voor)ontwerp van de latere *Code pénal*.
94. Vergelijk Kluit, *Van Maanen*, 170. Op de eerste van de reeks zittingen, waarop de staatsraad het *OLW-1804* ter omwerking in behandeling nam, dd. 14 febr. 1807 had koning Lodewijk Napoleon zelf verklaard, dat uit het ontwerp alle 'leerstellige en wijsgerige principes of artikelen' geschrapt moesten worden.

ontwerp werd de taak van een nieuwe driemanscommissie, bestaande uit - *ce qui casse paye* - Reuvens als voorzitter, Elout en Van Musschenbroek. Hun ontwerp resulteerde - na nieuwe intensieve besprekingen in de staatsraad, menigmaal onder leiding van de koning zelf[95.] - tot het *Crimineel Wetboek voor het koningrijk* Holland van 1809, ons eerste nationale strafwetboek.

Gezien het voorgaande zou men denken, dat er een brede kloof zou gapen tussen het *Ontwerp-Lijfstraffelijk Wetboek-1804* en het *Crimineel Wetboek van 1809*. Daarop is mijns inziens toch wel wat af te dingen. Het is in zoverre juist, dat het wetboek-1809 (394 artikelen) veel beknopter is dan het *Ontwerp-Lijfstraffelijk Wetboek-1804* (968 artikelen) en dat die beknoptheid vooral is bereikt door het elimineren van allerlei typisch 'leerstellige' bepalingen. Het wetboek-1809 ademt inderdaad een geheel andere geest, is wars van bespiegelende, theoretiserende en moraliserende elementen. Het - wat men tegenwoordig zou noemen - algemene deel beslaat 61 tamelijk beknopte artikelen[96.], terwijl het *Ontwerp-Lijfstraffelijk Wetboek-1804* daarvoor 320 artikelen nodig heeft, die daarenboven goeddeels het karakter dragen van een soort 'instructienormen' voor de rechter, zij het in een niet te verstouwen overmaat.

Het is ook juist voor wat de systematiek, de indeling van beide wetboeken betreft. Het is ten slotte ook nog juist - ofschoon in iets mindere mate - voor wat de inhoud van de algemene gedeelten van beide betreft[97.]. Maar wanneer men de bepalingen betreffende de bijzondere delicten, dus die betreffende moord, doodslag, diefstal enz. vergelijkenderwijze beziet, dan stuit men nogal eens op frapperende overeenkomsten, ook al vat het *wetboek-1809* vaak in één artikel samen wat het *Ontwerp-Lijfstraffelijk Wetboek-1804* in een reeks artikelen decreteert. Naar mijn voorlopige indruk heeft de commissie-Reuvens al met al toch nog heel wat verflenste bloempjes uit het *Ontwerp-Lijfstraffelijk Wetboek-1804* geplukt[98.].

95. Vergelijk over deze beraadslagingen Kluit, *Van Maanen*, 213-219; W.C. van Binsbergen, *Algemeen karakter van het Crimineel Wetboek voor het Koningrijk Holland* (dissertatie Utrecht; Utrecht, 1949) *passim*. Uitvoeriger: *Précis des Discussions et des Déliberations du Conseil d'Etat sur le Code Criminel*, *traduit de l'original Hollandais* (Amsterdam, 1810) met vele drukfeilen).

96. Formeel beschouwd kent het *Crimineel Wetboek* geen 'algemeen deel', daar het in dertig doorlopende titels - merendeels onderverdeeld in hoofdstukken - is ingedeeld. Materieel beschouwd vormen echter de drie eerste titels, voorschriften van algemene aard behelzend, wel degelijk een algemeen deel, zij het redactioneel niet als zodanig gepresenteerd. De overige titels hebben telkens op een bepaalde categorie 'misdaden' betrekking, behoudens de beide laatste, die naar tegenwoordige maatstaven een strafprocessueel karakter dragen.

97. De definities van 'misdaad' in het *OLW-1804* (Bk I, hfdst. i, art. 1) en in het *Crim. Wetb.* (art. 9) komen evenwel vrijwel overeen. Evenzo komen *OLW-1804*, Bk I, hfdst. i, artt. 7-9 in hoge mate overeen met het - veel geserreerder geredigeerde - art. 12 *Crim. Wetb.* Vergelijk ook Bk I, hfdst. i, art. 52 *OLW-1804* met art. 16 *Crim. Wetb.* Zo zijn nog heel wat voorbeelden meer te noemen.

98. Vergelijk bijvoorbeeld Bk III, hfdst. i, art. 5 j^{o} 8 *OLW-1804* met art. 97 *Crim. Wetb.*; Bk III, hfdst. i, artt. 27-28 *OLW-1804* met art. 102 *Crim. Wetb.*; Bk III, hfdst. i, art. 34 *OLW-1804* met art. 106 *Crim. Wetb.*; Bk III, hfdst. i, artt. 43-44 *OLW-1804* met art. 113 *Crim. Wetb.* enz. enz.

De invloed van het *Ontwerp-Lijfstraffelijk Wetboek-1804* op het huidige, van 1881 daterende *Wetboek van Strafrecht* is te verwaarlozen. De staatscommissie-1870 heeft het bij mijn weten niet geraadpleegd en op het stuk van de zogenaamde 'kleurloze' opzet, één van de zeer weinige elementen die ons *Wetboek van Strafrecht* ontleende aan het wetboek van 1809, verschilde het *Ontwerp-Lijfstraffelijk Wetboek-1804* nu juist van het *Crimineel Wetboek*[99].

Het belang van het ontwerp-lijfstraffelijk wetboek-1804

Waarom dan toch aandacht te besteden aan dit schijnbaar 'verouderde' ontwerp? Vooreerst omdat het juist door zijn 'leerstellige' karakter zo'n uitstekend inzicht geeft in het strafrechtelijk denken van een meer dan middelmatig begaafde groep vaderlandse juristen in die veelbewogen jaren rond het begin van de negentiende eeuw. Met één been in de tradities van het nog vigerende oud-vaderlandse strafrecht staande, met het andere in de nieuwe ideeënwereld van de Verlichting en met name beïnvloed door nieuwe strafrechtelijke denkbeelden van Italiaans-Duitse herkomst, zagen zij zich, nog juist vóór de Franse wetgeving op civiel- en strafrechtelijk gebied ten onzent overheersend werd, voor de opgave gesteld om zonder precedent hier te lande[100] een nationaal strafwetboek te ontwerpen voor de nieuwe Bataafse eenheidsstaat, waarin nog steeds verscheidenheid van strafrecht heerste.

Van Rousseau stamt de uitspraak: 'Il faudroit etre Dieu pour donner des loix aux hommes'. Welnu, goden waren zij niet, wel kinderen van hun tijd. Hetgeen zich weerspiegelt niet alleen in hun ontwerp zelf, maar veel meer nog in het overvloedige bronnenmateriaal, dat zij uit het stadium van hun preparatoire werkzaamheden nalieten. Juist die onverbloemde interne stukken wekken hun wetsteksten tot leven, geven inzicht in de achtergronden en motieven daarvan, waarbij naast de meer technisch-juridische aspecten ook allerlei praejuridische factoren aan de dag treden zoals godsdienstige, morele en maatschappelijke opvattingen en inzichten. Juist dat laatste zal, naar ik hoop, de toekomstige bronnenuitgave van het *Ontwerp-Lijfstraffelijk Wetboek-1804* voor een ruimere kring historici dan alleen rechtshistorici van belang doen zijn[101].

99. Vergelijk Bosch, *Ontstaan Wetboek van Strafrecht*, 82. Vergelijk Bk I, hfdst. i, art. 4 *OLW-1804* (Boos opzet is hier de wil om te misdoen) en art. 11 *Crim. Wetb.* (Opzet is de wil om te doen of te laten die daden, welke bij de wet verboden of geboden zijn).
100. De criminele ordonnantiën van 1570 hadden immers voornamelijk op het formele strafrecht en het penitentiaire recht betrekking. Die op de criminele justitie behelsde slechts betrekkelijk weinig bepalingen van materieel strafrecht.
101. Een moderne bronnenuitgave van respectievelijk het subcommissoriale *OLW-1801* (dat van de criminele subcommissie van de codificatiecommissie 1798) en het *OLW-1804* is in voorbereiding onder leiding van schrijver dezes.

Toch speelt naast dit rechts- en cultuurhistorische belang nog een ander belang mee, al zij erkend, dat dat wellicht meer de jurist dan de historicus zal kunnen aanspreken. Het strafrecht is vanouds een uiterst gevoelige en ook niet-juristen verre van onverschillig latende rechtsmaterie, juist omdat strafrechtelijke sancties zo diep ingrijpen in 's mensen vrijheid en existentie. En hoewel het strafrecht van heden in velerlei opzicht verschilt van dat van begin negentiende eeuw, bijvoorbeeld op het stuk van de straffen[102.], zijn er daarnaast toch ook duidelijke overeenkomsten, bestaat er een grote mate van continuïteit. Niet alleen op het stuk van wat men de 'klassieke' delicten zou kunnen noemen (moord, doodslag, diefstal, oplichting, bepaalde zedendelicten en - niet te vergeten - de vandaag de dag weer actuele misdrijven tegen de openbare orde en de algemene veiligheid), maar ook op dat van de algemene beginselen. Het adaequaat formuleren van begrippen als opzet, schuld, poging of uitlokking is nu een even moeilijke opgave als toen. En juist in een tijd, waarin ook het strafrecht aan kritiek onderhevig en sterk in beweging is, kan het uitvoerige en leerstellige *Ontwerp-Lijfstraffelijk Wetboek-1804*, gepresenteerd in een vorm die de wordingsgeschiedenis van de afzonderlijke bepalingen en alzo alle eraan ten grondslag liggende overwegingen zo compleet mogelijk laat zien, ertoe bijdragen, dat wij ons huidige *Wetboek van Strafrecht* nóg kritischer gaan bezien[103.].

Zo beschouwd kunnen juist die elementen, die het *Ontwerp-Lijfstraffelijk Wetboek-1804* destijds deden sneven, de uitvoerigheid en de leerstelligheid ervan, vandaag de dag voor een nadere kritische bezinning op ons positieve en dusdoende op een toekomstig 'beter' strafrecht bevorderlijk zijn.

102. *Niet* op dat van de rechterlijke straftoemeting. Vergelijk G.E. Mulder, *Rechtdoen en rechtspraak* (inaug. rede KU Nijmegen; Deventer, 1973) 17: 'Op het punt van straftoemeting zijn wij functioneel gezien weinig verder dan het punt, dat Bentham in 1780 bereikte'.

103. Vergelijk *ibidem*, 20-11: 'Het strafrecht maakt een kritieke periode door. Ik acht het de taak van de docenten om de huidige ontwikkeling kritisch te begeleiden. Die begeleiding bestaat niet in het stukslaan van bestaande structuren en het bouwen van luchtkastelen die de medemenselijkheid nog meer dan nu in de kou zetten. Het lijkt mij noodzakelijk om alle dingen, niet alleen de bestaande, maar ook de toekomstige te toetsen en zo voorzichtig aan het beter strafrecht te werken, Ons inziens kunnen in het kader van dat toetsingsproces óók de kritische reflecties van Elout, Donker Curtius, Cras en andere leden van de codificatiecommissie op allerlei nog steeds actuele en actueel blijvende vraagstukken van strafrechtelijke aard waardevolle gezichtspunten opleveren'.

De criminaliteit te Antwerpen in de achttiende eeuw*

L.Th. Maes

In september 1975 is met studenten van de derde licentie van het departement rechten van de bovenbouw van de universiteit Antwerpen (UIA) een project gestart dat het formeel en materieel strafrecht, de criminaliteit en de geschiedenis van de misdaad in de stad Antwerpen (*intra muros*) in de achttiende eeuw onderzoekt.

Van 1700 tot 1713, tijdens de Spaanse successieoorlog, waren de Zuidelijke Nederlanden en dus ook Antwerpen bezet door vreemde legers - Spaanse, Oostenrijkse, Franse, Noordnederlandse en Britse - en sinds het verdrag van Utrecht van 1713 maakten ze tot 1792/94 deel uit van het Habsburgse rijk. Antwerpen lag in het hertogdom Brabant en was dus bestuurlijk afhankelijk van de Soevereine Raad van Brabant te Brussel. In tegenstelling tot de middeleeuwen, de zestiende eeuw en de huidige toestand was Antwerpen geen open havenstad, vermits de Schelde sinds 1585 feitelijk en sinds 1648 *de jure* voor alle zeehandel was gesloten. Antwerpen was wel een der belangrijkste steden van de Oostenrijkse Nederlanden gebleven. In de achttiende eeuw schommelde de bevolking er rond de 50.000 inwoners: in 1700 67.132, in 1755 43.215 en in 1784 50.973. De voornaamste economische bedrijvigheid was toen de bewerking van textiel (zijde en kant) en van diamant. Niet alleen het argument dat Antwerpen een zo belangrijke stad was, maar ook het bestaan van ondersteunende rechtshistorische literatuur deed ons besluiten Antwerpen te kiezen als object voor ons onderzoek[1].

Waarom werd nu precies de achttiende eeuw gekozen? Ten dele om een zeer praktische reden. Wij werken met student-juristen en juristen en niet met getrainde historici, zodat wij hen geen documenten kunnen laten ontleden, waarvoor een paleografische vorming vereist is. Maar er is ook een meer gemotiveerde reden. In de eeuw der Verlichting, eeuw van overgang en van stroomversnelling, ziet men in Europa enerzijds een trend naar een meer humane strafrechtspraktijk, dat wil zeggen afschaffing en beperking van de foltering,

* Als voordracht gehouden op het congres van het Nederlands Historisch Genootschap, 4 en 5 november 1977, Utrecht en Amersfoort.

1. Naast de algemene werken van F.H. Mertens en K.L. Torfs, *Geschiedenis van Antwerpen* (8 dln., Antwerpen, 1845-1853); Fl. Prims, *Geschiedenis van Antwerpen* (28 dln., Brussel, 1927-1949) onder andere F. Blockmans, 'Het oude gerecht te Antwerpen', *Rechtskundig Weekblad*, XIV (Antwerpen, 1950) kol. 449-458; R. Boumans, *Het Antwerps stadsbestuur vóór en tijdens de Franse overheersing* (Brugge, 1965); J.A. Goris, 'Zeden en criminaliteit te Antwerpen in de tweede helft der XIVe eeuw', *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis*, V (1926) nr 4 en VI (1927), nr 1, ter vergelijking: M. Gotzen, De costumiere bronnen voor de studie van het Oud-Antwerpse recht', *Rechtskundig tijdschrift voor België*, (1949); C. Laenens, *Geschiedenis van het Antwerpse gerecht* (Antwerpen, 1953); *Idem*, 'De Antwerpse rechterlijke wereld vóór 1800', *De Schakel*, XIII (Antwerpen, 1958); C. Lis, *Verarmingsprocessen in Antwerpen*, *1750-1850* (Vrije Universiteit Brussel, 1975).

hervorming van het rechtswezen en invoering van het penitentiair stelsel en anderzijds ziet men een meer wetenschappelijke benadering van het strafrecht. Het doel van het project is dus in feite tweeledig: wij onderzoeken zowel de strafprocedure voor de achttiende eeuw als de Antwerpse historische criminologie in het algemene kader van de economische geschiedenis en de geschiedenis der mentaliteiten in de achttiende eeuw.

Bij de studie van de procedure onderzoeken wij onder andere de toegepaste bewijsmiddelen, de ingeroepen excepties, de rol van de verdediging, de bekentenissen (de rol en de praktijk van de foltering), de motivering der vonnissen, de verzachtende en verzwarende omstandigheden, de rol van de compositie, de recidive, en zo meer. Bij de ontleding van de Antwerpse criminologie onderzoeken wij de volgende tien punten.

1. De structuur en de waarde van het politieapparaat.
2. De ontwikkeling van een delict. Bijvoorbeeld hoe evolueerde de misdadige brandstichting, de vergiftiging, de zelfmoord; welke soorten wapens of instrumenten werden gebruikt om een moord te plegen of een verwonding toe te brengen; hoe was de ontwikkeling van het gebruik van blanke wapens naar vuurwapens. Voor de delicten tegen de eigendom onderscheiden wij verschillende categorieën van diefstal: kerkdiefstal, winkeldiefstal, brood- en voedseldiefstal, beurzensnijderij, diefstal door een georganiseerde bende, het schrijven van afpersingsbrieven en de beroepshelers. Wat betreft de zedendelicten onderzoeken wij de ontwikkeling van de verschillende vormen van prostitutie en de verschillende categorieën pooiers, bordeelhoudsters en cliënten, het overspel, de abortus en de delicten tegen de natuur, als de sodomie, wij gaan de positie der valse munters na en wij bestuderen de sociale positie der vagebonden.
3. De relatie tussen de misdadiger en het slachtoffer.
4. De algemene ontwikkeling van de criminaliteit: wordt de criminaliteit erger of vermindert ze? Zo kan men door statistieken op te stellen de ontwikkeling van de criminaliteit in een bepaalde periode nagaan, bijvoorbeeld voor een periode van tien jaar of voor de gehele achttiende eeuw. Zo hebben wij al kunnen vaststellen dat de geweldscriminaliteit groter werd, terwijl de criminaliteit tegen de eigendom verminderde.
5. De persoonlijke gegevens van de delinquenten: ouderdom, burgerlijke staat, sociale positie. Verder onderscheiden wij de vrouwelijke van de mannelijke criminaliteit. Er zijn typisch vrouwelijke delicten (zoals bijvoorbeeld het houden van een bordeel), maar er bestaat geen vrouwelijke geweldscriminaliteit. Er bestaat wel een typisch mannelijke criminaliteit, bijvoorbeeld afpersing en vervalsing.
6. De jeugdcriminaliteit.
7. De grootte van de criminaliteit in verhouding tot de bevolkingsdichtheid.
8. De vreemde delinquenten en de plaats waaruit zij afkomstig zijn, evenals de geografische verdeling van de criminaliteit over de stadswijken.
9. De misdaadverwekkende factoren. In hoeverre zijn interne factoren (dronkenschap, passie, waanzin, wraak) de basis voor a-sociaal gedrag? In hoeverre leidden externe omstandigheden van het milieu tot crimineel gedrag? Bestaat er verband tussen de economische, politieke en sociale omstandigheden

en de criminaliteit, bijvoorbeeld bij prostitutie, kindermoord, voedseldiefstal? Wat is de rol van de onveiligheid, van het gemis aan straatverlichting, van hongersnoden en van ziekten?

10. De invloed van de nieuwe gedachten van Cesare Beccaria op de praktijk van het Antwerpse strafrecht na 1760. Dit tenslotte is een belangrijke doelstelling van het project. Wij maken gebruik van de kwantitatieve methode, namelijk van statistieken, histogrammen en curven (onder andere van de ouderdomspyramide, de relatie alfabeten/analfabeten, van de beroepen etc.).

Voor de concrete verwerking hebben wij de achttiende eeuw chronologisch onderverdeeld in drie perioden van ongeveer dertig jaar: van 1700 tot 1728, van 1728 tot 1765 en van 1765 tot 1794. Deze indeling stemt overeen met de nieuwe ambtsperiode van de schout of de Antwerpse officier van justitie en met de data waarop de correctieboeken eindigen.

Wij hebben eerst op het Antwerpse Stadsarchief alle benodigde documenten en strafregisters late fotocopiëren[2.] en vervolgens aan elke student-jurist een dossier met de fotocopie van een bepaald aantal zaken bezorgd, samen met blanco identificatiemodelsteekkaarten. Hierop brengen de studenten alle inlichtingen aangaande de persoonlijkheid van de delinquent en het slachtoffer aan, het delict wordt omschreven, evenals alle details van de in het proces gevolgde procesgang tot aan de uitvoering van het vonnis, zodat men door de lectuur van de steekkaart een volledig overzicht krijgt van de casus en het proces. Voor het ganse project kunnen wij op de actieve en enthousiaste medewerking rekenen van mevrouw Lieve Avonds-Van Damme, die aan de Rijksuniversiteit van Gent promoveerde op een thesis over de Antwerpse criminaliteit tijdens de laatste jaren van de achttiende eeuw en dus de ganse problematiek grondig onder de knie heeft[3.].

Zo werden al de in de Antwerpse Correctieboeken voorkomende processen reeds op steekkaart gebracht. Ten einde een volledig overzicht te krijgen van de geregistreerde criminaliteit, dus van het aantal der vervolgde en gevonniste delicten, vullen wij de documentatie aan met een analyse van de rekeningen van de vier schouten en de drie luitenantschouten, dit onder andere om de composities te inventariseren. Vermits de verslagen van de Correctieboeken niet zo veel details geven over de identiteit van de beschuldigden, vullen wij deze gegevens verder aan met gegevens uit de archiefdossiers 'Informatiën, Examinatiën', die onder andere de ondervragingen, de onder ede afgelegde verklaringen, het getuigenverhoor en de lijkschouwingen bevatten. Dit alles vormt fase A - het veldwerk - van het project.

Dat het project een enthousiaste respons verwekte bij de studentenmedewerkers blijkt uit de oprichting in 1976 en sindsdien uit de activiteiten van een 'Postuniversitaire Werkgroep Criminaliteit Antwerpen achttiende eeuw'. De werkgroep telt 42 jonge advocaten, die reeds zijn afgestudeerd. Zij werken aan fase B en C van het project[4.]. Fase B betreft de studie van de Antwerpse historische criminologie en is op deze wijze reeds voor een goed deel afgewerkt. De 42 juristen

2. Zo onder andere de Correctieboeken (1693-1794) (14 bundels); de Vierschaar-Boeken der Stadt Antwerpen, 1698-1795 (nrs. 160-165); Hooger Vierschaar, Informatiën en Examinatiën, 1680-1794 (40 bundels, in chronologische volgorde: nrs. 89 tot 133); de Reformatiën (Criminele zaken in hoger beroep) (nrs. 1382-1383); de Stadsplakkaten.
3. Lieve Van Damme, 'Misdadigheid te Antwerpen, 1765-1974' (Licentiaatsthesis, Rijksuniversiteit te Gent, Faculteit der letteren en wijsbegeerte, sectie geschiedenis, 1972-1973). Deze thesis is in 1977 bekroond met de prijs voor geschiedenis der provincie Antwerpen.
4. De oorspronkelijke 'Postuniversitaire Werkgroep Criminaliteit Antwerpen achttiende eeuw' bestond uit de licentiaten iuris: Maria Brynaert, Lieven Domen, Marleen Dreesen, Paul De Win, Laura De Turck, Marc Florens, Liliane Guinée, Karel Hendrickx, Bernard Hubeau, Marc en Greet Jamart-Ysewijn, Jacques Michielsens, Ria Moernaut (†), Irma Rigaux-Wolters, Ludo Quireyn, Arnold Van Hecke, Walter Van Noten, Paul Van Sant, Ludo en Micheline Van de Wielen-Willaert, Eliane Vrijdaghs, Lieve Wellens. Sinds 1977 is de groep met 24 nieuwe leden aangevuld.

zijn in vijf nevengroepen ingedeeld van elk circa 8 personen die de volgende categorieën delicten bestuderen.

De eerste groep - die van de geweldsmisdrijven - bestudeert de moord (namelijk kindermoord, het te vondeling leggen en de zelfmoord), de doodslag, de slagen en verwondingen, de beledigingen, de bedreigingen door wapens of woorden en de vernieling. De tweede

groep - die van de vermogensmisdrijven - bestudeert de gewone diefstal, de diefstal met inbraak, de oplichting en de smokkel, de diefstal met agressie en de heling. De derde groep - die van de poltieovertredingen - ontleedt de bedelarij, de dronkenschap, de ordeverstoring, het dragen van verboden wapens en het in de stad komen na het sluiten van de poorten. De vierde groep - die van de politieke delicten - ontleedt de opstand en de plundering, de majesteitsschennis en de ontvluchting uit het Steen, de terugkeer na verbanning. De vijfde groep - die van de sexuele delicten - bestudeert de verkrachting, de aanranding, het overspel, het concubinaat, de bigamie, de prostitutie, de incest en de sodomie.

Deze vijf groepen komen regelmatig afzonderlijk bij elkaar ten huize van een verantwoordelijke om de hun opgegeven, vooral kwantitatieve, specifieke taken op te lossen. Iedere zes weken komt de voltallige groep gedurende een halve dag in de Universiteit bijeen om er onder onze leiding collectief de resultaten van de verschillende groepen te bespreken. Wij hopen deze fase binnen enige tijd te kunnen beëindigen om dan met fase C te beginnen, namelijk een vergelijkende studie met het huidige recht en dit in samenwerking met criminalisten en sociologen, om dan tenslotte definitieve besluiten te kunnen formuleren. In het huidige stadium van het project en in samenwerking met mevrouw L. Avonds-Van Damme kunnen wij u enkele voorlopige conclusies meedelen.

1. In de achttiende eeuw velde de Antwerpse schepenbank (de Vierschaar en Hoge Vierschaar, wanneer ze in strafzaken zetelde) met haar 16 leden soeverein haar vonnissen, vermits er in strafzaken geen hoger beroep bestond en de schepenbank nog altijd de *Criminele Ordonnantiën* van Filips II en van de hertog van Alva van 5 en 9 juli 1570 als wetgeving consulteerde. Ook de voor Nederland zo invloedrijke *Antwerpse Costuymen*, de derde redactie van 1582 - de zogenaamde *Impressae* -, die als calvinistisch getint vier redacties te Amsterdam beleefde, en de vierde redactie van 1608 - de meer katholiek gerichte *Compilatae*, die vooral in Roermond en het land van Nijmegen invloed hadden, werden door de schepenen geconsulteerd. Beide waren het werk van stadssecretaris Hendrik de Moy, de grootvader van de eerste vrouw van Rubens, Isabella Brant. Als rechtsleer staken de schepenen in de achttiende eeuw nog hun licht op bij de *Practijcke Criminele* van de grootste zestiende-eeuwse Vlaamse strafrechtshistoricus Joos de Damhoudere.

2. De rol van de schout en de onderschout - twee ambtenaren die dezelfde bevoegdheid bezaten en die het centraal bestuur van Brussel te Antwerpen vertegenwoordigden, in feite de huidige Nederlandse officier van justitie of de Belgische procureur des konings - boette duidelijk aan invloed in. Men kan poneren dat zij in de achttiende eeuw eerder als politieke en administratieve figuren werden beschouwd dan als gerechtelijke ambtenaren. Uit de ontleding van hun rekeningen bij de Rekenkamer te Brussel blijkt ook dat deze ambtenaren naar gelang ze ouder werden, steeds minder actief optraden bij de achtervolging der delicten en bij het onderdrukken van de criminaliteit. Dit blijkt onder meer duidelijk uit de rekening van schout Alexander della Faille uit het jaar 1728 en wel uit deze pertinente opmerking in de marge: ‘er zijn dit jaar bijna geen vervolgingen gezien de voortdurende ongesteldheid en de hoge leeftijd van de schout’. Anderzijds stelt men ingevolge het spreekwoord ‘jonge bezems vagen beter’ bij indiensttreding van een nieuwe schout of luitenantschout een opmerkelijke verhoging der achtervolgingen vast. Evenals te Brussel vonden er ook te Antwerpen vele conflicten plaats tussen

de schout en de luitenant-schout, hetgeen normaal is vermits ze dezelfde bevoegdheid bezaten. Dat ging zover dat de luitenantschout regelmatig poogde verklikkers van zijn collega-schout om te kopen, opdat zij zich in zijn dienst zouden plaatsen.

3. De compositie met de schout of de afkoop van de achtervolging voor een delict vóór het vonnis - hoewel officieel verboden, onder meer door de *Criminele Ordonnantiën* van

1570 - kwam in de praktijk zeer veel voor tot op het einde der achttiende eeuw. Men treft honderden gevallen van compositie aan in de rekeningen der vier schouten en der drie luitenant-schouten, en dit zowel voor het vechten in een herberg, messentrekken, als voor overspel en andere toen als zeer ernstig beschouwde delicten. Dit had tot gevolg dat vele ingezette zaken nooit vóór de vierschaar werden gebracht.

4. Een andere zeer veel voorkomende juridische instelling was het verlenen van gratie door de gouverneur-generaal te Brussel vóór het vonnis, een praktijk waardoor het proces werd uitgedoofd. Door dit middel was het mogelijk, vooral voor beschuldigden van eerbare families, volledige vergiffenis of een vermindering van straf te krijgen of de schande van de publieke executie te vermijden. Zodoende bewijzen niet alleen het justitieapparaat, maar ook de gerechtelijke repressie in de achttiende eeuw dat er te Antwerpen een 'klassegerecht' bestond. In dezelfde gedachtengang valt het op dat de delicten gepleegd door arbeiders of personen uit de lagere klassen van de bevolking tegen de hogere klassen, vooral bij diefstal, op de strengste wijze werden bestraft.

5. Zoals te Brussel en andere plaatsen onder andere te Parijs en te Toulouse in de achttiende eeuw, toonden de Antwerpse rechters zich in de praktijk veel strenger voor de 'vreemdelingen' dan voor degenen die het Antwerpse poorterschap bezaten. De laatsten konden altijd een beroep doen op de voor hen in de costuimen voorziene belangrijke waarborgen, de 'vreemdelingen' niet.

6. Onder de delicten wordt de eerste plaats ingenomen door gewelds- en andere agressieve misdrijven (41%); de tweede plaats door de vermogensdelicten (37%); de politieovertredingen staan op de derde plaats met 11% en politieke delicten en sexuele delicten behalen respectievelijk 6% en 5%.

7. De geweldsmisdrijven hebben dus een iets hoger percentage dan de vermogensmisdrijven. Nochtans ontmoet men weinig georganiseerd banditisme en weinig professionele misdadigers. En in tegenstelling tot wat men zou verwachten was dit geweld niet gericht tegen de rijken. Men stelt veeleer een intern geweld vast. De armen vielen elkaar aan, wanneer men een uitzondering maakt voor de collectieve opstanden tegen de rijken in 1718 en 1785. Dat geweld manifesteerde zich voor 90% op de openbare plaatsen: op straat, op de markt, in de herberg en wanneer het binnenshuis geschiedde, vooral op de trap. Men stelt ook de sexuele en symbolische betekenis vast van het geweld: er zijn heel wat aanvallen tegen de kleding, tegen het haar en de pruik, tegen de hoeden, tegen de doek die de vrouwen toen gewoonlijk vóór de borsten droegen. Er was ook heel wat geweld tegen het lichaam van de vrouw: zwangere vrouwen ontvingen dikwijls slagen en stompen op de maag. Zeer dikwijls ging het geweld gepaard met diefstal. Onder de geweldsmisdrijven nam het te vondeling leggen een belangrijke plaats in. En hier stelt men duidelijk vast dat er verband bestond tussen een verhoging van de brood- of huurprijzen en het aantal te vondeling gelegde kinderen, evenals het aantal kindermoorden. Onder de vermogensdelicten namen de gewone diefstallen de eerste plaats in (68%). Het is wel eigenaardig vast te stellen dat de meerderheid der gestolen voorwerpen een kleine waarde had: in 45% der gevallen hadden de gestolen voorwerpen nog niet de waarde van een gulden, en in 80% minder dan vijf gulden. De meeste gestolen voorwerpen waren van textiel of van metaal. Deze bespottelijk lage waarde van de gestolen voorwerpen is ongetwijfeld kenmerkend voor de grote armoede van een deel der bevolking voor wie deze voorwerpen een betrekkelijk grote waarde hadden. Een

ander bewijs voor de grote armoede was het grote aantal bedelaars, dat we bij de politieovertredingen in de achttiende-eeuwse Antwerpse bronnen terugvinden: hoewel bedelen officieel was verboden, blijkt evenwel uit de getuigenverhoren en andere bronnen dat het op ruime schaal door de bevolking werd geduld. De meeste

bedelaars bezaten een hoge leeftijd en waren niet in staat om te werken. Onder hen vindt men regelmatig Egyptenaren of zigeuners en ook veel valse bedelaars die allerlei ziekten simuleren.

7. Uit de ontleding der persoonlijke gegevens der delinquenten blijkt dat slechts 5% uit vrouwen bestond. Wat de leeftijd der misdadigers betreft vindt men dezelfde situatie als thans: een zeer groot aantal jeugdige misdadigers (vooral bij de agressieve en vermogensdelicten) en een vermindering van de criminele activiteiten na het veertigste jaar, de bedelaars uitgezonderd. Men zou bedelarij het 'delict van de derde leeftijd' kunnen noemen. De meerderheid der delinquenten behoort tot de arbeidersklasse, die vooral in de textiel-(kant en zijde) en in de diamantnijverheid werkte. Een groot deel der agressieve criminaliteit was het werk van soldaten van het Antwerps garnizoen (21%). Het is niet te verwonderen dat men zo weinig delinquenten vindt uit de burgerklasse. Slechts 0,7% was notaris, geneesheer of advocaat en ongeveer 2% was werkgever of koopman. Het grote aantal delinquenten dat tot de lagere bevolkingsklasse behoorde, blijkt duidelijk wanneer men op het topografisch plan van de stad de criminogene kernen opzoekt. Dat zijn dan precies de armste wijken van de stad: de wijken van de Paradijsstraat, van de Vuilrui en van de Vliersteeg, waar thans nog vele cliënten van het Antwerps gerechtshof uit voortkomen. Men begrijpt dan ook dat de meerderheid der beschuldigden analfabeet was.

8. Reeds in het huidige stadium van het onderzoek kunnen wij voor wat betreft de gehele achttiende eeuw een algemene tendens naar een humanisering van het strafrecht vaststellen. De centrale regering te Brussel onder gouverneur-generaal Karel van Lorreinen en vooral onder keizer Jozef II was voorstander van humaniserende strafrechtshervormingen. Daartegenover staat dat de verantwoordelijke magistraten-rechters te Antwerpen voor een groot deel nog conservatief waren. In het huidige stadium van het project hebben wij evenwel nog geen rechtstreekse Beccariaanse invloeden kunnen ontdekken. Maar de kwantitatieve analyse leert ons zeer veel over het strafrechtsbeleid in het algemeen.

In de achttiende eeuw veroordeelde men te Antwerpen niet meer tot bedevaartstraffen, noch tot verminkingsstraffen en galeistraffen. Wij treffen te Antwerpen in de achttiende eeuw nog vijf soorten straffen aan: de doodstraf in drie varianten (door het zwaard, het koord en het rad), de lijfstraffen (brandmerking, en geseling), dan de onterende straf van de kaak, het schavot of de schandpaal en de openbare vergiffenis, vervolgens de vrijheidsstraffen (gevangenis en verbanning) en tenslotte de boete en confiscatie der goederen.

Welnu, terwijl in het begin en het midden der achttiende eeuw de doodstraffen nog 18% der totale straffen uitmaakten, behaalde de doodstraf in het laatste kwart van de eeuw nog slechts 1% van de straffen: tussen 1765 en 1794 treft men de doodstraf slechts zes maal aan: vier maal door het koord (telkens voor diefstal) en tweemaal door het rad (voor moord). De voornaamste lijfstraf, de brandmerking, die tot 1760 nog in 22% der gevallen werd uitgevoerd, kwam in het laatste kwart der eeuw niet meer voor. De geseling, nog in 57% der gevallen tot 1760 toegepast, werd op het einde van de eeuw slechts als bijkomende straf en trouwens zeer zelden uitgesproken. De onterende straf van kaak of schandpaal, die nog in 44% der gevallen tot 1760 werd uitgesproken, kwam tijdens het laatste kwart van de eeuw eveneens slechts zeer zelden voor. Ook wat betreft de vrijheidsstraffen (gevangenis en

verbanning) valt een totale wijziging waar te nemen. Daar waar verbanning, de meest populaire straf der achttiende eeuw, van 1700 tot 1764 nog in ongeveer 52% der gevallen werd uitgesproken, viel deze straf terug tot 15% in de periode 1764 tot 1775 en werd slechts in 5% der gevallen uitgesproken, maar van 1775 tot 1784 leidden 69% der vonnissen tot gevangenisstraffen: meestal naar het Correctiehuis te Vilvoorde, minder naar het gemeentelijk tuchthuis, het Steen, de amigo of de Cellebroeders. Bij toepassing van fol-

tering stelt men trouwens eenzelfde trend vast. Hoewel wij wel de subjectiviteit en ook de grenzen van de kwantitatieve methode onderkennen, kunnen wij via de Antwerpse jurisprudentie aantonen dat er een ‘mentale revolutie’ of ‘mutatie’ der rechters in de tweede helft der achttiende eeuw heeft plaatsgevonden van een strafrecht gebaseerd op exemplarisme en angstaanjaging naar een meer humane strafrechtstoepassing gebaseerd op het idee van toezicht, zoals die was uitgedacht en werd gestimuleerd door Beccaria, Sonnenfels en de Franse filosofen en werd toegepast door de verlichte despoten en in de Zuidelijke-Nederlanden werd verdedigd door Vilain XIII, Robiano, Crumpipen en Goswin de Fier lant.

9. Tenslotte zijn wij getroffen door het kleine aantal vervolgden en het geringe aantal door de schepenen van Antwerpen gevonniste delicten. Wij vonden slechts de wettelijke criminaliteit terug, want het is buiten twijfel dat er in een stad van 50.000 inwoners een grotere criminaliteit bestond dan deze die wij in de Correctieboeken hebben teruggevonden. Heden stelt men trouwens eveneens een *dark number* vast.

De opsluitingsbevelen voor een kortere of langere periode in het tuchthuis van Vilvoorde of in het gemeentelijk ‘dwanghuis’, uitgesproken door de Antwerpse rechters-magistraten, de composities van de schouten en de luitenant-schouten, en de genadeverlening door de gouverneur-generaal voordat het proces was beëindigd, brengen ons tot een wettelijke criminaliteit van maximaal duizend gevallen voor een periode van honderd jaar. Maar dank zij het grote aantal processen-verbaal, dat wij hebben onderzocht en dat in een bepaalde verhouding stond tot de niet achtervolgde delicten, was het ons mogelijk de wettelijke criminaliteit te plaatsen tegenover de vastgestelde criminaliteit. Met de nodige voorzichtigheid, omdat het niet altijd mogelijk is na te gaan of alle bronnen volledig zijn, kunnen wij schatten dat te Antwerpen in de achttiende eeuw in minstens meer dan 60% der gevallen de delinquenten niet werden vervolgd.

Wij hebben ons op een zeker ogenblik angstvallig afgevraagd of ons bronnenmateriaal geen lacunes bevatte. Het staat evenwel buiten twijfel dat de processen integraal zijn bewaard gebleven en zorgvuldig, week na week in een register werden ingeschreven, waarvan de pagina's werden genummerd. De nauwkeurigheid van de registraties wordt steeds groter naarmate de achttiende eeuw voortschrijdt. Wij beamen dan ook de opmerkingen van F. Vanhemelrijck, die in een studie over de criminaliteit in Brussel opmerkt dat de cijfers aangaande de criminaliteit altijd onvolledig zijn en alleen approximatief zijn te beschouwen. Dit verklaart Vanhemelrijck onder andere uit de ondoeltreffende werking van het politieapparaat[5]. Hij geeft voor Brussel drie redenen die ook voor Antwerpen gelden. De stadssergeanten - acht in totaal - waren ook te Antwerpen te weinig talrijk om de criminaliteit doeltreffend te kunnen bestrijden. De 32 ‘anduyten’ of nachtwakers, die 's-nachts door de stad patrouilleerden waren eveneens onvoldoende, vooral wanneer ze net als in Brussel te oud waren. Het kleine aantal processen bewijst ook dat de Antwerpse officieren van justitie, de schouten en de luitenant-schouten even weinig actief waren als hun Brusselse collega's, gezien de hieraan verbonden onkosten. Immers, indien een beschuldigde de proceskosten niet kon betalen vielen deze ten

5. F. Vanhemelryck, ‘Bijdrage tot de studie van het politieapparaat in het ancien régime’, *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis*, L (Brussel, 1972) 356-394).

laste van de schout. Men begrijpt dan ook de voorzichtigheid van de schout om niet al te vlug een vervolging in te zetten.

Voor een doeltreffende werking van het gerecht is een goede inrichting van het politieapparaat echter niet de enige belangrijke factor. Om een goede vervolging te kunnen be-

ginnen, moet men beschikken over de aangifte van het delict en de getuigenverklaringen. Welnu, in de achttiende eeuw hebben in Antwerpen honderden slachtoffers van bijvoorbeeld verkrachting of diefstal, de dader niet aangeklaagd en wel om allerlei redenen, bijvoorbeeld uit schaamtegevoel of uit vrees voor wraak en ook wegens de negatieve en kritische houding van een groot deel der bevolking ten overstaan van het politieapparaat. Bovendien kunnen wij ons ook de vraag stellen of in het kader van een preventief collectief beleid - wat het doel was van het strafrecht in de achttiende eeuw - in tegenstelling tot het huidige preventief individuele beleid - het niet noodzakelijk was bij wijze van voorbeeld één delinquent te achtervolgen en te straffen, die misschien op willekeurige wijze werd gekozen om de massa der criminelen af te schrikken.

Zo kunnen wij besluiten met vast te stellen dat de ondoeltreffende inrichting van het politieapparaat, het gebrek aan vertrouwen in de rechterlijke instellingen en de houding der bevolking om zelf bepaalde overtredingen van morele en jurische aard te regelen ons de verklaring kunnen geven voor het *dark number* van de Antwerpse criminaliteit in de achttiende eeuw. Dit zijn de voornaamste voorlopige resultaten van - en ik onderlijn het - ons collectief onderzoek. Wanneer wij de definitieve besluiten zullen hebben geformuleerd, dan hopen wij met een nieuw project over de criminaliteit en de Antwerpse historische criminologie in de negentiende eeuw te starten. Zo zullen wij de ontwikkeling van het strafrecht en de criminaliteit over een periode van tweehonderd jaar kunnen bestuderen, uitgaande van de traditionele gedachten over strafrecht aan het begin van de achttiende eeuw, over de Beccariaanse hervormingsideeën uit de tweede helft der achttiende eeuw en de nieuwe ideeën van het Franse republikeinse en Napoleontische regime, de *Code Pénal* van 1810, het regime van het koninkrijk der Nederlanden, om uit te monden op het Belgisch stelsel met het strafwetboek van 1867, dat nog altijd van kracht is. Met behulp van de resultaten van de analyse van de reële praktijk van het strafrecht hopen wij een concreter beeld te kunnen geven van de economische en sociale geschiedenis en de mentaliteitsgeschiedenis van de belangrijke stad, die Antwerpen was.

Recensies

Gerlof Verwey, *Geschiedenis van Nederland. Levensverhaal van zijn bevolking* (Elseviers Historische Bibliotheek; Amsterdam-Brussel: Agon-Elsevier, 1976, 1085 blz., *f* 59,50, ISBN 90 10 01630 7).

Dit boek is een samenvattende algemene geschiedenis van (Noord-) Nederland vanaf de eerste sporen van menselijke aanwezigheid tot heden. De schrijver, zoon van de bekende letterkundige Albert Verwey, is geen historicus van professie maar een zakenman in ruste met een warme belangstelling voor de vaderlandse geschiedenis, die acht jaar aan dit levensverhaal van de bevolking van Nederland heeft gewerkt. Schöffer, die zijn boek van een lovend 'Woord vooraf' voorzag, noemt hem een amateur in de beste zin van het woord, een liefhebber die kenner is geworden. Bij de vaklieden, die aan grote syntheses als deze nauwelijks meer toekomen, zullen eventuele bedenkingen tegen het boek van Verwey, bijvoorbeeld tegen de ietwat traditioneel-ouderwetse benadering waarin Grote Mannen wel erg sterk op de voorgrond treden, spoedig achterwege blijven om plaats te maken voor eerbied en de bewondering die het werk verdienen, zo meent Schöffer.

Dat is ongetwijfeld waar. Door één man geschreven samenvattende overzichten van deze aard zijn zeldzaam, terwijl daaraan, met name in het onderwijs wel behoefte is. Misschien meer nog dan vroeger, omdat in de tegenwoordige opleiding van de leerkrachten kennis van een overzicht van de geschiedenis een minder belangrijke plaats inneemt dan in het verleden het geval was. Dat de schrijver van zo'n synthese geen beroepshistoricus is, heeft bovendien een voordelige kant. Hij staat daardoor dichter bij het lezerspubliek dat hij, gedreven door enthousiasme en minder gehinderd door wetenschappelijke scepsis dan de vakman, het boeiende verhaal biedt waarom het vraagt. Terecht wijst Schöffer in dit verband op auteurs als Louwerse, De Rek en Jaap ter Haar. Het is met de geschiedenis als met voetbal: zonder amateurs geen eredivisie. Op het lagere niveau waar geestdrift en plezier in het spel hoofdzaak zijn, worden de latere profs gemotiveerd en de Cruyfs geboren. Voor een boek als dit van Gerlof Verwey is zeker plaats.

Geschiedenis van Nederland bestaat uit drie delen in één band. In het eerste deel: 'Wording van een Land' behandelt Verwey de periode van de laatste ijstijd tot ongeveer 1600. Hij schenkt daarin, behalve aan de middeleeuwen en de zestiende eeuw, ruim aandacht aan de prehistorie van Nederland. In het tweede deel: 'Groei van een Republiek' vertelt hij de geschiedenis van Noord-Nederland tot 1813. De nadruk ligt in dit deel op de bewonderde economische en culturele bloei van Holland en figuren als Johan van Oldenbarnevelt, Maurits, Tromp en De Ruyter. In het derde deel: 'Ontstaan van een Dynastieke Democratie' wordt het verhaal tot het heden voortgezet. Ook in dit deel liggen de accenten op de economische- en de cultuurgeschiedenis. Op deze terreinen toont de liefhebber

Verwey zich het meest een kenner. Zijn beschouwingen over de ontwikkelingen in de kunst, de literatuur en de wetenschap getuigen van een indrukwekkende eruditie.

Gerlof Verwey schrijft vooral cultuurgeschiedenis. Maar hij doet dat wel vanuit een cultuurideaal van een tijd die voorbij is: de tijd van Huizinga's *Geschonden Wereld*. Cultuur is voor hem elitair. Met de woorden van Huizinga: 'Het is in zekere zin de bijmenging van een element aristocratie, wat de democratie bestaanbaar maakt, aangezien zij zonder dit gehalte steeds gevaar loopt, te stranden op de onbeschaafdheid der massa's' ('Geschonden Wereld', *Verzamelde Werken*, VII, 536). Vanuit deze optiek ziet Verwey vooral de groten in de samenleving. Hij heeft het oog gericht op de leidende figuren in de wereld van de politiek en van de geest en waardeert daarnaast de giganten uit de wereld van de handel en de industrie. Zijn helden zijn de schrijvers, de dichters, de kunstenaars, de geleerden en de *captains of industry*. Zo komt hij er bijvoorbeeld toe het Nederlandse cultuurleven tijdens het interbellum in de twintigste eeuw op één lijn te stellen met de zeventiende-eeuwse bloeiperiode. Het levensverhaal van de bevolking raakt door die benadering echter wel wat in de verdrukking. Wie in de ondertitel heeft gelezen dat het doen en laten van de gewone man in het volle licht zou komen te staan, wordt teleurgesteld. Sociale geschiedenis is niet de sterkste kant van Verwey.

Enkele voorbeelden mogen dat illustreren. Zo wordt het optreden van de begijnen in de veertiende eeuw met geen woord in verband gebracht met de sociale problematiek van die tijd, terwijl daarover, bijvoorbeeld over het vrouwenoverschot, toch wel het een en ander geschreven is. Bij de bespreking van de rederijkersspelen wordt niet gerept van de maatschappijkritiek die daarin vaak was verpakt, terwijl Kuttner wel in de literatuurlijst van de schrijver voorkomt. Het duidelijkst komt het onvermogen om zich in te leven in de zorgen van de gewone man echter aan het licht als Verwey de twintigste eeuw bespreekt. Onthullend in dit verband is de passage die aan zijn pen ontglipt als hij de loonsverhogingen rond 1960 bespreekt. Hij schrijft: 'De sociaal-democraten die tot dusverre hadden berust in een geleide loonpolitiek waren van mening dat nu het allen goed ging, de arbeiders recht hadden op nog meer sociale voordelen en nog hogere lonen dan zij al hadden verworven' (949).

De laatste bladzijden van het boek, waarin Verwey de vloedgolf van veranderingen in de Nederlandse samenleving van vandaag beschrijft, doen opnieuw sterk aan Huizinga's *Geschonden Wereld* denken: klagen over huizenblokken die bos en hei verdringen, maar vergeten dat er op die hei in plaggenhutten werd gewoond. Verwey betreurt het verdwijnen van de deugden van weleer: spaarzaamheid, soberheid en dergelijke, maar ziet niet dat daar andere deugden voor in de plaats zijn gekomen. Deugden als eerlijkheid, gevoel voor authenticiteit en onafhankelijkheid. 'History' als 'old man's game' heeft hier wel zijn bezwaren.

Het is jammer dat *Geschiedenis van Nederland* een aantal feilen vertoont, die vermeden hadden kunnen worden. Zonder veel moeite zou er eenheid in de spelling kunnen zijn aangebracht. Nu werkt het gebrek aan eenvormigheid in de spelling storend: Sachsen (264) naast Saksen (273), Stevin (398) naast Stevijn (411) Van Haaren (616) naast Van Haren (620) enz. Ook bevat de tekst nogal wat verschrijvingen en fouten. Zo moet de blinde zanger Bernhof (89) natuurlijk Bernlef zijn, Arthur Perrenot (305): Antoine Perrenot, Pieter de la Cour (505) en Du Court (852): Pieter de la Court, Zum Thor (564): Zumthor, Quint Oudaatje (634): Quint Ondaatje enz. Gelet op het feit dat het boek van Verwey waarschijnlijk door veel onderwijskrachten

als naslagwerk zal worden gebruikt, is het in dit verband rondweg vervelend dat de chronologie vaak onbetrouwbaar is. De volgende reeks voorbeelden mag aantonen dat het echt niet om enkele

vergissingen gaat. Het klooster op de Monte Cassino werd niet ca 350 gesticht, maar in 529 (94); de Franse koning Hendrik III werd niet in 1590 vermoord, maar in 1589 (368); de conqueste van Banda was niet in 1624, maar in 1621 (467); Van Diemen (1636-1645) was niet de opvolger van Coen (1629†) (463); *De iure belli ac pacis* is van 1625, niet van 1623 (500); Breda werd in 1637 heroverd op de Spanjaarden, niet in 1638 (510); de Zevenjarige Oorlog was van 1756 tot 1763, niet van 1755 tot 1762 (582); Thorbecke werd in 1831 hoogleraar in Leiden, niet in 1835 en zijn Gentse professoraat duurde dan ook geen tien, maar vijf jaar (721); Thorbecke's *Aanteekening op de grondwet* is van 1839, niet van 1843 (741); het einde van het cultuurstelsel en dan nog maar gedeeltelijk, kwam in 1870 en niet in 1865 (744); het Kellogg-pact was van 1928, niet van 1929 (878); Tsjechoslowakije werd in maart 1939 praktisch ingelijfd, niet in 1938 (903); de 'analyse van de literatuur over Napoleon' die Geyl tijdens de oorlogsjaren maakte, kan natuurlijk nooit hebben bijgedragen tot zijn benoeming tot hoogleraar in Utrecht in 1936 (935).

Wanneer voor een volgende druk op deze punten verbeteringen worden aangebracht, kunnen misschien ook nog een paar andere oneffenheden worden glad gestreken. Ministerialen waren niet van oorsprong vrij (207), maar onvrij; burgemeester (272) moet zijn burgemeesters, maar raadspensionaris (373): raadpensionaris; de overheid benoemde geen predikanten (384), maar had bij de benoeming door middel van het approbatierecht een stem in het kapittel; coccejanen mogen niet in één adem met socinianen tegenstanders van de kerk worden genoemd (401), de coccejanen vormden een richting binnen de gereformeerde kerk, de socinianen waren voor de gereformeerden ketters; de positie van Drenthe was anders dan die van Staats-Vlaanderen en Staats-Brabant (399); het is de Bey van van Tunis, maar de Dey van Algiers (445); een proponent was een beginnend predikant, dat was Jan Willem Friso natuurlijk niet (575); wetten worden niet in de Staatscourant gepubliceerd (866), maar in het Staatsblad en Parijs werd niet door de in Normandië gelande geallieerden bevrijd, maar door de Fransen zelf (912).

Samenvattend meen ik dat Gerlof Verwey niet het levensverhaal van de Nederlandse bevolking heeft geschreven, dat hij in de ondertitel van zijn boek aankondigt, maar wel een erudiet geschreven cultuurgeschiedenis van Nederland, die door velen zal worden gewaardeerd. Hij verdient daarom zeker het respect en de bewondering waarvan Schöffer in het 'Woord vooraf' gewaagt.

G. Groenhuis

***Winkler Prins Geschiedenis der Nederlanden*, I, *Van de prehistorie tot de Bourgondische periode* (Amsterdam-Brussel: Agon Elsevier, 1977, 360 blz., *f* 75, -. ISBN 90 100744).**

Dit werk vult een lacune, en daarvan waren uitgever en auteurs zich bewust. De algemene inleiding van de redactie (de hoogleraren Bornewasser, Van Caenegem, Jansen, Schöffer en Van der Wee) spreekt van een door velen ervaren 'pijnlijk gemis'; een gemis namelijk aan 'een uitvoerige geschiedenis der Nederlanden, waarin op wetenschappelijk verantwoorde wijze de inzichten en ontdekkingen van de laatste decennia verwerkt zijn voor de grote schare van hen die wel interesse hebben voor geschiedenis, maar geen vak-historici zijn'. Is het omdat hun boeken niet 'uitvoerig',

of omdat zij niet ‘wetenschappelijk verantwoord’ genoeg zijn geacht, dat schrijvers als J. de Rek en J. ter Haar, die ‘voor de grote schare’ toch verdienstelijk werk hebben gedaan, noch in de algemene inleiding, noch in de algemene bibliografie van deel III worden genoemd? Het is overigens zeker waar dat bij-de-tijdse samenvattingen ontbreken. De ‘hoogst persoonlijke syntheses’ die Geyl's *Stam*

en A. en J. Romein's *Lage Landen* bieden, en die zich op het niveau bevinden dat wèl aandacht heeft gekregen, dateren tenslotte uit de jaren dertig: de 'twaalf kloeke delen' van de *AGN*, waarnaar vaklieden kunnen grijpen, zijn ook al twintig tot dertig jaren oud. En niet alleen is er de kwestie van veroudering, er is ook de kwestie van schaal en van specialisatie. Er was inderdaad ook behoefte (de redactie zegt dat niet met zoveel woorden) aan een werk dat het midden houdt tussen éénmansarbeid op het hele nationaal-historische veld en de verkaveling van dit terrein over tientallen bewerkers, al dan niet bij uitstek bevoegd, zoals in de (oude) *AGN* is geschied. De auteurs van deze nieuwe Geschiedenis der Nederlanden stonden dus voor een dankbare taak. Het resultaat van de gezamenlijke inspanningen is een gelukwens waard, die ik met nadruk aan de nog te maken op- en aanmerkingen vooraf wil doen gaan.

De inleiding bevat ook een lezenswaardige passage over de zin van bestudering van het eigen verleden, van 'vaderlandse' geschiedenis dus; men wil 'niet zozeer (nationaal) gevoel kweken als wel begrip wekken, en dan vooral voor het eigene'. En dan ook zoals dit eigene zijn plaats heeft 'in Europa en de wereld'. 'Het lijkt ons', aldus de redactie, 'dat er binnen Europa weinig gebieden zijn, waarvan de geschiedenis een grotere exemplarische waarde heeft dan die van de Nederlanden'. Men kan hiermee instemmen; maar wèl is het ook zo, dat het inzicht in deze exemplarische waarden een algemene kennis van zaken veronderstelt. Ik meen dus dat de redactie hier nog duidelijker dan in haar eerder aangehaalde woorden de hoop laat doorschemeren, dat ook vakgenoten naar dit boek zullen grijpen.

Welnu, dat zal gebeuren; en voor zover die vakgenoten medievisten zijn zullen zij het boek niet alleen 'opnemen en lezen', maar ook waarderen om de geboden synthesen en inzichten. Zeker zullen zijn hier en daar ook hun vraag- en uitroeptekens zetten; het zou niet voor dit boek pleiten, als dat niet zo was. Want de auteurs laten hun eigen wetenschappelijke inzichten (vooral op hun specifieke onderzoeksterreinen, zie hierna) soms geducht meespreken, hetgeen aan het boek niveau verleent, maar ook bloot stelt aan kritiek. Als daarvan hier iets wordt uitgesproken gebeurt dat in het besef dat het bijzonder moeilijk is in een dertig tot honderd bladzijden een verhaal te vertellen én tegelijk een stuk verleden te presenteren, en bijzonder gemakkelijk om daar op allerlei punten eigen inzichten tegenover te gaan stellen. Ik wil daarom niet ingaan op details: in dat opzicht zou namelijk iedere recensent zijn eigen, door persoonlijke belangstelling en kennis bepaalde, keuze kunnen maken. Ik wil het laten bij enkele algemene bemerkingen.

Eerst de tekst (is het ouderwets al die fraaie illustraties - waarover straks - pas werkelijk te *zien* als de belangstelling in het geschrevene is bevredigd?). Over de hoofdstukken prehistorie en romeinse tijd kan ik geen vakmatig oordeel geven; zij laten zich goed lezen en maken de indruk zeer up-to-date te zijn (auteurs: H.T. Waterbolk en S.J. de Laet). Het valt op dat bepaalde 'evenementen' zeer uitvoerig worden verteld (Civilis' opstand!); mogelijk is dit gedaan op grond van een bewust (redactioneel?) streven naar het geven van een vrij grote hoeveelheid feitelijke informatie. Op dit punt kom ik evenwel nog terug. Het tweede deel, handelend over de Merowingse, Karolingse en post-Karolingse tijd, is van A. d'Haenens. De auteur wandelt met vaste tred op het smalle pad tussen de afgronden oppervlakkigheid en ingewikkeldheid. Een voorbeeld van zijn afgewogen aanpak levert het stukje over de taalgrens (81-82), een goed en bondig overzicht van de huidige wetenschappelijke stand van zaken, dat zich in het afgelopen semester al met vrucht het gebruiken bij

het onderwijs aan eerstejaars universitaire studenten! Een ander voorbeeld van zo een geslaagd gedeelte biedt het stuk over ‘het Godsdienstig Leven’ (in de Merowingse periode; 94): de hier verwerkte nieuwere inzichten omtrent het verloop van het kersteningsproces voegen als het ware een niveau toe aan het schijnbaar zo eenvoudige verhaal.

Terecht valt de nadruk op de langzame aard van het gebeuren, op het feit dat de vroeger zo definitief geachte successen van de zesde en zevende eeuw niet méér inhielden dan de bouw van een onmisbare infrastructuur waarop de 'bekering tot een radicaal nieuwe ideologie' nog helemaal moest geschieden.

Naast deze qua omvang en inhoud evenwichtige passage vindt men hier evenwel ook stukken die te lichte of te zware accenten gekregen hebben. Als voorbeeld voor het laatste geval kan de behandeling van de Vikingen-invallen dienen; dat deze veel aandacht zouden krijgen was gezien het wetenschappelijk verleden van de auteur wel te verwachten, en aangezien de stof boeiend is hoeft men die extra aandacht niet te betreuren. Maar was het nodig om in dit ruime kader zoveel nadruk te leggen op eigen, toch wel idiosyncratische, gezichtspunten? Als gesteld wordt dat de invallen 'nergens een spoor van een brutale breuk' hebben veroorzaakt in stedelijk leven en handelsactiviteit, is dat een visie die men kan verdedigen als men ontwikkelingen op behoorlijk lange termijn bekijkt, maar die zó gesteld verwarring moet wekken. Want wat gebeurt er dan met Dorestad en Quentowic? De stelling 'nergens een breuk' had op zijn minst aangevuld moeten worden met een enkel woord over het continuïteits-probleem van de Friese handel.

Maar misschien is de stelligheid van de auteur hier te verklaren vanuit zijn Zuid-Nederlandse visie op de zaken. En deze overweging voert tot een ander, ditmaal ernstig, bezwaar: de geringe aandacht voor de angelsaksische zending in de Noordelijke Nederlanden. Willibrord en Bonifatius krijgen enkele regels (84-85); Liudger en Lebuinus ontbreken, evenals de Utrechtse kloosterschool. Daartegenover staat een hele serie zendelingen en bisschoppen met werkterrein in de Zuidelijke Nederlanden. De stichting van de vele abdijen aldaar verdient de aandacht die eraan gegeven wordt (85-86), maar het feit dat dergelijke stichtingen in het Noorden achterwege bleven, met alle negatieve gevolgen van dien, had óók vermeld moeten worden.

Het *pièce de milieu* (merkwaardigerwijs 'De middeleeuwen' genoemd: 1050-ca 1400) is van de hand van H.P.H. Jansen en L. Milis, en vormt met ruim 100 bladzijden het grootste deel van dit boek. Het valt op, dat de auteurs gekozen hebben voor de bekende indeling in politieke geschiedenis, economische, sociale, religieuze, en culturele. Een weloverwogen keuze voor het oude stramien, omdat het natuurlijk wel zijn praktische voordelen heeft; of een terugschrikken voor de moeilijkheden die het verlaten van de gewone weg zou kunnen opleveren? In het laatste geval zouden we met des te meer recht mogen spreken van een stap terug op het succesvolle pad, dat de Romeins al zo lang geleden insloegen met bijvoorbeeld hun mooie hoofdstuk: *Hoeve*, *klooster*, *kasteel en stad*. En inderdaad smaken de getrouwe opsommingen van gravenactiviteiten onder 'politiek', en van schrijvers en componisten onder 'cultuur' een beetje naar het stof van het - overigens natuurlijk best respectabele - naslagwerk. Bovendien: kan men alle verschijnselen wel zo onbekommerd in de genoemde rubrieken onderbrengen? Wat moeten we denken, als we ketters behandeld zien bij de sociale geschiedenis (marginale groepen), maar religieuze mentaliteit (kennelijk dan alleen de recht-gelovige) onder religieuze geschiedenis? Met andere woorden: zou een meer onderwerpmatige aanpak, waarvoor (lijkt mij) in de rest van dit boek bewust, en met goed resultaat, is gekozen, geen voordelen hebben gehad? De schrijvers zullen tegenwerpen dat hun stof te uitgebreid was, maar misschien ook, dat zij méér dan de andere auteurs aan een grote dosis

feitenmateriaal vastzaten. Daarmee kom ik op de eerder gestelde vraag, of er een afspraak is geweest ten aanzien van de te verwerken feitelijke informatie. Men kan van mening zijn, dat 40 bladzijden politieke geschiedenis wat veel zijn, maar men kan het hele verhaal, inclusief de uitvoerige lijsten van machthebbers, jaartallen en vrouwen ook dankbaar accepteren als nuttig en nodig. Ik laat deze kwestie in het mid-

den. Wat de verdere inhoud betreft: de auteurs raken duidelijk op dreef in de hoofdstukken over economische en over sociale geschiedenis; vooral de bladzijden over dit laatste onderdeel gaan duidelijk uit boven het verstrekken van gegevens en bieden via samenvattingen van recente literatuur uitstekende inzichten (voorbeeld: Leven en levenskansen, 212). Sommige onderwerpen: de 'Organisatie van de arbeid' (214) en 'Mens en medemens' (216) hebben bovendien het voordeel dat zij algemene vraagstellingen verduidelijken met voorbeelden uit de Nederlandse situatie, en zo de exemplarische waarde van de Nederlandse geschiedenis, waarover de redactie in de inleiding sprak, accentueren.

J. van Rompaey, die de Bourgondische periode voor zijn rekening heeft genomen, verraadt zijn eigen wetenschappelijke belangstelling al in de meeste van zijn ondertitels: de centrale instellingen, de gewestelijke instellingen, de standen. Gezien het grote belang van de zich ontwikkelende instellingen in deze periode mag men deze extra aandacht toejuichen. Wel is het ook hier zo, dat wat enerzijds gewonnen wordt toch weer ten koste gaat van zaken, die men ongaarne mist. Lacunes zitten hier in het hoofdstukje over de economische ontwikkeling, dat alleen handel en nijverheid behandelt en niets zegt over de ontwikkelingen ten plattelande, waarbij, zelfs in de abnormaal verstedelijkte Nederlanden, veel en veel meer mensen betrokken waren. Het 'vraagstuk van Hollands welvaren' blijft dus achterwege, en bijgevolg onderwerpen als de sociale onrust in Noord-Holland (Waterland; kaas- en broodvolk). Het hoofdstuk over het culturele leven schildert de Bourgondische hofcultuur en tipt even aan de moderne devotie, maar men mist hier het vroege Nederlandse humanisme, dat ook in deel II, waar met Erasmus begonnen wordt, nauwelijks aan bod komt. - En nu we het dan toch over lacunes hebben: wat men in het hele boek mist is een bespreking van de bronnen; alleen d'Haenens geeft bij twee van zijn drie hoofdstukken een korte maar zeer nuttige inleiding op het soort gegevens waarmee men in de desbetreffende periode moet werken. Voor de latere middeleeuwen zouden dergelijke inleidingen moeilijker worden, maar enig inzicht in de veranderende aard van het bronnenmateriaal, in het verschijnen van nieuwe genres, in de groei van de hoeveelheid had men de lezer misschien toch wel mogen bieden.

De kaarten zijn in al hun eenvoud mooi, bruikbaar en nuttig. Een simpel beeld als dat van de Noordelijke Nederlanden ca 1300 (179) zou iedere student voor ogen moeten hebben tijdens overzichtscolleges op het terrein van de middeleeuwse vaderlandse geschiedenis. Woorden kunnen nooit de dichtheid van het Romeinse wegen-net in de Zuidelijke Nederlanden zó goed weergeven als de ook al weer eenvoudige kaart op bladzijde 51 dat doet. Ik zou graag doorgaan, maar méér dan de kaarten schreeuwen de illustraties om aandacht. Laat ik vooropstellen dat de plaatjes prachtig zijn. Behalve mooi zijn sommige ook illustratief. Maar moet het zó, dat wil zeggen is deze overdaad werkelijk de wens van het publiek, waarvoor dit boek is bestemd? Geldt voor afbeeldingen soms eenvoudig: hoe meer hoe liever? Ik heb niet kunnen nalaten een willekeurig tiental bladzijden eens op de zin van zijn illustraties na te gaan. Welnu: bladzijde 220 heeft een plaatje dat aansluit bij de tekst van 222, terwijl aldaar de Flagellanten staan afgebeeld, waarover de tekst op 220 vertelt (men moet omslaan; de formaten lijken mij de omdraaiïng niet te wettigen). Op 223 lijkt mij het bijschrift van de redelijk in de contekst geplaatste afbeelding niet geheel juist: we zien hier niet de eigenlijke leenhulde (waarbij de vazal zou moeten knielen), maar alleen de kus. Op 225 is de afbeelding van zomaar een

epigrafisch opschrift zonder tekstweergave of verklaring in het bijschrift zinloos: het laat zich door de gemiddelde lezer zeker niet lezen. De toernooi-illustratie op 226 laat zich op generlei wijze in verband brengen met de contekst. Dat het wél goed kan bewijst 228, waar de spottend bedoelde sculptuur van een bisschop het aldaar besproken thema ‘kerk in beweging’ verlucht. Aar-

dig, maar willekeurig zijn de plaatjes op 230; ze doen geen kwaad, maar verduidelijken ook niets. Conclusie: als men platen nu eenmaal zo mooi af kan drukken, is het dan niet nog meer de moeite waard ze zorgvuldig te selecteren en te plaatsen, en van die plaatsing soms ook eens af te zien? Nu worden de doorgaans voortreffelijke teksten van dit boek soms door een ietwat zinloze kleurenpracht overwoekerd.

Het is jammer dat dit boek geen beter register heeft; dit is niet wel bruikbaar (al is de idee er tevens een verklarend commentaar van te maken op zichzelf niet gek). Personen worden alleen opgevoerd als hun 'belangrijkheid zulks vereist'; welnu, dan zijn keizers en graven belangrijk. Maar wil de lezer eenvoudig eens zien of St. Eligius, Tanchelijn, Reinaert de Vos, Gerard van Velzen of Rogier van der Weyden in de tekst besproken worden (ik maak zomaar een keuze) - en hij vindt ze niet: staan ze dan niet in het boek of zijn ze 'onbelangrijk'? Het lijkt me duidelijk dat een register nooit tot een dergelijke twijfel aanleiding mag geven! En wat moet men met regels-lange opsommingen van bladzijden onder een hoofd: 'Abdijen en kloosters', als men bijvoorbeeld even wil zien of Egmond of Aduard behandeld zijn? Wat heeft men aan items als 'Frankrijk, contacten en invloed van' (vele tientallen bladzijden)? Wat moet men met 'Karolingen, Karolingse tijd'? Er is toch een inhoudsopgave? Heel eenvoudige volledigheid op alle soorten namen en begrippen, eventueel in een kleinere letter gezet, zou nauwelijks meer ruimte gevraagd hebben, en de lezers zouden er veel meer aan hebben gehad.

Dit alles moest eens gezegd, maar is het belangrijk? Nee, belangrijk is dat we nu een boek hebben dat op aardige maar vooral op waardige wijze de lacune vult die het wilde vullen, en dat dus in zijn opzet is geslaagd.

Bunna Ebels

J. Baart, e.a., *Opgravingen in Amsterdam. 20 jaar stadskernonderzoek* (Amsterdam en Haarlem: Fibula-Van Dishoeck, 1977, 524 blz., *f* 39,50, ISBN 90 228 3996 6).

De levendige activiteit, die de laatste decennia op het gebied van het archeologische stadskernonderzoek in Nederland aan de dag wordt gelegd, dreigt aan de meeste historici voorbij te gaan omdat de resultaten ervan doorgaans slechts in archeologische tijdschriften en locale publicaties worden neergelegd. Daarom is het toe te juichen dat de onderzoekers die van 1954 af in Amsterdam op dit terrein werkzaam zijn, nu hun vondsten ten toon spreiden in een omvangrijke, fraai uitgevoerde catalogus. Zij hebben deze voorzien van een vrij uitvoerige inleiding. Daarin geven zij onder meer een overzicht van de voornaamste uitkomsten van soortgelijke opgravingen in het buitenland. Dit overzicht bedoelt overigens niet uitputtend te zijn, maar is toegespitst op vondsten waarbij het Amsterdamse onderzoek kon aanknopen. Gegevens over het stadskernonderzoek in Dordrecht sluiten hierbij aan.

Dat Amsterdam een zo rijke oogst heeft geboden, komt voornamelijk omdat men hier, behalve van de voor dit werk zo gunstige stadssanering, flinke branden en de bouw van parkeergarages, kon profiteren van de aanleg van de metro, die een enorme sleuf even buiten de vijftiende-eeuwse stadsmuur opleverde. Voor historici zijn, lijkt

me, vooral de nieuwe gegevens over middeleeuwse woningbouw en -fundering van belang. Zij tonen de ontwikkeling van de heimethodes op de slappe Amsterdamse grond die verbetering en versteviging, ook door ophoging, noodzakelijk maakte. Ook tonen zij, dat in Amsterdam, evenals in Dordrecht en Leiden, langs de rivier waaraan de oudste straten gelegen waren door aanplemping land werd gewonnen. Over de afmetingen van de woningen en de indeling, voorzover uit de fundamenten op te maken, geven de samenstellers van de

catalogus slechts weinig gegevens, wat eigenlijk jammer is. De aangetroffen losse voorwerpen, uit een periode lopend van het einde van de dertiende eeuw tot in de achttiende, hier alle zorgvuldig beschreven en afgebeeld, zijn wegwerpsels en ze vertonen zelden enige samenhang. Waar dit wel het geval lijkt, leidt dat toch niet tot bruikbare conclusies. Zouden we, bijvoorbeeld, bij het perceel Damrak 49 uit de veertiende-eeuwse vondsten willen opmaken, dat hier een leerbewerker gevestigd was, dan vergaat die neiging bij de constatering dat er niet één voor dat ambacht noodzakelijk werktuig is aangetroffen.

Uit de afval, gebruikt voor het dempen van een gracht of het ophogen van percelen, is veel aardewerk te voorschijn gekomen, grotendeels plaatselijke productie, die op een sterke ontwikkeling in het vak wijst. Grote kralenvondsten illustreren de bekende gegevens over export van dit artikel naar de Oost. De onderzoekers verzamelden ook allerhande voedselrestanten uit de dertiende-eeuwse percelen (monsters uit afvallagen en latrines). Onder het slachtvee domineerde daar het rund, gevolgd door het varken; er staan opmerkelijk weinig kippebotjes en weinig graten van grote vissen op het lijstje; graten van kleine vissen, toch waarschijnlijk een belangrijk bestanddeel van het dieet, zijn blijkbaar niet onderzocht. In de oudste afvallagen zijn al vijgepitten gevonden (ook later kennelijk een veel geconsumeerde pit-vrucht) en verder onder meer pitten van wilde aardbeien, bramen en bosbessen.

De catalogus is systematisch, per type vondsten gerangschikt. Een index op het vondstmateriaal doet bij het gebruik goede dienst, terwijl de samenstelling van al, wat in één perceel werd opgegraven, is te reconstrueren met behulp van de ‘index vondstcomplexen’. De samenstellers hadden het gelukkige idee om aan de afbeeldingen der voorwerpen zo nu en dan een reproductie van een schilderij toe te voegen waarop zulke dingen in gebruik worden getoond.

J.A. Kossmann-Putto

D.A. Berents, *Misdaad in de middeleeuwen. Een onderzoek naar de criminaliteit in het laat-middeleeuwse Utrecht* (Stichtse Historische Reeks, II; Haarlem: J.H. Gottmer, 1976, 176 blz., *f* 35, -, ISBN 90 275 0929 x).

Deze studie is ongetwijfeld belangrijk omdat zij de Utrechtse criminaliteit analyseert op basis van 5.568 geregistreerde misdrijven, benaderd vanuit de vonnissen gedurende een tijdsspanne van 155 jaar tussen 1300 en 1455. Belangrijk ook omdat de auteur de vijf groepen delicten (agressiedelicten, vermogensdelicten, delicten tegen de overheid, delicten tegen de zeden en delicten zonder omschrijving) statistisch heeft verwerkt en tegenover elkaar heeft berekend in percenten. Dit materiaal zou ongetwijfeld nog aan betekenis hebben gewonnen, als de auteur zijn cijfermateriaal in het kader had gesteld van het aantal inwoners.

Vermits de auteur zijn materiaal niet als rechtshistoricus benaderde, zijn zijn uiteenzettingen over de organisatie, de bevoegdheid en de procedure van de Utrechtse raad eerder kort en zijn sociologische analyse van de misdrijven ruimer geschetst.

De auteur heeft de misdrijven ingedeeld in agressiedelicten, vermogensdelicten, delicten tegen de overheid (hierin zijn de politieke en politionele delicten gerekend), delicten tegen de zeden (hierin worden ketterij, hekserij en de vele speldelicten

gerekend) en delicten zonder omschrijving. Nu weten wij wel dat men over de indeling van de delicten al eeuwen discussieert, maar ons komt het voor dat de speldelicten gewoonlijk vermogensdelicten zijn en ketterij een delict is tegen de (goddelijke) overheid. De delicten zonder omschrijving zijn volgens de auteur ongeoorloofd gedrag, wat hij (juist) interpreteert als geweldpleging

tegen personen en straatschenderij. Beide delicten horen volgens ons dan bij de agressiedelicten te worden gerekend.

Zo gezien krijgen de statistieken van Berents een ietwat ander beeld, dat wonderlijk genoeg veel gelijkenis biedt met de criminaliteit te Antwerpen in de achttiende eeuw. Misschien ligt de demografische situatie van Utrecht in de vijftiende eeuw niet zo ver verwijderd van deze van Antwerpen in de achttiende eeuw (ca. 50.000 inwoners). Wijzelf hebben met een groot team afgestudeerden van het departement rechten van de universiteit Antwerpen (UIA) de criminaliteit te Antwerpen in de achttiende eeuw geanalyseerd (zie onze bijdrage op bladzijde 324 van dit tijdschrift).

Ook te Antwerpen behaalden de agressiedelicten de piek van de statistiek: 41% (in Utrecht in de veertiende-vijftiende eeuw: 37,3%) maar met de 18% delicten zonder omschrijving: geweldpleging tegen personen en straatschenderij, wordt het 55,3%. De vermogensdelicten halen te Utrecht 9% (maar met de vele speldelicten er bij 16%), te Antwerpen 37%. Wat dit verschil betreft merken wij op dat tussen de vijftiende en de achttiende eeuw het bezitsbegrip een ganse evolutie heeft doorgemaakt. De delicten tegen de overheid te Utrecht halen 21% (daarvan 9,8% politieke), te Antwerpen 17%. De delicten tegen de zeden halen te Utrecht 7% (als we ca. 7% speldelicten aftrekken), te Antwerpen 5%. Dat is een eerste alleszins verrassende gelijkenis.

Een tweede treffende gelijkenis vinden we in de straffen. De auteur heeft te Utrecht in de door hem bestudeerde periode vastgesteld dat de lijfstraffen (en vrijheidsstraffen) zeldzaam waren, terwijl verbanning en vermogensstraffen, meestal vergezeld van het verplicht vragen van vergiffenis, het meest voorkwamen. Afgezien van een toenemende opgang van de vrijheidsstraffen (dé nieuwigheid van de achttiende eeuw!) is dit de trend, die we te Antwerpen in de achttiende eeuw eveneens terugvinden.

De door de auteur behandelde periode - het ‘herfsttij der middeleeuwen’ - was een tijd, waarin de overheid zich nog maar pas ernstig begon te interesseren voor het handhaven van de orde en voor de bestrijding van de criminaliteit. Tot de tweede helft der vijftiende eeuw werd de criminaliteit op een weinig repressieve wijze bestreden. Vanaf de tweede helft der vijftiende eeuw tot ca. 1750 nam ingevolge de groei van de bevolking en de sociaal-economische ontwikkeling de criminaliteit toe, maar anderzijds zien we ook een strengere, spectaculaire repressie: wrede varianten van dood- en lijfstraffen poogden ‘ten exempele’ de criminaliteit in te dijken. Het was de periode gereglementeerd door de eerste Europese strafcodices (*Carolina*, 1532; edict van Villers-Cotterêts, 1539; de twee *Criminele Ordonnantiën* van Filips II voor de Nederlanden, 1570) en beïnvloed door criminalisten als Farinacius, Damhoudere, Jousse en Carpzovius. Deze periode liep uit in de tweede helft van de achttiende eeuw op een opnieuw zachtere, Beccariaanse, meer humane benadering van de criminaliteit.

Op het gebied van de geschiedenis van de criminaliteit valt nog enorm veel te doen. daarom is een werk als dit van Berents zo belangrijk en verrijkend voor de vergelijkende geschiedenis van de criminaliteit.

L.Th. Maes

G.M. de Meyer, ed., *De stadsrekeningen van Deventer*, IV, *1416-1424* (Teksten en documenten, XIII; Groningen: Tjeenk Willink, 1976, 597 blz., *f* 70, -, ISBN 90 01 857 16 7).

Mevrouw G.M. de Meyer vervolgt met prijzenswaardige regelmaat haar uitgave van de Deventer cameraarsrekeningen. Het derde deel was om druktechnische redenen een veel dunner boek geworden dan normaal, nu schenkt zij ons weer een kloek deel van de ver-

trouwde omvang. Wel is dit deel in offset uitgevoerd, omdat het dure drukprocédé van vroeger kennelijk te kostbaar zou worden. De gebruikte methode om in het handschrift voorkomende hoofdletters of voluit geschreven woorden, die doorgaans worden afgekort vetgedrukt weer te geven kon zo niet gehandhaafd worden. Dergelijke letters zijn nu onderstreept en deze methode is wel zo duidelijk. Het interessantst voor de politieke geschiedenis zijn uiteraard de uitgaven voor reizen en bodelonen. De periode 1416-1424 is in de Nederlandse geschiedenis niet de minst interessante, met op het eind het uitbreken van het Utrechts schisma tussen Rudolf van Diepholt en Zweder van Culemborg en vanaf 1418 de strijd tussen Jacoba van Beieren en haar oom Jan Zonder Genade.

In een zeer korte inleiding schetst mevrouw De Meyer het historische kader waarin de gebeurtenissen moeten worden geplaatst. Gaat men vervolgens de rekeningen zelf bestuderen, dan valt het op, dat het Deventer stadsbestuur inderdaad wel geïnteresseerd was in 'onses Postulaets zaken', maar dat lokale affaires veel meer beslag legden op de aandacht der magistraten, terwijl de strijd in Holland helemaal buiten hun gezichtskring viel. Over een 'schelinge' met de hertog van Gelre werden in 1417 en 1418 onnoemelijk veel beraadslagingen gehouden en in 1417 ging zelfs een stedelijk afgezant naar het concilie van Constanz, die eerst bij Nicolaas Bontzlow, de kanselier van koning Sigismund in Groningen, 'bedebrieven' gehaald had. Groningen lag in deze jaren namelijk overhoop met Sigismund, die de stad rechtstreeks onder zijn gezag wilde plaatsen. Steeds valt weer op, hoeveel de magistraten voor hun stad over hadden, hoe vaak was Coenraet ten Dune, stratemeester, niet op weg ten behoeve van de stad. In het jaar 1418 maakte hij minstens twaalfmaal een meerdaagse tocht, doorgaans voor een of andere bespreking, die dan echter lokale Gelderse of Overijsselse zaken betrof. Veel reizen waren verder nodig in verband met Deventers hanzelidmaatschap, maar veel verder ging de blik van de vroede vaderen toch niet. Zoals men weet houdt mevrouw De Meyer het zakelijk commentaar bewust zeer sober. In cijfernoten staat slechts af en toe een korte verwijzing naar de regesten der bisschoppen van Utrecht van S. Muller Fzn. of naar Dumbar, *Het kerkelijk en wereldlijk Deventer* en dergelijke werken. Als men die werken niet direct bij de hand heeft, heeft men weinig aan een dergelijke verwijzing en ook verder maakt zij het haar lezers niet gemakkelijk. Het register is streng logisch en wetenschappelijk opgezet, functies van personen worden slechts genoemd als die ook werkelijk in de tekst der rekening genoemd worden en zo blijft de gebruiker veel bladeren. Mevrouw De Meyer beseft evenwel dat men de rekeningen tekort doet, als men ze alleen maar occasioneel gebruikt. Men zou zich meer moeten gaan verdiepen in het hele financiële beheer van de stad Deventer en daarbij zijn de kleine rekeningen van gruitmeesters, timmerlieden en weidegraven interessant, die als 'particulen' te beschouwen zijn van posten in de grote rekening. De zaken klopten wel eens niet. De weidegraven, die een retributie vroegen van allen, die een koe op de stadsweide lieten grazen, plachten het verschil tussen hun inkomsten en uitgaven als één som in de stadskas te storten. Kwamen zij tekort, dan werd hun vordering uitbetaald. In 1423 hebben zij echter eerst inkomsten gestort en vervolgens hun uitgaven, die veel hoger waren gedeclareerd. Mijns inziens klopt hun optelling niet, maar zij hebben wel hun te hoge uitkomst uitbetaald gekregen; hoe komt dat? Onhandigheid, kwade trouw of missen we toch nog te veel gegevens om een goed inzicht in het financieel beheer van de stad te krijgen? Burgers die schulden aan de stad hadden, die ze nog niet konden

voldoen, mochten ook een pand geven. Werd hun schuld niet aangezuiverd, dan werden deze panden verkocht, maar ondertussen zaten de cameraars wel als de baas van een lommerd, met een hoeveelheid gebruiksgoederen, die ze aan het eind van het jaar netjes in een pandboek

noteerden. Ook dit weer een bewijs van het kleinsteedse karakter dat de stad Deventer nog in de vijftiende eeuw vertoonde.

H.P.H. Jansen

E.P. de Booy, *De Weldaet der scholen. Het plattelandsonderwijs in de provincie Utrecht van 1580 tot het begin der 19e eeuw* (dissertatie rijksuniversiteit Utrecht, Stichtse Historische Reeks; Haarlem: J.H. Gottmer, 1977, xxiv + 374 blz., *f* 70, -).

Het is een verheugende zaak dat met een boek als dit eindelijk bronnenonderzoek over de geschiedenis van het onderwijs in ons land op gang komt. De historische pedagogiek heeft in Nederland een duidelijke achterstand bij het buitenland, vooral bij Duitsland, Engeland en de Verenigde Staten en niet te vergeten België. Deze achterstand heeft vooral betrekking op het feit dat de op dit gebied wel ter beschikking staande studies doorgaans op literatuuronderzoek berusten, waardoor het gevaar optreedt van het elkaar naschrijven. Ook worden op deze manier meer globale beelden geschetst dan dat recht wordt gedaan aan regionale verschillen, die bij bronnenonderzoek wel eens zó groot zouden kunnen blijken dat het globale beeld daarmee geloochenstraft zou worden.

Uiteraard ligt het meer in de lijn van historici dan van pedagogen archieven in te duiken en daarom is het bijzonder toe te juichen dat de afdeling sociaal-economische geschiedenis van de Rijksuniversiteit te Utrecht onder leiding van Th. van Tijn de laatste jaren aandacht aan deze lacune is gaan besteden. Aldaar studerenden en afgestudeerden trokken de archieven in van rijk, gemeenten, kerkelijke instanties en wat dies meer zij en het afgelopen jaar mocht daar dan zelfs al een dissertatie uit voortkomen, met de hierboven genoemde titel.

Om maar eens eerst met het uiterlijk van het boek te beginnen: het werk van mevrouw De Booy ziet er schitterend uit, stevig gebonden, wat ook wel mag voor zo'n lijvig boek van ruim 400 pagina's, gedrukt op glanspapier, waardoor de meer dan twintig illustraties en kaarten mooi uitkomen. Het biedt meer dan honderd pagina's bijlagen, waardoor de lezer, als hij dat wil, ruimschoots bij het bronnenonderzoek betrokken wordt. Wil hij zich minder kritisch opstellen en liever, vertrouwende op de schrijfster, een snel overzicht krijgen, dan is de indeling van het boek en de gedetailleerde inhoudsopgave hem hierbij zeer behulpzaam.

De stof is verdeeld in twee delen, het eerste over de provincie als geheel, het tweede over elf afzonderlijk behandelde dorpen. Daarmee vormt deel II eigenlijk een controle-mogelijkheid op deel I. Alle in het eerste deel aan de orde gekomen zaken, als de verhouding tussen hervormden en katholieken, de inhoud van het onderwijs, de leeromstandigheden, de maatschappelijke positie van de schoolmeesters, de resultaten van het onderwijs, om maar een deel van de zeer veel behandelde aspecten te noemen, komen in het tweede deel gedetailleerd terug, per gemeente. Men kan zeggen dat het boek op een soort drieslag-principe is opgebouwd, waarbij het tweede deel het eerste controleert en de na het tweede deel volgende honderd pagina's bijlagen weer controle uitoefenen op het tweede deel. Of om het anders te zeggen, na een

meer globale analyse wordt men geconfronteerd met een steeds verfijnder en specifiekere graad van onderzoek.

Deze opzet heeft een groot stylistisch voordeel: er ontstond, vooral wat betreft het eerste deel, een prettig leesbare en beslist boeiende tekst, die niet voortdurend onderbroken hoefde te worden door cijfers, tabellen en opsommingen. En dit, zoals uit het voorafgaande al blijkt, bepaald niet door gebrek aan verantwoording, want er is, zonder overdrijving,

bijna geen zin zonder voetnoot! Het kaartsysteem van mevrouw De Booy moet indrukwekkend zijn.

Door de gedetailleerde inhoudsopgave wordt de lezer in staat gesteld één bepaald aspect van het onderzoek dat vele malen in het boek ter sprake komt - bijvoorbeeld de maatschappelijke positie van de schoolmeesters - geïsoleerd te volgen.

Het beginpunt van dit onderzoek is gekozen, omdat toen de overgang van rooms-katholiek naar protestants onderwijs plaatsvond. Het eindpunt is gekozen wegens de vervanging van hoofdelijk door klassikaal onderwijs en de bepaling dat het leerstellig onderwijzen uit de openbare scholen moest verdwijnen. Dit laatste is eigenlijk al een bepaling van 1796 en dat in de titel sprake is van een eindpunt in het begin der negentiende eeuw komt, doordat het onderzoek naar de resultaten van het onderwijs slechts bronnen ter beschikking had van na 1811. Deze bronnen zijn huwelijksacten, waarvoor vanaf 1811 de verplichting bestond dat beide partijen moesten ondertekenen. De vraag naar de resultaten van het onderwijs heeft de schrijfster vernauwd tot de vraag naar de schrijfvaardigheid en de schrijfvaardigheid is weer geoperationaliseerd tot de vraag naar het vermogen de eigen naam te schrijven. Daartoe zijn huwelijksacten uit de periode 1811-1820 bekeken. De paragrafen over de resultaten van het onderwijs bieden dus wel heel wat minder dan ze doen vermoeden. Maar zoals op het congres van het Nederlands Historisch Genootschap in 1976 bleek is mevrouw De Booy niet de enige die tot deze operationalisering van geletterdheid op grond van de hantekening haar toevlucht heeft genomen: ook Van der Woude werkt er in zijn onderzoek naar het analfabethisme mee. Zoals hij toen ook opmerkte blijft het een vraag of de vaardigheid tot het zetten van een handtekening niet een momentopname is, met andere woorden, of iemand tien jaar na de sluiting van zijn huwelijk nog steeds zijn handtekening kan zetten. Dat is vooral de vraag bij mensen die schrijven in hun dagelijks leven niet nodig hebben en dat geldt voor die tijd vooral voor vrouwen. Bovendien vraagt men zich af of deze mensen méér konden schrijven dan de eigen handtekening. Als we kinderen uit onze eigen tijd observeren dan zien we dat de meesten vóór het begin van de basisschool hun eigen naam kunnen schrijven, maar verder ook niets. Het blijft een gevaar van kwantitatief onderzoek, dat men uit behoefte om te tellen wel eens categorieën verzint die misschien het tellen niet waard zijn omdat ze niet werkelijk staan voor de informatie die men eigenlijk wil hebben.

Terugkomend op de overzichtelijkheid van het boek en de daardoor geschapen mogelijkheid één bepaald onderdeel van onderzoek er uit te lichten, moet ik daar ook een nadeel van vermelden. Dat is hierin gelegen dat men wel eens het gevoel krijgt een boek vol deelonderzoeken voor zich te hebben en niet een totaalbeeld van het plattelandsonderwijs in de provincie Utrecht in de onderzochte periode. Dat geldt bijvoorbeeld ten aanzien van de verhouding tussen de geletterdheid van protestanten en katholieken. Men stuit in het boek systematisch op gegevens van katholieke kinderen die de (gereformeerde) dorpsschool bezochten. Wanneer er eens, zoals in Bunnik in 1760, sprake is van een protest van katholieke ouders tegen het gebruik van de Heidelbergse Katechismus als leesboek op de dorpsschool, dan blijkt dat dat protest pas kwam nadat de pastoor de ouders die hun kinderen naar dit onderwijs bleven sturen bedreigde met excommunicatie. Daaruit krijgt men dan een beeld van een levendige behoefte van ouders hun kinderen naar school te sturen, van welke signatuur die dan ook mocht wezen, dus een kennelijke onverschilligheid ten opzichte

van indoctrinatie. Dat beeld wordt onmiddellijk weer vergruisd door gegevens over het bestaan van katholieke bijscholen. Die waren weliswaar verboden, maar toch klaagde de gereformeerde schoolmeester in het zeer katholieke Soest in 1761 dat er wel zeker vijf katholieke bijscholen waren. Men schijnt ze er nooit te hebben kunnen uitbannen en in

tegenstelling tot elders gingen katholieke kinderen in Soest beslist niet naar de gereformeerde dorpsschool. Daar waar, zoals in Leusden, het percentage katholieke geletterden niet onderdeed voor de protestantse geletterden, blijken dan ook veel katholieke bijscholen te zijn geweest. Dat wijst dus allesbehalve op ideologische onverschilligheid van katholieken. Ook het feit dat na 1796, als de leerstelligheid in de openbare school moet worden afgeschaft, het percentage van geletterde katholieke arbeiders met sprongen omhoog gaat, bewijst dat katholieken wel degelijk afkerig waren van beïnvloeding door de protestantse beginselen, dat ze echter toch veel meer belang hechtten aan onderwijs dan wel eens is geschetst, en dat ze dat, zodra het te krijgen was zonder indoctrinatie en zonder de extra kosten van bijscholen die door arbeiders moeilijk konden worden gedragen, het gretig gingen volgen. Om die zelfde reden schijnt er voordien een duidelijke achterstand van geletterdheid van arme katholieken vergeleken met arme protestanten geweest te zijn, doordat de katholieken persé geen gebruik maakten van kosteloos onderwijs op rekening van de armenkas, daar alimentatie betekende het overgeleverd zijn aan een protestantse opvoeding. Men vraagt zich dan echter weer af of katholieke ouders die wel zelf betaalden voor het onderwijs op een gereformeerde dorpsschool niet te vrezen hadden voor een protestantse opvoeding. Interessant is, dat het bij protestanten wél voorkwam, dat ze uit armoede hun kinderen lieten opvoeden door katholieke bloedverwanten, waardoor die kinderen een katholieke opvoeding kregen, in plaats van ze kosteloos gereformeerd te laten onderwijzen.

Het hele boek door werd ik trouwens voortdurend verrast door een heel ander beeld van de katholieken van vóór de emancipatie, dan waar ik aan gewend was: veel zelfbewuster en zelfs veel machtiger. Dat daar, waar de overgrote meerderheid van de bevolking katholiek was, de municipaliteit en de gerechten steeds uit katholieken of uit overwegend katholieken bleven samengesteld was voor mij bepaald een openbaring. Ook had ik me de bevolking in die periode honkvaster voorgesteld, dan uit de schoolmeesterscarrières (één van de bijlagen) blijkt: er waren nog al wat meesters uit Holland in het Utrechtse aangesteld. Tegelijkertijd ziet men echter uit die zelfde gegevens dat het ambt ook wel van vader op zoon overging.

Om nog even terug te komen op de resultaten van het onderwijs moet me van het hart dat ik met nog een ander dan de reeds genoemde bezwaren tegen de operationalisering van geletterdheid blijf zitten. Dat is, dat deze uitsluitend gemeten wordt - en uitsluitend gemeten kàn worden als men op de huwelijksacten afgaat - voor wat betreft de periode 1811-1820. Er wordt nu gesuggereerd, dat er gedurende de hele periode sinds 1580 een stijgende lijn was en dat de geletterdheid zoals die ‘blijkt’ uit de huwelijksacten tussen 1811 en 1820 het hoogtepunt van onderwijsresultaat is. Dat lijkt me niet noodzakelijk zo te zijn. Als we meer meet-materiaal hadden zouden er gedurende de hele periode misschien wel pieken en dalen in de grafiek elkaar afwisselen, waarvan de toestand tussen 1811-1820 dan niet persé de hoogste piek zou hoeven te zijn. De schrijfster zelf verschaft ons gegevens, bijvoorbeeld met betrekking tot het einde van de zestiende eeuw, waaruit blijkt dat het peil van het onderwijs de eerste tijd na de overschakeling van katholiek op protestants onderwijs evident daalde, door gebrek aan gereformeerde schoolmeesters en alle mogelijke organisatorische moeilijkheden die kenmerkend zijn voor een overgangstijd. Zo zouden er gedurende de achttiende eeuw ook wel weer andere remmende factoren geweest kunnen zijn die een dieptepunt veroorzaakt

zouden kunnen hebben en zo vraagt men zich ook af of een influx van Hugenoten, of nog eerder, van Zuid-Nederlandse protestantse schoolmeesters die hun heil kwamen zoeken in het Noorden niet weer voor hoogtepunten zou hebben gezorgd. Zo kan men zich ook afvragen of in de laatst beschreven

periode, toen meer katholieke armen het openbaar onderwijs gingen volgen omdat het niet meer leerstellig protestants was, niet ook meer gereformeerden hun kinderen juist terugtrokken, om dezelfde reden.

Deze overwegingen, die ik overigens niet anders dan in de vorm van voorzichtige vragen durf te formuleren, nemen niet weg dat dit boek een zeer waardevolle bijdrage is zowel aan de sociale geschiedenis van ons land als aan de historische pedagogiek. Beoefenaren van beide vakken zijn zowel schrijfster als promotor grote dank verschuldigd.

Lea Dasberg

Hendrik Muller, *Muller. Een Rotterdams zeehandelaar Hendrik Muller Szn (1819-1898)* (Schiedam: Interbook International BV, 1977, ix + 467 blz., *f* 85, -).

In deze studie, die het achttiende deel vormt van de reeks historische werken over Rotterdam, verschijnend onder de auspiciën van het Historisch Genootschap Roterodamum, wordt een welkome bijdrage geleverd tot de economische en sociale geschiedenis van het negentiende-eeuwse Rotterdam. Het is niet de eerste 'koopmans'-monografie van haar soort, die voor het bovengenoemde tijdvak der economische historie van Rotterdam verschenen is. Ik doel op de bekende studie van mr. W.C. Mees, 'Man van de daad, Mr. Marten Mees en de opkomst van Rotterdam' (1946). Men treft daarin al vrijwat aan over Hendrik Muller Szn. Mees en Muller stonden elkaar zeer na, ook in de politiek. Een andere figuur van de voorafgaande generatie is nog niet voldoende tot haar recht gekomen: de bekende Abram van Rijckevorsel, Mullers schoonvader en bewonderd voorbeeld. Wel heeft J.E. van der Pot drie Van Rijckevorsels in kort bestek in een aardig boekje behandeld, te weten 'Abram, Huibert en Dr. Elie van Rijckevorsel' (1957), maar de zakenman, voorzitter van de Kamer van Koophandel en commissaris van de Nederlandse Handel Maatschappij komt daarin toch nog te weinig uit. Daarom valt het toe te juichen, dat de kleinzoon Hendrik Muller Azn. in een groot boek zijn grootvader Hendrik Muller Szn. heeft behandeld, daar hij gelukkig over voldoende bouwstoffen voor zulk een levensbeschrijving kon beschikken. In het geval Rotterdam spreekt sinds de ramp van 14 mei 1940 zulk een gunstige omstandigheid allerminst vanzelf. Men denke daarbij voor wellicht het smartelijkste verlies van particuliere archieven aan het teloorgaan van het archief van A. van Hoboken en zonen (later A. van Hoboken en co.), waardoor een uitvoerige biografie van Anthony van Hoboken (1756-1850) niet meer mogelijk zal zijn. - Het merkwaardige in het geval van de Rotterdammer Hendrik Muller is geweest, dat hij als Amsterdammer is geboren en pas als dertiger zich in Rotterdam (1850 of 1851) is gaan vestigen, één van de voorwaarden van Abram van Rijckevorsel voor zijn huwelijk met diens dochter Marie Cornélie. Onze Hendrik Muller heeft een enorm archief nagelaten, dat via zijn zoon S. Muller Hzn. in 1916 bij de kleinzoon, naamgenoot en nu biograaf is te land gekomen. Het archief bevat in de eerste plaats bouwstoffen voor de wederwaardigheden van de vennootschappen, waarbij H. Muller Szn. betrokken is geweest en bovenal een geweldige brievenverzameling, van zakelijke en persoonlijke aard, en nog veel meer gedrukte

stukken, circulaires, brochures etc. Kort vóór de tweede wereldoorlog is het tot een splitsing gekomen, waarbij het archief, voorzover van economische betekenis, naar het Gemeente-archief is gegaan, terwijl het persoonlijk, familie-archief bij de kleinzoon is gebleven, die door het kennisnemen van al deze bescheiden ertoe gebracht is een monografie aan zijn grootvader te wijden. Aan de kenschetsing van het materiaal dient nog wel te worden toegevoegd, dat de brieven voor verreweg het grootste deel ingekomen correspondentie zijn; slechts bij hoge uitzondering zijn kopieën van zeer belangrijke uitgega-

ne brieven bewaard gebleven. De oorlogsjaren en nog vele daarna zijn met het voorbereiden en het schrijven van dit boek heengegaan en de schrijver, die zichzelf uitdrukkelijk amateur-historicus noemt, betoont zich dankbaar voor velerlei hulp bij het tot stand komen van zijn grote manuscript en de bezorging ter drukpers ondervonden.

Hendrik Muller was, zoals de aanduiding Szn. ook aangeeft, één der vier zonen (er waren ook nog vier dochters) van Samuel Muller (eig. Müller) Czn., geboren in 1785 te Crefeld, die een zeer vooraanstaande rol in de kringen der doopsgezinden heeft gespeeld als hoogleraar van de Algemene Doopsgezinde Sociëteit bij het Athenaeum Illustre te Amsterdam. Tot op hoge leeftijd (hij overleed 90 jaar oud) zijn hij en het ouderlijk huis te Amsterdam voor kinderen en kleinkinderen het centrum gebleven voor een opgewekt familieleven. Te Amsterdam was ook de tweede, meest bekende zoon van Samuel, de boekhandelaar Frederik Muller (1817-1881) gevestigd, zijn firma organiseerde later de beroemde kunstveilingen. Ook Hendrik is aanvankelijk in het ouderlijk huis te Amsterdam blijven wonen; veertien jaar oud trad hij in dienst van een Belgische manufacturenzaak, waarvoor hij enkele jaren later voor het eerst op reis moest, uitgerust met een ellenlange brief met vaderlijke vermaningen. Zo werd de basis gelegd, voor wat hij zijn hele leven lang als zijn voornaamste beroep bestempelde, namelijk ‘manufacturier’. In 1839 heeft hij zich als zelfstandig ‘koopman’ gevestigd, dat wil zeggen hij trachtte agenturen te krijgen van buitenlandse textielfabrikanten: hij betoonde zich zeer ijverig, bekwaamde zich door buitenlandse reizen, bijvoorbeeld naar Zwitserland, maar met de verdiensten was het voorlopig nog treurig gesteld. Sinds einde 1846 was hij geassocieerd met Hendrik Willers onder de firma Muller & Willers, maar juist over deze jaren en over zijn ontmoeting met Huibert van Rijckevorsel te Rotterdam is weinig overgeleverd. Wij horen slechts, dat hij sinds 1844 ‘in intieme handelsrelatiën’ gestaan heeft met Huibert van Rijckevorsel. In 1849/50 moet dit geleid hebben tot een associatie, zijn verloving met Marie Cornélie en direct daarmee samenhangend zijn vestiging in Rotterdam. Huibert van Rijckevorsel (1823-1866), een eerzuchtige jonge man, had geen zin in de graanzaken van zijn vader, wilde een eigen scheepsrederij. Aantekeningen in een vroeg handschrift ‘O.I. handel, H. van Rijckevorsel’ wijzen op een uitgebreide belangstelling, niet alleen voor de archipel, maar ook reeds voor de kust van Guinea en in het bijzonder de Goudkust. Uit de namen van zijn schepen blijkt van betrekkingen met de Oostzee, Oost-Indië en Midden-Amerika. Tussen H. van Rijckevorsel en H. Muller is het op 14 december 1850 tot een associatie gekomen: ‘Firma H. van Rijckevorsel’. Voor de firma tekent alleen H. van Rijckevorsel. Het is opvallend, dat het verslag van de periode der associatie (1850-1862) zo weinig over Hendrik Muller bevat. Het zou evengoed een deel van de biografie van Huibert kunnen zijn en het lijkt mij een aanwijzing voor het overheersende karakter van Huibert. Wel liet, aldus de schrijver, Huibert Hendrik Muller in zijn waarde als kenner der handelsgoederen, in het bijzonder textiel, en moet hij de daarmede samenhangende brieven geschreven hebben, maar de binnenkomende correspondentie richt zich vaak aan de heer H. van Rijckevorsel. Aan betrokkenen in het handelsverkeer met de firma blijkt in het algemeen niet bekend, dat Muller medefirmant is. De schrijver geeft een duidelijk beeld van de handel ‘ter kuste’ (van Guinea, niet alleen St. George d'Elmina, maar ook Angola, Congo en Liberia, waar de firma zowat de enige Nederlandse onderneming is, die er met eigen schepen handeldrijft en het tracht op te nemen tegen

de Britse concurrentie. Het was een riskante handel, waarbij weliswaar van tijd tot tijd agenten, met wisselend succes, werden uitgezonden, terwijl bovendien enkele bestuursambtenaren vaak min of meer als agenten van de firma H. van Rijckevorsel optraden. De financiële resultaten zijn voor Hendrik Muller voorlopig nog gering gebleven: overeenkomstig zijn veel kleinere deelneming in het kapi-

taal ontving hij aanvankelijk slechts 1/4 aandeel in winst (of verlies). In de jaren vijftig verschijnt ter kuste ook de agent Lodewijk Kerdijk voor de firma Kerdijk en Pincoffs, een vroege aanwijzing voor de bemoeienissen van die later berucht geworden firma op de kust van Guinea. Aan het einde van dit decennium heeft Hendrik Muller enige malen, in wijdlopige en pathetische brieven zijn wens geuit de associatie te beëindigen, maar toch is de firma voortgezet tot het ogenblik van de catastrophe ten gevolge van de zielsziekte van Huibert van Rijckevorsel, die zich onder meer uitte in megalomane bestellingen en inkopen door Huibert, waardoor de firma nog benauwde ogenblikken beleefd heeft. Nadat Huibert ter verpleging in een kliniek in Zwitserland was opgenomen is de firma gereorganiseerd en voortgezet onder de naam Hendrik Muller & Co. Hendrik kon nu eindelijk de vleugels uitslaan: hij was sinds ruim tien jaren in Rotterdam gevestigd, gehuwd met een Van Rijckevorsel, gewaardeerde schoonzoon van Abram van Rijckevorsel. Hendrik heeft de zaken ter kuste, in Oost- en West-Indië voortgezet. Aan die verdere groei van de zaken van Hendrik Muller heeft de schrijver uitvoerig aandacht besteed, waarbij uiteraard ook de afstand van het Nederlandse deel van de Goudkust behandeld wordt. Hendrik Muller gaat meer en meer deel uitmaken van de toon aangevende burgerij van Rotterdam; met de Van Rijckevorsels, vader en zoon, had hij uitgesproken ideeën van economisch liberalisme gemeen, hij was een overtuigd vrijhandelaar en was een groot voorstander van de geleidelijke afschaffing der differentiële rechten in Nederlands-Indië. Hij schreef daarover artikelen in *De Economist* en publiceerde ook een boekje *De Nederlandsche Katoen-nijverheid* en *het Stelsel van Bescherming in Nederlandsch-Indië*, doch dat, voordat het in 1857 in druk verschenen is, tevoren gelezen en geprezen was door Thorbecke; tevoren, in januari 1856, was het door Hendriks vader en zijn (jongere) lievelingsbroer Piet ‘nagezien’, vooral ook op de Nederlandse stijl, waarvoor, merkwaardig genoeg, de in Duitsland geboren prof. Samuel Muller als een geduchte censor gold. Ook Hendriks goede vriend C.T. Stork was vol bewondering voor dit geschrift. Later verdient zijn rol als commissaris van de NHM nog vermelding, terwijl het gezag en aanzien dat hij te Rotterdam genoot vooral bleek in de voor zijn vriend mr. Marten Mees pijnlijke affaire Pincoffs, waarbij Pincoffs' knoeien in de boekhouding van de ‘Afrikaansche Handelsvereeniging’ ook R. Mees en Zoonen een aanmerkelijke schadepost bezorgd heeft (1879). Met het redderen van de failliete boedel werd Hendrik Muller, expert op het gebied van de Westafrikaanse handel, belast. Ook een lidmaatschap van de Eerste Kamer is hem nog ten deel gevallen. Over dit alles en nog veel meer bericht de schrijver: over zijn gelukkig huwelijk en zijn kinderen, over zijn verhouding tot de weduwe van Huibert van Rijckevorsel, die hij met raad en daad ter zij stond en die in een zelfde huis naast het zijne kwam wonen, toen Hendrik een statig huis liet bouwen aan het Tweede Nieuwe Werk, nu de Parklaan.

Hendrik Muller Azn. heeft ons stellig een belangrijk stuk werk geleverd, waarvoor erkentelijkheid past. Soms is de kleinzoon wel eens wat lang van stof en een zekere wijdlopigheid is hem niet vreemd, maar wij houden het erop, dat dat een familietrek is: zijn overgrootvader schreef, zoals wij in één geval constateerden, zeer lange brieven en zijn grootvader, met al zijn voortreffelijke eigenschappen van koopman, echtgenoot en vader, genoot een zekere beruchtheid vanwege zijn eindeloze epistels.

Ten slotte nog twee opmerkingen. Op bladzijde 124 vermeldt de schrijver, dat in de *Nederlandsche Katoen-Nijverheid* statistische cijfers worden gegeven over de

Nederlandse katoenexport naar Nederlands Indië over het tijdvak 1825/54. Er had wel even mogen worden vermeld, dat voor de jaren 1825-1830 die katoen geen Nederlands product in moderne zin was, maar dat het overgrote deel daarvan uit Gent afkomstig was.

Bij het nagaan van de zeer hechte familierelaties van het zo kroostrijke geslacht Muller

mist de lezer node een genealogie. Het is daarom gewenst een uitgave van *Het geslacht Muller (Müller) uit Gerolshein* bij de hand te hebben. Ik raadpleegde de uitgave 1950-1951.

T.S. Jansma

P.R.D. Stokvis, *De Nederlandse trek naar Amerika 1846-1847* (dissertatie Leiden, Leidse Historische Reeks XXI; Leiden: Universitaire Pers, 1977, viii + 251 blz., *f* 46,80, ISBN 90 6021 434 4).

In zijn inleiding spreekt P.R.D. Stokvis de hoop uit dat zijn proefschrift 'tot hernieuwde bestudering van het Nederlandse element in de Amerikaanse samenleving zal noden'. Of dit noden betrekking heeft op uitnodigen of op noodzaken is pas van belang als dit boek zelf over het Nederlandse element in de Amerikaanse samenleving zou handelen. Maar Stokvis heeft zijn studie beperkt tot de Nederlandse achtergrond van de emigratie in de jaren 1846 en 1847. Hij geeft een grondige studie van de demografische, economische, sociale en kerkelijke aspecten van de landverhuizing en hij behandelt de informatie door pers en brief over Amerika, de houding van de overheid en de vervoersaspecten. Daardoor heeft hij de standaardwerken van Van Hinte (1928) en Lucas (1955) over Nederlanders in Amerika wezenlijk aangevuld. Van belang is zijn bepaling van het aantal Afgescheidenen ten opzichte van het totale aantal emigranten (35%) en ten opzichte van de achtergebleven Afgescheidenen (in 1847 maar 44 op 1.000). Voor mij zijn nieuw de gegevens over de 'Netherland Emigrant Society' en de 'True Netherlands Society in New York' (133-146), over details van het optreden van de Amerikaanse consul te Amsterdam (154-159) en over het aandeel van de Nederlandse Indiëvaarders in het vervoer naar Amerika (172-194).

Het boek nodigt uit tot verdere bestudering van de Nederlandse emigratie naar Amerika en Canada. Door deze emigratie kwam een Nederlands element in de Amerikaanse samenleving. Maar dat element is slechts van beperkte betekenis. Van groter betekenis is de invloed op de 'Middle Atlantic Colonies' in de zeventiende en achttiende eeuw, omdat die invloed in de ontstaansperiode werd uitgeoefend en dan zowel in het midden alsook door de Hudson River ver landinwaarts. Daarbij komt de culturele invloed die de Verenigde Republiek rechtstreeks en via Engelsen, Hugenoten en Duitsers uitoefende. De burgerlijke tolerantie van de Republiek als een vroeg-kapitalistische handelsnatie vinden we ook als een Nederlands element terug in de Amerikaanse samenleving. Daarbij zou de invloed van Erasmus, Karel V, Menno Simonsz, Willem van Oranje en de koning-stadhouder Willem III op de Amerikaanse samenleving vanuit Nederlands gezichtspunt eens nader moeten worden onderzocht.

Door het zo te stellen wordt het boek van Stokvis toch een uitnodiging tot hernieuwde studie, terwijl ik zou willen zeggen dat er zelfs een noodzaak tot deze studie bestaat. Als wij onze cultuur willen behouden, zijn wij genoodzaakt om die cultuur in nieuwe studieresultaten vorm te geven, ook inzake de relatie Nederland-Amerika.

De eerste zin van het Voorwoord luidt: 'Een bezoek aan het Emigrantinstitutet in Växjö, Zweden deed mij beseffen, hoe weinig aandacht er in Nederland geschonken

wordt aan de negentiende eeuwse emigratie'. Dit komt misschien voort uit een zekere afkeer van emigranten. Stokvis toont aan hoe de emigranten van de negentiende eeuw min of meer als landverraders werden beschouwd, nadat velen reeds als kerkverraders waren behandeld. Hij toont aan dat het de overheid meer ging om het lot van het vaderland dan van de emigranten (109), dat de pers in het geheim door de overheid werd beïnvloed (148-149) en

dat de overheid meer aandacht had voor de commerciële dan voor de humanitaire aspecten van het vervoer der landverhuizers (171).

Maar ook voor de emigratie van de zeventiende eeuw geldt iets dergelijks. In de historische afdeling van het Rijksmuseum vindt men niets over Nieuw Nederland of de Nederlandse emigratie naar Amerika. De West-Indische Compagnie heeft de conceptie van Usselinx om in Noord-Amerika te koloniseren, verworpen en Kiliaen van Rensselaer nam binnen de WIC een minderheidsstandpunt in. Nieuw Nederland werd voor Suriname ingeruild en Noord-Amerika werd aan de Engelsen overgelaten. Alleen de classis Amsterdam van de gereformeerde kerken heeft in de zeventiende en achttiende eeuw blijvend aandacht aan Noord-Amerika geschonken. Ook in Amerika zelf hebben de emigranten in de zeventiende en achttiende eeuw het gevoel gehad dat er geen belangstelling voor hen in Nederland bestond. Hetzelfde gevoel bestond in deze eeuw te Grand Rapids en te Toronto tenopzichte van de Vrije Universiteit. Alleen door het verblijf van het koninklijk gezin gedurende de Tweede Wereldoorlog in Canada, door de snelle vliegtuigverbinding en door organisaties zoals Wereldcontact is dat gevoel van verwaarlozing in de tweede helft van deze eeuw minder geworden.

Het boek dat als deel XXI in de Leidse Historische Reeks verscheen, behandelt het onderwerp, zoals reeds is opgemerkt demografisch, economisch, sociaal, kerkelijk, politiek en naar het informatie-aspect. Daardoor ontstaat een verdiept historisch inzicht, maar de historische synthese ontbreekt nog. De lezer moet al heel veel van de emigratiegeschiedenis weten om al de geciteerde personen een beetje te kunnen plaatsen. We hebben van de historici ook werken nodig die de geschiedenis als zodanig beschrijven.

Een conclusie op bladzijde 197 luidt: ‘Al was er dan geen sprake van een algehele exodus, de Scholtiaanse minderheid ruimde bijna in het geheel het veld, terwijl de Brummelkampiaanse richting een gevoelige aderlating onderging’. Ik meen dat de richting van Scholte deels in de persoon van Wormser achterbleef en de richting van het duo Van Raalte-Brummelkamp in de laatste zelf. De invloed van Wormser en Brummelkamp samen is ook na 1847 in Nederland niet zonder betekenis geweest.

Met J.W. Schulte Nordholt die in *Trouw* van 27 mei 1978 pleitte voor een goede biografie van de zeer sympathieke ds. A.C. van Raalte, stem ik gaarne in. Maar als de Scholtiaanse minderheid bijna geheel uit Nederland verdween, is een biografie van ds. H.P. Scholte en deurwaarder J.A. Wormser eveneens wenselijk.

In juni 1977 schreef J.W. Schulte Nordholt in de *BMGN* dat het misschien belangrijker zou zijn dan mijn verhaal over Scholte, ‘om de zeer omstreden rol van Scholte in Pella als dominee, leek, verzekeringsagent, speculant, politicus en wat niet al, eens wat scherper te belichten’ (313). Daarvoor moet men in Iowa verder onderzoek doen. Stokvis is met ZWO-steun in Michigan geweest. Steun voor een dissertatie-onderzoek in Iowa lijkt mij ook zeer gewenst.

Stokvis heeft met zijn boek onze kennis belangrijk aangevuld, maar er blijft voor de Nederlandse historici nog heel wat werk te verrichten, met name wat betreft het Nederlandse element in de Amerikaanse samenleving.

J. Stellingwerff

J.J.M. Franssen, *De Bossche arbeider in zijn werk- en leefmilieu in de tweede helft van de negentiende eeuw* (Bijdragen tot de geschiedenis van het Zuiden van Nederland, XXXIII en XXXIV; Tilburg: Stichting Zuidelijk Historisch Contact, 1976, resp. 258 en 388 blz.).

Franssen heeft in deze studie, die in 1976 aan de Katholieke Hogeschool te Tilburg als

proefschrift werd verdedigd (promotor: prof. dr. H.F.J.M. van den Eerenbeemt), veel tijd en energie gestoken. Het werk- en leefmilieu van de Bossche arbeider is, getuige de lijst van bronnen en literatuur èn de omvang van de dissertatie (646 bladzijden!), minutieus beschreven. Zo minutieus zelfs dat de lezer zich nogal eens afvraagt of niet tal van zaken korter en overzichtelijker konden worden behandeld. Het boek zou erdoor aan waarde hebben gewonnen. Om één voorbeeld te noemen: van bladzijde 208 tot 220 praat Franssen de Enquête van Struve-Bekaar na, terwijl een tabel met deze gegevens een veel duidelijker uitwerking zou hebben gehad.

Niettemin, de sombere sociale en economische condities van de Bossche arbeider worden goed weergegeven. De ambachtelijke structuur van de Bossche nijverheid, het langzame en gelijkmatige industrialisatieproces, waarin tussen 1890 en 1900 een versnelling optreedt, verklaren mede het langdurige bestaan van patronale verhoudingen en de afwezigheid van intensieve spanningsvelden tussen werkgevers en werknemers. Daarvoor is natuurlijk ook aansprakelijk de katholieke maatschappijopvatting. De arbeidersbeweging in Den Bosch kent nauwelijks klassebewustzijn, alleen misschien in negatieve zin. De solidariteit van de arbeiders wordt immers hechter naarmate de socialistische dreiging toeneemt. Men moet deze overigens niet overdrijven. Behoudens bij de sigarenmakers vonden de socialistische ideeën in het katholieke Den Bosch nauwelijks aanhang.

Binnen deze economische en sociale context behandelt Franssen de Bossche arbeider in zijn werkmilieu, arbeidsduur en loonniveau, arbeid van kinderen, jeugdigen en vrouwen, de relatie tussen patroon en werkman, sociale voorzieningen, gezondheidstoestand, huisvesting, onderwijs, gedrag en moreel niveau, de opkomst van de arbeidersbeweging. De verdienste van de studie van Franssen ligt vooral in de beschrijving van dit werk- en leefmilieu en in de aanvullingen op respectievelijk nuanceringen van de onderzoekingen van Van den Eerenbeemt en Pirenne[1.] en van Wouters[2.]. De zwakheden van deze dissertatie zijn:

1. Franssen heeft zich niet georiënteerd in theorie en methodologie van de stadsgeschiedenis. Natuurlijk: hij wil geen stadsgeschiedenis geven maar de sociale stratificatie en de demografische ontwikkeling van Den Bosch, waarvan de arbeidende klasse deel uitmaakt, is volstrekt onvoldoende behandeld. Franssen had zich kunnen laten inspireren door de studies van Armstrong over York[3.], van Köllman over Barmen[4.], door de onderzoeksresultaten van de *urban history* in Engeland, de *new urban history* in de Verenigde Staten en van de Annales-historici in Frankrijk. Theoretisch-methodologische verdieping bij Kooij[5.],

1. H.F.J.M. van den Eerenbeemt en L.P.L. Pirenne, ed., *'s-Hertogenbosch op de drempel van een nieuwe tijd. Aspecten van het economisch en sociaal leven na 1850* (Nijmegen, 1960).
2. Th.A. Wouters, *Van bedeling naar verheffing; evolutie in houding tegenover de behoeftige mens te 's-Hertogenbosch*, *1854-1912* (Tilburg, 1968).
3. W.A. Armstrong, *Stability and Change in an English Town*, *A Social Study of York 1801-1851* (Cambridge, 1974).
4. W. Köllman, *Sozialgeschichte der Stadt Barmen im 19. Jahrhundert* (Tübingen, 1961). De dissertatie van H. van Dijk, *Rotterdam 1810-1880. Aspecten van een stedelijke samenleving* (Schiedam, 1976) kon Franssen niet verwerken. De studie van J.A. de Jonge, 'Delft in de negentiende eeuw. Van "stille nette" plaats tot centrum van industrie. Enkele facetten van de omslag in een locale sociaal-economische evolutie', *Economisch- en Sociaal-Historisch Jaarboek*, XXXVII (1974) 145-248 is niet vermeld in de literatuurlijst.
5. P. Kooij, 'Stadsgeschiedenis en de verhouding stad-platteland', *ibidem*, XXXVIII (1975) 126-140.

Frisch[6], Castells[7] en Schnore[8] zou hem veel meer op het spoor gezet hebben van een demografisch-sociale analyse van de arbeidende klasse in Den Bosch en op wat Schnore noemt het 'complexe écologique'. Men mist in het proefschrift van Franssen 'de verstrengeling van interactie van sociaal-economische, demografische, culturele en institutionele factoren'[9].

2. Blijkens het 'Woord vooraf' heeft Franssen om de Bossche situatie niet 'op zichzelfstaand te beschouwen' getracht elk hoofdstuk 'te plaatsen tegen de achtergrond van de ontwikkelingen in Nederland als geheel' (vi). Nu is het risico dat op de loer ligt om vanuit één stad te gaan generaliseren heel reëel, maar de methode van Franssen is even gevaarlijk. Teveel namelijk hanteert hij het nationale referentiekader als een matrijs waarin dan de economische en sociale structuur van Den Bosch wordt gegoten. De specifieke Bossche situatie is hierdoor te weinig geanalyseerd. Zo wijst de schrijver bijvoorbeeld wel Brugmans' visie[10] over de twee standen in de Nederlandse samenleving rond 1850 af maar hij neemt daartegenover klakkeloos het stratificatiemodel van Giele en Van Oenen[11] over en hij komt dan voor Den Bosch tot dezelfde sociale geleding. Dat is een onaanvaardbare wijze van werken. Bovendien: schrijft Franssen in zijn '*Woord vooraf*' niet dat het hem gaat om de eigengeaarde Bossche ontwikkeling om *daarna* na te gaan in hoeverre deze 'afweek van de algemene lijn'? (vi).

De demografische evoluties zijn nauwelijks onderzocht. Slechts hier en daar vindt men wat nietszeggende cijfers. Een vergelijkend demografisch onderzoek van Den Bosch met andere steden zou meer diepgang aan het werk hebben gegeven. Ook een belangrijk thema als de sociale mobiliteit blijft geheel in nevelen gehuld. Men mist node de behandeling van interdependente relaties tussen Den Bosch en het platteland. In 1975 heeft Kooij gepleit voor een nieuw macrokader voor de stadsgeschiedenis. Stadshistorici 'zullen de verwevenheid met het ommeland en met andere steden in de beschouwing dienen te betrekken'[12].

Franssens aanpak heeft ook onvermijdelijk geleid tot uitdijing van het boek. Bijna altijd wordt, bij de aanvang van een nieuw hoofdstuk, de lezer opgezadeld met algemene bekende inleidingen. Waar Franssen handelt over de geestesgesteldheid van de Bossche bevolking treft men opnieuw generalisaties aan die voor Den Bosch niet ter zake doen of niet zijn onderzocht. Wat moet de lezer met een uitspraak als deze: 'de voor geheel Nederland geldende indeling in liberalen en conservatieven

6. M.H. Frisch, 'L'histoire urbaine américaine: Réflexions sur les tendances récentes', *Annales* ESC, XXV (1970) 880-896.
7. M. Castells, 'Structures sociales et processus d'urbanisation: analyse comparative intersociétale', *ibidem*, 115-1199.
8. L.F. Schnore, *The Urban Scene. Human Ecology and Demography* (New York, 1965).
9. H. van der Wee, 'Methodologie van de nieuwe stadsgeschiedenis', *Jaarboek voor het Sociaal Historisch Centrum van Limburg*, XXI (1976) 2.
10. I.J. Brugmans, 'Standen en klassen in Nederland gedurende de negentiende eeuw', in: P.A.M. Geurts en F.A.M. Messing, ed., *Economische ontwikkeling en sociale emancipatie* (Den Haag, 1977) II, 110-128.
11. J. Giele en G.J. van Oenen, 'De sociale struktuur van de Nederlandse samenleving rond 1850', *Mededelingenblad. Orgaan van de Nederlandse Vereniging tot beoefening van de Sociale Geschiedenis*, nr. 45 (1972) 2-35.
12. Kooij, 'Stadsgeschiedenis', 140.

(kan) ook op Noord-Brabant van toepassing verklaard worden' (10). De begrippen conservatief en liberaal worden niet ver-

klaard, de schrijver is niet op de hoogte van publikaties van Boogman[13.] en Van Tijn[14.] en de landelijke situatie is hier zonder meer geprojecteerd op Den Bosch. Zo is ook een dooddoener de passus op bladzijde 13: 'Een deel van de notabelen en gegoede burgerij, en zeker de middenstand en kleine burgers moeten wel conservatief geweest zijn, hoewel zij zich rond 1850 niet politiek manifesteerden'.

3. De structuur van het Bossche bedrijfsleven is teveel vanuit het macro-economische kader benaderd. De vraag rijst opnieuw of Franssen bij de beschrijving van de Bossche nijverheid circa 1850 niet te veel is uitgegaan van Brugmans' schets over de Nederlandse nijverheid in diens *Paardenkracht en Mensenmacht*[15.]. Voor de economische ontwikkeling na 1850 geeft hij vooral cijfers uit het proefschrift van De Jonge[16.]. Zelf komt hij slechts tot een summiere tabellarische rangschikking van cijfers over de beroepsbevolking uit 1849 en 1889. Waarom juist deze cijfers zijn genomen en met welk methodisch criterium Franssen heeft gewerkt blijft onbekend. Waarom heeft hij de statistische gegevens van de beroepsbevolking niet bewerkt op de wijze zoals De Jonge deed? Waarom is geen gebruik gemaakt van de beroepstelling van 1899? Ofschoon de schrijver de macro-economische ontwikkeling als uitgangspunt neemt, zijn niet de studies van Bos, Nusteling, Van Stuijvenberg, Van Tijn en De Vries in de literatuurlijst opgenomen[17.].

Onder de belemmerende factoren voor de Bossche industrialisatie (22-32) noemt Franssen het gebrek aan kapitaal. Alweer: hij bewijst dat niet. Evenmin schijnt hij, blijkens de literatuurlijst, op de hoogte te zijn van de studie van Klein over het bankwezen. In de algemene economische karakteristiek (19-37) komt men opnieuw vage, onbewezen, kwalificaties tegen als 'De handel was vanouds ook de belangrijkste pijler van de Bossche economie' (19) en 'in de jaren rond 1850 was de betekenis van 's-Hertogenbosch als handelsstad nog aanzienlijk. In belangrijkheid volgde zij direct op Amsterdam en Rotterdam' (20).

13. J.C. Boogman, 'De Britse gezant Lord Napier over de Nederlandse volksvertegenwoordiging in 1860', *BMHG*, LXXI (1957) 186-211; J.C. Boogman, 'Kanttekeningen bij het verschijnsel conservatisme in het bijzonder in Nederland', in: *De mens en het recht. Opstellen aangeboden aan Prof. Mr. W.F. Prins ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar in het staats- en administratief recht aan de Rijksuniversiteit te Utrecht op 1 september 1975* (Utrecht, 1975) 9-30.
14. Th. van Tijn, 'The Party Structure of Holland and the Outer Provinces in the Nineteenth Century', in: J.S. Bromley-E.H. Kossmann ed., *Britain and the Netherlands* IV, *Metropolis*, *Dominion and Province* (Den Haag, 1971 176-208.
15. I.J. Brugmans, *Paardenkracht en Mensenmacht. Sociaal-economische geschiedenis van Nederland 1795-1940* 3e dr.; (Den Haag, 1976).
16. J.A. de Jonge, *De industrialisatie in Nederland tussen 1850 en 1914* (Amsterdam, 1968).
17. R.W.J.M. Bos, 'Van periferie naar centrum; enige kanttekeningen bij de Nederlandse industriële ontwikkeling in de negentiende eeuw', in: Geurts en Messing, ed., *Economische ontwikkeling* II, 68-92; H.P.H. Nusteling, *De Rijnvaart in het tijdperk van stoom en steenkool 1831-1914* (Amsterdam, 1974); J.H. van Stuijvenberg, 'Economische groei in Nederland in de negentiende eeuw: een terreinverkenning', *Bedrijf en samenleving. Economisch-historische studies over Nederland in de negentiende en twintigste eeuw* (Alphen a/d Rijn-Brussel, 1967) 195-227; Th. van Tijn, 'Op de drempel van de nieuwe tijd: Nederland omstreeks 1870', in: G.A.M. Beekelaar, e.a., ed., *Vaderlands verleden in veelvoud. 31 opstellen over de Nederlandse geschiedenis na 1500* (Den Haag, 1975) 497-529; Joh. de Vries, 'Economische groei en industrialisatie in Nederland 1850-1914', *Maandschrift Economie*, XXXIII (1968) 118-128.

Het proefschrift bevat meer van dergelijke uitspraken. Franssen had deze óf moeten weglaten óf moeten bewijzen. Het is jammer dat vooral methodische tekortkomingen afbreuk doen aan de waardevolle beschrijving van het werk- en leefmilieu van de Bossche arbeider.

F. Messing

C. Gerretson, *Verzamelde Werken*, I-VI, G. Puchinger, ed. (Baarn: Bosch en Keuning, 1973-1976, de delen I-V *f* 39,50, VI *f* 42,50).

Deze uitgave met financiële steun van het ministerie van cultuur, recreatie en maatschappelijk werk is verzorgd door dr. G. Puchinger, die, vermeldt de achterzijde van de titelpagina, Gerretsons verzamelde werken heeft 'bijeengebracht'. Het initiatief tot deze uitgave verdient grote waardering. Dat het kon worden uitgevoerd mag worden gezien als de erkenning van Gerretsons betekenis voor de Nederlandse literatuur, voor de geschiedbeoefening, op het terrein van de politiek en als leermeester van Indische bestuursambtenaren. Als de dichter Geerten Gossaert is die erkenning hem al vroeg ten deel gevallen. Met zijn in 1911 door zijn vriend P.N. van Eyck, met Geerten Gosseart behorende tot de romantische dichters uit het begin van deze eeuw, uitgegeven en dertien maal herdrukte bundel *Experimenten* heeft hij zich een grote naam verworven. Als redacteur van letterkundige tijdschriften en auteur van literaire essays nam hij onder de vaderlandse schrijvers en critici reeds in de jaren rond de eerste wereldoorlog een vooraanstaande plaats in. De *Essays* werden in 1947 gebundeld. Uit het tweede decennium van deze eeuw dateren ook zijn eerste artikelen over staatkundige onderwerpen en zijn historische verhandelingen. Toen de maatschappij-wetenschap nog in haar kinderschoenen stond gaf hij zijn visie op mens en samenleving in zijn *Prolegomena der sociologie* uit 1912. Als historicus voelde Gerretson zich vooral aangetrokken tot de periode van het Verenigd Koninkrijk. De figuur van Groen van Prinsterer met wie hij zich nauw verwant wist, heeft hem sterk geboeid. Hij volgde Groen in diens staatkundige richting en stond als nazaat van het Réveil en weinig dogmatisch, sterk individualistisch denker dichter bij de christelijk-historischen dan de anti-revolutionairen. De koloniale geschiedenis had blijkens zijn artikelen over de Indische politiek al vroeg zijn belangstelling. Hij heeft tijdens zijn hoogleraarschap zijn historische arbeid in hoofdzaak op dit gebied geconcentreerd.

Als ijveraar van de Groot-Nederlandse gedachte en later als hartstochtelijk verdediger van de rijkseenheid heeft Gerretson naast bewondering veel weerstand opgeroepen. Min of meer geldt van hem zelf wat hij eens over Bilderdijk schreef dat 'een bespreking van deze figuur nog steeds de geesten in beroering vermag te brengen'. Na de oorlog heeft Gerretson de scherpte van zijn pen aangewend ter bestrijding van het door hem verafschuwde Indonesië-beleid. Zijn talloze, vaak meer van spitsvondigheid dan van werkelijkheidszin getuigende artikelen maakten hem in de ogen der regering tot de 'extremist der oppositie'. Van 1950 tot kort voor zijn overlijden heeft Gerretson in de *Telegraaf* het politieke gebeuren met kritisch commentaar begeleid en ook een aantal belangwekkende historische schetsen gepubliceerd. Het zijn in hoofdzaak deze artikelen die, geselecteerd door dr. A.J.M. Goedemans en G. Puchinger onder de goed gekozen titel *Gerretson de strijdbare* enkele jaren geleden opnieuw zijn uitgegeven.

Op grond van zijn uitgebreide kennis van Gerretsons geschriften en omdat hij beschikte over diens persoonlijk archief was dr. Puchinger de aangewezen man voor de verzorging van de uitgave van Gerretsons oeuvre. Bovendien was deze taak in hem toevertrouwd aan een historicus, die als leerling en toegewijde medewerker lange jaren met Gerretson had verkeerd en van wie mocht worden verwacht dat hij er naar zou streven zijn leermeester met de heruitgave van zijn werken eer aan te

doen. Helaas moet worden geconstateerd dat de bewerker hier in menig opzicht is te kort geschoten. Voor een uitgave als deze is een zo volledig mogelijke bibliografie onontbeerlijk. Puchinger heeft gebruik kunnen maken van de proeve van een Gerretson-bibliografie die F.J.J. Besier in 1950 heeft samengesteld; de jaren daarna, waarin de stroom van kleinere en grotere publikaties heeft aangehouden,

kwamen voor zijn rekening. De samensteller heeft ons een bibliografie evenwel onthouden. Dit is te meer te betreuren omdat nu het instrument ontbreekt om vast te stellen wat wel en wat niet in de *Verzamelde Werken* werd opgenomen. De uitgave is bovendien niet met een verantwoording ingeleid zodat vragen waarom dit wel en dat niet werd opgenomen onbeantwoord blijven. Dat laatste is niet weinig. Het dichtwerk ontbreekt in zijn geheel; het grote werk over de geschiedenis van de 'Koninklijke' eveneens. We missen ook de *Prolegomena der sociologie*. Voor de kennis van Gerretsons staatkundige beginselen is zijn bijdrage over de 'Historische richting' in de bundel *Principiële Staatkunde* die in 1938 verscheen onder redactie van C.W. de Vries, zó belangrijk dat dit opstel mijns inziens niet had mogen ontbreken. Gerretsons tegenstrijdigheden en onberekenbaarheid, zijn zucht om op het politieke gebeuren invloed uit te oefenen en zijn ideeën uit te dragen kwamen tot uiting in de vreemde verscheidenheid van de gezelschappen waarin hij zich begaf en de uiteenlopende richtingen waaraan hij zich schijnbaar conformeerde. Een treffende illustratie hiervan is zijn *Charter van het Nederlandsch volksfascisme*, dat eveneens niet werd opgenomen. Dit is ook het geval met zijn interessante artikel in *Leiding* (1931) over 'De triomf der Belgische diplomatie' en de brochure *Koninklijk kabinet of dictatuur* uit 1934. Er zijn veel meer van Gerretsons verspreide geschriften, artikelen en brochures te vermelden, die in de *Verzamelde Werken* niet worden aangetroffen en die de vraag doen rijzen welke criteria de samensteller bij zijn keuze heeft gehanteerd. Wanneer naast het ontbreken van een verantwoording en een bibliografie nog moet worden geconstateerd dat hij heeft nagelaten de uitgave van een of meer registers te voorzien, dan lijkt aan teleurstelling bij hen, die zich over de verschijning van Gerretsons werken hadden verheugd, de maat wel vol.

S.L. van der Wal

Kroniek

Personen, instellingen, tentoonstellingen

Bij de aanvaarding van het ambt van gewoon lector in de zeegeschiedenis aan de Leidse universiteit hield dr. J.R. Bruijn op 3 februari 1978 een rede over sociale aspecten van de zeegeschiedenis. In *Het gelag der zeelieden* (Leiden: Universitaire pers, 1978, 23 blz., ISBN 90 6021 3319) staat de zeeman centraal en wel met name de wijze waarop hij aan de wal werd uitgebuit. Die uitbuiting vond haar voornaamste oorzaak in het kardinale feit dat de zeeman eeuwenlang slechts voor de duur van één reis werd aangemonsterd. Nog omstreeks 1900 moest het merendeel van de zeelieden na afloop van een reis telkens weer een nieuwe werkgever zoeken. Aan arbeidsbemiddeling was er dan ook een schreeuwende behoefte. Van de praktijken der particuliere arbeidsbemiddelaars geeft deze even interessante als instructieve rede een helder beeld. De zeeman betaalde uiteraard het gelag.

J.C.B.

Onder de buitenlandse historici die zich serieus bezig houden met de Nederlandse geschiedenis neemt de Amerikaan Herbert H. Rowen een belangrijke plaats in. Van zijn vroegere publicaties die van belang zijn voor de Nederlandse geschiedenis in de tijd van Johan de Witt zijn hier met name genoemd zijn *The Ambassador Prepares for War: The Dutch Embassy of Arnauld de Pomponne 1669-1671* (Den Haag, 1957). Zoals de namen van Den Tex en Poelhekke geassocieerd zullen blijven met die van Oldenbarnevelt en Frederik Hendrik, zo zal Rowen's naam verbonden blijven met die van Johan De Witt. Na een voorbereiding van vele jaren is nu zijn grote werk (het telt niet minder dan 948 blz.) verschenen: *John de Witt*, *Grand Pensionary of Holland*, *1625-1672* (Princeton University Press, 1978). In een volgend nummer van dit tijdschrift hopen wij aan deze nieuwe belangrijke biografie van een groot Hollander de aandacht te besteden die haar toekomt.

J.C.B.

Men weet dat in *Archief- en Bibliotheekwezen in België. Driemaandelijks tijdschrift van de vereniging van archivarissen en bibliothecarissen* (Ruisbroekstraat 2-4, 1000 Brussel) regelmatig een ‘kroniek van het archiefwezen’ en daarnaast een ‘kroniek van het bibliotheekwezen’ verschijnt. Het is eens de hoogste tijd - dachten we - om hier even de aandacht te vestigen op de twee onderafdelingen van laatstgenoemde kroniek. Een eerste van deze onderafdeling vormt de ‘kroniek der handschriftenkunde in de Nederlanden’ die verzorgd wordt in samenwerking met de werkgroep voor de studie van het geestesleven van het instituut voor middeleeuwse studies van de Leuvense universiteit. Uiteraard bestrijken

de meestal zeer nuttige besprekingen of korte aantekeningen de tijdsperiode van de vroege middeleeuwen tot aan de late nieuwe tijden. In deel XLVIII (1977) 690-774 bijvoorbeeld verschenen notities verspreid over de nummers 1463-1685. Een tweede onderafdeling vormt de 'kroniek der drukkunst tot 1600', steeds van de hand van de Gentse universiteitsbibliothecaris J. Machiels die er zijn verbazende eruditie schijnbaar moeiteloos kan uitschrijven. In deel XLVII (1976) 779-804 bijvoorbeeld worden besprekingen opgenomen, verspreid over de nummers 237-302. Enkele details niet te na gesproken kan men beide kronieken als onvervangbare werkinstrumenten betitelen.

M.B.

Het Brits-Nederlandse historische congres dat in september 1976 op Oud-Poelgeest bij Leiden bijeenkwam, had als centraal thema de relatie tussen oorlog en maatschappij. De op dit congres gehouden voordrachten verschenen reeds in 1977 in boekvorm: A.C. Duke and C.A. Tamse, eds., *Britain and the Netherlands*, VI, *War and Society* (Den Haag: Martinus Nijhoff, 1977, viii + 256 blz., *f* 40, -, ISBN 90 247 2012 5). De redacteuren Duke en Tamse hebben dit deel opgedragen aan hun voorgangers J.S. Bromley en E.H. Kossmann, de voortreffelijke redacteuren van de vijf voorafgaande delen (vgl. *BMGN*, XCI (1976) 321).

De in dit deel verschenen bijdragen over Nederlandse geschiedenis van A.Th. van Deursen, J. Aalbers, M.G. Buist, S. Schama, F.C. Spits en J.C.H. Blom zullen in deze volgorde hierna afzonderlijk worden besproken. Deel VI bevat voorts de volgende bijdragen over Britse geschiedenis: C.S.L. Davies, 'The English People and War in the Early Sixteenth Century'; J.S. Morrill, 'The Army Revolt of 1647'; G.F.A. Best, 'Britain and Blockade, 1780-1940'; J.S. Bromley, 'The Idea of a Royal Naval Reserve, 1696-1859'; A. Marwick, 'World War II and Social Class in Great Britain'.

J.C.B.

Doopsgezinde Bijdragen, nieuwe reeks, I-III (1975-1977). Met de verschijning van deze uitgave van de in 1974 opgerichte Doopsgezinde Historische Kring wordt een eerbiedwaardige traditie voortgezet. Van 1861 tot 1919 verscheen met slechts geringe onderbrekingen de eerste reeks der *Doopsgezinde Bijdragen*, waarvan in totaal 54 afleveringen het licht hebben gezien. Zulke gezaghebbende kerkhistorici als J.G. de Hoop Scheffer, S. Cramer en W.J. Kühler hebben er hun krachten aan gewijd. Het huidige initiatief mag gelden als een getuigenis van het réveil der doperse studiën ook in de eigen Nederlandse doopsgezinde kring.

Het gehalte der tot nu toe verschenen afleveringen wekt goede verwachtingen op voor het vervolg, want door samenwerking van historisch geïnteresseerden van verschillende generaties zijn hier zonder twijfel enige waardevolle nummers tot stand gekomen. H.W. Meihuizen, de nestor van de kring en aanvankelijk mede-redacteur, opent het eerste nummer met een retrospectieve bijdrage over de beoefening van de doperse geschiedenis in Nederland. In de derde aflevering wordt een interview met hem van de hand van zijn jongere collegae opgenomen. Een andere veteraan der doperse studiën (voor de Zuidelijke Nederlanden), A.L.E. Verheyden, is vertegenwoordigd met een artikel over de 'Noordvlaamse broederschap binnen de Zeeuwse invloedssfeer (1530-1650)', waarover hij mede bij de opening van een

herdenkingstentoonstelling te Middelburg heeft gesproken. Meihuizens opvolger in de redactie, de Amsterdamse hoogleraar I.B. Horst, die voor het eerste nummer over ‘Brandpunten in de studie van de radicale reformatie’ heeft geschreven, begint nummer II met een discussiebijdrage over doperse vernieuwing die zowel van historische als van

theologische strekking is. Het terrrein van de doperse theologie wordt mede bestreken door J.A. Oosterbaan in een artikel over 'De reformatie der Reformatie'.

Er valt een ruime spreiding van themata op te merken, want er zijn voorts studies van lokaal-historische aard, bijdragen gewijd aan bepaalde leidende figuren uit het verleden als de Munsterse predikant Bernhard Rothmann en uit het heden als de historicus K. Vos en de theoloog F. Kuiper, een drietal overzichten van doperse literatuur sinds 1945 van de hand van redacteur J.P. Jacobszoon en een rubriek boekbesprekingen van recente uitgaven. Het is onmogelijk om in kort bestek de rijke inhoud van vele bijdragen tot zijn recht te doen komen, maar in ieder geval moge nog speciaal vermeld worden de studie van S. Groenveld: 'Doopsgezinden in tal en last', waarin aan de hand van de kwantitatieve historische methode het probleem van de getalsvermindering der doopsgezinden sinds de achttiende eeuw wordt geanalyseerd en die van J.J. Schiere die aan de hand van vele illustraties de architectuur van doopsgezinde kerken behandelt.

A.F.M.

N.J.M. Nelissen en C.L.F.M. de Vocht, *Monument en binnenstad. Een onderzoek in een veertiental Nederlandse gemeenten*. Discussienota van de Raad der Europese gemeenten (Maastricht, 1976) is een vervolg op de nota *Monumentenzorg en samenleving* (1974) welke verscheen ter gelegenheid van het Monumentenjaar 1975. De nieuwe discussienota bevat de resultaten van een onderzoek naar het beleid ten aanzien van de historische kernen van de gemeenten Breda, Coevorden, Culemborg, Doesburg, Dokkum, Groningen, Den Bosch, Hoorn, Kampen, Leiden, Loenen aan de Vecht, Maastricht, Middelburg en Utrecht. Deze gemeenten werden door de verscheidenheid van inwonertal, aantal monumenten, omvang historische binnenstad, het al dan niet aanwezig zijn van grachten en de spreiding over geheel Nederland representatief geacht voor een aantal typen gemeenten.

De samenstellers zijn op grond van hun onderzoek tot 81 conclusies gekomen. Zij stellen onder andere vast dat na 1970 meer belangstelling van de kant van de gemeenten is ontstaan voor het behoud van de historische stadsstructuur en monumenten, dat de invloed van particulieren en actiegroepen op het beleid is toegenomen, maar ook dat de meeste gemeenten weinig eigen initiatieven ontplooien. Dit laatste wijten zij mede aan de centralistische organisatie van de monumentenzorg in Nederland. Ook constateren zij dat het gemeentelijke monumentenbeleid in de eerste plaats gericht is op restauratie en dat de gemeenten te weinig oog hebben voor de sociale functies van de monumenten. De samenstellers komen tenslotte met 51 aanbevelingen ten aanzien van stadsvernieuwing en monumentenbeleid, restauratie, eigendomsverwerving, onderhoud, bestemming, sociale aspecten en publiciteit.

IJ.B.

In de *Catalogus* van de in 1978 in het museum Boymans-Van Beuningen te Rotterdam gehouden tentoonstelling over het thema *Thee* vindt men op de bladzijden 9-76 een zeer lezenswaardige, bijzonder mooi geïllustreerde en blijkens de in margine geplaatste noten goed verantwoorde inleiding over de 'Geschiedenis van de thee en het theegebruik in Nederland' van de hand van de heer Ter Molen.

W.Ph.C.

Inventarissen

In 1648 werd bij de vrede van Munster bekrachtigd dat de hele meierij van Den Bosch aan de Republiek toekwam. Het kon zijn dat er binnen dat gebied nog soevereine enclaves lagen, maar dat moest dan maar worden uitgemaakt door een *chambre mi-partie*. Ten aanzien van de heerlijkheid Gemert wilden de staten-generaal de beslissing daarvan niet afwachten. Op 30 januari 1648 was de vrede gesloten, 2 februari trokken 500 staatse ruiters al de heerlijkheid Gemert binnen, tot dan toe het allodiaal bezit van de Duitse orde. Zoals men weet was deze gesticht tijdens de derde kruistocht en zij zag het, evenals de andere geestelijke ridderorden, als haar speciale taak de heidenen te bestrijden en de zieken te verplegen. Men sprak dan ook niet van kloosters en abten maar van Duitse huizen onder commandeurs bij vestigingen in Europa. Deze waren ondergebracht in een strakke militaire hiërarchie. Aan het hoofd van de orde stond de grootmeester, daaronder stonden een aantal landcommanderijen, die ieder een aantal commanderijen onder hun toezicht hadden. Zo viel de commanderij Gemert onder de landcommanderij Ouden-Biezen. Op den duur bleek overigens dat de Republiek geen soevereiniteit kon uitoefenen over Gemert en in 1662 moest zij de zelfstandigheid van de heerlijkheid erkennen. Pas met de komst der Fransen in 1794 was het daarmee definitief gedaan. Toen is men ook met het archief gaan rondzeulen en het is verwonderlijk dat daarvan nog zoveel bewaard is gebleven. Het is voorbeeldig geïnventariseerd door H.M. Brokken en W.M. Lindemann, *Inventaris van het archief van de Kommanderij van de Duitse Orde te Gemert 1249-1795* (Inventarisreeks, XIX; 2 dln., 's-Hertogenbosch: Rijksarchief in Noord-Brabant, 1977). Een moeilijkheid daarbij was dat een deel van de thans beschreven stukken uit het archief van Ouden-Biezen stamt, omdat de landcommandeur daar de commandeur van Gemert geleidelijk aan ter zijde schoof. De inventarisatie was daarom niet eenvoudig, te meer omdat door al het sjouwen met de stukken de oorspronkelijke orde verbroken was en niet te reconstrueren bleek. De ordening, die de beide auteurs nu hebben toegepast, is goed logisch en geeft een helder inzicht in de opbouw van het goederenbezit. Het archief is rijk te noemen, ondanks de verliezen; er is een lijst van 448 regesten van oorkonden van vóór 1500.

Al vóór de inventaris van de pers kwam, had één der auteurs de oorsprong van het Duitse huis te Gemert onderzocht, namelijk H.M. Brokken, 'De vestiging van de Duitse Orde te Gemert', *Varia Historica Brabantica*, V ('s-Hertogenbosch, 1976) 1-19. In 1249 bestond het huis al. Wegens de latere onderhorigheid aan Ouden-Biezen, moet het ontstaan gedateerd worden na de stichting daarvan, dat wil zeggen na 1220. Tussen 1220 en 1249 zal de heer van Gemert grond voor een Duits huis beschikbaar hebben gesteld; dit was allodiaal bezit, dus niet leenroerig aan de hertog van Brabant. Op het eind van de veertiende eeuw hebben de heren van Gemert zelfs al hun rechten moeten overdoen aan de Duitse orde, maar die bleef gevestigd op allodiaal goed. De hertog van Brabant was hoogstens opperste voogd, geen leenheer. Daarom kon de commandeur dan ook in 1648 beweren dat Gemert niet deel uitmaakte van de meierij van Den Bosch en dus niet afgestaan was aan de Republiek.

H.P.H.J.

Al vóór 1200 werd op de plaats Gein ten zuiden van Jutphaas tol geheven door de Utrechtse bisschop. Waarschijnlijk lag oudtijds het tolhuis op de plaats waar thans

de ridderhofstad Oudegein staat. In de buurt daarvan is ook een burgerlijke nederzetting ontstaan, die

in 1217 een eigen parochiekerk en in 1295 zelfs stadsrechten verwierf. Veel groeikracht bezat deze plaats echter niet en in de zeventiende eeuw kwam de stad in het bezit van de heer van Oudegein. Diverse geslachten hebben die waardigheid bekleed als laatste het geslacht De Geer van Oudegein, waartoe de bekende historicus van het Oude Trecht en de oorsprong van de stad Utrecht behoorde. C. Dekker, *Inventaris van het archief van het huis Oudegein en de heerlijkheid 't Gein 1295-1963* (Inventaris, VII; Utrecht: Rijksarchief Utrecht, 1976). Deze inventaris maakt op een glasheldere wijze de bewaard gebleven stukken toegankelijk. Van de stad 't Gein is weinig bewaard gebleven, het is een gewoon heerlijkheidsarchief, wel met enkele zeer oude stukken, onder meer het origineel van het stadsrecht van 1295.
H.P.H.J.

Omstreeks 1400 werd ten oosten van Utrecht aan de Biltstraat het Tertiarissenklooster Vredendaal gesticht. In 1419 ging het met toestemming van de bisschop over tot de congregatie van Windesheim. Veel meer is er niet over bekend, slechts dat het vóór en na 1500 herhaaldelijk te lijden had van oorlogsgeweld, zodat de kanunniken in 1529 overgeplaatst werden naar het Sint Jansklooster te Amersfoort. Daar zijn ze gebleven totdat door de reformatie de goederen en het archief aan de staten van Utrecht vervielen. De archieven van het Sint Jansklooster zijn aan de gemeente Amersfoort overgedragen, wat overbleef is nu grondig geïnventariseerd door E.T. Suir, *Inventaris van het archief van het regulierenklooster Vredendaal buiten Utrecht 1399-1530* (Inventaris nr. VIII; Utrecht: Rijksarchief Utrecht, 1976). Erg interessant voor de kerkgeschiedenis is het archief niet te noemen. Er zijn uitsluitend losse charters overgebleven, die in 158 regesten over de jaren 1365-1530 zijn beschreven.
H.P.H.J.

Het adellijk geslacht Van Lijnden van Sandenburg was een zijtak van het Betuwse geslacht van Lijnden en kreeg zijn naam toen Carel Cornelis Jan in 1792 beleend werd met het huis Sandenburg bij Langbroek ten zuiden van Doorn. De bekendste vertegenwoordiger van het geslacht is wel Constantijn Theodoor, van 1879-1883 minister in het naar hem genoemde kabinet. In 1882 werd hij tot graaf verheven. Deze was gehuwd met Elisabeth Machtelina van Persijn en beide familiearchieven zijn beschreven in H.A.J. van Schie, *Inventarissen van de archieven van de families van Lijnden van Sandenburg (1531) 1787-1939*, *van Persijn 1630-1888* (Inventaris nr. XI; Utrecht: Rijksarchief Utrecht, 1976, 116 blz.). Ik heb wel eens een rijker familie-archief gezien, bovendien zijn alle stukken door vocht aangetast, sommige zo erg, dat ze niet geraadpleegd kunnen worden. Overigens zou het dagboek in zeventien delen van Wilhelmina Boetzelaer, de tweede vrouw van de minister, lopend over de jaren 1868-1905 best interessant kunnen zijn.
H.P.H.J.

E.T. Suir, *Inventaris van de archieven van de waterschappen en de polders onder Wijk bij Duurstede 1540-1969* (Inventaris nr. IX; Utrecht: Rijksarchief Utrecht, 1976, 52 blz.). Deze inventaris handelt over wel zeer lokale geschiedenis. Tot 1859 bestonden hier vier kleine waterschappen, waarbij de stad Wijk bij Duurstede veel invloed op benoemingen en besluiten had. In dat jaar kwamen ze onder één gezamenlijk bestuur, totdat de verenigde waterschappen in het kader van de

waterschapsconcentratie in het Kromme Rijngebied werden opgeheven. Het lijkt me best een aardig archief met heel wat rekeningen en stukken over molens, waarmee door een geïnteresseerde een gedegen scriptie zou kunnen worden opgesteld.

H.P.H.J.

B. Woelderink *Inventaris archieven Jordens* (Deventer: Gemeentelijke archiefdienst, 1977, 117 blz.). Volgens de samensteller bepalen de maatschappelijke positie van de leden der familie en hun bezittingen in en buiten Deventer de grote waarde van dit archief, dat zeker voor het laatste gedeelte van de achttiende en de gehele negentiende eeuw veelvuldig geraadpleegd zal kunnen worden voor de bestudering van de lokale en regionale geschiedenis. Naast de stukken van persoonlijke aard en die betreffende het bezit aan onroerende goederen moet genoemd worden het archief van het advocaten-procureurs-notaris-zaakwaarnemerskantoor van D.J.R., G.E. en H.J. Jordens (negentiende eeuw), alsmede het materiaal met betrekking tot het Jordenshofje: een kleine uit de zestiende eeuw daterende stichting van weldadigheid met als doel het verschaffen van bewoning en zonodig verdere ondersteuning aan een vier of vijf oudere onbemiddelde vrouwen.

In dit verband kan volledig ingestemd worden met de in de inleiding geplaatste opmerking dat het zinvol zou zijn om naast de minuten van de akten met als toegang daarop de repertoria die volgens wettelijke voorschriften aan de beheerders van de archiefbewaarplaatsen moeten worden overgedragen, ook de overige bescheiden bestaande uit de boekhouding, correspondentie, dossiers en andere toegangen dan de repertoria onder werking van de wettelijke voorschriften te brengen. Uit de inventaris blijkt duidelijk de omvangrijkheid en het nut van die archivalia.

Tenslotte een schoonheidsfoutje: de in de inhoudsopgave genoemde vijfde hoofdafdeling is in werkelijkheid de zesde; de werkelijke vijfde hoofdafdeling is weggevallen als gevolg van een drukfout.

H.B.

In het Stichtse gebied ten zuiden van Utrecht tussen de heuvelrug en de Vaartse Rijn werd de verdediging tegen het rivierwater van oudsher georganiseerd door het hoogheemraadschap van de Lekdijk Bovendams, terwijl de waterlozing werd overgelaten aan alle mogelijke polderdistricten en waterschappen. Zij dateren meestal nog uit de middeleeuwen, pas in 1971 zijn ze samengevoegd tot één nieuw waterschap Kromme Rijn. N.S.L. Meiners, J.A. van Vuuren, E.T. Suir, *Inventarissen van de archieven van de waterschappen Rijn en Dijk 1604-1969*, *Vechter- en Oudwalverbroek 1594-1969*, *Lee- en Rietsloot 1634-1969* (Inventaris nr. XII; Utrecht: Rijksarchief Utrecht, 1976, 70 blz.). De inventaris beschrijft wat er overgebleven is van de schriftelijke nalatenschap van een paar dier waterschappen. De inventarisatie was niet gemakkelijk omdat de documenten vaak ten onrechte bij andere archieffondsen waren ondergebracht. Maar zo gaat dat vaak met deze kleine bestuurslichamen.

H.P.H.J.

F. de Wijs, *Archieven van het geslacht Collot D'Escury*, I, *Het familiearchief*, *1611-1939. Met oudere stukken van aanverwante geslachten* (Den Haag: Algemeen Rijksarchief, 1976-1977, 84 blz.). Deze uit Frankrijk stammende Hugenotenfamilie bekleedde onder de republiek en het koninkrijk belangrijke ambten op landelijk en regionaal niveau. Een neerslag hiervan is in het archief te vinden. Van de stukken afkomstig van aanverwante geslachten zijn vooral van belang die van de Dordtse regentenfamilie Van Blijenburg; deze vormen in feite het familiearchief van laatstgenoemde familie en zijn via vererving in het bezit van de familie Collot d'Escury gekomen.

Het is waard te vermelden dat in een toekomstige inventaris zullen beschreven worden de stukken betrekking hebbende op Robert baron Collot d'Escury en zijn nazaten die terecht waren gekomen in het familiearchief Martens van Sevenhoven en die door de exe-

cuteur-testamentair van dat archief weer aan de Collot d'Escury-stichting (de eigenaresse van onder andere het familiearchief) zijn overgedragen. Dit is eveneens het geval met een aantal bescheiden afkomstig van Johan Marte Collot d'Escury verband houdende met de regentenfuncties en ambten die deze te Rotterdam heeft bekleed.

Tenslotte een kleine kritische opmerking: het paragraafje 'Het geslacht Collot d'Escury' in de inleiding is wel wat magertjes uitgevallen.

H.B.

Vleuten ten westen van Utrecht telde in 1953 53% katholieken en slechts 43% protestanten. Waarschijnlijk zal dit mede veroorzaakt zijn doordat nog tot 1611 de katholieke pastoor ter plaatse werkzaam bleef en de protestantse dominees daar in de eerste jaren na 1576 nooit lang bleven. Eén van hen was de bekende dichter Dirk Rafaëlsz. Camphuysen, die in 1619 als 'bittere en calumnieuze remonstrant' uit zijn ambt werd ontzet. J.H.M. Putman, *Inventaris van het archief van de Hervormde gemeente Vleuten 1642-1971* (Inventaris nr. XIII; Utrecht: Rijksarchief Utrecht, 1976, 46 blz). De inventaris kon dan ook maar weinig stukken uit de zeventiende en achttiende eeuw vermelden. Voor de negentiende eeuw is het archief vrij volledig bewaard gebleven, maar dat is, zoals men weet, niet opzienbarend.

H.P.H.J.

J.A.A. Bervoets, *Inventaris van papieren afkomstig van leden van het geslacht Van Beresteyn en aanverwante geslachten* (2 dln.; Den Haag: Algemeen Rijksarchief 2de afdeling, 1977, xxii + 441 blz.). In deze zeer uitvoerige inventaris zijn de papieren beschreven afkomstig van leden van het geslacht Van Beresteyn en enkele daarmee verwante geslachten deels afkomstig uit Delftse regentenkringen, deels uit het Gelderse patriciaat. De onderzoeker kan er bronnenmateriaal aantreffen over tal van onderwerpen. Een kleien bloemlezing: stukken over de Hollandse raadpensionaris Pieter van Bleiswijk (1724-1790), over het residentieorkest in Den Haag, over de Chinees-Japanse oorlog van 1894-1896, over de pieuze fundatie van Maria Duyst te Delft (een eeuwigdurend fonds voor de armen) enz. De meeste papieren zijn echter afkomstig van Eltjo Anne van Beresteyn (1876-1948), een markante, maar wel eigenzinnige persoonlijkheid die in zijn zeer aktief leven tal van functies heeft vervuld op politiek, cultureel, economisch en genealogisch terrein. Een uitvoerige neerslag van dit alles is te vinden in deze verzameling die op zeer duidelijke en overzichtelijke wijze toegankelijk is gemaakt voor de onderzoeker door de bewerker.

H.B.

H. Peschar, *Aanvulling op de inventaris van een verzameling stukken afkomstig van Johannes van den Bosch en enige van zijn nakomelingen* (Den Haag: Algemeen Rijksarchief, 2de afdeling, 1977, 65 blz.). Zoals de titel reeds aanduidt moet deze inventaris worden beschouwd als een aanvulling op G.J.W. de Jongh, *Beschrijving van een verzameling stukken enz.* (s.l., 1968). Bij het overbrengen van het archief in 1943 via het Koloniaal Instituut naar het ARA zijn bovengenoemde stukken om onduidelijke redenen achtergebleven. Het betreft voornamelijk naast enige papieren over Johannes zelf, materiaal over diens nakomelingen en over aanverwante geslachten als de Sandel Roy, en Junius van Hemert, alsmede over de in het bezit

van de Boschen zijnde cultuurmaatschappij Pondok Gedeh (landbezit in de landen Pondok Gedeh, Tjoetak Tjawie Tjoetak Tjiederoek). Overigens, over het verband tussen de twee genoemde inventarissen had wel iets meer mogen worden gezegd in de inleiding.

H.B.

De belangstelling van de Nederlandse contemporaine historici richt zich, nu de eerste beschrijving van het wel en wee ten tijde van de tweede wereldoorlog gestaag vordert, op de na-oorlogse periode en op de achtergronden van de ontwikkelingen vóór 1945. J. Vriens, *Inventaris van de archieven van Zwart Front 1934-1940*, *Nationaal Front 1940-1941*, *Arnold Meijer 1905-1965*, *Alfred Haighton 1896-1942* (Inventarisreeks XVIII; 's-Hertogenbosch: Rijksarchief in Noord-Brabant, 1977, xl + 236 blz.) is voor dit onderzoek een nieuwe schatkamer. In de honderdduizenden losse vellen papier heeft J. Vriens een orde gebracht, die het mogelijk maakt ze systematisch te raadplegen. Hij verdient hiervoor alle bewondering. Enkele punten van kritiek wil ik echter wel naar voren brengen.

Met bijna totale chaos als beginpunt stond het de archivaris vrij zelf een orde in de documenten aan te brengen. De gekozen vierdeling en de interne onderverdeling zal bij de raadpleging nauwelijks tot moeilijkheden voor de gebruiker leiden. In de inventaris zijn de bij het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie aanwezige documenten, die later aan deze collectie zullen worden toegevoegd, al bij voorbaat opgenomen, maar helaas is nummering van die RvO-bundels en -stukken nagelaten.

De beschrijving is in hoofdzaak inhoudelijk. Soms had voor een meer gecomprimeerde beschrijving gekozen kunnen worden. Zo lijkt het mij overbodig alle foto's van nos. 617-655 afzonderlijk te beschrijven: beschrijving naar onderwerp zou voor de gebruiker voldoende duidelijk zijn geweest. Deze neiging tot uitgebreidheid - ongetwijfeld bedoeld om de gebruiker ten dienste te zijn - neemt ook ernstiger vormen aan. De archivaris heeft de verleiding niet kunnen weerstaan om vele gegevens over leden en abonnementen uit de archiefstukken in bewerkte vorm in de inventaris te vermelden, zodat de inventaris op enkele plaatsen het aanzien van een bronnenuitgave krijgt (bijvoorbeeld no. 489). Ook zou de gebruiker soms geholpen zijn met de vermelding van de aard van het stuk (concept, minuut, eindredactie, afschrift), maar dat heeft de archivaris systematisch nagelaten. Bij het opnemen in het beschreven archief van het weekblad *Zwart Front* (nos. 291-298) wil ik een vraagteken zetten, temeer daar de herkomst een andere is dan die van het beschreven archief. De noodzaak van de opname van enkele bijlagen is niet helemaal duidelijk, als men uitgaat van het belang dat ze voor de gebruiker van de inventaris kunnen hebben.

Het verdient aanbeveling in overheidspublicaties als deze steeds de voorkeurspelling te gebruiken en niet, zoals in deze inventaris, een door de archivaris geprefereerde schrijfwijze.

Tot besluit wil ik nog enkele opmerkingen maken over de officiële status van de inventaris en het archief. Tot eind 1985 zijn inventaris en archief ‘geheim’ en alleen toegankelijk voor ‘zuiver wetenschappelijk onderzoek’. Vraag blijft natuurlijk wie bepaalt of een onderzoeker deze vorm van onderzoek bedrijft en wat hieronder precies verstaan moet worden. Beperkende bepalingen als deze scheppen de mogelijkheid tot manipulatie door de bevoegde autoriteiten, omdat zij door toekenning van het predikaat ‘niet-zuiver-wetenschappelijk’ bepaald onderzoek kunnen blokkeren. Dergelijk manipuleren behoeft van de nu zittende autoriteiten niet te worden gevreesd, maar het ware beter bij het vaststellen van restricties als deze ook de rechten van de onderzoeker duidelijk te omschrijven, al was het maar door de mogelijkheid van beroep tegen een negatieve beslissing te geven.

A.E.K.

Algemeen

De Gentse mediëvist-hoogleraar W. Prevenier bestudeert in een algemeen maar toch zeer verhelderend artikel ‘L'école des “Annales” et l'historiographie néerlandaise’, *Septentrion. Revue de culture néerlandaise*, VII (1978) 47-54. Na een korte duiding van de ‘Philosophie’ bespreekt Prevenier achtereenvolgens de invloed en de weerslag van de beroemde Franse school in de Nederlanden. In zijn besluit beklemtoont de auteur tevens de originaliteit van de historici uit België en Nederland.

M.B.

Van W.J. Alberts' *Geschiedenis van Gelderland van de vroegste tijden tot het einde der middeleeuwen* (Den Haag; Nijhoff, 1966) verscheen een tweede editie, ditmaal getiteld *Geschiedenis van Gelderland tot 1492. Van heerlijkheid tot landsheerlijkheid* (Zutphen: ISBN 90 6011 124 9, *f* 45, - De Walburg Pers, 1978, 301). De Walburg Pers publiceert het als ‘boek I’ van haar Geschiedenis van Gelderland (3 dln.). De tekst verschilt niet wezenlijk van die der eerste editie, maar is hier en daar wat uitgebreid; Schrijver schenkt thans meer aandacht aan de buiten de tegenwoordige provincie gelegen delen van het hertogdom. Het nuttige, overzichtelijke, zij het wat breedvoerige werk richt zich behalve tot historici tot een wat moeilijk definieerbaar publiek, dat geacht wordt de termen *beneficium* (30) en novale tienden (55) te kennen maar bij ‘prehistorie’ (23) uitleg te behoeven. Aan de oorspronkelijke tekst is een kapitteltje over die prehistorie toegevoegd. Wie het werk wil bestellen als deel XXIV van de reeks Maaslandse Monografieën, maar dan als *Van heerlijkheid tot landsheerlijkheid*, kan dit doen bij Van Gorcum, Assen (ISBN 90 232 1580X - geb. - of 90 232 15796).

J.K.

Ter gelegenheid van het zevende eeuwfeest van de stad Groenlo (deze naam is ouder dan Grol) verscheen van de hand van Adriaan Buter *In de stat van Grol*, *een portret van 700-jarig Groenlo* (Enschede, 1977, 96 blz.). Wetenschappelijke pretenties heeft dit rijk geïllustreerde boekje niet, maar het is stellig een boeiend portret geworden van het heden en verleden van een stadje, dat ook nu nog een wat aparte positie inneemt in de Achterhoek. Apart dan in de Achterhoekse zin van ‘merkwaardig, een beetje buiten het gewone patroon vallend, maar er niettemin bij behorend’.

J.C.B.

H. Geertsema, J.B. Bronsema en C. Roggenkamp, *Rondom de Delfzijlen. Zwerftochten door het verleden van heerlijkheid*, *fortresse*, *havenstad en gemeente* (Winschoten: Van der Veen, 1977, 375 blz., *f* 40, -) is, zoals reeds in het voorwoord wordt vermeld, geen ‘wetenschappelijk en chronologisch geschiedenisboek’. Het is meer een verzameling korte stukjes van sterk wisselende kwaliteit en stijl, gedeeltelijk een gevolg van de werkwijze van de samenstellers die teksten van diverse auteurs bewerkt hebben. De paragrafen zijn in een zekere chronologische volgorde gegroepeerd rond de thema's: Delfzijl als ‘fortresse’ (1500-1875), de ontwikkeling na de vestingtijd en de industriële expansie na 1950; het laatste hoofdstuk geeft informatie over het dagelijks leven en de folklore in de negentiende en twintigste eeuw. Tezamen met

de illustraties worden zo een aantal facetten uit de geschiedenis van Delfzijl belicht, vooral aardig voor de inwoners van die plaats.

Th.S.H.B.

Hoe voorzichtig men moet zijn met de identificatie van portretten op grond van daarop aangebrachte wapenschilden toont F.G.L.O. van Kretschmar aan in zijn artikel 'Zijn wapens op Nederlandse portretten een betrouwbaar middel tot identificatie?', *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie*, XXXI (1977) 38-59. In zeer veel gevallen blijken de wapens later te zijn aangebracht op soms onjuist geïdentificeerde portretten. Niettemin berusten deze foute aanduidingen vaak op een familietraditie en kunnen zij daarom toch een aanwijzing geven tot heridentificatie van het portret. Het artikel geeft dertig reproducties van portretten, die het betoog toelichten en waaruit ook de ontwikkeling van deze vorm van heraldische aanduidingen blijkt, waarvan zeventiende-eeuwse schilders, met uitzondering van die in Friesland, slechts sporadisch gebruik maakten.

E.P.D.B.

In het *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis*, XLV (1977) 117-57, vervolgt H. Ankum zijn studie betreffende de juridische status van de minderjarige in de Nederlandse rechtsgeschiedenis ('Puissance parentale et tutelle', II, III). Daarin beschouwt hij de reikwijdte van de ouderlijke macht en de verhouding tussen ouders en hun minderjarige kinderen, een onderwerp waarover slechts schaarse gegevens voorhanden zijn. Schrijver constateert dat op een aantal punten, onder andere inzake de mogelijkheid van adoptie, in Friesland andere regels golden dan in de overige gewesten. Ook onderzoekt hij welke wijzigingen onder invloed van de *Code civil* het Nederlandse recht onderging. Voorts zet hij uiteen wat de plichten en bevoegdheden waren van hen die voogdijrechten over minderjarige kinderen uitoefenden.

R. Janssens onderzoekt in hetzelfde nummer enkele hoofdmomenten in de ontwikkeling van 'het Hof van Cassatie van België' (95-116), dat in navolging van het Franse voorbeeld in 1794 door de 'représentants du peuple en mission' werd opgericht en na een onderbreking in de tijd van het Verenigd Koninkrijk kort na de Belgische Revolutie opnieuw werd ingesteld. Schrijver onderzoekt de houding van het hof in taalkwesties en tijdens beide wereldoorlogen en geeft bijzonderheden omtrent de werking van de instelling in de twintigste eeuw.

J.K.

Algemeen in regionale tijdschriften en jaarboeken

Het valt te betreuren dat in de kroniek 'Panorama van Friesland in 1976', *De Vrije Fries*, LVII (1977), 105-122, de rubrieken geschiedenis en kerkgeschiedenis ontbreken. In voorgaande jaren (vanaf 1970) werden deze de lezer aangeboden.

O.V.

De vaste rubriek 'Van Rendierjager tot Ontginner. Nieuwe oudheidkundige ontdekkingen in Drenthe (XXII)', *Nieuwe Drentse Volksalmanak*, XCIV (1977) 177-257, bevat de bijdragen: H.T. Waterbolk, 'Opgravingen rond het Witteveen op het Noordse Veld bij Zeijen, gem. Vries (1949-1953)' (177-203); P.B. Kooi, 'Het Hunnenkerkhof bij Oosterhesselen, gem. Oosterhesselen' (205-212); J.N. Lanting, 'Bewoningssporen uit de ijzertijd en de vroege middeleeuwen nabij Eursinge, gem.

Ruinen' (213-249); O.H. Harsema, 'Kroniek van opgravingen en vondsten in Drenthe in 1975' (251-257).

Th.S.H.B.

Naar aanleiding van de plannen om tot een nieuwe indeling van de provincies te komen laat P. Brood in ‘Een vogelvlucht over de Drentse Grenzen’, *Nieuwe Drentse Volksalmanak*, XCIV (1977) 8-17, zien hoe de huidige grenzen van Drenthe tot stand zijn gekomen.

Th.S.H.B.

In *Jaarboek Oud-Utrecht* (1977) behandelt F. Schoonheim de geschiedenis van de hervormde kerk van Oud-Zuilen (71-84); J.G. van Cittert - Eymers beschrijft in beknopte vorm de geschiedenis van het Utrechtse Natuurkundig Gezelschap dat vorig jaar zijn tweehonderdjarig bestaan herdacht (113-140); J.A. van Schijndel behandelt de ontwikkeling van het tandheelkundig onderwijs in Utrecht dat in 1877 een aanvang nam (141-167). De overige artikelen, die in het *Jaarboek* verschenen, zullen elders in deze kroniek behandeld worden.

A.D.M.

Middeleeuwen

Het is bekend dat Luik in de elfde eeuw een belangrijk cultureel centrum was. P.L. Butzer, ‘Die Mathematiker des Aachen-Lütticher Raumes von der karolingischen bis zur spätottonischen Epoche’, *Annalen des historischen Verreins für den Niederrhein*, CLXXVIII (1976) 7-31 verdedigt de stelling dat in die stad toen ook de belangrijkste wiskundigen van Europa benoorden de Alpen werkzaam waren en niet in Chartres of Reichenau, zoals men tot nu toe beweerd heeft. Overigens stelde de wiskunde in deze tijd weinig voor; toch houdt de schrijver staande dat men in Luik een heel eind verder was gekomen dan de beperkte inzichten die men in het traditionele *quadrivium* kon winnen. Als voorbeeld noemt hij een elfde-eeuws leerboek, waarin de Arabische cijfers worden genoemd en een tractaat van Franco van Luik over de kwadratuur van de cirkel. Het artikel blijft wat oppervlakkig, omdat vooral een aantal namen wordt genoemd, zonder dat diep wordt ingegaan op de inhoud van de behaalde resultaten.

H.P.H.J.

De Leuvense historicus D. Van den Auweele bespreekt op attractieve wijze ‘Een Vlaamse bewerking van het “Tractatus de Regimine Principum” van Egidius Romanus’, *Handelingen der Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, XXXI (1977) 243-258. Romanus, gestorven als aartsbisschop van Bourges in 1316, schreef omstreeks 1277-1279 een handleiding in staatsmanskunst voor zijn leerling-kroonprins, de latere Filips IV de Schone († 1314). De originele Latijnse versie kende een zeer grote verspreiding. Van den Auweele verstrekt thans nog enkele aanvullende gegevens betreffende de Vlaamse versie die gesitueerd wordt, bij zijn ontstaan, in de Gentse Sint-Pietersabdij.

M.B.

In 1399 tijdens het westers schisma verliet de Luikse kerk de obediëntie van de Romeinse paus Bonifatius IX en sloot zich aan bij zijn tegenstander van Avignon. De elect Jan van Beieren was daartoe overgegaan op verzoek van zijn zwager Philips de Stoute van Bourgondië die daarvoor als Fransman gepleit had. Maar in 1404 stierven zowel Philips de

Stoute als paus Bonifatius IX en daarmee was de weg vrij voor een verzoening. Deze kwam tot stand in 1405. M. Maillard-Luypaert, 'Une lettre d'Innocent VII du 2 octobre 1405 à propos du retour de Liège à l'obédience romaine', *Revue d'Histoire Ecclésiastique*, LXXII (1977) 54-60 werpt op dit evenement wat licht door de publicatie van een wijdlopig document, ontleend aan de pauselijke registers.
H.P.H.J.

H. De Ridder-Symoens legt een mooi verband tussen 'Ukkelse schepenen en universitaire studies in de XVe XVIe eeuw', *Bijdragen tot de geschiedenis*, LIX (1976) 200-226. Gegevens over sociaal milieu, academische vorming en beroepsleven van 82 schepenen worden verstrekt.
M.B.

In de *BMGN*, XCII (1977) 474-477 is bij de recensies de uitgave besproken van een politiek-didactisch tractaat dat wordt toegeschreven aan Guillebert de Lannoy (gest. 1462). Daar is te lezen dat deze ondernemende edelman vooral bekend is wegens de verslagen van zijn reizen. Mevrouw Rachel Arié heeft in *Le Moyen Age*, LXXXIII (1977) 283-302, nog eens de aandacht gevestigd op enkele van die relazen, waarvan naar haar mening de beoefenaars van de geschiedenis van de middeleeuwse Islam niet voldoende profijt hebben getrokken: 'Un seigneur bourguignon en terre musulmane au XVe siècle: Ghillebert de Lannoy'. Het oordeel van de schrijfster over de waarde van Guillebert's mededelingen uit de Arabische wereld is deskundig, en niet bepaald verrassend. Hetgeen hij in latere jaren heeft genoteerd omtrent zijn deelneming aan de strijd tegen de Spaanse Moren, in 1407 en 1410/11, en over zijn vreedzaam bezoek aan Granada in 1411, levert slechts 'une information lacunaire sur les moeurs musulmanes' op (ook dat lijkt nog te veel gezegd) en bevat vrij wat onnauwkeurigheden. Veel anders was er in redelijkheid ook niet van te verwachten. Van uitzonderlijk belang is daarentegen het rapport (in de vorige eeuw meer dan eens gepubliceerd) van de verkenningsreis naar de Orient, van 1421 tot 1423 ondernomen in opdracht van Philips de Goede en van Hendrik V van Engeland, die een kruistocht in de zin hadden. In dit document, dat tijdens of onmiddellijk na de reis is opgesteld, toont Guillebert zich een intelligent waarnemer. Het zit vol concrete inlichtingen en is bovendien 'un témoignage précieux sur l'atmosphère politique et humaine de l'Egypte et de la Syrie' in het jaar 1422. Zowel bij de Spaanse als bij deze Levantijnse berichten levert Mevrouw Arié enkele nuttige voetnoten.
A.G.J.

Hans-Jürgen Brandt, 'Klevisch-märkische Kirchenpolitiek im Bündnis mit Burgund in der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts. Magister Dietrich Stock (†1470) Rat der Herzoge von Kleve-Mark, Burgund-Brabant und Geldern', *Annalen des historischen Vereins für den Niederrhein*, CLXXVIII (1976) 42-76 vestigt nog eens de aandacht op de grote invloed die hertog Philips van Bourgondië gehad heeft in de Duitse territoria aan de Neder-Rijn, vooral via zijn bondgenootschap met zijn zwager hertog Adolf van Kleef. Diens onderdanen stelden zich ook in dienst van de Bourgondische politiek, zo Dietrich Stock, een *alumnus* van de Keulse universiteit, die in 1432 te Rome heeft onderhandeld over de oprichting van een theologische faculteit te Leuven en in 1444 zich druk gemaakt heeft voor de oprichting van een zelfstandig bisdom

Kleef-Mark, als een tegenzet tegen de aartsbisschop van Keulen, die de door het concilie van Bazel gekozen tegenpaus steunde. Het is een wat moeizaam gecomponeerd artikel, waaruit wel blijkt hoeveel interessante

gegevens te halen zijn uit het materiaal dat bijeen gebracht is voor de nog te publiceren delen van het *Repertorium Germanicum*.

H.P.H.J.

Walter G. Endrei, 'Produktiviteit van de Vlaamse lakennijverheid in de late middeleeuwen', *Textielhistorische bijdragen*, XVIII (1977) 1-15 bevat een aantal gecompliceerde berekeningen om na te gaan of inderdaad op één weefgetouw iedere week een heel laken vervaardigd kon worden. Dat hing uiteraard af van de kwaliteit van de stof, maar onder optimale omstandigheden was een dergelijke produktie wel te halen. De Hongaarse historicus Endrei, die blijk geeft van een grote technische kennis, maakt overigens wel duidelijk dat een zo hoge produktie in de late middeleeuwen uitzonderlijk is geweest.

H.P.H.J.

Middeleeuwen, in regionale tijdschriften

Hoewel er aan de geschiedenis van de monastieke bouwkunst reeds vele studies werden gewijd, stelt men toch nog opvallende lacunes vast, vooral betreffende de orden van de premonstratenzerabdijen, de kloosters van de bedelorden en vooral, althans in België, betreffende de priorijen van de kanunniken van Windesheim.

De leden van de Leuvense werkgroep voor de studie van het geestesleven in de late middeleeuwen, en meer bepaald M. Sneyers, E. Persoons, M. Haverals en D. Van den Auweele, hebben het intitiatief genomen om deze laatste lacune enigszins op te vullen met de boeiende studie 'Windesheimse kloosters in Brabant. Bijdrage tot de bouwgeschiedenis', *Arca Lovaniensis*, V (1976) 113-219. Op basis van een hele reeks geschreven bronnen en van prachtig bijeengezocht iconografisch materiaal, worden achtereenvolgens de kloosters te Herent (Bethléhem), Ophain (Bois-Seigneur Isaac), Oudergem (Rooklooster), Leuven (Sint-Maartensdaal) en Sint-Genesius-Rode (Zevenborren), grondig beschreven. In het besluit komen de auteurs tot - uiteraard voorlopige - maar toch reeds essentiële besluiten.

M.B.

In *Jaarboek Oud-Utrecht* (1977) 7-55 geeft E.T. Suir op grond van uitvoerig bronnenonderzoek een overzicht van de vele bestuurlijke, politieke en financiële activiteiten van 'Evert Zoudenbalch. Domkanunnik te Utrecht in de tweede helft van de 15e eeuw'. Zij acht het waarschijnlijk - zonder daar overigens diep op in te gaan - dat Zoudenbalch geen uitzonderlijke verschijning in zijn tijd was en concludeert dan ook, dat het door S. Muller Fz geschetste beeld van rustig levende, slechts hun kerkelijke verplichtingen nakomende Utrechtse kanunniken zeker voor de vijftiende, maar vermoedelijk ook voor de door Muller beschreven dertiende eeuw niet opgaat. In het zelfde *Jaarboek* behandelt J.A.L. de Meyere de 'Portretten van Evert Zoudenbalch', 56-70. Er zijn volgens schrijfster weinig aanwijzingen, dat Zoudenbalch, zoals verscheidene van zijn Utrechtse tijdgenoten, kunst en cultuur sterk bevorderd heeft.

A.D.M.

Nieuwe geschiedenis

De Leuvense hoogleraar Jozef Ysewijn heeft reeds geruime tijd grote bekendheid verworven als specialist van het humanisme. Thans moet hier met veel nadruk gewezen worden op zijn belangrijke bijdrage getiteld 'The coming of Humanism to the Low Countries', opgenomen in het hulde-album P.O. Kristeller, *Itinerarium Italicum. The Profile of the Italian Renaissance in the Mirror of its European Transformations*, H.O. Oberman en Th.A. Brady, ed. (Leiden: Brill, 1975) 193-301. Ysewijn beschrijft het binnendringen van het vroeg-humanisme in de Nederlanden in drie periodes namelijk van 1330 tot 1465, van 1455 tot 1485/90 en de Erasmiaanse periode (1490 tot ca. 1507) waarbij de auteur achtereenvolgens de kopiisten, de humanistische christenen en de ongedwongen bewonderaars van het Italiaanse humanisme beschrijft, waarbij onder meer een bio-bibliografisch repertorium van de humanistische auteurs aansluit. Voor de cultuurgeschiedenis van de Nederlanden in de late middeleeuwen of in de vroege nieuwe tijden betekent Ysewijns publicatie een blijvende bijdrage.

M.B.

L.G. Jansma, *Melchiorieten*, *Munstersen en Batenburgers. Een sociologische analyse van een millennistische beweging uit de 16e eeuw* (Buitenpost: Uitgeverij Lykele Jansma, 1977, 348 blz.). Voor deze Rotterdamse sociologische dissertatie is de revolutionaire wederdopersbeweging in de Nederlanden en Munster in de zestiende eeuw tot object gekozen. Een eerder voorbeeld van dit genre is het inspirerende boek van Otthein Rammstedt, *Sekte und soziale Bewegung. Soziologische Analyse der Täufer in Münster 1534-35* (van 1966 al). Jansma heeft zich voorzien van een overvloedige documentatie op het stuk van historische publikaties en uitgegeven bronnen en het geheel uiteraard geplaatst in het kader van enige voor het onderwerp relevante hedendaagse sociologische vakliteratuur. Zijn opgave van gebruikte werken beslaat dan ook niet minder dan 22 pagina's (319 vlg.). Nieuw materiaal uit archieven heeft hij voor zijn doel niet of nauwelijks te voorschijn gebracht.

Schrijver heeft zich met name de vraag gesteld naar ontstaan, voortbestaan en instandhouding en afloop der beweging, die hij voetstoots als millennistisch karakteriseert (juist in een recent werk, het ook door Jansma geciteerde boek van List over de chiliastische utopie, wordt deze zienswijze ten aanzien van Hoffman en de Munstersen verworpen). Aan de sociaal-economische, politieke en geestelijke ontwikkelingen van het tijdvak wijdt Jansma eerst uitvoerig aandacht alsmede aan de door verschillende auteurs gegeven verklaringen van het ontstaan van het revolutionair anabaptisme. Een cruciaal punt is daarbij de overgang van de aanvankelijk afwachtende opstelling van Melchior Hoffman en zijn volgelingen naar het latere ook op gewelddadige wijze actief ingrijpen te Munster. Naar de mening van Jansma was hier de factor van een falende profetie van doorslaggevend belang voor het voortbestaan der beweging: een herinterpretatie was in zo'n situatie vereist.

Opgemerkt dient te worden dat Jansma fout gaat wanneer hij zich voor deze belangrijke schakel in zijn betoog baseert op een passage uit Kühler, *Geschiedenis der Nederlandse Doopsgezinden*, die weer op Blesdijk, de biograaf van David Joris steunt. In deze laatste bron nu wordt in dit verband slechts globaal over de Munstersen gesproken, maar niet over het optreden van Jan Mathijsz en de zijnen in de aanvang

van 1534. Ten onrechte wordt aan deze laatsten in die fase reeds een voorstaan van gewelddadige actie toegeschreven (Jansma, 100). Een onwraakbare getuige, Obbe Philipsz, zegt in zijn *Bekentenisse*

heel wat anders over de boodschap van Jan Mathijsz op dat moment: ‘daer soude gheen Christenbloet op der aerden ghestortet worden, sonder Godt woude in corten tijt alle bloetvergieters, tyrannen ende godtloosen van der aerden uutroden’ (BRN 7, 129), een passage die ook geen steun biedt voor een interpretatie van het melchioritisme als chiliastisch. Jansma zelf heeft trouwens enkele bladzijden eerder het vreedzame standpunt ook van de Munstersen in die tijd beklemtoond (96).

Bijzondere aandacht is in het vijfde en zesde hoofdstuk besteed aan de invloed van vervolging en repressie op de beweging en tevens aan de situatie van andere losgeslagen groepen in de toenmalige samenleving. Vooral in de periode van de afloop der beweging, waarin de Batenburgers als kerkrovers en moordbranders op de voorgrond traden (na 1540), zijn deze vragen van veel gewicht. Rechtstreekse betrekkingen van herdopers met benden landsknechten of criminelen zijn eigenlijk moeilijk aantoonbaar, maar er is uiteraard wel verband tussen het optreden van de Batenburgers en de gehele maatschappelijke constellatie, zoals dat er ook was tussen het opkomende anabaptisme der jaren dertig en toenmalige maatschappelijke spanningen, al mogen deze verbanden te subtiel van aard zijn dat zij een rechtlijnig verklaringspatroon zouden veroorloven.

A.F.M.

M. Van der Auwera bestudeerde ‘Armoede en sociale politiek te Mechelen in de 16de en de 18de eeuw’, *Bijdragen tot de geschiedenis*, LIX (1976) 227-248. Schrijfster baseert haar studie op vele Mechelse bronnen en zij illustreert haar met uitgewerkte bijlagen. Zij merkt op dat een sociale politiek met controlerende en arbeidsregulerende functies slechts kon worden doorgevoerd in belangrijke nijverheidscentra. In Mechelen was het kapitaal echter in handen van adel en clerus, die steeds voor zeer veilige beleggingen, dus niet-industriele investeringen, opteerden. De openbare steunverlening was er derhalve steeds volkomen ontoereikend.

M.B.

Men weet dat in het Italiaanse Prato in het internationaal studiecentrum ‘F. Datini’, jaarlijks studiedagen worden gewijd aan historische vraagstukken met een zeker economisch karakter. Onder de algemene thematiek ‘Domanda e consumi. Livelli e strutture’ werd het probleem van de verrijking van de ambtenaren, in de Nederlanden, al dan niet gepaard gaande met corruptie, in een samenvattend rapport voorgesteld door M. Baelde, ‘Les possibilités d'enrichissement des cadres “administratifs” aux anciens Pays-Bas (XVIe-XVIIIe siècles)’, *Atti della sesta settimana di studio* (Prato, Firenze, 1978) 261-269.

De auteur bespreekt zeer bondig de mogelijkheden van verrijking en de eventuele resultaten van het accumuleren van bezittingen langs wettige en langs onwettige wegen. Uit enkele typische voorbeelden, genomen uit recente publicaties, blijkt dat corruptie geenszins moet worden uitgesloten maar dat een verrijking langs een normale carrière eveneens mogelijk was.

P.v.P.

F. De Wever bestudeerde voornamelijk op basis van bewaarde bronnen uit Zele (Oost-Vlaanderen) de ‘Pacht- en verkoopprijzen in Vlaanderen (16e-18e eeuw)’, *Bijdragen tot de geschiedenis*, LIX (1976) 249-273. Hoewel wat mager qua

documentatie en wat stroef qua presentatie slaagt schrijver er toch in een bijdrage te leveren tot de conjunctuurstudie van een deel der Zuidelijke Nederlanden tijdens het *ancien régime*.

M.B.

Het is niet door toevloed van vluchtelingen uit de Zuidelijke Nederlanden dat ‘De Kerk der Reformatie in Metz onder leiding van predikers uit de Nederlanden 1559-1569’ heeft gestaan, aldus D. Nauta in het *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis*, LVIII (1977) 49-84, maar het blijft opmerkelijk dat juist Petrus Colonius uit Gent en Jean Taffin uit Doornik bij de bevolking van stad en streek zoveel weerklank hebben gevonden in genoemde jaren. De politieke macht over Metz was in 1552 aan Frankrijk gekomen en daarmee raakte de stad later meer betrokken bij de groepen hugenoten dan bij de reformatorischgezinden in de Duitse landen. Van 1562 tot 1568 was de regeringspolitiek niet onwelwillend. Colonius en meer nog Taffin hebben van Metz uit talrijke reizen gemaakt naar de Nederlanden en hun geestverwanten aldaar gesteund. Ook door correspondentie onderhielden ze vele contacten. Colonius is in 1569 predikant te Keulen geworden maar moet in 1571 nog eens te Metz teruggekeerd zijn. Taffin heeft nog tientallen jaren in de Noordelijke Nederlanden gewerkt. De overgang van vrije rijksstad waar enigermate de godsdienstvrede van Augsburg moest worden gevolgd, naar voorpost van Frankrijk hebben de gereformeerden te Metz aan den lijve ondervonden.

O.J.D.J.

A. Lottin bespreekt kort ‘Une liste des riches Lillois soumis à un emprunt forcé en 1562’, *Revue du Nord*, LX (1978) 65-72. Het betreft hier een lijst van 338 burgers uit Rijsel, ‘uitgenodigd’ door de stad om geld voor te schieten ten einde graan aan te schaffen: de graanaankoop moest dienen om de duurte te bestrijden en om de armen bij te staan. Deze noodmaatregelen passen in een economische en religieuze crisisperiode. De ‘geldschieters’ behoren tot de adellijke oligarchie en tot de burgerklasse die het economisch leven van Rijssel dirigeerden.

M.B.

Over de beeldenstorm van 1566 is plaatselijk wel veel geschreven, maar volgens Keith P.F. Moxey krijgt de kritiek op de beeldenverering te weinig aandacht die al jaren tevoren geuit was. In het *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis*, LVII (1977) 148-162 behandelt hij ‘Image Criticism in the Netherlands before the Iconoclasm of 1566’ waarbij vooral de *Bibliotheca Reformatoria Neerlandica* hem nuttige diensten heeft bewezen. Vanaf ‘Vanden Propheet Baruch’ belandt hij via de Ziekentroost van Gnapheus (en niet Grapheus zoals op bladzijde 150 helaas staat) en via rederijkersspelen bij Anastasius Veluanus en bij een ‘Corte Instruccye’ van Cornelis van der Heyden, die echter tien jaar ouder is dan Veluanus' werk en daarom niet daarna behandeld had moeten worden. De algemene kritische houding blijkt zowel uit theologische als uit populaire geschriften. Maar de auteur gaat voorbij aan het feit dat de beeldenstorm van 1566 elders al voorbeelden had, en dat de actie zich evenzeer tegen de altaren richtte en de daaraan opgedragen diensten.

O.J.D.J.

De Brugse historici A. Dewitte en A. Viaene hebben het goede idee gehad om *De Lamentatie van Zeghere van Male (1590)* opnieuw uit te geven, mede onder de hoofdtitel: *Brugge na de opstand tegen Spanje* (Brugge: Gidsenbond, 1977, xv + 193 blz.). Zeghere van Male was achtereenvolgens stadsraad vanaf 1550 en schepen in de jaren 1566-67, 1574-75 1584-85. Sinds 1542 was hij ‘bocraenvercooper’ dat

is verkoper van voeringstof en actief in het ambachtswezen. De eigenlijke *Lamentatie* behoort tot het genre van de jeremiade waarbij Van Male vooral blijkt een typische zestiende-eeuwse katholieke stads-middenstander te zijn. De informatie betreffende de Brugse ambachten is beslist een zeer interes-

sant deel van de *complainte*. Vermelden we nog dat de beide auteurs ook de *Kronieken* van Z.v. Male hebben gepubliceerd en dat ze verder zeer keurige aantekeningen, biografische concordanties, wetslijsten tijdens de jaren 1577-84, een evaluatie van de prijslijsten, een glossarium en een personenregister hebben opgenomen. Al met al een zeer belangrijke bronnenuitgave, vooral voor de mentaliteitsgeschiedenis tijdens cruciale jaren in de zestiende eeuw.

M.B.

In *Britain and the Netherlands*, VI (zie hiervóór blz. 356) heeft A.Th. van Deursen een moeilijk, veelomvattend onderwerp voor zijn rekening genomen: 'Holland's Experience of War during the Revolt of the Netherlands'. In zijn essay komen 'five facets of the war' ter sprake. Het eerste facet betreft het Spaanse leger. Voor de Spaanse soldaten was de oorlog tegen de Nederlandse rebellen een strijd voor (katholieke) kerk en geloof, een voortzetting in feite van de vroegere eeuwenlange strijd tegen mohammedanen en heidenen. Hun onwil en onvermogen om onderscheid te maken tussen katholieke en protestantse Nederlanders hebben de zaak van de Opstand ten zeerste bevorderd.

Hierna komen de watergeuzen aan de orde. Het gros van de bevolking toonde zich met name in het crisisjaar 1572 ook met hen allerminst ingenomen. Als het erop aankwam waren veel Hollanders echter geneigd eerder hun zijde te kiezen dan die van de Spanjaarden. Ik vind het jammer dat schrijver ons niets meedeelt over de relatie tussen de geuzen enerzijds en de Hollandse regenten, de voornaamste profiteurs van de Opstand, en Oranje anderzijds. In dat verband hadden ook Woltjer's middengroeperingen ter sprake kunnen komen. Op bladzijde 30 heeft schrijver het over de houding van de geuzen in 1578. Zeker met het oog op buitenlandse lezers had wel duidelijk mogen worden gemaakt dat de geuzen van toen niet gelijkgesteld mogen worden met de kapers van 1571/1572.

Het derde onderwerp dat aan de orde komt betreft de in vergelijking met de burgeroorlogfase zo verschillende wijze van oorlogvoering ten tijde van Maurits en Frederik Hendrik. In de laatste periode van de oorlog had met name het ideologische element sterk aan betekenis ingeboet. Hierna wordt (als vierde facet) de oorlogvoering ter zee behandeld. Vooral over de moeilijke strijd tegen de Duinkerkers biedt dit gedeelte belangrijke gegevens.

Het vijfde en laatste facet dat ter sprake komt betreft de houding van de katholieken tegenover de oorlog en de reacties daarop. De virtuoze tactiek van schikken en plooien door de Hollandse regenten in deze aangewend, wordt hier (52) voortreffelijk uit de doeken gedaan. Aan de vaak felle agitatie van de precieze calvinisten tegen de 'paapse stoutigheden' had, dunkt me, ook wel enige aandacht mogen worden besteed. Aan het eind van zijn artikel komt schrijver tot de volgende conclusie: 'During the war the Catholic laity had freed themselves from the political leadership of their clergy. The influence of this particular consequence of war would continue to be felt for several centuries'. Bij deze uitspraak zou ik toch wel graag een vraagteken willen plaatsen. Ten aanzien van de 'clergy' zou ik elk geval onderscheid moeten worden gemaakt tussen regulieren en seculieren.

J.C.B.

Prof. A.Th. van Deursen is voornemens in een viertal onderling verbonden monografieën de Hollandse volkscultuur van de zestiende en zeventiende eeuw te ontsluiten, voor de periode van de oorlog tegen Spanje. Van deze serie, getiteld *Het kopergeld van de Gouden Eeuw*, is het eerste deel, *Het dagelijks brood* verschenen (Assen/Amsterdam: Van Gorcum, 1978, 158 blz., *f* 15, -). Deel II zal handelen over opvoeding, onderwijs, ontspanning en

lectuur; in de delen III en IV zullen politieke respectievelijk kerkelijke aspecten ter sprake komen.

Het nu verschenen eerste deel gaat over de materiële kanten van het bestaan van de massa der bevolking: de kleine burgerij, de schamele gemeente en het grauw. Dit mijns inziens kostelijke boekje met zijn vaak bondige, rake, hier en daar geestige formuleringen, met zijn geslaagde illustraties en zijn uitermate redelijke prijs bevat een schat aan gegevens over het wel en vooral het wee van ambachtslieden, boeren, vissers, matrozen, soldaten en immigranten.

Omdat zelfs een loutere aankondiging in dit ondermaanse zo mogelijk enige kritiek behoort te bevatten, zou kunnen worden opgemerkt dat Van Deursen de Gouden Eeuw in het algemeen wel erg vroeg laat eindigen: het gros van de door hem aangedragen gegevens, is afkomstig uit het eind van de zestiende en de eerste decennia van de zeventiende eeuw. In zijn woord vooraf spreekt hij trouwens zelf over de periode van de oorlog tegen Spanje. Een vraagteken zet ik bij zijn bewering (61), dat de Zuidnederlanders die naar het Noorden waren uitgeweken 'beter hadden mogen hopen'. Deze bewering lijkt me wat al te zeer het stempel te dragen van een gereformeerd-nationale zienswijze.

J.C.B.

Het vaak aangehaalde gedicht dat Barlaeus in 1635 schreef voor Menasseh ben Israel is de kern van een omvangrijke studie van F.F. Blok over 'Caspar Barlaeus en de Joden. De geschiedenis van een epigram' in het *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis*, LVII (1977) 179-209 en LVIII (1977) 85-108. Barlaeus, teruggezet om zijn remonstrantisme en geïrriteerd door de houding van de theologische faculteit uit Leiden, schreef een waarderend latijns epigram voor een publicatie van Menasseh. De vraag was of de Joden na Christus als heidenen moesten worden beschouwd. Vedelius uit Deventer vond dat Barlaeus de grenzen tussen christendom en jodendom uitwiste; Voetius mengde zich zonder namen te noemen in de polemiek maar stond op het standpunt van Vedelius. De onrust, door dit alles veroorzaakt, verhinderde dat Menasseh een docentschap kreeg aan het stadsathenaeum. Barlaeus lichtte zijn gedicht uitvoerig toe. Latere vertalers en uitleggers, ook van Joodse kant, menen dat hij inderdaad alle geloofsovertuigingen over een kam schoor. Blok ontkent dit en meent dat Barlaeus niet de Joodse geloofsovertuiging van zijn dagen gelijkwaardig vond aan het christendom, maar dat hij de Jood aanvaardde als gelijkwaardig medemens.

O.J.D.J.

A.J. Böeseken, *Slaves and Free Blacks at the Cape*, *1658-1700* (Kaapstad: Tafelbergpers, 1977, 208 blz.) geeft een nauwkeurig, uit de bronnen opgemaakt, verslag van wat er over dit onderwerp te weten valt. De slaven kwamen merendeels uit India en Indonesië, voor een geringer deel uit Madagascar, nog minder uit Angola en de kust van Guinée. Omtrent het midden van de behandelde periode leefden er wel een 600 aan de Kaap. Met de 'Free Blacks' van de titel worden de vrijgelatenen bedoeld, hoogstens een honderdtal, mensen die christenen waren en Nederlands verstonden. De slaven werden bij de landbouw en veeteelt gebruikt, maar ook wel als ambachtslieden of huisbedienden. Het boek is een aanwinst voor al wie belang stelt in de geschiedenis van slavernij en slavenhandel.

W.Ph.C.

Het niet of bijna niet voorhanden zijn van studies betreffende het geestesleven van vele kloosterorden in de Nederlanden tijdens de nieuwe tijden ligt meestal in het fragmentari-

sche van het bewaarde materiaal. Toch is het zo dat slechts specialisten terzake een heuristisch onderzoek kunnen instellen en aldus nog vaak meer gegevens verzamelen dan aanvankelijk kon worden verwacht. Een dergelijk voorbeeld vormt het opzoekingswerk van pater W. Audenaert, uitgever en auteur uit het Gentse karmelietenklooster. In een eerste publicatie *Verantwoordelijken voor het studieleven binnen de beide Karmelorden in de Zuidelijke Nederlanden tijdens de zeventiende en achttiende eeuw* (Gent, 1977, 95 blz.) wijst de auteur op het belangrijk aandeel van 280 Karmelieten en 135 Diskalsen in de studieverantwoordelijkheid tijdens de jaren 1660 tot 1796. Meer speciaal trekt hij daarbij de aandacht op de *Theses-sessies* waarover een meegedeeld latijns traktaatje meer formele bijzonderheden verstrekt (60-65). In een tweede bijdrage, getiteld, *Ten geleide voor een thesesbibliografie van de karmelorden in de Nederlanden (1653-1784)* (Gent, 1977, 69 blz.) gaat de auteur hierop nader in, nadat hij vooraf de karmelorde en haar stichtingen kort heeft besproken. Alles bij elkaar uiterst belangrijk exploratiewerk betreffende een grotendeels onbekend gebleven terrein.

M.B.

Diep in Amsterdamse familieverhoudingen is E. Lievense-Pelser gedoken voor haar beschrijving van 'De Remonstranten en de sekte van Antoinette Bourignon' in het *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis*, LVII (1977) 210-221. Haar aanknopingspunt is het testament van Volckert van de Velde uit 1684 waarbij na uitbetaling van enige legaten, de diaken van de remonstrantse gemeente en de regenten van het Aalmoezeniersweeshuis universeel erfgenaam werden. Van de Velde had behoord tot de groep rondom Antoinette Bourignon en in deze kring bleken goed-sluitende contracten gesloten te zijn waaraan flinke kooplui hadden meegedaan. De baten waren aan de laatste overlevende, namelijk Van de Velde, toegevloeid. Er moest nog het nodige worden geprocedeerd, maar in 1690 bleken het weeshuis en de remonstrantse diakonie samen een halve ton rijker te zijn geworden. Een verhaal dat laat zien hoe de remonstranten in de bovenste bevolkingslagen waren vertegenwoordigd en hoe chic de kring van Bourignon was.

O.J.D.J.

A.C. Carter, 'The journals of Ralph Davison 1699-1700' met een aanvulling van B.S. Yamey, *Economisch en sociaal-historisch jaarboek*, XXXIX (1976) 1-12 vestigt de aandacht op twee journalen, die de zaken zouden weerspiegelen van een Amsterdamse koopman tussen 1 januari 1699 en 31 december 1700. Koopmansboeken uit deze periode zijn er niet veel bewaard gebleven, een nader onderzoek kon dus nuttig zijn. De naam Ralph Davison kwam echter nergens voor in de documenten van het rijke Amsterdamse archief, zelfs in de index op de notariële protocollen over de jaren 1701-1710 ontbrak deze totaal. De schrijvers zijn er daarom van overtuigd geraakt, dat het hier een werk betreft, dat voor het onderwijs gediend heeft. Mrs. Carter oppert de mogelijkheid dat het grotendeels geschreven is door een leerling; in de tweede voorkomende hand zou dan de corrigerende invloed van de meester vermoed kunnen worden. De heer Yamey, een deskundige voor de geschiedenis van het dubbel-boekhouden, zou eerder denken dat de meester zelf hier een perfecte uitwerking van zijn eigen opgave gemaakt heeft. Er moet dan ook een memoriaal bestaan hebben met gedeeltelijk verzonnen transacties, die vervolgens in de journalen

geboekt moesten worden. Hoewel het boek in het Nederlands geredigeerd is, zijn de schrijvers waarschijnlijk Engelsen geweest. De te korte artikelen doen verslag van een aardig stukje historisch speurwerk en demonstreren de hoge roep waarin het dubbel boekhouden omstreeks 1700 in Amsterdam stond.

H.P.H.J.

Een belangrijke bijdrage voor de geschiedenis van Holland's financiële perikelen in de achttiende eeuw alsmede voor onze kennis van de achtergronden van het Nederlandse buitenlandse beleid in die periode is J. Aalbers' artikel in *Britain and the Netherlands*, VI (zie hiervóór blz. 356) over 'Holland's Financial Problems (1713-1733) and the Wars against Louis XIV'. Met een rijke schat aan gegevens laat schrijver zien dat de financiële positie van de Republiek en met name die van Holland na afloop van de coalitie-oorlogen tegen Lodewijk XIV zo volstrekt deplorabel was dat er op het terrein van de buitenlandse politiek geen andere keus was dan het voeren van een beleid van afzijdigheid en neutraliteit.

Het fiscale bestel van Holland laboreerde vooral aan het euvel van de 'inegaliteit' van de belastingdruk, waar met name Amsterdam van profiteerde. Van Slingelandt achtte een grondige fiscale hervorming alleen mogelijk nadat het Hollandse constitutionele bestel zou zijn hervormd. Aalbers merkt naar aanleiding hiervan op dat in de zeventiende eeuw 'these constitutional flaws notwithstanding, the state had continued to function... Apparently war, or the threat of war, was required to goad the politicians into taking sufficient measures to defray the costs of war. But such a war, or even the threat of war, was also - and here we encounter another paradox - contrary to commercial interest, and, in the absence of any overhaul of the finances, nothing short of disastrous'.

J.C.B.

Nieuwe geschiedenis, in regionale tijdschriften en jaarboeken

J. Monballuy verstrekt nadere toelichting omtrent 'Een dorpskeure te Meulebeke in de 16e eeuw', *Biekorf. Westvlaams archief voor geschiedenis, oudheidkunde en folklore*, LXXVII (1977) 257-276. Op basis van een handschrift, bewaard in de Gentse universiteitsbibliotheek, analyseert de auteur de heerlijkheid Meulebeke, gelegen in de kasselrij Kortrijk. De studie is bijzonder waardevol, daar het zeer uitzonderlijk is dat dergelijke documenten bewaard zijn. De tekst van de keure wordt achteraan afgedrukt (265-274). Daarna zijn tevens een vergelijkende tabel en een glossarium opgenomen.

M.B.

J.E. Ennik beschrijft in 'Uit de geschiedenis van de marke Witten', *Nieuwe Drentse Volksalmanak*, XCIV (1977) 18-48, hoe de abdij te Assen de marke in haar bezit kreeg en hoe dit eigendom vervolgens met de invoering van de reformatie in 1598 overging naar de landschap Drenthe die er tot 1797 eigenaar van bleef. In dat jaar werd de marke verkocht en kwam het gebied in particuliere handen. Vervolgens wordt de ligging van de erven te Witten nader onderzocht en kan de auteur uiteindelijk een plattegrond van de buurschap zoals die er rond 1534 uitgezien moet hebben samenstellen.

Th.S.H.B.

J.L. van der Gouw, 'Schieland als koloniaal gebied van Rotterdam', *Rotterdams Jaarboekje*, 8e reeks, V (1977) 235-255 bevat een korte, maar glasheldere uiteenzetting over de bestuurspraktijk op het Hollandse platteland sinds de late

middeleeuwen. In 1576 kocht Rotterdam namelijk het baljuw- en dijkgraafschap van Schieland. De schrijver zet uiteen hoe dit mogelijk was en welke voordelen Rotterdam van deze aankoop mocht ver-

wachten. Door zijn soevereine stofbeheersing heeft dit artikel niet alleen belang voor de lokale historie, maar voor iedere beoefenaar van de institutionele geschiedenis.
H.P.H.J.

J.G. Riphaagen besteedt aandacht aan Trijn van Leemput, die volgens Arend van Buchell en Johan van Beverwijck een rol gespeeld heeft bij de afbraak van het Vredenburg in 1577 door de Utrechtse burgerij. Daar Bor deze Utrechtse Kenau in het geheel niet vermeldt, concludeert schrijfster dat het onzeker is, of zij werkelijk bij de gebeurtenissen in dat jaar betrokken is geweest. Haar bestaan is echter niet legendarisch, getuige de vele aan het licht gebrachte gegevens over haar en haar familie. 'Een standbeeld voor Trijn van Leemput', *Jaarboek Oud-Utrecht* (1977) 85-112.
A.D.M.

De bekende historicus van het Veurnse D. Dalle beschrijft op klare wijze 'Pastorale rechten in de kasselrij Veurne in de 17e en de 18e eeuw', *Biekorf. Westvlaams archief voor geschiedenis, oudheidkunde en folklore*, LXXVII (1977) 18-326. Het niet voorhanden zijn van een uniform tarief omtrent de rechten door de pastoors gevraagd bij begrafenissen, huwelijken, doopsels, enz., gaf vaak aanleiding tot wrijvingen tussen de geestelijkheid en de parochianen. Op basis van een bisschoppelijk reglement terzake, gepubliceerd in 1688, en mede op grond van andere specifieke bronnen, kan Dalle een heel parochieleven uit het *ancien régime* reconstrueren waarbij uiteraard de verschillende graden zeer typisch zijn, zoals bijvoorbeeld de 'cleyne uytvaert, de middelbaere uytvaert en de meeste uytvaert'.
M.B.

Op 16 februari 1630 besloten ridderschap en eigenerfden van Drenthe dat de impost op het gemaal afgekocht zou moeten worden met 8 stuivers per half jaar voor ieder persoon ouder dan één jaar. In dit verband is de bevolking geteld en hiervan zijn de meeste lijsten bewaard gebleven. Op basis van deze tellingen, met een zo nauwkeurig mogelijke berekening voor de ontbrekende plaatsen, komt J. Heringa in 'De bevolking van Drenthe in 1630', *Nieuwe Drentse Volksalmanak*, XCIV (1977) 49-61, tot de conclusie dat het gebied in 1630 ca, 22.000 inwoners had.
Th.S.H.B.

Na de voltooiing van zijn dissertatie (zie recensie *BMGN*, LXXXVII, 112) is P. Dekker voortgegaan met de bestudering van de Nederlandse walvisvaart in de zeventiende en achttiende eeuw. Reeds eerder schreef hij over de commandeurs in Noord-Holland en Friesland (zie *BMGN*, XC, 351-352 en XCI, 333 en 349), thans is Zuid-Holland aan de beurt in P. Dekker, 'Commandeurs ter walvisvaart uit het gebied van Maasmond en Lekstreek in de achttiende eeuw', *Rotterdams Jaarboekje*, 8e reeks, V (1977) 275-311. De walvisvaart is hier overigens al in de zeventiende eeuw ter hand genomen, Rotterdam en Delft hadden immers een eigen kamer van de Noordse Compagnie. De auteur heeft zelfs kunnen bewijzen, dat Matthijs Pietersz. of 'gelukkige Matthijs', die trots op zijn grafsteen liet beitelen dat hij 373 walvissen in de Groenlandse wateren gevangen had, jarenlang als commandeur voor de Rotterdamse reder Willem Bastiaanz. Schepers gevaren heeft. Overigens overtrof

de walvisvaart vanuit Delfshaven die van Rotterdam, Schiedam, Vlaardingen, Maassluis en Dordrecht in belangrijkheid. Evenals elders zien we ook hier dat het beroep overging van vader op zoon en dat er bepaalde commandeursgeslachten zijn aan te wijzen. In tegenstelling tot wat in Noord-Holland gebruikelijk was, woonden die niet in kleine

dorpen, maar in de grote steden ten noorden van de Nieuwe Maas. De auteur geeft ook hier weer een nagenoeg volledige lijst van alle commandeurs uit de achttiende eeuw met hun personalia; het zijn er slechts 152, hetgeen bewijst dat de walvisvaart in dit gebied minder belang had dan bijvoorbeeld in Noord-Holland of op de Waddeneilanden.

H.P.H.J.

In 'Friese schippers op de Amsterdamse Oostzeevaart in 1731', *It Beaken*, XXXIX (1977) 229-265, toont P. Dekker aan dat de belangrijke Amsterdamse Oostzeevaart voor een aanzienlijk deel door Friese schippers werd uitgevoerd. Uit de Amsterdamse Galjootsgeldregisters blijkt dat in het steekjaar 1731 liefst 59% van de uit de Oostzee in Amsterdam binnengelopen schepen door Friese schippers werd gecommandeerd. Opvallend is de specialisatie per plaats: zo traden de Hindelooper schippers op als de houtvaarders van de Republiek (vanuit Narwa), terwijl schippers van Terschelling en Ameland een grote rol speelden bij de graanvaart vanuit Danzig, Koningsbergen en Riga.

O.V.

Nieuwste geschiedenis

In *Britain and the Netherlands*, VI (zie hiervóór blz. 356) handelt M.G. Buist over 'The Sinews of War: The Role of Dutch Finance in European Politics (c. 1750-1815)'. Zoals van de auteur van *At Spes Non Fracta* verwacht mocht worden, geeft hij in dit artikel een veelheid van interessante gegevens over de activiteiten van Amsterdamse bankiershuizen die buitenlandse regeringen leningen verstrekten. De Hollandse rijkdom aan kapitaal is ten goede gekomen aan staten als Zweden, Rusland, Polen, Oostenrijk (en andere Duitse staten), Napels, Spanje, Portugal en de Verenigde Staten. Om welke bedragen het ging wordt doorgaans niet vermeld. De relatie van deze leningen met het fenomeen oorlog is in de regel duidelijk aanwijsbaar: 'The proceeds of the loans were usually employed for purposes connected with war'. Een niet onbelangrijke rol heeft het Nederlandse kapitaal gespeeld in de Oostenrijkse Successie-oorlog, de Zevenjarige oorlog, de oorlog tussen Zweden en Rusland en de Russisch-Turkse oorlogen. Ook in de westelijke wereld heeft het Nederlandse kapitaal Mars hand- en spandiensten verleend, waarbij te denken valt aan Groot-Brittanje, de Verenigde Staten en Frankrijk (ten tijde van Napoleon). In de achttiende en negentiende eeuw, zo besluit Buist zijn artikel, hebben buitenlandse leningen verouderde sociale structuren in Oost- en Zuid-Europa zolang in stand helpen houden dat revolutie er tenslotte onvermijdelijk werd.

J.C.B.

P. Lenders zet zijn opzoekingen betreffende de Junta voor Beden en Besturen verder door nu een bijdrage te leveren betreffende 'Controversen over de intrestvoet in de achttiende eeuw bij de conversie van de renten in Vlaanderen (1755-1777)', *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis*, LX (1977) 1037-1068. De genoemde Junta

trachtte de lage intrestvoet ook te doen toepassen op de bestaande rentebrieven en andere schuldtitels van de ondergeschikte besturen. Daarmede zou niet alleen de last van de besturen worden verlicht maar aldus zou ook eenzelfde nationale rentevoet in de Zuidelijke Nederlanden gerealiseerd worden (van 3%). Bij de discussies ging het overigens ook over de zin van het investeren, het arbeiden en het rentenieren zodat alles geenszins in een rustige academische

sfeer verliep. De doorwrochte studie van Lenders biedt heel wat nieuwe gezichtspunten onder meer betreffende de maatschappelijke opvattingen en toestanden die anders zeer gemakkelijk verborgen blijven.

M.B.

H.F.J.M. van den Eerenbeemt, 'Het huwelijk tussen filantropie en economie: een Patriotse illusie', *Economisch en sociaal-historisch jaarboek*, XXXIX (1976) 13-100 vormt het derde en laatste deel van een artikelen-serie die in het jaarboek van 1972 was aangevangen. In dat van 1975 heeft de auteur beschreven hoe in de jaren tussen 1760 en 1780 op verscheidene plaatsen al pogingen ondernomen zijn om door werkverschaffing het pauperisme te verminderen, terwijl men tot nog toe had aangenomen dat dit pas na 1780 begonnen was. In dit laatste artikel behandelt hij dan de periode van 1780 tot 1795, nagenoeg uitsluitend op grond van archiefbronnen als vroedschapsresoluties en de bescheiden van kerkelijke armbesturen.

In 1780 begon voor Nederland, mede als gevolg van de Vierde Engelse Oorlog, de economie duidelijk in te storten, waardoor de werkloosheid toenam. De diaconieën kwamen in financiële moeilijkheden wegens het groot aantal noodlijdenden die een beroep deden op de bedeling. Al wat de kosten zou kunnen drukken was welkom en daarbij wilde men best experimenteren met werkhuizen voor de armen. Mede onder invloed van de verlichte denkbeelden vatte bovendien de mening post dat de bedeling op den duur het aantal armen alleen maar zou vergroten, omdat de prikkel tot arbeid verdween. Ook particulieren stichtten derhalve verschillende ondernemingen om hen 'die door eigen schuld en vadsigheid ballasten der samenleving waren geworden' desnoods te dwingen weer nuttige leden van de maatschappij te worden. Helaas kon men weinig anders bedenken dan spinnerijen, waar nog volkomen traditioneel met het spinnewiel werd gewerkt, terwijl in Engeland daarvoor allang machines werden gebruikt. Men had de illusie aan de kinderen der armen een nuttig vak te leren, maar bracht hen juist die scholing bij die hen later weer tot werkloosheid zou doemen. Alleen te Nijmegen werkte een Duitser, von Carnap, sinds 1791 met uit Engeland geïmporteerde machines, maar men verweet hem dat hij hogere lonen betaalde dan het vanouds bestaande armwerkhuis. Bovendien ergerde von Carnap zich aan de ongezeglijkheid van het werkvolk en teleurgesteld ging hij terug naar het Ruhrgebied, waar de arbeiders meer van aanpakken hielden. Te Enkhuizen was wel een bloeiende werkplaats voor het breien van haringnetten, maar die voorzag in een reële plaatselijke behoefte. Elders was het vaak moeilijk om de eindprodukten af te zetten, die dikwijls minder van kwaliteit waren dan die van de normale bedrijven. Het is verdienstelijk van de schrijver dat hij niet toegeeft aan de verleiding om moreel verontwaardigd te doen over de notabele oprichters van diverse ondernemingen; zeer jonge kinderen werden immers verplicht lange arbeidsdagen te maken, terwijl in Enkhuizen de regenten 'een glaasje van distinctie' dronken. Maar Van den Eerenbeemt vertelt erbij dat ze dit op eigen kosten deden, dat de organisatoren ervoor zorgden dat de kinderen ook onderwijs in lezen en andere vakken kregen en dat niemand van hen financieel voordeel heeft getrokken van deze sociale werkplaatsen. Hij laat duidelijk zien dat het beter was, ook in de achttiende eeuw, de armen werk te verschaffen dan ze te bedelen, al waren de resultaten in deze tijd nog niet groots.

H.P.H.J.

S. Schama bespreekt het probleem van de armoede in Zuid-Holland in de Franse tijd: ‘Municipal Government and the Burden of the Poor in South Holland during the Napoleonic Wars’, *Britain and the Netherlands*, VI, *War and Society*, 94-123. Hij schetst het

bekende beeld van verpaupering en overvolle armenhuizen. Nieuwe gezichtspunten biedt deze studie mijns inziens niet.

G.N.V.D.P.

J. Polasky levert een korte bijdrage tot de mentaliteitsgeschiedenis van het *ancien régime* in de Zuidelijke Nederlanden onder de titel: 'Providential History in Belgium at the End of the 18th Century', *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis*, LV (1977) 416-424. De auteur beschrijft de vier fazen van de achttiende eeuw, namelijk een eerste periode van onverstoord godsdienstig leven, de periode van innovaties door Jozef II, de Brabantse revolutie en tenslotte de republiek van 1790. Hij baseert zich op eigentijdse literatuur en op geschriften die de visie van de Vandernoot-partij weergeven. Uit de gegevens blijkt de grote waarde die men hechtte aan de constitutie en aan de godsdienst. Tijdens de laatste faze werd - volgens de bestudeerde tijdgenoten - duidelijk Gods' rijk op (Belgische) aarde gevestigd.

M.B.

De reeks 'Geschiedenis in Veelvoud' werd door uitgever Martinus Nijhoff aangekondigd als een 'serie thematische opstellenbundels over het Vaderlands verleden en zijn geschiedkundige interpretatie, bestemd voor studenten geschiedenis, sociologie, economie WO, HBO, MO en andere geïnteresseerden'. Deel III samengesteld door J.M.W. Binneveld behandelt de *Geschiedenis van de Nederlandse arbeidersbeweging in de 19de eeuw* (Den Haag: M. Nijhoff, 1978, 207 blz., *f* 27,50, ISBN 90 247 2054 0). Het bevat een verzameling artikelen en fragmenten die voor de doelgroep als *amuse bouche* de trek in het verder genieten van het historisch dieet kan stimuleren. Er is een goed, zij het niet geheel zetfoutloos overzicht van de belangrijkste problemen en personen uit de beginnende arbeidersbeweging uit te verwerven. Kritiek is er op zo'n periscopisch werk natuurlijk te leveren want om het samen te stellen moest er gekozen worden uit het veelvuldig verleden en dus zou een andere samensteller een andere selectie hebben kunnen toepassen.

Binneveld blijkt voorstander van het systeem, waarbij eerder didactische overwegingen een rol spelen dan de zucht om integrale on- of moeilijk bereikbare teksten aan de lezer voor te leggen. Dat maakte het voor hem mogelijk om vrijelijk bewerkend de teksten in te korten waar hij dat nuttig vond; bij de tekst die hij uit een boek van G. Harmsen overnam heeft hij daarbij zelfs de noten laten vervallen. Nu zou men voor de lezers die de uitgever op het oog heeft beter de bestaande noten nog kunnen aanvullen met informatie over de nieuwste inzichten over het behandelde onderwerp. Het zou didactisch en anderszins ook geheel verantwoord zijn geweest, wanneer de thans ongebruikte laatste drie bladzijden waren gebruikt voor het verstrekken van nuttige aanwijzingen over gemakkelijk verder te bewandelen wegen en het pad verlichtende literatuur. Misschien kan dat in een volgende druk, want nu door de gegroeide belangstelling voor ons vak de boeken als verse kadetjes de winkel uitvliegen kan er best een herdruk van worden verwacht.

Na een inleiding waarin de samensteller zijn keuze tegen de historische achtergrond toelicht worden tien teksten, gegroepeerd rondom vijf thema's, aangeboden, te weten: I Het ontstaan van de Nederlandse arbeidersbeweging: I.J. Brugmans, 'Het ontwaken der arbeidende klasse' (uit zijn *De arbeidende klasse in Nederland in de 19e eeuw*); P. van Horssen en D. Rietveld, 'De Sociaal Democratische Bond' (een samenvatting

van hun artikel over dit onderwerp in het *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, I (1975)).

II Parlementarisme versus Anti-Parlementarisme: A.F. Mellink, 'Een poging tot democratische coalitievorming: De Nederlandse kiesrechtbeweging als volkspartij (1886-1891)'

(uit: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, LXXXI (1968); D.J. Wansink, 'De tactiekkwestie' (uit zijn *Het socialisme op de tweesprong - De geboorte van de SDAP*).

III Vakbondsorganisatie en vakbondstaktiek: A.J.C. Rüter, 'De spoorwegstakingen van 1903' (uit zijn bundel *Historische studies over mens en samenleving*); Fr. de Jong Edz., 'Staking, strijd en verdeeldheid (uit zijn *Om de plaats van de arbeid*).

IV Links en rechts binnen de Sociaal Democratie: G. Harmsen, 'Links en rechts binnen de SDAP' (een bewerking van een gedeelte uit zijn *Historisch overzicht van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland*, I); H. De Liagre Böhl, 'De eerste jaren van de SDP' (een verkorte weergave van een hoofdstuk uit zijn *Herman Gorter*).

V De confessionele arbeidersbeweging: M. Ruppert, 'Het Christelijk Nationaal Vakverbond in Nederland' (ontleend aan zijn *De Nederlandse vakbeweging*); W.G.J. Thomassen, 'De katholieke vakbeweging' (een gedeelte uit zijn *Het RK bedrijfsradenstelsel*).

P.D.'t H.

A. Tihon, 'Le Rôle du clergé séculier dans l'enseignement secondaire pour garçons dans le diocèse de Malines et la Belgique au XIXe siècle', *Revue d'Histoire Ecclésiastique*, LXXII (1977) 557-592 is de samenvatting van een ongedrukte Leuvense dissertatie. De auteur heeft over de periode 1802 (de wet 11 floréal van het jaar X, waarbij de geestelijken weer in het onderwijs werden toegelaten) tot 1914 scholen, leraren en leerlingen pogen te tellen en daarbij het aandeel van de geestelijkheid op de gang van zaken in de scholen proberen aan te geven, voor zover doenlijk in tabelvorm. De resultaten zijn niet opzienbarend, het is overigens wel nuttig in concreto te zien hoe drastisch de invloed van de geestelijkheid bij het middelbaar onderwijs werd teruggedrongen in de jaren 1825-1830.

H.P.H.J.

Tussen 1846 en 1915 hebben ongeveer 43 miljoen Europeanen hun werelddeel verlaten om elders een nieuwe toekomst op te bouwen, meestal in de USA. De organisatie en het vervoer van deze grootste volksverhuizing uit de wereldgeschiedenis is een onderwerp waar iedere economisch-historicus zijn vingers bij zal aflikken. L.A. van der Valk, 'Landverhuizersvervoer via Rotterdam in de 19e eeuw', *Sociaal-economisch-historisch jaarboek*, XXXIX (1976) 148-171 zoekt vooral naar de redenen, waarom het vervoer via Rotterdam, dat in de jaren veertig een behoorlijk percentage van het totale vervoer uit Europa had gevormd, tussen 1850 en 1880 bij de buitenlandse concurrentie achterbleef. Als die redenen ziet hij voornamelijk: gebrekkige Nederlandse wetgeving, de onvoldoende opvang van de passagiers in de stad zelf, het vasthouden aan de zeilvaart en de slechte verbinding met de zee. Toen de voorgangster van de HAL in 1872 een geregelde lijndienst met stoomschepen had ingesteld en de Nieuwe Waterweg was gegraven, steeg Rotterdams aandeel in het landverhuizersvervoer. Het is een wat vluchtig artikel, waarvoor weinig archiefonderzoek is gedaan. Er zouden heel wat meer gegevens boven water zijn te brengen, zoals blijkt uit een vergelijking met het onlangs verschenen boek van P.R.D. Stokvis, *De Nederlandse trek naar Amerika* (diss. Leiden, 1977) dat in dit nummer is gerecenseerd.

H.P.H.J.

Th.A. Stevens, hoogleraar in de openbare financiën te Tilburg, publiceert sinds enkele jaren direkt na het verschijnen van de miljoenennota daarop in de *Volkskrant* een commentaar, dat wijst op grote gevaren voor 's lands economie die in de ingediende begroting zouden schuilen. Zijn commentaren gelden als gezaghebbend en worden in de pers en in het

parlement druk besproken. Het is daarom zeer verhelderend dat hij zijn inzichten over begrotingen in het verleden nu wereldkundig heeft gemaakt in Th.A. Stevens, 'Begrotingsnormering 1814-1939', *Sociaal-economisch-historisch jaarboek*, XXXIX (1976) 101-147. In de miljoenenredes (tot 1907) en miljoenennota's sindsdien heeft hij nagespeurd of daarin een norm wordt geformuleerd, waaraan een begroting diende te voldoen en vervolgens heeft hij ook gekeken of in de praktijk aan de norm werd voldaan. Daarbij gold in de negentiende eeuw wel dat de begroting sluitend moest zijn, waarbij onder Willem I echter een chaos heerste, omdat de staatsschuld ongezond hoog was en iedere effectieve controle door het parlement onmogelijk was. Na de sanering door Van Hall onder Willem II kon de staatsschuld niet alleen relatief maar ook absoluut gaan dalen dankzij de Indische baten, waaruit ook de aanleg van spoorwegen werd gefinancierd. Toen de Indische baten wegvielen, veranderde de begrotingsnorm in zo verre dat men nu leningsfinanciering toelaatbaar achtte voor de spoorwegen, hetgeen geleidelijk aan werd uitgebreid tot alle werken van duurzaam nut. In 1907 formuleerde minister De Meester een duidelijke norm; geleend mocht worden voor direct rendabele investeringen, bijvoorbeeld een telefoonnet, waarbij men mocht verwachten dat de staat in de toekomst behoorlijke inkomsten zou trekken en daaruit de leningen zou kunnen aflossen. Dit was dan de buitengewone dienst, terwijl alle andere uitgaven bij de gewone dienst moesten worden ondergebracht en uit de belastingen bekostigd dienden te worden. Dit was een duidelijke norm, die door Colijn in 1926 nog eens expliciet werd gesteld. In de praktijk kon men er zich niet aan houden, zeker niet in de crisistijd van de jaren dertig. Volgens de auteur voerde men toen 'onbedoeld een anti-cyclische conjunctuurpolitiek volgens Keynesiaans recept'. Daar dit niet openlijk kon worden toegegeven, werden vooral toen de begrotingen erg ondoorzichtig, hoewel ook in het verleden ministers wel eens hun toevlucht hadden genomen tot budgettaire kunstgrepen om afwijkingen van de geldende norm te verdoezelen. Het is een verbazend helder artikel geworden over deze moeilijke maar belangrijke materie, die voor zover ik weet, tot nog toe door Nederlandse historici te veel is verwaarloosd.

H.P.H.J.

Over de kerkelijke politiek van koning Willem I is al veel geschreven. Terwijl een vroegere generatie van katholieke historici zich daar nogal kritisch over placht uit te laten (ik denk hier met name aan figuren als Albers en Witlox, wier sympathie vooral uitging naar Willem II), bleken katholieke historici in de laatste decennia veel positiever te staan tegenover Willem I en heel wat negatiever tegenover diens zoon en opvolger. Zo hebben L.J. Rogier en diens promovendus A.F. Manning getracht Willem I enigermate te disculperen. Als zondebokken werden vooral 's konings adviseurs naar voren geschoven, mannen als Van Maanen, Van Ghert, Verstolk, door wie de vorst zich te veel zou hebben laten leiden en misleiden. Deze voorstelling van zaken, die mij nooit aannemelijk is voorgekomen (zie *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden*, XIII (1958) 76 vlg.) is door de Tilburgse kerkhistoricus J.A. Bornewasser nu definitief, naar het mij voorkomt, naar het rijk van de fabelen verwezen in een belangrijk artikel: 'Het credo... geen rede van twist-Ter verklaring van een koninklijk falen (1826-1829)', *Archief voor de geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland* XIX (1977) 234 vlg.

Bornewasser's betoog is voor een belangrijk deel gebaseerd op documenten uit het archief van de staatssecretarie en met name uit dat van het kabinet des konings, in 1963 door het Koninklijk Huisarchief in bruikleen afgestaan aan het Algemeen Rijksarchief. Deze laatste collectie ‘bevat allerlei eigenhandige aantekeningen, commentaren, ontwerpen en nota's van de koning, door Colenbrander indertijd zo node gemist. Vooral op

grond van dit materiaal komt schrijver tot de ‘these dat de vorst in wezen dezelfde opvattingen is blijven huldigen. Met een grote mate van onafhankelijkheid en eigenzinnigheid hield hij in beginsel vast aan wat hij had gewild. Gedesillusioneerd door het ondervonden verzet en uit nood tot concessies bereid had hij intussen in een aantal zaken toegegeven, zonder de tekenen des tijds te willen en te kunnen verstaan’ (282).

Hoogst opmerkelijk is het romantische element in de opvattingen van de zo verlichte ‘koopman-koning’. Dat kwam met name tot uiting in zijn ideaal van de eenheid der volkeren onder pauselijke leiding. Hij dacht daarbij aan een Europese statenbond (mogelijk zonder Engeland en Rusland), die te vergelijken zou zijn met de toenmalige Duitse Bond. De koning sloot hierbij aan ‘bij 1) een restauratief, katholiek-traditionalistisch denken. Hij combineerde dat met 2) een half romantisch, half rationalistisch interconfessionalisme om tenslotte uit te komen bij 3) de *pièce de résistance* van zijn bedoelingen: een ook in religiosis almachtig vorst over al zijn onderdanen, ongelet hun religieuze overtuiging. Opkomend nationalisme, toenemende tegenstellingen tussen de confessies en een uiteengroeien van kerk en staat hadden echter de toekomst. Met idealen zonder reëel perspectief en instructies zonder kans van slagen stippelde koning Willem I in 1827 zijn koers uit’ (275).

Op literatuurlijsten over de regeringsperiode Willem I zal Bornewasser's artikel in het vervolg niet mogen ontbreken. Op één heel klein slakje zij tenslotte nog een vleugje zout gelegd: Novalis was geen convertiet (275). Ook als hij niet zo jong gestorven was zou hij waarschijnlijk nooit katholiek zijn geworden.

J.C.B.

In *Britain and the Netherlands*, VI (zie hiervóór blz. 356) behandelt F.C. Spits ‘Problems of Defence in a Non-belligerent Society: Military Service in the Netherlands during the Second Half of the Nineteenth Century’. In de tweede helft van de negentiende eeuw was het met het Nederlandse leger treurig gesteld. De feilen van de militaire organisatie kwamen vooral bij de mobilisatie van 1870 op pijnlijke wijze aan het licht. De bedroevende situatie op militair gebied is begrijpelijk genoeg: de politieke elite was voor het merendeel niet bereid financiële offers te brengen voor de instandhouding van een goed leger. Het departement van oorlog werd evenals dat van buitenlandse zaken beschouwd als een sluitpost.

Terwijl de liberalen geporteerd waren voor een leger van gewapende burgers, voelden de conservatieven meer voor een beroepsleger. Het Nederlandse leger was in feite een beroepsleger. Remplaçanten bleven vaak lange tijd in dienst en dienen dan beschouwd te worden als beroepssoldaten. De hogere standen keken neer op het leger dat vanwege het remplaçanten-systeem eenzijdig was gerecruteerd uit de onderste bevolkingslagen. De ervaring van de oorlogen van 1866 en 1870 maakte het zeer velen duidelijk dat de invoering van de verplichte persoonlijke dienstplicht een noodzakelijke voorwaarde was voor de verbetering van het Nederlandse leger. Toch zou het nog tot 1898 duren voordat het remplaçantenstelsel werd afgeschaft. Die late afschaffing was vooral te wijten aan de rooms-katholieken, die bang waren dat het rauwe leven in de kazernes en het contact daar met andersdenkenden zou leiden tot afval van het oude geloof. Die houding kwam dus voort uit kerkelijke motieven en het lijkt me dan ook minder juist haar zoals schrijver doet, te typeren als ultra-conservatief.

Hij had er, dunkt me, ook op kunnen wijzen dat de negatieve houding tegenover militaire aangelegenheden niet wat nieuws was in de negentiende eeuw: ze past wonderwel in de oude commercieel-maritieme Hollandse tradtie. In een pamflet uit het jaar 1607 werd al beweerd ‘dat wy van nature sachtmoedich en vreetsaem zyn, totten oorloge niet geneicht, sulcx dat wy oock gedurende den noot van de oorloge onse kinderen en vrienden

al uytten oorloge gehouden en daer afgeraden hebben, soo veel ons mogelyck is geweest; daerom wy ter defentie vreemde soldaten uyt andere Coninckrycken en Landen moesten doen komen'.

Aan het slot van zijn artikel wijst schrijver op een interessante strategische verklaring voor de zo juist gereleveerde negatieve houding: 'The short length of the *Waterlinie*, the limited number of troops needed for its defence, the relatively simple task of defending the fortresses, surrounded as they were by water, and the little training demanded for this task-all this must have led, more or less consciously, to the belief that the Dutch did not need to exert themselves to any great extent in order to defend their country'.

J.C.B.

Studies over prof. mr. P.S. Gerbrandy (1885-1961) zijn nog vrijwel niet voorhanden. Daarom wint het op een breed publiek afgestemde gedenkboekje dat in verband met de onthulling van een standbeeld van deze staatsman in Sneek onder de titel *Piter Sjoerds Gerbrandy* (Boalsert: A.J. Osinga b.v., 1976, 80 blz., *f* 8,90, ISBN 90 6066 283 0) is verschenen, belangrijk aan waarde. In dit geheel Friestalige *tinkboekje*, waarvan de redaktie berustte bij dr. K. de Vries, is een zestal bijdragen verzameld. Het meest uitvoerige artikel is een beschrijving van Piter Sjoerds' levensloop door H. Algra, die daarbij gebruik heeft kunnen maken van Gerbrandy's onvoltooid gebleven manuscript-gedenkschriften. De periode na diens definitieve vertrek uit Friesland in 1930 wordt slechts in kort bestek behandeld. Op Gerbrandy's optreden als lid van gedeputeerde staten van Friesland (1910-1930) wordt door dezelfde auteur uitvoeriger ingegaan in een afzonderlijke bijdrage, waarin het voornamelijk gaat over de elektriciteitsvoorziening. Van de hand van A. Postma en D.J. Elzinga is een artikel opgenomen waarvan inmiddels een bijgewerkte en geannoteerde vertaling is verschenen in *Intermediair*, XIII (1977) no. 44, 41-47, onder de titel 'Gerbrandy als "voortrekker" van de Christelijke sociale beweging'. Het omgekeerde is het geval met een al in 1961 gepubliceerd artikel van E.N. van Kleffens, dat voor dit boekje in het Fries is vertaald. De vroegere Friese KP-leider P. Wijbenga geeft een beschouwing over Gerbrandy's invloed op het verzet in Friesland. W. Drees sr. tenslotte schrijft niet zonder waardering over de man die na de bekendmaking van zijn benoeming tot minister van staat in 1955 een toespraakje besloot met de uitroep: 'maar Ambon zal vrij worden'!

O.V.

Ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan van de Kweekschool/Pedagogische Academie te Veghel verscheen een gedenkboekje: *In een ommezien - P.A. Veghel 1903-1978* (Veghel, 1978, 64 blz., niet in de handel). Dit geschriftje bevat een historisch overzicht van de pogingen, die de congregatie van de zusters Franciscanessen hebben ondernomen vanaf de tweede helft van de vorige eeuw om te voldoen aan de vraag naar rooms-katholieke onderwijskrachten. Dit overzicht is afgewisseld met korte herinneringen van oud-docenten en studenten. In het historisch overzicht 'Van uniform tot pluriform', samengesteld door dr F.G.G. Govers, wordt de ontwikkeling van de onderwijzersopleiding te Veghel geplaatst tegen de achtergrond van de landelijke onderwijspolitieke maatregelen èn van de regionale maatschappelijke ontwikkeling. Voor dit soort gedenkboeken wordt voor de algemene

onderwijsgeschiedenis bij herhaling geput uit hetzelfde (secundaire) materiaal; de charme van dit soort boekjes is dan ook vooral gelegen in het duidelijk maken van de consequenties van de landelijke onderwijsontwikkeling voor het jubilerend instituut. Daarnaast krijgt de lezer een indruk van de snelle maatschappelijke veranderingen binnen een rooms-katholieke organisatie in de laatste decennia, zoals bijvoorbeeld de af-

schaffing van het uniform, de openstelling van de school voor meisjes èn jongens, de opheffing van het internaat èn een leek als directeur van de school. Van deze ontwikkeling geeft het boekje een boeiende illustratie, mede dank zij het fotomateriaal.

C.G.V.D.K.

Fr. de Jong Edzn., *Een beeld van een vakbeweging. Geschiedenis van het Nederlands Verbond van Vakverenigingen, zoals die spreekt uit prenten en documenten, gebouwen en gedichten* (Wageningen: Veen, 1976, 208 blz., *f* 19,50, ISBN 90 204 3244 3) is verschenen ter gelegenheid van het 70-jarig bestaan van het NVV.

Bij het kiezen van de teksten en illustraties is de samensteller uitgegaan van de vraag 'hoe beleefden de leden, de leiders, de geïnspireerde en tegelijk dienende kunstenaars de arbeidersbeweging', aldus een los toegevoegde toelichting. Opvallend is de sterk afgenomen kwaliteit van de affiches, gedichten enz. van na 1945. Dat blijkt overduidelijk bij het vergelijken van het werk van bijvoorbeeld Rik Roland Holst, Albert Hahn of Fré Cohen met de holle rethoriek van Arie Kater of het schrale drukwerk, dat als laatste illustratie is gekozen. De 'Nieuwe strijdbaarheid' van de vakbeweging na 1970, waarmee De Jong het boek afsluit, heeft artistiek nog geen grote uitwerking gehad. De samensteller heeft veel aardig, sprekend en soms ook heel mooi materiaal samengebracht. De periode 1940-1945 is daarbij overgeslagen. Het is jammer dat bij de teksten, foto's en platen nergens systematisch de herkomst, de datum en de makers zijn vermeld. Ook het niet noemen van personen en plaatsen op foto's wordt onvoldoende gerechtvaardigd door het uitgangspunt, dat het hier niet gaat om specifieke plaatsen en personen, maar om karakteristieke situaties. Het boek had een betere lay-out verdiend. De zestien kleurenplaten bijvoorbeeld zijn waarschijnlijk te groot gereproduceerd, zodat ze lelijk moesten worden afgesneden.

IJ.B.

De heer van Puijenbroek uit Tilburg heeft al enkele studies gepubliceerd over de coöperatie 'De Ploeg', in 1919 als landbouwkolonie begonnen in Best. Weldra begonnen de leden zich ook voor textiel te interesseren en in 1923 begon men in Bergeyk met een eigen bedrijf in een vervallen schuur, die eerst eigenhandig moest worden opgeknapt. Meestal mislukten deze door idealisten opgezette ondernemingen, maar dank zij de toewijding van enkelen is dat hier niet gebeurd. In 1957 is overigens de coöperatie opgeheven en vervangen door 'de Weverij De Ploeg N.V.'. Over de moeilijke beginjaren handelt het artikel van F.J.M. van Puijenbroek, 'De eerste ketting van weverij de Ploeg N.V. Bergeyk 1921-1928', *Sociaal en economisch-historisch jaarboek*, XXXIX (1976) 172-186.

H.P.H.J.

Onlangs verscheen het tweede deel van de mémoires van de in 1976 overleden mr. J.A. Jonkman onder de titel *Nederland en Indonesië beide vrij*, *gezien vanuit het Nederlands parlement* (Assen: Van Gorcum, 1977, 298 blz., *f* 45, -). Als oudlid en oud-voorzitter van de Volksraad, als mede-oprichter van de Stuwgroep, als na-oorlogs minister van overzeese gebiedsdelen, als Indisch specialist van de partij van de arbeid, als veeljarig lid en voorzitter van de eerste kamer, had Jonkman een belangrijk aandeel in het tot stand komen van het vrije Indonesië en was hij ook voorts zeer goed op de hoogte met vele belangrijke feiten en vooraanstaande personen uit de Nederlandse

geschiedenis van de kwart eeuw na de tweede wereldoorlog. Voor die tijd zijn zijn mémoires dus van groot belang.

W.Ph.C.

In het tijdschrift *Plural Societies*, VIII, ii (1977) 3-47 geeft J. Prins een historisch overzicht van wat hij noemt 'The Double Problem of the South Moluccan Minority'. Na een tot 1400 teruggaande inleiding vangt zijn uiteenzetting aan met het uitbreken van de Pacific War (december 1941). Hij is er als socioloog in geslaagd een grote mate van licht te verspreiden over het moeilijke en voor Nederlanders die het oude Nederlands-Indië niet gekendhebben, duistere vraagstuk.

W.Ph.C.

In 'The Second World War and Dutch Society: Continuity and Change', verschenen in *Britain and the Netherlands*, VI, *War and Society*, 228-248 analyseert J.C.H. Blom de invloed die de tweede wereldoorlog heeft uitgeoefend op de Nederlandse samenleving. Blom concludeert dat er van deze oorlog niet zo'n vernieuwende impuls is uitgegaan als men zou mogen verwachten. Dat is waarschijnlijk het gevolg van het feit dat de Nederlanders de tweede wereldoorlog als een bezetting hebben ervaren. Na de oorlog was het verlangen naar herstel sterker dan de vernieuwingsdrang. Wezenlijke veranderingen vonden eerder plaats in de jaren zestig, dan tijdens de tweede wereldoorlog, meent Blom.

G.N.V.D.P.

Nieuwste geschiedenis, in regionale tijdschriften en jaarboeken

J.W. Niemeijer schetst 'De betekenis van Drenthe voor de vernieuwing in de landschapsschilderkunst omstreeks 1800', in de *Nieuwe Drentse Volksalmanak*, XCIV (1977) 69-97. In de zeventiende en het grootste gedeelte van de achttiende eeuw hebben in Drenthe maar weinig kunstenaars gewerkt. Het was een vrijwel onbekend gebied waar een enkele keer een tekenaar doorheen reisde. Dit veranderde aan het einde van de achttiende eeuw, toen met name de schilders van kamerbehangsels zonder werk raakten en trachtten met landschapsschilderingen - waar langzamerhand, onder invloed van de opkomende romantiek weer belangstelling voor kwam - aan de kost te komen. Een van hen was de 'Drentse Hobbema' Egbert van Drielst (1745-1818). Niemeijer geeft een aantal biografische gegevens en constateert dan Van Drielst niet volledig naar de natuur schilderde, maar veelal zijn 'ideaal-beeld' van het Drentse landschap gaf. Voor een juiste indruk van dit landschap moet men hiernaast nog diverse reisbeschrijvingen uit deze periode raadplegen.

Th.S.H.B.

Over de hennepteelt in Drenthe in de negentiende eeuw is weinig bekend. R. Smit concludeert dan ook in 'Iets over de verbouw van hennep in Dwingelo', *Nieuwe Drentse Volksalmanak*, XCIV (1977) 61-68, dat deze teelt van weinig belang was.

Th.S.H.B.

De serie met informatie over het onderwijs in de negentiende eeuw in Drenthe, gebaseerd op de verslagen van inspecteur H. Wijnbeek, wordt door R. Reinsma voortgezet met de aflevering 'De latijnse scholen in Drenthe in de eerste helft van de 19e eeuw', *Nieuwe Drent - se Volksalamanak*, XCIV (1977) 98-112.

Th.S.H.B.

Het vijftigjarig bestaan van het Friesch Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde was in 1877 de aanleiding tot het houden van een 'Historische Tentoonstelling van Friesland', die destijds sterk de aandacht heeft getrokken. Voor de redaktie van het jaarboek *De Vrije Fries* was dit voldoende reden om deel LVII (1977) geheel in het teken van het jaar 1877 te zetten. W. Dolk leidt het thema in met '1877 in persberichten' (5-16), waarin een beeld van voornamelijk Friese toestanden wordt geschetst aan de hand van berichten uit enige Friese couranten. Een beschouwing over de tentoonstelling zelf ontbreekt uiteraard niet. C. Boschma beschrijft in 'De historische tentoonstelling van Friesland in 1877' (17-32) niet alleen de opzet van de tentoonstelling, maar ook de reacties van de bezoekers. Hij stelt vast dat hier voor het eerst in een dergelijke omvang een visie op geschiedenis en cultuur van Friesland werd gepresenteerd. Het organiseren van grote historische tentoonstellingen was overigens destijds niets ongewoons. Zo heeft in het bijzonder de Amsterdamse tentoonstelling van 1876 als voorbeeld voor de Friese gefungeerd. In 'Bestendig in werking' (36-44) laat D.P. Keizer zien hoe Friesland in 1877 ondanks verbeteringen in de infrastruktuur (spoorwegen, haven van Harlingen) bezig was een economisch probleemgebied te worden. Hij doet dit voornamelijk aan de hand van de verslagen der kamers van koophandel en fabrieken in Friesland. De politieke en kerkelijke gesteldheid van Friesland in het tentoonstellingsjaar worden door respectievelijk J.J. Huizinga en J.J. Kalma in de titels van hun bijdragen als volgt getypeerd: 'Binnen het liberale bolwerk slechts plaatselijke ongeregeldheden' (45-52) en 'Touwtrekken tussen "fyn" en "grou"' (53-60). Over de zeer gematigde koers van de georganiseerde Friese arbeidersbeweging in 1877 gaat de bijdrage van J. Frieswijk, getiteld 'Arbeiders en werklieden in 1877' (61-67). Niet in *De Vrije Fries*, maar in *It Beaken*, XXXIX (1977) verscheen 'Friese oudheidkunde anno 1877' (178-192) van de hand van H. Halbertsma. Het enigszins duistere begrip oudheidkunde, dat naast de geschied- en taalkunde voorkomt in de naam van het Friesch Genootschap, heeft in de eerste plaats betrekking op de stoffelijke nalatenschap der voorgeslachten, terwijl bij de geschiedkunde de aandacht bij voorkeur uitgaat naar de geschreven bronnen.

O.V.

G.A.M. van den Muyzenberg geeft in de *Nieuwe Drentse Volksalmanak*, XCIV (1977) 113-130 een schets van de ontwikkeling van de 'Tramwegen in Drenthe'. Deze startte in de laatste decennia van de negentiende eeuw met de aanvragen voor de aanleg van enkele stoomtramlijnen en zelfs een paardetramlijn (Zuidlaren-Groningen). Daarna beleefde het tramwezen in de eerste kwart van deze eeuw een grote bloei, maar na 1925 werd de concurrentie met de auto en de busondernemingen steeds zwaarder en verdween de ene lijn na de andere; na de tweede wereldoorlog werden de rails opgebroken.

Th.S.H.B.

In 'Vijftig jaar Opbouw Drenthe, 1926-1976', *Nieuwe Drentse Volksalmanak*, XCIV (1977) 131-171, geeft J. Boer een globaal overzicht van de ontwikkelingen binnen deze instelling. Aanleiding tot de oprichting van Opbouw Drenthe was de droeve levenssituatie van de veenarbeiders in het begin van de jaren twintig. Op initiatief van de commissaris der koningin werd in 1925 de 'Centrale Vereeniging voor den

Culturelen, Hygiënischen en Oeconomischen Opbouw van Drenthe' (een jaar later omgezet in de 'Centrale Vereeniging voor den Opbouw van Drenthe') ingesteld om fundamentele en structurele verbeteringen in deze situatie tot stand te brengen. Aanvankelijk werden de activiteiten (buurthuiswerk, stichting van schoolartsendiensten enz.) beperkt tot Zuid-Oost Drenthe, maar vanaf het

begin der jaren dertig was de vereniging werkzaam in de gehele provincie en werd de taak verlegd van het buurthuiswerk naar activiteiten in alle onderdelen van het sociaal-culturele terrein met de nadruk op het verlenen van diensten. In de jaren vijftig werd dit sociaal-culturele beleid niet alleen op welvaart, maar ook op welzijn gericht en sindsdien ligt het accent bij Opbouw Drenthe op het bevorderen van overleg tussen de vele organen op het gebied van het maatschappelijk werk en het adviseren bij de totstandkoming van nieuwe voorzieningen; in de jaren zeventig werd Opbouw Drenthe een 'ontwikkelingsinstituut' op het sociaal-culturele terrein met een bijstands- en serviceverlening.

Een groot gedeelte van het archief van Opbouw Drenthe is in 1975 overgebracht naar het Rijksarchief in Assen. Reeds in 1977 verscheen hiervan de inventaris, samengesteld door P. Brood, *De archieven van de Centrale Vereeniging voor den Opbouw van Drenthe, sinds 1948 Stichting Opbouw Drenthe, 1925-1970 (1975)* (Assen: Rijksarchief in Drenthe, 1977), waaruit men een duidelijke indruk krijgt van de verschillende taken en activiteiten van de stichting. Van belang is nog de opmerking van Brood over de problemen bij de inventarisatie van nog niet afgesloten archieven. Hij heeft bij de series hieruit, waar mogelijk, gekozen voor een zogenaamde 'open nummering', dat wil zeggen de serie heeft één nummer gekregen, ook al bevat ze meer dan één eenheid; hierdoor blijft aanvulling mogelijk.

Th.S.H.B.

Naamlijst van medewerkers/sters

M. Baelde, Doornstraat 332, 8200 Brugge, België
H. Boels, Oosterhaven ZZ 3, 9723 AN Groningen
J.C. Boogman, Karel Doormanlaan 142, 3572 NP Utrecht
E.P. de Booy, Frans Halslaan 74, 3723 EH Bilthoven
Th.S.H. Bos, Dreef 32, 2803 HB Gouda
IJ. Botke, Rikkerdaweg 34, 9884 PB Niehove
W.Ph. Coolhaas, Gezichtslaan 71, 3723 CC Bilthoven
Lea Dasberg, Plantage Muidergracht 93, 1018 TN Amsterdam
B. Ebels-Hoving, Verlengde Hereweg 110, 9722 AH Groningen
S. Faber, Graan voor Visch 182.16, 2132 GS Hoofddorp
G. Groenhuis, Laan van het Kwekebos 13, 7823 KA Emmen
P.D. 't Hart, Renesselaan 36, 3454 XX De Meern
D. Herpin, Diezerkade 11a, 8021 CW Zwolle
A.H. Huussen jr., Pinksterbloemweg 15, 9753 HC Haren Gr.
H.P.H. Jansen, Houtlaan 19, 2334 CJ Leiden
T.S. Jansma, Raphaelplein 12, 1977 PZ Amsterdam
O.J. de Jong, Marislaan 10, 3582 HE Utrecht
A.G. Jongkees, De Hullen 10, 9468 TE Annen
A.E. Kersten, Turfberg 39, 2716 LV Zoetermeer
C.G. van der Kooij, Winschoterweg 10, 9723 CG Roodehaan Groot Groningen
J.A. Kossmann-Putto, Thorbeckelaan 180, 9722 NJ Groningen
L.Th. Maes †
A.F. Mellink, Rijksstraatweg 366, 9752 CR Haren
F.A.M. Messing, Mgr. Schaepmanlaan 49, 5103 BB Dongen
A.D.A. Monna, Zeemanlaan 3, 3572 ZC Utrecht
O. Moorman van Kappen, Nieuwe Holleweg 87, 6573 DW Beek Gem. Ubbergen
P. van Peteghem, p/a Blandijnberg 2, 9000 Gent, België
G.N. van de Plaat, Wingerdpark 102, 2724 RG Zoetermeer
J. Stellingwerff, p/a Bibliotheek Vrije Universiteit, De Boelelaan 1105, 1081 HV Amsterdam
F. Vanhemelrijck, Saffierlaan 12, 1640 Sint Genesius Rode, België
O. Vries, Keatlingwier 13, 9295 LB Westergeast Fr.
S.L. van der Wal, Veenbesstraat 732, 3765 BW Soest

De auteurs

S. Faber (1944) is wetenschappelijk medewerker oud vaderlands recht aan de juridische faculteit van de Vrije Universiteit te Amsterdam.

Diane Herpin (1952) is werkzaam bij het rijksarchief in Overijssel.

A.H. Huussen jr (1941) is wetenschappelijk hoofdmedewerker bij het instituut voor geschiedenis te Groningen.

L.Th. Maes (†) was hoogleraar in de rechtsgeschiedenis aan de universitaire instellingen Antwerpen.

O. Moorman van Kappen (1937) is hoogleraar in de Nederlandse rechtsgeschiedenis aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen.

F. Vanhemelrijck (1940) is gewoon hoogleraar aan de universitaire faculteit Sint Aloysius te Brussel.

De grote raad van Mechelen, hoogste rechtscollege in de Nederlanden?

H. de Schepper

In 1973 werd met nogal wat luister de 500ste verjaardag der oprichting van het parlement te Mechelen door Karel de Stoute herdacht. Voordien heette het orgaan de grote raad, vanaf 1477 grote raad en vanaf 1504 zou het definitief de naam dragen van grote raad van Mechelen. Naar aanleiding van deze viering werd dit college nogmaals en herhaaldelijk in publicaties en redevoeringen geroemd als het opperste gerechtshof van de 'Landen van Herwaarts overe'[1]. Om zijn belang nog te onderstrepen werd de grote raad van Mechelen daarbij op een zelfde lijn geplaatst als die andere hoge jurisdicties in Europa, namelijk het *parlement de Paris* in Frankrijk en het *Reichskammergericht* in het keizerrijk. Terecht of ten onrechte werd bovendien op de continuïteit gewezen in de Beneluxlanden, waar de grote raad in de hoogste rechtscolleges van de drie landen zou zijn blijven voortleven. Iedereen schijnt er hier wel degelijk van overtuigd te zijn, dat de grote raad van Mechelen tot aan de scheiding van noord en zuid onder Philips II ca. 1580 het hoogste rechtslichaam van de Nederlanden was en als zodanig nadien voor de zuidelijke Nederlanden nog twee eeuwen lang zou blijven voortbestaan[2].

Dit eensgezinde standpunt van eminente rechtshistorici hebben wij toen - niet

1. Cf. J.Th. de Smidt en A.H. Huussen Jr., 'De Grote Raad van Mechelen als hoogste rechtscollege in de Nederlanden', *Holland. Regionaal-historisch tijdschrift*, II (1970) 89-107; J. van Rompaey, *De Grote Raad van de Hertogen van Boergondië en het Parlement van Mechelen* (Uitg. Kon. Acad. vr. Wetensch., Letteren en Schone Kunsten v. Belg. Klasse der Letteren. Reeks: Verhandelingen, XXXV, nr. 73; Brussel, 1973) v en 314; J. Gilissen, 'Oprichting en ontwikkeling van het Parlement/de Grote Raad van Mechelen', *Consilium Magnum. Herdenking van de 500e verjaardag van de oprichting van het Parlement en Grote Raad van Mechelen. Colloquium (Brussel-Mechelen) 8-9. XII. 1973* (Brussel, 1977) 11-24; A. Huss, 'De betekenis van het Parlement/de Grote Raad van Mechelen voor de toekomst van de huidige internationale gerechtshoven', *Rechtskundig weekblad*, XVIII (1973-1974); L.Th. Maes, *Het Parlement/de Grote Raad van Mechelen*, *1473-1796* (Uitg. Ministerie van Nationale Opvoeding en Cultuur; Brussel, 1973) 6-7; J.Th. de Smidt, 'Rechtspreken, raadsheren en rechtspraak van Parlement en Grote Raad van Mechelen', *Consilium Magnum*, 71: '...onze Grote Raad, het Parlement is de top van de pyramide, is de bekroning van de hiërarchie...'; C. Douxchamps-Lefèvre, 'Note sur le ressort de la juridiction d'appel du Grand Conseil de Malines aux XVe et XVIe siècles', *ibidem*, 311: 'Le Grand Conseil de Malines a été placé au sommet de la hiérarchie judiciaire des Pays-Bas méridionaux tout au long de l'époque moderne...'.
2. Zie ook: J. Lefèvre, 'Le Grand Conseil de Malines sous Albert et Isabelle, 1598-1621', *Handelingen van de Kon. Kring voor oudheidkunde*, *letteren en kunst van Mechelen*, LIII (1949) 149.

zonder een zekere aarzeling - in twijfel getrokken[3]. Omstandigheden hebben ons genoopt de kwestie enige jaren te laten *chambreren*, wat ons tenslotte in staat stelde onze ietwat controversieel voorkomende stellingname nader te toetsen bij het centrum voor grote raad-studie, dat werkt aan de juridische faculteit der Universiteit van Amsterdam, onder de algemene leiding van prof. mr. J.Th. de Smidt[4]. Wie dientengevolge een afzwakken van onze stellingname zou hebben verwacht, moeten wij helaas teleurstellen; integendeel de vergelijking van archiefmateriaal van vóór 1580 uit de fondsen geheime raad met toegankelijke archiefreeksen van de grote raad van Mechelen uit dezelfde tijd, alsmede de gedachtenwisselingen in de schoot van de genoemde werkgroep, hebben onze overtuiging versterkt.

Zoals wellicht bekend, was de grote raad in de loop van de vijftiende eeuw in twee grote organen gesplitst: namelijk de gerechtelijke grote raad, toen inderdaad nog onbetwistbaar het hoogste rechtsorgaan van de Nederlanden en de 'grote raad naast de Hertog', een regeerraad[5]. Een fractie van deze laatste raad vergaderde evenwel apart voor het dagelijkse bestuur van het land; deze heette de geheime raad ('secreten raedt', 'conseil privé'). Het deel voor het geheel nemend, ging men niettemin voor de gehele 'grote raad naast de vorst' eveneens van de geheime raad spreken.

Ten gevolge van de steeds groeiende behoefte aan specialisatie en rationalisatie zijn vervolgens de drie collaterale raden tot stand gekomen. Uit de geheime raad ontstond op empirische wijze een afzonderlijke raad van state. In oktober 1531 heeft keizer Karel deze nieuwe raad officieel erkend[6].

De raad van state was een facultatief en in normale omstandigheden louter raadgevend lichaam voor de algemene politiek; de privé-raad of geheime raad was een permanente regeringsraad. Hem was de zorg opgedragen voor 'police, justice et grace'. Deze raad moest met andere woorden de vorstelijke wetgeving voorberei-

3. Van ons referaat 'De Grote Raad van Mechelen, hoogste rechtskollege in de Nederlanden?' op het 43e congres van de Federatie der Kringen voor Geschiedenis, Oudheidkunde en Folklore van België, Sint-Niklaas, 21-25.8.74 verscheen reeds een korte inhoud in de *Annalen* (red. J.P. d'Hanens) van genoemde Federatie (1975) 129-131.
4. Gaarne danken wij alle leden van de Amsterdamse werkgroep, met name prof. De Smidt (Leiden/Amsterdam); mr. L.J.J. Huijbregts (Leiden), mr. A.J.M. Kerckhoffs-de Heij (Amsterdam/Leiden), mr. J.M.I. Koster-van Dijk (Amsterdam) en mr. R. van Answaarden (Amsterdam), wetenschappelijke ambtenaren; mr. J.W. Bomhof, assistent (Amsterdam) en A.M. van Leuven, candidaats-assistente (Amsterdam).
5. Van Rompaey, 'De Grote Raad', xi en 19-21.
6. H. de Schepper, 'De centrale regering in de Nederlanden van de Bourgondiërs tot de Oostenrijkers, 1384-1794', I, *Historische Documentatie*, V (1961-1962) 342; M. Baelde, *De Collaterale Raden onder Karel V en Filips II, 1531-1578. Bijdrage tot de geschiedenis van de centrale instellingen in de zestiende eeuw* (Uitg. Kon. Vl. Acad. vr. Wetensch., Letteren en Sch. Kunsten v. Belg. Klasse der Letteren. Reeks: Verhandelingen, XXVII, nr. 60; Brussel, 1965) 10-13.

den, over haar uitvoering waken, de vorstelijke prerogatieven verdedigen, beheer en toezicht uitoefenen over het gehele complex van openbare besturen en tevens gratiegevallen onderzoeken[7]. De uitoefening van de rechtspraak was, bij de instructies van 1531 en 1540, uitdrukkelijk uit dit omvangrijke pakket bevoegdheden gelicht. De artikelen 7 en 8 legden de geheime raad trouwens *expressis verbis* de verplichting op eventuele rekesten met eisen in rechte naar de gewone rechtbanken te verwijzen[8].

Perkament is evenwel even geduldig als papier. De werkelijkheid blijkt vaak verschillend te zijn geweest. Van meet af aan lijkt de geheime raad zich inderdaad aan contentieuze rechtspraak 'bezondigd' te hebben. Het oudste bewaard gebleven resolutieregister draagt als titel 'rolle des causes et registre aux actes du privé conseil'. Het vangt aan in januari 1537 (1536 oude stijl) en het loopt door tot november 1555. Het register omvat naast administratieve en politieke beslissingen, tevens gerechtelijke uitspraken. Deze vermenging is niet abnormaal. Ook de vonnissenregisters van de grote raad bijvoorbeeld bevatten niet-gerechtelijke beslissingen van dit college[9].

Toch schijnt het de bedoeling van de geheime raad te zijn geweest een apart register aan te leggen voor de rechtspleging en de ten uitvoerlegging daarvan. Iets meer dan 80% van de aantekeningen of registraties in dit register zijn gerechtelijke uitspraken, hetzij onder vorm van *dicta*, dit zijn vonnissen (51,4%) - interlocutoire of tussenvonnissen en 'willige condemnatiën' inbegrepen -, hetzij appointementen (29%) in voor deze raad aanhangig gemaakte processen. Appointementen waren volgens het toenmalige administratieve recht gewoon apostillen op rekesten, meestal voor bestuurlijk gebruik. Voor de geheime raad werden evenwel niet weinig proceduresmoesjes van procureurs en advocaten en zelfs een behoorlijk aantal geschillen ten principale niet bij formeel vonnis beslecht, maar 'sans figure de proces' bij gewoon

7. H. de Schepper, 'De besluitvorming in de regering van de Katolieke Nederlanden rond 1600', *Nederlands Archievenblad*, LXXVII (1973) 178 en 180 (Een Engelse bewerking hiervan in samenwerking met Geoffrey Parker, 'The Formation of Government Policy in the Catholic Netherlands under the "Archdukes", 1596-1621', *The English Historical Review*, XCI (1976) 241-254), *Idem*, 'De Kollaterale Raden in de Katolieke Nederlanden van 1579 tot 1609. Studie van leden, instellingen en algemene politiek' (onuitgegeven proefschrift Leuven, 1972) 523-593. Vergelijk Baelde, *De Collaterale Raden*, 38-48.
8. J. Lameere, *Recueil des ordonnances des Pays-Bas*, 2e reeks, III (Brussel, 1902) 241-242; *Idem* en H. Simont, *Recueil des ordonnances*..., 2e reeks, IV (Brussel, 1910) 241.
9. Cf.J.Th. de Smidt, Eg. I. Strubbe en J. van Rompaey, ed., *Chronologische lijsten van de geëxtendeerde sententiën en procesbundels (dossiers) berustende in het archief van de Grote Raad van Mechelen*, I-III (Brussel, 1966-1978) *passim*. Theoretisch waren 'policie' en 'justicie' toen al twee onderscheiden begrippen; maar vóór de Franse revolutie was die scheiding dikwijls niet tot de praktijk doorgetrokken. Zelfs de Republiek van de Verenigde Provinciën, die de scheiding dadelijk na de afscheiding van het 'Zuiden' zocht te realiseren door 'policie' en 'justicie' aan afzonderlijke lichamen toe te kennen, kende nog tientallen jaren discussie nopens de reële inhoud van beide noties. Cf. J.V. Rijpperda Wierdsma, *Politie en Justitie. Een studie over Hollandschen staatsbouw tijdens de Republiek* (Zwolle, 1937) *passim*.

appointement of beschikking. De overige aantekeningen in dit register (19 à 20%) zijn beslissingen van - naar huidige begrippen - uitvoerende en wetgevende aard. De administratieve slaan echter dikwijls nog op de uitvoering van de gerechtelijke uitspraken van de geheime raad.

Wij hebben goede redenen om aan te nemen dat dit register enkel registraties bevat van Lodewijk (de) Zoete, secretaris van de geheime raad van 1531 tot 1555[10]. De volgende registers komen bij nader inzien uit de kantoren van respectievelijk secretaris Van Vlierden en van secretaris De la Torre. Zij bestrijken onderscheidenlijk de jaren 1544-1571 en 1545-1568 en zij overlappen elkaar dus in tijd; gedeeltelijk trouwens ook dat van secretaris Zoete[11]. Daaruit menen wij te mogen afleiden dat elke secretaris er eigen protocollen op nahield. Vermoedelijk registreerde ieder op losse bladen de appointementen en sententies van de gerechtszaken waarbij hij als secretaris was betrokken, hetzij bij toerbeurt, hetzij als adjunct-commissaris van wat toen de 'enquête', 'informatie' of 'instructie' heette; naderhand voegde hij die protocollen in katernen bijeen en liet hij ze tot een boekband inbinden.

Als wij dan constateren dat secretaris Zoete voor de jaren 1537-1539 alleen al 53 vonnissen en 63 appointementen in processen voor de geheime raad registreerde, is het uiteraard van belang te onderzoeken of alleen Zoete zo'n opdracht had, dan wel of nog andere secretarissen van de geheime raad daarmede belast waren; en zo ja, hoeveel secretarissen in dezen bevoegd waren: drie of zes. Er waren namelijk ten minste zes secretarissen permanent aan de geheime raad verbonden[12]. Is de laatstgenoemde veronderstelling juist (namelijk drie, respectievelijk zes secretarissen belast met rechtszaken)[13], dan zou de geheime raad in de jaren 1537-1544 zijn proefperio-

10. Algemeen Rijksarchief Brussel (verder gecit. als ARB), Geheime Raad, register 670. Cf. Baelde, *De Collaterale Raden*, 44-46. De meeste registraties vermelden geen ondertekenaar noch mede-ondertekenaar; doch als dit een enkele keer het geval is, gaat het telkens om mede-ondertekening door Zoete.
11. Het tweede bewaarde sententieregister van de geheime raad komt uit het kantoor van secretaris Jan van Vlierden en het bestrijkt de jaren 1544-1571, waar dat van secretaris Zoete tot november 1555 doorloopt. De twee volgende registers zijn beide van secretaris Jakob de la Torre en zij beslaan oktober 1545-juni 1568, echter met een viertal hiaten van in totaal veertien maanden tussen september 1552 en maart 1556. Zie ARB, Geheime Raad, registers 671-673. Van Vlierden was secretaris van de geheime raad sedert 1544 (Cf. Baelde, *De Collaterale Raden*, 224-225). Hij bleef het zeker tot 1571. Jakob de la Torre werd 28 juni 1544 tot boventallig ('surnumeraire') secretaris van de geheime raad aangesteld. Hij bleef dit tot zijn overlijden in februari 1581 (*Ibidem*, 319); D. Coenen, 'Une pratique de chancellerie en usage sous Charles Quint. La bourse commune des secrétaires attachés aux conseils du gouvernement central des Pays-Bas', *Contributions à l'histoire économique et sociale*, VII (Brussel, 1976) 76 en 80, n. 101.
12. Het college van secretarissen bij de geheime raad bestond gebruikelijk uit negen titularissen. Cf. M. Baelde, 'De kwestie van de "gemeenschappelijke beurs" in de Geheime Raad onder de landvoogdes Maria van Hongarije, 1531-1555', *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden*, XVIII (1963) 29-30. Twee tot drie onder hen waren weliswaar bij de soeverein en bij de landvoogd en de raad van state gedetacheerd. Cf. De Schepper, 'Kollaterale Raden', 316-328. Vgl. Coenen, 'Une pratique de chancellerie', 84-93.
13. Dit wil echter niet zeggen dat zij zich uitsluitend met processen zouden hebben ingelaten. Over de verdeling van de andere depêches en akten zie ook: P. Gorissen, 'Krakeel en taalgebruik in het sekretariaat van de Geheime Raad, 1531-1555', *Album dr. Jan Lindemans* (1951) 215-221; Baelde, 'De kwestie van de 'gemeenschappelijke beurs', 27-39, *passim*; Coenen, 'Une pratique de chancellerie', 55-95, *passim*.

de inzake rechtspleging reeds achter de rug hebben gehad. De protocollen van de overige twee of vijf secretarissen zouden dan verloren zijn gegaan. Deze veronderstelling is niet met absolute zekerheid te bevestigen of te ontkennen, daar het archief van de geheime raad, dat zich te Brussel in het Algemeen Rijksarchief bevindt, in een chaotische situatie verkeert[14]. De summiere inventarissen maken slechts melding van de genoemde ingebonden protocollen.

Volgens de inmiddels wat in het vergeetboek geraakte rechtshistoricus J. Simon zou dit regeringscollege zich al vóór 1531 hebben beziggehouden met de berechting van geschillen tussen particulieren[15]. Hij vermeldt echter geen bron. Vooralsnog gaan wij uit van de volgende veronderstelling: Simon heeft gelijk, maar met dien verstande dat de gerechtelijke bevoegdheid van de geheime raad vóór 1537 nog weinig voorstelde, zodat er toen nog geen speciale secretaris mee was belast.

Er zijn voldoende bewijzen, al zijn ze niet talrijk, voor de vroege gerechtelijke activiteiten van dit college aan te voeren. Tussen de registraties van zijn appointementen en vonnissen uit het jaar 1548 vonden wij een copie van een vonnis van 4 januari 1532, waarbij de geheime raad het geschil tussen de vier leden van Vlaanderen en de staten van Brabant over de eventuele rechtskracht van de Brabantse gouden bul in Vlaanderen definitief in het nadeel van Vlaanderen beslechtte[16].

Bovendien brachten de beschrijvingen van de Amsterdamse werkgroep ‘grote raad’ ons op het spoor van enkele processen die tussen 1517 en 1537 in eerste instantie voor de geheime raad waren gevoerd. De oudste twee dateren van 1518. Het ene betreft een zaak waarbij het gerechtelijke beslag te Antwerpen op goederen van Dordtse en andere poorters op last van de Utrechtse magistraat, wegens schade door de heer van Brederode[17] aan goederen van Utrechtse poorters toegebracht, onder meer door de magistraat van Dordrecht werd betwist. De geheime raad velde

14. Het archief van de geheime raad is in drie ‘fondsen’ uiteengetrokken, met name Geheime Raad-Registers (verder afgekort als Geh. R. reg.), Geheime Raad-Spaanse Tijd (verder Sp. Geh. R.) en Geheime Raad - Oostenrijkse Tijd. Er zijn momenteel enkel summiere, overigens deficiënte inventarissen van. De benamingen Spaanse en Oostenrijkse tijd zijn niet eens approximatief. Bovendien werden de dossiers - onder meer de procesdossiers van vóór 1580, op een tiental na (zie verder noot 32) - dikwijls uiteengehaald en verspreid per ‘onderwerp’ geklasseerd! De drie ‘fondsen’ zouden nodig opnieuw geordend en tot één en hetzelfde archieffonds moeten worden verenigd. Deze dossiers per ‘onderwerp’ bevatten ook documenten van de regering der opstandige staten-generaal, eerst te Brussel en later te Antwerpen. Zij zijn vermoedelijk door rekestmeester Nicolaas Micault, die in 1585 overliep naar de Spaanse Nederlanden, meegenomen. Archiefeconomisch zouden zij dus een apart fonds(je) moeten uitmaken.
15. J. Simon, ‘Les recueils d'arrêts du Grand Conseil de Malines’, *Commission roy. des anciennes lois et ordonnances. Procès-verbaux des séances*, VIII (1908) 163.
16. Kopie van *dictum*, 4 januari 1532 (ARB, Geh. R., reg. 672, f. 51 v°). De uitspraak luidde: In Vlaanderen niet toepasselijk noch aan de ene noch aan de andere zijde van de Schelde.
17. Walraven II, heer van Brederode.

op 12 september 1518 een tussenvonnis, dat de verweerder tot teruggave en vergoeding van de geleden schade veroordeelde en de zaak ten principale tussen Utrecht en Brederode naar de grote raad verwees[18]. De tweede zaak ging tussen de ingelanden van Rijnland[19] enerzijds en die van Sloten, Sloterdijk en andere dijkplichtigen anderzijds over het onderhoud van de zeedijk Amsterdam-Spaarndam. De uitspraak van de geheime raad hierin is niet bekend; doch hoe zij dan ook mocht luiden, de partijen kwamen er niet uit en het meningsverschil bleef bestaan. In 1537 procedeerden zij nog steeds voor het hof van Holland en daarna in hoger beroep voor de grote raad van Mechelen[20].

Fockema Andreae Jr. cum suis publiceerde in 1951 een unieke geëxtendeerde sententie van de geheime raad dd. 9 maart 1523 na een proces over een waterschapsgeschil in Delfland, waarbij onder meer de bekende Nikolaas Everaerts als raadsheer-commissaris ter plekke een onderzoek instelde. De stad Delft - mede in naam van de ingelanden van Delfland - en de ambachten van de acht sluizen van Delfland als gevoegde hadden een geschil met het hoogheemraadschap van Delfland. In een complexe aanklacht van 61 artikelen beschuldigden eisers het hoogheemraadschap onder meer van onrechtmatige overheidsdaden en foute interpretaties van vroegere beslissingen van hogere instanties met betrekking tot de keuze van de ambachtsbewaarders, het aanbesteden van en het toezicht op werken aan ‘kaden, wegen, hoelen, moelen ende wateringhen liggende in de dorpen ende polren’ en de omslag van de kosten. Na ook nog het advies van de raad van financiën te hebben ingewonnen, trachtte de geheime raad door middel van een uitvoerige uitspraak ieders rechten en plichten vast te leggen[21], waarmee hij in feite - volgens de studie van Dolk - het gezag van het hoogheemraadschap de genadeslag toebracht[22].

Een eveneens gelibelleerd vonnis van 1543, ditmaal van de grote raad van Mechelen, maakt melding van een milieukwestie die zich tussen de steden Arnemuiden en

18. ARB, Grote Raad van Mechelen (verder af te korten als GRM), Eerste aanlegzaken, nr. 297 - beschreven in A.H. Huussen Jr., *Inventaris en beschrijving van de Noordnederlandse processtukken (dossiers) behorende tot de fondsen Aanzienlijke Geslachten*, *‘Procesbundels tot 1504’ en Eerste Aanleg berustende in het archief van de Grote Raad van Mechelen (Algemeen Rijksarchief Brussel)*, I (Amsterdam, 1968).
19. Waterschap rond Leiden.
20. ARB, GRM, Beroepen uit Holland, nr. 421 - beschreven in A.H. Huussen Jr., *Inventaris en beschrijving van de processtukken behorende tot de Beroepen uit Holland*, *berustende in het archief van de Grote Raad van Mechelen*, *Algemeen Rijksarchief Brussel*, V (Amsterdam, 1968).
21. Het origineel (?) komt uit het Algemeen Rijksarchief Den Haag, Charterkamer van Holland, nr. 116. Zie: S.J. Fockema Andreae Jr., e.a., *Rechtsbronnen der vier Hoofdwaterschappen van het Vasteland van Zuid-Holland. Rijnland*, *Delfland*, *Schieland*, *Woerden* (Uitgave Werken der Vereeniging tot uitgaaf der Bronnen van het Oud-Vaderlandsche Recht, 3e reeks, nr. 15; Utrecht, 1951) 87-109. Graag bedanken wij prof. mr. H. van der Linden (Juridische Faculteit van de Vrije Universiteit in Amsterdam), die ons deze sententie aanwees.
22. Over de betekenis van deze sententie voor de hoogheemraden zie: Th.F.J.A. Dolk, *Geschiedenis van het hoogheemraadschap Delfland* ('s-Gravenhage, 1939) 103-139.

Middelburg in die vroege periode voor de geheime raad afspeelde en waarin deze op 22 augustus 1531 vonnis wees: Arnemuiden mocht een teeroven laten oprichten en exploiteren, als niemand van stankoverlast te lijden zou krijgen[23].

Blijkbaar had toch niet iedereen de gerechtelijke bevoegdheid van de geheime raad van meet af aan aanvaard. Hugues van Melun, burggraaf van Gent en gouverneur van Atrecht, weigerde in 1522 voor dat hof te verschijnen in een vordering tegen hem vanwege de kapitein van de keizerlijke lijfwacht; vervolgens negeerde hij zelfs de sententie door de geheime raad op 26 mei 1522 bij verstek gewezen, zodat eiser het proces in eerste aanleg voor de grote raad liet overdoen[24]. In een ander geval van 1535 - een grensgeschil tussen Gooiland en Utrecht - stoorden zekere ingezetenen van Utrecht zich evenmin aan een vonnis van de geheime raad. Het was nog niet ten volle geëxecuteerd, toen zij zich voor een nieuw (eerste aanleg-)proces tot de 'justicie ordinaris', in casu tot de grote raad, wendden[25].

Vermoedelijk steeg het aantal processen voor de geheime raad slechts druppelsgewijs, de raad zat er blijkbaar niet om te springen en trad wellicht alleen op als forum voor allerlei geschillen omdat hij ertoe door partijen werd aangezocht. De raad ging trouwens niet op alle verzoeken in. Meer dan eens maakte hij er zich vanaf met een appointement van renvooi of verwijzing naar de bevoegde justitieraad ('ordinaris treyn van justicie'), zoals in 1535 in de zaak van ene Jan Baers tegen zijn vrouw Françine van Diemen uit Dordrecht. Hierbij tekende eiser bij de geheime raad verzet aan tegen het ontslag van *placet* aan Françine toegekend, nadat zij zonder *placet* bij de *rota* te Rome met succes had geprocedeerd om Jan Baers tot haar echtgenoot te laten 'veroordelen'. De zaak werd door de geheime raad niet in behandeling genomen en dadelijk bij beschikking naar de grote raad van Mechelen verwezen[26].

Het renvooi was echter ook mogelijk nadat de enquête zich eerst voor de geheime raad had afgespeeld[27]. In het proces van 1533 van het dorp Flines tegen de abt van Marchiennes[28] over het gebruik van de gemene gronden wees de geheime raad, na

23. Geëxtendeerd vonnis in grote raad, 21 april 1543 (ARB, GRM, sententiereg. 843, 31).
24. *Idem*, 23 oktober 1523 (*ibidem*, reg. 823, 435-440).
25. De geheime raad kon het een troost wezen, dat de tegenpartij, i.c. de erfgooiers, zich later ook tegen de tenuitvoerlegging van het vonnis van de grote raad dd. 1541 zou verzetten. Cf. J.M.I. Koster-Van Dijk, 'Een casuspositie van hoge administratieve rechtspraak. Een grensgeschil tussen het Gooi (Holland) en het Sticht (Utrecht)', voordracht gehouden op de 'Journées internationales d'histoire du droit et des institutions' van de zogenaamde 'Société d'histoire du droit et des institutions des Pays Flamands, Picards et Wallons' te Haarlem, 19-22 mei 1977.
26. Geëxtendeerd vonnis in de grote raad, 30 oktober 1535 (ARB, GRM, reg. 835, 785-791). Zie ook: *idem*, 12 november 1537 (*ibidem*, reg. 848, 165-167); *idem*, 13 september 1541 (*ibidem*, reg. 844, 427-440); *idem*, 13 maart 1549 (*ibidem*, reg. 849, 1809-1815); *idem*, 26 februari 1553 (*ibidem*, reg. 853, 1730); *idem*, 27 juli 1566 (*ibidem*, reg. 867, 547-582). Ook verder blz. 403 en 405.
27. Cf. hoger aangehaald tussenvonnis in de geheime raad, 12 september 1518; geëxtendeerde sententie in de grote raad, 14 april 1543 (ARB, GRM, reg. 843, 13-19); *idem*, 2 mei 1551 (*ibidem*, reg. 852, 143-157); appointement in geheime raad, 8 juli 1561 (ARB, Geh. R., reg. 673, f. 109 v°-110); enz.
28. Beide thans in Frankrijk département du Nord.

het dupliek van verweerder, het volgende vonnis:

> ... que lesd. supplians... n'estoinent fondez en la provision par eulx demandee par leursd. requeste en la forme et manière qu'ils l'avoient requiz..., ordonnant en oultre ausd. parties de comparoir par devant les président et gens de nostre Grant Conseil...[29.] (de eis in de gestelde vorm ongegrond verklaard; renvooi naar grote raad).

In december 1537 veroordeelde de geheime raad in een jurisdictiegeschil tussen de ontvanger van de zaal van Valencijn en de magistraat van dezelfde stad de beide partijen bij interlocutoir vonnis tot de bewijsvoering (voor een raadsheer-commissaris). In een eerste tussenvonnis had hij alle door partijen tegen elkaar uitgebrachte beslagen vernietigd; na de procedure voor de raadsheer-commissaris liet het hof ook dit keer de grote raad het vonnis vellen ('pour conclusion en droit') na een proces dat eerst meer dan twee jaar voor de geheime raad had gelopen[30.].

De weinige alsnog teruggevonden en hierboven beschreven processen[31.] wettigen niettemin de stelling dat de geheime raad in de jaren tussen 1517 en 1537 wel degelijk als gerechtshof optrad, zij het dat deze ontwikkeling vermoedelijk geleidelijk aan plaatsvond en niet zonder dat het een zekere weerstand opriep. De stijging van het aantal proceszaken die voor de geheime raad liepen, zou dan ook pas vanaf 1537 de inschakeling van een secretaris voor deze materie gebillijkt hebben. In 1544 zou de geheime raad genoodzaakt zijn er een tweede gedeeltelijk voor vrij te maken en een jaar later zelfs nog een derde. In de enige procesdossiers die wij hebben teruggevonden voor de periode voorafgaand aan 1580, keren overigens steeds dezelfde namen terug, met een gelijktijdig maximum van drie[32.]. De conclusie dat in de geheime raad uiteindelijk drie secretarissen tijd voor de processen moesten inruimen, lijkt ons derhalve meest plausibel[33.]. Is dit het geval dan beschikken wij voor de periode vóór 1580 slechts tot 1551 in principe over de volledige registratie van vonnissen en gerechtelijke appointementen in de geheime raad[34.]. Op grond daarvan stelt onderstaande tabel de ontwikkeling voor van de gerechtelijke activiteiten van de geheime raad in zijn beginperiode:

29. Geëxtendeerde sententie in grote raad, 8 maart 1533 (ARB, GRM, reg. 832, 822).
30. *Idem*, 24 januari 1540 (*ibidem*, reg. 839, 1157-1168).
31. Er is er nog één, dat verder wordt behandeld, met name *infra*, 404.
32. Procesbundels, 1541, 1560-1566, 1571 en 1575-1578 (ARB, Sp. Geh. R., nr. 204).
33. Overigens wijst ook de verdere evolutie na 1580 in die richting. Tussen 1571 en 1581 is er een hiaat in de vonnissenregisters; in dit laatste jaar begon de pas benoemde secretaris Aimery le Comte een register dat na zijn dood in 1612 door een opvolger tot 1614 werd voortgezet. Een tweede vonnisregister voor de periode 1591-1626 is met name bijgehouden door secretaris Willem d'Enghien en opvolgers; zie ARB, Geh. R., reg. 674 en 677. Blijkens de dossiers was D'Enghien echter al sedert 1580 bij de rechtspraak in de geheime raad betrokken; de derde secretaris was Simon de Grimaldi, die later (omstreeks 1605) ter zake door Theodoor Berti werd afgelost. Cf. procesbundels, 1580-1610 (ARB, Sp. Geh. R., nrs. 204-232).
34. Het aantal registraties daalt dag op dag, daags na het wegvallen van het register van secretaris Zoete, d.i. op 25 november 1555. Dit is al te plotseling voor een andere verklaring dan het verloren gaan van zeker één register. Zoals al gezegd, is het register van De la Torre niet volledig voor 1552-1556. Cf. noot 11.

Periode	Vonnissen	Gerechtelijke appointementen	Totaal geheime raad
1537-1540	72 d.i. 18 per jaar	78 d.i. 19 à 20 p.j.	150 d.i. 37 à 38 p.j.
1541-1545	108 d.i. 21 à 22 p.j.	75 d.i. 15 p.j.	183 d.i. 36 à 37 p.j.
1546-1551	187 d.i. 31 à 32 p.j.	301 d.i. 50 à 51 p.j.	488 d.i. 81 à 82 p.j.

Dit is geen kwade start als men weet dat de grote raad van Mechelen in de eerste vijftig jaar van zijn formeel bestaan, namelijk tussen 1470 en 1520, gemiddeld slechts 45 vonnissen per jaar velde[35]. Ook een vergelijking met de vonnissen van de grote raad in de periode van 1537 tot 1551 valt niet slecht uit voor de geheime raad. Na 1545 verdubbelde het jaargemiddelde van de geheime raad, terwijl het aantal vonnissen van de grote raad nog slechts korte tijd een lichte stijging vertoonde[36].

Periode	grote raad van Mechelen
1537-1540	593 d.i. 148 à 149 per jaar
1541-1545	747 d.i. 149 à 150 per jaar
1546-1551	1019 d.i. 169 à 170 per jaar

Bij deze vergelijking moet men desondanks een zekere reserve in acht nemen. De cijfers met betrekking tot het Mechelse hof stoelen inderdaad op zijn registers van geëxtendeerde sententiën, terwijl de aantallen met betrekking tot de geheime raad alleen op *dicta*-registers teruggaan[37]. Van het laatste college zijn geen registers van geëxtendeerde vonnissen terug te vinden. De vraag rijst overigens of zijn secretarie hierover ooit afzonderlijke registers heeft bijgehouden. De secretarie schijnt het bovendien niet zo nauw te hebben genomen met de voorgeschreven volledige registratie der *dicta* van de geheime raad. Van zeven uitspraken van de geheime raad tussen 1536 en 1549, waarvan wij via andere bronnen de precieze data kennen, bleken er slechts drie door de secretarissen in hun registers te zijn genoteerd[38].

35. De Smidt en Huussen, ‘De Grote Raad’, 99.
36. Registers van geëxtendeerde vonnissen, 1536-1551 (ARB, GRM, reg. 836-852). Vanaf 1552 schijnt de grote raad over zijn hoogtepunt heen. Cf. ‘Onderzoeksmethoden betreffende het archief van de Grote Raad van Mechelen’, door de werkgroep van de universiteit van Amsterdam, *Consilium Magnum*, 281-283.
37. Het *dictum* geeft alleen de partijen met name op, eventueel het soort proces, en in elk geval verder alleen het verordenend gedeelte van het vonnis; het geëxtendeerde of gelibelleerde vonnis geeft bovendien het omstandige verhaal van het proces en zelfs van zijn antecedenten. Zie *Chronologische lijsten*, I, *1465-1504*, xiii-xiv. Overigens vertonen de grossen van *dicta* en van geëxtendeerde sententiën belangrijke diplomatische verschillen: de ene ging als gewone akte, de andere als plechtige ‘open brief’.
38. Zonder spoor in de *dicta*-registers van de geheime raad: vonnis van renvooi in evokatiezaak, 13 juli 1538 (ARB, GRM, reg. 843, zaak nr. 3); de hoger geciteerde uitspraak, december 1537 (396), in geschil tussen ontvanger van de zaal van Valencijn tegen de magistraat van Valencijn; appointementen, 1541, in verband met proces tussen Jan Huys uit Mechelen tegen Gillechon van Waregem, tapijtwerker van Karel V (ARB, Sp. Geh. R., nr. 204); vonnis, 28 oktober 1548, in proces van verzet tegen octrooi in verband met vaart van Axel (ARB, GRM, reg. 851, zaak nr. 148). Wel teruggevonden in geciteerde registers: vonnis 13 april 1538, in vordering van Veurne-Ambacht wegens gemiste inkomsten ten gevolge van octrooi verleend

De registraties van de grote raad zijn ook niet zonder meer compleet. De korte studie van G. Oosterhof over het *dictum*register 893 betreffende de jaren 1514-1525 bracht verschillen met het register van geëxtendeerde vonnissen aan het licht. Er zijn namelijk *dicta*, waarvan geen geëxtendeerde sententiën zijn te vinden en het omgekeerde komt eveneens voor[39]. Wij treffen trouwens in de *Beroepen uit Holland* eveneens procesbundels aan waarvan de datum van het eindvonnis bekend is en waarvan geen spoor in de geëxtendeerde sententies is te vinden[40].

Beide raden stellen ons dus voor raadselachtige lacunes zodat wij vooralsnog zijn genoodzaakt de gegeven getallen aan te houden. Wij veronderstellen echter dat verdere studie de gevonden verhouding niet wezenlijk zal veranderen.

Het staat nu wel ontegenzeglijk vast dat de geheime raad, zeker sinds 1537, niet zo maar bij gelegenheid als gerechtshof fungeerde. Het is echter nog niet duidelijk in welke contentieuze zaken dit hof rechtsprak. Hierop zullen wij hierna een antwoord trachten te vinden. Wij zullen nagaan in hoeverre een vergelijking van de zaken in de geheime raad met deze in de grote raad inhoudelijke parallellismen blootlegt.

Ratione personae behandelde en vonniste de grote raad als centraal vorstelijk gerechtshof, in eerste en laatste aanleg ten aanzien van de zogenaamde 'escroen van den huyse van Synder Majesteit' ('escroiz de Sa Majesté') zowel burgerlijke als strafrechtelijke geschillen[41]. De 'escroen' waren al degenen die van ver of van nabij iets met de hofhouding van de landsheer of van zijn landvoogd hadden te maken, onder andere de leden van hun huis, personeel van de centrale raden, enz., de hofleveranciers en de leden van hun gezinnen zelfs inbegrepen. Zij genoten het *privilegium fori*, waardoor zij goeddeels aan de gewone rechtbanken waren onttrokken[42].

Nadat de geheime raad in 1531 formeel een nieuwe taakomschrijving had gekregen, constateren wij evenwel dat deze raad zich gaandeweg ook als '... juges

aan Diksmuide (ARB, GRM, reg. 850, 1191-1204; Geh. R., reg. 670, f. 17 v°-18); vonnis 11 september 1546, in zaak over schulden uit hoofde van openbare functie (ARB, GRM, reg. 849, 1663-1716; Geh. R., reg. 671, f. 13-13 v°); appointement, 4 januari 1547, in zaak van procureur-generaal tegen Rogghendorff (ARB, Audiëntie nr. 1632/3; Geh. R., reg. 671, f. 26 v°).

39. G. Oosterhof, 'Verslag van een onderzoek naar de inhoud van dictumregister nr. 893...', *Consilium Magnum*, 292-294.
40. Bijvoorbeeld uitspraak van de grote raad, 24 januari 1559 (ARB, GRM, Beroepen Holland, nr. 502/IVcc, beschreven in A.J.M. Kerckhoffs-De Heij, *Inventaris en beschrijving van de procesbundels*, VI (Amsterdam, 1969).
41. De Smidt en Huussen, 'De Grote Raad', 92; Van Rompaey, *De Grote Raad*, 274-275.
42. Willem van Grysperre en Ingelbert Maes (raadsheren in de geheime raad) aan aartshertog Albert van Oostenrijk, 19 november 1612 (ARB, Audiëntie, nr. 33/1, bundel 21); [Albert aan audiëncier Lodewijk Verreycken] s.a. [1e helft van 1613] *(ibidem)*.

ordinaires d'icelle nostre cour...' en als '... souverain magistrat de nostre cour...' ging beschouwen[43]. De geheime raad ging zich derhalve steeds meer inlaten met de eigenlijke rechtspraak in eerste en laatste instantie in zaken van vorderingsrecht waarbij leden van het hof of als eiser of als verweerder waren betrokken, met andere woorden in persoonlijke acties in rechte van of tegen hovelingen in de ruime zin van het woord[44]. Dezen kregen bijgevolg de keuze tussen de grote raad en de geheime raad. Aan het einde van de zestiende eeuw zou de geheime raad evenwel de bevoegdheid van de grote raad inzake persoonlijke acties tegen hofpersoneel verwerpen. Vanaf die tijd werd de forumkeuze van de 'escroen' dus beperkt tot het aanklagen van hun eigen vorderingen. De grote raad nam daar geen genoegen mee. De raad ontkende de bevoegdheid van de geheime raad niet, maar protesteerde dat hij zelf in beide gevallen evengoed bevoegd was[45].

In beginsel gold het *privilegium fori* niet in zakelijke acties; deze moesten worden berecht door de gewone rechter van de plaats waar het goed in kwestie was gelegen. De klasse van geprivilegieerden probeerde echter dit soort eisen, alsmede haar familietwisten en haar geschillen op het gebied van het erfrecht evenzeer voor de geheime raad aanhangig te maken. Zij stelden blijkbaar meer vertrouwen in de geheime raad dan in de gewone rechtbanken. En de geheime raad ging op de lange duur steeds minder aarzelen deze processen in behandeling te nemen[46].

Niet alleen in zaken van privaatrecht, maar ook op strafrechtelijk gebied strekte de jurisdictie van de privéraad zich over het hofpersoneel uit, hoewel het college hierin

43. Commissiebrief, 5 augustus 1606 (ARB, Audiëntie, nr. 1293, z.f.). Cf. Baelde, *De Collaterale Raden*, 44.
44. Bijvoorbeeld appointement in vordering tussen secretarissen van de geheime raad, 13 augustus 1537 (ARB, Geh. R., reg. 670, f. 9); procesbundel klacht van Jan Huys uit Mechelen tegen Gillechon van Waregem, tapijtwerker van de keizer, 1541 (ARB, Sp. Geh. R., nr. 204); vonnis in geheime raad, 10 oktober 1547 (ARB, Geh. R., reg. 670, f. 159) [na vordering van ridder van het Gulden Vlies tegen handelaar uit Antwerpen]; vonnis in geheime raad, 23 december 1555 (*ibidem*, f. 222) [na vordering van houthandelaar tegen de prinses van Gavere, echtgenote van Egmont]; appointementen in geheime raad, 17 oktober 1561 (*ibidem*, reg. 671, f. 152-152 v°) [in verband met vordering tussen twee hovelingen]; appointement in geheime raad, 27 januari 1567 (*ibidem*, reg. 673, f. 204-204 v°) [in verband met vordering van 453 ponden Vlaams van graanhandelaar uit Goes voor levering van 20 karren haver en 1 kar tuinbonen aan Roelant le Bruslé, foerier van de koninklijke stallen].
45. Op het einde van de zestiende eeuw zou de geheime raad inderdaad de aldus aangeklaagde hovelingen formeel verbieden nog verder aan de dagvaardingen voor de grote raad gevolg te geven. Grote raad aan geheime raad, 8 juli 1591 (ARB, Sp. Geh. R., nr. 129, z.f.); geheime raad aan grote raad, 16 juli 1591 (*ibidem*, z.f.); Simon, 'Les recueils d'arrêts', 163.
46. Bijvoorbeeld vonnis na eigendomsactie, 17 december 1537 (ARB, Geh. R., reg. 670, f. 12-12 v°); *idem* in erfeniskwestie, 1 september 1541 (*ibidem*, f. 56 v°-57); vonnis na bezitsactie, 18 december 1543 (*ibidem*, f. 99-99 v°); appointement in erfeniskwestie, 25 februari 1549 (*ibidem*, reg. 672, f. 54); vonnis inzake bezitsactie, 4 november 1550 (*ibidem*, reg. 670, f. 175 v°); appointement in bezitsactie, 23 augustus 1554 (*ibidem*, f. 211-211 v°); *idem* in erfeniskwestie, 22 maart 1561 (*ibidem*, reg. 671, f. 147-147 v°); tussenvonnis in geheime raad inzake eigendomsactie, 23 november 1561 (*ibidem*, f. 159-159 v°); vonnis in geheime raad in erfeniskwestie, 15 april 1567 (*ibidem*, f. 184 v°).

de competentie van het Mechelse hof vooralsnog niet betwistte. In feite zien wij dan ook zowel eerstgenoemd als laatstgenoemd hof misdrijven berechten waarin 'escroen' òfwel als betichte òfwel als slachtoffer waren gemengd[47]. Waarschijnlijk geldt hetzelfde ook voor misdaden die binnen de paleiszone van de vorst of van zijn algemene stadhouder voorvielen; in elk geval achtte de geheime raad zich hierin *ratione loci* bevoegd[48].

Met uitzondering van deze laatste soort strafzaken werd in al die criminele zaken de straf gevorderd door de 'procureur-generaal van Zijne Majesteit' - aldus de terminologie in de bronnen. Behoudens hoge uitzonderingen en niet meer na 1548[49], lijkt het ons weinig waarschijnlijk dat deze strafvorderingen door de procureur-generaal van de grote raad van Mechelen zouden moeten zijn geformuleerd. Volgens een memorandum van 1612, onder meer opgesteld door de eminente jurist Willem van Grysperre, zou tot 1548 de 'alcalde' van het hof als procureur-generaal hebben gefungeerd in strafzaken waarbij hofpersoneel was betrokken[50]. Vast staat echter dat van toen af de rekestmeester die in de privéraad met de fiscale aangelegenheden werd belast[51], de taak van de openbare aanklager overnam[52]. In strafzaken *ratione loci* werd tot 1548 waarschijnlijk door de provoost-generaal van het hof gevorderd, althans in zoverre het personen betrof die niets met het hof hadden te maken[53].

47. Bijvoorbeeld appointement in niet nader bepaalde strafzaak tegen kandidaat-advocaat bij grote raad, 7 oktober 1540 (ARB, Geh. R., reg. 670, f. 48); *idem* in strafzaak tegen voogden van wezen van hoveling, 10 mei 1547 (*ibidem*, f. 151-151 v°); doodvonnis na proces wegens doodsbedreiging 'contre les personnes de l'alcalde et aguizilles de Sad Majesté', 28 augustus 1553 (*ibidem*, reg. 672, f. 153 v°); eis van de raadsheer-fiscaal tegen Juan Pardo, handelaar en vertegenwoordiger van Juan Lopes Gallo, factor van de keizer, wegens 'malversation et plusiers aultres raisons' afgewezen, 26 juli 1564 (*ibidem*, reg. 673, f. 171 v°-172 v°).
48. Bijvoorbeeld vonnis in zaak van moordpoging waarschijnlijk binnen de zone van het hof, 14 januari 1547 (ARB., Geh. R., reg. 671, f. 26 v°-27); tussenvonnis in zaak van valsheid in geschrifte in proces voor geheime raad, 20 oktober 1547 (*ibidem*, reg. 672, f. 17 v°).
49. Appointement in strafzaak, 2 augustus 1546 (ARB, Geh. R., reg. 670, f. 135-135 v°); *idem*, 30 juni 1548 (*ibidem*, reg. 672, f. 41).
50. Memorandum van Grysperre en Ingelbert Maes, s.a. [19 november 1612] (ARB, Audiëntie, nr. 33/1, bundel 21); 'Recueil de differentes pièces qui concernent les Pays Bas' (Nationalbibliothek Wenen, Handschriftensammlung, cod. 14.149, f. 12 v°). Cf. ordonnantie inzake delinquente hovelingen, 27 maart 1549 (ARB, Audiëntie, nr. 1405/7, z.f.). Wij danken bij deze dr. B.A. Vermaseren die onze aandacht op dit stuk vestigde.
51. '... Ayant charge des causes fiscales...'.
52. Baelde, *De Collaterale Raden*, 115 en 244; De Schepper, 'De Kollaterale Raden', 299-300. Bijvoorbeeld appointement, 11 oktober 1549 (ARB, Geh. R., reg. 671, f. 63 v°-64) (NB: In dit ketterproces wordt deze raadsheer - uitzonderlijk voor de geheime raad - 'advocat fiscal de Sa majesté' genoemd); vonnis, 24 december 1555 (*ibidem*, reg. 670, f. 134); interlocutoir vonnis, 18 januari 1558 (*ibidem*, reg. 671, f. 134); vonnis, 26 juli 1564 (*ibidem*, reg. 673, f. 171 v°-172 v°).
53. Bijvoorbeeld vonnis in proces wegens landloperij, 14 juni 1539 (ARB, Geh. R., reg. 670, f. 31); tussenvonnis tot vrijlating van gearresteerde beklaagden, 1 april 1542 (*ibidem*, f. 70 v°-71); tussenvonnis dat beklaagde tot de foltering verwijst, 7 april 1543 (*ibidem*, f. 82 v°). Cf. instructies voor de provoost van het hof, 25 mei 1564 (ARB, Audiëntie, nr. 1405/13).

Alleen de vliesridders ontzegden de geheime raad uit hoofde van hun privileges de criminele jurisdictie over henzelf[54]. Doch wat henzelf betrof betwistten zij eveneens de strafrechtelijke bevoegdheid van de grote raad[55]. Deze raad kon vliesridders alleen berechten met instemming van de orde. Dit zal waarschijnlijk ook hebben gegolden voor de privéraad.

Tot de strafbare feiten die, ongeacht de plaats en de hoedanigheid van de delinquent, *ratione materiae* voor de geheime raad hun beslag konden krijgen, behoorden de zogenaamde *casus reservati* 'cas royaux', zoals majesteitsschennis, insubordinatie, ketterij, handel op de vijand zonder machtiging, wederrechtelijke benoemingen tot kerkelijke beneficïen die onder het vorstelijk collatierecht vielen, alsmede andere gelijksoortige delikten die een aanslag op de prerogatieven van de landsheer als soeverein betekenden[56]. Telkens als de fiscaal de landsheerlijke rechten geschaad achtte, maakte hij ambtshalve namens de soeverein een strafvorderingsprocedure bij de geheime raad aanhangig. Dit gold ook wanneer hij de materiële belangen van de vorst op de één of andere wijze benadeeld achtte of maar gewoon bij een geschil tussen particulieren betrokken meende. In het laatste geval schaarde hij zich als 'gevoegde' aan de zijde van één der partijen. Hij kon ook als verweerder de belangen van de vorst verdedigen. Buiten de aangehaalde *casus reservati* betroffen zijn tussenkomsten in concreto onder meer nog schulden van of aan de kroondomeinen en -financiën, schulden uit hoofde van functie in de domeinen en financiën, geschillen in verband met toegekende 'beden' en met andere vorstelijke inkomstenbronnen[57]. Met de behandeling van die zogenaamde 'fiscale' rechtsacties begaf de

54. 'Recueil de differentes pièces...', f. 8 v°.
55. Van Rompaey, *De Grote Raad*, 275. Cf. F.A. de Reiffenberg, *Histoire de la Toison d'Or* (Brussel, 1830) 373; R. Payer von Thurn, *Der Orden vom Goldenen Vlies* (Zürich-Leipzig-Wenen, 1926) 52.
56. Bijvoorbeeld doodvonnis na proces wegens hoogverraad, 8 mei 1538 (ARB, Geh. R., reg. 670, f. 18 v°); aanstelling van raadsheer-commissaris in proces wegens bedriegelijke handelspraktijken, 20 maart 1548 (*ibidem*, reg. 671, f. 59 v°-60); appointement in ketterproces, 24 januari 1549 (*ibidem*, f. 73 v°-74); vonnis in geheime raad in proces tegen een rekenplichtige van domeinen en financiën wegens wanbeheer, 9 juli 1560 (*ibidem*, f. 143 v°-144). Cf. J. Buntinx, 'De Raad van Vlaanderen, 1386-1795, en zijn archief', *Standen en landen*, I (1950) 67-71; Baelde, *De Collaterale Raden*, 45.
57. Bijvoorbeeld appointement in zaak van Antoon Perrenot van Granvelle 'impetrant de lettres patentes en matiere de revocation et cassation de lettres de placet et le procureur general joinct avec lui' tegen diversen 'ayans obtenu lesd. lettres de placet', 1 oktober 1539 (ARB, Geh. R., reg. 670, f. 32 v°-33 v°); appointementen in proces over interinement van 'rappel van banne', 26 november 1544 (*ibidem*, reg. 671, f. 3 v°); appointement, 18 mei 1546 (*ibidem*, reg. 670, f. 128 v°); *idem*, 18 juni 1550 (*ibidem*, reg. 671, f. 78 v°); vonnis in proces over interinement van gratiebrief, 23 december 1555 (*ibidem*, reg. 670, f. 223-223 v°); vonnissen in zaak van ambtelijke corruptie, 9 juli 1560 (*ibidem*, reg. 671, f. 143-144); appointement inzake gerechtelijke openbare verkoop op verzoek van raadsheer-fiscaal namens ontvanger-generaal van financiën tegen weduwe en erfgenamen van ontvanger-generaal van de beden in Vlaanderen, 18 maart 1564 (*ibidem*, reg. 673, f. 159). Zie ook: bekrachtiging van openbare verkoop zoals beschikt bij vonnis van geheime raad, 2 maart 1549 (ARB, GRM, reg. 849, 1565-1566 en 1663-1716).

privéraad zich alweer op een pad dat traditioneel door de gewestelijke justitieraden, evenals door de grote raad werd bewandeld[58].

Ratione materiae kreeg de geheime raad er eveneens een soort 'administratieve' rechtspraak bij, met name de bevoegdheidsgeschillen tussen de publieke instellingen. Van oudsher werden deze door de vorstelijke raden in de gewesten of door de grote raad afgedaan[59], doch in de loop van de zestiende eeuw kregen deze gerechtshoven ten deze alweer in de geheime raad een geduchte concurrent. Normaliter werden de bevoegdheidsgeschillen tussen twee instellingen binnen eenzelfde gebied door het gemeenschappelijke onmiddellijk hogere hof beslecht. Bij ontstentenis hiervan en zelfs *omisso medio*, met voorbijgaan van de grote raad of van een andere justitieraad, werd de privéraad in deze geschillen echter eveneens als een soort hof van arbitrage aangezocht; met name in bevoegdheidstwisten tussen organen van twee verschillende gewesten, tussen een regionale en een centrale instelling, tussen raadsheren en secretarissen van eenzelfde soevereine raad, tussen een gewestelijke justitieraad en de stadhouder, tussen een burgerlijke en een kerkelijke gezagsdrager, enz. en bijvoorbeeld ook in conflicten tussen de raad van Brabant en het leenhof van Brabant[60].

Al de processen *ratione personae*, *materiae* en *loci* hiervoor besproken, werden door de aanleggende partijen rechtstreeks in eerste instantie aanhangig gemaakt. Zekere rechtszaken werden evenwel *lite pendente* door middel van 'open brieven in vorme van evocatie' ('lettres patentes d'évocation') aan de gewone rechters onttrokken en oorpronkelijk slechts door de grote raad of door een gewestelijke raad in behandeling genomen om 'te sluyten in rechte'. Een dergelijke open brief mocht alleen door de vorst of zijn gouverneur-generaal worden uitgevaardigd. De ordonnantie van Thionville van 8 december 1473 verbood het parlement van Mechelen

58. A. Gaillard, *Le Conseil de Brabant. Histoire-organisation-procédure*, II (Brussel, 1901) 27-40, *passim*; Buntinx, 'De Raad van Vlaanderen', 67-71; Van Rompaey, *De Grote Raad*, 277-284 en 286-287.
59. Gaillard, *Le Conseil de Brabant*, II, 28; Buntinx, 'De Raad van Vlaanderen', 69; De Smidt en Huussen, 'De Grote Raad', 92; Van Rompaey, *De Grote Raad*, 298-303.
60. Bijvoorbeeld vonnis in zaak van kapelanen van Sint-Veerle te Gent tegen de schepenen van Gent, 12 mei 1546 (ARB, Geh. R., reg. 672, f. 8); interlocutoir vonnis in zaak van prins van Oranje als heer van Breda tegen procureur-generaal van Brabant in verband met rechtsgebied van en hoger beroep tegen vonnissen van schepenbank van Breda, 11 december 1549 (ARB, Geh. R., reg. 671, f. 70-70 v°); vonnis in geschil tussen staten van Friesland en stad Amsterdam, 6 maart 1557 (*ibidem*, f. 128-129 v°); interlocutoir vonnis in geschil tussen abdijzusters van Argenton [gemeente Lonzée] en procureur-generaal van Namen 'joinct avec elles' eensdeels en monniken van Gembloers en procureur-generaal van Brabant 'joinct avec eulx' anderdeels, 10 februari 1558 (*ibidem*, f. 132); vonnis in bevoegdheidsgeschil leenhof van Luxemburg ('justice des nobles') en raad van Luxemburg, 18 april 1564 (*ibidem*, reg. 673, f. 161-161 v°); procesbundel betwisting Valencijn contra heer en inwoners van Bruyelle over moerassen tussen beide plaatsen, 1578 (ARB, Sp. Geh. R., nr. 204). Zie ook geëxtendeerde sententie van grote raad, 11 februari 1553 (ARB, GRM, reg. 853, 1661-1667). Cf. onze lezing 'De hoge "administratieve" rechtspraak in de Nederlanden tijdens de zestiende eeuw'; *idem* van mevrouw mr. J.M.I. Koster-Van Dijk. zie noot 25.

uitdrukkelijk zelf tot evocatie over te gaan[61]. Aangezien de evocatiebrieven vanaf het eerste kwart van de zestiende eeuw werden verleend na advies van en soms ook op initiatief van de geheime raad, was het voor deze raad slechts een klein kunstje evocaties ten eigen voordele te laten uitvaardigen, zowel betreffende geschillen aanhangig bij lagere rechtbanken als bij de gewestelijke justitieraden en de grote raad, en zelfs bij de rekenkamers. De geheime raad greep meestal naar dit middel wanneer de betrokken rechtszaak binnen zijn 'normale' bevoegdheden viel, hoewel dit niet strict noodzakelijk hoefde[62]. Eventueel trok de raad het proces tot zich op verzoek van zijn raadsheer-fiscaal[63], doch de meeste keren kwam de geheime raad pas in actie na een rekest van een der partijen - soms zelfs van beide partijen - die een proces uitvochten[64] voor een ondergeschikte rechtbank en slechts bij uitzondering nam de geheime raad zelf het initiatief.

Een terrein waarop de grote raad van Mechelen daarentegen weinig mededinging ondervond van de geheime raad, was de functie van hoogste hof van appèl in civiele zaken[65]. Sinds het midden van de vijftiende eeuw was de Mechelse raad geleidelijk aan uitgegroeid tot het hoogste beroepshof in de Nederlanden. Naarmate de 'Zeventien Provinciën' tot stand kwamen en zij de gerechtelijke banden verbraken met respectievelijk het *parlement de Paris* of het *Reichskammergericht*, konden de gegadigden wegens zogenaamd 'vals' of 'kwaad' vonnis bij de grote raad in hoger beroep gaan tegen de hoogste regionale gerechtshoven in Vlaanderen, Holland en Zeeland, Luxemburg, Utrecht, Artesië, Namen en waarschijnlijk ook in Overijssel en Friesland en bij ontstentenis van een bevoegde gewestelijke justitieraad tegen de

61. De Schepper, 'De Kollaterale Raden', 776; C.L. Verkerk, 'Evocatie in de landen van Herwaartsover tussen 1470 en 1540', *Consilium Magnum*, 419-447; Van Rompaey, *De Grote Raad*, 330.
62. Bijvoorbeeld vonnis van verstek, 10 november 1539 (ARB, Geh. R., reg. 670, f. 38-38 v°); vonnis, 16 mei 1541 (*ibidem*, f. 52); *idem*, 2 maart 1548 (*ibidem*, f. 155); tussenvonnis, 10 juli 1548 (*ibidem*, f. 165) ('ghesien tproces gemoveert in den Groeten Raedt des Keysers ende nu by evocatie hangende in den Secreten Rade tusschen den procureur generael van Zyne Majesteyt impetrant' en handelaars; de procureur-generaal vordert de confiscatie van zekere handelswaar); vonnis in evocatie van proces uit de rekenkamer van Rijsel, 5 december 1552 (*ibidem*, reg. 671, f. 96-96 v°); appointement in evocatie van proces tussen procureur-generaal van Utrecht tegen schout van Amersfoort, 20 december 1565 (*ibidem*, reg. 673, f. 190 v°).
63. Vonnis, 10 juli 1548 (ARB, Geh. R., reg. 671, f. 165); *idem*, 26 augustus 1556 (*ibidem*, reg. 673, f. 33-33 v°).
64. Bijvoorbeeld tussenvonnis, 25 november 1539 (ARB, Geh. R., reg. 670, f. 36-36 v°); *idem*, 16 oktober 1545 (*ibidem*, f. 123 v°); appointement, 26 september 1547(*ibidem*, reg. 671, f. 22 v°); *idem*, 7 december 1547 (*ibidem*, reg. 672, f. 25 v°); *idem*, 22 september 1550 (*ibidem*, reg. 670, f. 174 v°-175); *idem*, 10 september 1556 (*ibidem*, reg. 671, f. 124 v°-125); vonnis, 13 juli 1558 (*ibidem*, reg. 673, f. 64 v°); appointement, 2 augustus 1560 (*ibidem*, f. 94 v°); *idem*, 20 december 1565 (*ibidem*, f. 189 v°); vonnis, 6 maart 1566 (*ibidem*, f. 192 v°). Vergelijk ARB, GRM, Beroepen uit Holland, nr. 407, beschreven in Huussen jr., *Inventaris beroepen Holland*. Vergelijk ook Verkerk, 'Evocatie in de landen van Herwaartsover', 436-442.
65. In strafzaken was geen enkel beroep mogelijk.

vonnissen van de leenhoven, alsmede van de schepenbanken in Valencijn, Mechelen, Steenhuize[66.] en het Debattenland[67.].

Tegen de vonnissen van de geheime raad schijnt evenwel geen beroep bij de grote raad mogelijk te zijn geweest. De sententies van de geheime raad - zo moeten wij constateren - lijken inderdaad zoals die van het Mechelse hof arresten: de partijen hebben er geen beroep meer tegen aangetekend. Het vonnis van de grote raad van 31 maart 1525, na een zogenaamd 'proces in appel' tegen een sententie van de geheime raad, waarover in deel II van de *Chronologische Lijsten* van de Amsterdamse werkgroep sprake is[68.], blijkt echter bij nader inzien een proces in eerste aanleg voor de grote raad te zijn geweest: de zaak dient onzes inziens te worden gekwalificeerd als een oppositie tegen een beslissing van administratieve aard door de vorst (dus geen beroep tegen sententie!), met andere woorden als een actie tegen een onrechtmatige overheidsdaad. De geheime raad had namelijk bij beschikking de uitvoering van een vonnis van de grote raad opgeschort; tegen de opschorting tekende de partij die het te Mechelen had gehaald, aldaar verzet aan; de klacht werd door de grote raad gegrond verklaard en de opschorting van executie vernietigd[69.]. Daar is niets ongewoons aan. Zulke opposities konden overigens evengoed bij de geheime raad zelf hun beslag krijgen[70.]. Wij moeten er wel de aandacht op vestigen dat het toenmalige juridische jargon ter zake nog in beweging was. De grote raad noemde deze acties meestal 'appellatie' en 'appel' en een enkele keer 'revocatie ende annulatie' of 'oppositie'; de geheime raad sprak in de regel van 'oppositie', 'revocatie ende cassatie', 'annulatie' ('cassation et revocation' en 'cassation')[71.].

Hoewel het hof van Mechelen zijn blazoen van hoogste hof van beroep vrij gaaf wist te houden, kwam het toch wel voor dat de geheime raad eveneens door rechtzoekenden werd aangezocht om in appel vonnis te wijzen. Dit appel tegen

66. De Smidt en Huussen, 'De Grote Raad', 90, 92; Van Rompaey, *De Grote Raad*, 308-329; Douxchamps-Lefèvre, 'Note sur le ressort', 311-317; C.L. Deelder en A.H. Huussen Jr., 'Opmerkingen betreffende de kuilrisserij op de voormalige Zuiderzee, voornamelijk in de zestiende eeuw', *Holland*, *Regionaal historisch tijdschrift*, V (1977) 221-242; *Winkler Prins Encyclopedie van Vlaanderen*, VII (Brussel, 1974) 289; geëxtendeerde sententie van de grote raad, 7 mei 1575 (ARB, GRM, reg. 876, 197-224; *Recueil des ordonnances des Pays Bas*, 2e reeks, I (Brussel, 1893) 415, 689.
67. Cf. 'Mini-atlas van de Grote Raad', bij L.Th. Maes, *Het parlement/de Grote Raad van Mechelen*, *1473-1796. Een nationale instelling met pedagogische betekenis* (Brussel, 1973) 27-33.
68. *Chronologische lijsten*, II, 344.
69. Geëxtendeerde sententie van de grote raad, 31 maart 1525 (ARB, GRM, reg. 824, 749-755). Zie ook geëxtendeerde sententie van de grote raad, 17 maart 1543 (*ibidem*, reg. 842, 1335-1343).
70. Bijvoorbeeld vonnis in geheime raad, 6 december 1557 (ARB, Geh. R., reg. 673, f. 58 v°); *idem*, 8 juni 1558 (*ibidem*, f. 64 v°); beschikking, 27 november 1563 (*ibidem*, f. 156-156 v°). Zie eveneens de geciteerde sententie van de grote raad, 17 maart 1543.
71. ARB, GRM, sententieregisters, *passim;* onder meer reg. 835, 787-788: 'revocatie ende annullatie'; reg. 842, 143: 'opposant' voor de aanleggende partij; ARB, Geh. R., reg. 673, f. 82 v°, 84 v°, 107 v°, 122 v°, 162... Vergelijk J. van Rompaey, 'De proceduren van beroep bij het parlement van Mechelen', *Consilium Magnum*, 374-375.

vonnissen van gewestelijke justitieraden en *omisso medio* tegen sententies van lagere rechtbanken schijnt relatief weinig te zijn voorgekomen, althans in verhouding tot de gehele rechtspleging van de geheime raad en in vergelijking met de hoeveelheid beroepen die bij de grote raad werden aangetekend. De geheime raad zat wat dit betreft niet op het vinkentouw en aarzelde gewoonlijk niet dergelijke appellanten door te verwijzen naar hun normale beroepshoven[72]. De enkele keer dat er appel werd aangetekend tegen een vonnis van een soevereine justitieraad, *casu quo* het hof van Bergen, liep het uiteraard met een sisser af[73].

Beroepen tegen uitspraken van rekenkamers en van admiraliteitscolleges vonden daarentegen gemakkelijk rechtsingang voor de geheime raad[74], ofschoon zij hiermee ook bij de grote raad terecht konden[75]. Overigens achtte de geheime raad zich ondanks alles wel degelijk bevoegd om in hoger beroep recht te spreken over vonnissen, gewezen door hogere en lagere schepenbanken, leenhoven en nietsoevereine justitieraden[76]. Ten bewijze hiervan een pertinent voorbeeld: in een zaak van desertverklaring van appel uit 1564 tussen Henri d'Yve, luitenant-opperjacht-meester van Namen, ter ene zijde en Pierre de Brandenbourg, heer van Bioul, 'geïntimeerde' en het leenhof van Namen als gedaagde rechter *a quo* ter andere zijde, verzochten verweerders renvooi van het appel naar de raad van Namen ofwel naar de grote raad als 'leur juges mediatement ordinaires'. Bij interlocutoir vonnis verwierp de geheime raad evenwel verweerders verzoek en gaf partijen veertien dagen tijd om het geschil ten principale in beroep voor de geheime raad te brengen[77]. Waarschijnlijk om soortgelijke redenen verzette ook in datzelfde jaar de

72. Renvooi van beroep tegen vonnis van hoofdschepenen van het Waasland, 18 augustus 1546 (ARB, Geh. R., reg. 672, f. 10 v°); renvooi van beroep tegen vonnis van schepenbank van Delft naar hof van Holland, 5 maart 1555 (*ibidem*, reg. 673, f. 14 v°-15).
73. Appointement in appelzaak van luitenant-provoost van Valencijn tegen vreemde handelaars uit Antwerpen en soeverein hof van Bergen, 10 november 1559 (ARB, Geh. R., reg. 673, f. 82-82 v°).
74. Bijvoorbeeld interlocutoire vonnissen in zaak van hoger beroep tegen admiraliteitsvonnis, 15 februari 1538 (ARB, Geh. R., reg. 670, f. 13 v°-14); appointement in zaak van hoger beroep tegen admiraliteitsvonnis, 11 juni 1543 (*ibidem*, f. 86); tussenvonnis in zaak van hoger beroep tegen rekenkamer van Rijsel, 10 juni 1553 (*ibidem*, reg. 671, f. 102 v°); appointement in zaak van hoger beroep tegen de rekenkamer van Rijsel, 31 maart 1557 (*ibidem*, reg. 671, f. 42 v°); *idem*, 29 mei 1559 (*ibidem*, reg. 673, f. 74 v°); *idem*, 14 april 1562 (*ibidem*, f. 124 v°-125); *idem*, 1 september 1564 (*ibidem*, f. 175-175 v°). De bevoegdheid van de raad van financiën ter zake laten wij hier, als niet relevant met betrekking tot de probleemstelling, buiten beschouwing.
75. Vonnis van de grote raad tegen vonnis van de admiraliteit van Vere, 4 maart 1542 (ARB, GRM, reg. 841, 1341-1348).
76. Cf. aanstelling van raadsheer-commissaris in zaak van hoger beroep tegen vonnis van gouvernance (baljuwschap) van Rijsel, 10 december 1539 (ARB, Geh. R., reg. 670, f. 38); appointementen in zaak van hoger beroep tegen vonnis van hof van Holland, 30 mei en 1 juni 1545 (*ibidem*, reg. 671, f. 6 v°-7); *idem* tegen vonnissen van schepenen van de stad en van de keure van Gent, 7 augustus 1548 (*ibidem*, f. 43); appointement in appelzaak tegen vonnis van het hof van Holland, 20 januari 1563 (*ibidem*, reg. 673, f. 144 v°-146); kostentaxatie in appèlzaak van enige inwoners van Wognum tegen vonnis van de wet van Hoorn, 30 oktober 1564 (*ibidem*, f. 177) (beide plaatsen liggen in Noord-Holland).
77. Tussenvonnis in geheime raad, 13 juni 1564 (ARB, Geh. R., reg. 673, f. 168 v°-169).

luitenant-civiel van Gent in zijn hoedanigheid van rechter *a quo* zich er tegen, dat de geheime raad het hoger beroep van de pachter van de Zeeuwse grote tol in behandeling nam. Zijn verzet werd echter in elk geval eveneens afgewezen[78].

In weerwil van de relatief geringe 'belangstelling' van de geheime raad voor de appelprocedure, hield de raad in proceszaken toch nog een allerlaatste slag om de arm, 'ung remede extraordinaire', namelijk door middel van de herziening of grote revisie. De grote raad kan wel het hoogste hof van beroep *in* de Nederlanden zijn geweest, maar zeker niet *van* alle Nederlanden. Zijn jurisdictie strekte zich in de zestiende eeuw immers niet uit over de soevereine raden of hoven van Brabant, Gelderland en Henegouwen, en evenmin over het parlement van Dole in de Franche-Comté; ten gevolge van hun privilegie 'de non appellando' spraken deze in laatste instantie recht, zoals ook de sententies van de grote raad uiteraard arresten waren[79]. Doch als alle andere proceduremiddelen waren uitgeput en één van de partijen zich door zo een soeverein vonnis benadeeld achtte, dan kon zij - naar het voorbeeld van wat voor het parlement van Parijs mogelijk was - in grote revisie of 'propositie van erreur' gaan evenwel uitsluitend op grond van een procedurefout; door partijen mochten dus geen nieuwe feiten meer worden aangevoerd. Het proces werd dan opnieuw ten principale 'ex eisdem actis an bene vel male' gevoerd en gevonnist[80].

Bij de grote revisie was de rechter *a quo* - in tegenstelling tot het hoger beroep - niet tevens voorwerp van dagvaarding; integendeel, samen met mede-revisors uit andere raden zetelde hij zelfs in het revisiecollege, dat dan telkenmale in de betrokken justitieraad werd geformeerd[81]. De revisie van de arresten kwam pas voor de geheime raad, als één der partijen het genoemde revisiecollege wraakte. In de schoot van de geheime raad werd dan met onder meer revisors van buiten een nieuw revisiecollege samengesteld en de uiteindelijke uitspraak werd geveld door de raad[82]. De geheime raad fungeerde dus onzes inziens in deze gevallen als hoogste

78. Tussenvonnis, 4 augustus 1564 en appointementen, 18 augustus en 3 november 1564 (ARB, Geh. R., reg. 673, f. 173-173 v°, f. 175 en los bijgevoegd blad).
79. Douxchamps-Lefèvre, 'Notre sur le ressort', 317.
80. Raad van Brabant aan Alva, 18 november 1571 (ARB, Sp. Geh. R., nr. 204 z.f.): '... resoluz et renduz par ce conseil (jugeant par arrest et en faict de justice representant la personne de Sa Majesté) icelles sentences ne peuvent estre retractees sinon par le moyen de grande revision ...'. Theoretisch zou er een onderscheid zijn geweest tussen de grote revisie en de 'propositie van erreur'; bij de revisie zouden partijen wel nieuwe feiten mogen aanvoeren en bij de propositie niet. Zie W. Wedekind, 'Quelques remarques sur les voies de recours auprès du Grand Conseil de Malines au 16e siècle', *Consilium Magnum*, 452-454. Vergelijk W. Sellert, 'Die Problematik der Nachprüfbarkeit von Urteilen des Reichshofsrats und des Reichskammergerichts durch Revision und Supplikation', *Consilium Magnum*, 457-477. De zogenaamde kleine revisie is hier niet ter zake.
81. Simon, 'Les recueils d'arrêts', 204-209.
82. Cf. appointement in revisieproces voor geheime raad, 7 januari 1540 (ARB, Geh. R., reg. 670, f. 39); *idem*, 26 juni 1559 (*ibidem*, reg. 671, f. 137); procesbundel Willem Simonssens contra Michiel van der Hulst, heer van Heurne, 1566 (ARB, Sp. Geh. R., nr. 204); geciteerde brief van de raad van Brabant aan Alva, 18 november 1571. Laten wij wat dit betreft eveneens opmerken dat de aanvragen tot grote revisie steeds door de geheime raad werden behandeld; overigens was hij ook bevoegd inzake de samenstelling van de revisiecolleges.

rechtsorgaan en kon derhalve inderdaad in rechtszaken het allerlaatste woord hebben. Wellicht was de herzieningsprocedure wel een verkapte vorm van appel. Wij brengen overigens in herinnering dat de appellanten bij het oude parlement van Mechelen (1473-1477) evenmin nieuwe feiten mochten aandragen[83]. Het hierna volgende schema poogt de gerechtelijke organisatie in de Nederlanden in de zin van ons betoog visueel voor te stellen[84]. Het is uiteraard een vereenvoudiging en houdt alleen rekening met de grote krachtlijnen en bijvoorbeeld niet met afwijkende mogelijkheden als *omisso medio*, preventie en andere meer.

De vergelijking van de rechtspraak in de grote raad van Mechelen met deze in de geheime raad leidt dus tot de constatering dat er grote parallellismen bestonden tussen beide hoven. Beide hoven spraken recht in nagenoeg dezelfde categorieën van geschillen[85]. Buiten het hierboven gemaakte veeleer formele voorbehoud[86], is er materieel gezien dus geen enkel bezwaar tegen hun respectieve scores naast elkaar te plaatsen.

	grote raad		**geheime raad**		
Periode	**aantal**	**% op totaal**	**aantal**	**% op totaal**	**Totaal**
1537-1540	593	79,8	150	20,2	743
1541-1545	747	80,3	183	19,7	930
1546-1551	1019	67,6	488	32,4	1507

De opmars van de geheime raad is opmerkelijk, vooral als we bedenken dat de Mechelse raad precies in het midden van de zestiende eeuw zijn hoogtepunt bereikte en daarna kwantitatief schijnt te zijn achteruitgegaan[87].

Deze ontwikkeling te constateren is wel eenvoudiger dan er een verklaring voor te vinden. De continue reeks procesdossiers in het archief van de geheime raad begint pas in 1580. Op een enkele uitzondering na beschikken wij vóór die tijd alleen over

83. Van Rompaey, 'De proceduren van beroep', 375-376.
84. Het schema stoelt goeddeels op het organisatieschema dat wij destijds samen met Prof. Dr. L.Th. Maes voor de Zuidelijke Nederlanden (XVIIde-XVIIIde eeuw) ontwierpen in het kader van de tentoonstelling 'Besluitvorming vroeger en nu', die van 15 april tot 27 juni 1975 in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel gehouden werd. Cf. catalogus *Besluitvorming, vroeger en nu* (Brussel 1975) 208.
85. Wij hebben het hier alleen gehad over de *hoge* rechtspraak van de beide hoven. Daarnaast kwamen echter ook particulieren die geenszins wat met het koninklijke hof te maken hadden, zowel bij de grote raad als bij de geheime raad de meest onbenullige civiele geschillen in eerste instantie aanhangig maken. Deze rechtspraak zogenaamd bij preventie valt buiten het bestek van dit artikel.
86. Cf. *supra*, 397-398.
87. Cf. noot 36.

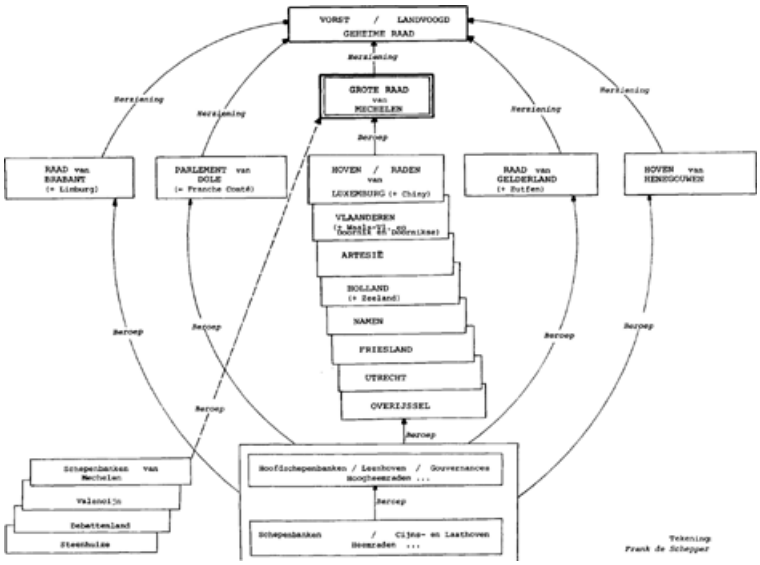

Schema van de gerechtelijke organisatie in de Nederlanden (1517-1579).

dicta en slechts over een dozijn min of meer complete bundels van minder belangrijke geschillen. Daarom is het vaak moeilijk voor de periode tot 1580 de precieze omschrijving van de eis te achterhalen, laat staan de redenen waarom het proces voor de geheime raad kwam en niet voor de grote raad of een andere justitieraad. De definitieve ordening van de bescheiden van de geheime raad in één archieffonds zal hopelijk ooit ook een aantal procesbundels uit de periode vóór 1580 weer bijeenbrengen. Verklaringen moeten derhalve vooralsnog voor een deel hypothetisch blijven. Zoals meestal is waarschijnlijk een samenloop van verschillende factoren verantwoordelijk voor deze niet geringe verschuiving van hoge rechtspraak naar de geheime raad.

Voor de zestiende-eeuwse overheidsorganen was het onderscheid tussen administratitieve en gerechtelijke bevoegdheden niet erg relevant. Het begrip 'justitia' dekte ook wat wij thans bestuur of uitvoerende macht zouden noemen. Als hoogste orgaan na de vorst voor 'policie', 'justicie' en 'gracie' intervenieerde de geheime raad dan ook in zowel de administratieve als de gerechtelijke bevoegdheden van de ondergeschikte besturen. Wat de rechtspleging betreft oefende de geheime raad vooralsnog een gestage druk uit op de grote raad en de andere vorstelijke justitieraden. In juni 1517 al ging de grote Wielant naar Brugge om er namens zijn collegae in Mechelen bij de koning zelf zijn beklag te maken over de dagelijkse vorstelijke tussenkomsten in de raad 'pour empeschier ou retarder justice'[88]; waarschijnlijk gingen zij van de geheime raad uit. In zijn *Antiquités de Flandre* citeert dezelfde Wielant meerdere voorbeelden van bevelen van hogerhand ten aanzien van de rechtspraak in de grote raad en noemt ter zake wel eens uitdrukkelijk de geheime raad[89]. Overigens bevestigen archiefbronnen de bemoeiïngen van de geheime raad. Het gebeurde zelfs dat deze laatste één van zijn leden naar de grote raad stuurde om in een bepaald vonnis mee te beslissen[90]. Op die wijze was het voor de geheime raad nog slechts een koud kunstje om eveneens zelf in rechtszaken vonnis te wijzen. Hij werd er trouwens door partijen om gevraagd. Bovendien was het hoger aangehaald verbod om recht te spreken in de geheime raad niet erg absoluut. Artikel 8 van zijn instructies bevatte die erg elastische clausule, dat de landvoogd(es) zich op advies van de geheime raad gedingen 'ter wille van hun belangrijkheid' of 'omdat zij het algemeen welzijn betroffen' zou kunnen voorbehouden[91]. Overigens was de vorst volgens het toenmalige staatsrecht de bron van alle recht: 'Rex est judex'. *Ipso*

88. Rekening van de ontvanger der exploten, 1517 (ARB, Rekenkamer, reg. 21 462, f. 37-37 v°). Zie ook J.J. de Smet, ed., *Recueils des antiquités de Flandre par le président Ph. Wielant. Corpus chronicarum Flandriae*, IV (Brussel, 1865) 151-154.
89. *Ibidem*, 147-151.
90. Vergelijk H. de Schepper, 'De besluitvorming in de regering van de katholieke Nederlanden rond 1600', *Nederlands Archievenblad*, LXXVII (1972) 178-179.
91. Instructies voor de geheime raad, 1 oktober 1531 en 12 oktober 1540 in Lameere en Simont, *Recueil des ordonnances*, 2e reeks, III, 241-242, IV, 241.

jure waren er dus geen gronden voorhanden, hem de kennis van enige rechtszaak te ontzeggen. Alle soevereinen van toen bezaten de 'justice retenue'[92]. De vorst - of per delegatie zijn plaatsvervanger, de landvoogd(es) - kon derhalve willen of oogluikend toelaten, dat de geheime raad in eerste instantie èn in beroep berechtte, processen evoceerde en arresten van soevereine raden, waaronder die van de grote raad, in grote revisie behandelde. De geheime raad trad ter zake dan op als verlengstuk van en namens de vorst. Hierbij kwam hij duidelijk en steeds meer in het vaarwater terecht van onder meer de grote raad, die tijdens de vijftiende eeuw precies hetzelfde had gedaan tegenover de justitieraden van Vlaanderen, Artesië, Namen, Holland, enz., toen hij zich als hofraad langzamerhand ook met de hoogste rechtspraak was gaan inlaten[93]. Dat de geheime raad wèl jurisdictie had over alle Nederlanden en de Franche-Comté en de grote raad er helemaal geen had over de raden van Brabant, Gelderland en Henegouwen, noch over het parlement van Dole, kan hiertoe eveneens hebben bijgedragen. Hierbij komt mogelijkerwijze nog het element, dat de partijen meer rechtszekerheid dachten te vinden, naarmate zij dichter bij de vorst gingen procederen. Zij verwachtten er blijkbaar en terecht de meest bekwame juristen als rechters[94] en wellicht ook procureurs en advocaten die beter het klappen van de zweep kenden. Buitendien bezorgde het overslaan van een aantal instanties - de lokale schepenbank, of heemraad, de kasselrijbank, hoofdschepenen, of de goevernantie, in een voorkomend geval één of ander leenhof, de gewestelijke justitieraad en eventueel nog de grote raad - aan de rechtszoekenden een grotere waarschijnlijkheid op een kortere en dus uiteindelijk minder prijzige rechtspleging. Hierbij zal vermoedelijk nog hebben meegespeeld, dat de rechtspleging in de geheime raad ook soepeler liep door het feit dat vele proceduretwisten en andere advocatensmoesjes en zelfs geschillen ten principale bij gewoon appointement hun beslag konden krijgen[95].

Hoe het ook zij, de grote raad van Mechelen moest zeker vanaf 1537 de niet geringe mededinging van de geheime raad gedogen ten aanzien van de opperste rechtspraak in eerste en laatste instantie; diens aandeel daarin zou volgens onze voorlopige telling in het midden van de zestiende eeuw, zelfs tot bijna éénderde oplopen toen de grote raad waarschijnlijk op het hoogtepunt van zijn macht stond. Vanaf 1552 schijnt de rechterlijke activiteit van de grote raad achteruit te lopen. Of deze achteruitgang de geheime raad tot voordeel strekte, kunnen wij alsnog niet uitma-

92. Verkerk, 'Evocatie in de landen van Herwaarts-over', 421; Van Rompaey, 'De procedure in beroep', 372.
93. Vergelijk Van Rompaey, *De Grote Raad, passim*.
94. Vergelijk De Smidt, 'Rechtspreken, raadsheren en rechtspraak van Parlement en Grote Raad van Mechelen', 72-73.
95. Zie hoger, 391-392.

ken; ten minste één dicta-register is verloren. Het Mechelse hof is er wel in geslaagd veruit het hoogste beroepshof *in* (niet van) de Nederlanden te blijven, hoewel zijn monopolie ter zake toch niet helemaal onaangetast bleef. Overigens kon de geheime raad het allerlaatste woord spreken in revisiezaken tegen arresten van de soevereine hoven, waaronder... de grote raad. In zekere mate zou men van een usurpatie van bevoegdheden door de geheime raad kunnen gewagen. Daartegenover durven wij nochtans te poneren dat zijn 'aanmatiging' beantwoordde aan een behoefte van onderuit, die terugwilde naar de oude traditie van de vorst als eerste 'judex' waarvan de geheime raad als meer onmiddellijke emanatie werd aangezien.

Factieuze tegenstellingen binnen het college van de ridderschap van Holland na de vrede van Utrecht

J. Aalbers

Sinds het verschijnen van de dissertatie van Roorda[1] zijn wij goed op de hoogte van het bestaan van facties in de steden van Holland en Zeeland tijdens het *ancien régime*. Het is opmerkelijk dat Roorda het, zeker in formele zin, eerste lid van de staten van Holland, het college van de ridderschap, niet in zijn onderzoek heeft betrokken. De factieuze tegenstellingen binnen dit college zullen in het hieronder volgende artikel worden onderzocht. Enige algemene, overigens impressionistische, beschouwingen gaan aan het betoog vooraf.

De Hollandse ridderschap

De invloed van de adel in de Republiek der Verenigde Nederlanden is zeker niet onbelangrijk geweest. In een gewest als Gelderland hadden de edelen de belangrijkste politieke invloed en hun prestige en economische macht waren daarmee in overeenstemming, zij het dat deze macht juist in de achttiende eeuw werd aangetast. In Holland, bij uitstek een stedengewest, was de situatie anders. De adel, of juister gezegd de uit de adel gekozen ridderschap[2], kon zich tegenover de steden geen zelfstandige koers veroorloven. De leden van de ridderschap waren in veel opzichten afhankelijk van de achttien steden en in het bijzonder van Amsterdam. Toch was de invloed van de ridderschap groter dan de ene stem die de adel in de staten bezat. Want die stem was de eerste, het lid der edelen sprak zijn mening het eerst uit en de afgevaardigden van de steden sloten zich hier vaak bij aan[3]. De Franse gezanten meenden dat de leden van de ridderschap veel invloed hadden op de besluitvorming van de staten van Holland, wat met name bleek uit de resoluties, en dat zij in staat waren 'pour donner le branle aux villes'[4].

Eén à twee leden van de ridderschap waren regelmatig betrokken bij het vooroverleg achter de schermen tussen de raadpensionaris, tevens pensionaris van het college van de ridderschap, de burgemeesters van Amsterdam en een beperkt aantal

1. D.J. Roorda, *Partij en factie. De oproeren van 1672 in de steden van Holland en Zeeland, een krachtmeting tussen partij en facties* (Groningen, 1961).
2. Deze verkiezing geschiedde op basis van coöptatie door de heren van de ridderschap zelf.
3. Zeker op het gebied van de buitenlandse politiek was dit vaak het geval.
4. Bijvoorbeeld 'Mémoire sur la nomination et le choix d'un pensionaire, 1729', Archives des Affaires Etrangères (AAE), Parijs, Corr. de Hol, 366; Chambéry aan Morville, 10 oktober 1724, *ibidem*, 355.

invloedrijke regenten uit andere steden. Een van deze heren was de in rangorde eerste edelman, tevens president van het college van gecommitteerde raden van het Zuiderkwartier.

> Tout conseiller pensionnaire [aldus een memorie over Heinsius] est toujours obligé d'estre étroitement lié avec ce Président qui a une influence prodigieuse sur toutes les déliberations du collège, il faut qu'un conseiller pensionnaire gouverne le Président et par luy tout le collège[5].

Wanneer de raadpensionaris dus een goed contact had met de adellijke president van het college van gecommitteerde raden kon hij des te gemakkelijker invloed uitoefenen op de formulering van de belangrijke praeadviezen van het college, die het uitgangspunt waren van de deliberaties in de besognes en de vergaderingen van de staten van Holland. Het was voor de raadpensionaris eveneens van belang dat hij een goede verstandhouding had met het permanente lid van de ridderschap van de Hollandse gedeputeerden ter generaliteit. Vooral in het secreet-besogne van de staten-generaal voor buitenlandse zaken kon deze de raadpensionaris door zijn permanente aanwezigheid van dienst zijn. Deze en andere leden van de Hollandse ridderschap hadden vaak uitstekende contacten met gedeputeerden ter generaliteit van andere gewesten[6] door familierelaties met adellijke geslachten in die provincies. De heren Van Noordwyck waren geparenteerd aan Van Reede van Renswoude, de president van de Utrechtse ridderschap. De parentage van de Van Wassenaers was indrukwekkend. Johan van Wassenaer van Obdam was via zijn jongere broer Unico Willem, heer van Twickel, niet alleen verbonden met de Overijsselse ridderschap maar tevens met de invloedrijke Fries Goslinga. Twickel was namelijk gehuwd met Goslinga's dochter Dodonea Lucia. De connectie met Goslinga[7] verschafte Wassenaer van Obdam tevens goede relaties met Burmania en Schwartzenberg, verwanten van Goslinga. De hoofdstam Wassenaer van Duyvenvoorde was geparenteerd aan de Overijssels-Hollandse en in feite internationale familie Bentinck en zou later tevens in een familierelatie worden gebracht met de invloedrijke Gelderse familie Torck. Een ander lid van de Hollandse ridderschap, Van Keppel van Albemarle, stond nog steeds in contact met Gelderse edelen. Deze intergewestelijke relaties van de leden van de Hollandse ridderschap, die een samenbindend element in de federale structuur van de Republiek vormden, gaven de ridderschap niet alleen invloed ter generaliteit, maar waren indirect ook van belang voor de positie van dat college in Holland.

5. ‘Mémoire concernant monsieur Heinsius conseiller pensionaire de Hollande et de Westfrise, 13 december 1726’, *ibidem*, 366.
6. ‘Mémoire pour servir d'instruction au sieur marquis De Fénelon’, 10 januari 1725, *ibidem*, 356.
7. Zie de correspondentie tussen Wassenaer van Obdam en Goslinga in het archief van het kasteel Twickel.

Tussen de Hollandse edelen en de stedelijke regenten bestond doorgaans geen antagonisme. In 1702, na de dood van Willem III, hadden de steden verhinderd dat de oude rechten van Willem III inzake benoeming van magistraten in de stemhebbende steden van Holland overgedragen zouden worden aan de staten der provincie. Wanneer dit wel zou zijn gebeurd zouden de leden van de ridderschap door hun stem in de staten inspraak hebben gekregen bij de benoeming van de burgemeesters der steden[8]. Wilden de leden van de ridderschap zich te veel invloed aanmatigen, waren zij te nadrukkelijk uit op financieel gewin of gedroegen zij zich hooghartig en bruusk, dan gaven de steden blijk van hun ontevredenheid. Handelden zij daarentegen prudent en stelden zij zich bescheiden op dan werden zij wegens het prestige dat zij vanouds bezaten zeer gerespecteerd. De steden verhinderden dat de edelen op al te veel ambten beslag legden, maar zij betwistten hun zelden de waardigheden en ambten die zij van ouds bekleedden. Degenen die aan het hoofd stonden van het college van de ridderschap bezaten dan ook steeds een groot aantal belangrijke ambten. Door die ambten en de daaraan verbonden patronagemogelijkheden konden zij zich veel 'vrienden' maken, hetgeen hun invloed ten goede kwam[9].

Soms hadden de leden van de ridderschap via hun familieleden contact met belangrijke steden[10]. Jacob Emmery, jongere broer van het lid van de ridderschap Arent van Wassenaer van Duyvenvoorde, was veertigraad en burgemeester van Leiden en in die functie werd hij regelmatig afgevaardigd naar de vergadering van de staten van Holland. Duyvenvoorde zelf was vóór zijn toelating tot het college van de ridderschap in de statenvergadering verschenen als lid van de vroedschap en burgemeester van Den Briel. Een dergelijke situatie kwam in een gewest als Gelderland veel vaker voor. Mede daaraan dankte de Gelderse adel zijn belangrijke politieke invloed. De leden van de ridderschap achtten het niet beneden hun waardigheid zitting te nemen in de raad van beheer van grote compagnieën zoals de VOC. Het inkomen van de Hollandse adel bestond uit pachten, renten van investeringen in eigen en Britse compagnieën en in overheidsschuld, en uit betalingen voor hun ambten en militaire functies. Het week niet fundamenteel af van dat van tal van regentenfamilies. Overigens moet men de inkomsten van de Hollandse edelen niet onderschatten. Zo zou de vrouw van Arent van Wassenaer van Duyvenvoorde na het overlijden van haar echtgenoot in 1721 voor een inkomen van *f* 30.000, - per jaar te boek staan, een voor die tijd zéér aanzienlijk bedrag, en toen had zij reeds aan haar kinderen het hunne uitgekeerd.

8. N. Japikse, *Correspondentie van Willem III en van H.W. Bentinck, eersten graaf van Portland*, II (RGP, kleine serie XXIV; 's-Gravenhage, 1928) 411; A. Porta, *Joan en Gerrit Corver. De politieke macht van Amsterdam 1702-1748* (Assen, 1975) 94-95.
9. 'Mémoire sur la nomination et le choix d'un pensionaire, 1729'.
10. Bonrepas, 'Mémoire touchant le gouvernement des Provinces Unies des Pays Bas' (1699); L. André en E. Bourgeois, ed., *Recueil des instructions donneés aux ambassadeurs et ministres de France depuis les traités de Westphalie jusqu'à la révolution française*, XXII, *Hollande*, II, *1698-1730* (Parijs, 1923).

De ridderschap wist zich tot op zekere hoogte goed aan te passen bij de in Holland gebruikelijke gewoonten. Kenmerkend is dat Duyvenvoorde in 1715 het ingewikkelde ceremonieel bij zijn publieke entree als extraordinaris ambassadeur bij het Britse hof omschreef als een 'regt apenspel'[11]. Het college van de ridderschap deelde in deze jaren doorgaans de anti-stadhouderlijke gezindheid van de grotere Hollandse steden. Alleen edelen die door hun confraters in een machteloze positie waren gemanoevreerd, zoals misschien Duyvenvoorde, speelden op den duur soms met andere gedachten, maar dat was niet meer dan een zet in het factieuze schaakspel.

De anti-stadhouderlijke gezindheid van het college van de Hollandse ridderschap had een eigen kleur en werd onder meer bepaald door het gevoel van eigenwaarde van deze oude Hollandse families. Waarom zou een geslacht als de Wassenaers, dat zijn stamboom kon terugvoeren tot de vroege dertiende eeuw, de mindere zijn van de familie Nassau? De Franse ambassadeur De Fénélon gaf de volgende karakterisering van Johan Hendrik van Wassenaer van Obdam:

> Monsieur le comte d'Obdam, en conservant à l'exterieur la simplicité d'un républicain, a un grand fonds de gloire sur sa naissance, et il est aisé de juger qu'il se fait des idées bien hautes du nom de Wassenaer. Son éloignement pour le stathoudérat n'est pas moins fondé sur son incompatibilité pour tout ce qui auroit un caractère supérieur que sur le zèle républicain[12].

Een andere telg uit de hoofdstam van de Wassenaers, Arent Wassenaer van Duyvenvoorde, had eveneens een verheven voorstelling van de betekenis van zijn geslacht. Zijn bouwactiviteiten moeten in dit perspectief worden geplaatst. Arent heeft het huis Duivenvoorde (in Voorschoten) grondig laten verfraaien en verbouwen. De muur op het voorplein werd afgebroken en de zuid-gevel werd verhoogd en onder één kap gebracht. Inwendig werd er veel verbouwd en gemoderniseerd. De grote zaal in de rechtervleugel werd opnieuw gedecoreerd naar het ontwerp van de bekende Daniël Marot, die trouwens ook opdrachten vervulde voor de Wassenaers van Obdam. In de betimmering van deze voor ons land unieke Lodewijk XIV zaal werden levensgrote portretten van Arent en zijn vier voorgangers met hun echtgenotes opgenomen in een gebeeldhouwde omlijsting. Deze merendeels door de begaafde Theodoor Netscher geschilderde portretten stralen een authentieke voornaamheid uit. Tegen de oude balken zoldering werd een uitermate rijk stucplafond aangebracht. De zaal had het karakter van feest- en pronkzaal en werd gebruikt om hoog bezoek te imponeren en te doordringen van de luister van de naam Wassenaer van Duyvenvoorde. De tuinen werden eveneens uitgebreid en versierd met grote vijvers, parterres met broderieën, beelden en een groot aantal vazen[13].

11. Arent van Wassenaer van Duyvenvoorde aan Heinsius, 22 en 29 maart 1715, Algemeen Rijksarchief (ARA), Den Haag, Heinsius-archief, nr. 1930.
12. 'Mémoire instructif pour monsieur de la Baune, 4 april 1728', AAE, Parijs, Corr. de Hol, 366.
13. Zie onder andere M. Ozinga, *Daniël Marot. De schepper van den Hollandschen Lodewijk XIV stijl* (Amsterdam, 1938); E.A. Canneman, e.a., *Kasteel Duivenvoorde* (s. 1., s.a.).

Aan de luister van de naam Wassenaer van Duyvenvoorde werd nog extra cachet verleend door de Engelse connecties van Arent, die hij had verkegen door zijn huwelijk met Anna Margaretha Bentinck, dochter van wijlen Hans Willem Bentinck, graaf van Portland. Anna's broer, de tweede graaf van Portland en haar zwager, de markies van Dorchester, later hertog van Kingston, 'lord keeper of the privy seal' en 'president of the council' onder George I waren aanzienlijke 'Whig lords'. Een schitterende parentage voor Wassenaer van Duyvenvoorde.

Hoezeer de leden van de Hollandse ridderschap zich hun blauwe bloed bewust waren zou in latere jaren Aerssen van Sommelsdijck ondervinden, die uit het college van de ridderschap werd geweerd met onder andere het argument dat zijn voorvader pas ten tijde van koning Hendrik IV van Frankrijk in de adelstand was verheven[14].

Het zou dan ook onjuist zijn om vanwege het feit dat er geen antagonisme bestond tussen de leden van de ridderschap en de stedelijke regenten in de Hollandse edelen te veel *gentilhommes bourgeois* te zien[15]. In grote lijnen ging nog steeds op wat William Temple van hen had gezegd: 'They value themselves more upon their nobility than men do in other countries where 't is more common'[16]. Toch is hier niet alles mee gezegd. De medaille heeft duidelijk twee kanten, hetgeen griffier Fagel in 1732 op de volgende wijze onder woorden bracht:

> Peut estre que dans peu des pais on trouvera une noblesse aussy ancienne et aussy pure, que dans le petit pais de la Hollande, mais depuis l'erection de la Republique plusieurs de ces familles sont eteintes, et celles qui restent en partie n'ont pas conservé la pureté de leur noblesse, par des alliances qu'elles ont faites avec des familles, dont la naissance n'est pas également hors de critique, a quoy presentement dans une Republique marchande on ne regarde pas de si pres[17].

Voor het merendeel van de Hollandse adel was het huwelijk van Arent Wassenaer van Duyvenvoorde een wel zeer verheven norm! Ofschoon men er in het algemeen zeker de voorkeur aan gaf in eigen kring te huwen was dat toch vaak niet mogelijk en uit financieel oogpunt ook niet altijd wenselijk. Zo was Arent's jongere broer, Jacob Emmery, met een regentendochter gehuwd, namelijk Anna Cornelia Martina van Baerle. Dat een huwelijk met een vrouw afkomstig uit het niet-adellijke patriciaat voor een Hollandse edelman financieel zeer aantrekkelijk kon zijn, was in het geval van Jacob Godefroy van den Boetzelaer wel zeer duidelijk. Deze was gehuwd met

14. Dayrolle aan Townshend, 29 december 1724, Public Record Office (PRO), Londen, State Papers 84/283. In feite was dit een strengere norm dan werd aangelegd in een koninkrijk als Frankrijk. Daar werd men over het algemeen na drie à vier generaties geaccepteerd als gentilhomme.
15. Roorda gaat daar in *Partij en factie* te veel van uit.
16. Sir William Temple, *Observations upon the United Provinces in the Netherlands*, G.N. Clark, ed. (Londen, 1972) 85.
17. F. Fagel aan Stosch, 2 mei 1732, ARA, Fagel-archief, nr. 2051.

Magdalena Elizabeth De Jonge, dochter van mr. Cornelis De Jonge van Ellemeet, de schatrijke ontvanger-generaal van de unie. Magdalena Elizabeth had bij haar huwelijk een bruidschat van *f* 166.702, - ingebracht en zou bij testament *f* 212.144, - aan onroerend goed ontvangen[18.]! Men trekke uit deze gegevens echter ook weer niet al te ver gaande conclusies. Want het was voor de ware houding van de Hollandse adel ten opzichte van het patriciaat wel zeer typerend dat de dochters van de leden van de ridderschap of niet, of slechts in eigen kring huwden.

De verhoudingen binnen het college van de ridderschap van Holland rond 1713

Laten wij ons nu concentreren op de onderlinge verhoudingen binnen het college van de Hollandse ridderschap. Toen De Fénélon schreef dat de leden, die aan het hoofd stonden van dit college, van groot gewicht waren 'pour donner le branle aux villes' voegde hij er aan toe 'quand ils s'entendent bien'[19.]. De moeilijkheid was echter dat het college vaak in een aantal facties uiteen viel. De strijd tussen deze facties ging vergezeld van wederzijdse verwijten van 'brigue-vorming', heftige ontkenningen in de trant van 'je n'ay jamais esté cabaliste' en voornemens van 'ne plus jamais mesler de brigue et de cabale'[20.]. In 1713 bestond het college van de Hollandse ridderschap uit de volgende zes leden: Wassenaer van Obdam, Reede van de Lier, Albemarle van Acquoy, Wassenaer van Starrenberg, Van der Does van Noordwyck en Wassenaer van Duyvenvoorde.

Duyvenvoorde die het laatst tot het college van de ridderschap was toegelaten, namelijk in 1709, was een telg uit een bekend Hollands geslacht, 'the greatest family' van de Republiek[21.], dat in de Hollandse geschiedenis een niet onaanzienlijke rol heeft gespeeld. In 1226 was Philips van Wassenaer door zijn broer Dirk erfelijk beleend met Duyvenvoorde. De oudste tak van de Wassenaers stierf uit in het begin van de zeventiende eeuw, zodat de Duyvenvoorde's zich voortaan Wassenaer van Duyvenvoorde konden noemen. Door hun lidmaatschap van de Hollandse ridderschap konden ze in de zeventiende eeuw tal van belangrijke ambten bekleden[22.]. Zo

18. B.E. de Muinck, *Een regentenhuishouding omstreeks 1700. Gegevens uit de privé-boekhouding van mr. Cornelis De Jonge van Ellemeet ontvanger-generaal der Verenigde Nederlanden, 1646-1721* ('s-Gravenhage, 1965) 64.
19. 'Mémoire sur la nomination et le choix d'un pensionaire, 1729'.
20. Japikse, *Correspondentie Willem III*, II, 491; Duyvenvoorde aan Goslinga, 20 mei 1713, archief kasteel Twickel.
21. J. Drummond aan Oxford, 21 april 1714 n.s. in: *Historical Manuscripts Commission. Report on the Manuscripts of his Grace the Duke of Portland. Preserved at Walbeck Abbey*, V (Londen, 1899) en IX (Londen, 1923).
22. H.G.A. Obreen, *Geschiedenis van het geslacht Wassenaer* (Leiden, 1903) *passim*.

was Jacob baron van Wassenaer, heer van Duyvenvoorde, Voorschoten en Veur (1646-1707) president van de gecommitteerde raden van Holland, afgevaardigde naar de staten-generaal, extraordinaris ambassadeur naar Engeland in 1685, hoogheemraad van Rijnland, baljuw en dijkgraaf van dat waterschap enz.

> Il est également respectable par sa naissance et par son habilité [aldus Helvetius] et l'on peut dire sans le flatter que son esprit solide, son procédé sincère et ses manières civiles font l'honneur à l'illustre maison de Wassenaer de laquelle il est sorti[23].

Uit zijn huwelijk met Jacoba, barones van Lier, werd in 1669 geboren Arent, baron van Wassenaer, heer van Duyvenvoorde, Voorschoten en Veur, 't Woud, Rosande en Harsselo (1669-1721). Arent van Duyvenvoorde heeft geen formele politieke functies vervuld. Toch heeft hij, na de dood van zijn vader lid geworden van de Hollandse ridderschap, gedurende de Spaanse successieoorlog een niet onbetekenende rol gespeeld. In die jaren behoorde hij, evenals zijn vader vóór hem, tot de kleine groep intimi, die door Heinsius voortdurend werden geraadpleegd. Zij waren 'in het geheim der regering' en vormden een officieus 'conseil secret', aldus Helvetius. Als deze heren het dienstig oordeelden werden de geheime zaken pas in de meer formele secrete besognes van de staten van Holland en de staten-generaal gebracht[24].

> Il est membre du Conseil Secret [aldus Helvetius], aussi bien que monsieur Van der Dussen, il est entré aussy avant que luy dans les entretiens que j'ay eûs avec lui et il est même depositaire du plan que le Conseil secret a formé pour la Paix[25].

Al heeft Duyvenvoorde niet zo'n grote rol gespeeld als Buys en Van der Dussen, al was hij slechts globaal ingelicht en werd hij opnieuw, zoals zijn vader vóór hem, door Heinsius meer geraadpleegd voor binnenlandse aangelegenheden dan voor buitenlands-politieke kwesties, toch heeft hij in die jaren zeker een belangrijke positie ingenomen. Soms werden hem geheime onderhandelingen met Frankrijk toevertrouwd, bijvoorbeeld via Mesnager en Helvetius[26]. Ook al speelde Duyvenvoorde zijn rol meer 'derriere le rideau' dan een Buys en Van der Dussen, hij had er in het 'conseil secret' niet minder invloed om 'quand il est question de decider'[27].

23. M. van der Bijl, 'De Franse politieke agent Helvetius over de situatie in de Nederlandse Republiek in het jaar 1706', *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap*, LXXX (1966) 167.
24. *Ibidem, passim*; 'Recueil des lettres et mémoires du sieur Helvetius sur les negociations qui se font faites centre la France et la Hollande, avant la paix d'Utrecht, depuis 1704 jusqu'en 1711', Bibliothèque Nationale, Fr. n.a. 2041, *passim*; J.G. Stork-Penning, *Het grote Werk. Vredesonderhandelingen gedurende de Spaanse successieoorlog 1705-1710* (Historische studies uitgegeven vanwege het instituut voor geschiedenenis der rijksuniversiteit te Utrecht, XII; Groningen, 1958) xxiv en xxv.
25. Helvetius aan Torcy, 14 november 1707, 'Recueil Helvetius'.
26. Stork Penning, *Het Grote Werk*, 173-184; brieven van Duyvenvoorde aan Helvetius, 'Recueil Helvetius'.
27. 'Mémoire sur la dernière negociation de paix', juli 1710, 'Recueil Helvetius'.

In de vergadering van de staten van Holland traden Heinsius, Duyvenvoorde en Van der Dussen op als een soort driemanschap. In dit verband is het van belang dat Duyvenvoorde sinds hij als gedeputeerde van Den Briel in de vergadering van de staten van Holland was verschenen, een goede relatie had opgebouwd met stedelijke afgevaardigden. De invloed van zijn jongere broer, Jacob Emmery, burgemeester van Leiden, kwam hem hierbij goed van pas. Jacob Emmery behoorde tot één van de Leidse facties. Duyvenvoorde kreeg mede hierdoor Pieter van Leyden van Leeuwen, exponent van een andere Leidse factie, als tegenstander. Duyvenvoorde's relaties met stedelijke afgevaardigden waren in het algemeen sterk afhankelijk van de in de afzonderlijke steden heersende factie-verhoudingen. Wat zijn contacten met Amsterdam betreft kon Duyvenvoorde rekenen op de steun van 'son ami monsieur Corver premier bourguemestre'[28]. Zijn tegenstander Van Leyden van Leeuwen had op zijn beurt goede relaties met Corver's tegenstanders, de groep De Haeze[29]. Duyvenvoorde had niet alleen een zekere politieke invloed, hij bekleedde ook nog een aantal lucratieve ambten. Hij was president van de rekenkamer der grafelijkheidsdomeinen, hoogheemraad van Schieland, ruwaard en baljuw van den lande van Putten, drost van stad en baronie van Breda, baljuw van Hulst en Hulsterambacht. Deze ambten waren niet alleen aantrekkelijk vanuit het oogpunt van patronage, maar zij boden tevens financieel voordeel. De rekenkamer der grafelijkheidsdomeinen was een college dat aan niemand verantwoording schuldig was. Door het tegen ondershandse betaling vergeven van de van de kamer afhankelijke lagere baantjes en het eveneens tegen dergelijke betaling toestaan van te lage pachtsommen voor de grafelijkheidsrechten, bleef er heel wat aan de strijkstok van de heren hangen. Later zijn vooral Duyvenvoorde's corrupte praktijken als drost van Breda berucht geworden. Duyvenvoorde ging te ver, zelfs in het licht van de toenmalige moraal ten aanzien van dit soort zaken. Merkte de Britse ambassadeur Cadogan in 1721 nog kies op dat Duyvenvoorde 'n'est pas insensible du coté de l'interêst'[30], een pamfletschrijver sprak daarentegen zonder meer van 'vervloekte gelt en schraapzucht'[31].

Ten aanzien van de buitenlandse politiek van de Republiek meende Duyvenvoorde dat een nauwe samenwerking tussen de zeemogendheden van essentiële betekenis was. In het algemeen was hij een voorstander van het Oud Systeem. De overmacht van de koning van Frankrijk moest in evenwicht worden gebracht door Groot-

28. *Ibidem*.
29. Stork-Penning, *Het Grote Werk, passim*; M. van der Bijl, 'Utrechts weerstand tegen de oorlogspolitiek tijdens de Spaanse successieoorlog. De rol van de heer van Welland van 1672 tot 1708', *Van Standen tot Staten. 600 jaar Staten van Utrecht, 1375-1975* (Utrecht, 1975) *passim*; Porta, *Joan en Gerrit Corver*, *passim*; Drummond aan Oxford, 18 augustus 1713 n.s. in: *Historical Manuscripts Commission*, V en IX.
30. Cadogan, 'Relation de l'etat present des affaires en Hollande', PRO, Londen, State Papers, 84/274.
31. 'Op het schielyk afsterven van Arent, baron van Wassenaer, heer van Duivenvoorden, Voorschooten etc', in: *Latijnsche en Nederduitsche keurdichten*, achtste vervolg (1734).

Brittannië, de Republiek en de keizer, met de Staatse barrière als verbindende schakel. Dat was voor hem de grondslag van ‘de sekerheid en 't welwesen van Europa’. Duyvenvoorde beleefde deze overtuiging in religieuze termen. Frankrijk was voor hem behalve een politieke vooral een religieuze bedreiging. Duyvenvoorde, die veel contacten had met hugenootse vluchtelingen zoals Chion, Basnage en l'Hermitage, zijn vroegere praeceptor (leraar in de klassieke talen) leefde nog in de geest van de Europese protestantse solidariteit tegenover het streven van de zonnekoning naar een ‘monarchie universelle’ op wereldlijk en geestelijk gebied[32]. Overigens had ook hij tijdens de Spaanse successieoorlog, mede wegens de beperkte mogelijkheden en de financiële uitputting van de Republiek, gestreefd naar een algemene, veilige en zekere vrede. Helvetius noemt hem ‘assez bien intentionné pour la paix’[33].

Duyvenvoorde was dus een aanzienlijk en tamelijk invloedrijk personage. In 1713 leek tevens zijn positie in het college van de Hollandse ridderschap sterk te zijn. Hij kon meestal rekenen op de steun van Jacob van Wassenaer van Obdam (1635-1714), de zoon van de bekende admiraal ten tijde van Johan de Witt. Obdam had belangrijke militaire functies bekleed. Na zijn ongelukkige rol tijdens de slag bij Ekeren, een feit dat door Noordwyck was aangegrepen om zijn prestige een geduchte slag toe te brengen, had hij de militaire dienst verlaten. Gedurende de jaren 1708-1712 had hij zijn aanzien gedeeltelijk kunnen herstellen. Hij bekleedde toen een gezantschap aan het hof van de keurvorst van de Palts. Deze verleende hem in 1711 zelfs de titel van graaf[34].

Duyvenvoorde kon tevens meestal rekenen op de steun van een telg uit een andere, in de zeventiende eeuw ontstane, tak van de Wassenaers namelijk Willem, baron van Wassenaer, heer van Starrenberg en Ruyven (1649-1723). Starrenberg werd al spoedig eerste edele en als zodanig president van de gecommitteerde raden, later zelfs grootzegelbewaarder en stadhouder van de lenen van Holland. Hij was van 1707 tot 1711 gecommitteerde ter admiraliteit op de Maze. Zijn zoon Willem Lodewijk nam deze functie in 1711 van hem over. Vader en zoon bezaten veel invloed in Rotterdam. Starrenberg had een betere relatie met Albemarle dan met Duyvenvoorde. Albemarle kon altijd rekenen op zijn ‘cher et bon amy monsieur de

32. Zie zijn correspondentie met Heinsius en Slingelandt in de jaren 1715 en 1716, *passim*, ARA, Heinsius-archief, nr. 1920 en 1972, Slingelandt-archief, nr. 120.
33. ‘Mémoire sur la dernière negociation de Paix,’ juli 1710, in: ‘Recueil Helvetius’,; brieven van Duyvenvoorde aan Helvetius in *ibidem*; lord Raby aan R. Harley, 5 mei 1711, *Historical Manuscripts Commission*, V en IX.
34. Obreen, *Geschiedenis geslacht Wassenaer, passim*; Japikse, *Correspondentie Willem III*, II, *passim*; A.J. Veenendaal jr., *De briefwisseling van Anthonie Heinsius, 1702-1720*, I (RGP, grote serie CLVIII; 's-Gravenhage, 1976) *passim*; J.W. Wijn, *Het Staatsche leger*, VIII (1702-1715) (3 banden, Breda, 1956-1964) ii, 421, 432, 435 en 438; *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* (Leiden, 1911-1937) II, k. 1524.

Starrenberg'. Tot dusverre was dit van weinig betekenis geweest aangezien Albemarle en Duyvenvoorde in allerlei zaken één lijn hadden getrokken[35]. 'Lord Albemarle', aldus de Schot Drummond, 'joins his interest with Duyvenvoorde in the college of nobles, by which they carry everything there that they have a mind for'[36].

Albemarle was dus een andere sleutelfiguur in het college van de Hollandse ridderschap. Arnold Joost van Keppel, graaf van Albemarle, heer van Acquoy (1669-1718)[37] was een telg uit een arme Gelderse adellijke familie, die zwaar in het krijt had gestaan bij de burgers van Zutphen. Door zijn knap uiterlijk, openhartigheid, levendige geest, opgewekte aard en wanneer hij dat wilde innemende manieren was hij de *darling* van Willem III's latere jaren en het idool van diens hof geworden. Willem III had Keppel tot graaf van Albemarle verheven, hem de daarbij passende bezittingen gegeven, hem aanzienlijke militaire functies laten bekleden, hem toegang verschaft tot het college van de Hollandse ridderschap en met andere gunsten overladen. Het portret dat in de bekende 'Mémoires de Monsieur de B'[38] van Albemarle wordt geschetst is niet gunstig. De favoriet bezat weliswaar een levendige geest, maar was 'sans connoissance, ni culture'. Zijn ijdelheid werkte op bescheiden mensen afstotend. 'Il falloit avoir les airs de petit maître, faire de l'éclat et de la dépense' om zijn ondersteuning te verwerven. Maar van al Willem III's favorieten heeft Albemarle de Engelsen het minst geïrriteerd[39]. In de loop der jaren waren zijn lichtzinnigheid en oppervlakkigheid bovendien wat afgesleten. Drummond schreef in 1710 over Albemarle het volgende:

> He is grown the gentleman of most application in the service, the most affable and obliging in his behaviour, the best husband, and most regular man in his way of living that is in the States dominions; only continues pretty expensive in his equipage and house keeping[40].

Na de dood van Willem III wist Albemarle zijn functies te behouden. Tijdens de Spaanse successieoorlog maakte hij zich op de slagvelden in de zuidelijke Nederlanden verdienstelijk als generaal van de ruiterij. De laatste fase van de oorlog deed aan

35. Obreen, *Geschiedenis geslacht Wassenaer, passim*; Japikse, *Correspondentie Willem III*, II, *passim*; Albemarle aan Van Ittersum, 25 februari 1713, Rijksarchief Zwolle, Van Ittersum-archief.
36. Drummond aan Oxford, 18 augustus 1713 n.s., in: *Historical Manuscripts Commission*, V, IX.
37. A.J. van der Aa, *Biographisch Woordenboek der Nederlanden* (22 dln., Haarlem, 1852-1878) VII, 39-40; DNB, XI, 36-37; Wijn, *Staatsche leger*, VIII, iii, 421, 430, 448, 449; F.J.L. Krämer, ed., 'Mémoires de monsieur de B... ou anecdotes, tant de la cour du Prince d'Orange Guillaume III, que des principaux seigneurs de la république de ce temps', *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap*, XIX (1898); brieven van Albemarle in het Heinsius-archief en in het Van Ittersum-archief.
38. Krämer, 'Mémoires'.
39. J.J. Murray, *An Honest Diplomat at The Hague. The Private Letters of Horatio Walpole, 1715-1716* (Bloomington, 1955) 125 n.
40. Drummond aan Harley, 29 november/9 december 1710 n.s. in *Historical Manuscripts Commission*, V, IX.

zijn reputatie echter geen goed. In juli 1712 leed Albemarle met de onder zijn commando staande troepen, die waren afgesneden van de hoofdmacht onder aanvoering van Eugenius van Savoye, bij Denain een nederlaag tegen Villars. Al degenen in het vaderland en het staatse leger, die nog steeds afgunstig waren op de vroegere favoriet, meenden nu te kunnen triomferen. Een commissie kreeg opdracht het optreden van Albemarle tijdens de slag bij Denain te onderzoeken. Hij was daar zeer verbaasd en verontwaardigd over[41]. De kritiek op zijn optreden was inderdaad onbillijk. Eugenius van Savoye hield hem terecht de hand boven het hoofd. 'Er hat in dieser Affäre', aldus liet deze Heinsius weten, 'alles getan, was ein kluger, tapferer und vigilanter General tun kan'[42]. De staatse soldaten hadden zelf een ongelukkige rol gespeeld. Zij hadden de situatie te snel als hopeloos opgegeven. Een andere commandant had daaraan niets kunnen veranderen. Ook was Eugenius van Savoye gedeeltelijk zelf verantwoordelijk voor de nederlaag, omdat hij met zijn hoofdmacht te lang voor Lanrecies was gebleven.

Hoewel Heinsius, Slingelandt, Duyvenvoorde en anderen begrepen dat Albemarle onrecht werd aangedaan[43], bleef de 'affaire Denain' lang slepen. Speciaal Amsterdam toonde zich weinig toeschietelijk, waardoor Albemarle zich 'fort piqué' voelde. Pas in september 1713 versoepelde Amsterdam's houding 'quoique tres mauvaise grace'[44]. Ofschoon de stad hem het jaar daarna steunde bij zijn poging het gouverneurschap van Den Bosch te verwerven, moest Albemarle zich ook de komende jaren nog zeer inspannen om het verloren vertrouwen te herwinnen. Hij zou hier uiteindelijk volledig in slagen[45].

Wat de buitenlandse politiek betreft had Albemarle geen uitgesproken voorkeur voor samenwerking met een Britse 'Whig' regering. Hij had goede contacten met gematigde 'Tories' als Harley, earl of Oxford, de *manager* van koningin Anna, tijdens haar latere regeringsjaren[46]. Men kon terecht beweren dat Albemarle 'seer

41. 'Vous pouvez juger Monsieur [zo schreef Albemarle aan Heinsius] a quel point j'ay esté etonné a mon retour hier qu'on m'a dit que l'on est mal contant de moi, jusques a prendre des resolutions severe, pour examiner ma conduite; laquelle, a ce que ie croi, a esté telle comme il convient de l'avoir a un homme d'honneur, et je ne demande rien avec plus d'empressement que c'est examen, puisque ie ne croi pas avoir manqué en rien', Albemarle aan Heinsius, 24 augustus 1712. Zie ook zijn brief van 29 augustus 1712, ARA, Heinsius-archief, nr. 1710. Zie tevens Drummond aan Oxford, 8 augustus 1712 n.s. in: *Historical Manuscripts Commission*, V, IX en Max Braubach, *Prinz Eugen von Savoyen*, III (München, 1964) 115.
42. Eugenius aan Heinsius, 1 september 1712, ARA, Heinsius-archief, nr. 1727.
43. Drummond aan Oxford, 1 oktober 1712, *Historical Manuscripts Commission*, V, IX.
44. Albemarle aan Van Ittersum, 27 september 1713, RAO, Zwolle, Van Ittersum-archief.
45. Zie bladzijde 440 van dit artikel.
46. Ragnhild Hatton, 'John Drummond in the War of the Spanish Succession: A Merchant turned Diplomatic Agent', R. Hatton en M. Anderson, ed., *Studies in Diplomatic History* (Londen, 1970) *passim*; Drummond-correspondentie in *Historical Manuscripts Commission*, V, IX, *passim*.

wel stont in de gratie van de Coningin, en van het jegenswoordige Ministerie'[47]. In een brief van Duyvenvoorde aan Heinsius van 24 mei 1715 komt een passage voor die in dit verband van belang is. Zij gaat over twee brieven van maarschalk Villars en Ormonde.

> In één van die twee brieven spreekt gemelde marechal van de graaf van Albemarle als een trou dienaar van de koningin en een opregt vriend van het ministerie, om welke redenen hij segt dat aen gemelde graef in Vrankrijk alle goede tractementen souden werden gedaen, en aen hem meer vrijheit gegeven werde als men oit aen een gevangene generael gegeve had[48].

Het is dan ook niet verwonderlijk dat Heinsius en de zijnen regelmatig overwogen Albemarle naar Engeland te zenden om een betere verstandhouding te krijgen met de nieuwe ministers van de Britse vorstin. Albemarle wees het voorstel echter van de hand omdat hij het ten aanzien van zijn reputatie te delicaat vond[49]. Tijdens zijn krijgsgevangenschap heeft hij echter wel, indien wij Helvetius mogen geloven, de Franse ministers aangeboden om de 'membres plus moderez' in de Republiek op tactvolle wijze van de noodzaak te doordringen om zich nu, na de tegenslag bij Denain, neer te leggen bij de tussen de Britse Tory-ministers en het Franse hof geconcipieerde vrede[50]. In het algemeen kan men stellen dat Albemarle ten aanzien van de Britse partijverhoudingen een 'Court' standpunt innam. Dit verklaart mede waarom hij met zijn innemende manieren na de gunsten van Willem III en de welwillendheid van koningin Anna ook een gracieuze ontvangst bij George I zou weten te verwerven. Ondanks de nederlaag bij Denain was Albemarle's positie in het college van de Hollandse ridderschap sterk gebleven. Meestal stond hij aan de kant van Duyvenvoorde. Pas in 1714 zou daar verandering in komen.

Tot 1714 nam Wigbold van der Does, heer van de beide Noordwycken[51], in het college een minderheidspositie in. Behalve zijn merkwaardig en onevenwichtig karakter en zijn levensstijl van *débauché* speelde de kwestie van oorlog of vrede daarbij een grote rol. Tijdens de Spaanse sucessieoorlog wilden zijn confraters de strijd tegen Lodewijk XIV voortzetten totdat samen met de bondgenoten een zekere, algemene en goede vrede zou kunnen worden gesloten. Noordwyck streefde daarentegen naar een spoedige vrede met Lodewijk XIV. Dit deed hij deels om

47. Van der Dussen aan Heinsius, 14 maart 1712, ARA, Heinsius-archief, nr. 1712. Van der Dussen citeert hier Drummond.
48. Duyvenvoorde aan Heinsius, 24 mei 1715, ARA, Heinsius-archief, nr. 1930.
49. Drummond aan Oxford, 10 oktober 1712 n.s., *Historical Manuscripts Commission*, V, IX; Ragnhild Hatton, *Diplomatic Relations between Great-Britain and the Dutch Republic, 1714-1721* (Londen, 1950) *passim*; *idem*, 'John Drummond', *passim*.
50. Helvetius aan Desmarets, 18 augustus 1712; Helvetius aan Albemarle, 20 augustus 1712 in 'Recueil Helvetius'.
51. *NNBW*, VI, kol. 440-442; Stork-Penning, *Het Grote Werk*; Porta, *Joan en Gerrit Corver*; Van der Bijl, 'Utrechts Weerstand'; Japikse, *Correspondentie Willem III*, II; Heinsius-brieven, Britse en Franse diplomatieke correspondentie, *passim*.

principiële redenen en uit afkeer van de oorlogspolitiek van de Whigs, deels uit zucht naar avontuur en vermoedelijk voornamelijk uit factieuze overwegingen. De verhouding met Duyvenvoorde was slecht. Deze noemde hem 'son mauvais génie'[52]. Noordwyck kreeg op den duur een goede verstandhouding met Van Leyden van Leeuwen, de tegenstander van Duyvenvoorde's jongere broer, de Leidse burgemeester Jacob Emmery van Wassenaer. Van Leyden van Leeuwen was eveneens minder anti-Frans georiënteerd dan Heinsius en de zijnen. Noordwyck en Duyvenvoorde hadden beiden connecties met verschillende Amsterdamse facties. Duyvenvoorde en Van der Dussen konden rekenen op de steun van de factie van de machtige Corver, Noordwyck en Van Leyden van Leeuwen hadden aansluiting gevonden bij de factie De Haeze. Stork Penning en Porta hebben aangetoond dat deze Amsterdamse facties verschillende standpunten innamen ten aanzien van de kwestie van oorlog en vrede[53].

Van Leyden van Leeuwen en Noordwyck stonden in de jaren 1705-1708 in contact met Welland, lid der geëligeerden van Utrecht en gedeputeerde van dat gewest ter generaliteit. Welland gaf er de voorkeur aan eerst met Frankrijk tot een voorlopige overeenstemming te komen, voordat de Engelse bondgenoot er in werd gekend. Noordwyck's relatie met Van Reede van Renswoude, de president van de Utrechtse ridderschap, was in dit verband eveneens van belang. Renswoude, aan wie Noordwyck via zijn schoonvader Frederik van Reede, heer van De Lier, was geparenteerd, vertolkte ook na de dood van Welland (1708) het Utrechtse verlangen naar vrede met Frankrijk op gematigde voorwaarden[54].

Lang door Heinsius, Van der Dussen en Duyvenvoorde op de achtergrond gehouden en door hen nauwlettend gevolgd, trad Noordwyck tijdens de voorbereidingen van de vrede van Utrecht meer op de voorgrond. Hij correspondeerde 'regulier alle avonden' met Renswoude, gedeputeerde van Utrecht op de vredesconferenties[55]. Renswoude vormde samen met Goslinga (Friesland), Randwyck (Gelderland) en Moermond (Zeeland) een 'vaste correspondentie' en 'engagement' op deze vredesconferenties[56]. Het standpunt van deze gedeputeerden in april 1712, dus nog vóór de militaire tegenslag bij Denain, kwam overeen met dat van Noordwyck.

> Wij moeten quovis modo uyt den oorlog, en om niet alles quyt te raeken, moeten wij den Engelse wederom winnen, en in alles contenteren om te ontgaan een languisanten oorlog, die weynige in Holland prefereren boven een telle quelle vrede, en van die comt voort, dat die negotiatie soo langsaam word gepousseert[57].

52. Japikse, *Correspondentie Willem III*, II, 478.
53. Stork-Penning, *Het Grote Werk*; Porta, *Joan en Gerrit Corver, passim*.
54. Van der Bijl, 'Utrechts Weerstand', *passim*.
55. Van der Dussen aan Heinsius, 28 januari 1712, ARA, Den Haag, Heinsius-archief, nr. 1691.
56. Van der Dussen aan Heinsius, 7 april 1712, *ibidem*.
57. *Ibidem*.

Noordwyck verscheen trouwens ook zelf, soms vergezeld door Van Leyden van Leeuwen, in Utrecht. Hij bezocht daar de in het geheim met elkaar optrekkende Britse en Franse plenipotentiarissen. Noordwyck stond vooral in contact met lord Strafford. Zijn anti-Britse stellingname van vóór 1711 en nà 1714 was dan ook gericht tegen de 'Whigs', terwijl hij uitstekende contacten onderhield met de 'Tories'. Van der Dussen, een van de Hollandse gedeputeerden, zag het optreden van Noordwyck met ergernis aan. 'Desen Heer prostitueert sig meerder, als U Wel Edel Gestrenge soude connen geloven'[58], schreef hij aan Heinsius. Duyvenvoorde dacht niet anders over hem. Noordwyck had namelijk de heren Renswoude, Goslinga, Randwyck en Moermond aangemoedigd een sterke 'cabale' te vormen ter generaliteit tegen Duyvenvoorde. Deze was drost van stad en baronie van Breda en had de patronage-mogelijkheden verbonden aan het beheer van de domeinen van wijlen de stadhouder-koning op een dergelijke wijze benut, dat het de felle kritiek van de genoemde heren had opgeroepen[59]. Zo liepen de kwestie van oorlog en vrede, tegenstrijdige belangen en factieuze tegenstellingen binnen en buiten het college van de Hollandse ridderschap door elkaar.

Het conflict albemarle-duyvenvoorde

In april 1714 stonden Duyvenvoorde en Noordwyck opnieuw tegenover elkaar. De heer van De Lier was te oud en te ziek om zijn functie van permanent gedeputeerde ter generaliteit namens de ridderschap nog langer te kunnen uitoefenen. Noordwyck, schoonzoon van De Lier, en Duyvenvoorde ambieerden beiden deze functie. Op grond van de zojuist geschetste verhoudingen binnen het college zou men kunnen denken dat Duyvenvoorde de beste kaarten had. Hoe zouden Wassenaer van Obdam, Wassenaer van Starrenberg en Albemarle stemmen? Wat betreft Wassenaer van Obdam schreef Duyvenvoorde aan Heinsius

> De familie van den heer van Obdam persisteert in de gedagte dat haer vader voor mij sal sijn indien de graef van Albemarle en de Heer van Starrenberg sig in mijn faveur declareren[60].

Dit was in feite niet meer dan een voorwaardelijk fiat. Wassenaer van Obdam speelde duidelijk de bal door naar Starrenberg en Albemarle.

Starrenberg bevond zich in een lastig parket. Evenals Duyvenvoorde behoorde hij tot het geslacht Wassenaer, maar door zijn huwelijk met Josina van der Does was hij nauwer verwant aan Noordwyck[61]. Hij liet Duyvenvoorde dan ook weten 'dat het

58. Van der Dussen aan Heinsius, 26 februari 1712, *ibidem*.
59. *Ibidem*.
60. Duyvenvoorde aan Heinsius, ongedateerd 1714, *ibidem*, nr. 1869.
61. Strafford aan Oxford, 8/17 mei 1714, *Historical Manuscripts Commission*, V, IX.

Sijn Hoog Wel Geborene [= Starrenberg] niet te vergen is in mijn [= Duyvenvoorde] faveur de graef van Albemarle of imant anders te spreken als sijnde so na aen de Heer van Noortwijck geparenteert'[62].

De graaf van Albemarle had zich tot dan toe in het algemeen naast Duyvenvoorde opgesteld. Als hij een vergelijking maakte tussen Duyvenvoorde en Noordwyck dan leek de keus niet moeilijk te zijn.

> Je deres [aldus Albemarle aan zijn vriend Van Ittersum] que j'ay esté toute ma vie des amis du premier, que j'ay vecu avec luy, depuis ma premiere jeunesse en bonne amitié, que j'ay tousiours eu pour luy tout l'attachement possible, et que ie suis dans les mesmes dispositions encore. Je n'ay aucune relation avec le dernier, peu ou point de connoissance, il a tousiours esté de mes ennemis, et m'a fait tant le déplaisir possible, outre celay j'ay de l'amitié et veritablement toute sorte d'attachement pour toute la famille de Monsieur Duvenvoorde[63].

Maar, zo schreef Albemarle eveneens, hij had slechts één stem en wilde daar samen met Obdam en Starrenberg op redelijke wijze en volgens de regels van het college van de ridderschap over beschikken. Dit laatste was een belangrijk argument. Volgens de regels van het college kwam Noordwyck, die reeds in 1702 tot de ridderschap was toegelaten, op basis van ancienniteit ongetwijfeld eerder in aanmerking voor de desbetreffende functie dan Duyvenvoorde.

Duyvenvoorde weigerde de billijkheid van dit argument in te zien, hetgeen zijn confraters zeer irriteerde. Albemarle schreef in zijn hierboven aangehaalde brief aan Van Ittersum wel over nog aanwezige gevoelens van vriendschap, in feite hadden hij en andere leden van de ridderschap al geruime tijd moeite met bepaalde karaktertrekken van Duyvenvoorde. 'They are all afraid of Duyvenvoorde, who is of unmanageable, turbulent, interested spirit'[64], constateerde Drummond reeds een jaar tevoren. De onredelijke houding van Duyvenvoorde in de onderhavige kwestie deed dan ook voor Albemarle de emmer overlopen. Samen met de andere leden van de ridderschap keerde hij zich tegen de 'violent spirit' van Duyvenvoorde[65]. Zo werd Noordwyck benoemd tot permanent gedeputeerde van de ridderschap ter generaliteit.

De Britse ambassadeur, lord Strafford, deelde Noordwyck in deze zelfde tijd mee dat koningin Anna het pensioen van zijn schoonvader, Van Reede van De Lier,

62. Duyvenvoorde aan Heinsius, 20 maart 1714, ARA, Heinsius-archief, nr. 1869.
63. Albemarle aan Van Ittersum, 11 april 1714. Zie ook de brief van 23 september 1713, RAO, Zwolle, Van Ittersum-archief.
64. Drummond aan Oxford, 18 augustus 1713, *Historical Manuscripts Commission*, V, IX.
65. In 1716 zei Albemarle tegen Walpole over Duyvenvoorde: 'How he had with ye rest of ye nobles joyned to oppose his violent spirit and had prefer'd Monsieur Nortwijck whose turn it was in preference to ye other to be of ye committee for foreign affairs', Walpole aan Townshend, 27 maart 1716 n.s., zie Murray, *An Honest Diplomat*, 192.

continueerde. Deze ambassadeur had overigens een overdreven voorstelling van een zogenaamd steeds sterker wordende 'party pacific' in de Republiek[66].

Voor Duyvenvoorde was de nederlaag een geweldige mortificatie en een gevoelig prestigeverlies. Hij nam het feit dat Albemarle hem zijn stem had onthouden zo hoog op dat er tussen hen een onverzoenlijk conflict ontstond. Voortaan nam Duyvenvoorde een minderheidspositie in in het college van de ridderschap, dat na de dood van Wassenaer van Obdam in mei 1714 slechts uit vijf leden bestond. 'So that Duvenvorden [aldus lord Strafford] seeing all things will be carried against him, absents himself and comes no more to the Assembly of the Nobles, which only sets the others more against him'[67]. Duyvenvoorde was door zijn goede verstandhouding met Heinsius en zijn contacten met de stedelijke gedeputeerden echter nog wel degelijk in staat een niet te verwaarlozen invloed uit te oefenen in de vergadering van de staten van Holland. Dat bleek op duidelijke wijze tijdens de bekende ambassadekwestie in het najaar van 1714.

Na de troonsbestijging van George I, die tevens de overwinning van de 'Whigs' op de 'Tories' tot gevolg zou hebben, lag het voor de hand dat de staten een extraordinaris-ambassadeur naar Groot-Brittannië zouden zenden. In de eerste plaats om Zijne Majesteit geluk te wensen met het heugelijke feit, maar tevens om zijn steun te verwerven bij de moeilijke onderhandelingen met de keizer over de staatse barrière in de zuidelijke Nederlanden. Heinsius en de zijnen achtten Duyvenvoorde de aangewezen persoon vanwege zijn connecties met 'Whig'-kringen en zijn goede relaties met de Britse en Hannoveraanse ministers van George I. De leden van de ridderschap, die in de vergadering van de staten van Holland de kandidaat mochten nomineren, hadden daar echter andere gedachten over.

Duyvenvoorde wendde zich tot de andere Wassenaer in het college om diens steun te verwerven. Maar Starrenberg verwees hem naar Albemarle, 'met wie seide sodanig te syn verknogt dat in dese occasie, als in alle andere niet soude doen als 't gemelde graef soude desireren, so dat het schijnt dat ik gemelde graef sal moeten winnen ten eenemael om te kunnen reusseren'[68].

Duyvenvoorde heeft wat betreft de ambassadekwestie inderdaad van alles geprobeerd om Albemarle alsnog voor zich te winnen. Keppel, de broer van Albemarle, Slingelandt en Heinsius werden ingeschakeld om Albemarle te beinvloeden, maar het mocht niet baten. Volgens Duyvenvoorde was Albemarle bang dat zijn confrater bij George I een boekje zou opendoen over zijn ware karakter! In een brief aan Robethon, een vertrouwensman van George I, schreef Duyvenvoorde de hypocriete opmerking: 'Il a tort, je ne suis point vindicatif'[69].

66. Hatton, *Diplomatic Relations*, 50.
67. Strafford aan Oxford, 8/17 mei 1714, *Historical Manuscripts Commission*, V, IX.
68. Duyvenvoorde aan Heinsius, ongedateerd 1714, ARA, Heinsius-archief, nr. 1869.
69. Duyvenvoorde aan Robethon, 23 oktober 1714, Stowe Ms., British Museum.

Het was in ieder geval duidelijk dat Albemarle, Starrenberg en Noordwyck (met diens schoonvader Van Reede van De Lier) zich opnieuw tegen Duyvenvoorde zouden opstellen. Wie wensten de leden van de ridderschap dan wel als extraordinaris ambassadeur naar het Britse hof te zenden? Het leek niet tactvol Noordwyck, die in nauwe relatie had gestaan met de gevallen Tory-ministers, voor deze functie voor te dragen. Duyvenvoorde vreesde zelfs dat het college van de ridderschap het aantal leden wenste uit te breiden, zodat men hem zou kunnen passeren. Hij verzocht Heinsius dan ook om de vergadering van de staten van Holland omstreeks 6 november bijeen te laten komen 'opdat d'ambassade werde gedecreteert voor de vermeerderinge van de Ridderschap waer in mijn goede confraters imant soude kunne brengen die sij tot ambassadeur soude willen noemen'[70]. Dit mislukte echter, want de staten van Holland zouden pas op 12 december overgaan tot het decreteren van de ambassade, terwijl de vermeerdering van het aantal leden van het college van de ridderschap al op 16 november plaats vond.

In feite was een dergelijke uitbreiding ook om een andere reden al noodzakelijk geworden. Hoewel het zeker vanwege de te verdelen ambten en emolumenten voordelen bood om het aantal leden beperkt te houden, kon dat aantal ook te klein worden. Het college telde op dat moment slechts vijf leden, van wie er maar vier actief waren. Daardoor bezat het college volgens Albemarle te weinig 'personnes de distinction, de merite et de capacité' om eervolle functies in dienst van het land te vervullen[71]. Dit deed het prestige van de ridderschap geen goed. De vermeerdering van het aantal leden was als zodanig zeker een verstandige zaak. Op 16 november 1714 werden de volgende leden tot het college toegelaten: Jacob Godefroy, baron van den Boetzelaer, heer Van Nieuwveen (1680-1736); Johan Hendrik, graaf van Wassenaer, heer van Obdam (1683-1745); Karel Philips van Dorp, heer van Maasdam (1659-1726) en Albert van Schagen, heer van Goudriaan.

Een samenwerking tussen Duyvenvoorde en Obdam lag voor de hand. Beiden waren voorstanders van een hecht bondgenootschap met Groot-Brittannië. Ook de vriendschapsbanden van Obdam met de gravin-weduwe van Portland, de stiefmoeder van de vrouw van Duyvenvoorde, werkten in de richting van een samenwerking tussen Obdam en Duyvenvoorde. Pogingen die werden ondernomen door Duyvenvoorde's tegenstanders om Obdam over te halen zich wat betreft de ambassadekwestie tegen Duyvenvoorde te laten gebruiken, liepen dan ook op niets uit. 'Ik mein nu voor positif te kunne seggen dat de heer van Wassenaer van Obdam de ambassade naar Engeland gerefuseert heeft aen de heeren die hem willen opdringen, en ook dat hij continuere sal die te refusere'[72], schreef Duyvenvoorde aan Heinsius.

Duyvenvoorde probeerde van zijn kant Schagen naar zich toe te trekken. In deze

70. Duyvenvoorde aan Heinsius, ongedateerd 1714, ARA, Heinsius-archief, nr. 1869.
71. Albemarle aan Heinsius, 11 augustus 1714, *ibidem*, nr. 1853.
72. Duyvenvoorde aan Heinsius, ongedateerd 1714, *ibidem*, nr. 1869.

tijd hielp hij Schagen aan een rentmeesterspost. Het is Duyvenvoorde vermoedelijk gelukt deze edelman tot op zekere hoogte aan zijn kant te krijgen.

Ook Boetzelaer's houding in 1714 komt niet geheel uit de verf. In 1706 had hij echter Noordwyck in een ambtenkwestie gesteund, maar dat was buiten het college van de ridderschap. Het lijkt aannemelijk te veronderstellen dat Boetzelaer, gedreven door zijn bekende eerzucht de kant van de meerderheid koos. De factie van Albemarle-Starrenberg-Noordwyck vormde ongetwijfeld ook nu de meerderheid in het college. Van de nieuwe leden was Van Dorp van Maasdam een creatuur van Albemarle. In 1715 zou bovendien Adam Adriaan van der Duyn, de broer van Albemarle's vrouw, Geertruid Johanna Quirina van der Duyn, huwen met Anna Maria van Dorp een dochter van Van Dorp van Maasdam. Houden we tevens rekening met de stemmen van De Lier en Boetzelaer dan was de verhouding in het college van de ridderschap 6:2 (of 6: 3) in het voordeel van Albemarle c.s.

Ook nu viel het de meerderheidsfactie niet gemakkelijk een kandidaat voor de extraordinaris-ambassade naar Groot-Brittannië aan te wijzen. De nieuwe leden voelden onder de gegeven omstandigheden weinig voor de eer. Zodoende kwam Noordwyck toch nog als kandidaat naar voren, niettegenstaande het feit dat de edelen het eerst weinig tactvol hadden gevonden hem als extraordinaris-ambassadeur naar het Britse hof te zenden. Het ging hier immers om iemand die, in de weinig vleiende bewoordingen van Duyvenvoorde, ‘s'est toujours si fort distingué contre la maison d'Hanover et a esté le confident et le spion du dernier ministre et particulierement de Milord Strafford’[73]. Albemarle en Noordwyck waren onder meer overgegaan tot vermeerdering van het aantal leden van het college van de ridderschap omdat zij hoopten onder de nieuwe leden iemand te vinden die in de plaats van Duyvenvoorde kandidaat zou kunnen worden gesteld. Maar toen niemand zich beschikbaar wilde stellen, besloten ze toch Noordwyck voor te dragen. Deze voordracht zou, meenden zij, niet kunnen worden geweigerd aangezien hij volgens de rangorde vóór Duyvenvoorde kwam en tevens gedeputeerde ter generaliteit was.

De Britse vertegenwoordiger bij de barrière-onderhandelingen, Cadogan, keerde zich tijdens een gesprek met Albemarle fel tegen de kandidatuur van Noordwyck. Cadogan drong er bij Albemarle op aan Duyvenvoorde te steunen. Albemarle zegde tenslotte toe de kandidatuur van Noordwyck niet langer te steunen en hij beloofde zelfs dat hij de andere leden van de ridderschap zou adviseren zich niet tegen de kandidatuur van Duyvenvoorde te verzetten, ook al kon hij zelf zijn stem niet aan Duyvenvoorde geven. Duyvenvoorde geloofde daar echter niets van. Hij meende dat Albemarle Noordwyck's kandidatuur niet langer steunde omdat hij geen conflict met George I wenste. Duyvenvoorde constateerde al spoedig dat Albemarle en de zijnen nu Van Dorp van Maasdam, die zijn entrée in de ridderschap aan Albemarle te danken had, onder zware druk zetten om de ambassade naar het Britse

73. Duyvenvoorde aan Robethon, 23 november 1714, Stowe Ms., British Museum.

hof alsnog te accepteren. Maasdam gaf dat zelf toe aan Duyvenvoorde. Hij verklaarde tevens dat hij niet langer weerstand kon bieden aan die druk en zo geschiedde het ook. In de vergadering van de staten van Holland droegen de leden van de ridderschap uiteindelijk Van Dorp van Maasdam voor als extraordinarisambassadeur naar Groot-Brittannië.

Duyvenvoorde was pessimistisch gestemd. Hij kon moeilijk geloven dat zijn vrienden onder de stedelijke afgevaardigden een ander zouden willen benoemen dan degene die door de ridderschap was voorgedragen. Zoiets was namelijk zonder precedent. Om zich zelf later niets te verwijten, besloot hij toch voor zijn zaak door te blijven werken. 'La brigue m'en empechera, il est vrai, mais s'il faut estre gouverné par une telle brigue j'aime mieux renoncer à tous'[74]. De strijd tussen Duyvenvoorde en Albemarle-Starrenberg-Noordwyck liep hoog op. Volgens Duyvenvoorde ging Albemarle zo ver 'dat gemelde graef den heeren van Starrenberg en van Noortwijk heeft geengageert van mij buiten alles te houden en nergens over met mij in gesprek te kome als gesamentlik een van de drie dan meester sijnde om alle reconciliatie te beletten'. Duyvenvoorde beweerde tevens 'dat de heer van Dorp in die partij sig op die voet gegeve heeft'[75]. Vooral Albemarle was voor hem voortaan de man die al het 'kwaad' had aangericht. Zoals wij nog zullen zien trachtte Duyvenvoorde zich in 1715 daarover te wreken.

Men kan deze vinnige factiestrijd niet louter verklaren uit begeerte naar een lucratieve post! Bij een extraordinaris-ambassade overtroffen de uitgaven immers meestal de vergoedingen. Daar stond wel tegenover dat men het vooruitzicht had van een interessant verblijf aan een buitenlands hof, waar men aanzienlijke personen kon ontmoeten en men zich midden in de grote politiek zou bevinden. 'Brigues' voor het verkrijgen van een extraordinaris-ambassade waren dan ook heel gewoon. In het onderhavige geval kwam daar echter nog iets bij. Een politiek motief verhevigde de factiestrijd. Voor Chasteauneuf, de ambassadeur van Frankrijk, gold Duyvenvoorde, politiek gezien, als een 'Whig outré'. Hij beschouwde diens benoeming als een ramp voor Frankrijk. Zeer bezorgd vroeg hij zich af of Duyvenvoorde in Engeland de 'Grande Alliance' tegen Lodewijk XIV zou gaan herstellen[76]. Deze angst was overdreven en zelfs onjuist. Maar dat is in dit verband niet relevant. Voor ons is van belang dat Chasteauneuf, geleid door deze overweging, met Albemarle en Noordwyck ging samenwerken voor de kandidatuur van Van Dorp van Maasdam. Daarmee overschreed deze kwestie de grenzen van een factiestrijd binnen de Hollandse ridderschap.

Zoals wij reeds zagen probeerde Duyvenvoorde via de steden toch zijn doel te bereiken. Met deze taktiek had hij meer succes dan hij eerst durfde hopen. Door zijn

74. Duyvenvoorde aan Robethon, 30 november 1714, *ibidem*.
75. Duyvenvoorde aan Slingelandt, 31 mei 1715, ARA, Slingelandt-archief, nr. 120.
76. Hatton, *Diplomatic Relations*, 64.

eigen contacten met de stedelijke gedeputeerden, door de steun en de invloed van zijn jongere broer Jacob Emmery van Wassenaer, van Heinsius, Van der Dussen, Fagel en Slingelandt, kreeg hij een reeks steden aan zijn kant. Op 8 december 1714, toen hij al zeker was van de steun van 14 steden, kon hij opgetogen aan Goslinga schrijven:

> Je me flatte que vous ne serez pas fachez d'apprendre que le zele de mes amis dans les magistrats des villes a procuré que malgré les efforts et l'opposition de quelques uns de mes confreres dans les nobles je serai nommé dans l'assemblée d'Hollande vers la fin de la semaine prochaine pour l'ambassade d'Angleterre[77].

Albemarle had hier een slag gemist, gedeeltelijk door de geringe toegeeflijkheid die hij en andere leden van de ridderschap opbrachten bij het vergeven van het regiment van Chavoimes. Albemarle had dit regiment voor een familielid van zijn vrouw verlangd, maar Haarlem en andere steden zagen deze militaire functie liever toevallen aan een andere kandidaat[78]. Toch was het politieke motief voor de steden van doorslaggevend belang; voorstanders van een entente met Engeland steunden Duyvenvoorde.

Amsterdam bevond zich niet onder de veertien steden die de kandidatuur van Duyvenvoorde steunden. Dat was natuurlijk van veel belang. Er kon in Holland geen ambassade worden vergeven zonder dat deze stad het daar mee eens was. Amsterdam[79] speelde immers in deze jaren een zeer grote, vaak doorslaggevende rol, in het gewest en in de Republiek. In Amsterdam gaf de burgemeesterscoterie de toon weer aan, bestaande uit regerende burgemeesters en oud-burgemeesters. In 1714 regeerden in Amsterdam de volgende vier burgemeesters: Jeronimus de Haeze de Georgio, Gerrit Hooft, Gerbrand Pancras en Nicolaas Bambeeck. De man op de achtergrond, die het 'magnificat' bezat was in deze jaren ongetwijfeld oud-burgemeester Joan Corver. Corver had in deze jaren zijn burgemeestersdynastie voltooid. Vele burgemeesters en oud-burgemeesters (onder anderen Gerben Pancras, Nicolaas Bambeeck en Jan Trip) waren door familierelaties of anderszins met hem verbonden. Duyvenvoorde kon rekenen op de Corver-clan dankzij Bruno van der Dussen. Deze, zelf een neef van Joan Corver, was gehuwd met Maria Pancras, de zuster van burgemeester Gerben Pancras. Pancras was eveneens een neef van Corver en gehuwd met diens gewezen schoondochter, en als zodanig de stiefvader van diens kleinkinderen. Reeds tijdens de Spaanse successieoorlog had Van der Dussen voor

77. Duyvenvoorde aan Goslinga, 8 december 1714, archief-kasteel Twickel; Duyvenvoorde aan Robethon, 11 december 1714, Stowe Ms., British Museum.
78. Missive van gedeputeerden ter dagvaart aan burgemeesters van Amsterdam, 8 december 1714, GA Amsterdam.
79. Voor het volgende zie J.E. Elias, *De vroedschap van Amsterdam, 1578-1795* (Amsterdam. 1903-1905); Porta, *Joan en Gerrit Corver*; Stork-Penning, *Het Grote Werk*; Hatton, *Diplomatic Relations*, *passim*.

Duyvenvoorde contacten had gelegd met de machtige Corver-factie. Duyvenvoorde gold dus als een vriend van Corver. Een tijdelijke verkoeling tussen Corver en Pancras bracht hierin geen verandering. Wel was Corver in 1714 ontstemd toen Duyvenvoorde steun verleende aan de voor Amsterdam hinderlijke stedenbond, die in het leven was geroepen door de jonge ambitieuze Van Hoey, pensionaris van Gorkum en later rekenmeester van de domeinen.

Toen Duyvenvoorde in 1714 Amsterdam verzocht de benoeming van zijn broer Willem tot gouverneur van Bergen op Zoom te ondersteunen, lieten burgemeesters hem dan ook weten dat het hun tegenviel dat zij hem soms aan het hoofd van de stedenbond zagen staan en dat zij wensten te weten welke steun zij van de ridderschap te wachten hadden tot vernietiging van die bond. Het antwoord van Duyvenvoorde: 'dat hij die bekende Cabale zo zeer detesteerde als yemand; dat hij dezelve nooyt zoude aanhouden, en veel liever met de burgemeesters de methode concerteren om dezelve te breken', zal Corver ongetwijfeld tevreden hebben gesteld[80]. En dat was dan dat.

Jeronimus de Haeze de Georgio, een der rijkste ingezetenen der Republiek, was de tegenspeler van Joan Corver. De jaren van zijn oppositie lagen eigenlijk al in het verleden (namelijk 1710, 1711, toen hij het Corver-regiem, overigens maar tijdelijk, had weten te doorbreken), maar ook nu stond hij met zijn factie nog tegenover die van Corver. In 1714 was hij burgemeester. Naast hem schaarden zich burgemeester Gerrit Hooft en zijn familieleden, de oud-burgemeesters Alexander Velters en Pancras Michielsz, ofschoon Hooft na het mislukken van De Haeze's politiek in 1712 geleidelijk aan een eigen partij begon te vormen en in 1715 de leiding van de oppositie zou overnemen.

De De Haeze-factie stond tijdens de Spaanse successieoorlog al tegenover Duyvenvoorde en Van der Dussen. Het is begrijpelijk dat de groep Albemarle-Starrenberg-Noordwyck in de ridderschap en De Haeze en Hooft in Amsterdam elkaar vonden in de kwestie Duyvenvoorde-Van Dorp van Maasdam. Dat was niet alleen het gevolg van factieuze tegenstellingen, maar ook van een gemeenschappelijk, of althans in enige belangrijke opzichten overeenkomend, inzicht op het gebied van de buitenlandse politiek. De groep Albemarle-Starrenberg-Noordwyck wilde een zekere reserve in acht nemen tegenover het nieuwe 'Whig' Engeland. Haar politiek was daarom niet anti-Frans. Het gaat te ver de politiek van deze groep pro-Frans te noemen. Dat was eigenlijk niemand in Holland nog, Noordwyck misschien uitgezonderd, ofschoon men ook ten aanzien van hem moet oppassen met zo'n typering. Ook onder de Amsterdamse burgemeesters heerste nog wantrouwen tegen Frankrijk. De groep van Albemarle wenste echter in ieder geval niet door het nieuwe

80. Missive van gedeputeerden ter dagvaart aan burgemeesters van Amsterdam, 22 februari 1714, GA Amsterdam.

'Whig'-Engeland met zijn vooral op Hannoveraanse belangen georiënteerde koning in een nieuwe oorlog verwikkeld te raken.

Dit gold ook voor een figuur als Hooft. De zo zwaar beproefde Republiek had vrede en neutraliteit nodig om op krachten te komen, dat was vooral voor haar handel gewenst. Zond de Engelse regering Stanhope al niet reeds naar Wenen? Werd daar soms onderhandeld over een alliantie, hetgeen wel eens op een nieuwe oorlog kon uitlopen? Dat waren de gedachten die leefden in de kring van de factie De Haeze-Hooft. Het is dan ook begrijpelijk dat Chasteauneuf's waarschuwing voor de gevaren verbonden aan een ambassade van een 'Whig-outré' ingang vonden bij Albemarle c.s. en de groep van De Haeze-Hooft. De Franse ambassadeur ontving van verschillende aanzienlijke Amsterdammers de verzekering dat Groot-Brittannië het nooit zou klaarspelen Amsterdam in een nieuwe oorlog te wikkelen. Het is dus zeer begrijpelijk dat De Haeze en Hooft Albemarle en Noordwyck steunden in hun campagne tegen een ambassade van Duyvenvoorde. Aanvankelijk kon Corver hier moeilijk tegen ingaan. Toen echter bleek dat Albemarle c.s. geen enkele andere stad aan hun kant konden krijgen en Duyvenvoorde niet van veertien maar zelfs van zeventien steden zeker kon zijn, zodat Amsterdam dus tegenover alle andere steden zou komen te staan, was het voor Corver mogelijk in te grijpen. Uiteindelijk wist Corver, die bovendien niet gesteld was op de bemoeienissen van de Franse ambassadeur, te bewerkstelligen dat Amsterdam een neutraal standpunt zou innemen.

Twaalf december 1714 was een belangrijke dag voor de factiestrijd in het college van de ridderschap. Om hun animositeit tot het eind toe te laten merken hielden de edelen vast aan de kandidatuur van Van Dorp van Maasdam. Zij kregen van geen enkele stad steun. Zeventien steden verklaarden zich voor de benoeming van Duyvenvoorde. De Amsterdamse gedeputeerden merkten het volgende op:

> dat ons leedt was twee heeren van die distinctie tegen malkanderen gestelt te zien, dat die beyde haare merites hadden, dat wij niet geern eenige decisie zouden maken tussen dezelve twee heeren, voor welke beyde wij veel agtinge hadden[81].

Vervolgens werd Duyvenvoorde benoemd tot extraordinaris-ambassadeur aan het Britse hof. 'Tout le monde' kwam hem feliciteren. Hij was met de afloop dan ook zeer verguld. Duyvenvoorde schreef aan Goslinga:

> C'est une affaire sans exemple et qui par consequent doit me faire un plaisir que ceus là seuls peuvent sentir qui font cas d'une affection populaire et se voir un peu estimé dans un gouvernement republicain.

Een eclatante overwinning voor Duyvenvoorde. Zijn tegenstanders hadden een

81. *Ibidem*, 12 december 1714. Tevens Klinggräf aan Robethon, 14 december 1714; Duyvenvoorde aan Robethon, 14 december 1714, Stowe Ms. British Museum.

groot deel van hun krediet bij de burgemeesters van Amsterdam verloren. Met genoegen kon hij Goslinga berichten dat hij niet alleen een complimenteuze brief van Pancras had ontvangen maar dat tevens burgemeester De Haeze ‘m'est venu offrir son amitié et m'a persuadé qu'elle sera desormais sincere’[82].

In de factiestrijd in het college van de ridderschap luidde het vertrek van Duyvenvoorde naar Groot-Brittannië geen rustperiode in. Albemarle was eveneens naar Engeland vertrokken, om particuliere zaken af te doen, en de strijd zette zich op vreemde bodem gewoon voort. In Holland deden al gauw allerlei verhalen over Albemarle de ronde. Hij zou van plan zijn Holland op te geven en zich definitief in Engeland te vestigen. De graaf, die ondanks zijn Britse titel en goederen het merendeel van zijn dagen had doorgebracht in de Republiek, sprak deze geruchten tegen. Op zijn leeftijd liet hij zich niet meer overplanten, hij had zijn rust te zeer lief gekregen. Hij was van plan na deze reis zijn Britse affaires over te laten aan zijn zoon. Met verwondering vernam Albemarle het verhaal dat hij aan het Britse hof koel werd bejegend, terwijl hij en zijn vrouw juist door de hele koninklijke familie met ‘civilités’ en ‘honnestetes’ waren ontvangen. Verontwaardigd nam hij tenslotte kennis van de lasterpraat dat hij tijdens de publieke audiëntie van de staatse extraordinaris-ambassadeur, terwijl hij achter de troon van de koning stond, getracht zou hebben Duyvenvoorde tijdens het uitspreken van diens redevoering van de wijs te brengen. Tijdens deze audiëntie was het zo druk dat Albemarle door de menigte hovelingen de staatse ambassadeur niet eens had kunnen zien. Bovendien zou hij een andere plaats hebben uitgekozen, indien hij werkelijk de breuk met Duyvenvoorde openlijk had willen tonen. Dat zou hij zeker niet gedaan hebben op het moment waarop Duyvenvoorde zijn souvereinen representeerde[83].

Het is aannemelijk, maar niet zeker, dat Duyvenvoorde deze verhaaltjes zelf in omloop bracht, teneinde de reputatie van zijn tegenstander schade toe te brengen. Hoe het ook zij, het is zeker dat Duyvenvoorde in de loop van zijn ambassade heeft geprobeerd Albemarle uit het college van de ridderschap te wippen om zo het overwicht in dit college terug te krijgen. Wij zullen hier nader op ingaan.

In februari 1715 had Albemarle aan Heinsius gevraagd of hij, met het oog op zijn zetel in de Hollandse ridderschap, opnieuw zitting zou nemen in het Britse hogerhuis. In overleg met Albemarle's intieme vriend, de president van de gecommitteerde raden, Starrenberg, had Heinsius hem dat ontraden en Albemarle had toen geschreven dat hij die raad zou opvolgen. Doch onder sterke drang van de ‘Whig’lords en koning George aanvaardde hij in april 1715 toch zijn zetel in het hogerhuis.

De vijftiende mei werd in de vergadering van de staten van Holland een remon-

82. Duyvenvoorde aan Goslinga, 15 december 1714, archief-kasteel Twickel.
83. Zie brieven van Albemarle aan Van Ittersum, 2, 5, 9 en 30 april 1715, RAO, Zwolle, Van Ittersumarchief.

strantie van Duyvenvoorde voorgelezen, waarin hij de staten Albemarle's beslissing berichtte.

> Dewijl sulks teegens des lands Privilegien, Handvesten, Geregtigheeden en loffelijke oude Costumen was strijdende, dat iemand tegelijk soude konnen hebben sessie in het voorgemelde Hoogerhuis, en in de Ridderschap van Holland en Westvriesland

verzocht hij Albemarle uit te sluiten van de vergaderingen van het college van de ridderschap. Er volgde een uitvoerige deliberatie, waarbij de edelen het opnamen voor Albemarle. Zij wezen er op dat Joost van Keppel door koning-stadhouder Willem III was beloond met de titel van graaf en dat hij uit dien hoofde zitting had genomen in het hogerhuis. Toen hij in 1699 naar patria was teruggekeerd, was hij door de leden van de ridderschap ‘op de gewoonlijke wyse... geassumeert in haar ordre’ en uit dien hoofde door hen geïntroduceerd in de vergadering van de staten van Holland. Na het afleggen van de gebruikelijke eed had hij ‘aan de tafel van haar Edelheeden’ sessie mogen nemen. Nooit was daar enig bezwaar tegen geuit, ook niet toen hij na de dood van Willem III tijdens de regering van koningin Anna verschillende keren naar Engeland was gegaan en zijn zetel in het hogerhuis had ingenomen. Waarom zou men hem dan nu opeens de toegang tot het college ontzeggen, vroegen de leden van de ridderschap zich af? In dat geval zou men Albemarle kwalijk nemen wat men van Portland had getolereerd. Het was een moeilijke kwestie en de staten van Holland stelden de beslissing dan ook uit[84]. Albemarle was natuurlijk zeer verontwaardigd over hetgeen Duyvenvoorde hem aandeed. ‘Je vous advoue’, schreef hij aan Heinsius,

> que je ne m'estois jamais attendu à un si indigne procedé que celuy de monsieur de Duivenvoorde, quoique je devois tout attendre de son meschant esprit et de son âme noire; cependant je n'ay pas cru qu'il pousseroit les choses assez loin pour faire ce qu'il vient de faire eclatter[85].

Hij hoopte dat de vergadering van de staten van Holland, ook al had Duyvenvoorde daar vele vrienden en krediet, zich niet zou laten gebruiken voor het botvieren van de haat en de animositeit van één man. Albemarle wilde wel geloven dat Duyvenvoorde niet zou slagen in zijn opzet, maar hij drong er toch bij Van Ittersum en andere vrienden op aan waakzaam te zijn

> car mon ennemy ne s'en dormira pas, je sais qu'il a l'esprit de lucifer, et que le diable n'est pas plus malin que luy, il mest tout en oeuvre pour parvenir à son but, tromperie, mensonge, faussetés, et tout ce que le diable luy peut inspirer[86].

84. Resolutie Staten van Holland, 15 mei 1715.
85. Albemarle aan Heinsius, 21 mei 1715. Zie ook de brief van 31 mei 1715, ARA, Heinsius-archief, nr. 1911.
86. Albemarle aan Van Ittersum, 31 mei 1715. Zie ook de brieven van 21 en 28 mei 1715, RAO, Zwolle, Van Ittersum-archief.

Albemarle wees er tenslotte op dat de goedwilligen in Engeland meenden dat dit optreden van Duyvenvoorde niet bijdroeg tot het vestigen van harmonie tussen Groot-Brittannië en de Republiek.

In Holland werd het een hele rel. Slingelandt schreef er zeer bezorgd over aan Duyvenvoorde. Zeer typerend is de wijze waarop deze zich verdedigde. Hij bezwoer Slingelandt toch te geloven dat hij 'niet door vindictie of animositeit dit werk begonnen hebbe, maar alleen tot verdedinge van mijn selve en van mijne familie'. Na een opsomming van alle tegenwerking en alle wandaden van de Albemarle-factie merkte hij op dat men het toch niet ongerijmd kon vinden

> dat ik den autheur en den aenhouder van sulk quaet tege mij en mijne familie en vrienden gebrouwen tragt te esloignere en buiten staet te stellen van mij verder te verongelijken.

Duyvenvoorde argumenteerde dat het hoog tijd werd dat men optrad tegen de 'abuizen' in de Republiek. En kon er een groter 'abuis' bedacht worden dan dat een lid van de staten van Holland in dienst was van een buitenlandse mogendheid en zitting had in het Britse parlement? Slingelandt had hem echter gevraagd of zijn voorstel geen nieuwe onenigheden kon veroorzaken. Duyvenvoorde antwoordde dat het hem aan het hart zou gaan, indien hij door zijn toedoen 'iets soude contribueren tot nadeel van het gemeen door aensteken van partijschappen en oneenigheden'. Maar, riep hij uit, de partijschap was er in dit geval tegen zijn wil en zonder dat hij er anders dan als een passief subject bij betrokken was. Hij meende dus zelf dat hij niet uit 'vindictie' handelde, maar om zichzelf en zijn familie van verdere 'onderdruckinge' te bevrijden. Om aan te tonen hoe onschuldig hij zelf aan alle partijschap was, besloot hij zijn brief met:

> dog so Uw Edel Geborene oordeelt dat ik niet jegenstaende dese mijne protestatie ongelijk hebbe en dat ik soude kunne contribuere iets tot herstellinge van vriendschap of tot dempinge van de partijschap en oneenigheden met dese saek te laete vallen en geen verdere instantie te doen om die te doen terminere kan ik Uw Edel Geborene in d'uiterste confidentie segge daertoe bereit te sijn, so weinige animositeit of vindictie vinde ik bij mijn selve en so seer ben ik van gevoele dat een regent van eer behoort oneenigheden te meiden en deselve is het doenlik uit de weg te helpen[87].

In theorie had Duyvenvoorde natuurlijk gelijk. Het was politiek ongezond dat een en dezelfde persoon lid was van de staten van Hollland en zitting had in het Britse parlement. Reeds ten tijde van de koning-stadhouder had Amsterdam wat Portland betreft daarop gewezen en hem zijn zetel in de staten betwist. Ook nu, in 1715, nam Amsterdam hetzelfde standpunt in. Misschien is er zelfs in deze kwestie samenwerking tussen Amsterdam en Duyvenvoorde geweest. Duyvenvoorde, die tijdens zijn ambassade met Corver en pensionaris De la Bassecourt correspondeerde, schreef in

87. Duyvenvoorde aan Slingelandt, 31 mei 1715, ARA, Slingelandt-archief, nr. 120.

de bovenvermelde brief dat Amsterdam bij hem had aangedrongen de zaak ‘in deliberatie’ te brengen.

Toch is het maar al te duidelijk dat de persoonlijke en zakelijke motiveringen bij Duyvenvoorde bedenkelijk door elkaar liepen en dat het persoonlijke motief doorslaggevend was. Aangezien Duyvenvoorde's optreden in het algemeen al te vaak werd beïnvloed door zijn ‘chaleur’[88.] zou het niet juist zijn zijn verzekering van ‘passiviteit’ bij deze partijschap serieus te nemen. In feite was zijn voorstel slechts een zet in zijn ‘actieve’ strijd met Albemarle. Dit wist men trouwens ook wel. Tal van regenten, die het zakelijk met zijn standpunt eens waren, verklaarden zich toch particulier in deze persoonlijke kwestie tegen. Ook Heinsius, die op prudente wijze werd voorgelicht door Albemarle's vriend Van Ittersum wenste in deze factiestrijd niet aan de kant van Duyvenvoorde te gaan staan. Heinsius voelde er niets voor Albemarle met diens machtige invloed in het college van de ridderschap tegen zich in het harnas te jagen. Hetgeen Duyvenvoorde deed verzuchten

> ik wenste dat Uwedele voor sijn particulier sig wat neutraelder geliefde te houden, op dat Uwedele naderhand geen rede mag vinde sig te beklage van te veel gedaen te hebbe voor een heer die Uwedele reeds met ondankbaarheid heeft gerencontreert[89.].

Vermoedelijk heeft Heinsius in deze zaak alleen maar een neutraal standpunt ingenomen.

Al met al is het niet verwonderlijk dat Duyvenvoorde de strijd tenslotte heeft verloren. In december 1715 verklaarden de staten van Holland dat Albemarle die zo verstandig was geweest na zijn terugkeer uit Engeland een zuiver Hollandse heerlijkheid te kopen, namelijk Seevender,

> sijne sessie sal moge continueren in de Vergadering van haar Edele Groot Mogenden, en genegentheid hebbende om weeder na Engeland te gaan, en aldaar sessie te nemen als Pair van Groot Bretagne, sulks ook sal vermogen te doen, nadat hij alvoorens daartoe permissie versogt en geobtineert sal hebben van haar Edel Groot Mogenden[90.].

Duyvenvoorde's poging om door Albemarle uit het college van de Hollandse ridderschap te stoten zelf weer de overhand te krijgen in dit college was dus volslagen mislukt. Hij heeft de bittere vruchten van zijn nederlaag geproefd. Albemarle koesterde door het gepasseerde natuurlijk een bittere wrok tegen Duyvenvoorde en zette hem in het vervolg voortdurend de voet dwars.

Duyvenvoorde kon zijn kandidaten voortaan niet meer helpen bij het vergeven van ambten in het college van de ridderschap. Twee voorbeelden ter illustratie. In november 1715 viel een ambt in de generaliteitsrekenkamer open. Duyvenvoorde

88. Whitworth aan Stanhope, 15/20 juli 1720; Whitworth aan Sunderland, 5/16 augustus 1720, PRO, Londen, S.P. 84/274.
89. Duyvenvoorde aan Heinsius, 2 juli 1715, ARA, Heinsius-archief, nr. 1930.
90. Resolutie Staten van Holland, 19 december 1715.

probeerde zijn kandidaat, de van jongs af bekwame Catwijk, hieraan te helpen. Tevergeefs! Volgens Duyvenvoorde had Catwijk dit ambt moeten ontvangen

> indien men eguards had voor d'oude resolutien van de ridderschap voor justitie en aequiteit, als synde niet alleen een soon van een Heer die in de ridderschap geseten heeft maer selfs volkome geregtigt om in het lid beschreven te werde, maer waer is nu reflectie op wetten op costuimen op justitie en op aequiteit, o tempora, o mores[91].

Deze mislukking was des te pijnlijker voor Duyvenvoorde omdat Catwijk nauw aan hem verwant was. Willem van Liere[92], heer van de beide Catwijken (niet te verwarren met Frederik van Reede, heer van De Lier, schoonvader van Noordwyck) was namelijk de zoon van de in 1706 overleden edelman van dezelfde naam en van Geertruida Anna van Wassenaer van Duyvenvoorde, de zuster van Arent's vader. Bovendien was deze zelf gehuwd geweest met Jacoba, barones van Liere, een tante van de jonge Catwijk. Tenslotte was een zuster van de jonge Catwijk, Maria Jacoba, barones van Liere, gehuwd met Arent's jongere broer Jan Gerrit, baron van Wassenaer, heer van Rosenburg.

Toen Duyvenvoorde in maart 1716 voor Catwijk naar de post van hoogheemraad van Rijnland dong, ondervond hij opnieuw tegenwerking van zijn confraters. Zelfs Goudriaan, die vroeger door toedoen van Duyvenvoorde een rentmeesterspost had ontvangen, bleek hem nu niet meer te steunen. Hetgeen Duyvenvoorde deed verzuchten

> maer wie durft in deze werelt sig op eenige erkentenisse verwagte, men moet om erkennende te wesen een seker hart hebbe: dat aen weynige gegeven is en dat ik boven alles estimeer, als houdende de ondankbaarheit voor de grootste van alle faulten[93].

Catwijk zou deze keer overigens wel aan zijn trekken komen. Dankzij de stemmen van de steden werd hij op 22 juli 1716 toch tot hoogheemraad van Rijnland benoemd. Hoe dat zij, Albemarle beheerste het college van de ridderschap en reduceerde er Duyvenvoorde's invloed tot een minimum. Albemarle wist trouwens ook zijn positie buiten de ridderschap te verbeteren. Dat was zelfs in Amsterdam te merken. Zijn relatie met Amsterdam was aan schommelingen onderhevig geweest. De affaire Denain had hem, zoals we al zagen, ook in Amsterdamse kringen een slechte reputatie bezorgd. Tijdens de ambassadekwestie in het najaar van 1714 was er aanvankelijk een zekere toenadering tot stand gekomen. Het uiteindelijk échec in deze kwestie had vervolgens een nieuwe verkoeling tussen Albemarle en Amsterdam veroorzaakt. We hebben reeds gezien dat Duyvenvoorde daarvan had geprofiteerd. In 1716 veranderde de situatie echter opnieuw.

91. Duyvenvoorde aan Heinsius, 26 november en 6 december 1715, ARA, Heinsius-archief, nr. 1930.
92. Van der Aa, *Biographisch Woordenboek*, IV, 131; Obreen, *Geschiedenis geslacht Wassenaer*, 98 vlg.
93. Duyvenvoorde aan Heinsius, 20 maart 1716, ARA, Heinsius-archief, nr. 1972.

In januari van dat jaar overleed namelijk burgemeester Pancras, hetgeen een grote slag was voor Duyvenvoorde:

> Ik ben waarlijk geraakt en geaffligeert over de dood van den genoemde Heer Pancras, waardoor ik een opregt en trouw vrind verlies, dog hetgeen mij vrij meer ter harten gaat waardoor de Republiek komt te verliesen, een van desselfs eerlijkste en cordaatste regenten, en welkers verlies ik vreese dat men reeds sal hebben seer te regretteren, synde desselfs caracter wijnig te vinden[94].

Duyvenvoorde mocht met recht jammeren, want burgemeester Pancras was jarenlang een voorname bron van zijn invloed in Amsterdam geweest. In mei 1716 volgde Joan Corver zijn vroegere confrater in het graf. Gerrit Hooft, die in februari burgemeester was geworden, kreeg voornamelijk de leiding van de gang van zaken in Amsterdam. En juist met deze Hooft had Albemarle goede contacten gekregen. Toen de post van raad en rekenmeester der graaflijkheidsdomeinen in maart 1716 vrijkwam en Gerrit Hooft deze post graag voor zijn zoon wilde hebben, greep Albemarle zijn kans. 'Mylord Albemarle', aldus de Britse ambassadeur Walpole, 'took this opportunity to sollicit for Monsieur Hooft and by his strength among ye Nobles who he entirely governs, and by their joynt interest among ye towns monsieur Hooft carryed ye place'. Het is van belang te constateren dat de kandidaat die het onderspit dolf, Lestevenon uit Gouda, een vriend van Duyvenvoorde was. Amsterdam en vooral Hooft waren Albemarle zeer dankbaar voor deze dienst. Terecht merkte Walpole op dat dit 'may give a new turn to ye strength of partys here'[95]. Albemarle kon voortaan rekenen op de steun van Hooft en diens factie. Hoewel Hooft reeds in 1717 zou overlijden en de factie van wijlen Joan Corver zeker niet aan macht inboette, was de relatie tussen Albemarle en Amsterdam in ieder geval beter dan ooit te voren.

De Britse diplomaten wisten van deze verbeterde verstandhouding van Albemarle met Amsterdam te profiteren. Aanvankelijk gingen zij uit van de simplistische, vermoedelijk door Duyvenvoorde aangemoedigde malicieuze, opvatting dat Albemarle een 'frenchman' was. Tijdens een langdurig onderhoud kreeg Walpole echter van de graaf te horen

> that he was sensible that Monsieur Divenoorde out of revenge had made an ill impression of him in England in relation to ye publick interest, and he assured me he would doe all ye service he could to his Majestys affairs here.

Albemarle liet tevens duidelijk merken dat hij het op prijs zou stellen indien George I iets kon doen voor de toekomst van zijn zoon, Willem Anne Keppel, viscount Bury. De Britse diplomaten grepen deze uitgestoken hand met het oog op het in Holland groeiende krediet van Albemarle graag aan. In 1717 vertrok Albemarle's

94. Duyvenvoorde aan Slingelandt, 7 februari 1716, ARA, Slingelandt-archief, nr. 120.
95. Walpole aan Townshend, 24 maart 1716, in: Murray, *An Honest Diplomat*, 185.

zoon als officier van de compagnie grenadiers in de Coldstream Guards naar Engeland. Vader en zoon ontvingen ook bijdragen uit de Britse schatkist voor bewezen diensten. Dit wil overigens niet zeggen dat Albemarle nu pro-Brits werd. Het was eenvoudig zo, dat hij die aanvankelijk evenals anderen de 'Whigs' ervan had verdacht een nieuwe oorlogspolitiek te willen voeren en gereserveerd stond ten aanzien van de Hannoveraanse elementen in de politiek van George I, zeker bereid was een samenwerking tussen de zeemogendheden voor te staan daar waar de belangen van de Republiek parallel liepen met die van Groot-Brittannië. Op basis hiervan heeft Albemarle in 1716-1717 bemiddeld tussen de Britse diplomaten en de Amsterdamse gedeputeerden ter dagvaart. Hierdoor werd de graaf in feite onmisbaar voor de Britten. Zijn dood zou later dan ook door Whitworth en Cadogan omschreven worden als 'un des plus facheux contretemps qui eut pu arriver pour les affaires du Roi dans ce Pais-ci'[96].

Albemarle verwierf in deze tijd ook buiten Amsterdam invloed. Walpole kon dat in maart 1716 al duidelijk merken. 'It is certain that lord Albemarle by his own, as well as by ye affability and address of his lady to all sorts of people of late has much recover'd his credit here'[97]. Winst voor Albemarle betekende onder de gegeven omstandigheden verlies voor Duyvenvoorde.

De heer van Noordwyck triomfeert

De dood van Albemarle in 1718 bracht voor Duyvenvoorde geen keer ten goede. Niet hij maar Noordwyck kwam als nieuwe dominerende figuur onder de leden van de ridderschap naar voren. De edelen van het 'kabaal' van Noordwyck (hijzelf, Boetzelaer, Dorp van Maasdam en Schagen van Goudriaan) hadden na de dood van Albemarle met vier tegen drie de meerderheid in het college. Noordwyck kon voortaan steeds op deze drie confraters rekenen. Zij hebben zich nooit van hem gedistantieerd[98]. De vier edelen vonden elkaar gemakkelijk uit afkeer van 'la chaleur de monsieur Duyvenvoorde et la crainte de sa tirannie, comme ils la nomment'[99]. Wassenaer van Starrenberg, deken van het college en president van de gecommitteerde raden, zocht na de dood van zijn vriend Albemarle een tijdlang aansluiting bij de twee andere Wassenaers: Duyvenvoorde en Obdam. Zoals we zullen zien kwam aan dit gezamenlijk optreden van de drie takken Wassenaers reeds

96. Hatton, *Diplomatic Relations*, 172.
97. Walpole aan Townshend, 24 maart 1716 in Murray, *An Honest Diplomat*, 185.
98. Duyvenvoorde aan Heinsius, 17 september 1719, ARA, Heinsius-archief, nr. 2063; Everhard Rouse aan het stedelijk bestuur van Deventer, 18 november 1719, Gemeente archief Deventer, Tweede afdeling A; Whitworth aan Sunderland, 5/16 augustus 1720, PRO, Londen, S.P. 84/274; Morville aan Dubois, 12 september 1720, AAE, Parijs, Corr. de Hol., 344.
99. Whitworth aan Sunderland, 5/16 augustus 1720, PRO, Londen, S.P. 84/274.

in 1720 een eind. Sinds dat jaar had Noordwyck in het college van de ridderschap dus zelfs een meerderheid van vijf tegen twee.

Aanvankelijk wist Duyvenvoorde zich, althans in de vergadering van de staten van Holland, nog wel tegenover Noordwyck te handhaven. Zo speelde hij het in november 1718 klaar om Catwijk benoemd te krijgen tot drost, kastelein en dijkgraaf over stad en landen van Heusden, ondanks het feit dat Noordwyck, gesteund door de ridderschap, zijn zoon kandidaat had gesteld. Alle achttien steden stemden namelijk voor Catwijk[100].

Ook in de statenvergadering zou het krediet van Noordwyck echter na niet al te lange tijd toenemen. Dit had hij te danken aan zijn contact met de Amsterdamse burgemeester Bambeeck, die na het overlijden van Hooft in 1717 samen met andere 'creaturen' van wijlen Joan Corver hun rivalen De Haeze en Velters definitief hadden uitgeschakeld en zelf het 'magnificat' had verworven. Deze Bambeeck, een sterke en ook buiten Amsterdam invloedrijke persoonlijkheid, wilde de Republiek bevrijden van de Britse voogdij, die in de jaren 1718-1720 in het kader van de Quadruple Alliantie-problematiek op nogal hautaine en voor de Amsterdamse handelsbelangen bedenkelijke wijze werd uitgeoefend door Stanhope, Sunderland en Cadogan. De door Bambeeck voorgestane welvaartspolitiek, die zich zoveel mogelijk onthield van engagement en de actieve Europese zekerheidspolitiek, die werd verdedigd door figuren als Heinsius, Slingelandt en Duyvenvoorde en de Britse diplomaten, kwamen nu tegenover elkaar te staan[101]. Noordwyck, 'qui prend feu plus qu'un autre contre l'Angleterre'[102] en Bambeeck konden elkaar onder de gegeven omstandigheden gemakkelijk vinden[103]. Men kan er over twisten of Noordwyck slechts de spreekbuis van Bambeeck is geweest of dat hij in feite 'l'esprit' van hun partij was[104]. Noordwyck zou in ieder geval door zijn relatie met de Amsterdamse burgemeester een grotere invloed verwerven in de staten van Holland dan hij ooit had gehad.

Toen Heinsius in de zomer van 1720 stierf bewerkten Bambeeck en Noordwyck dat niet Slingelandt, de kandidaat van Duyvenvoorde, Obdam, een aantal steden en de Britse diplomaten, maar Isaac van Hoornbeeck hem opvolgde als raadpensionaris

100. A. Velters aan C. van Citters, 19 november 1718, Rijksarchief Zeeland, Middelburg, archief Verheye van Citters.
101. Zie mijn binnen afzienbare tijd te verschijnen dissertatie over de buitenlandse politiek van de Republiek na 1713. Tevens Hatton, *Diplomatic Relations*, hdst. vi en vii.
102. Chambéry aan Dubois, 25 maart 1712, AAE, Parijs, Corr. de Hol., 345.
103. Noordwyck zou in toenemende mate door 'une étroite amitié' met Bambeeck verbonden zijn. 'Monsieur Nortwyck [aldus Walpole in 1722] since mylord Albemarle's death by an assiduous attendance upon this burgomaster at his country house, and knowing his temper, has almost got the entire management of him'. Morville aan Dubois, 31 juli 1720, AAE, Parijs, Corr. de Hol., 343 en Walpole aan Townshend, 8/19 juni 1722, PRO, Londen, S.P. 84/278.
104. Chambéry aan Dubois, 25 maart 1721, AAE, Parijs, Corr. de Hol., 345.

van Holland. De Fransen werkten sinds de Triple Alliantie van 1717 tussen George I, de regent (hertog van Orleans) en de Republiek in het algemeen weliswaar samen met de Britse diplomaten, maar uit eigen belang begroetten zij de verkiezing van Hoornbeeck in het geheim toch met vreugde. Het is echter niet juist om, evenals Duyvenvoorde, Stanhope en Sunderland, in deze gang van zaken een staaltje van pro-Franse oriëntatie van Noordwyck te zien. Uitdrukkingen als pro-Frans en anti-Engels hadden ten aanzien van Noordwyck slechts betrekkelijke waarde. De eerste minister van de Franse regent, Dubois, begreep dat heel goed. De wijze waarop deze Franse minister Noordwyck typeerde is interessant:

> Il est dans les liaisons anciennes et intimes avec les Torris d'Angleterre, et il ne souhaiteroit pas de la correspondance avec la France dans les choses contre l'Angleterre en general, mais contre les Whigs qui gouvernent presentement[105].

Wat dit laatste aspect betreft is het van belang dat Noordwyck al spoedig felicitatiebrieven ontving van voorname 'Tories', die hem tevens de overigens niet verwezenlijkte hoop gaven dat George I ten gevolge van de South Sea Bubble gedwongen zou zijn afscheid te nemen van 'Whig' ministers als Stanhope en Sunderland en zich in de armen van de 'Tories' zou werpen[106].

Duyvenvoorde was door de gehele gang van zaken diep gekrenkt. Binnen het college van de ridderschap had Starrenberg zich opnieuw van hem gedistantieerd en zich volledig aangesloten bij Noordwyck, Bambeeck en hun kandidaat voor het raadpensionarisschap[107]. Starrenberg had van de gelegenheid gebruik gemaakt zich te laten benoemen tot grootzegelbewaarder en stadhouder- en registermeester van de lenen van Holland en West-Friesland. Deze lucratieve functies werden gewoonlijk door de raadpensionarissen bekleed[108]. Buiten het college van de ridderschap waren de gevolgen voor Duyvenvoorde nog bedenkelijker. Ondanks zijn minderheidspositie in het college van de ridderschap had hij de afgelopen jaren toch altijd nog een zekere invloed behouden onder de stedelijke afgevaardigden in de vergadering van de staten van Holland. Dit was onder andere het gevolg van het feit dat Heinsius hem bleef raadplegen. Samen met Obdam en in nauw overleg met Stanhope, Sunderland en de Britse gezant Whitworth had Duyvenvoorde zich ingezet voor de kandidatuur van Slingelandt om de bestaande situatie te continueren. In plaats daarvan was de kandidaat van zijn aartsrivaal tot raadpensionaris benoemd. De nieuwe raadpensionaris werd door Bambeeck en Noordwyck kort gehouden. Het was uitgesloten dat Hoornbeeck gebruik zou kunnen maken van

105. Dubois aan Morville, 5 augustus 1720, *ibidem*, 344.
106. Chambéry aan Dubois, 3 januari 1721, *ibidem*, 345.
107. Morville aan Dubois, 23 augustus en 24 september 1720, *ibidem*, 344.
108. Starrenberg kreeg in oktober 1720 echter een attaque waar hij nooit meer helemaal van herstelde. Hij zou in 1723 overlijden. Morville aan Dubois, 22 oktober 1720, *ibidem*, 344.

Duyvenvoorde's diensten. Zo reduceerde Noordwyck, ‘one of the present governours’[109.] in Holland, zoals de Britse resident Dayrolle hem noemde, de invloed van Duyvenvoorde in de vergadering van de staten van het gewest tot zero. Het was inderdaad een bittere pil voor hem dat Noordwyck ‘entre dans toutes les affaires sans garder aucunes mesures avec la maison de Wassenaer’[110.].

Duyvenvoorde kon zijn machteloze positie bijna niet verdragen. Het vervulde hem met groot ongeduld. Vol vuur kon hij daarover spreken. Het is mogelijk dat hij met het oog op zijn machteloze positie met de gedachte heeft gespeeld het stadhouderschap in Holland te herstellen[111.]. Hij stond in ieder geval in nauw contact met de Britse ambassadeur Cadogan die in 1721 naar de Republiek was gekomen om de mogelijkheden te verkennen voor de jonge minderjarige stadhouder van Friesland en Groningen om stadhouder in de andere gewesten te worden. Een stadhouder van de zeven gewesten, die gehuwd zou zijn met een Engelse prinses zou de Republiek een voor Engeland gunstige buitenlandse politiek kunnen laten voeren. Noordwyck en de zijnen waren zeer verontwaardigd over de intriges van Cadogan en zij stelden zich in 1722 ter gelegenheid van het herstel van het stadhouderschap in Gelderland fel op tegen de stadhouder. Een keuze voor of tegen het stadhouderschap was in dit geval duidelijk ook een facet van de factiestrijd.

Duyvenvoorde probeerde in 1721 zijn tegenstanders tevens te treffen door Van Leyden van Leeuwen, intimus van Noordwyck, voor het hof van Holland te laten beschuldigen van corruptie in zijn functie van hoogheemraad van Rijnland. Dit was trouwens tevens een zet in de factiestrijd tussen zijn jongere broer Jacob Emmery van Wassenaer, lid van de magistraat van Leiden en Van Leyden van Leeuwen. Deze werd inderdaad door het hof van Holland schuldig bevonden en veroordeeld tot restitutie van de door corruptie verkregen penningen en een boete van *f* 1.000, -. Tevens werd hij door het hof voor een jaar van zijn functie ontheven. Voor Duyvenvoorde was dit een plezierige gang van zaken, maar het was niet verstandig van hem. Deze veroordeling had voor hem namelijk een boemerang-effect, aangezien van Leyden van Leeuwen Duyvenvoorde op zijn beurt voor het hof van Brabant van corruptie liet beschuldigen[112.]. Duyvenvoorde zou als drost van Breda grote bedragen aan omkoopsommen hebben ontvangen. Op grond van deze beschuldiging ging de fiscaal van het hof van Brabant tot actie over. Het hof besloot spoedig twee commissarissen en de fiscaal naar Breda te zenden om ter plaatse informatie in te winnen. Pogingen van Duyvenvoorde om de zaak te sussen mislukten. De commissarissen constateerden dat er in Breda voor hen veel werk te doen

109. Dayrolle aan Townshend, 24 februari/7 maart 1720/1721, PRO, Londen, S.P. 84/275.
110. Chambéry aan Dubois, 21 november 1720, AAE, Parijs, Corr. de Hol., 344.
111. ‘Relation de l'etat present des affaires en Hollande’, PRO, Londen, S.P. 84/275; Hatton, *Diplomatic Relations*, 215 t/m 224.
112. Dayrolle aan Townshend, 19/30 mei en 9 december 1721, PRO, Londen, S.P. 84/276.

was. Zij keerden uiteindelijk in Den Haag terug met een grote bundel informatie over nog andere ‘corrupte streken’ dan waarvoor zij naar Brabant waren gegaan[113]. Het net begon zich rond Duyvenvoorde samen te trekken.

> Duyvenvoorde dit hoorende uijt de mont van de Staeten Generael van Esse (die op die tijt casueel tot Breda was) was daer over seer gealtereert en ontstelt, wel drie mael aen dien Heer vraegende of sijn Edele dat seecker tot Breda hadde gehoort, seijde dat een publicque saeck bij de geheele Stadt bekent was, dese droeve tyding stont hem gans niet aan, en berste uijt in tranen in presentie van sijn kamerdienaer, den heer van Esse sijn afscheijt genomen hebbende[114].

De volgende ochtend trof men Duyvenvoorde dood in bed aan. Zijn overlijden werd 's middags pas bekend gemaakt. De timmerman die de doodskist moest maken mocht de maat van het lijk niet opmeten. Juist die dag zouden de commissarissen en de fiscaal van het hof van Brabant in Den Haag terugkeren[115]. Het een en ander ging als een lopend vuurtje rond. Het gemene publiek, dat Duyvenvoorde's dood niet betreurde ‘having a very little share in the publick affection’, zoals Dayrolle opmerkte, was er al spoedig van overtuigd dat Duyvenvoorde, een jichtlijder, zijn dood had verhaast door een grotere dosis opium in te nemen dan anders, ‘not being able in his haughty humour to bear a citation’[116].

Hekeldichten namen de zojuist overleden Duyvenvoorde op felle wijze op de korrel. De auteur van ‘Op het schielijk afsterven van Arent, baron van Wassenaer, heer van Duivenvoorden, Voorschooten Sc’[117] sprak over diens ‘vervloekte gelt en schraapzugt’. Na de opmerking dat Arent vernomen had wat de fiscaal en de commissarissen van het hof van Brabant aan de weet waren gekomen, besloot de dichter zijn werk met de volgende regels:

113. Dayrolle aan Townshend, 25 november, 9 en 12 december 1721, PRO, Londen, S.P. 84/276.
114. Boudaen aan C. van Citters, 2 januari 1722, Rijksarchief Zeeland, Middelburg, archief Verheye van Citters.
115. A. Velters aan C. van Citters, eind 1721, *ibidem*.
116. Dayrolle aan Townshend, 16, 23 en 30 december 1721 n.s., PRO, Londen, S.P. 84/276.
117. *Latynsche en Nederduitsche keurdichten*, Achtste vervolg (1734). Ook verscheen in *ibidem*, Tweede vervolg (1724): ‘Grafschrift op de Heer Van Wassenaer, heer van Duivenvoorde’.

> Wanneer dan de Avond daald, verschrikt het bang gemoed
> Het boos geweten word gepynigd met een gloed
> Van Zorg en naberouw, maar êer de gulde morgen
> Het aardryk wêer verligt, verdwynt hy in de nagt
> Der dooden, dit is 't loon het geen een Rover wagt,
> Dit is 't eind van 't woekeren, van dievery en zorgen
> Dit is het erfdeel van hun onregtvaardig lot,
> Gelyk gebleeken is aan hem die hier verrot.

Dit doet hem beven voor de lang verdiende wraak,
des opperregters, die ontaarde plunderfielen,
met syn straf, 't zy vroeg of laat, volgt op de hielen,
om andren tevens te verstrekken voor een baak;
Tot dat hy eyndelijk een Walg krygt van dit leven,
en buyten staat om sig te redden uyt syn noot,
Het aardsche Hof hier wel ontspartelt door syn doot;
Maar om weer rekenschap aan hooger Hof te geven.

Noordwyck kon tevreden zijn. Zijn aartsvijand was definitief van het politieke toneel verdwenen en diens nagedachtenis beklad. Een van Duyvenvoorde's lucratieve ambten, dat van drost van Hulst, viel nu toe aan Noordwyck's zoon, een jongeman van achttien jaar, die reeds benoemd was tot raad van de admiraliteit van Amsterdam en in die tijd in Parijs ervaring opdeed bij de 'Petits Maîtres'[118]. Thans was Noordwyck oppermachtig in het college van de ridderschap, zodat daar nu een tijdlang geen ruimte voor factiestrijd was. En buiten het college bevond hij zich, zeker zolang Bambeeck leefde, in het middelpunt van de politieke besluitvorming.

Terugblik

De hierboven beschreven factiestrijd draaide primair rond de vraag wie in het college van de ridderschap de overhand had en daardoor voor zichzelf en de zijnen beslag kon leggen op de ter nominatie van de edelen staande ambten en waardigheden. Persoonlijke antipathieën konden bij het ontstaan van facties een grote rol spelen. Bij de gang van zaken rond Duyvenvoorde was dat duidelijk het geval. Tijdens de door mij bestudeerde periode hadden de onderlinge tegenstellingen tevens een principieel aspect vanwege de verschillende opvattingen over de buitenlandse politiek. Verschil van mening ten aanzien van het stadhouderschap, hetgeen overigens niet vaak voorkwam, was daarentegen eerder gevolg dan oorzaak van de factiestrijd.

118. Dayrolle aan Townshend, 19 december 1721 n.s., PRO, Londen, S.P. 84/276.

Nogmaals Beek en de stamvader van de Bosoniden

P. Leupen

Na afsluiting van mijn artikel over de Karolingische villa Beek en de eerste Boso voor dit tijdschrift[1], kwam mij de recente fotografische herdruk van Chaume's geschiedenis van het hertogdom Bourgondië onder ogen[2]. Op enkele plaatsen in het eerste deel van dit lijvig werk spreekt de auteur ook over Boso. In het vervolg zal ik hem, ter onderscheiding van negende-eeuwse naamgenoten, aanduiden als Boso van Beek. Op grond van een aantekening van A. de Barthélemy uit 1898 en van Poupardins *Le Royaume de Provence* uit 1901 noemt Chaume hem Boso III[3]. Chaume neemt in een genealogie van de Bosoniden bovendien nog een Boso II, graaf, vóór 814... 826 en Boso I, graaf, ca 750 op. Eerstgenoemde als Boso's vader, de laatste als zijn grootvader[4]. Daarmee zijn dus twee generaties toegevoegd aan Boso van Beek. Juist in verband met de door mij geopperde veronderstelling, als zou Boso van Beek de oudst bekende stamvader van dit nauw aan de negende-eeuwse Karolingen gelieerde geslacht zijn, is het van belang Chaume's argumenten alsmede de door hem geciteerde auteurs aan een nader onderzoek te onderwerpen en de eerste resultaten hiervan de lezer aan te bieden. Allereerst Barthélemy. In een cartularium van het klooster Montier-en-Der (gelegen in het middeleeuwse diocees Châlons-sur-Marne) trof deze onderzoeker twee oorkonden aan, die op een schenking van een Boso betrekking hebben. Op folio 21 van dit cartularium geeft een graaf Boso goederen aan Montier-en-Der ‘in het zesendertigste regeringsjaar van onze heer Karel, koning en keizer’. De twaalfde-eeuwse afschrijver plaatste deze oorkonde op het jaar 876, dus ten tijde van Karel de Kale (keizer 25 dec. 875; overl. 6 okt. 877). Op folio 22 wordt onder andere een schenking bevestigd van een graaf Boso, nu gedateerd ‘in het achttiende jaar van de regering van Karel, de zeer roemrijke koning’. Als in beide gevallen Karel de Kale en dezelfde graaf Boso wordt bedoeld, dan heeft de bevestiging achttien jaar eerder plaats gevonden dan de schenking, hetgeen, zoals Barthélemy terecht constateerde, onmogelijk kan. Om uit de impasse te geraken stelde hij daarom voor de schenkingsoorkonde (die op folio 21) terug te brengen tot de tijd van Karel de Grote en wel speciaal tot 804 of 807-808. De tweede oorkonde wil Barthélemy omstreeks 858 plaatsen, dus ten tijde van Karel de Kale. De

1. P. Leupen, ‘De karolingische villa Beek en de stamvader van de Bosoniden’, *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, XCII (1977) 373-393.
2. M. Chaume, *Les origines du duché de Bourgogne. Première Partie: Histoire Politique* (Dijon, 1925; Fotogr. herdruk Aalen, 1977).
3. Chaume, *Les origines*, 259, 544-545; A. de Barthélemy, ‘Note sur trois personnages du nom de Boson, qui sont mentionnés en Champagne au IXe-Xe siècle’, *Comptes Rendus des séances de l'année 1896*, 4e série XXIV. Académie des Inscriptions et Belles Lettres, 196-197, 201-203; R. Poupardin, *Le Royaume de Provence sous les Carolingiens (855-933)*. Bibliothèque de l'Ecole des Hautes Etudes, CXXXI (Parijs, 1901; fotogr. herdruk Genève-Marseille, 1974) 46 vlg.
4. Chaume, *Les origines*, 545.

Boso uit de eerste oorkonde is dan een tijdgenoot van Karel de Grote, die, getuige de tekst van de bevestigingsoorkonde, zelfs nog paltsgraaf van Karel de Kale geweest is. Chaume heeft deze visie overgenomen zonder de analyse van Maurice Prou uit 1915 aangaande deze tweede (bevestigings-)oorkonde erbij betrokken te hebben. Had hij dat gedaan, dan zou hij ongetwijfeld tot het inzicht zijn gekomen, dat en Barthélemy's en zijn voorstelling van zaken onhoudbaar is. Prou bewijst overtuigend, en hij wordt hierin gevolgd door Poupardin en Tessier[5], dat in dit tweede geval sprake is van een tiende-eeuws falsum. Prou ziet geen reden om de eerste oorkonde niet op 876 te laten staan. Daarmee is Boso als tijdgenoot van Karel de Grote geëlimineerd.

Chaume heeft - ten tweede - nog andere ijzers in het vuur om twee generaties terug te gaan. In de *capitularia* wordt melding gemaakt van een *filius Bosonis*, dus een zoon van een Boso, voorkomend in de zogenaamde *responsa* bestemd voor de koningsboden. De tekst van de instructie - want daar komt het op neer - luidt: 'de rebus, quas marchio tradidit filio Bosonis vel aliis hominibus: volumus [= Lodewijk de Vrome en Lotharius] ut hi, quibus traditae fuerint vestituram suam accipiant et insuper confirmationem'[6]. Boretius brengt deze overdracht in verband met de oorkonde uit 826, waarin beide keizers Beek inruilen voor Biella[7]. Dat met de *filius* Boso III bedoeld wordt stoelt Chaume op het argument, dat het Latijn dikwijls zo'n constructie kent als het naamgenoten betreft. De zoon van Boso heet kennelijk ook Boso. Mijn kennis van het vroeg-middeleeuwse Latijn reikt niet zover, dat ik dit argument kan weerleggen of staven; het komt me niet ongeloofwaardig voor. Mijn bezwaar richt zich tegen de identificatie van de zoon met Boso III. Ik zie niet in, waarom in de oorkonde van 826 door de keizers wel over Boso van Beek (= III) gesproken wordt en in het met zeer grote waarschijnlijkheid daarop betrekking hebbend *responsum* uit ongeveer dezelfde tijd dezelfde persoon nu als 'zoon van Boso' wordt aangeduid. Het ligt voor de hand, dat niet graaf Boso (van Beek) persoonlijk de goederen van de markgraaf aanvaardde, doch dit aan een zoon overliet. Chaume kon weten, dat een van Boso's zonen diens naam draagt. Deze Boso jr speelt later in Noord-Italië nog een grote rol; hij wordt aldaar aangetroffen als graaf[8]. Over hem en over zijn weggelopen gade Engeltrude is, behalve bij Parisot en Poupardin,

5. M. Prou, 'Un diplôme faux de Charles le Chauve pour l'abbaye de Montier-en-Der', *Mémoires de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres*, XL (1915) 215-239. Helaas moet ik afzien van een opsomming van zijn argumenten. Een korte samenvatting is te vinden bij: G. Tessier, ed., *Recueil des actes de Charles II le Chauve*, *Roi de France II (861-877)*. Chartes et Diplômes relatifs à l'histoire de France (Parijs, 1952) 575-580 nr 475 dd. 24 jan. 858; bepaaldelijk 576-577. Poupardin, *Le Royaume de Provence*, 59 volgt nog Barthélemy; zie echter zijn: *Recueil des actes des rois de Provence 855-928*. Chartes et Diplômes relatifs à l'histoire de France (Parijs, 1920) 126-127 nr. XVbis dd. 8 okt. 876 ('Additions et corrections').
6. A. Boretius, ed., *Capitularia regum Francorum*, I, Monumenta Germaniae Historica, Legum sectio, II (Hannover, 1883) 314-315 nr. 155 dd. 826. Vergelijk J.F. Böhmer, ed., *Regesta Imperii. I Die Regesten des Kaiserreichs unter den Karolingen 751-918* [Böhmer-Mühlbacher] (Hildesheim, 1966) nr. 827 (802) ad 7.
7. Boretius, *Capitularia*, 314 noot 7.
8. Met name Poupardin, *Le Royaume de Provence*, 297-306 (Appendice III). Deze Boso is niet opgenomen in mijn stamboom: Leupen, 'De Karolingische villa Beek', 393 (Bijlage II) vergelijk 388 noot 68.

aan wie ik hier verder voorbij ga, nog het een en ander te vinden bij Hincmars *De divortio Lotharii regis et Tetbergae reginae*[9]. Boso van Beek ope-

9. J.P. Migne, ed., *Patrologia Latine*, CXXV (Parijs, 1879) 623-772. Speciaal 754, Quaestio V; 'Sed et de Bosonis muliere, de qua idem Boso apud Confluentes reclamavit, quae postea ad istum regem (= Lotharius II; P.L.) venit et in illius potestate fuit...'.

reerde in 827 in Noord-Italië als *missus*[10]. Bestaat er ook een verband tussen Boso's werkzaamheden aldaar en de ten uitvoerlegging van de keizerlijke instructie?

In de derde plaats wijst Chaume op een passage bij Poupardin, waarin deze drie voorbeelden geeft van naamgenoten in Austrasië in de zevende en achtste eeuw[11]. Een Boso komt voor in een fragment van een *vita Sancti Sereni* ten tijde van Dagobert I, volgens Byeus in de uitgave van de *Acta Sanctorum* een onbetrouwbaar en fabelachtig geschrift[12]. Een tweede Boso trof Poupardin aan in het cartularium van de abdij Gorze. Een graaf Boso schonk in 770 aan dit klooster de villa Quincy[13]. Hoewel de uitgever reeds constateerde, dat deze oorkonde een getuigenlijst bevat, waarvan sommige namen verdacht veel weg hebben van die in een soortgelijke lijst bij een oorkonde van koningin Richildis (echtgenote van Karel de Kale en kleindochter van Boso van Beek) gaat hij niet zover dat hij deze oorkonde vals acht[14]. Chaume meent echter, dat op grond van de overeenkomst van deze namen de oorkonde uit 770 op 913 gesteld moet worden. Aldus doende ondergraaft hij gedeeltelijk zijn eigen genealogische constructie[15]. Nader onderzoek naar een eventueel verband tussen beide oorkonden is gewenst. Tenslotte moet een derde en laatste Boso bij Poupardin nog de revue passeren. Deze figureert in een getuigenlijst van een oorkonde uit 723 van Karel Martel. Poupardin meende ten onrechte, dat het een oorkonde voor Maastricht betreft; het is buiten twijfel, dat het in dit geval om Utrecht handelt[16]. Juist de oorkonde aangaande deze laatste Boso is het enige vaste gegeven, dat we in handen hebben. Er is evenwel onvoldoende bewijs voor een relatie tussen deze achtste-eeuwse Boso en Boso van Beek. Ook Poupardin houdt zich op de vlakte en waagt zich niet aan een uitspraak over een familierelatie met Boso van Beek en zijn nakroost. Hij meent echter, dat de familie uit Austrasië en met name de omgeving van Metz afkomstig kan zijn[17].

Resumerend kan gezegd worden, dat Chaume's gegevens te weinig resultaat opleveren voor het herleiden van de Bosoniden tot ca 750. Doch hier moet direct aan toegevoegd worden, dat evenmin nieuwe, laat staan doorslaggevende, bewijzen voor een Saksische herkomst van de Bosoniden gevonden zijn. Al zijn de voorbeelden, die Poupardin geeft niet alle uit betrouwbare bronnen afkomstig, toch neig ik er langzamerhand toe om Poupardins suggestie aangaande Metz en omgeving als bakermat van de Bosoniden niet uit te sluiten. Regelmatig blijkt dat in de negende eeuw leden van dit geslacht bezittingen gelegen in dit gebied aan kerkelijke instellingen vermaken.

10. In een *indiculus* van diegenen, die een eed van trouw gezworen hebben, komt ook een Boso voor; zie Boretius, *Capitularia*, 377-378, nr. 181 dd. 828 of 829. Volgens Poupardin, *Le Royaume de Provence*, 47, betreft het hier Boso l'Ancien (= Boso van Beek).
11. Poupardin, *Le Royaume de Provence*, 46 noot 4.
12. J. Stiltingo, e.a., ed., *Acta Sanctorum Octobris*, I (Antwerpen, 1765) 337-345.
13. A. d'Herbomez, ed., *Cartulaire de l'abbaye de Gorze. Ms 826 de la bibliothèque de Metz*. Mettensia II. Mémoires et Documents publiés par la Société Nationale des Antiquaires de France, Fondation Auguste Prost (Parijs, 1898) 43-44, nr. 19 dd. 770.
14. A. d'Herbomez, *Cartulaire*, 406-407. Ook de datum is vatbaar voor correctie. Voor de oorkonde van Richildis zie pp. 157-159, nr. 87 dd. 910 (vergelijk 480-482).
15. Chaume, *Les origines*, 544.
16. S. Muller Fz, e.a., ed., *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301*, I (Utrecht-'s-Gravenhage, 1920) nr 35 dd. 1 jan. 723.
17. Poupardin, *Le Royaume de Provence*, 46.

Met dit alles is de kwestie van de herkomst van de Bosoniden nog geenszins opgelost. Ik houd me daarom aanbevolen voor elke aanwijzing, die meer licht kan werpen op Boso van Beek en zijn directe voorouders[18].

18. Dr. D.P. Blok was zo vriendelijk op mijn verzoek schriftelijk enkele kritische kanttekeningen bij het artikel over Beek en de Bosoniden te maken. Ten aanzien van Boso suggereerde hij om geen beroep te doen op de getuigenlijst van de ene oorkonde van 834 (Leupen, 'De Karolingische villa Beek', 388), juist omdat Boso in het Saksische gebied een vaak voorkomende naam is.

Een Engels kroniekje over de eerste jaren van de Opstand (1572-1574)*

T.S. Jansma

Het Engelse kroniekje hier onder Uw aandacht gebracht, heeft mij al geruime tijd beziggehouden, sinds ik het voor het eerst vermeld vond in een boek van de bekende Oxfordse historicus A.L. Rowse, *The Elizabethan Age*, II (1955). Rowse, Fellow van All Souls College, kon het aantreffen in de bibliotheek van zijn college, de Codrington Library, waar het sinds enkele eeuwen berust. Het was niet voor het eerst, dat de aandacht op het kroniekje gevallen was: een andere man van All Souls, de krijgshistoricus Sir Charles Oman, bleek reeds in 1931 een artikel gepubliceerd te hebben, getiteld 'Walter Morgan's Illustrated Chronicle of the War in the Low Countries, 1572-1574'[1]. Oschoon reeds geruime tijd een microfilm van dat destijds onuitgegeven kroniekje in mijn bezit was, had ik mijn studie ervan niet afgesloten, omdat over de auteur, Walter Morgan, erg weinig te vinden was. Toen ik voor de eerste maal mijn bevindingen aan een gezelschap van Belgische en Nederlandse historici voorlegde bij de vierhonderste herdenking van 1572, had ik kort tevoren een bezoek aan Oxford gebracht om het kroniekje zelf in handen te kunnen nemen en te onderzoeken of dit misschien iets meer over zijn auteur kon verraden dan reeds bekend was. Het resultaat was negatief, maar het leverde een ontmoeting op met de heer Caldecott-Baird, die een uitgave van het kroniekje voorbereidde, voorzien van een inleiding. Een eerste proeve van zijn onderzoek had hij reeds gegeven in het *Alkmaars Jaarboekje* van 1970: 'Een Engelse visie op het beleg van Alkmaar' (uit het Engels vertaald). Caldecott-Baird's editie is, met het grootste deel van Morgan's tekst en zijn illustraties tezamen met een uitvoerige inleiding in 1976 in druk verschenen onder de titel *The Expedition in Holland 1572-1574. The Revolt of the Netherlands: The Early Struggle for Independence. From the Manuscript by Walter Morgan*[2]. Die uitgave is stellig verdienstelijk, maar heeft wel enkele tekortkomingen. Zo is de belangrijke opdracht van het kroniekje door Walter Morgan aan Lord William Cecil, baron van Burghley (Burleigh), waaruit wij de naam van de auteur en het meeste van zijn persoon te weten komen, alleen in (enigszins verkleind) facsimile weergegeven. De inleiding van Caldecott-Baird berust uitsluitend op Franse en Engelse bronnen en literatuur, hoewel de gebeurtenissen, die behandeld worden, zich overwegend in de noordelijke Nederlanden hebben afgespeeld. Over de illustraties, de grootste aantrekkelijkheid van het handschrift, heeft Caldecott-Baird wel een en ander

* De Stichting Dr. Hendrik Muller's Vaderlandsch Fonds heeft door toekenning van een subsidie mogelijk gemaakt, dat aan dit opstel de voor het betoog noodzakelijke illustraties konden worden toegevoegd.

1. In: *Archaeological Journal*, LXXXVII (Londen, 1930 [1931]) 1 vlg.
2. Duncan Caldecott-Baird, ed., *The Expedition in Holland 1572-1574. The Revolt of the Netherlands: The Early Struggle for Independence. From the Manuscript by Walter Morgan* (London, Seeley Service and Company, 1976, 170 blz.).

gezegd, maar daarover is toch nog wel wat meer in het midden te brengen[3]. De ontmoeting met de jonge Engelse geleerde in het voorjaar van 1972 maakte het welhaast tot zekerheid voor mij, dat in Engeland en Wales geen feiten van betekenis over de auteur, Walter Morgan, te vinden zijn buiten zijn eigen mededelingen en hier en daar een korte vermelding in bronnen en een enkele contemporaine schrijver. Zeer recentelijk is bovendien, in 1977, een Nederlandse vertaling, zowel van Morgan's kroniekje als van Caldecott-Baird's inleiding verschenen[4]. De pentekeningen van de auteur zijn hier ook gereproduceerd, maar van aanvullingen van een deskundige Nederlandse bewerker is geen sprake geweest. Deze Nederlandse uitgave is verschenen onder de wel modieuze, maar daarom toch niet minder verwerpelijke titel *Huurling in de Lage Landen*. Op die kwestie komen wij later nog terug.

Rowse heeft in zijn boven aangehaald werk *The Elizabethan Age*, waarvan deel II de ondertitel 'The Expansion of Elizabethan England' draagt, een hoofstuk (iv) gewijd aan 'War on Land, Military Organisation' en de schrijver spreekt er over Engelse troepen in de Nederlanden sinds 1572. Hij maakt daarbij vooral gebruik van het bekende boekje van de tijdgenoot, 'soldier of fortune' Sir Roger Williams, *The Actions of the Low Countries*, dat posthuum in 1618 werd gedrukt, dat voor de hier behandelde jaren waardevolle ophelderingen geeft[5]. Maar bovendien maakt Rowse melding van

> a delightful survival, a pleasant piece of flotsam and jetsam, direct from that time, (that) has washed up and come to rest in the library of All Souls[6].

Rowses toelichting hierbij berustte op het artikel van Oman.

Wij willen nu aandacht besteden aan de auteur, Walter Morgan bij name. Boven constateerden wij al weinig over hem te hebben kunnen vinden. Ook de Engelse bibliotheken kunnen blijkbaar over onze auteur niets nieuws bieden. Uit het reeds vermelde gesprek, dat ik te Oxford mocht hebben (april 1972) met de heer Caldecott-Baird, volgt, dat zijn pogingen om genealogisch meer over Walter Morgan te weten te komen en die hem tot in Wales hebben gevoerd, geen succes hebben gehad. En sindsdien volgt uit diens editie van het kroniekje dat blijkbaar in

3. In part III, 'The Cartographic Context of Walter Morgan's Maps' gaat de uitgever vooral in op de herkomst van de plattegronden van steden, zoals die in enkele tekeningen van Morgan zijn afgebeeld. Hoewel hij in zijn biografie wel enkele uitgaven van de stedenplattegronden van de noordelijke Nederlanden van Jacob van Deventer en van de kaarten van de Nederlanden van Christiaan Sgroten vermeldt, wreekt zich hier toch, dat de belangrijke Nederlandse en Belgische literatuur voor hem niet toegankelijk was, ik noem hier slechts het onmisbare werk van Frederik Muller, J. Denucé, F.C. Wieder, B. van 't Hoff en L. Voet. Hoewel de facsimile-uitgave van Braun en Hogenbergs *Civitates Orbis Terrarum* (1965) vermeld wordt, doet de uitgever toch erg weinig met de belangrijke inleiding van R.A. Skelton. Wat hij dan ook schrijft op bladzijde 44 over 'such editions of Guicciardini as were published by 1574, for his books were very widely circulated and often (!) translated' blijft mij onduidelijk.
4. D. Caldecott-Baird, *Huurling in de Lage Landen*, *1572-1574. Een episode uit de Tachtigjarige Oorlog* (Haarlem, 1977).
5. Door mij werd een herdruk gebruikt, bezorgd door E.W. Davis in The Folger Shakespeare Library van Cornell University (1964).
6. *The Elizabethan Age. The Expansion of Elizabethan England* (Londen, 1955) 344; 'flotsam and jetsam': zeedrift en strandgoed.

Groot-Brittannië heel weinig over de man te vinden is. Alleen een toevallige archivalische vondst kan wellicht in deze situatie verandering brengen.

Uiteraard heeft Caldecott-Baird de in aanmerking komende gedrukte bronnen in de eerste

plaats verschillende series van de Calendar of State Papers zorgvuldig op de naam Walter Morgan nagespeurd, maar daar blijkt zich al direct een grote moeilijkheid voor te doen: onder de Engelse troepen in dienst van de prins hebben verschillende Morgans gelijktijdig gediend. Onder hen zijn Sir William († 1584) en Sir Thomas († 1595) veel bekender[7], terwijl juist in de korte samenvattingen van de 'Calendar of State Papers', maar ook in vele bronnen in extenso, vaak sprake is van 'Captain Morgan', waarbij dan meestal niet vast te stellen is, welke Morgan bedoeld wordt. Het flap van de uitgave door Caldecott-Baird zegt wel van hem 'while much of the primary source material was researched in Holland, a country the author knows well'. Het laatste wil ik graag aanvaarden, maar de bronnen, die hij in Holland kan hebben nagevorst, kunnen dan toch alleen gedrukte, in het Frans of Engels gestelde bronnen geweest zijn. Was hij inderdaad de originele archieven te lijf gegaan (gesteld hij zou zestiende-eeuws Nederlands hebben kunnen lezen), dan zou toch in ieder geval zijn conclusie hebben moeten zijn, dat, althans in het noorden, niets te vinden is. Misschien is dat materiaal er wel geweest, maar het bestaat nu niet meer. Wat weten wij wèl van hem? In de 'Opdracht', die als uitgangspunt voor onze kennis van de schrijver moet dienen, vertelt deze, na zich gericht te hebben tot William Cecil, baron Burghley, dat hij zich van jongs af aan heeft toegelegd op de 'discipline of Martial Affairs', in de laatste tijd - de opdracht is gedateerd 1574 - heeft hij zijn tijd doorgebracht in de dienst van 'the excellent, virtuous and prudent lord the prince of Orange among them of the Religion in the Low Country'. Nu, naar Engeland teruggekeerd 'in the dead of this last winter to my native soil' (1573/4), blijkbaar uitziend naar een nieuw dienstverband, heeft hij zijn vrije tijd gebruikt om ten gerieve van Lord Burghley een verhaal op te stellen van alle daden, zowel van de hertog van Alva, nieuwbenoemd 'onderkoning' van de koning van Spanje, als van de prins van Oranje en zijn helpers 'van de Godsdienst', sinds de tijd, dat graaf van der Marck, heer van Lumey, Den Briel nam tot aan de opheffing van het beleg van Alkmaar. Dit kroniekje met zijn illustraties, die hier en daar zelfs stadplans (Haarlem, Alkmaar, Vlissingen) laten zien, moet echt iets naar de aard van Cecil geweest zijn, die 'the most cartographically minded statesman' van zijn tijd is genoemd[8].

Merkwaardig en belangrijk is verder Morgan's mededeling, dat hij een aantal bladzijden van zijn geschrift blanco heeft gelaten met de bedoeling 'to finish the prince his acts', dat wil zeggen om daar, wanneer God hem het leven zou laten, zijn verhaal na terugkeer te voltooien. Die bladzijden, niet na het opgebroken beleg van Alkmaar, maar na de slag op de Schelde bij Reimerswaal (23 januari 1573/4), zijn leeg gebleven. Nu valt nog wel een en ander over Walter Morgan uit andere bronnen op te sporen. Het is bekend, dat de Morgans uit Wales afkomstig zijn: Oman wijst op een groot aantal Welshmen, die de Tudors in het leger hebben gediend. Immers, Hendrik VII, zelf geboortig uit Pembroke, beschouwde ze als landgenoten. In 1485 wist hij door de slag bij Bosworth de kroon te veroveren, na tevoren in Wales te zijn geland. Het is ons helaas niet gebleken, of, en zo ja, in welke graad, verwantschap bestond van Walter met Thomas en Sir William Morgan, al zal men dat ten aanzien van Thomas wel mogen aannemen.

7. Vergelijk voor hen *Dictionary of National Biography*, XXIX (Londen, 1894) 29-31, 36-38.
8. Caldecot-Baird, *The Expedition in Holland*, 41, citeert J.H. Andrews, *Ireland in Maps* (1951).

Wij moeten aannemen, dat Walter Morgan, van wie voordien nagenoeg niets bekend is[9.],

9. *Calendar of State Papers*, *Domestic Series*, *Edw. VI*, *Mary*, *Eliz.*, *1547-1580* (1856) 266, 1565?, nr. 60: rekening van renten van zekere landen van de manor van St. Alban's (Herts.) ‘in the occupation of W. Morgan’; *ibidem*, 280, 30 oktober 1566, nr. 98, ook hier in verband met inkomsten uit landbezit St. Peter's Grange, St. Alban's, W. Morgan genoemd.

naar Zeeland is gekomen met het eerste detachement Engelse troepen, dat aangeworven is na de overgang van Vlissingen naar de zijde van de prins en op 6 juni 1572 onder commando van Thomas Morgan te Vlissingen ontscheept. In juli 1572 volgde een grotere macht, tien vendels sterk, onder bevel van Sir Humphrey Gilbert, eveneens overgebracht naar Zeeland[10]. Het is zeer wel mogelijk, dat het gemeente-archief in Middelburg gegevens heeft bewaard over deze Engelse troepen (het rijksarchief in Zeeland kwam daarvoor trouwens ook in aanmerking) en dus misschien ook over Walter Morgan, maar nagenoeg de gehele inhoud van het gemeentearchief en een niet onbelangrijk deel van het rijksarchief is door de ramp van 17 mei 1940 verloren gegaan. Het Vlissingse archief was reeds in 1809 grotendeels verbrand. Het gemeente-archief van Veere, voorzover in de meidagen bewaard gebleven (een deel berustte in het Middelburgse archief) heeft niets opgeleverd.

Het eigenaardige van het kroniekje van Walter Morgan is nu, dat hij in de aan de pentekeningen toegevoegde teksten nergens zijn eigen naam noemt of zelfs maar de eerste persoon enkelvoud gebruikt. Die andere Welshman, aan wie wij een beschrijving van de eerste periode van de Tachtigjarige Oorlog danken, Sir Roger Williams, noemt intussen tweemaal zijn naam[11]. In de eerste plaats wordt een Captain Morgan vermeld bij een (eerste) beleg van Goes; vervolgens wordt Walter Morgan genoemd bij het gevecht bij Zoutelande: ‘Captain Walter Morgan served very well, who was overthrown with a musket shot in (volgens Davis lees: at) the head of the armed men’. Ook het kroniekje, dat ons hier bezighoudt, vermeldt het beleg van Goes, dat volgens opgaaf van Walter Morgan duurde van 11 september tot 21 oktober 1572, het eind van het beleg kwam door de camisada van Spaanse troepen onder Mondragon door het verdronken land van Saaftinge, als het ware een generale repetitie van één van de vermaardste wapenfeiten van deze fase van de oorlog. Nu is het mogelijk, dat door Williams met de Captain Morgan voor Goes de Captain Walter Morgan bij Zoutelande bedoeld wordt, maar zelfs, wat wellicht waarschijnlijker is, wanneer Thomas Morgan wordt aangeduid, zou daaruit toch kunnen volgen, dat onze auteur wèl bij het beleg van Goes aanwezig is geweest. Er blijft intussen de moeilijkheid, dat Williams dat eerste beleg van Goes vermeldt: dat wordt door Morgan niet genoemd, Mondragons camisada behoort kennelijk bij het tweede beleg van Goes. Als reden voor de mislukking bij Goes geeft Morgan enerzijds de tweespalt tussen de Engelse bevelhebber Sir Humphrey Gilbert en de gouverneur van Walcheren[12], jhr. Jerosme 't Seraerts, anderzijds de ongeoefendheid van de te hulp gekomen Nederlandse en Duitse troepen onder Barthold Entens van Mentheda, en evenzeer de kwaliteit van de Spaanse troepen onder Mondragon, die van Bergen-op-Zoom, wadend door het ondiep water van het ‘verdronken land’, Zuid-Beveland bereikten en de belegerden versterkten. Wellicht is Thomas Morgan

10. W.G. Gosling, *The Life of Sir Humphrey Gilbert* (Londen, 1911) 28. Deze eerste Engelse troepen waren aangeworven voor rekening van onder meer de Nederlandse vluchtelingengemeente te Londen, zie Caldecott-Baird, *The Expedition in Holland*, 3.
11. *Ibidem*, 75, 111. Op bladzijde 70 vlg. is sprake van Captain Morgan. Hiermede kan natuurlijk Thomas Morgan bedoeld zijn, doch zelfs dan is de aanwezigheid vóór Goes van Walter Morgan aannemelijk, daar hij in Thomas' ‘regiment’ diende.
12. Of Vlissingen, zoals Roger Williams schrijft.

met een armzalig overblijfsel van Engelse troepen reeds in het laatst van 1573 naar Engeland teruggekeerd[13]. Williams bericht, dat bij de

13. Vergelijk *Calendar of State Papers relating Engl. Affairs (from) Simancas*, II, *Elizabeth 1568-1579* (1894) 439, nr. 364, 9 november 1572: 'the Engl. general who was before Tregus (sic) named Sir Humphrey Gilbert, has arrived at this Court (of St. James) and it is said he had five hundred of his soldiers dead and sick. Captain Morgan remained at Flushing with about 200 Engleshmen'.

voorbereiding van de aanval op Rammekens Poyet met de meeste troepen naar Walcheren kwam, echter zonder het regiment van Thomas Morgan, dat op Strijen (Strinland) bleef,

> standing on terms for pay and leave to return to England by reason of some discourtesies that fell out betwixt the Prince and the officers of the said regiment[14].

Echter verschillende vergezelden 'gentlemen' van het regiment Poyet, onder wie captain Walter Morgan. Dit is een duidelijke aanwijzing, dat onze auteur bij de inneming van Rammekens tegenwoordig was (4 augustus 1573). Zoals reeds gezegd, vertelt Walter Morgan zelf in zijn opdracht, dat hij hartje winter 1573/4 naar Engeland is teruggekeerd, Oman neemt aan, dat hij in februari 1574 in Engeland terug was en dat hij in de periode februari-mei 1574 het kroniekje met de pentekeningen heeft samengesteld. Als *terminus post quem*, althans voor de opdracht, zal men 25 maart 1574 mogen aannemen, omdat deze '1574' gedateerd is. Daar Morgan zich van de Boodschapsstijl bedient, kan 25 maart dus de eerste dag geweest zijn, waarop hij inderdaad het jaartal 1574 kan hebben gebruikt.

Het laatste bericht, dat over Walter Morgan bekend is, is door Oman besproken. Volgens een onderschepte anonieme brief d.d. 16 april 1574 afkomstig van een Spaanse spion, zou Bingham, een krypto-katholieke officier in het staatse leger die in geheim contact stond met de Spaanse bevelhebbers, een poging doen om Walter Morgan op zijn hand te krijgen. Aan deze Walter Morgan waren juist 1000 crowns uitbetaald om 500 soldaten naar Holland of Zeeland te brengen: hij zou over ongeveer zes weken vertrekken[15]. Oman houdt er dus rekening mee dat Walter Morgan voor omkoping ten gunste van de Spaanse vijand bereid zou worden gevonden. Mijns inziens zeer terecht heeft Rowse aan deze beweringen niet veel waarde toegekend. Hij gelooft namelijk evenmin aan het krypto-katholiek zijn en het verraad van Bingham: twee Binghams sneuvelden aan staatse zijde, de derde, Richard, onderscheidde zich in Ierland en werd gouverneur van Connaught[16].

Intussen, ook al acht men de smet op de integriteit van Walter Morgan (en van Bingham) onbewezen, wellicht mag men eerder geloof hechten aan de verdere mededelingen in de anonieme brief: het bedrag uitbetaald aan Walter Morgan, de termijn waarbinnen hij zou vertrekken. Juist het doen van mededelingen, die met de waarheid overeenkomen, konden de geloofwaardigheid van de onbewezen mededelingen van de briefschrijver doen toenemen. Het moet daarom niet onwaarschijnlijk geacht worden dat ca. 6 weken na 16 april 1574, dat is in juni 1574, Walter Morgan opnieuw naar Holland of Zeeland is vertrokken. Sindsdien ontbreekt van hem elk duidelijk spoor. Dit, gevoegd bij het feit, dat het tweede deel van het handschrift blanco is gebleven, kan een aanwijzing zijn, dat Walter Morgan in de Nederlanden gesneuveld is. Wij moeten ons daarbij voorzichtig uitdrukken: ook andere omstandigheden kunnen ertoe hebben geleid, dat hij aan zijn voornemen zijn verhaal voort te zetten, geen gevolg heeft kunnen geven. In de bronnen is na juni

14. Williams, *The Actions of the Low Countries*, 111.
15. Oman, 'Morgan's Illustrated Chronicle', 6. De anonieme brief vermeld: *Cal. of State Papers relating to Engl. Affairs (from Simancas)* II, *Elizabeth*, *1568-1579*, 478, no 395.
16. Rowse, *Elizabethan Age*, 345, noot 1 en 350.

1574 herhaaldelijk sprake van ‘Morgan’, maar wij hebben geen mogelijkheid deze Morgans in verband te brengen speciaal met onze auteur.

Ik wil nu van de persoon van de auteur afstappen en in de eerste plaats aandacht besteden aan de tekst van het kroniekje. Het kroniekje, dat hier besproken wordt, is een specimen van geschiedschrijving, dat als primitief kan worden gekenschetst; Romein zou het, had hij het gekend en het waardig geoordeeld om het in zijn *Spieghel historiael van de Tachtigjarige Oorlog*

op te nemen, waarschijnlijk in zijn ‘eerste faze’ vermeld hebben. ‘Het is de faze der nog ongescheiden en ononderscheiden veeleenheid der werkelijkheid zelf’, ‘het “beeld” van den tijdgenoot’[17]. Daarbij dient opgemerkt, dat het een zuiver militair verhaal is van een vreemde officier, die althans aan enkele gebeurtenissen zelf deel heeft gehad. Het geeft ook geen doorlopend verhaal (hoewel zo nu en dan naar andere eveneens beschreven wapenfeiten verwezen wordt), maar het is een keuze, er wordt een aantal ‘taferelen’ gegeven en herinnert in dat opzicht aan het wat latere geschrift van die andere Welshman, het reeds genoemde geschrift van Roger Williams, *The Actions of the Low Countries*, voor het eerst in druk verschenen in 1618.

Het bijzondere van ons kroniekje is echter, dat aan de tekst pentekeningen zijn toegevoegd. Wellicht zou het zelfs beter zijn te zeggen: aan elke tekening is een verklarende tekst toegevoegd, verschillende malen wordt in de tekst ook naar détails in de bijbehorende tekening verwezen. Daar de tekeningen echter eigen problemen meebrengen, wordt hier eerst aandacht gegeven aan de teksten, terwijl wij onze beschouwingen met de tekeningen willen besluiten. Welke onderwerpen zijn nu behandeld? Na de bij onze bespreking, gewijd aan de auteur, genoemde opdracht aan William Cecil, Lord Burghley, volgt als eerste tekst (met tekening):

1 de verrassing van Den Briel op 1 april 1572 (zie de platen 1, 2 en 3);
2 inneming van Rotterdam door Boussu, 9 april 1572 (zie de platen 4 en 5);
3 de prins van Oranje, met zijn leger onderweg om het belegerde Bergen in Henegouwen te ontzetten, neemt Roermond, 31 juli 1572;
4 komst van de prins van Oranje voor het belegerde Bergen, 11 augustus 1572; (zie de platen 6 en 7);
5 dadelijk na het overgaan van Bergen trekt Alva met zijn leger naar Brabant en neemt Mechelen, 17 september 1572;
6 Sinjeur 't Seraerts, gouverneur van Vlissingen voor de prins, landt met zijn troepen op Zuid-Beveland op 11 september 1572 en belegert Goes (zie de platen 12, 13 en 14);
7 overgave bij verdrag van Bergen door graaf Lodewijk op 6 september 1572 en aftocht van zijn troepen naar Nassau (zie de platen 8 en 9);
8 beleg van Zutfen door Alva (sic) en overgave van de stad op 16 november 1572;
9 moord van Naarden door de Spanjaarden onder Alva (sic), 30 november 1572 (zie de platen 10 en 11);
10 pioniers van Alva forceren een passage om de Spaanse schepen toegang te geven tot het Haarlemmermeer om de approviandering van Haarlem af te snijden, 1 juni 1573;
11 nederlaag van 's konings schepen van Spanje en van Sluis op weg om zich met schepen van Antwerpen te verenigen om tegen Vlissingen de vrije passage naar de zee te verkrijgen, bij Rammekens, 3 april 1573 (zie plaat 15 en 16);
12 na de nederlaag op het Haarlemmermeer verschansen troepen van de prins, Fransen, Walen en landsknechten zich bij de nieuwe passage, om de approviandering van het kamp van de hertog (sic) vóór Haarlem af te snijden, 5 juni 1573;

17. ‘De geschiedschrijving over de Tachtigjarige Oorlog. Een historiografische studie’, *Tijdschrift voor Geschiedenis*, LVI (1941) 227.

ℬ inneming van Haarlem niet door militaire macht maar door uithongering na een beleg van 3 december (1572) tot 13 juni 1573 door Alva (sic), terechtstelling van het gehele garnizoen;

ℍ naar aanleiding van het bericht over de val van Haarlem en voorbereidingen te Amsterdam van Boussu voor een vloot te verenigen met die van Antwerpen, neemt Boisot fort Rammekens, 4 augustus 1573 (zie de platen 19 en 20);

15 Paiet (Poyet) neemt Geertruidenberg, garnizoen ter dood gebracht, 31 augustus 1573;
16 Don Frederik, door zijn vader hertog van Alva gezonden om Alkmaar te belegeren, moet het beleg opbreken, 18 september 1573 - 6 (lees 8) oktober 1573;
17 Boussu met schepen van Amsterdam op weg naar Antwerpen, verslagen door oorlogsschepen van Hoorn en Enkhuizen en met verschillende edelen gevangengenomen, 28 januari 1573/4;
18 schepen door de hertog van Terranova onder Julian Romero van Bergen op Zoom en onder Sansulagulo van Lillo uitgezonden om het belegerde Middelburg te approvianderen bij Reimerswaal verslagen, 28 januari 1573/4 (zie de platen 17 en 18).

In totaal dus 18 teksten met bijbehorende tekeningen, waarbij wij en passant Oman kunnen corrigeren, die spreekt van '25 pages of elaborate pen-and-ink drawings, each of which is faced by a page of text containing an explanation of the drawing opposite'. Wij moeten nu te rade gaan bij de schaarse gegevens, die ons ten aanzien van de auteur ten dienste staan. Hij moet in een zeer vroeg stadium na het geusworden van Vlissingen uit Engeland overgekomen zijn: wij weten over zijn verblijf hier alleen van zijn aanwezigheid op Walcheren en gedurende korte tijd in het najaar van 1572 op Zuid-Beveland. Er zijn geen doorslaggevende bewijzen dat hij van gevechten, buiten dit gebied, ooggetuige kan geweest zijn. Van eigen wetenschap kan sprake zijn bij de volgende teksten met bijbehorende tekeningen: no. 6: beleg van Goes; no. 11: slag op de Schelde bij Rammekens; no. 14: Boisot neemt Rammekens en no. 18: slag bij Reimerswaal[18]. Wij zullen op die teksten in het bijzonder ingaan, doch willen hier de vraag stellen: hoe komt Walter Morgan aan zijn wetenschap? Nu is het zeer wel mogelijk, dat hij in directe aanraking is geweest met ooggetuigen van gebeurtenissen elders. Het is zeker, dat er tussen Den Briel en Vlissingen in 1572 contact is geweest: ook naar Den Briel zijn Engelse troepen gekomen, één Engelsman, de dichter George Gascoigne, heeft ons in verzen een voor de veroveraars van Den Briel weinig vleiende beschrijving gegeven van zijn reis naar Holland, dat hij kort na de vermaarde 1e april 1572 bereikte terwijl hij in het gezicht van de haven van Den Briel nog bijna was vergaan[19]. Wij mogen aannemen, dat hij de waarheid spreekt in zijn grote gedicht 'The fruites of warre written upon this theame Dulce bellum inexpertis', wanneer hij schrijft: 'I was again in trench before Tergoes': toen kan hij Walter Morgan hebben ontmoet[20]. Daarnaast is het zeker, dat er correspondentie is

18. Caldecott-Baird geeft, in *The Expedition in Holland*, 41 een enigszins afwijkende reeks, in totaal vijf, waarbij Walter Morgan aanwezig heeft kunnen zijn, vooral, omdat Roger Williams daar aanwezigheid van Engelse troepen vermeldt. De door Caldecott-Baird vermelde ontzetpoging voor Haarlem (Williams: kort te voren was een Engels regiment onder Col. Morgan aangekomen. Hoewel nog niet betaald, bood een deel daarvan zich aan te vechten, nam deel aan de slag op het Haarlemmermeer, twee heuden werden verbrand, maar de Engelsen, waaronder die van Captain Morgans compagnie wisten overboord te springen en te ontsnappen) en de inneming van Geertruidenberg. Caldecott-Baird laat de zeestrijd bij Rammekens weg, die heb ik toegevoegd, omdat Morgan in dat geval met deelnemers aan het gevecht gemakkelijk contact kan hebben gehad.
19. *The Posies*, vol. I van *The Complete Works* (Cambridge, 1907) 360.
20. *Ibidem*, 160, Stanza 97. Vergelijk ook J. Huizinga, 'Engelschen en Nederlanders in Shakespeare's tijd', *Verzamelde Werken*, II, 352 vlg.

geweest tussen verschillende plaatsen en dat de prins agenten in allerlei steden had, die inlichtingen konden verstrekken, evengoed als men trouwens hetzelfde moet veronderstellen ten aanzien van een Spaanse inlichtingendienst in het gebied der rebellen.

Zo is het typerend hoe Godevaert van Haecht in zijn *Kroniek over de troebelen van 1565 tot 1574 te Antwerpen en elders* bij allerlei berichten, ook uit Holland en Zeeland, zijn bron

vermeldt[21]. Bovendien valt aan te nemen, dat de drukpersen een stroom van vliegende blaadjes, *aviso's*, her en der over de gebeurtenissen van de dag hebben verspreid[22]. Wat de teneur van de mededelingen van Walter Morgan betreft: men kan de schrijver kenmerken als de beroepsmilitair, die echter niet onverschillig heeft gestaan tegenover de religie en die niet, zoals Sir Roger Williams, aan beide zijden in de oorlog heeft gediend, waarbij hij zich tegen eventuele beschuldigingen van verraad erop beroept, dat toen hij in Spaanse dienst trad (1574-1577), Spanje niet in oorlog met Engeland was[23].

Vandaar, dat ik bezwaar heb gemaakt tegen de titel, die de Nederlandse vertaling van het boek van Caldecott-Baird heeft meegekregen: *Huurling in de Lage Landen, 1572-1574*. Er wordt daar, gewild of ongewild, ingespeeld op hedendaagse sentimenten, die aan het woord zijn onmiskenbaar pejoratieve betekenis hebben gegeven: een man, die, onverschillig voor welke zaak, zich tegen grof geld beschikbaar stelt om professioneel het oorlogshandwerk uit te oefenen. Zo ligt het in het geval van Walter Morgan bepaald niet. Typerend is zijn gebruik, bijvoorbeeld in de 'Opdracht', van 'them of the Religion', 'his assistants of the Religion'. Zoals Oman het heeft uitgedrukt: 'English, French, Scottish and Netherland Protestants regarded themselves as brethren - "Gentlemen of the Religion" as the phrase rang'[24]. Van 'grof geld verdienen' is stellig ook geen sprake geweest. Integendeel, men mag aannemen, dat hij voor zijn diensten in Vlissingen niet of nauwelijks betaling heeft gekregen. Hierop wijzen gegevens uit het archief van de High Court of Admiralty, PRO Londen, gegevens, die Caldecott-Baird blijkbaar niet gekend heeft. Er blijkt, dat op 8 en 9 december 1572 *warrants* (bevelschriften) zijn uitgeven op verzoek van onder meer Walter Morgan tot inbeslagneming van een som van 6000 karolus guldens, die zich in het bezit bevonden van Ferdinandus Pointz, toebehorende aan regering en burgerij van Vlissingen ter compensatie van achterstallige soldij, verschuldigd - mag men aannemen - niet alleen aan Morgan persoonlijk, maar ook aan de onder hem dienende soldaten. Soortgelijke *warrants* werden in januari en februari 1573 uitgevaardigd ten behoeve onder meer van Thomas Morgan en ook in december 1572 werd de beslaglegging op Vlissingse schepen bevolen, onder meer ten behoeve van Sir Humphrey Gilbert[25].

21. *De Kroniek van Godevaert van Haecht over de troebelen van 1565 tot 1574 te Antwerpen en elders*, ingeleid en toegelicht door Rob. van Roosbroeck (2 dln; Antwerpen, 1929-1930).
22. Wat bijvoorbeeld W.P.C. Knuttel, *Catalogus van de Pamfletten-verzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek*, I, i (1889) nrs. 197-209; VIII suppl. (1916) nrs. 192a, 193a geeft, moet een zwakke afspiegeling van die stroom laten zien. Voor een indruk van de *Aviso's* of *Newe Zeitungen* betreffende de Nederlanden, vergelijk nog 'Die ersten deutschen Zeitungen, herausgegeben mit einer Bibliographie (1505-1599) von Emil Weller', *Bibliothek des Literarischen Vereins*, CXI (1872) nrs. 395-412, 420-424 (1572-1573). Naast de *Aviso's* in druk dient ook nog rekening te worden gehouden met de geschreven nieuwstijdingen, waaruit de gedrukte zijn voortgekomen, maar welke geschreven tijdingen zich merkwaardigerwijs tot ver in de zeventiende eeuw hebben kunnen handhaven. De bekendste van dit genre waren de zogenaamde *Fuggerzeitungen*, vergelijk J. Kleinpaul, 'Die Fuggerzeitungen 1568-1605', *Preisschriften gekrönt und herausgegeben von der Fürstl. Jablonowskischen Gesellschaft zu Leipzig*, XLIX (Leipzig, 1921).
23. *Ibidem*, 112 vlg.
24. C. Oman, *A History of the Art of War in the Sixteenth Century* (Londen, 1937) 538.
25. De verwijzing naar het archief van het High Court of Admiralty dank ik aan H.J. Smit, *Bronnen tot de geschiedenis van den handel met Engeland, Schotland en Ierland*, II,

Een reden van ergernis kon het voor Walter Morgan zijn, wanneer steden geen garnizoen wilden binnenlaten, omdat de 'poor burghers' meenden het oorlogshandwerk zelf te kunnen opknappen. Daarover een hele tirade in het verhaal (no. 2) over Rotterdam. Boussu trachtte in de steden ten Oosten van Den Briel garnizoenen te leggen

> in de eerste plaats beginnend met Rotterdam, welke stad zoals alle andere volstrekt geen garnizoen wilde binnenlaten en op geen enkele manier daartoe overgehaald kon worden, omdat de welvaart van deze stad geheel berust op het handelsverkeer van de kooplieden, waarvan de inborst de soldaat minder kan uitstaan dan enig ander ambachtsman ter wereld, immers, zijn naam verraadt dat zijn vermogen niet groot is, aangezien hij zich ermede tevreden stelt dat wat hem het kostbaarste van alle wereldse goederen moest zijn voor acht penningen te verkopen.

De aanwezigheid van de soldaat kan voor

> de koopman, die zijn levensonderhoud geheel uit winst put, alleen maar de last veroorzaken van voortdurend in vrees te moeten leven voor beroving door de hand van de soldaat. Toen de burgers dan ook ontdekten dat deze krijgslieden zo dicht in de buurt van de stad kwamen, bevalen zij de poorten tegen hen te sluiten.

Misschien nog typerender spreekt de aversie van de beroepsmilitair van de burgers, 'das Zivil', in een passage, die over Zutfen handelt (no. 8). Ook Zutfen had geweigerd, de weinige soldaten, die in Gelderland te krijgen waren op het ogenblik van de aanmars van het Spaanse leger onder don Frederik (bij Morgan: Alva), als garnizoen in dienst te nemen. Op 12 november 1572 verschenen de Spaanse troepen voor Zutfen, artillerie schoot in korte tijd grote bressen in de wallen. Daarna volgde de bestorming: er was weinig tijd nodig, omdat de verdedigers in kundigheid tekortschoten:

> door kostbare ervaring kwamen de arme burgers erachter, dat er een groot verschil bestaat tussen het leven in een lange tabberd met een pen in de hand en een pot bier, zittend bij een goed vuur, bezig met de becijfering van het aantal verdiende 'dollars' (= Thalers) in een koopmansreis, en het staan bij een open bres met één wang gevuld met kogels en de andere mishandeld (*boxed*) door het ondeskundig hanteren van zijn haakbus (*hargabusse*), vermoeid door het dagelijks in dekking kruipen, het dragen van zijn meubilair, gepijnigd door voortdurende angst voor zijn vijand, niet ten onrechte: toen het te laat was hadden zij al hun aardse goederen voor soldaten willen geven.

Wij willen hier niet verder op de teksten ingaan, waarvan niet kan worden aangenomen dat zij op eigen waarneming berusten, ook al kunnen zij details bevatten, die niet

1485-1585, tweede stuk, *1558-1585* (RGP, XCI; 's-Gravenhage, 1950) no. 1205, 30 september 1572, noot 1, vervolgd op blz. 1039. Hier wordt genoemd: M.S. Giuseppi, *A Guide to the Manuscripts preserved in the Public Record Office*, I (Londen, 1923) 28 sub 'Warrant Books'.

van elders bekend zijn. Bijvoorbeeld in het verhaal over Geertruidenberg (no. 14) de bijzonderheid, dat de Spaanse commandant over de wal ontsnapt en, hoewel in de rug gewond, over het water zwom naar het Karthuizerklooster (in het Engels: ‘to sainte trossen cloyster)[26.] en de

26. Merkwaardig is, dat deze verbastering van Karthuizerklooster niet op naam te stellen is van Morgan of zijn zegsman, maar blijkbaar overeenkomt met het plaatselijk gebruik. In een acte van 28 mei 1585, bewaard in het Archief Karthuizerklooster bij Geertruidenberg (RA, 's-Hertogenbosch), is sprake van ‘den Sanctrosenclooster bi sente Gertrudenberghe’. Men kan de vorm ‘Sainte trossen cloyster’ als argument doen gelden, dat Walter Morgan aanwezig zou zijn geweest; Caldecott-Baird heeft dat niet gedaan, maar gaat uit van Engelse troepen onder Payet (Poyet). Over de ligging van het klooster behoeft geen enkele onzekerheid te bestaan, zoals Caldecott-Baird wèl meent (150). Als men dit Karthuizerklooster dat van Raamsdonk zou willen noemen, zou men het Karthuizerklooster bij Amsterdam, vereeuwigd in Vondels Gijsbrecht, dan het Karthuizerklooster van Sloterdijk moeten noemen? Op de acte, aanwezig op het rijksarchief te 's-Hertogenbosch, was prof. dr. J.L. van der Gouw te Voorschoten zo vriendelijk mij te wijzen.

monniken aldaar waarschuwde zich met hun bezittingen uit de voeten te maken. Na een bepaald anti-papistische passage over het luxe-leven, dat de monniken daar hadden geleid, volgt de zeer exacte opgave, dat de prins van Oranje, die toen in Dordrecht was, op de tijding van de inname van Geertruidenberg zelf om 3 uur in de namiddag naar de stad kwam. Deze details zouden kunnen berusten op mededelingen van de commandant van de troepen, die de overval hebben gedaan, door Morgan Payet of Epayet genoemd (bij Arend, *Alg. Gesch. des Vaderlands*, II, v (1851) 304: Poyet). Uit het verhaal van Roger Williams blijkt (111), dat Poyet aan het gevecht bij Rammekens heeft deelgenomen, terwijl onder de ook aanwezige officieren Walter Morgan wordt genoemd. Payet en Morgan kunnen elkaar voor Rammekens hebben leren kennen.

Uit hetzelfde verhaal over Geertruidenberg zouden wij nog een merkwaardig voorbeeld van grimmige humor willen vermelden, dat wellicht juist voor zulk een tijd van oorlog typerend is en dat men ook in menig geuzenlied aantreft. Het gaat om het relaas betreffende het bezoek van de prins op de dag zelf of daags na de verrassing van de stad. De burgers, zo wordt hier verteld, begroetten de Prins met vreugde, maar aan die ontvangst werd door geen van het oude garnizoen deelgenomen, ‘for they were discharged all before his coming by the passport of Harlem’ zodat zijne excellentie te laat kwam om hen te bedanken voor de goede dienst hem bewezen door het in bezithouden van de stad in zijn afwezigheid. Met ‘ontslagen met het paspoort van Haarlem’ wordt bedoeld: het gehele garnizoen was over de kling gejaagd, zoals dat met het garnizoen van Haarlem was gebeurd na de inname door de Spanjaarden.

Nu komen wij tot de gebeurtenissen, waarbij Walter Morgan zeker aanwezig is geweest (Goes -6- en Rammekens -14-), of waarover hij uit de eerste hand inlichtingen heeft kunnen ontvangen (scheepsgevecht onder Rammekens -11- en dito op het verdronken land bij Reimerswaal -18-). Betreffende Goes deelt Walter Morgan mede, dat 't Seeraerts plan had een aanslag te doen op Antwerpen na geheime correspondentie met Antwerpse burgers, doch deze aanslag werd, toen de troepen al onderweg waren en met hun schepen tot 3 mijlen[27] van de stad gekomen waren van Antwerpse zijde herroepen; op de terugweg landde men bij Biezelinge en trok vandaar voor Goes. In veel opzichten komen de vermelde feiten bij Williams en Morgan overeen, bijvoorbeeld zoutketen buiten de wallen van Goes die door de Goesenaren in brand werden gestoken om geen dekking te geven aan de belegeraars. Deze aanval gaf een weinig verheffend schouwspel te zien van gebrek aan samenwerking tussen de watergeuzen van 't Seraerts en de Engelsen. Deze laatsten misten hun bevelhebber ‘Syr Humphrey Gilbert beinge in Flooshunge at physicke for hys fever’. Een dergelijke mededeling wijst mijns inziens op ‘inside information’ van de auteur. Het geheel liep mede door de stoutmoedige tocht van Mondragon met Spaanse hulptroepen, die van Bergen op Zoom bij laag water waadden tot Zuid-Beveland, op een fiasco uit. Merkwaardig is, dat terwijl de auteur over het algemeen zich geheel distantieert van gebeurtenissen, waarbij hij tegenwoordig is geweest, hij eindigt met zinnen in de eerste persoon meervoud:

27. Een Duitse mijl: ca 7½ km. Vergelijk Friedrich Bruns - Hugo Weczerka, *Hansische Handelsstrassen*, *Textband* (Weimar, 1967) 47.

nadat wij daar in een kamp gelegen hadden van 11 september tot 21 oktober (1572) hieven wij het beleg op en daar wij niet over voldoende schepen beschikten om ons in te schepen, verloren wij 200 van onze mannen bij de inscheping bij gebrek aan leiding, blootgesteld aan een aanval van de vijand.

Een mededeling in deze vorm zou kunnen wijzen, in de eerste plaats op de aanwezigheid van de auteur vóór Goes en in de tweede plaats op zijn persoonlijke betrokkenheid bij de gebeurtenis.

In de beschrijving van de inneming van Rammekens treft de technische uiteenzetting van de wijze waarop Boisot, de nieuwe gouverneur van Vlissingen voor de prins, door een schijnaanval op Middelburg de verdedigers van die stad tot een uitval verlokte, waarbij dezen - volgens overeenkomst - hulp ontvingen van de helft van het garnizoen van Rammekens. Toen die helft door Boisot van haar basis was afgesneden, werd de aanval ingezet met ondermijning aan de zijde van Middelburg, waarbij blijkbaar van branders gebruik werd gemaakt, gezien de combinatie van tekst en tekening. Deze laatste - wij komen er nog over te spreken - is in verschillende opzichten één van de opmerkelijkste van de gehele reeks. Toen de uit Middelburg gevraagde hulp uitbleef, capituleerde Rammekens met zijn restant-bezetting van vijftig man tegen vrije aftocht naar Middelburg.

In zijn beschouwing over de scheepsstrijd ter hoogte van Rammekens, 3 april 1573 (no. 11), begint de schrijver met een uiteenzetting over de wijze waarop hij, hoewel hijzelf in zoverre partijdig is, omdat hij in dienst van de prins staat, toch de waarheid van beide zijden tracht te vertellen,

> voorzover hij die kan te weten komen van hen die het meeste geloof verdienen dat zij in die zaken de waarheid vertellen, waarbij hij dag, maand en jaar van de acties in acht neemt.

Toch is hij van de chronologische volgorde afgeweken om de daden van Alva te vervolgen: daarom gaat de beschrijving hoe Alva (lees: don Frederik) het meesterschap over het Haarlemmermeer verkreeg, 1 juni 1573, vooraf aan ‘this noble piece of service done by captain Woorste, admiral of the prince’, 3 april 1573. Het feit, dat de Spanjaarden overal, behalve op het Haarlemmermeer, te water tegen de prins het onderspit hadden gedolven, deed Alva besluiten tot een maritieme actie tegen Vlissingen en Den Briel door een vereniging tot stand te brengen tussen 22 grote schepen van Spanje en Sluis enerzijds en de vloot van Antwerpen anderzijds. De eerste vloot wist met weinig schade Vlissingen te passeren en ging daarna veilig voor anker onder bescherming van het de Spaanse zijde houdende Rammekens. Toen de Vlissingers weer binnengelopen waren, kwamen hun kapiteins om advies bij hun doodziek liggende admiraal, kapitein Worst. Deze hield vanaf zijn bed een toespraak waarin hij hen lafaards noemde en ze ried liever nu te vechten, nu de vijandelijke vloot nog maar 22 schepen telde, dan te wachten tot na de vereniging met die van Antwerpen. Het plan de campagne behelsde de verdeling van de scheepsmacht van de prins in tweeën: de kleinere schepen (heuden, vlieboten en galeien) zouden aanvallen van Veere uit en de grote schepen van Vlissingen uit met het volgende getij. Na hun vertrek had de zieke admiraal rust noch duur (‘thought every hour a month’). Op de tijding, dat mèt de vloed de schepen onder zeil waren gegaan, liet hij zich, na zich aangekleed te hebben, in een kleine pinas[28] met 12 riemen langs de kust roeien onder Rammekens aan boord van zijn eigen heude (hwye), die van Veere

28. Pinas: zekere soort van klein zeilschip, lang en smal, en met vierkante achtersteven, met twee of drie masten, en dat ook geroeid kan worden, zie *WNT*, XII, i (1931) kol. 1880, in voce, sub 1.

kwam met de andere kleine schepen en gaf, snelle zeiler als deze was, aanwijzingen aan de andere schepen. Zijn aanwezigheid verwekte grote vreugde. Dichtbij de Spaanse schepen gekomen ‘commanded the drums and trumpets to sound a charge’ (kan bij deze ‘charge’ het ‘Wilhelmus’ zijn gespeeld? Godevaart van Haecht geeft de eerste vermelding in december

1573: II, 274)[29]. Daar een groot deel van de officieren van de Spaanse schepen aan wal was, kwam van de verdediging weinig terecht: veel schepen gingen verloren. Weinige dagen later stierf kapitein Worst.

De laatste episode van het kroniekje betreft het gevecht te water bij Reimerswaal. Men doet goed zich door de publicatie van Caldecott-Baird niet te laten misleiden, omdat een verkeerde tekening no. 11 (scheepsgevecht bij Rammekens) bij deze tekst is terechtgekomen. In zijn samenvatting (165) schrijft Caldecott-Baird over een succesvolle poging van de Spanjaarden om Middelburg van het nodige te voorzien en over een voor hen noodlottige terugvaart naar Antwerpen. Het lijkt mij, dat zulk een verloop uit de woorden van Walter Morgan niet valt af te leiden: reeds dadelijk bij het vertrek uit Lillo vloog het schip van de Spaanse admiraal met 400 matrozen en soldaten bij ongeluk in de lucht, terwijl de kleine schepen der Spanjaarden, die van Bergen-op-Zoom vertrokken een nederlaag leden tegen de geuzenvloot onder Boisot op het verdronken land ten zuiden van Reimerswaal. Bovendien werd aan de vloot bij de terugtocht naar Antwerpen nog verlies toegebracht, terwijl een aantal van de kleinere schepen de Brabantse wal bij Bergen-op-Zoom wist te bereiken. Roger Williams geeft een zeer gedetailleerd verslag van dezelfde gebeurtenis, waarbij het belangrijk is, dat hij aan Spaanse zijde heeft meegevochten en er ternauwernood het leven heeft afgebracht. Caldecott-Baird argumenteert, dat deze slag zich moet hebben voorgedaan in het begin van 1574, en niet een jaar eerder zoals Morgan aangeeft. De datum van Morgan, 28 januari 1573, volgt echter de Boodschapsstijl en is herleid dus 28 januari 1574. De mededeling van Caldecott-Baird, dat Walter Morgan aan de strijd deelnam, berust op een andere episode, waarin een succesvol secours voor Middelburg verhaald wordt, maar Roger Williams voegt daaraan toe, dat deze hulpexpeditie der Spanjaarden bij Walcheren aankwam vier dagen na de verovering van Rammekens (4 augustus 1573)[30]. In het verhaal van Morgan wordt nog melding gemaakt van de vrees van het scheepsvolk op de Spaanse schepen voor de Vlissingers ‘whose accustomed use is to take greater pleasure in a spoonful of Spanish blood than in a bagful of Dollars’ (Thaler, daalder).

Ten slotte willen wij nog aandacht besteden aan de achttien pentekeningen[31], waardoor het handschrift van Walter Morgan zich onderscheidt. Gelukkig kunnen wij iets verder gaan dan ze ‘delightful’ te noemen, zoals Rowse gedaan heeft. Vóór hem had Oman aandacht aan die tekeningen geschonken. Hij vermoedt, dat Morgan een schetsboek of iets dergelijks van zijn verblijf in de Nederlanden heeft teruggebracht en dat de daarin opgenomen schetsen als voorbeeld en uitgangspunt

29. Volgens E.T. Kuiper moet het Wilhelmus dateren van vóór 1572, waarschijnlijk 1570 of 1571. Het lied ‘Ras seventien provincen’ (1572) heeft als wijsaanduiding ‘Wilhelmus van Nassouwe’, zie *Het Geuzenliedboek*, II (Zutphen, 1925) 324 vlg. Indertijd heeft E. Smedes in een kort artikel in het *Tijdschrift voor Geschiedenis*, LVII (1942) 177-182 gewezen op de ‘Vroege populariteit van het Wilhelmus op de vloot’, als zou kunnen blijken uit een Amsterdams vonnis van 1 december 1574, vergelijk *ibidem*, LVI (1941) 374.
30. Het verhaal betreffende de scheepsstrijd bij Reimerswaal bij Roger Williams, *The Actions of the Low Countries*, 113-117; het tweede verhaal betreffende een voor de Spanjaarden gelukkig verlopen ravitaillering van Middelburg, gevolgd door een nederlaag van hun schepen op de terugtocht naar Antwerpen, *ibidem*, 105-111.
31. I would like to acknowledge my debt to the Warden and Fellows of All Souls College, Oxford, for granting me permission to publish some of the drawings from the manuscript no. 129, preserved at Codrington Library.

hebben gediend voor de illustraties van zijn kroniekje. Oman meent namelijk, dat topografische bijzonderheden: kerken, kerktorens en dergelijke inderdaad de werkelijkheid weergeven en niet op fantasie berusten. Daarna doet hij een artistieke

beoordeling van het werk volgen, die hierop neerkomt, dat hij Morgan op zijn best vindt als tekenaar van personen en dieren, maar dat hij op zeer gespannen voet staat met de perspectief en een voorstelling van een plein of markt (bijvoorbeeld Naarden, executie in Haarlem) een zeer primitieve indruk maakt. Ook zijn architectuur vertoont, mede door een gebrekkig perspectief, een weinig solide indruk. Ook komt dezelfde primitiviteit tot uiting in de grootte van de personages, die of zij nu vooraan in het tafereel staan, of op enige honderden meters afstand, vaak nagenoeg even groot zijn. De belangrijke figuren, Alva, Oranje en dergelijke zijn vaak groter afgebeeld dan hun medemensen. Ook wijst Oman nog op de roerende omstandigheid, dat koeien en melkende boerenmeiden zich van het krijgsgedruis niets aantrekken en in het aangrenzend weiland rustig voortgaan met hun vredelievende bezigheid van grazen en melken[32].

Maar wij willen liever andere vragen over deze tekeningen stellen. Waarop berusten ze; zijn ze betrouwbaar? Nemen wij nu de eerste tekening: de inneming van Den Briel: een militaire afdeling, blijkbaar met opzet van een schijnbaar grotere sterkte dan zij in werkelijkheid kan hebben gehad (hierover geeft de tekst bijzonderheden), rukt op van rechts beneden naar links midden, twee stukken geschut zijn tegenover de wallen van Den Briel opgesteld en zijn in actie. De ruiter, rijdende op de flank van de soldaten zal ongetwijfeld Lumey uitbeelden. Voor de kust zes schepen en een paar bootjes, vijf schepen met prinsenvlaggen, één vertoont in top een vlag met het St. Andrieskruis, doch aan de achtersteven een prinsenvlag[33]. In de stad onder andere een kerk met een zeer tuitelige toren, die een zwakke gelijkenis vertoont met de St. Catharina. Het merkwaardige van de voorstelling is, dat ze een herinnering wekt aan een reeds vroeger geziene afbeelding. De herinnering blijkt uit te gaan naar de prent over Den Briel van het bekende prentwerk van Frans Hogenberg. Bij nadere beschouwing is de overeenkomst vaag. Enkele details kloppen op merkwaardige manier: de beide mannetjes die hun hellebaarden als het ware kruisen. Hoewel anders gewend vindt men ook hier de bevelhebber te paard, voorzien van het bijschrift Lum(ey). Er is echter een belangrijk verschil. De (Brielse) Maas ziet men bij Morgan rechts, bij Hogenberg links. In zoverre zijn tekening en prent elkaars spiegelbeeld, zodat het voorbeeld van Morgans tekening in dat opzicht overeenkomt met de plaat van Hogenbergs gravure. Dat voorbeeld moet daarom op een andere faze teruggaan: een schets, een tekening, die eveneens als voorbeeld kan hebben gediend voor de prent van Hogenberg. Op de historische betrouwbaarheid van de afbeelding van Den Briel bij Morgan behoeft hier verder nauwelijks te worden ingegaan: er is geen aanwijzing, dat Morgan Den Briel en nog minder de inneming daarvan op 1 april 1572 heeft gezien. Noch Morgans tekening, noch de prent van Hogenberg geeft een juiste voorstelling: de haven van Den Briel mondt volgens de plattegrond van Jacob van Deventer ten noorden van de stad uit, hier en bij Hogenberg aan de zuidkant, maar de oriëntering van Den Briel is bij Morgan juist, bij Hogenberg is de Maas op de afdruk van de plaat juist aan de verkeerde kant gekomen. Hoewel het model van

32. Oman, 'Walter Morgan's Illustrated Chronicle', 2-3.
33. In werkelijkheid was de vloot van Lumey vóór Den Briel 26 schepen sterk, zie de meest recente beschouwing over de inneming van de stad en de sterkte van de troepen der Watergeuzen (waarbij als kern een kleine macht van Waalse huurtroepen van 200 man) in J.C.A. de Mey, *De Watergeuzen en de Nederlanden 1568-1572* (Amsterdam-Londen, 1972) 90-99.

de toren van St. Catharina wel enigszins gelijkt, geeft Hogenberg een veel beter verantwoorde weergave van het stadje als geheel. Nu wij eenmaal op deze verhouding Morgan-Hogenberg attent zijn geworden, vallen meer van dergelijke gevallen te constateren.

De verrassing van Rotterdam laat bij vergelijking met Hogenberg dat spiegelbeeld eigenlijk

niet zien. Er is een zekere overeenkomst, alleen is het punt vanwaar uit de toeschouwer naar de stad kijkt enigszins verschoven. Wel wil ik hierbij aantekenen, dat een andere gravure, gereproduceerd in H.E. Greve, *De tijd van den Tachtigjarigen Oorlog in beeld* (Amsterdam, 1908) 35, en daar aangeduid als 'anonieme Duitsche gravure' juist wat het gezichtspunt van de toeschouwer betreft, meer met de tekening van Morgan overeenkomt.

In de tekening betreffende de aankomst van de prins voor Bergen is ook min of meer een spiegelbeeld te zien van het beleg van Bergen bij Hogenberg. Bij de uittocht van Lodewijk van Nassau met zijn troepen uit Bergen is de gelijkenis met de prent van Hogenberg opvallend. Merkwaardig is, dat op de prent, behalve Bergen ook Mechelen is aangegeven en dat dit Mechelen haast het spiegelbeeld lijkt te vormen van Bergen bij Morgan. Ook ten aanzien van Zutphen valt te constateren, dat het gezichtspunt op de stad bij Morgan wat anders ligt dan op de prent van Hogenberg. Een duidelijker voorbeeld van spiegelbeeld vormt de voorstelling van de moord van Naarden (tegenover elkaar staan twee hoge huizen op de voorgrond rechts, een stadspoort links, bij Hogenberg omgekeerd). Ook van verschillende andere tekeningen van Morgan en van prenten van Hogenberg vallen dergelijke overeenkomsten en tegelijk verschillen te bespeuren. Er moet dus op een of andere wijze een samenhang bestaan tussen verschillende tekeningen van Walter Morgan en de prenten van Frans Hogenberg. Aangezien wij van Walter Morgan ten aanzien van zijn tekst weinig en ten aanzien van zijn tekeningen eigenlijk niets weten, willen wij nu de figuur van Frans Hogenberg bekijken.

Ook over hem weten wij weinig, maar uit de literatuur kan wel iets over hem worden opgediept. Ruim 100 jaar geleden heeft Frederik Muller[34.] een opsomming gegeven van de historieprenten van Fr. Hogenberg, die tezamen als 'het prentwerk' plegen te worden aangeduid. Fr. Hogenberg werd vóór 1540 te Mechelen geboren, hij is in het laatst der jaren zestig vanwege zijn godsdienstige overtuiging uitgeweken. Hij kan in 1568/9 in Engeland geweest zijn[35.], maar heeft zich in 1570 in Keulen gevestigd, waar hij volgens de overlevering in 1590 is overleden. Zijn grote naam dankt hij als graveur en uitgever aan het prentwerk, dat in een aantal seriën op verschillende tijden is verschenen. De prenten, die ons hier bezighouden, maken deel uit van serie 6. De prenten die betrekking hebben op de Nederlanden zijn later opgenomen in de *Leo belgicus* van Aitzinger (drukken 1583, '85, '88, '95 en 1605), in de zonder naam en wetenschap van de auteur in 1596 te Neurenberg uitgegeven Duitse vertaling van E. van Meterens *Belgische Historie* later nog in de *Nassausche Oorloghen*, etc. van Wilh. Baudartius van Deynse. Daarnaast is zijn naam naast die van Joris Bruin verbonden aan het grote meerdelige werk *Civitates orbis terrarum* (in de regel aangeduid als: Braun en Hogenberg): stedenplattegronden voor een deel teruggaand op Jacob van Deventer, die gedeeltelijk ook ten grondslag liggen aan

34. *De Nederlandsche geschiedenis in platen*, etc., I (1863-1870) 39 vlg., no. 413 (beneden aangeduid als FM I), vgl. dezelfde in *De Navorscher* (1860) 21 vlg.
35. Op grond van prenten, die hij in Engeland moet hebben gemaakt neemt Thieme-Becker, *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler*, XVII (1924) 306 b, F. Hogenbergs verblijf aldaar, ca. 1568, als vaststaand aan, hierin volgt hem L. Voet in zijn *Inleiding bij Frans Hogenberg*, *De Tachtigjarige Oorlog in prenten* ('s-Gravenhage, 1977) 5. Voorts: Arthur M. Hind, *Engraving in England in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. A Descriptive Catalogue with Introductions*, I, *The Tudor Period* (Cambridge U.P., 1952) 64 vlg.

plattegronden in de eerste Plantijn-uitgave van Guicciardini's *Descrittione di tutti i Paesi-Bassi* (1581).

Ook aan enkele titelbladen van andere Plantijn-uitgaven heeft Fr. Hogenberg medewerking verleend. J. Denucé heeft uit de rekeningen in het Plantijn-archief aangewezen, dat Plantijn geregeld voor zijn boekhandel niet alleen exemplaren der *Civitates* in het Frans en Latijn van Fr. Hogenberg te Keulen, vaak via Abraham Ortelius betrok, maar ook ‘Slachtboeken’,

waarmede het prentwerk van Hogenberg wordt bedoeld[36]. Wij zouden nu graag weten, hoe Fr. Hogenberg aan zijn prenten is gekomen, waarvan de accurate uitvoering door verschillende auteurs is geprezen. S. Muller Fz.[37] heeft indertijd aangetoond, hoe Hogenberg zijn prent over de slechting van de Vredenburg te Utrecht (1577)[38] op grond van allerlei inlichtingen: prenten, ter plaatse gemaakte tekeningen, verhalen, officiële mededelingen, heeft vervaardigd. De kwestie van de 'Vorlagen' van Hogenberg is ook behandeld door J.G. de Brouwere, 'Een oorlogsreportage in de 16e eeuw'[39]. De Brouwere neemt aan, dat Hogenberg berichtgevers heeft gehad:

> De exacte juistheid van de weergave van vestingen leert ons veel meer aangaande de conscientieuze werkmethodes van Frans Hogenberg: die moest buitengewoon bekwame observateurs hebben, daar zijn vestingopnamen overeenkomen met deze die van de hand van militaire architecten bewaard bleven.

Uiteraard kunnen de tekeningen van Morgan niet het voorbeeld van Hogenberg geweest zijn: dan zouden wij ze niet bezitten. Maar beide kunnen op een vroeger voorbeeld teruggaan, zelfs zouden vroegere tekeningen van Morgan materiaal voor Hogenberg hebben kunnen leveren (wij weten daarvan niets). De onbeholpenheid van bepaalde elementen van de tekenkunst van Morgan behoeven daarvoor geen bezwaar te zijn. Zoals S. Muller Fzn. constateerde, zorgde Hogenberg wellicht alleen voor de sierlijkheid der executie.

Ten slotte willen wij nog aandacht besteden aan vier van Morgans tekeningen: de zesde, beleg van Goes, de elfde: slag op de Schelde bij Rammekens, de achttiende: slag bij Reimerswaal, de veertiende: Boisot neemt fort Rammekens. Wij moeten van de elfde en achttiende tekening constateren, dat deze tekeningen in de publicatie van Caldecott-Baird (en evenzo in de daarop gevolgde Nederlandse vertaling) van plaats zijn verwisseld. Dat volgt alleen al uit vergelijking van de tekening en de daarbij behorende teksten. Van al deze episodes, behalve het beleg van Goes, bestaan ook prenten van Hogenberg, die echter maar geringe overeenkomst vertonen met de tekeningen van Morgan. Het beleg van Goes was stellig geen feit van betekenis, waardoor het ontbreken daarvan in Hogenbergs prentwerk verklaard wordt. Zoals reeds vermeld werd, moet Walter Morgan zelf bij de strijd voor Goes betrokken zijn geweest. Misschien heeft die persoonlijke betrokkenheid Morgan ertoe gebracht dit 'tafereel' in zijn kroniekje in te lassen. De tekst zegt daarover niets, wij wezen alleen op de merkwaardige overgang van het relaas in de eerste persoon meervoud. De tekening vertoont één zeer in het oog springende fout. De haven van Goes schijnt, in plaats van met de Oosterschelde, in verbinding te staan met de Westerschelde: vergelijk ook de plattegrond van Van Deventer. Toch is het mogelijk - ook Caldecott-Baird heeft dat geopperd (44) - dat de windroos niet georiënteerd is, waardoor noord zuid geworden is en omgekeerd. Een extraaanwijzing in die richting

36. J. Denucé, *Oud-Nederlandsche kaartmakers in betrekking met Plantijn*, I (Antwerpen, 1912) 282, 294-298.
37. 'Specklin's afbeeldingen in Hogenberg's Prentwerk', *Oud-Holland*, XXIX (1911) 171-178.
38. FM I 413[166].
39. In: *Bibliothèques et Musées de Belgique*, XXXIII, ii, 156. Een overdruk is aanwezig in de Bibliotheek van het Rijksmuseum.

kan worden toegevoegd. De riviermond, die wij aanvankelijk voor de Westerschelde hielden, is op de tekening aangeduid als *Scaldis fluvia*(!). In de zestiende eeuw werd Scaldis nog uitsluitend voor de Oosterschelde gebruikt. Ook Morgan doet dat. Op de tekeningen elf en achttien wordt, wat wij Westerschelde plegen te noemen, aangeduid met

Honte. Men dient er natuurlijk mede rekening te houden, dat Walter Morgan Goes alleen van de buitenzijde kan hebben waargenomen, maar ook dan nog valt de gelijkenis van de tekening niet te roemen. De Maria Magdalenakerk, die toen nog veel meer dan nu het profiel van het stadje moet hebben beheerst, maakt een povere indruk. De elegante dakruiter, die wij kennen, dateert weliswaar pas van 1620, na de brand van 1618, maar zowel Jacob van Deventer als Christiaan Sgroten laten een vieringstorentje zien, de daarachter weergegeven grotere toren kan alleen de te groot uitgevallen rechtertoren van het stadhuis voorstellen, destijds met een spits gedekt[40]. Wat wel merkwaardig is zijn 'the orchards', die Morgan nog uitvoerig heeft aangegeven: dit zou een aanwijzing zijn, toen reeds voor fruitteelt, waarover verder eigenlijk niets bekend is[41].

Wij gaan nu over tot twee voorstellingen van strijd te water. Eerst de scheepsstrijd bij Rammekens. De tekening vult de tekst vrij aardig aan. Ook hier staat een windroos, die geheel verkeerd wijst, maar verder ziet men de kust van Walcheren van Vlissingen tot Arnemuiden. Van Veere is kennelijk het groot aantal kleine geuzenschepen afkomstig; verschillende van de kleine schepen zeilen niet alleen, maar worden ook geroeid als de pinas van kapiteit Worst. De prent van Hogenberg (FM 413[132]) vertoont enige gelijkenis, maar kennelijk heeft Hogenberg nog over andere informatiebronnen beschikt, aangenomen, dat hij een 'Vorlage' van Walter Morgan gekend heeft.

Nu de slag op de Schelde bij Reimerswaal. Ook hier bestaan zo grote verschillen tussen de tekening van Morgan en de prent van Hogenberg (FM413[142]). De Spaanse opzet was de voorziening van het belegerde Middelburg met proviand, munitie en waarschijnlijk verse troepen. Van deze mislukte expeditie laat de tekening eigenlijk alleen een onderdeel zien. Verschillende kleine Spaanse schepen bevinden zich op het verdronken land (ten zuiden van Reimerswaal) en die schepen zijn in gevecht gewikkeld met eveneens kleine geuzenschepen: zij worden aangetast, veroverd of vernietigd. Hogenberg laat een beeld zien van het grotere geheel: ook de grote schepen verschijnen bij hem ten tonele en wellicht nadert hij daarbij dichter het relaas van Roger Williams.

De laatste tekening, die wij ter sprake willen brengen, is de inneming van Rammekens. Hiervoor bestaat geen corresponderende prent van Hogenberg, al ontbreekt het wapenfeit niet in zijn zesde reeks (FM413[135]). Bij Morgan is de kustlijn van Vlissingen tot Rammekens stellig mistekend, maar bijzonder aantrekkelijk is de plattegrond van Vlissingen, en wellicht ook die van Rammekens. Vergelijken wij de plattegrond van Vlissingen met die van Jacob van Deventer (1545?), dan valt op, dat de bastionnering van de stad sindsdien aan de oost- en noordzijde (sinds 1572 tegenover Middelburg zeer actueel geworden) begonnen is[42]. De op

40. *Kunstreisboek voor Nederland* (1960) 451 vlg., vergelijk nog W.S. Unger, 'De Maria Magdalenakerk te Goes', *Oudheidkundig Jaarboek* (1946) 1 vlg.
41. W.J. Sangers, *De ontwikkeling van de Nederlandse tuinbouw tot het jaar 1930* (Zwolle, 1952) 40 (betreft de vijftiende eeuw). - Misschien hadden die boomgaarden een andere betekenis voor Walter Morgan. Williams meldt in *The Actions of the Low Countries*, 71, dat Captain Morgan met zijn mannen in een boomgaard postvatte. Alleen komt die mededeling in de beschrijving van het eerste beleg van Goes!
42. Mogen wij Émile Ouverleaux geloven, dan is met de plattegrond van Vlissingen iets bijzonders aan de hand. Hij schrijft in de 'Postface', lb, toegevoegd aan de *Atlas des villes de la Belgique au XVIe siècle. Plans du Géographe Jacques de Deventer* (Brussel, 1884-1924), dat Jacob van Deventer reeds in 1545 aan zijn serie plattegronden werkte, 'car nous trouvons cette date

de tekening voorkomende windroos wijst opnieuw onjuist. Met de fortificaties van Vlissingen is de militair Morgan kennelijk goed op de hoogte: legenda verwijzen met letters naar een aantal details, die echter op de plattegrond van de stad niet zijn opgenomen. Ook de plattegrond van Rammekens maakt een betrouwbare indruk. Men dient daarbij te bedenken, dat het tegenwoordige Rammekens slechts een overblijfsel is van een grotere versterking. Typerend zijn de 'kalebasflesjes', een geuzenembleem[43], op de beide prinsenvlaggen bij Vlissingen. Vóór Rammekens liggen twee branders, die, volgens de tekst, wachthuizen in brand staken. Rammekens is verder voorgesteld op het ogenblik, dat de bezetting, die het fort heeft overgegeven, afmarcheert naar Middelburg.

Hoewel ons uit het kroniekje, waarvan wij nu de oorspronkelijke tekst, tezamen met de aantrekkelijke pentekeningen, in een betrouwbare uitgave ter beschikking hebben gekregen, geen feiten bekend worden, die onze wetenschap over 1572 en 1573 ingrijpend wijzigen, dient de verschijning in druk toch een verrijking genoemd te worden. Tekeningen en tekst kunnen toch hier en daar bijzonderheden vermelden, die ons van elders niet bekend zijn. Met erkenning van die betekenis dient men zich toch te hoeden voor het vervallen in overdrijving in de trant van Geoffrey Parker. Deze verdienstelijke historicus, aan wie wij de meest recente mij bekende behandeling van de Opstand danken, *The Dutch Revolt*, komt tot de opzienbarende mededeling, dat de beste verslagen van de oorlog van deze tijd (dat is Parkers zogenaamde Second Revolt, 1569-1576), geschreven zijn door twee Engelsen: Roger Williams en Walter Morgan. Voor Williams voor mijn part, maar voor Walter Morgan is dat stellig te veel eer[44].

(MDXLV) sur son plan de Flessingue, mis au net dans le volume CC 20 de la Bibliothèque de Madrid. Disons en passant que c'est l'unique plan qu'on trouve daté dans toute son oeuvre'. Indien juist, zullen wij deze datum voor de 'minuut', hierbij afgebeeld (de in Middelburg berustende 'Minuten' der Zeeuwse steden, destijds gereproduceerd, zijn evenzeer op 17 mei 1940 verloren gegaan) ook mogen aannemen. Voor vergelijking komen ook nog in aanmerking plattegronden van Vlissingen en Rammekens, voorkomend op de *Zelandiae descriptio*, toegeschreven aan Antoon van den Wijngaerde en waarvan de beide plattegronden bovengenoemd door J. van Beylen gedateerd zijn, respectievelijk vóór 1548-1549 en niet vóór 1547-1548. Zie '*Zelandiae Descriptio*. Een merkwaardige tekening van het eiland Walcheren en de visserij op de Noordzee in de zestiende eeuw', in: *Mededelingen van de Marine Academie van België*, X (1956-1957) 81-114.

43. Vergelijk E.T. Kuiper, *Het Geuzenliedboek*, bezorgd door P. Leendertz Jr., II (Zutphen, 1925) afbeelding tegenover de titel en 351, A (1581).
44. G. Parker, *The Dutch Revolt* (Londen, 1977) 295.

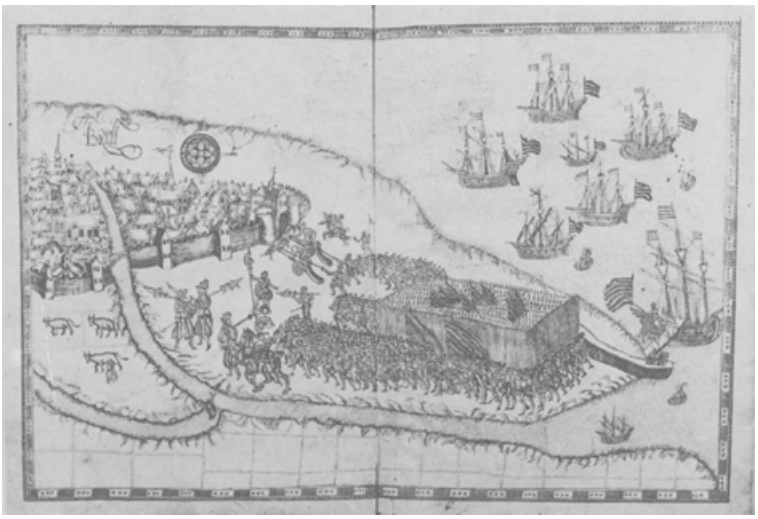

1. De verrassing van Den Briel op 1 april 1572, *door Morgan*.

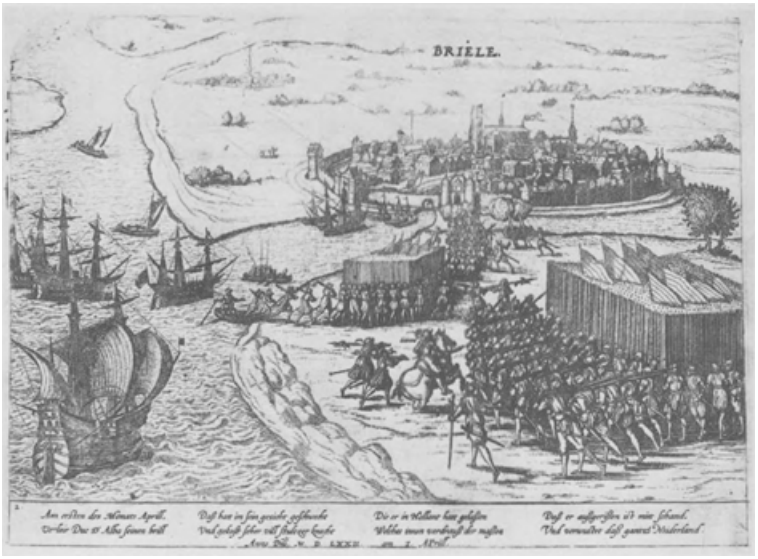

2. De verrassing van Den Briel op 1 april 1572, *door Hogenberg*.

3. Plattegrond van Den Briel en omgeving, omstreeks 1550 door Van Deventer.

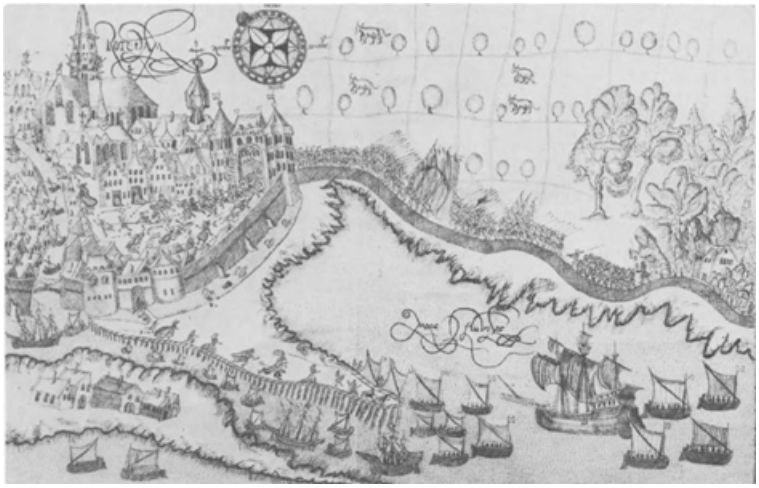

4. De inneming van Rotterdam door Boussu, 9 april 1572, door Morgan.

5. De inneming van Rotterdam door Boussu, 9 april 1572, door Hogenberg.

6. De komst van de prins van Oranje voor het belegerde Bergen, 11 augustus 1572, door Morgan.

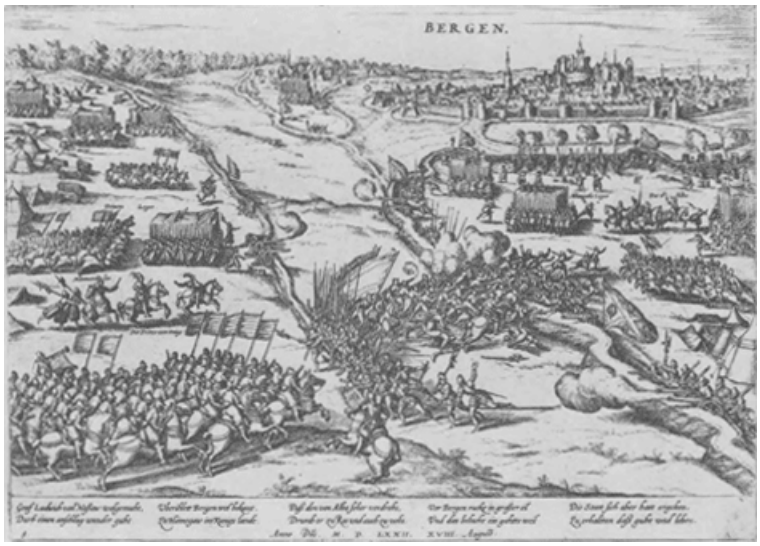

7. Bergen, *door Alva belegerd*, *18 augustus 1572*, *door Hogenberg*.

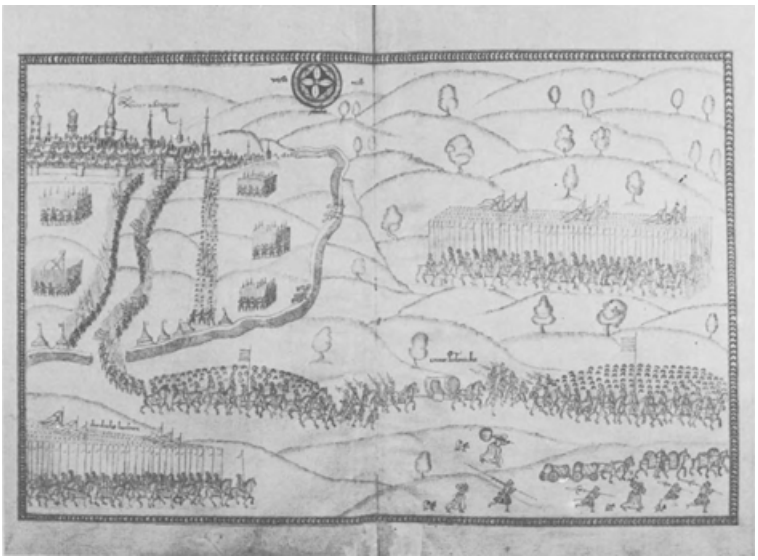

8. Bergen, vertrek van Lodewijk van Nassau op 6 september 1572, door Morgan.

9. Lodewijk van Nassau vertrekt uit Bergen, 6 september 1572, door Hogenberg.

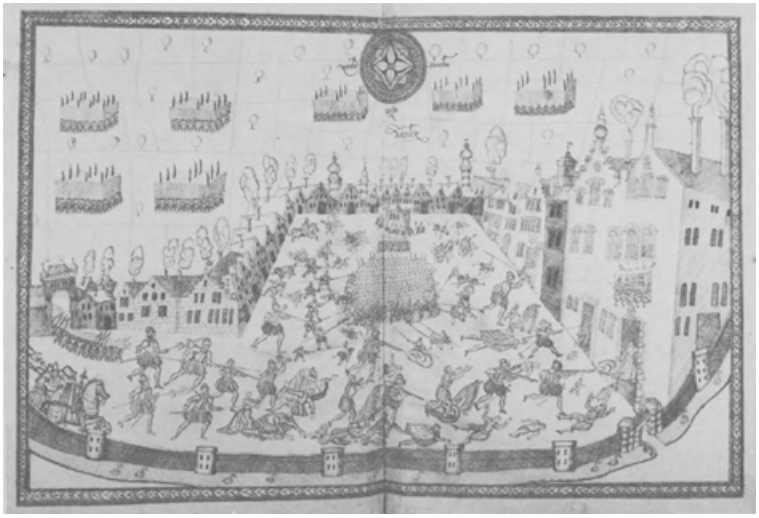

10. Moord te Naarden door de Spanjaarden, *30 november 1572*, *door Morgan*.

11. Moord te Naarden door de Spanjaarden, *30 november 1572*, *door Hogenberg*.

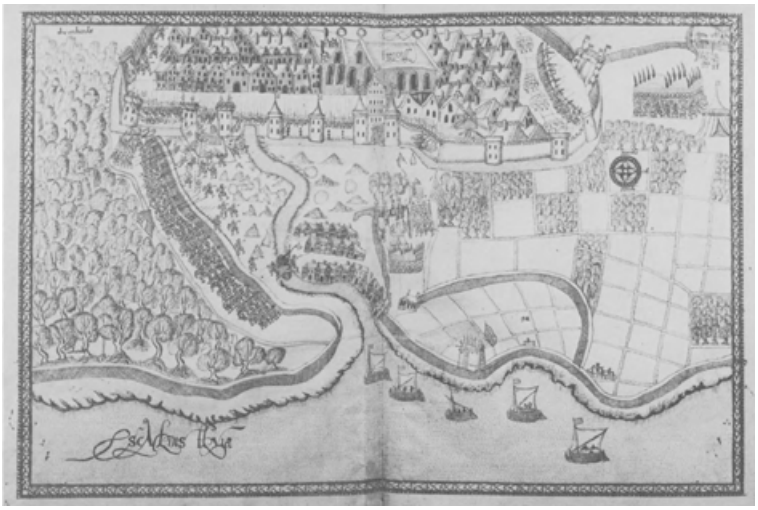

12. Sinjeur 't Seraerts, gouverneur van Vlissingen voor de prins, landt met zijn troepen op Zuid-Beveland op 11 september 1572 en belegert Goes, door Morgan.

13. Plattegrond van Goes door Van Deventer.

14. Plattegrond van Zuid-Beveland door Chr. Sgroten.

15. Zeegevecht bij Rammekens, door Morgan.

16. Zeegevecht bij Rammekens, 22 april 1573 (afwijlende datering!) door Hogenberg.

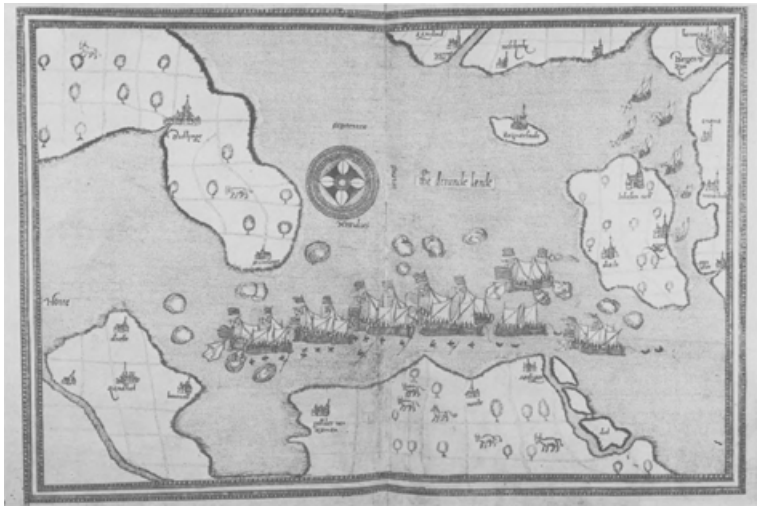

17. Gevecht op de Schelde bij Reimerswaal, door Morgan.

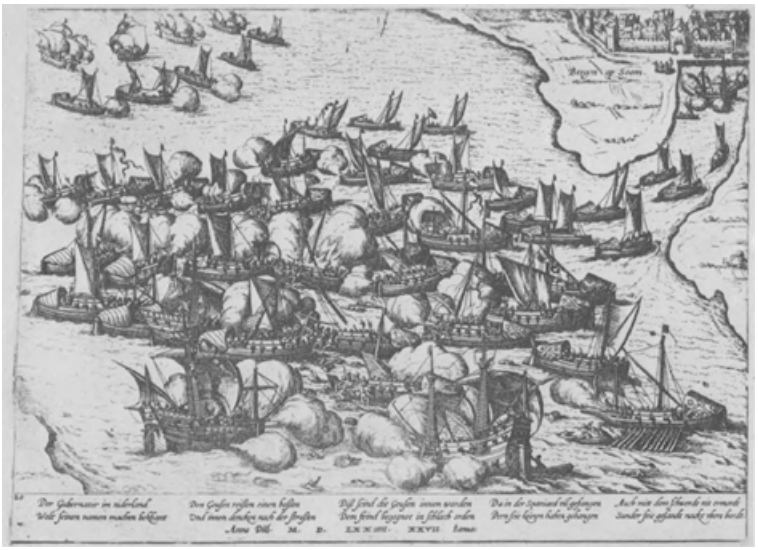

18. Gevecht op de Schelde bij Reimerswaal, door Hogenberg.

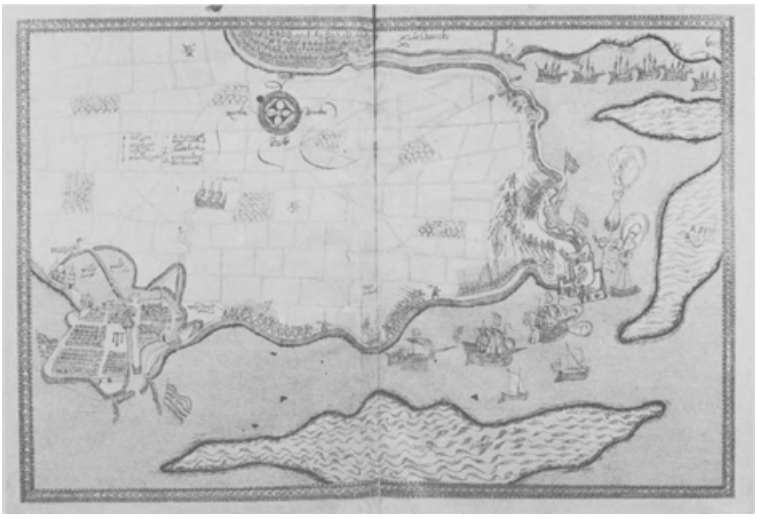

19. Inneming van Rammekens, *5 augustus 1573*, *door Morgan*.

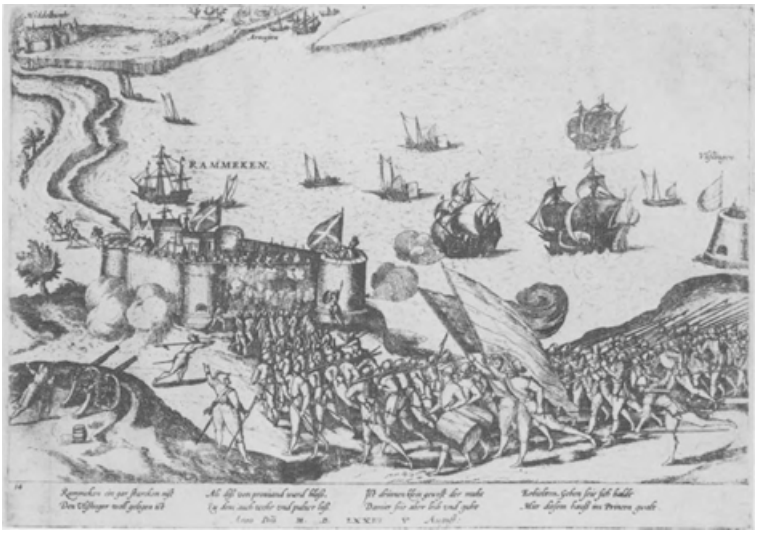

20. Inneming van Rammekens, *5 augustus 1573*, *door Hogenberg*.

21. Plattegrond van Vlissingen, door Van Deventer.

Aantekeningen naar aanleiding van L. de Jong, Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*

H. van Riel

Eenvoudig is het niet een recensie te schrijven over een boek, bij de samenstelling waarvan oneindige vlijt en een groot historisch talent zo sterk op de voorgrond traden, als dit bij prof. dr. L. de Jong met zijn regeringsopdracht het geval is. Wat die ijver en dat talent betreft, nimmer voldoende lof. Ik ken geen ander Nederlands historisch geschrift, met uitzondering wellicht van een enkele bronnenpublicatie, waar een dusdanige hoeveelheid arbeidsvermogen en energie achter verstoken gaat. De bewondering voor de auteur kan nimmer groot genoeg zijn.

Toch ben ik het in vele opzichten en dan nog wel in kardinale opzichten niet met hem eens, voornamelijk wat zijn uitgangspunt betreft. Van détailkritiek onthoud ik mij wijselijk, aangezien het mij, en vermoedelijk ieder ander mens in Nederland, aan voldoende feitenkennis ontbreekt. Bovendien was daartoe weinig aanleiding. Ik heb de acht delen nog eens nauwkeurig doorgelezen en slechts een paar kleinigheden ontdekt die ik, zo ik ze de moeite waard vind, hier en daar wel naar voren brengen zal.

Onze politieke uitgangspunten zijn nochtans verschillend en ik was in Nederland tijdens de oorlog, waarbij ik zeer weinig kwaads ondervond. Dat maakt de visie op de Duitser al anders. Daarnevens is mijn standpunt, dat het vormen van een imperium zoals Hitler beoogde ook thans nog geoorloofd is, ondanks het verdrag van Locarno en dergelijke. Wij zien dagelijks om ons heen dat het streven van de Sovjet-republiek in geen andere richting gaat en reeds in 1939-1940 in geen andere richting ging. De bezetting van de Baltische staten, de moord van Katyn en de infame wijze waarop Krim-tartaren en sinds tien generaties in Rusland wonende Duitse boeren zijn behandeld. Maar laat mij niet voorbarig zijn; wellicht brengt prof. De Jong deze kwesties later nog ter sprake, evenals de behandeling der Oost-Duitsers en der Sudeten-Duitsers in Tsjecho-Slowakije.

Voor Uw recensent zijn linkse machtsgrepen zeker niet meer te waarderen dan rechtse machtsgrepen, aangezien deze laatste tenminste de tendentie in zich hebben de bestaande machts- en inkomensverdeling zoveel mogelijk ongeschokt te handhaven. Een nevenfactor is hierbij, wanneer men tenminste in het rechtvaardige van geen enkele oorlog gelooft, maar *empire building* als een verschijnsel beschouwt dat bij herhaling met psychopatische naturen als die van Hitler samenhangt, dat die figuur in *Mein Kampf*, dat ik een paar maal goed las, bijna alles had voorspeld wat hij later doen zou. Wij konden niet zeggen onvoorbereid te zijn. Hiervoor treft de blaam hoofdzakelijk Engeland en Frankrijk, maar Nederland gaat allerminst vrijuit. Het hemd is nader dan de rok en wie het boekwerk leest: *The Impact of Hitler* - Maurice Cowling - Cambridge University Press, weet of kan weten hoezeer de Engelse

* L. de Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de tweede wereldoorlog* (Rijksinstituut voor oorlogsdocumentatie; Den Haag: M. Nijhoff, 1969 -); I, *Voorspel*; II, *Neutraal*; III, *mei 1940*; IV, *mei '40-maart '41* (2 dln); V, *maart '41-juli '42* (2 dln); VI, *juli '42-mei '43* (2 dln); VII, *mei '43-juni '44* (2 dln); VIII, *Gevangenen en gedeporteerden* (2 dln).

politiek bepaald werd, enerzijds door een tekort aan kracht, anderzijds door onderlinge twisten tussen de zeer hoog geplaatsten. Dat was wel 's lands wijs 's lands eer, - sinds het einde der zeventiende eeuw - maar de prijs daarvoor hebben Nederland, de Scandinavische landen en Frankrijk betaald, om van Polen met zijn entourage maar niet te spreken.

Uiteindelijk moest bovendien als nevenschikkend element met de aanwezigheid van een internationaal befaamd geleerde als de Amerikaanse hoogleraar Jessup worden gerekend, die de Verenigde Staten in elk geval buiten de oorlog wilde houden en op het gebied der neutraliteitspolitiek slechts zijn wetenschap kende en geen begrip van *politica* en machtsdriften had. Een dergelijk man leeft in een geleerde windstilte en kan, als hij knap genoeg is en veel schrijft, een desastreuze invloed uitoefenen. Gelukkig vond hij in Roosevelt een tegenstander van hetzelfde kaliber. Wat Amerika aangaat, behoren wij ook te denken aan kolonel Mac Cormick met zijn zeer grote aanhang in het midden van de Verenigde Staten, gesteund door de Ierse clan en door de Amerikanen die hun doden uit de Eerste Wereldoorlog niet vergeten waren. Mede was in Engeland een dergelijke groep aanwezig, Lansbury en de Ieren om het kort te zeggen, gesteund door een figuur als de in intellectuele kringen befaamde Virginia Woolf en haar grote artistieke aanhang.

Hitler is zijn misdadige weg niet kunnen gaan zonder velerlei steun uit zeer diverse hoeken. Wij vergeten daarbij de sterk gestoorde dame Mitford allerminst, vooral niet omdat ik éénmaal het voorrecht had haar een kelner te horen uitschelden in het Regina Palast hotel te München, waarbij de jonge en niet onaantrekkelijke edelvrouwe zich voortdurend op haar persoonlijke betrekkingen met Hitler beriep. Het bruine brood was niet precies van de Engelse kwaliteit die zij wenste. Nochtans hadden zulke elementen in het Engeland van 1938-1940 hier en daar vrij veel invloed. Nederland kan daar in 1978 een les uit trekken.

Het is nog maar de vraag aan wie de *Führer* zijn betrekkelijk gemakkelijke overwinning op Frankrijk te danken heeft. Men vergete de ministeries Blum niet, noch de nagedachtenis van Jaurès. Het gemis aan initiatief van de Franse generale staf, in Europa alsmede in Nederland kwalitatief overschat, en de nagedachtenis van de prestaties van de maarschalk Foch is ook een nauwelijks te verwaarlozen factor. Dat de uiterst bekwame Duitse generale staf zich onder meer niet op de Maginot-linie zou werpen, maar er omheen trekken, was voor een kind duidelijk.

Voor Nederland gold, alles zeer in het klein gezien, hetzelfde. In 1938 had ik de grenzen van Polen en Tsjecho-Slowakije ter plaatse bestudeerd en in 1939 was ik aan de hand van de stafkaarten de gehele Nederlandse grens langs gereisd. Daarbij concentreerde ik mij op de normale overgangspunten en was de passage Heusden-Moerdijk niet vergeten, terwijl ik iedere keer, wanneer ik in Assen kwam of in Brabant, een stuk van de grensverdedigingsinstallaties bekeek. Mijn slotsom kon alleen een negatieve zijn en was die ook. Wat meer tot mij sprak, omdat ik geregeld in Duitsland kwam en geen parade of voor het publiek toegankelijke oefening oversloeg.

Met een zekere afkeer las ik de zogenaamde emigrantenpers, *Schwarz-Schild* en dergelijke, die niets beters wisten te doen dan het Duitse leger belachelijk te maken. In Nederland is het prof. de Jong, die als eerste en naar ik meen in de *Groene Amsterdammer* in 1939, voor de Duitse militaire moloch heeft gewaarschuwd.

Wellicht is het verder, ter beoordeling mijner uitgangspunten bij deze recensie, nodig dat ik iets over mijn eigen levensgeschiedenis, zover deze met het onderwerp te maken heeft, vertel, niet over de verdere achtergronden, die die van een fel liberaal en volledig onkerkelijk gezin waren, 'Loevesteins' zoals men nog wel eens hoort.

Opgevoed ben ik grotendeels door een Duitse gouvernante. Het meisje was ongemeen intelligent, voorzien van het diploma van een Duits *Pädagogium* en bezield met opvoedkun-

dige hartstochten, die zij op mij kon uitleven. Een buitengewoon goed karakter; zij was tegen haar zin naar Nederland gegaan om geld te verdienen, in deviezen, voor een collegaonderwijzeres, die wat onverwacht bevallen moest. De jongedame in kwestie was een fel communiste geworden onder invloed van haar geschiedenisleraar, dr. Theodor Neubauer, een man die in Plötzensee, in het allerlaatst van de oorlog, onthoofd is als zijdelings medeweter van de *Rote Kapelle*. Zijn portret verliet haar nachtkastje nooit en zij droeg het meestal in haar tasje bij zich. Alles wat deze geleerde haar onderwezen had, wilde zij mij overdragen, en hoewel ik liberaal bleef, reeds uit traditie, brachten deze verhalen mij toch een sterk relativiteitsbesef bij. Later is Minna Mansz in München rechten gaan studeren, van een beurs van 60 Mark in de maand, en bliksemsnel getrouwd met een befaamd experimenteel natuurkundige. Met hem en haar heb ik dagen in hun laboratorium doorgebracht, in de Kooi onder zeer hoge spanning zoals dat heette, en voor het eerst in 1937 of 1938 mij horen uitleggen, hoe een atoombom in theorie tot stand kon komen en hoe radar in theorie kon werken.

Dit was dus mijn eerste kennismaking met een ander Duitsland, waar men Hitler enerzijds diep verachtte, anderzijds vond dat hij, sociaal gesproken, meer tot stand zou kunnen brengen dan de burgerlijke regeringen die hem vooraf gingen. De gevoelens van het echtpaar waren wat ambivalent op dat gebied, al prevaleerde de haat tegen Hitler en vonden zij de man bespottelijk ten gevolge van zijn behandeling van Einstein als zogenaamde Weisser Jude.

Mevrouw prof. Döppel, voor mij Minna Mansz, is bij een Engels of Amerikaans bombardement in het laatst van de oorlog omgekomen en de professor heeft zich toen in dienst van de Sovjet-Unie gesteld, aangezien hij van oordeel was dat Rusland een atoombom nodig had en hij bovendien aan zijn van jongs af aan communistische gevoelens op die wijze uiting kon geven. Beiden waren afkomstig uit de kleine ambtenarenstand en typisch de producten van *hochgezüchtet* Duits intellect.

Hoewel ik nimmer communist geworden ben, verre van dien, hebben deze mensen mij toch het begrip bijgebracht van het verachtelijke van het revisionistisch socialisme, dat vlees noch vis was in hun ogen. Een burgeroorlog als overgang naar de dictatuur van het proletariaat was nu eenmaal onvermijdelijk en dat durfden zij in de intiemste kring ook gerust te verkondigen. De hoofdartikelen van mr. Huits in de *NRC* heb ik, aan hun lessen denkend, in de laatste jaren van de oorlog steeds goed kunnen volgen als *Mittel zum Zweck*. Eerst een periode van nationaal-socialistische onderdrukking, en dan de proletarische revolutie. Systematisch leek mij dat juist. Het echtpaar Döppel heeft bovendien als goede communisten mijn, van kind af aan bestaande, wens geaccentueerd om alles te analyseren en niets te geloven, zeker niet als de massa anders dacht of reageerde. Het communisme was en is een zaak van elitaire consekwente denkers.

Vervolgens ben ik als jong student, door bemiddeling van prof. A.S. de Blécourt, in aanraking gekomen met een andere, opvallende, zij het in zijn denken diametraal tegengestelde figuur, dr. Victor Frederik Büchner, behorende tot de lutherse élite van Amsterdam. Even geleerd als excentriek; was gepromoveerd op een dissertatie over merovingica, maar had zich later ontwikkeld tot een internationaal befaamd specialist op het gebied van het midden-Perzisch. Dr. Büchner trok zich het lot van mij aan, toen ik, op mijn achttiende jaar, voor prof. de Blécourt een bron moest bewerken over de middeleeuwse rechtsgeschiedenis van Drenthe. Hij vond mij

blijkbaar een geschikte jongen en vroeg mij voortdurend bij zich thuis te eten. Was gescheiden omdat hij zijn vrouw had gezegd, twintig minuten per dag, inclusief de plichten van het huwelijksbed, voor haar beschikbaar te hebben en de rest aan het Mahabharata, zomede het lieflijke Melazgert te moeten besteden. Aan een artikel omtrent dat plaatsje heeft hij drie jaren gewerkt; als zodanig reeds een tegenhanger van prof. de Jong.

De man was een uitgesproken antisemiet, tengevolge van een of andere familietragedie. Zijn moeder, ver boven haar stand gehuwd, was te weinig deftig bevonden voor regentes van het Luthers Weeshuis, en op die plaats was een joodse, natuurlijk tot het lutheranisme bekeerde, dame benoemd. *Hinc illae lacrimae*. Hij heeft mij nooit een ander motief genoemd. Wanneer er joodse bezoekers kwamen in de handschriftenzaal, werden die altijd naar het woordenboek van Taco de Beer verwezen; dat is voor een jood genoeg, zei hij dan. Een vreemde figuur, ik herhaal het, maar uitzonderlijk geleerd en hartelijk. Bovendien behoorlijk van aardse middelen voorzien.

De huiskamer werd versierd door een portret van keizer Wilhelm II en diens eerste echtgenote. Fel monarchisme was primair, antisemitisme secundair in zijn verbeeldingsleven. Op advies van dit typische individu ben ik naar de *Reichsparteitag* in Neurenberg in 1927 gegaan na mijn licht bij prof. Döppel en zijn vrouw te hebben opgestoken. Dezen hadden alle vertrouwen in mijn liberalisme en raadden mij vooral aan te gaan om de zaak uit de eerste hand te bezien. Wat trof ik daar aan? Wat gemarcheer, een welsprekende *Führer*, een aantal, over de nederlaag van Duitsland in de eerste wereldoorlog uitermate gefrustreerde, predikanten, leraren en oud-beroepsofficieren. Duidelijk een volk in ontbinding, met gevaarlijke tendenties. Arbeiders: alleen wat jongeren, wier kwaliteit ik geen gelegenheid kreeg te beoordelen.

Opvallend was de felle verbittering tegen Frankrijk en Engeland, alsmede een zeker latent antisemitisme. Van de anti-Russische ideaalstellingen in *Mein Kampf* heb ik geen woord gehoord; het was als het ware of Rusland niet bestond. Natuurlijk zijn dit de jaren van het Rapallo-verdrag, maar daar hadden de aanwezigen grotendeels stellig nooit van gehoord. Het ging meer om een stelletje malcontente burgers dat met de calculaties der *Reichswehr* volstrekt niet op de hoogte was. Enige vergoddelijking van Hitler bestond niet. Dat kwam pas veel later. Eigenlijk ging het ontzag meer uit naar de vrijkorpsstrijders. ‘Das Hakenkreuz am schwarz-weiss-roten Band werden wir die Brigade Ehrhardt genannt’, was de lijfdeun. Dit gold natuurlijk speciaal voor degenen die uit Silezië en Oost-Pruisen kwamen en met het Poolse imperialisme reeds kennis maakten.

Wat ik toen noemde: een maf zootje zonder enig perspectief. Bovendien vervuld tot de rand met dwaze revanche-ideeën, waarmede zij in de militaire realiteit geen kans zouden maken. Mijn contacten met het nationaal-socialisme verliepen als het ware volledig negatief en ik had nooit behoefte aan nieuwe aanrakingspunten. Voor mij was het een dwaze opgeblazen Duitse zaak en de toekomstige ontwikkeling lag in het duister; daar dacht ik helemaal niet aan. Frau Döppel bevestigde dat zij het geheel met mij eens was en dat zij het goed had gekeurd dat ik er heen ging, omdat zij precies wist hoe mijn reactie zou zijn.

Laten wij intussen goed in het oog houden dat de bekende schrijver Thomas Mann aan dit soort ideeën zijn ere-doctoraat in Bonn te danken had (ca. 1921-1922). In 1927 was de heer Mann reeds lang van denkbeeld veranderd om zich tenslotte tot een vurig anti-nationaalsocialist te ontwikkelen.

Mijn positie bij R. Mees & Zoonen bracht met zich dat ik zeer veel in Duitsland kwam tot augustus 1939 aan toe en ik kon toen constateren dat het nationaal-socialisme als ideologie onder het hogere bankpersoneel, directeuren van

grote bijkantoren, niet de minste aanhang vond, maar de overgebleven half-joodse firmant van Oppenheim in Keulen zich toch ernstige zorgen maakte.

Toevallig waren mijn moeder en ik in Duitsland tijdens de *Kristallnacht* en daarna zijn wij er samen nooit meer heen gegaan. De gehele affaire ging een te verachtelijk en ook voor Nederland te gevaarlijk karakter dragen. Bovendien was het moreel onsmakelijk. Wij hadden verschillende joodse kennissen en wat die ons vertelden aggraveerde de verhouding

alleen maar, al vond ik het opvallend dat diverse hunner joodse familieleden in Duitsland bleven. Vermoedelijk oudere renteniers, aangezien de directeuren van joodse zaken, ten dele relaties van R. Mees & Zoonen, allen naar Amerika, niet naar Palestina, vertrokken. Het Engelse mandaatgebied werd ongeveer even gevaarlijk gevonden als Nazi-Duitsland.

Maar intussen was ik voortreffelijk van Duitsland op de hoogte en wist tóén langzamerhand ook precies wat er gebeuren ging. Bovendien was ik van de manco's in de Nederlandse bewapening voldoende op de hoogte. Terecht ging mijn vertrouwen uitsluitend uit naar het Bofors-kanon en naar de G I-jager van Fokker. Het zogenaamde 8 staal kanon maakte mij opeens duidelijk in welk een zotte toestand wij ons bevonden, mede dank zij de grote Colijn en zijn christensocialistische aanhang; hetzelfde gold voor het polderkanon van 6 cm als antitankgeschut. Dat betere spullen niet meer te kopen zouden zijn, was mij meer dan duidelijk. Iedereen rekende op een oorlog. En nu gaan wij vijf jaren verder voordat ik aan het verslag in enig détail begin.

Op de avond van de vijfde mei 1945 wandelde ik met een vrouwelijke kennis in de binnenstad van Den Haag, totaal verlaten. Na een beleefd verzoek aan een wachtmeester van de Feldgendarmerie, mochten wij het Plein betreden (‘wenn Sie sich ruhig verhalten’). Op het fraaie gebouw van de Witte woei de rijksoorlogsvlag halfstok, en op mijn vragen naar de bekende weg, werd mij door de betrokken wachtmeester verteld dat de *Führer* op de laatste barricade in Berlijn was gevallen. De officiële lezing als het ware. Maar belangrijk curieuzer was het Plein zelf. Voor iedere ingang stond een soldaat of onderofficier van de Feldgendarmerie met het geweer tussen de benen. In volstrekte roerloosheid. (In die gebouwen bevonden zich Duitse civiele vluchtelingen van het *Reichskommissariat* e.d.) De avond viel snel en wij moesten weer weg, waarbij de sergeant aan het eind van de Korte Houtstraat zeer beleefd salueerde en vroeg of wij alles goed gezien hadden. Mijn contra-opmerking was: ‘Es war exakt das Rheingold’. De man beaamde dat en zei dat dit ook de opzet was. Een symboolhandeling als het ware.

In beginsel had ik een juiste kijk op de zaken en dat is het enige waar ik mede ingenomen ben. In het voorjaar van 1942 stelde ik een notitie op, waarin ik naar voren bracht dat de oorlog tot het begin van 1945 duren zou. Op één punt vergiste ik mij echter. Mijn idee was dat de hoofdaanval zich van Zuid-Italië op de Balkan richten zou. In het voorjaar van 1942, na de ondergang van de York en de Prince of Wales bij Maleisië. Bovendien wist ik toen geheel zeker, wat mij na Kreta in eerste instantie duidelijk werd, dat zelfs zwaar gepantserde schepen tegen land-based vliegtuigen weinig vermochten. De Verenigde Staten hebben principieel via hun aircraft-carriers hetzelfde systeem gevolgd. De dekken, ook van slagschepen, zijn nimmer sterk genoeg om tegen rechtstreekse bombardementen stand te houden. Het geval met de Hood was niet dan de consequentie van een constructiefout (Admiral Fisher). De munitietunnels en liften waren onvoldoende beveiligd. Dat was al uit de eerste wereldoorlog bekend. Zie Marden.

Precies 5 jaar eerder ongeveer had ik een ander gesprek met Duitsers, die mij staande hielden. Bij een van de Kralingse ingangen van Rotterdam, ik meen de Oude Dijk, waar zij met hun tanks binnenrukten. Twee of drie van hen begonnen een gesprek met mij over de oorlogskansen. Ik antwoordde: Duitsland zal de oorlog stellig verliezen, en één van de Duitse officieren repliceerde ‘Sie haben so kluge

Augen und weshalb sagen Sie so etwas Dummes. Sind Sie fanatisiert?'. Ik antwoordde met grote rust en beleefdheid dat zulks allerminst het geval was, maar dat ik aannam dat binnen drie jaar, ondanks de totale nederlaag van Frankrijk, - de doorbraak bij Sedan en Mézières was geslaagd en de operatie Sichelschnitt begon onder een gunstig gesternte - toen reeds te voorzien, Engeland in de oorlog zou blijven en de Verenigde Staten en Rusland in de oorlog tegen Duitsland zouden

komen. Weldra stonden tien Duitse officieren om mij heen, die nauwkeurige uitleg verlangden over de internationale toestand, om vervolgens beleefd afscheid van mij te nemen en mij te bedanken. Beschouwingen dat men niet rustig met Duitse officieren kon praten, geloofde ik sindsdien niet meer. Het hing er alles van af welke toon men aansloeg en goede Duitse omgangsvormen had ik bij de banken, waar ik voor Mees & Zoonen kwam, wel geleerd.

Maar wie zich door zijn emoties liet meeslepen, was verloren, dat had ik op de middag van de 15e mei 1940 al geleerd. Dit is dus het verhaal van iemand die alle vijf oorlogsjaren in Nederland doorbracht; gelijk het overgrote deel van de bevolking op de Duitse nederlaag hoopte en die verwachtte; maar die openlijk nimmer partij trok. Wanneer ik het boek had moeten schrijven, wat stellig buiten mijn kunnen had gelegen, zelfs compositoir gezien, hadden de accenten wel heel anders gelegen. Niet op de extreme gevallen, hoe verdienstelijk ook, nationaal gezien, maar op de ervaringen van de rustige burger, tot de liberale redelijk gesitueerde klasse der bevolking behorend. Bovendien iemand, die zeer gemakkelijk Duits sprak en zich in alle psychologische gedachtengangen kon verdiepen, ze als het ware in gezichtstrekken reeds diagnostiseerde. Dat is derhalve het kardinale verschilpunt tussen prof. De Jong en zijn recensent en hier ligt bij alle grote bewondering toch een onoverbrugbare kloof. Tot hier gekomen, even een korte tussenresumptie:

A. Ik vind dat prof. De Jong, in het Nederlandse totaalbeeld gezien, teveel aandacht geeft aan de illegaliteit en, maar daar kan men sterk over twijfelen, aan de jodenvervolging. Boeven leven overal, dat zou in Nederland na de oorlog wel blijken bij de behandeling van de NSB-ers. Maar boeven, geleid door psychopaten met een machtig militair apparaat te hunnen dienste, vinden wij elders in de wereldgeschiedenis nauwelijks.

B. De auteur vermeldt deze zaken wel, streeft overal naar de concrete waarheid, maar laat zich nogal eens door zijn gevoelens meeslepen. *Het Koninkrijk der Nederlanden* werd op deze wijze min of meer tot een bescheiden epos, à la Frankrijk en Zuid-Slavië, en dat verdient Nederland allerminst. Gelden doet dit, al kan ik prof. De Jong nauwelijks op enige feitelijke onjuistheid attent maken. Het gaat echter om de teneur. Eén feitelijke informatie. Ik heb nimmer geluisterd naar radio Oranje en slechts een heel enkele maal naar de algemene Nederlandse uitzendingen. Dier slapheden had ik in de Meidagen kunnen constateren - *The march of the Grenadier Guards*, uit den treure herhaald, en de verdediging van het fort Pannerden - terwijl uit de Londense uitzendingen bleek, dat de dames en heren daar zeer slecht op de hoogte waren. Daaruit kon ik wederom mijn conclusies trekken over de kwaliteit der verbindingen. Aan propaganda had ik geen behoefte. Mogelijkerwijze was die nuttig, zij het niet voor mij. Het verhaal van Van Kleffens over de 30.000 doden in Rotterdam deed voor mij de deur dicht, aangezien ik zeer kort na de capitulatie van de burgemeester, mr. Oud, vernomen had, dat het aantal doden, ruim gesproken, op circa 1.000 uitkwam. Een ‘laag’ cijfer, dat de meeste Rotterdammers eerst niet wilden geloven. Mijn informatiebron was de Duitse radio, vooral uiterst belangrijk na de nederlaag bij Koersk. Wie goed luisterde, en vooral de kaart een paar keer per dag raadpleegde - oude Baedekers - kon precies zien hoe de zaken lagen. Het tweede element: de kwantiteit en de kwaliteit der *Sondermeldungen*. Precies aftellen en spreiding in de tijd was noodzakelijk.

C. Een abonnement op het *Hamburger Abendblatt* om de lijsten der gesneuvelden te volgen. Wederom een kwestie van nauwkeurig tellen. Ik nam daarbij aan, op grond van het trekken van gemiddelden, dat de Duitsers slechts 25 militaire overlijdensadvertenties per dag toelieten, en dan kwam ik bij een aantal inwoners van 2.000.000, op hoge aantallen uit. *Mutatis mutandis* goldt hetzelfde voor de resultaten van het grote bombardement. Bovendien is in Duitsland, net als in Nederland, in de volksklasse het plaatsen van overlijdensadvertenties in

een dure courant te kostbaar. De gevonden bedragen konden ook daarom verdubbeld worden.

Bij wijlen waren toevallige inlichtingen van grote betekenis. Zo hoorde ik in een stikdonkere eerste klasse coupé, dat een zogenaamde 'grijze muis' zich snikkend in de armen van haar matroos wierp, nadat de berichten bekend waren geworden over de minimale resultaten der duikboten en de grote verliezen, geleden in de zomer van 1943-1944. De jongen trachtte haar met onlogische middelen te troosten, wederom zonder met de feiten te rekenen, en dat zei mij voldoende.

Omtrent de illegaliteit was ik voldoende op de hoogte, omdat mijn broeder, de directeur van het Gewestelijk Arbeidsbureau in Hengelo, die zijn ontslag nam, in de gereformeerde illegaliteit was terecht gekomen en mij op overigens uiterst discrete wijze op de hoogte hield, zonder mij ooit namen te noemen, of zijn adres - dat adres wist geen sterveling - en daarom kwam hij de oorlog ook levend door. Specifiek lichtte hij mij in over de tegenstelling LO en OD. Ook van die kant was ik dus redelijk geïnformeerd.

Grosso modo kon men van het Nederlandse volk zeggen, dat het van opvallende lichtgelovigheid was en weinig of niets van militaire zaken wist. De Duitsers werden verafschuwd, maar verder was bonnen kopen of werken met plattelandsrelaties het doorslaggevende element. Illegalen werden dapper gevonden, maar enig overzicht ontbrak bij de massa. Behalve bij de aperte verraders. Persoonlijk ben ik voor de dood bewaard doordat mijn broer mij medegedeeld had, dat men mij in Londen best zou kunnen gebruiken en dat hij alles in gereedheid gebracht had. Twee dagen voor mijn potentieel vertrek berichtte hij mij echter, dat de tussenpersoon Van der Waals als schelm was onthuld en dat hij zich ogenblikkelijk verder van ieder contact met deze man onthield en ik mij gedekt moest houden. Een zekere onberaden eerzucht had mij het leven kunnen kosten. Een dergelijke rol speelt misplaatste ambitie nu eenmaal in het leven, maar voor mij gold nu 'once bitten twice shy' en ik heb mij daarom van ieder illegaal contact, behalve met mijn volstrekt betrouwbare broer, later werkzaam bij de groep R.R., onthouden.

Typerend is dat ik de zaak toch een moment vertrouwd had, hoewel ik in het algemeen bijzonder goed op de hoogte werd gehouden en mijzelf hield. Misschien was van de Londense kant van het verhaal niets waar en gevoelde men geen enkele behoefte aan mij. Best mogelijk dat het slechts Van der Waals was die een nieuw bloedgeld wilde verdienen. Ik acht dat nu in feite het waarschijnlijkst. Wie zich er alsnog bijzonder voor interesseert wat er in Nederland gebeurde, wat zich in de illegaliteit afspeelde - dat alles in kort en geromantiseerd verband gezien - verzuime vooral niet de lectuur van S. Vestdijk, *Pastorale 1943* (Rotterdam-Den Haag: Nijgh & Van Ditmar nv, 1948) door te nemen. Na deze lange inleiding, maar die toch nodig was, de bespreking per deel.

Deel I - voorspel

Druk, bladspiegel en papier zijn constant even fraai, aan de verrichte arbeid waardig. Nuttige inlichtingen over het ontstaan van de NSB. Ik weet alleen dat ir. Mussert bij de Provinciale Waterstaat van Utrecht als uitzonderlijk eigenwijs, lastig en vervelend gold, ruzies over het plaatsen van een fiets - had de griffier de eerste keuze of hij -,

maar dat betrokkene overigens als technicus en ingenieur zeer werd gewaardeerd. Vandaar zijn promotie die hem anders op grond van zijn karakter zou zijn ontgaan. Reputatie kreeg hij met zijn plannen voor een kanaal door de Gelderse vallei, een 100 jaar oude zaak, en met zijn strijd tegen het Belgische verdrag. Dit laatste optreden gaf hem een bepaalde reputatie onder de Rotterdamse en

Amsterdamse havenmagnaten. Het is in die jaren dat ik voor het eerst van hem hoorde, met zijn deugden en zijn ondeugden.

De beschouwingen over de liberale opvattingen zijn wel juist en de liberale bovenlaag had het in Nederland toen nog voor het zeggen, gesteund door dr. Colijn. Bij het exposé van prof. De Jong over de algemene sociale toestand moet men bedenken dat er twee keer zoveel werkelozen waren als tegenwoordig, een scherpe contrôle, een lage steun, alsmede dat de betrokkenen onder leiding van de Heidemaatschappij tewerk werden gesteld. Prettig was dat niet. Onze tuinbaas verdiende toen dertien gulden per week en was, ongehuwd, zéér tevreden, omdat hij dan niet naar de Heidemaatschappij moest.

Het verhaal over Van der Lubbe (pag. 421) is belangrijk. Wij weten daar eigenlijk weinig van. De man is zeker slachtoffer geworden van de calculaties van Hitler, terwijl de vrijspraak van Dimitrow erop wijst dat de Duitse justitie nog op een goede internationale naam was gesteld. De heer Van der Lubbe was inderdaad, zoals prof. De Jong zegt (428) een provo *avant la lettre* die tussen de wielen raakte en het in het leven bijzonder slecht trof.

De belangrijkste grondslag voor de Nederlandse abjecte nederlaag in 1940 lijkt mij enerzijds te liggen bij het parlement, anderzijds bij een deel van de arbeidersklasse. Zelfs de liberalen gaan niet vrijuit wat de verzwakking der defensie betreft, en het schijnt mij nog heden toe dat zich hierin een bepaalde volkstrek openbaart. Bij de liberalen slapheid, angst, en bij de proletarische klasse het de voorkeur geven aan sociale uitkeringen boven een royale voorziening voor de defensie. Indicaties genoeg, maar rechtstreekse bewijzen zijn niet te leveren. Hoofdzaak is het te letten op de verhouding tussen pro- en anti-NATO krachten in de PvdA en bij het CDA. Dan komen, op zijn minst wat links betreft, merkwaardige vergelijkingsmaterialen naar voren. Nader hierop ingaan mag ik niet.

Aangezien mijn moeder bevriend was met mevrouw Reynders, heb ik over het complot Reynders-Winkelman nogal wat gehoord, maar altijd uit één hoek. Deshalve acht ik het niet dienstig hierop in te gaan.

Op zichzelf is duidelijk dat de Peel-Raam-stelling essentieel was, maar even overtuigend kon worden vastgesteld dat materiaal en in feite manschappen ontbraken, vooral door de ruimtelijke lacune tussen het Nederlandse en Belgische front.

Op zichzelf gezien was de neutraliteitspolitiek der Nederlandse professoren en der juristen van buitenlandse zaken een dwaze zaak, eerder een voorwendsel om te weinig aan de defensie te doen dan een serieuze gedachtenconstructie. De koninklijke marine had haar zaken veel beter voor elkaar en zorgde voor een rechtstreekse verbinding met Engeland. Ik vraag mij af of degenen die meenden in de laatste dagen vóór de oorlog te land nuttige contacten te kunnen leggen, wel geheel goed bij het hoofd waren, al was de generaal Van de Vijver op de *Haute Ecole Militaire* geweest en een man met een vrij importante theoretische kennis. Laten wij intussen hopen dat er persoonlijke contacten aanwezig waren. De Amerikaanse neutraliteit was een verdedigbare zaak zonder meer. Nederland was zelfs daartoe te zwak.

Mij lijkt het punt gekomen om er de aandacht op te vestigen dat strikt analogische inzichten in militaire zaken niets te betekenen hebben. Het gaat daarbij immers om de toepassing van geografische verhoudingen op militaire desiderata en wat dat betreft was de zaak Venlo duidelijk genoeg, evenals het in België gelande Duitse verkenningsvliegtuig. Wat nagegaan dient te worden is, wat de doelstellingen van

de potentiële vijand zijn en hoe deze, naar zijn voorstellingen van zaken, met de minste verliezen te bereiken zijn. De weg ging dan door Nederland heen en het was nauwelijks denkbaar, dat West-Nederland hierbij gespaard zou worden, in feite slechts een chimera, omdat aan Albion in dier voege landingsmogelijkheden geboden werden.

Overigens is de formele afloop van zaken door prof. De Jong uitnemend geschetst en geeft de

houding der Nederlandse regering, na april 1939, weinig aanleiding tot kritiek. Zich wezenlijk met het wezen van een oorlog geconfronteerd had eigenlijk geen mens.

Één voorbeeld. Op de avond van de 31ste augustus 1939 belde ik een van de meest vooraanstaande Nederlanders op om hem te vertellen dat ik met mijn moeder naar Den Briel was geweest om naar het uitrollen der zeemijnen te kijken. De enige reactie op dat moment van die zéér vooraanstaande en overtuigde vaderlander was: 'Och, Van Riel, laat je toch niet intimideren, het is alles een beetje oefenen'. Zo leeft ieder mens, zelfs de zeer capabele, in zijn eigen dromen voort, indien dat in het beeld van zijn karakter past, respectievelijk in het image van onverstoorbare rust dat hij uit praktische overwegingen wenste op te bouwen. Mijns inziens was het voor een leek duidelijk dat het 'bij wijze van proef leggen van mijnen in de Waterweg' een zinloze en gevaarlijke bedoening was.

De stemming onder de bevolking begon onrustig te worden zonder dat men het concrete oorlogsgevaar zag. Wat wel diepe indruk maakte was de inval in Noorwegen en daaraan voorafgaand de Finse oorlog. Vele jonge Rotterdammers uit mijn kring hadden, althans in theorie, het plan opgevat zich in Finland bij het Finse leger te voegen. Slotconclusie: De denkbeelden van de heer De Jong zijn grotendeels juist, maar hij kent een mijns inziens te grote invloed toe aan de werkeloosheid en een te kleine invloed aan de incompetentie der Nederlandse hogere militairen, en vooral dier gemis aan fantasie. De theoretische kennis was niet eens zo slecht.

Op 16 mei 1940 had ik een gesprek met de opperwachtmeester Van Hardenberg, en wel dertig jaar later met een collega van deze onderofficier uit een andere plaats in het noorden des lands. Beide heren hadden in de nacht van 9 op 10 mei 1940 contact gezocht met de heer Hasselman, en contact gekregen, maar waren, kort gezegd, afgebekt in de geest van 'dat zijn niet jouw zaken, maar de mijne'. (De betrokken maréchaussées behoorden tot wat wij nu de anti-polio groep noemen in enigerlei variant, en hadden hun mentale bondgenoten vlak over de grens, waar de bevolking Nederlands sprekend, streng gereformeerd en dikwijls piëtistisch gezind was). Zo men trouw voelde, was dat aan Nederland en niet aan Duitsland. Beide opperwachtmeesters namen hun gevechtsstellingen in, stelden hun lichte machinegeweren op om circa 1 uur 's nachts, in gezelschap van een aantal douane-ambtenaren en schoten de banden leeg. Onder de Duitsers, die dachten als vrienden te komen, vielen veel slachtoffers. Sindsdien staat voor de betrokkenen vrijwel vast, dat de heer Hasselman een verrader was, hetgeen door zijn collegae even hartstochtelijk wordt ontkend, terwijl de heer Hasselman later een fraaie carrière maakte. Verschil van uitgangspunt en visie? Of een op de avond van de 9e mei bij de generale staf opnieuw opkomend wantrouwen tegen de berichtgeving van de majoor Sas? Ik kies geen partij, omdat teveel tussenoplossingen denkbaar zijn.

Wat in elk geval vaststaat is, dat generaal Van Andel, commandant van de vesting Holland, niet tijdig was gewaarschuwd en om 3.30 uur in zijn pyama met zijn echtgenote in de tuin wandelde. Maar zulke mensen hebben ook hun slaap nodig en alle conclusies over 'verraad in de hoogste kringen' lijken mij ongemotiveerd. Ik geloof trouwens niet dat prof. De Jong daar anders over denkt. Beide partijen, stafofficieren en opperwachtmeesters, waren subjectief in het gelijk en konden van hun eigen standpunt uit, niet veel anders oordelen dan zij deden.

Deel II - neutraal

Wat ik te zeggen had, heb ik reeds hoofdzakelijk bij deel I opgemerkt. Belangrijk lijken mij de mededelingen omtrent de overste Van Voorst Evekink op pagina 213. De beschouwingen van

prof. De Jong over koningin Wilhelmina lijken mij wat geromantiseerd. In conservatief liberale kring was voor haar menselijke sympathie in beperkte mate aanwezig, beperkt vanwege haar orthodoxie en had men de indruk dat zij anti-liberaal was. Constitutioneel viel er weinig aan te merken, en conflicten, zoals koningin Emma in de negentiger jaren met het toenmalige ministerie produceerde, bleven voor zover ons bekend achterwege. Hier valt de inhoud van deel X af te wachten.

Militair gesproken werd aangelegd wat aangelegd kon worden, en vonden nog enige aanschaffingen plaats, maar het was nu eenmaal te laat om nog iets van veel belang te verrichten. De reserve-stellingen van Holland en Amsterdam waren niet in staat van verdediging gebracht. De forten van Amsterdam waren quasi modern gedekt tegen 21 cm houwitservuur, maar lagen te dicht bij de hoofdstad, gezien het zich snel ontwikkelende luchtwapen. De forten van de vesting Holland, zogenaamd verbeterd systeem Brialmont, waren minder dan die van Belfort in 1869-1870, om over die van Verdun maar niet te spreken. Misschien vormt het fort Kudelstaart bij Aalsmeer een uitzondering; dat vertoont immers reeds de invloed van de geniale Oostenrijkse vestingbouwer Konrad von Hötzendorf (gebogen wanden), waarop de granaten konden afstuiten. De caponìeres op de forten van Amsterdam waren goed en deskundig aangebracht, maar gelet op een inundatiestrook van 5 km, veel te dichtbij. Bij voortduring merken wij hetzelfde op. Veertig jaar verwaarlozing zijn niet goed te maken in drie jaar. Bovendien had de Nederlandse generale staf de krijgskundige ontwikkelingen te weinig gevolgd en werd te sterk gedacht aan Frankrijk 1914-1918.

In dit alles zit een soort parasitaire gedachtengang, de Nederlander niet vreemd, om de kosten, qua geld en bloed, door een ander te laten betalen. De Engelse geleerde Carr vestigde hierop in 1939 ruimschoots de aandacht. Het boek kwam nog op tijd in Nederland aan, en wie toen nog niet begreep waar het om ging, moest wel oliedom zijn, of aan geestelijke zelfbevrediging doen. Gedeeltelijk uit angst voor zijn geld, de bovenlaag der liberalen, gedeeltelijk uit afkeer van de kapitalistische maatschappij, een groot deel van het proletariaat. Hoe bittere ernst het Duitsland was, begrepen zelfs weinigen.

Van de verhalen over het verraad van lageren, in rechtstreekse dienst van de Duitsers, blijft weinig over, al zag de Duitse legerleiding tegen minderwaardige krijgslisten niet op, zoals bij Bastenaken in de laatste dagen van 1944 bleek. De in Nederland ontstane paniek was een groot militair nadeel, maar reden was er in royale mate. De formele neutraliteitshandhaving was perfect in orde, tenminste voor zover dit aan buitenlandse zaken en de generale staf lag. De koninklijke marine was nu eenmaal meer op oorlog ingesteld en werd met een zekere militaire *Rücksichtslosigkeit* gecommandeerd. Precies wat wij nodig hadden. De les van de ‘Zeven Provincieën’ was aan de heren admiraals en hun medewerkers niet voorbijgegaan. ‘A la guerre comme à la guerre’. Weinig respect voor de geschoolde papiervolschrijvers, terecht zeg ik nu.

Deel III - mei 1940

Goed voorbereid waren de evacuaties, al zal de bevolking dit niet immer zo bevonden hebben. Maar op dit papieren punt was in ieder geval gebeurd wat gebeuren moest. Met grote ijver, toewijding en zin voor realiteit. Hetzelfde geldt voor het vertrek van hare majesteit, prinses Juliana en de kleine prinsessen. De verdediging van Den Haag was goed geregeld, anders dan die van Rotterdam. Ik zeide ‘goedgeregeld’. Liever had ik eigenlijk moeten zeggen: Het liep goed door de dapperheid der Nederlandse soldaten. De grote manco's lagen bij het geringe aantal luchtdoelgranaten en bij de onlust van veel militairen, hogere en lagere, om het eigen

leven te riskeren. Prof. De Jong is daar altijd nogal kalm over. Menselijk heeft iedereen gelijk die op de loop gaat, maar in de geschiedschrijving, die hier en daar een episch karakter draagt, ligt dat toch wel anders. Prof. De Jong straalt als het ware over de houding van de illegalen voor het vuurpeloton, maar heeft minder ruimte over voor doorvechtende soldaten, terwijl zijn critiek op de deserteurs wel zeer gematigd is. Een van mijn bezwaren tegen dit boek, dan wel een bewijs van enige partijdigheid. Er is altijd een excuus te vinden voor weinig strijdvaardige arbeiders, wier militaire verplichtingen weinig met hun economische situatie voor 1939 te maken hadden. Hier spreekt de socialist.

Een paar feitelijke opmerkingen. Het *Mannlicher*-geweer van 1895, dat werd enkele malen herhaald, was wel oud maar niet verouderd. In feite, in handen van geoefende troepen, nog een uitnemend individueel wapen. Hetzelfde gold voor de Engelse 6-inch houwitser uit 1917-1918 en *a fortiori* voor het verlengde veldkanon-kapitein Van Essen (1907), waarmede op de Grebbeberg met veel succes gewerkt is. De projectielen hebben heel wat Duitsers naar het hiernamaals geholpen. De mitrailleurs waren niet zo bijzonder goed, al was het zware *Schwarzlose* machinegeweer van 1907 nog een uitstekend te gebruiken wapen, in de verdediging tenminste.

Over de luchtmacht niets dan lof. Omtrent de overval op het vliegveld Bergen (NH), waar onze beste vliegtuigen stonden, de G I-s, slechts dit dat de waarschuwing hier volledig in het honderd is gelopen met alle fatale gevolgen vandien. Wederom het afschuwelijke gemis aan militaire fantasie, aangezien om twee uur 's-nachts de Grebbelinie, door het land van Maas en Waal heen, waar praktisch geen schot viel, op zijn post was en Bergen om die tijd, zo juist of wederom, in bed lag. Met het verlies van de G I-s was de ruggegraat der luchtmacht gebroken, al is, wat daarna met oudere vliegtuigen gepresteerd werd, nog bewonderenswaard, aangezien de Duitse verliezen zwaar waren, zij het deels door de slechte kwaliteit onzer noodlandingsterreinen. Het luchtdoelgeschut was ten dele van zeer goede kwaliteit (Hazemeyer), maar er was veel te weinig munitie. Een majoor van de Luwa, die ten noorden van Amsterdam stond, vertelde mij dat hij om half acht 's morgens leeggeschoten was en met veel soebatten nog een paar vrachtwagens met projectielen van de Hembrug los kreeg. De Duitse luchtmacht was nog klein, dat zou in de zomer van 1940 geheel anders worden, en heeft de in Nederland geleden verliezen stellig zwaar gevoeld. Het verhaal over de Grebbeberg en over Zeeland is kortom boven mijn lof verheven. De gevechten om het vliegveld Waalhaven met hun afschuwelijke defaitistische aspecten worden voortreffelijk getekend. In mijn tuin in Kralingen was het om circa vijf uur 's morgens reeds bekend, dat Waalhaven praktisch verloren was en dat de Nederlandse troepen slecht hadden gevochten. Excuses zijn er genoeg te vinden.

Om kwart over vijf ging ik de deur uit naar het kantoor van R. Mees & Zoonen en het was een griezelig aspect te moeten waarnemen hoe zich in de letterlijke zin duizenden burgers, volledig ongedekt, aan de Gelderse kade hadden opgesteld, als betrof het hier een circusvoorstelling. Gelukkig schoten de Duitsers niet van de toen reeds bezette overkant. Dit alles klopt in het beeld van Nederland tot vriend en dan zo snel mogelijk tot nationaal-socialistische vriend te maken.

De forten op Kornwerderzand, en hetzelfde zal voor de forten aan het begin van de Afsluitdijk hebben gegolden, waren van voortreffelijke kwaliteit met

waterstaatsbeton en volgens constructies van de rijkswaterstaat gebouwd. De kunstwerken hebben echt voldaan, mede dankzij de uitgezochte bemanningen. Over het drama van de Moerdijk spreek ik maar niet. Een combinatie van lafheid en incompetentie die slechts voor de specialist van belang is. Hoe kreeg men het zootje bij elkaar? Was er dan geen enkele selectie? Goede zijn er natuurlijk ook geweest! Maar het schrikachtige en het slechte geeft toch de doorslag.

Wanneer ik zoiets opmerk, wil ik nooit zeggen, dat ik tot het goede deel behoord zou hebben, daar weet een mens tevoren nooit iets van. Maar objectief mag worden vastgesteld, dat de val van de Moerdijkbrug, gecombineerd met de lacunes in het luchtverdedigingsapparaat, de oorzaak van de snelle ondergang van Nederland geweest zijn. De al dan niet aanwezigheid van de Peel-Raam-stelling lijkt mij niet erg belangrijk, gelet op de motieven die ik reeds aangaf. Zeker had een goede Peel-Raam-stelling Nederland buiten de oorlog kunnen houden, maar die was er nu eenmaal niet en hetzelfde geldt voor het ontbreken van 50 à 60 G I-vliegtuigen. Nederland is ondergegaan, en lang niet met waaiende vlag, door drie motieven:

1. De slechte selectie van officieren en onderofficieren.
2. De anti-militaristische trekken.
3. Geldtekort.

Nederland in zijn geheel heeft de prijs moeten betalen voor de gebroken-geweertjesmentaliteit, hoewel lang niet het gehele volk daar achter stond. Straks zal het zonder twijfel weer zo gaan, maar dan zullen andere bevolkingsgroepen de rekening gepresenteerd krijgen en de medewerking van de arbeidersklasse, waar men de Duitsers haatte, voor militaire acties nog moeilijker te krijgen zijn.

Deel IV - mei 1940 tot maart 1941

Op pagina VII van het voorwoord doet prof. De Jong op goede wijze de beperktheid der inlichtingen uitkomen, die het Nederlandse volk tot de winter van 1944, het passeren der grote rivieren, aan de Nederlandse omroep uit Londen kon ontlenen. Het zij mij intussen vergund er de aandacht op te vestigen dat zeker even belangrijk als de Coval, onder leiding van de heer Godfried Crone uit Amsterdam, de staatsmolestcommissie was, door de Rotterdammer, mr. K.P. van der Mandele gepresideerd. De Coval - aangehouden ladingen - werkte in de vorm van een bureau waarin de heer M.C. van Hall een grote rol speelde; de staatsmolestcommissie was een veel bijeenkomend overlegorgaan, waarin de beste assurantie-mensen van Nederland zaten, assuradeuren en makelaars. Daar ging het hoofdzakelijk over de door de staat te verzekeren waarde der te verzekeren schepen. Bovendien werd in dat apparaat vrijwel openlijk gesproken. De uiteindelijke instructies werden gegeven door dr. Hirschfeld, die het standpunt innam dat betrekkelijk royaal, zij het verantwoord, geassureerd moest worden om de reders in staat te stellen de Nederlandse vloot na afloop van de oorlog zo snel mogelijk weer op te bouwen. De premies waren hoog, wat tot uitgebreide technische discussies tussen de makelaars en de regeringsgemachtigden enerzijds, de heren Jan ter Meulen en Co. te Amsterdam en de heren R. Mees & Zoonen te Rotterdam aanleiding gaf. Van de kant van de reders speelde de grote rol de heer Albert Goudriaan, een warm nationaal voelend en bijzonder bekwaam man. Overigens was het een zegen voor Nederland dat zich figuren als de heer Delprat en de heer Hudig buitengaats bevonden. Helaas moet ik wel opmerken dat véél aan de reders gedacht werd en weinig aan de opvarenden. Die laatste categorie kwam er betrekkelijk bekaaid af. In het gehele gezelschap

speelde de heer Van der Mandele enigermate de rol van de verzoenende *père noble*, de discussie daarbij uitstekend in de hand houdend.

Bij de leidende groep van de Coval bevond zich, bewust zo gekozen, de pro-Duitse heer F.B.J. Gips, een keurige man waar wij niets dan plezier van beleefd hebben. Wel wat onevenwichtig. Een van die mensen die door teleurstelling NSB-er was geworden. Het leveren van creosoot voor de biels der spoorwegen, zéér belangrijk voor zijn bedrijf, was hem op een moment door de Nederlandse spoorwegen ontnomen, en aan de zogenaamde Garbansos

Wolf gegeven. Deze Wolf had zich een enorm fortuin verworven door de levering van een bepaald soort bonen, garbansos, aan de Spaanse republikeinen. Overigens dacht de heer Gips over Duitsers en NSB-ers niet veel anders dan wij, en er was niets wat ik niet met hem besprak. Een NSB-er waar zeker veel goeds van te zeggen viel, en die na afloop van de oorlog deswege ook maar een geringe straf gekregen heeft. Zijn samenwerking met de joodse heer Stibbe, vroeger van de Internatio te Rotterdam, was uitstekend, voor zover bleek tenminste.

Koningin Wilhelmina en haar vertrek. Hoe weinig het Nederlandse volk, tot in zijn toplaag, op de eisen die een oorlog stelt was voorbereid, moge daaruit blijken dat ik nadat het gaan naar Engeland van hare majesteit bekend was geworden, opgescheld werd door een van de toprijksambtenaren van Rotterdam, die op dramatische toon woorden als 'in de steek gelaten' in de mond nam. Ik had moeite genoeg hem uit te leggen, op de middag van de dertiende mei 1940 dus, dat hij het volslagen mis had, en dat de daad van de koningin slechts van grote wijsheid getuigde. Overigens precies met de argumenten die prof. De Jong in zijn deel IV gebruikt. Verder behoef ik hier niet op in te gaan, zij het dan met de mededeling dat praktisch alle vooraanstaande Rotterdammers mijn standpunt gingen delen op het ogenblik dat Woudenberg en Rost van Tonningen door de Duitsers ingeschakeld werden. Dit waren de gehate en gevreesde figuren. Woudenberg vanwege zijn reputatie en Rost van Tonningen omdat hij zowel als knap, als ervaren, als fel pro-Duits bekend stond.

Te vertellen valt nog dat ik de dag na de capitulatie van Duitsland van dr. Hirschfeld vernam dat Seyss Inquart een uitstekend stylist was, zelfs in het Nederlands. Hij had namelijk een paar uitgesproken verbeteringen in de proclamatie, door het burgerbestuur uitgegeven, aangebracht. Bepaald een man van eruditie, en een gelukkige keuze van Hitler, zo deze een verzoening met het Nederlandse volk wenste. Vermoedelijk in den beginne wel, althans naar buiten. Het optreden van de Duitse soldaten was keurig, en bij het geval van de generaal Student zeker prijzenswaardig. Deze laatste wetenschap ontleen ik aan een mededeling van een ter plaatse aanwezige betrouwbare medewerker.

Het vertrek van de Nederlandse regering ging praktisch onopgemerkt voorbij. Géén landgenoot had enige wezenlijke belangstelling voor deze figuren, en naar uit de mémoires van dr. Hirschfeld blijkt, terecht. Ons land had werkelijk de regering die het verdiende, en of Colijn het beter gedaan zou hebben, valt sterk te betwijfelen. Ten aanzien van de ministerpresident wil ik opmerken, dat deze zichzelve van te voren als volkomen ongeschikt voor oorlogsomstandigheden had gekwalificeerd. Eerder een soort christen-pacifist zonder enige belangstelling voor de internationale machtspolitiek en zonder kijk op de gebeurtenissen. De heer De Geer is na de oorlog mijns inziens niet rechtvaardig behandeld. Ten departemente stond hij bekend als vrij lastig en tegelijkertijd bijzonder scherpzinnig en accuraat. Een man van enigszins wisselende energie, maar als geheel een knap en tactvol bewindsman. Bovendien eerlijk en rechtvaardig, al had hij wat de hoofdambtenaren betreft, wel zijn sympathieën en antipathieën, die intussen geen verband met zijn politieke richting hielden.

Voor mij persoonlijk was min of meer een openbaring de onsmakelijke haat van het plebs uit de achterbuurten van Rotterdam, dat ik, tijdig gewaarschuwd door een kapitein van de genie, na circa tien minuten onder een viaduct in de trein Rotterdam-Utrecht, midden in het Kralingse bos aantrof. Militair vermeldenswaard

is dat de commandant van een luchtdoelbatterij, die niet schoot tijdens het bombardement, op mijn vrij pertinent geformuleerde vraag waar dat aan lag - of hij geen munitie had - antwoordde dat hij geen zin had de Duitse bommen op zijn hoofd te krijgen. Mij griefde dat diep én als lafheid voor de vijand én omdat ik mij persoonlijk veel moeite had gegeven het geld voor de extra luchtdoelbatterijen bijeen te krijgen.

Als bijzonder tactvol gedrag noem ik het optreden van de reserve-overste dr. J. Smit,

regiment jagers, die enige masturberende vaandrigs op de Grebbeberg aantrof. Betrokkenen zagen het vuurpeloton al voor ogen. De menskundige en menslievende dr. Smit, in leven een succesvol advocaat in Gouda, lachte hen alleen uit en spak een bemoedigend woord. Dat is echt militair leiderschap, anders dan het fusilleren van een sergeant op last van de generaal Harberts.

Deel V - maart 1941-juli 1942, eerste helft

Het driemanschap. Bij de oprichtingsvergadering in een café in Rotterdam was ik aanwezig. Echter heb ik mij daarna nooit meer met deze zaak bemoeid, gewaarschuwd door mijn vele jaren later overleden moeder. Deze had geregeld contact met onze partij-secretaris mr. Rutgers en gaf mij als advies mij niet met het driemanschap in te laten. Zij zei ongeveer: 'Hans Homan is niet heel intelligent, wel eerlijk en fatsoenlijk, maar véél te eerzuchtig. Hij wil onder alle omstandigheden een rol spelen'. Van de heer De Quay wist ik niets, behalve dat hij de reputatie had van een middelmatig hoogleraar te zijn. Mr. Einthoven kende ik persoonlijk vrij goed. Overigens was de verhouding tussen de heren Oud en Einthoven eerder slecht, aangezien de heer Oud niet dulden kon en niet dulden wilde, dat de heer Einthoven geheime persoonskaarten deed bijhouden ten aanzien van vrijwel alle vooraanstaande Rotterdammers. Gelijk vanzelf sprak van pro-Duitse figuren, maar bijvoorbeeld ook deed noteren overmatig drankgebruik en bezoek aan publieke vrouwen. Dit lag te ver buiten de gezichtskring van een vurig vrijzinnig-democraat, en de weg der heren ging dus al vrij snel uiteen. Ik heb de heer Einthoven voor, in en na de oorlog altijd hoog gewaardeerd, en vond dat het inrichten van een geheime dienst in oorlogstijd, en dat in een stad als Rotterdam, onvermijdelijk was.

Deel V - maart 1941-juli 1942, tweede helft

Omtrent de illegaliteit vertelt prof. De Jong alles wat nodig is. Kennelijk voor hem een lievelingsobject. Persoonlijk vond ik van groot belang het inrichten van vluchtlijnen voor de piloten en zo mogelijk enige militaire spionnage, waarbij ik het treurige verhaal over de verbindingen met Londen reeds aanstreepte.

Psychologisch merkwaardig is eerder dat op zijn minst 4/5e van het Nederlandse volk aan deze berichtgeving toch feitelijke waarde hechtte via een soort mentale massa-waan. Hetzelfde geldt min of meer voor het nalopen van de Nederlandse Unie. Pro-Duits kwaad hebben de initiatiefnemers zeker niet bedoeld, maar het was eerder een staaltje van zelfoverschatting, en zo heb ik het ook gezien. Wie niet in de kaart van de Duitsers wilde spelen, kon onmogelijk halfweg gaan en dan stoppen. Op de geesten der Nederlanders heeft het hele geval intussen goed gewerkt.

Omtrent de geschillen met de OD onthoud ik mij van een oordeel. Verschil van mentaliteit en van achtergronden. Hetzelfde deed zich in vrijwel alle bezette gebieden voor, en de neiging tot separatisme is bij het Nederlandse volk ingebakken. Definitieve veranderingen in die mentaliteit hebben noch de OD, noch de Nederlandse Unie

aangebracht. Prof. De Jong is zó eerlijk, al heeft hij zich natuurlijk vijanden gemaakt, dat ik détail-kritiek mijnerzijds belachelijk zou vinden. Echter doordat hij buiten Nederland verbleef, en door zijn grote belangstelling voor de echte illegaliteit, komt niet helemaal uit de verf welk een enthousiasme de Nederlandse Unie opwekte. Mr. J. Linthorst Homan was bovendien een begaafd en populair

spreker, die het, evenals de heren De Quay en Einthoven trouwens, na de oorlog nog ver gebracht heeft. Het slechtste wat ik van hem zeggen kan, is een zekere neiging tot egocentriciteit, tot het sterker laten wegen van het onbereikbare doel dat hij zich voor ogen stelde, dan van de voorzichtigheid en het zich subtiel opstellen dat van een commissaris der koningin verwacht mocht worden. Hij had een voorbeeld kunnen nemen, wat dat aangaat, aan zijn Drentse collega baron De Vos van Steenwijk en zijn Friese collega baron Van Harinxma thoe Slooten. Beiden ontbrak het dan ook aan eerzucht en zij bepaalden zich tot een adviseurstaak.

Mr. Einthoven had de zaak al snel bekeken, en de heer De Quay, allerminst pro-Duits, was toch min of meer geraakt door de katholieke gedachte aan de corporatieve staat. Kwalijk heeft het Nederlandse volk hun hun optreden allerminst genomen, met uitzondering van een aantal in couranten schrijvende *diehards* met linkse ideeën. Partijpolitiek waren de heren inmiddels wel versleten, en dat was rechtvaardig.

Het optreden der Geuzen was, naar toen reeds te constateren viel, dwaas. Deze dappere vaderlanders van het eerste uur collecteerden geld op de Rotterdamse beurs, waar heel wat NSB-ers en Duitse agenten rondliepen, en iedere wat intelligentere beursbediende kwam in de nis van R. Mees & Zoonen om je de namen der voorlieden te vertellen. Alles uitnemend bedoeld, maar zonder enig overleg omtrent risico's, en met sterke onderschatting der Duitsers. Misleid wellicht door het milde optreden van de bezetter in de eerste maanden? Het sprookje van roodkapje had hun beter kunnen leren. Ere zij echter hun nagedachtenis, want hun opzet was de meest vaderlandslievende. Conspiratoire werkaamheden echter vragen zowel om moed als om voorzichtigheid en list. Juist bij de illegaal behoort de factor zelfbehoud diep in zijn persoonlijkheidsstructuur te zitten, op de wijze zoals verstandige regeringen voor contra-spionnage onopvallende, dikwijls min of meer suf schijnende figuren kiezen. Een typische branche.

Deel VI - juli 1942-mei 1943, eerste helft

Nu voor alsdan stel ik dat ik op het gehele probleem van de joden-deportatie niet inga. Ten eerste omdat ik de zaak daarvoor te walgelijk vind en daarom voor kritiek mijnerzijds als niet-jood ongeschikt, gesteld dat ik die behoefte aan kritiek zou gevoelen, wat niet het geval is. Ten tweede omdat Prof. De Jong op deze punten een dusdanige détailstudie gemaakt heeft, zó nauwkeurig, eerlijk en nauwgezet gewerkt, dat ik niet zou weten wat daaraan toe te voegen. Slechts zij mij de opmerking geoorloofd dat mijn opinie over de heren Asscher, Cohen en een deel der Barnevelders gunstiger is dan die van de auteur. Dat deze figuren de hun geboden kans, meer was het niet, aangrepen om het eigen naakte bestaan alsmede eventueel dat van vrouw en kinderen te redden, vind ik vanzelfsprekend. Evenmin als ik reden zie om het overgrote deel der Nederlanders hun gemis aan solidariteit met joden en illegalen te verwijten, evenmin zie ik hier reden voor kritiek op vooraanstaande joden.

Vanuit mijn visie: joden hebben niets aparts, noch in gunstige, noch in ongunstige zin. Hoogstens zijn zij wat intelligenter en wat rationalistischer ingesteld dan de meeste Nederlanders. Karakterologisch nochtans weken zij niet af van de meerderheid

van ons volk. Hoogstens kunnen wij het opvallend vinden dat er niet meer zijn ondergedoken, maar bijzondere getrouwheid aan de wet was hun veelal eigen, nog los van geldgebrek. Het betrekkelijk gunstig oordeel van de heer De Jong omtrent de heer Calmeyer deed mij veel genoegen, aangezien deze Duitse officier met zijn leven speelde, ten gunste der joden. Anti-Duitse

figuren hebben in den beginne wel anders over hem gedacht, en hier is sprake van eerherstel. Omtrent prof. dr. Schrieke zullen de meningen wel verdeeld blijven. De meeste dergenen die in de oorlog bij hem solliciteerden, behielden aan hun gesprek geen slechte herinneringen. Aan het zijn van landverrader in technische zin echter van de betrokkene kan weinig twijfel bestaan. Men lette op het verschil met dr. Hirschfeld die uiteindelijk, ondanks veler diepe gebelgdheid, het grootkruis Oranje Nassau toebedeeld kreeg.

Uitermate instructief zijn de tussenbeschouwingen van prof. De Jong over het verloop van de oorlog als zodanig. Naar mijn mening lag het draaipunt niet bij Stalingrad, maar bij het mislukken der Duitse operatie *Zitadelle*, de volslagen mislukte aanval op Koersk. Voorts bij het succes tegen de Duitse duikboten. Wat dat aangaat, kan men met vertrouwen het officiële rapport in drie delen van de marine *Kriegsleitung* lezen, en voor de opmerkende Nederlander was het uitblijven van *Sondermeldungen* een voldoend criterium. Wat de houding der kerken aangaat, lijkt prof. De Jong mede een betrouwbare leidsman, ook wat de tegenstellingen en verschillen betreft. Na een wat aarzelend begin, heeft het Nederlandse episcopaat een overtuigend juiste houding aangenomen.

Nog een enkel woord over de illegaliteit in deze periode. In feite is het verzet in Nederland, hoofdzakelijk het passieve verzet in de vorm van onderduiken, door de LO mogelijk gemaakt. De eer daarvoor komt grotendeels aan het gereformeerde volksdeel toe. Een zekere gedetailleerde studie over de geografische verspreiding in parallel tot de godsdienstige en politieke overtuiging der bevolking zou wellicht nog dienstig kunnen zijn. Mijn vrees is dat de Vrijheidsbond en de daarmede geïdentificeerde maatschappelijke kring er, met uitzonderingen, niet al te best zal afkomen, waarbij het overlijden in Bergen-Belsen aan vlektyphus van prof. Telders nog een wat rozig avondlicht over de hiervoor door mij genoemde kwestie spreidt. De bedoeling was dat de in Bergen-Belsen geïnterneerden het er levend zouden afbrengen, waarbij echter de incriminatie tegen de Duitsers dat zij medisch volstrekt onvoldoende maatregelen namen, blijft bestaan. Wel waren begin 1945 alle verhoudingen bij de bezetters volledig gechaotiseerd, maar zij hebben zich dan ook wel niets van Bergen-Belsen aangetrokken, en dat blijft op hun debet-conto staan, zoals vele andere medische zaken.

Overigens is de behandeling van de geïnterneerde boerengezinnen in Zuid-Afrika, zelfs op medisch gebied, niet veel beter geweest, en mede deswege ben ik op de openbare lagere school in Emmen in haat tegen de Rooineks opgevoed. In ieder geval nochtans was de medische wetenschap in vijfenveertig jaar sterk vooruitgegaan.

Deel VI - juli 1942-mei 1943, tweede helft

De uiteenzettingen over de rechtspraak zijn juist en de beide raadsheren uit Leeuwarden verdienen het nationale eerbetoon dat prof. De Jong hun brengt. Inzake de oproep van grote aantallen studenten voor tewerkstelling in Duitsland waren de meningen verdeeld; zeker niet unaniem verwerpend. De angst voor leven, welzijn en bezit der ouders speelde nogal een rol, terwijl onbewust bij de vaders in hun gezagsposities weliswaar haat tegen Duitsland en de NSB bestond, maar tegelijkertijd

een zeker medegevoel met de in beginsel reeds in vredestijd in Duitsland heersende grotere zin voor hiërarchie en ook wel veronderstelde grotere werklust. Ons is door een aantal werknemers, allerminst pro-Duits, na de oorlog bevestigd dat de situatie in Duitsland voor gehele of gedeeltelijke vrijwilligers redelijk goed was. Onder andere was de Duitse *Werkmeister* dikwijls gewoon de Nederlandse tewerkgestelde op zondag bij zich aan tafel te noden en werd van zakelijke, allerminst politieke klachten notitie

genomen, en werden die ten gronde besproken. Meer dan de Nederlandse voorlieden, of Krassen, zoals men in Rotterdam zeide, dat deden.

Ook lagen in Duitsland in de proletarische kring de standsverschillen veel minder sterk dan in Nederland. Een Duitse toparbeider vond het volstrekt niet vervelend of bevreemdend als zijn zoon trouwde met een dienstmeisje, een juffrouw uit een schoenenwinkel of *a fortiori* met een fabrieksarbeidster. In Nederland lag dat wel wat anders. De zoon hoorde eigenlijk met een onderwijzeres of verpleegster thuis te komen. Wij kenden het stelsel van de hypergamie, eigenlijk door de hele bevolking heen, en vele keurige met hele of halve dwang naar Duitsland verplaatste arbeiders zijn met Duitse meisjes getrouwd, dikwijls met gunstig resultaat, aangezien de Duitse vrouw toen, in 1945-1946, minder pretenties had, beter had leren koken en zelfs iets ontwikkelder was. Daarnevens dacht de overgrote meerderheid der Nederlanders zeer slecht over Hitler en het nationaal-socialisme, maar was de haat tegen Duitsland als zodanig niet sterk ontwikkeld, buiten de illegale kring om.

Een significant voorbeeld daarvan maakte ik mede gedurende het tijdvak dat de NSB-ers bij herhaling als beesten behandeld werden, doordat ik bij een Duitse veldkeuken in Overschie, eind mei 1945, een twintigtal schertsende jonge Nederlandse vrouwen aantrof. Op mijn hoffelijke vraag waarom zij dit deden, kreeg ik ten antwoord: a. Het eten is best - Een begrijpelijke reactie -. b. De oorlog is voorbij en het zijn meest aardige jongens. Net zulke mensen als wij. Een paar maanden later vernam ik dat zoiets in Denemarken, Noorwegen of Engeland ondenkbaar was geweest en men daar de gewoonte had iedere Duitser als oud vuil te behandelen. Dat is jaren zo doorgegaan, en het geldt aldaar deels nog, terwijl in West-Nederland in 1947-1948 in de duinstreek de bordjes *Zimmer zu vermieten* reeds waren aangeplakt.

Vele jonge Nederlanders, in Duitsland, die niet gearresteerd waren, hebben het behoorlijk goed gehad. Voor hun politieke opvattingen interesseerde zich geen mens. Een van de elementen die daartoe hebben geleid was het militaire realisme van de Duitsers. Hitler kreeg tot augustus 1944 specifieke rapporten van de SD over de binnenlandse stemming. Treffend zijn daarin de mededelingen dat bij Frühschoppen en Skat de aanzittende onderofficieren uit de vorige oorlog openlijk interessante beschouwingen hielden over de practisch hopeloze toestand, hopeloos ten gevolge van benzine- en rubbertekort. Hier geen geklets over wonderwapens, en ook geen volgende arrestaties. De rapportage werd in augustus 1944 gestaakt.

Mij heeft de generaal Heusinger circa 1950 verteld dat op precies dezelfde gronden als de onderofficieren lanceerden de oorlog door hem als verloren voor Duitsland beschouwd werd, wederom in de zomer van 1942, omdat de kilometer-afstanden voor de transporten te groot werden. Dat was dus het oordeel van een van de hoogste staf-officieren, sous-chef van de generale staf en later bevelhebber der Europese NATO-legers. Vele collegae van hem en bijna alle jonge officieren hadden intussen het geloof in het wonderwapen niet verloren, en de *Führer* mocht deswege zijn soort allerminst. Wij denken hierbij aan de *Mémoires* van de generaal Warlimont. Prof. De Jong geeft uitstekende kaartjes en ware verhalen.

Deel VII - mei 1943-juni 1944, eerste helft

Gaat grotendeels over de meningsverschillen in de Duitse kring en tussen de NSB en de SS. Daarvan weet ik niets bijzonders en wat prof. De Jong schrijft is innerlijk coherent en lijkt mij menselijk zeer aannemelijk. Geen commentaar dus.

Deel VII - mei 1943-juni 1944, tweede helft

In dit deel wordt de illegale pers behandeld. Het stuk over de Silbertanne-moorden is afstotend. Duitsers en NSB-ers lieten zich hier van hun slechtste kant kennen. Zowel de Zweedse als de Zwitserse weg waren mij bekend. De Zweedse weg via mijn broer die toen in Berlijn was, de Zwitserse weg via diverse wegen. Heel langzaamaan begonnen de verbindingen van het verzet uitstekend te werken, ten dele reeds vóór de winter van 1944.

Men moet het boek verder lezen. Controversiële gevoelens wekt het niet bij mij op, zij het dat ik wist dat Zweden belangrijk was voor de spionage en ds. Visser 't Hooft ervan verdacht werd linkse sympathieën te koesteren, en dat men zich daarom beter niet van zijn tussenkomst kon bedienen. Het was en bleef een dominee, en in militaire zaken zomede spionnage was hij als het ware *ex officio* niet in de eerste plaats geïnteresseerd. Wat ik aan stukjes van hem te zien kreeg, om deze direct daarna te verbranden, leek mij, let wel - voor mij persoonlijk - niet erg interessant. Natuurlijk wist ik dat hij ook nuttige gegevens doorgaf en alles in acht genomen, een zeer belangrijk contactpunt was. Maar de Zweden gaven rechtstreekse spionnageresultaten door, nadat de Duitse nederlaag vaststond trouwens. Hun arrogantie in 1945 was onbeschrijfelijk, omdat zij er in geslaagd waren buiten de oorlog te blijven.

Deel VIII - gevangenen en gedeporteerden

Wat wel gezegd wordt, maar niet voldoende uitkomt, is dat sommige concentratiekampen buitengewoon slecht waren - mij werd nimmer verteld over een jood, die levend uit Mauthausen terugkeerde - en dat de gemiddelde concentratiekampen in minstens tien delen uiteenvielen, variërend van draaglijk tot rechtstreekse moordenaarskampen. Veel hing van het eigen initiatief en de eigen behendigheid af. Werken op de ziekenafdeling of in de keuken was een stukje levensverzekering. Bovendien lag de beslissing bij de Kapo's. Tussen communisten en beroepsmisdadigers bestond veel verschil. De communisten, die gelijk de beroepsmisdadigers meestal voor 1940 vastzaten, waren dikwijls hoogstaande mensen, de criminelen hadden hun persoonlijke sympathieën. Als geheel werpt het systeem der concentratiekampen en de wijze waarop het werd gehanteerd, een onuitwisbare blaam op de Duitse leiding in het algemeen en op de Duitse machthebbers in de tweede graad, de generaals, meer in het bijzonder.

Het ware niet geheel gemotiveerd te denken dat Hitler figuren als de kolonel-generaal Halder en de veldmaarschalk von Mannstein gaarne zou hebben aangepakt. In de eerste plaats niet vanwege hun populariteit, in de tweede plaats niet omdat hun *Stabswache* dikwijls sterker was dan de aanwezige SS, in de derde plaats niet omdat het arresteren, eventueel na zware gevechten, van dergelijke halfgoden de innerlijke weerstandskracht van het leger zou hebben geschokt. Tegen de concentratiekampen iets gedaan, heeft geen van de heren; nauwelijks met de mond. Later in de oorlog, maar toen was hij in zijn typisch psychopatische stadium, en de SS werd veel sterker, nam Hitler ook op dit punt wel risico's. Ritter von Leeb nam in 1941 zijn ontslag zonder dat hem iets gebeurde.

Conclusie

1. Het boek van prof. De Jong is meesterlijk qua bewerking en legt een basis voor immer.
2. Wel is het geschreven van een revisionistisch-socialistische gezindheid uit, die op den duur veel minder merkbaar wordt. De objectiviteit van de auteur nam al schrijvende nog toe.
3. De publicatie legt, gelijk de *Ilias* van Homerus, té sterk de nadruk op de heldendaden, in Nederland begaan, en geeft in mindere zin een impressie van het Koninkrijk der Nederlanden in bezettingstijd.
4. Het belangrijkste facet van het boek zal zijn het deel over Londen. Dat is voor ons grotendeels nieuws en prof. De Jong behoorde zelf tot de leidinggevende, althans tot de veelwetende figuren. Wie een grondige belangstelling heeft voor de in verschillende opzichten tegelijkertijd fascinerende en tragische zaak Canaris/Oster/Sas neme vooral kennis van het boek *Canaris. Patriot im Zwielicht*[1].

1. Heinz Höhne, *Canaris. Patriot im Zwielicht* (München: C. Bertelsmann Verlag, 1976).

Recensies

W.J.H. van Limburg Stirum, ed., *Die Grafen van Limburg Stirum. Einleitung und abschliessender Band der Geschichte der Grafen van Limburg Stirum und ihrer direkten Vorfahren* I-1 (Assen: Van Gorcum, 1976, cviii + 405 blz.).

Alle tegenwoordige leden van de familie der graven van Limburg Stirum stammen af van Otto Ernst Gelder I (1685-1769) die ruzie kreeg met zijn ouders omdat hij een meisje van Klinkenberg wilde trouwen dat naar hun mening ver beneden zijn stand was. Otto trouwde haar toch, vestigde zich daarop in Drenthe, verdiende goed met de ontginningen in de buurt van Meppel en ontpopte zich als een vooraanstaand lid van de Drentse ridderschap. Zijn afstammelingen kozen vaak een militaire loopbaan, zo ook Leopold, een kleinzoon van Otto Ernst Gelder I, die in 1813 lid is geweest van het driemanschap met Van Hogendorp en Van der Duyn van Maasdam. Maar ook andere leden van het geslacht hebben belangrijke functies in de maatschappij vervuld. Bovendien was Otto Ernst Gelder I natuurlijk geen onbekende *homo novus*, maar een telg uit een aanzienlijk geslacht, dat zijn naam ontleent aan een kasteel Hohenlimburg aan de Lenne, een zijrivier van de Ruhr en aan een landgoed Styrum, tegenwoordig een deel van de plaats Mülheim tussen Duisburg en Oberhausen. In de dertiende eeuw werden al bezitters van deze twee goederen vermeld en het kost niet zoveel moeite aan te tonen dat via allerlei illustere personen Otto Ernst Gelder en dus ook de tegenwoordige van Limburg Stirums van deze dertiende-eeuwers afstammen. Men kan nog verder teruggaan in de tijd, er kan aannemelijk gemaakt worden dat zij, via de heren van Altena-Isenberg, eveneens in het Ruhrgebied wonend, verwant waren met Erenfried, die vermeld wordt tussen de jaren 866 en 904 en die paltsgraaf van Lotharingen is geweest. Het is dan ook niet verwonderlijk dat verschillende leden van de familie zich hogelijk interesseren voor de genealogie van hun eigen geslacht.

Zij hebben de zaak echter wel zeer groots aangepakt. Ir. W.J.H. graaf van Limburg Stirum heeft al in 1951 contact gezocht met prof De Monté ver Loren om tot een groots opgezette familiegeschiedenis te komen. Deze wist een aantal vooraanstaande geleerden te interesseren en het resultaat was dat tussen 1961 en 1968 acht banden verschenen zijn over diverse aspecten van de geschiedenis der graven van Limburg Stirum: Gewin over de generaties vóór de dertiende eeuw, A. Hulshoff over de periode van 1200-1550 en A.P. van Schilfgaarde over de tijd na 1550 en vooral over de toen in Gelderland levende tak en hun bezittingen; in 1968 verscheen tenslotte een soort nalezing van de hand van niet minder dan zes verschillende auteurs. Eén van de verdiensten van al die delen was dat zij een groot aantal regesten van doorgaans onbekend materiaal bevatten alsmede uitvoerige leenregisters, waaruit wel blijkt dat de auteurs iets meer wilden geven dan slechts pure genealogie.

Het onderhavige, afsluitende deel had eigenlijk door De Monté ver Loren geschreven moeten worden, maar hij is in 1974 overleden en hij heeft kennelijk dit werk onafgemaakt laten liggen. Acht auteurs hebben deze taak daarom overgenomen en in betrekkelijk korte

tijd tot een goed einde gebracht, waarbij zij echter een vrij conventioneel genealogisch werk hebben gepubliceerd, met alle voor- en nadelen van het genre. Soms voelt de lezer bij de grauwe opsomming van generaties die alleen voor de afstammelingen interessant zijn, opeens de schok der herkenning als bijvoorbeeld Lumey van der Mark, de bekende watergeus, zijn plaats krijgt in het verwante geslacht der Van der Marks, heren van Lummen, een plaats in het Loonse, halfweg tussen Namen en Maastricht. Natuurlijk is het ook plezierig over betrouwbare stambomen te beschikken, maar daarbij moet men toch wel enkele distincties aanbrengen. De stambomen van na de dertiende eeuw staan wel vast en veel twijfels kan men daarover niet meer hebben, maar bij de stambomen uit de voorgaande eeuwen heerst een vergaande onzekerheid en zij zijn vaak niet meer dan hypothesen

En dan vind ik het irriterend als de auteurs - Wedekind, Arends - zich steeds beroepen op studies van anderen en niet de bronnen zelf aanhalen. Pure speculatie vult tenslotte de bladzijden die Wedekind heeft gewijd aan het mogelijke voorgeslacht van paltsgraaf Erenfried. Hij heeft eenvoudig in een aantal werken (geen bronnen!) over de vroege middeleeuwen naar andere Erenfriends of daarop gelijkende namen gespeurd. Natuurlijk vindt hij het een en ander, maar het lijkt me hooguit *Spielerei* om koning Hermenefridus der Thuringers uit de zesde eeuw in verband te brengen met paltsgraaf Erenfried van rond 900. Gewin heeft in een onbewaakt ogenblik dat verband ook gelegd en een slordig kattebelletje daarover is bij zijn nagelaten papieren gevonden. Ik vind het wat pretentieus dat dit als een belangrijk document, in facsimile, wordt afgedrukt, alsof deze vrijblijvende inval, zonder bronvermelding, belangrijk bewijsmateriaal zou vormen. De oude graaf Van Limburg Stirum, die het initiatief tot de hele publicatie had genomen en deze financieel had mogelijk gemaakt, schrijft in een nawoord dan ook, dat de evangelist Mattheus de generaties van Christus tot 42 beperkt en niet verder teruggaat dan Abraham, dat ze met de Van Limburg Stirums nu ook al in de zesendertigste generatie sinds Erenfried de paltsgraaf zitten en dat hij persoonlijk deze ook graag als stamvader wil erkennen, met de generaties daarvoor kan hij moeilijk verwantschap voelen.

Vastere bodem krijgt de historicus natuurlijk onder de voeten na de dertiende eeuw en vooral sinds 1550, als bepaalde takken van de familie zich in de Nederlanden vestigen. Daarover schrijft de Utrechtse hoogleraar W.F. Prins verdienstelijke bladzijden, hoewel zijn belangstelling wel erg genealogisch gericht blijft. Ditzelfde geldt van het hoofdstuk van H. Horstmann over de oudste wapentekenen, waarbij de heraldiek als hulpwetenschap van de genealogie moet dienen. Hij toont overigens aan dat het oudste wapen der Van Limburg Stirums een roos geweest moet zijn en koppelt daaraan het voorstel om deze ook weer aan het huidige wapen toe te voegen. Ook hierbij blijkt weer dat het boek in de eerste plaats bestemd is voor de Van Limburg Stirums. Toch hebben we de gelegenheid aangegrepen om onze lezers opmerkzaam te maken op deze omvangrijke publicatie. Wie echter niet zozeer in genealogie is geïnteresseerd, zal waarschijnlijk meer van zijn gading vinden in de reeds vroeger verschenen banden dan in dit wel erg genealogisch georiënteerde inleidende deel.

H.P.H. Jansen

Hugo de Schepper, ed., *Bronnen voor de geschiedenis van de instellingen in België. Sources de l'histoire des institutions de la Belgique. Handelingen van het colloquium te Brussel. Actes du colloque de Bruxelles, 15-18-4-1975* (Brussel, 1977, 663 blz.).

Het is geen alledaags verschijnsel dat de referaten van een groots opgezet colloquium reeds spoedig in een verzorgde boekvorm worden gepubliceerd. Dit is wel geschied met de referaten van het instellingencongres, dankzij de goede zorgen van de secretaris, Hugo de Schepper.

Het is te hopen dat deze vlugge toegankelijkheid inspirerend zal werken voor het tot stand brengen van een nieuwe - of althans een versterkende - impuls voor de institutionele geschiedbeoefening.

In de eerste afdeling van de publicatie vindt men de ietwat fatalistische vraagstelling: Heeft de instellingsgeschiedenis nog een toekomst? Deze vraag wordt onder meer behandeld door Gaudemet, Goubert, Gérin, Van Eenoo, respectievelijk voor de middeleeuwen, nieuwe en hedendaagse tijden. In diezelfde categorie worden echter ook reeds meer bijzondere researchaspecten aangesneden, onder meer door Blockmans, Uyttebrouck en Van Dievoet. Daartussendoor vindt men overzichten betreffende de huidige stand van het onderzoek, onder meer verstrekt door Baelde, Moureaux en Gilissen.

In een tweede afdeling wordt de typologie van de bronnen voor de institutionele geschiedenis behandeld. Voor de Bourgondische en de moderne tijden worden de gerechtelijke, financiële en administratieve bronnen beschreven door Van Rompaey, Douxchamps-Lefèvre, Arnould en Vanhemelrijck, terwijl de hedendaagse tijden door Gaus en Wouters worden bekeken. De middeleeuwen komen ook aan bod met gerechtelijke, financiële en administratieve bronnen, respectievelijk behandeld door Génicot, Vleeschouwers-Van Melkebeek, Vanderpijpen en Vandermaesen.

De derde afdeling behandelt de institutionele archieven vanuit het oogpunt van de archivaris en de navorser, zowel voor de hedendaagse als voor de vroegere periode. Vooreerst worden de algemene problemen van de nieuwste tijden aangesneden onder meer door Wyffels, Lory en Wils, terwijl de centrale, provinciale, lokale en juridische archieven worden behandeld onder meer door Thielemans, Devleeshouwer, Coppejans-Desmedt, Witte, Asaert en Notebaert. Voor de middeleeuwen en de nieuwe tijden vindt men in dit verband referaten van Gysseling, Marechal, Duvosquel, Buntinx, Despy, Dupont-Bouchat en Monballyu.

Al deze referaten werden nog eens ter sprake gebracht in de werkvergaderingen, waarvan de verslagen na iedere afdeling zijn afgedrukt (respectievelijk verzorgd door Van Nieuwenhuysen, Magits en Van Overstraeten). Op te merken valt dat een paar Franse specialisten, één Engelsman en slechts één Nederlands historicus een referaat hadden voorbereid; zodat het Belgisch karakter van de meeste referaten moet worden beklemtoond.

Uit al het hierboven meegedeelde blijkt wel duidelijk dat, niettegenstaande de drie aangehaalde probleemstellingen, het gepubliceerde materiaal zeer moeilijk is samen te vatten, ook al omdat bepaalde auteurs soms niet helemaal bij hun opdracht bleven of omdat de fractionering van de grote vragen niet altijd vlekkeloos werd doorgevoerd. Al bij al moet echter iedere objectieve waarnemer zeer gelukkig zijn én met het colloquium én met het gepubliceerde instellingenboek. Al wie in België in de verdere jaren zich voor institutionele geschiedschrijving zal interesseren, zal aan het Brussels colloquium van 1975 niet kunnen voorbijgaan.

M. Baelde

Consilium Magnum (1473-1973). Herdenking van de 500e verjaardag van de oprichting van het Parlement en Grote Raad van Mechelen. Colloquium

(Brussel-Mechelen) **(Brussel: Algemeen Rijksarchief, 1977, vii + 516 blz., 550 Bfr.).**

Zoals de bovenstaande boektitel aangeeft werd in 1973 een colloquium gewijd aan het herdenken van de oprichting van het parlement van Mechelen in 1473. Op 8 december 1973 vond aldus in het justitiepaleis te Brussel een academische zitting plaats terwijl op de

daaropvolgende dag, 9 december 1973, te Mechelen een internationaal symposium werd ingericht in de lokalen van het gerechtsgebouw waarin de grote raad in de zeventiende en de achttiende eeuw zetelde. De neerslag van de activiteiten van deze dagen werd in een imposant verslagboek gepubliceerd, ordentelijk trouwens opgesplitst in twee delen, namelijk een eerste deel dat de herdenking te Brussel weergeeft (5-80) en een tweede deel dat de referaten van Mechelen bevat (81-477).

Het minder omvangrijke eerste deel behelst een zestal bijdragen waarvan slechts een tweetal de historische aspecten van de grote raad behandelen. Vooreerst is opgenomen de vulgariserende bijdrage van John Gilissen, 'Oprichting en ontwikkeling van het Parlement en de Grote Raad van Mechelen' (11-24) en vervolgens moet men de meer interne benadering citeren van J.Th. De Smidt, 'Rechtspreken, raadsheren en rechtspraak van Parlement en Grote Raad van Mechelen' (67-80). Vergelijkende artikelen handelen respectievelijk over 'Le Reichskammergericht' (prof. H. Coing) en over 'Le Parlement de Paris' (prof. P.C. Timbal). G.E. Langemeyer, emeritus procureur-generaal bij de hoge raad der Nederlanden en de Luxemburgse ere-procureur-generaal A. Huss, belichtten het parlement van Mechelen respectievelijk in zijn betekenis voor deze tijd en voor de toekomst van de huidige internationale gerechtshoven, met bedenkingen die ook historici en leraren zullen interesseren.

De hoofdbrok van het boek op zuiver wetenschappelijk vlak ligt natuurlijk in het tweede deel waarin eenentwintig referaten van zeer verschillende maar zeer interessante inhoud, zijn opgenomen. Uiteraard kan hierna slechts een kleine reeks bijdragen eventjes worden voorgesteld, waarbij dan uitsluitend de aandacht zal worden getrokken op de artikelen betreffende de Nederlanden. Een eerste reeks referaten in dit tweede deel werd geordend onder de hoofdtitel: 'Methoden en Problemen: De archieven van de hoogste rechtscolleges in Europa'. Naast bijdragen over het parlement van Parijs, van Dijon, van Orange en over het rijkskamergerecht, vindt men er de studie van H. Bordewijk en F.C. Ketelaar, 'Het einde van de beroepen uit Holland op de Grote Raad van Mechelen en de archieven van het Hof en de Hoge raad van Holland'; C.M.G. Ten Raa bestudeerde 'Nicolas Everaerts et la jurisprudence du Grand Conseil de Malines' en A.H. Huussen belichtte 'Rechtspraak en Kartografie'. Dit deel wordt afgesloten door een methodologische reeks bijdragen, verzorgd door een Amsterdamse universitaire werkgroep, getiteld: 'Méthodes de dépouillement des archives du Grand Conseil de Malines' (269-307).

De tweede reeks studies kreeg de hoofdtitel mede: 'Het beroep en de andere rechtsmiddelen in de procedure bij de hoogste rechtscolleges in Europa (XVe en XVIe eeuw)'. Naast bijdragen vooral over het rijkskamergerecht moeten hier, - voor de Nederlanden steeds - vermeld worden: C. Douxchamps-Lefèvre, 'Note sur le ressort de la juridiction d'appel du Grand Conseil de Malines'; P.L. Nève, 'Maastricht tussen Brabant en het Rijkskamergerecht'; J. Van Rompaey, 'De procedure in beroep bij het Parlement van Mechelen'; C.L. Verkerk, 'Evocatie in de Landen van Herwaarts-over tussen 1470 en 1540' en W.G.Ph. Wedekind, 'Quelques remarques sur les voies de recours auprès du Grand Conseil de Malines au 16e siècle'.

Samenvattend kan men dus wel stellen dat hier een zeer rijke oogst aan bevindingen betreffende de bijzonderste oude rechtscolleges is samengebracht. Zowel in het Nederlands, in het Frans als in het Duits zijn opvallende gegevens opgenomen. Het is hier dus de aangewezen plaats tenslotte nog de namen te noemen van het organiserend comité, namelijk de heren Langemeyer, Gilissen, Huss, Janssens, De

Smidt, Godding, Goerens, Van Rompaey, Alexander en *last but not least*, met piëteit, prof. L.Th. Maes, die steeds met zo veel enthousiasme voor zijn 'Mechels' verleden, zich zo actief wist in te zetten.

M. Baelde

G. Bolle en C.A. Snepvangers, ed., *Spiegel van onroerend goed. Verhandelingen over een aantal onderwerpen het onroerend goed betreffende, geschreven en gebundeld ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan van de makelaarsvereniging te Amsterdam* (Deventer: Kluwer, 1977, x + 436 blz., *f* 65, -, ISBN 90 268 0925 5).

Tegenwoordig wordt de makelaar in het wetboek van koophandel omschreven als iemand die, als zodanig beëdigd door de arrondissementsrechtbank, zijn bedrijf maakt van het verlenen van bemiddeling bij het tot stand brengen en het sluiten van overeenkomsten in opdracht en op naam van personen tot wie hij niet in een vaste betrekking staat (art. 62).

Zolang als er handel bestaat, heeft er behoefte bestaan aan dergelijke bemiddelaars om transacties tussen partijen tot stand te brengen. W.F. Lichtenauer vermeldt in z'n *Geschiedenis van de wetenschap van het handelsrecht tot 1809* een geval van een (vermoedelijk huwelijks-)makelaar in het *Corpus iuris* (158). In de loop der tijden bemiddelden zij ook bij andere zaken vooral in zeeassuranties en wissels. Het beroep leent zich gemakkelijk tot misbruik en beunhazerij. De makelaardij genoot dan ook een wisselend aanzien en de overheid trachtte al vroeg in te grijpen (in Dordrecht al in de dertiende eeuw).

S.G. Engelsman jr. komt in zijn artikel 'Geschiedenis van de makelaardij in onroerende goederen in Nederland' (1-22) steeds op de kwestie terug: kon en mocht de overheid (meestal in de vorm van het stadsbestuur) in het verleden zodanige eisen aan het beroep van makelaar stellen, dat de betrouwbaarheid voor het publiek voldoende zou zijn gegarandeerd, of moest het beroep maar volledig vrij worden gelaten? Het accent in zijn opstel valt vooral op de ontwikkeling van de makelaardij in onroerend goed (o.g.) en wel in Amsterdam, waarvan het eerste specimen pas in de zeventiende eeuw werd aangetroffen. In 1578 werd in Amsterdam het eerste makelaarsgilde opgericht, dat gedurende de zeventiende eeuw wel, maar in de achttiende eeuw al met veel minder succes de kwaliteit van het beroep wist te handhaven. Na de afschaffing van de gilden in 1798 bleef de makelaardij juridisch tot 1838 ongeregeld, maar *de facto* werden de makelaars door het Amsterdamse gemeentebestuur aangesteld. Het wetboek van koophandel, ingevoerd in 1838, regelde de makelaardij slechts zeer summier en onthield de makelaar o.g. iedere wettelijke grondslag door de handel in 'vaste goederen' niet in de opsomming van mogelijke bezigheden voor de makelaar op te nemen (art. 64). Ook gedurende de rest van de negentiende en in deze eeuw blijft de vraag: wie geeft garanties ten aanzien van het beroep, de makelaars zelf of de overheid? Sinds 1966 geldt een tussenoplossing: de tussenhandel is geheel vrij; een makelaar o.g. kan meestal echter pas als zodanig worden beëdigd indien de aanvrager in het bezit is van het diploma verkregen na afleggen van het examen van de Nederlandse federatie van makelaars in onroerende goederen.

Ter ondervanging van de problemen, veroorzaakt door het ontbreken van een juridische basis aan de makelaardij o.g. en wegens de slechte naam die het beroep had, hebben de Amsterdamse makelaars o.g. zich op 1 juli 1877 verenigd in de 'Makelaars societeit' (sinds 1898 'Makelaars Vereeniging'). Het honderdjarig bestaan van de vereniging was een gerede aanleiding om in een *Spiegel van onroerend goed*

negentien opstellen te bundelen over problemen betreffende onroerende goederen, die zich gedurende deze periode hebben voorgedaan.

J.M. Middag gaat nader in op de bekwaamheid als makelaar o.g. werkzaam te zijn sinds de Franse tijd (263-294). De zeer actuele kwestie of een makelaar van beide of slechts van één der partijen courtage moet ontvangen, wordt door P.L. Dijk ('Opnieuw twee heren', 33-49) mede in rechtshistorisch perspectief toegelicht. In de *Spiegel van onroerend goed* worden de onderwerpen vooral van juridische en/of economische kant benaderd: de specifieke betekenis van de makelaar o.g. voor het bedrijfsleven; de gemeentelijke grondpolitiek; de rol van het

notariaat; financiering van onroerend goed. De belangstelling van de lezers van dit tijdschrift zal vermoedelijk meer uitgaan naar bijdragen als die van B. Kruijt ('Veilingen van onroerend goed in Amsterdam (1877-1976)', 81-101), I.J. Brugmans ('Het kantoor toen en nu', 313-331), M. Gout ('Bouwtechniek en ontwerp 19e en 20e eeuw', 351-374) en J. Roelofs ('Klassieke huurinning verdween onder invloed van giro en computer', 375-395). Voor een recente studie over een makelaardij in assurantiën zij verwezen naar R.H. Krans 'Het bedrijf van de Rotterdamse kassiers en makelaars Chabot 1769-1921' in *Ondernemende geschiedenis. 22 Opstellen geschreven bij het afscheid van mr. H. van Riel als voorzitter van de Vereniging Het Nederlandsch Economisch-Historisch Archief* ('s-Gravenhage, 1977) 140-182.

F.M. Huussen-de Groot

M.P. van Buijtenen, *Langs de Heiligenweg. Perspectief van enige vroegmiddeleeuwse verbindingen met Noord-Nederland* (Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Verhandelingen Afd. Letterkunde, Nieuwe Reeks, XCIV; Amsterdam: Noord-Hollandsche uitgeversmaatschappij bv., 1977, 144 blz., *f* 55, -).

Zelden is de geschiedschrijving van middeleeuws Friesland zo verrijkt als door deze studie van een niet-Fries, die als het ware een Fries met de Friezen is geworden. Uitgangspunt van de schrijver is een onderzoek naar de verbreiding van het patrocinium van sint Odulphus († ca. 865), patroon der abdij van Staveren, alsmede naar de herkomst van enige voor Friesland exotische patrocinia (Salvius, Chrysanthus en Daria), gedragen door van die abdij afhangende kerken.

Het dubbelpatrocinium Chrysanthus-Daria lijkt in het hoge noorden te zijn geïmporteerd uit de abdij Prüm, die een cultuscentrum van dit heiligenpaar was en in de Frankische tijd goederen in Friesland heeft bezeten. Sporen van voormalig bezit van de abdij Saint-Riquier omtrent Oirschot en in Haspengouw, gememoreerd in oorkonden van 984 en 1022, helpen de schrijver op weg naar de aloude abdij *Centula*, later Saint-Riquier geheten. Deze abdij blijkt het enige cultuscentrum van sint Salvius (Sauve de Montreuil) te zijn geweest. Tot overmaat van verrassing blijkt nog, dat deze abdij omstreeks 860 onder haar monniken een hoogwaardige (*venerabilis*) Odulphus telde. De mogelijkheid, dat deze monnik identiek kan zijn met Odulphus van Utrecht-Staveren, wordt door de schrijver opengelaten.

Nog verrassender verloopt het onderzoek naar het Odulphuspatrocinium. Het geval Oirschot, waar de heilige enige tijd de zielzorg uitoefende, spreekt voor zichzelf. Nieuw is de mededeling, dat aan de kerk van Borgloon, niet ver van Sint-Truiden, al vóór 1027 een *familia sancti Odulphi* verbonden was. In een gebied bij Dendermonde, dat in de elfde eeuw werd ingepolderd door de Abdij Saint-Amand-en-Pévèle, verrees een kapel die twee eeuwen later een Odulphuskapel blijkt te zijn. Was hier het Odulphuspatrocinium gekozen door Friese polderwerkers? of door de monniken van Saint-Amand? De schrijver laat beide mogelijkheden open. In ieder geval moet Saint-Amand tot de vroegste verbindingen met noord-Nederland worden gerekend, want tussen 864 en 870 is een zekere Alfridus, monnik van die abdij, gekozen tot bisschop van Utrecht: 'Traiecti Inferioris est electus episcopus',

zo zegt de *Chronica brevis* van de abdij. Vergeleken bij deze verkenning in zuidwestelijke richting, heeft de tweede verkenningstocht, die zuidoostelijk verliep, weinig schokkende vondsten opgeleverd. De Odulphus-patrocinia van Varsseveld in de Gelderse Achterhoek en van Varlar in Westfalen worden door de schrijver verklaard als inbreng van Friese ontginners. Het Odulphuspatrocinium van Frose, een voorstad van Maagdenburg aan de Elbe, wordt door hem eerder aan de activiteit van Friese kooplieden toegeschreven.

Bijzondere aandacht verdient het feit, dat de schrijver, weliswaar terloops, maar toch met grote stelligheid, de lijst der bisschoppen van Utrecht vermeerdert met de namen van Alfridus en van Odulphus. Het geval van de reeds genoemde Alfridus, monnik van Saint-Amand, lijdt geen tegenspraak, maar de mening, dat Odulphus met Alfridus op één lijn kan worden gesteld, is wel vatbaar voor enige discussie. Zelfs als men niet zover wil gaan als wijlen Michael Schoengen, die in hem een suffragaanbisschop van Staveren zag (*Monasticon Batavum*, III, 111), zal men toch op zijn minst aannemen, dat Odulphus *in* het diocees Utrecht is werkzaam geweest als een soort hulpbisschop. Maar de schrijver van de hier besproken studie gaat veel verder door Odulphus voor te stellen als een bisschop *van* Utrecht. Van de door de schrijver aangevoerde argumenten zijn er minstens drie ter zake dienende. De kroniekschrijver van de Engelse abdij Evesham, welke omstreeks 1034 gestolen relieken van de heilige had gekocht, verhaalt, dat Odulphus het bisschopsambt van Utrecht heeft waargenomen gedurende de tien jaren, waarin de titelbisschop Fredericus boete moest doen voor een vergrijp van incestueuze aard. Dat dit schandaal in de tiende eeuw nog niet vergeten was, kan blijken uit het *Psalterium* van de Utrechtse scholaster Wolbodo, dat thans wordt bewaard in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel: in de litanie ontbreekt daar van de Utrechtse bisschoppen de naam van Fridericus en figureert op de plaats daarvan die van Odulphus. Ten derde is er nog het getuigenis van de *Notae necrologicae Magdeburgenses* uit de elfde eeuw, waarin Odulphus wordt herdacht als bisschop en belijder *('episcopus* et confessor'). De voor de hand liggende conclusie uit deze indrukwekkende reeks van getuigen is toch wel, zo dunkt ook mij, dat Odulphus bisschop niet alleen *in*, maar tijdelijk ook *van* Utrecht zal zijn geweest; zo niet met zekerheid, dan toch met grote waarschijnlijkheid. Het moet trouwens een bijzondere reden hebben gehad, waarom Sint-Odulphusdag (12 juni), die in de diocesen Utrecht, Münster en Keulen werd gevierd, juist en alleen in het diocees Utrecht de rang had van een geboden rustdag. Volgens de nieuwste liturgische kalender wordt het feest van Odulphus in geen der Nederlandse bisdommen meer gevierd, behalve in het diocees 's-Hertogenbosch en daar geldt de viering dan alleen nog maar de priester.

In een brede slotbeschouwing beziet de schrijver de Friese geschiedenis in het perspectief van de strijd tussen *regnum* en *sacerdotium*. Het concordaat van Worms (1122) heeft feitelijk de territoriale macht der bisschoppen van Münster en Utrecht geconsolideerd, maar de vorming van een Friese territoriale staat en van een Westfaalse staat (Godfried van Cappenberg!) voorgoed onmogelijk gemaakt. Het ietwat schimmige en voorheen nogal eens van bezitters wisselende graafschap Staveren is nu stevig in handen van de Utrechtse bisschop, die ter bekroning in 1132 het wereldlijk kapittel omzet in een abdij van Utrechtse Benedictijnen. Het dekenaat Staveren werd niet ondergeschikt aan het aartsdiakenaat Friesland, maar aan het aartsdiakenaat van de Utrechtse Oudmunster, wat toch - zo meen ik te mogen aanmerken - wel hoofdzakelijk te verklaren zal zijn uit de persoonlijke zendingsarbeid, eens door sint Odulphus in opdracht van Oudmunster in en om Staveren verricht. Zeer diep gaat de schrijver in op de vraag, in hoeverrre het dekenaat Staveren, ook Sudergo geheten, territoriaal samenviel met het gelijknamige graafschap. Hij poneert de mogelijkheid, dat Nagele en zelfs al het later weggespoelde land tussen Urk en Vollenhove aanvankelijk tot Staveren heeft behoord. Hij besluit zijn indrukwekkend boek met dertien tekstbijlagen, waarvan vier tot dan onuitgegeven waren.

P.C. Boeren

G. Parker, *The Dutch Revolt* (Londen: Allen Lane, 1977, 327 blz.).

Het schrijven van synthetische overzichtswerken is niet een bezigheid, waarin de Nederlandse historicus excelleert. Een uitzonderlijk talent daargelaten, zijn het meestal buitenlanders, die zijn artikelen en monografieën gebruiken als bouwstenen voor een totaalbeeld. Met name de Engelsen weten op dit terrein van wanten. Vaak, zoals in de boeken van Price en Haley over de zeventiende eeuw, is het resultaat van deze 'samenwerking' bijzonder aardig, soms echter is er minder reden tot juichen. In deze laatste categorie valt *The Dutch Revolt* van Geoffrey Parker. Het boek behandelt de periode tussen Filips II's kennismaking met de Nederlanden in 1549 en de Bestandssluiting in 1609 en pretendeert de oude werken van Geyl en Motley in de Angelsaksische wereld te vervangen.

Parker heeft als historicus zijn sporen verdiend in de Spaanse archieven en dat is in dit boek goed te merken. Vrijwel zonder uitzondering prevaleren de Spaanse bronnen over het materiaal van Nederlandse kant. Al in de eerste alinea's gebruikt Parker Calvete de Estrella's droge verslag van Filips' tournee door de Nederlanden als uitgangspunt voor een schildering van de toestand in deze gewesten. Nu weet Parker zelf ook wel, dat er buiten Spanje ook nog wel het een en ander uit de archieven is opgedolven, maar zijn verwerking daarvan laat helaas veel te wensen over.

Een tweede algemeen bezwaar tegen *The Dutch Revolt* is de geringe plaats, die de adel erin inneemt. Terwijl iedere onderzoeker van de tweede helft van de zestiende eeuw hamert op de grote betekenis van de aristocratie in deze tijd, hanteert Parker de misleidende voorstelling, dat de adel in het geheel van de opstand slechts een bijrol heeft vervuld. Waartoe dit leidt, blijkt uiteraard in het eerste hoofdstuk 'Prelude' het duidelijkst. Tevergeefs zoekt men daar bijvoorbeeld een evaluatie van de ingewikkelde verhoudingen aan het hof van Karel V aan het eind van zijn regering en van de enorme spanningen rondom zijn aftreden in 1555-1556. Iets wat Parker gemakkelijk had kunnen voorkomen, als hij gebruik had gemaakt van Lutz' grote werk over deze periode, *Christianitas Afflicta*. Hetzelfde manco doet zich voor bij de behandeling van de problemen in de raad van state in de zestiger jaren. Waar Fruin in zijn *Voorspel* de strijd tussen de hoge adel en Granvelle en Margaretha van Parma onder andere aan de hand van Burgundius' onvervangbare *Historia Belgica* (1629) royaal bespreekt, daar geeft Parkers 'Prelude' alleen wat hoofdlijnen. Een belangrijke achtergrond van het conflict, de door Oranje c.s. gesteunde kandidatuur voor het gouverneurschap van Christina van Lotharingen in 1559, wordt daardoor over het hoofd gezien. Ook in zijn behandeling van de godsdienstige problemen is Parker nogal slordig. Steunend op Decavele's boek over de reformatie in Vlaanderen, concludeert hij bijvoorbeeld (37), dat in 1555 het ketterijvraagstuk goeddeels was opgelost. Een constatering die (misschien?) mag kloppen voor Vlaanderen en Brabant, maar die bepaald niet opgaat voor de noordelijke provincies. Veel werk maakt Parker verder van het heterogene karakter van de Nederlanden, doch jammer genoeg op de verkeerde wijze. Door zijn beklemtoning van de taalverschillen - hij beschouwt (36) naast het Frans en het Fries ook het 'Oostersch' en het 'Westdutch' als aparte talen - verliest hij de voor de zestiende eeuw essentiële verdelende factor, het provinciale particularisme, te veel uit het oog. Gelukkig is Parkers beschrijving van de sociaal-economische toestand adequaat, maar tegen de gesignaleerde tekortkomingen weegt dit niet op.

Het belangrijkste gedeelte van het boek wordt gevormd door de drie middelste hoofdstukken (68-198), waarin Parker successievelijk de ‘revoluties’ van 1566, 1572 en 1576-1581 onder de loupe neemt. Hij is hier goed op dreef en schetst een helder beeld van de ontwikkelingen in deze periode. Parkers kennis van het Spaanse archiefmateriaal geeft daarbij aan zijn relaas een dimensie, die tot dusver in de geschiedschrijving ontbrak. We worden bijvoorbeeld

uitvoerig geïnformeerd over de beraadslagingen in Filips' raad over het zenden van Alva en de na hem gekomen landvoogden. Vroegere boeken over de opstand hebben dit aspect doorgaans onaangeroerd gelaten. Bovendien heeft Parker een gelukkige hand van presenteren. Het plaatsen van de kopjes 'The duke of Alva's new order' (105) en 'The prince of Orange's new order' (142) is zonder meer een vondst. Ook de invoeging van de Nederlandse gebeurtenissen in het algemene Europese kader is goed geslaagd, hoewel Parker weinig nieuws heeft toe te voegen aan hetgeen voor hem al door Koenigsberger en Elliott is gezegd. Deze pluspunten nemen echter niet weg, dat juist deze hoofdstukken de sterkste staaltjes van Parkers pro-Spaanse vooringenomenheid bevatten. Moeten we, om maar het sprekendste voorbeeld te nemen, echt geloven, dat Filips in 1576 bereid was de staten-generaal in alles te volgen, zoals Parker blijkbaar opmaakt uit zijn instructie voor Don Juan (177)? Het wil er bij mij niet in. Daarnaast worden we hier schrijnend geconfronteerd met Parkers tekortschietende kennis van het buiten Spanje gepubliceerde bronnenmateriaal. Zo is Hoynck van Papendrechts *Analecta Belgica* (1743) met de daarin opgenomen brieven van Viglius aan Joachim Hopperus uit de jaren 1566-1575 en Viglius' commentaar op de invoering van de tiende penning aan zijn aandacht ontsnapt. Het gevolg daarvan is aan de ene kant komisch - in de index figureert Viglius als Viglius, Joachim Aytta van Zuychem (!) -, maar aan de andere kant ook hoogst bedroevend: de rol van Viglius en de met hem verbonden hoge ambtenaren als opposanten van Alva en Filips in de jaren 1567-1573 blijft onbesproken. Niet minder storend is de geringe belangstelling van Parker voor de menselijke factor in het gebeuren. Van geen der protagonisten in het grote drama van de opstand geeft hij een bevredigende karaktertekening. Voor een historicus die wordt aangekondigd als een nieuwe Motley is dit een ernstige fout.

Veel beknopter dan in zijn beschrijving van de revolutionaire periode is Parker in zijn verslag over de jaren 1581-1609. Twee hoofdstukken, samen ongeveer een vijfde van de tekst, wijdt hij eraan. Het eerste van deze twee 'Independence and Survival' is zonder twijfel het beste. Overzichtelijk en voor zijn doen tamelijk objectief ontwart Parker daar het ingewikkelde geschiedverloop van de jaren tachtig. Aardig is in dit verband de parallel, die hij trekt tussen 1581, het jaar van de afzwering, en de situatie in Engeland in 1649, het executiejaar van Karel I (200). Ook de verre van probleemloze Engels-Nederlandse samenwerking voor én na het verdrag van Nonsuch in 1585 komt vrij goed uit de verf. Toch laat Parker ook hier weer een paar belangrijke steken vallen. Zijn voornaamste nalatigheid is wel het niet-doortrekken van de vergelijking 1581-1649 naar de latere jaren. Een deugdelijke analyse van de constitutionele ontwikkelingsgang van de opstandige gewesten, toch waarlijk niet het onbenulligste aspect van dit decennium, wordt ons daardoor onthouden. Een ander zwak punt is naar mijn oordeel Parkers eenzijdige gerichtheid op het hoofdstrijdtoneel in het zuiden, waardoor de gebeurtenissen in het noorden en oosten te weinig aandacht krijgen. Met name voor het noorden, voor welk gebied onder anderen Formsma en Ros de vervlechting van de locale tegenstellingen met het algemene conflict hebben blootgelegd, is dit jammer. Van Parkers laatste hoofdstuk 'Consolidation and Settlement' tenslotte, is niet veel goeds te vertellen. Schetsmatig en oppervlakkig worden de geboortejaren van de republiek en de zuidelijke Nederlanden beschreven. Opnieuw valt daarbij het accent op de Spaanse verrichtingen. Parker slaagt er zelfs in Maurits' en Willem Lodewijks grootste prestatie, de schepping

van het Staatse leger, te ignoreren, zozeer is hij gebiologeerd door de talenten van hun tegenspeler Spinola. Oldenbarnevelt en zijn bewerktuiging van de staatsmachinerie komen er beter af (248), maar het verschil is marginaal. Hetzelfde kan men zeggen van de economische opbloei en al die andere nieuwe ontwikkelingen, die in deze jaren de noord-Nederlandse samenleving haar eigen, unieke vorm hebben gegeven.

Geen boek dus om bijzonder verrukt van te zijn, Parkers *Dutch Revolt*. Daarvoor zitten er te veel lacunes in en is het te eenzijdig van visie. Deze conclusie stemt weinig vreugdevol want Parker kan wel iets. Zijn *Army of Flanders and the Spanish Road* is een uitstekend boek. Met meer geduld en overleg had *The Dutch Revolt* dat ook kunnen worden. Nu heeft het die kans helaas gemist.

F. Postma

M.K. Elisabeth Gottschalk, *Stormvloeden en rivieroverstromingen in Nederland*, III, *De periode 1600-1700* (Assen: Van Gorcum, 1977, xvi + 474 blz., *f* 125, -, ISBN 90 232 1491 9).

In deel II van bovenstaand werk, dat in 1975 verscheen, kondigde mej. Gottschalk op de laatste bladzijde aan dat zij nu de zeventiende én achttiende eeuw nog zou gaan behandelen, omdat 'onzekerheden nu eenmaal opgelost dienden te worden'. Twee jaar later heeft zij inderdaad deel III tot stand gebracht, maar dit handelt slechts over de zeventiende eeuw. Over de achttiende eeuw zal mej. Gottschalk geen soortgelijke publicatie meer verzorgen, haar werk zou dan een te grote omvang krijgen en zij meent in haar drie gepubliceerde delen voldoende materiaal bijeen gebracht te hebben om goed gefundeerde conclusies te kunnen trekken. Dat laatste is ongetwijfeld het geval. Zoals men weet heeft de schrijfster, streng chronologisch werkend, gedrukte berichten over alle overstromingen met zee- of rivierwater van het Nederlandse grondgebied met inbegrip van Vlaanderen verzameld, uit de contemporaine berichten kritisch al het werkelijk betrouwbare bij elkaar gezet en vervolgens met citaten aangetoond hoe latere geschiedschrijvers door slordig lezen, inexact dateren of soms kritiekloos fantaseren daaraan alle mogelijke zaken hebben toegevoegd die we rustig naar het land der fabelen kunnen verwijzen. Deze methode is zeer onthullend gebleken en het is vaak verbijsterend te zien hoeveel inexactheden zelfs historici van naam over de middeleeuwen hebben gedebiteerd. Over de zeventiende eeuw hebben zij minder fouten neergeschreven, maar ik kan me moeilijk voorstellen dat mej. Gottschalk alleen daarom gemeend heeft dat haar taak minder belangrijk begon te worden en zij de achttiende eeuw wel onbehandeld kon laten. Het overzicht van de diverse overstromingen is immers een uitermate nuttig en praktisch naslagwerk en in de achttiende eeuw is Nederland allerminst gespaard gebleven voor wateroverlast, waarbij het gevaar nog groter werd door het optreden van de paalworm sinds 1731, zodat het uiterlijk van de dijken ingrijpend werd veranderd toen de steile paalweringen moesten worden vervangen door de veel geleidelijker steenglooiingen. Ik geloof niet dat, als ook de achttiende eeuw was behandeld, het boek zoveel dikker zou worden dan deel II, dat met zijn 896 bladzijden bijna de dubbele omvang van deel III heeft. Misschien is er toch een andere reden waarom de achttiende eeuw niet behandeld is.

Het lijkt me niet onmogelijk dat de methode om slechts met gedrukt bronnenmateriaal te werken voor de zeventiende en achttiende eeuw onbevredigend is. Het is natuurlijk onmogelijk om van één auteur te vragen dat zij al het relevante archiefmateriaal over de periode 1600-1800 doorziet. Mej. Gottschalk is hier allerminst dogmatisch en als iemand haar wat ongepubliceerd materiaal levert is zij

volkomen bereid dat in haar boek op te nemen. Zo heeft zij de resultaten verwerkt van een paar scripties van haar studenten, onder andere één over de oorlogsinundaties van 1672 en 1673. En dan blijkt dat door het raadplegen van slechts een paar archief-fondsen een veel grotere exactheid te verkrijgen is dan welke voorganger ook bereikt had. In de Cartesiaanse zeventiende eeuw begonnen de mensen immers plezier te krijgen in het tellen en het aanleggen van tabellen en overzichten. Bij de ernstige overstromingen van 1682 is dat materiaal zelfs gebruikt in enkele gedrukte contemporaine pamfletten en

beschrijvingen. Daardoor is het mogelijk om van ieder poldertje precies vast te stellen of het al dan niet ingebroken is en de resultaten in te tekenen op uiterst gedetailleerde kaarten. Bij de vloed van 1686 die vooral Groningen trof, hebben de staten van stad en lande gedetailleerde opgaven bij de diverse predikanten gevraagd van de aantallen verdronken mensen en dieren en van de verwoeste huizen. Doordat deze verlieslijsten zijn overgenomen in een contemporain pamflet, is het voor mej. Gottschalk mogelijk geweest deze in haar boek op te nemen. Zij moet echter het besef gekregen hebben, dat zeker voor de achttiende eeuw dit soort materiaal veel vaker uit de archieven te halen moet zijn en dat een behandeling alleen op grond van gedrukte bronnen, onbevredigend zou worden. Bovendien heeft zij in Amsterdam duidelijk een school gevormd en haar leerlingen kunnen in haar geest verder gaan. Ik sprak al over enkele scripties waarvan de resultaten in het boek zijn overgenomen. Bovendien heeft de schrijfster steeds een periode van twintig jaar (1600-1620, 1620-1640, enz.) telkens gedurende een jaar in een werkcollege met kandidaten behandeld. In de noten, waarin de deelnemers daarom bedankt worden, ziet men hoe het aantal daarvan geleidelijk toenam, parallel met de groeiende reputatie van mej. Gottschalk door haar boeken.

De resultaten van dit derde deel zijn overigens belangrijk genoeg en als naslagwerk zal het zeker diensten bewijzen. Het bevat naar verhouding meer kaartjes dan de vorige delen; doordat moeilijk vindbare geografische namen tevens gelocaliseerd worden door aan te geven in de buurt waarvan zij liggen, is het betoog beter te volgen. Ook op grond van het gedrukte materiaal kan men toch een heel behoorlijk overzicht krijgen, belangrijk daarbij zijn de resolutiën van de staten van Holland en verscheidene pamfletten, waarvan niet zoals gebruikelijk het nummer bij Knuttel of een andere catalogus wordt opgegeven. Weer blijkt zonneklaar dat er best een stormvloed kon optreden in één deel van Nederland, terwijl elders in het land geen enkel overstromingsgevaar was. In ieder geval is het ontoelaatbaar af te gaan op het grote werk van C. Weikinn, *Quellentexte zur Witterungsgeschichte Europas*, temeer daar deze schrijver bij de stormvloeden die hij in Nederland noemt, aantoonbaar veel fouten maakt. Mej. Gottschalk onderstreept nog eens haar overtuiging dat het gevaarlijk is teveel met begrippen als transgressies en regressies in het zeewaterpeil te werken. Als men toch enige regelmaat in het voorkomen van overstromingen wil zien, kan men net zo goed stellen dat die in Nederland bijzonder hevig zijn in de zeventiger jaren van iedere eeuw. Als dit opgaat staat ons dus weldra een ramp te wachten. Wel kunnen we constateren dat de temperaturen in de ‘little ice age’ (overigens een overdreven term) van 1600-1850 wat lager gelegen hebben dan sindsdien, misschien gemiddeld één graad Celsius. Ze gelooft echter dat dit geringe verschil nauwelijks invloed heeft gehad op het aantal en de ernst van de overstromingen, al lijkt de zeventiende eeuw toch wat veiliger te zijn geweest dan de zestiende. Met alle respect zou ik toch willen opmerken, dat er in Nederland in de zeventiende eeuw zeker niet minder rivieroverstromingen geweest zijn dan voorheen en dat deze samenhangen met de strenge winters waarin het water in de rivieren bevroor. Vaak viel de dooi dan in het zuiden vroeger in dan verder noordwaarts. Het ijs begon dan te kruien, opgeschoven door het wassende water, er vormden zich ijsdammen die de dijken stuk schuurden en het smeltwater de doorgang beletten. Daar het aantal strenge winters in de zeventiende eeuw duidelijk talrijker was dan normaal, meen ik dat daarmee het groter aantal rivieroverstromingen mede verklaard moet worden.

Als recensent van deel I en II is mij ook de bespreking van deel III gegund. Ik kan nu wel de lezers van dit tijdschrift dringend aanraden, de niet geringe prijs voor dit boek toch maar te betalen omdat men waar voor zijn geld krijgt, tegenover mej. Gottschalk kan ik echter weinig tegenspel bieden omdat ik als mediaevist onvoldoende vertrouwd ben met het gebruikte materiaal. Slechts op bladzijde 384, bijna op het eind van haar analytisch gedeelte, geeft ze mij

de gelegenheid met haar van mening te verschillen, zij constateert daar dat de verliezen aan mensenlevens tijdens de overstromingsramp van 1686 even groot waren in gebieden waar terpen lagen als in nieuw ingedijkt land waar die ontbraken. Daaruit concludeert de schrijfster dat de terpen aangelegd waren om bescherming te bieden tegen normale springvloeden en stormen, niet tegen het catastrofaal hoge water van een 'stormvloed'. Ik geloof dat niet. De terpenbouwers zouden dan fatalistischer zijn geweest dan de meest orthodoxe moslims; ze zullen zich natuurlijk wel eens misrekend hebben en in verband daarmee zullen de regelmatige ophogingen der terpen staan die de archeologen geconstateerd hebben. Deze ophogingen zijn tot in de dertiende eeuw doorgegaan, in een tijd toen er al lang zeedijken bestonden die natuurlijk wel bescherming boden tegen normale springvloeden en stormen, slechts gevaar liepen bij extreem hoge stormvloeden.

Deze laatste opmerking doet natuurlijk niets af aan mijn enorme waardering voor mej. Gottschalks levenswerk. Iets dergelijks is uniek in de wereld en het buitenland zal de Nederlandse historici terecht benijden dat zij over dit uiterst waardevolle werk kunnen beschikken.

H.P.H. Jansen

H.K. Roessingh, *Inlandse tabak. Expansie en contractie van een handelsgewas in de 17e en 18e eeuw in Nederland* (A.A.G. Bijdragen XX, Wageningen, 1976, ook verschenen als deel IX in de Gelderse Historische Reeks, Zutphen: De Walburg Pers, 1976, 594 blz., *f* 60, -, ISBN 90 6011 283 0).

Binnen tien jaar twee academische proefschriften over de geschiedenis van in Nederland verbouwde en verwerkte tabak is een opmerkelijke zaak. In 1967 citeerde J.J. Herks, in zijn *De geschiedenis van de Amersfoortse tabak* (Den Haag, 1967) dat uitsluitend gebaseerd is op Amersfoortse archieven, een mede door Roessingh verzorgde demografische publikatie. Hij kon toen niet vermoeden dat deze zijn werk al zo gauw zou overdoen in een veel breder opgezette en dieper gravende dissertatie over de inlandse tabak van heel Nederland inclusief de Amersfoortse. Behalve van de rijksarchieven maakte Roessingh tevens gebruik van archieven in Parijs, Londen en Stockholm en van een groot aantal gemeente-, waterschapsen kerkelijke archieven. Eens temeer bewijst deze studie dat twee dissertatieonderzoeken over éénzelfde onderwerp de wetenschap ook vooruit kunnen helpen.

In zes grote hoofdstukken behandelt de schrijver achtereenvolgens de verspreiding van de teelt van tabak en van het tabaksgebruik in het bijzonder in West-Europa (hfdst. 2). Vervolgens wordt ingegaan op de typisch Nederlandse teeltmethode en op de produktie van tabaksblad, met name in de omgeving van Nijkerk en Amersfoort, de zuidelijke Veluwe en Zuidoost-Utrecht, waaronder Wageningen en het Gelderse rivierengebied (hfdst. 3, 4 en 6). In de hoofdstukken 5 en 7 tenslotte komen de economische en sociale omstandigheden aan de orde, benevens de vraag naar en de handel in het inlandse tabaksblad, die veel omvangrijker blijkt te zijn dan tot nu toe werd aangenomen.

Europese kolonisten en zeelieden maakten in Amerika voor het eerst kennis met het roken van tabak en in de tweede helft van de zeventiende eeuw namen studenten en intellectuelen de gewoonte over, waarna ook andere lagen van de bevolking begonnen te roken. Destijds werd tabak evenals bier vaak vermengd met drugs zoals bilzekruid en wolfskers, hetgeen mede verklaart waarom het gebruik van tabak als genotmiddel zoveel weerstand wekte van de kant van wereldlijke en kerkelijke autoriteiten. In de teelt van tabak hebben Nederlanders enkele vernieuwingen aangebracht, die in het buitenland aandacht trokken en daar later veelal ook

zijn overgenomen. Hieronder vallen de warme bak om het jonge plantgoed in op te kweken, de bescherming van de tabakspercelen door middel van heggen, het arbeidsintensieve oogsten van de tabaksbladeren in fasen in plaats van in één keer en het regelen van de ventilatie in de tabaksschuren met behulp van draaibare luiken. Dankzij deze innovaties kon de teelt zich ten onzent in de tweede helft van de zeventiende eeuw snel uitbreiden. Op grond van zijn technische speurwerk komt de schrijver tot de stelling dat boeren in de pre-industriële tijd bereid waren tot het doorvoeren van vergaande vernieuwingen om een rendabele teelt van een in oorsprong (sub-)tropisch gewas als tabak mogelijk te maken.

Omstreeks 1675 werd in de republiek al evenveel inlands blad voortgebracht als de totale hoeveelheid geïmporteerde tabak uit Virginia en Maryland bedroeg. Het hoogtepunt viel in het begin van de achttiende eeuw, toen de produktiewaarde van dezelfde orde van grootte was als die van de Noordhollandse kaas. Door de nauwe relatie tussen de handel in inlandse tabak en de Amsterdamse tabakverwerkende trafieken was de republiek in die tijd een geduchte concurrent voor de Engelse handel in koloniale tabak. Door deze te mengen met het inlandse blad wisten de Hollanders lange tijd een belangrijk aandeel in de Europese tabaksmarkt te behouden. Roessingh's analyse in het zevende hoofdstuk over tabakshandel en - nijverheid is zodanig opgezet dat de specifieke vraag naar het Nederlandse tabaksblad duidelijk wordt. Eind zeventiende en begin achttiende eeuw had het inlandse blad een overwegend aandeel in het grondstoffenpakket van de Amsterdamse tabaksnijverheid, die met een zorgvuldig gemengd produkt goed op de internationale markt wist te concurreren. Vooral in Scandinavië, waar de consumptie van tabak per hoofd relatief hoog lag, hadden de Engelsen met hun duurdere Virginia-blad geen enkele kans meer.

Zeer belangrijk is het inzicht dat de schrijver ons biedt in de verwevenheid van het economische en het sociale motief binnen de pre-industriële maatschappij. Enerzijds was de verhouding tussen de prijzen van graan en van tabak in de eerste helft van de achttiende eeuw zodanig dat verbouw van tabak hierdoor werd aangemoedigd, vooral in gebieden met een zekere bevolkingsdruk. Voor veel kleine boeren bood de arbeidsintensieve tabaksteelt waarbij alle gezinsleden werden ingeschakeld een goede mogelijkheid om economisch te overleven. Anderzijds speelden ook opvattingen over het gezinsbedrijf als produktieve en consumptieve eenheid een rol. Het blijven vasthouden aan de tabaksteelt in jaren van lage tabaks- en hoge graanprijzen lijkt anders niet te verklaren.

Uit deze al te beknopte weergave van de hoofdlijnen van dit in een uitstekende stijl gestelde boek is reeds duidelijk geworden dat we hier niet te maken hebben met een eenzijdig volgens de bedrijfstak-methode opgezette louter sectorale behandeling van het onderwerp. Op tafel ligt een hecht doortimmerde economisch-sociale en landbouwkundige geschiedenis van de Nederlandse tabak. Bemesting, teelt, bewerking, collecterende en internationale handel - alléén de detailhandel komt niet erg goed uit de verf - worden aan een zeer gedetailleerd onderzoek onderworpen, maar zonder dat de lijnen van het betoog vervagen. Het gaat niet alleen over tabak maar ook over de bijdrage van de periferie aan de groei van handel en nijverheid in het centrum van de republiek, over de sociale structuur van de boerensamenleving en over mentaliteitsgeschiedenis van het Nederlandse platteland. Dat in de buurt van Isfahan duiventorens werden gebouwd met het oog op de mestvoorzienig voert vele lezers wellicht al te ver, maar zij kunnen vervolgens hun hart ophalen aan enkele

staaltjes van uiterst scherpzinnige bronnenkritiek. Het valt op hoe zorgvuldig Roessingh zijn materiaal evalueert: één of twee indicaties zijn niet voldoende en dan nóg blijft hij spreken in termen van waarschijnlijkheid.

Op het punt van de bewerking van statistische gegevens en de presentatie in tabellen en grafieken kan het boek tot een voorbeeld dienen. De schrijver heeft zich in dit opzicht een

wijze zelfbeperking opgelegd en zich voortdurend ingeleefd in de rol van zijn lezer. Als geheel genomen is de compositie van het boek goed doordacht en alleen omdat het mijn taak als recensent is, wil ik hier een enkele scheefstand signaleren. Aan het einde van hoofdstuk 2 over de biohistorie van de tabak is ten onrechte een paragraaf geplaatst over het begin van de commerciële teelt. Het 7e hoofdstuk over de vraag naar het inlandse tabaksblad is minder strak omlijnd dan het lijkt. Een hieronder ressorterend onderwerp als de verschuiving in de consumptie van rook- en pruimtabak naar snuiftabak komt echter in andere gedeelten van het boek uitvoeriger aan de orde. Anderzijds vindt ook de problematiek van de achttiende eeuwse tabaksnijverheid hierin wel een uitvoerige behandeling. In dit opzicht zal een zakenregister naast het wel opgenomen register van aardrijkskundige namen node worden gemist.

Tot slot wil ik nog op enkele methodische punten wijzen die dit proefschrift tot een modern onderzoeksverslag maken: het hanteren van theorie en hypothesevorming, de diachronische aanpak en het toepassen van de comparatieve methode. In zijn historisch bedrijf maakt de schrijver een verantwoord gebruik van specifieke theorieën, met name die over de verspreiding en aanvaarding van vernieuwingen (200-207). Probleemstelling en hypothesevorming functioneren op een natuurlijke wijze in het verhaal, namelijk als raamwerk en richtingwijzer. Schrijver en lezer beiden worden er door in staat gesteld om de hoofdlijnen van het betoog vast te houden en om indicaties en conclusies niet met elkaar te verwisselen. Hierdoor is het tevens mogelijk geworden om tot op zekere hoogte een diachronische aanpak toe te passen. Vooral in het hoofdstuk over de teeltmethode is de schrijver erin geslaagd om literatuur en bronnen uit ver uiteenliggende perioden op het behandelde thema te betrekken. In de rest van het boek heeft hij zijn periodisering zo ruim gekozen dat ook hier bepaalde onderwerpen in hun geheel aan de orde kunnen komen, terwijl de lange termijn-ontwikkeling voldoende zichtbaar blijft. Op het punt van de comparatieve aanpak tenslotte bereikt Roessingh verrassende resultaten. Vanzelfsprekend in de eerste plaats door het centraal stellen van kwantitatieve gegevens bijvoorbeeld wanneer hij graanprijzen en tabaksprijzen met elkaar vergelijkt en overeenkomsten en verschillen onderzoekt tussen diverse regio's waar tabak werd geteeld. Maar ook kwalitatieve gegevens worden in de vergelijking betrokken, onder meer door de ontwikkeling van de Engelse tabaksteelt in de beschouwing te betrekken bij het interessante onderzoek naar de sociale motieven voor het vasthouden aan het 'tabakken'.

Het historische beeld van onze zeventiende en achttiende eeuw is door deze studie op een aantal belangrijke punten aangevuld en gecorrigeerd. We weten nu een stuk meer over de landprovincies en over de regionale verschillen in economisch en sociaal opzicht.

Het boek bevat nauwelijks drukfouten en een aantal goed gekozen illustraties.

Hille de Vries

H.F.J.M. van den Eerenbeemt, *Armoede en arbeidsdwang. Werkinrichtingen voor 'onnutte' Nederlanders in de Republiek 1760-1795: een mentaliteitsgeschiedenis* ('s-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1977, xxv + 231 blz., *f* 47,50, ISBN 90 247 2016 8).

Van den Eerenbeemt heeft één segment van het verschijnsel der (werk)inrichtingen gekozen voor een diepte-onderzoek. Op basis van een veertigtal door hem gepresenteerde lokale (stedelijke) voorstudies heeft hij tot generalisaties over het verschijnsel der werkinrichtingen voor armen kunnen komen. Aangezien hij zijn onderzoeksterrein heeft beperkt tot de relatie tussen economie en filantropie, heeft hij de produktieve werkzaamheden in een ander type werkinrichtingen (de tuchthuizen), anders dan bijvoorbeeld Rothman[1], buiten beschouwing

1. David J. Rothman, *The Discovery of the Asylum. Social Order and Disorder in the New Republic* (Boston-Toronto, 1971).

gelaten (viii en 59 noot). Toch zouden ook deze juist in het kader van een ‘mentaliteitsgeschiedenis’ heel goed passen. Gezien zijn eerdere publikaties over criminaliteitsgeschiedenis zou vdE. in hoge mate gekwalificeerd zijn geweest ook dàt segment in zijn studie te betrekken.

Allereerst iets over de voorgeschiedenis van *Armoede en arbeidsdwang*. Volgens het ‘Ten Geleide’ (x) zijn ‘enkele gedeelten’ van deze studie al eerder als artikel verschenen in het *ESHJ*, 1972, 1975 en 1976. Deze omschrijving is wat bescheiden. Tekstvergelijking leert het volgende. Van de drie delen waarin destijds de artikelenserie - onder de titel ‘Het huwelijk tussen economie en filantropie: een patriotse illusie’ - verscheen, is alleen het eerste deel ‘Achtergronden en analyse’ herschreven, dat wil zeggen aanzienlijk uitgebreid. Tegenover de 36 bladzijden van 1972 staat nu een analyse van 57 bladzijden, waarbij nog te bedenken valt dat par. 2 ‘1795: aanzet tot een nationale sociaal-economische politiek’ uit 1972 (41-48) is weggelaten - kennelijk, omdat de auteur het voornemen heeft uitgesproken een afzonderlijk vervolg op de hier aan te kondigen studie te publiceren. Aan de boek vorm is in dit eerste deel nog een par. 4 ‘Invloed van experimenten in het buitenland’ toegevoegd. De delen II en III echter (59-224 in de boekvorm) zijn, voorzover ik kan zien, ongewijzigde herdrukken van *ESHJ*, 1975 en 1976. Dit echter met één, misschien niet onbelangrijke, verandering - afgezien van een kleine bijstelling in de eerste regels der noten op de pagina's 59 en 137 - namelijk in de opschriften die nu luiden ‘Het huwelijk tussen filantropie en economie: uitwerking van de ideeën via werkinrichtingen in de jaren zestig en zeventig van de achttiende eeuw’ en ‘Het huwelijk tussen filantropie en economie: instituten tot werkverschaffing opgericht in de periode 1780-1795’.

VdE. constateert, dat de toeneming van het aantal behoeftigen sinds ca 1760 een te grote aanslag betekende op armenkassen en particuliere liefdadigheid. Tevens bleek daardoor de gebrekkige organisatie der armenzorg. Repressieve maatregelen - met name tegen bedelen en vagebonderen - leverden geen blijvend succes op. Het voordeel van dit alles was - zegt vdE. onbedoeld wat cynisch -

> dat het besef doordrong, dat produktieve werkverschaffing aan valide armen en een pedagogisch gerichte aanpak meer uitzicht boden voor de oplossing van het probleem van de drukkende last der toenemende groep sociaal gedeclasseerden. Deze nieuwe visie leidde tot projecten om de vele leeglopers aan het werk te zetten en ze op te voeden tot een arbeidzaam bestaan (viii).

Invloeden op het ontstaan van die nieuwe ‘visie’, van dat ‘besef’, zouden behalve de inbreng van de ideeënwereld der Verlichting die vooral de patriotse burgers zou hebben geïnspireerd zich op ‘constructieve wijze’ in te zetten voor de arme medemens, en de ‘opkomst van een voordien niet gekende humanitaire levenshouding’, de crisistijd zijn geweest met zijn al gesignaleerde druk op de armenkassen.

Als een rode draad loopt door vdE.'s betoog de these dat de ‘kritiekloze’ liefdadigheid eveneens een factor was die het pauperisme tot een structureel vraagstuk maakte. In navolging van veel tijdgenoten meent vdE. dat aanvankelijk ten onrechte geen onderscheid werd gemaakt tussen ‘eerlijke’ armen en arbeidsschuwe beroepsarmen - de termen zijn van vdE. die uit een gevarieerd arsenaal put:

onmaatschappelijke profiteur, brutale nietsnutter, echte arme. De vrijgevige charitas ging niet na ‘of de nood wel echt was’ en werkte aldus in de hand dat de gemakzuchtigen al gauw tot de overtuiging kwamen dat ‘het beedelen een al te gemakkelijk ambagt is om het teegens een eerlijk bestaan te willen wisselen’ (11; geciteerd naar een niet gedateerde memorie uit Den Bosch). Het is evident dat rond 1770 een nieuwe visie op de armenzorg aan het ontstaan was: sommigen wilden, om diverse redenen, van de

'liefdadigheid' af. Het gebrek aan financiële middelen was één van de oorzaken, de wens tot sociale disciplinering van een steeds grotere, potentiële 'classe dangereuse' (Louis Chevalier) was een andere. Tijdgenoten begonnen op middelen te zinnen om de valide behoeftigen aan het werk te zetten. Dat impliceerde een verdeling van de armen in een categorie die niet kòn werken (zieken, ouden van dagen, jonge kinderen), en een groep waarvan men kon eisen dat ze de handen uit de mouwen stak, althans naar geregelde arbeid zou zoeken. De mentaliteitsverandering die daaraan ten grondslag ligt, is deze: dat ondersteuning in principe tijdelijk moet zijn en dat de armen die niet met deze (nieuwe) opvatting kunnen meegaan, zich schuldig maken aan de ernstigste ondeugd: luiheid. (Eenzelfde ontwikkeling signaleert Rothman (162) rond 1820 in de VS).

VdE. heeft nagegaan welke de oorzaken waren voor de magere resultaten (soms regelrechte mislukkingen) van wat hij kennelijk als een toch uitstekend gefundeerd idee beschouwt. De werk*dwang* leek een eerste vereiste om de werkinrichtingen te doen slagen. Daartoe was de medewerking van de overheid nodig die bedelen (opnieuw) uitdrukkelijk moest verbieden. Werkweigering moest onaantrekkelijk worden gemaakt door als sanctie intrekking van de uitkering in het vooruitzicht te stellen. De werkdwang bleek (allicht!) als nadeel met zich te brengen, dat de slachtoffers - ik kan ze niet anders betitelen, al is de teneur van vdE's betoog daaraan tegengesteld - slecht werk afleverden. Bedrijfseconomisch gezien hadden de inrichtingen ook weinig kans van slagen, meent vdE., omdat ze 'de machtige prikkel van het eigenbelang van de vrije ondernemer' misten (34). Behalve dure exploitatie was onvoldoende bedrijfskapitaal een ernstige handicap. Dat gold ook voor de soms gekozen mengvorm tussen ondernemersbelang en sociale zorg, in het geval een vrije ondernemer aanbood een werkinrichting, met overheidssteun, op te zetten.

De vraag die ik mij bij het lezen van dit boek steeds stelde, is deze: is het wel juist zich, zoals vdE. doet, in zo sterke mate met de idealen (als men ze zo wil noemen) van de aandrijvers van het werkverschaffingsplan te identificeren? VdE. heeft heel duidelijk oog voor de economische en structurele oorzaken van de toenemende armoede in de tweede helft van de achttiende eeuw. Toch aanvaardt hij, met de tijdgenoten, volledig de idee, dat een onderscheid dient te worden gemaakt tussen werkwillige armen die bedeling behoeven - en daarvoor ook zullen moeten werken - en 'arbeidsschuwen' die geen bedeling meer verdienen - en desnoods met alle middelen tot arbeid moeten worden gedwongen. Ik ben niet overtuigd geraakt van de juistheid, noch van het avant-gardistische karakter (20), van de arbeidsdwang. Het, zeker: ongekende, humanitaire karakter van deze oplossing ontgaat mij. Deze arbeids*dwang* ondervangt immers ook niet het bezwaar dat vdE. voelt tegen de 'kritiekloze' ondersteuning: 'De struggle for life to be or not to be was in tegenstelling tot elders, waar deze sociale rugdekking ontbrak, niet aanwezig' (12). Jammer genoeg komen nauwelijks critici van de nieuwe oplossing voor het armoedeprobleem (lees: bedelingsprobleem) aan het woord - misschien waren ze er ook niet. Mij dunkt echter, dat ook het eenzijdige type werk dat men de armen liet doen - overwegend spinnen, van allerlei garens (39) - hen, evenmin als de veroordeelden in spin-(!) en rasphuizen, kón opleiden tot geschoolde arbeiders die in hun eigen levensonderhoud zouden kunnen voorzien. Ook op dit punt werden de idealen tot illusie, maar dan *ab initio:* door de *dwang* tot eenzijdig georiënteerde arbeid.

Dankzij het grootse archief- en literatuuronderzoek van vdE. kennen we nu het antwoord van de beter gesitueerden op een nijpend probleem, kennen we hun 'mentaliteit'. De indruk die vdE., althans bij mij, heeft nagelaten, is deze: dat hij zich wat te gemakkelijk heeft neergelegd bij het ontbreken van *schriftelijke* uitingsvormen van de 'gewone man'. Criminaliteit en 'arbeidsschuwheid' kunnen ook geïnterpreteerd worden als groepsspecifieke reakties die men, om te beginnen, behoort te aanvaarden, op te sporen en te analyseren zonder zich te

laten meeslepen door de verbale kracht van de onderdrukkers of 'verbeteraars' ervan. VdE. heeft overtuigende, voornamelijk economisch gefundeerde, kritiek op de werkverschaffingsprogramma's. Misschien had een poging zich wat minder - of liever: niet - te bedienen van de retoriek der tijdgenoten, de schrijver er ook toe kunnen brengen de idealistische uitgangspunten van hun bevoogdende houding tegenover de armen mede als oorzaak van het mislukken van hun plannen te interpreteren.

VdE. heeft weer een stimulerend boek geschreven dat tot veel discussie aanleiding zal geven.

A.H. Huussen jr.

A. Postma, *De mislukte pogingen tussen 1874 en 1889 tot verbetering en uitbreiding van de Kinderwet-Van Houten* (dissertatie; Deventer: Kluwer, 1977, 215 blz., *f* 36, -, ISBN 90312 00514).

Onze eerste sociale wet, de Kinderwet van 24 september 1874, tot stand gekomen door het initiatief van het lid der tweede kamer S. van Houten, was een zeer beknopte wet, die verschillende zwakke punten vertoonde. Zij verbood kinderen beneden twaalf jaar 'in dienst te nemen of in dienst te hebben', sloot daarvan 'huisselijke en persoonlijke diensten' en 'veldarbeid' uit en creëerde geen afzonderlijke organen voor de contrôle van de naleving der wet. De mankementen traden in de jaren na 1874 duidelijk aan het licht, zodat meermalen is getracht daarin door betere wettelijke bepalingen te voorzien. Voor de Arbeidswet van 1889 tot stand kwam, zijn er in de tussenliggende jaren een aantal pogingen tot regeling mislukt; deze vormen het onderwerp van de dissertatie, waarop de heer Postma aan de VU het doctoraat in de rechten heeft verworven.

In het eerste deel van zijn werk heeft hij een chronologisch overzicht gegeven van de - onvoltooide - wetgevende arbeid inzake de genoemde materie: het ontwerp van 1876 tijdens het tweede ministerie-Heemskerk, het ontwerp van minister Modderman tijdens het kabinet-Van Lynden en twee ontwerpen van minister Du Tour tijdens het derde kabinet-Heemskerk. Hij heeft daarbij zowel aandacht besteed aan de aandrang tot verbetering van de wetgeving van de staten-generaal uit, als aan de voorbereidende werkzaamheden en studies ten departemente. Bij de bestudering van die laatste was de auteur ernstig gehandicapped door het ontbreken van een belangrijk deel van het archiefmateriaal; hij is er echter in geslaagd uit elders nog aanwezige stof een deel daarvan te reconstrueren, zodat de wordingsgeschiedenis van de ontwerpen en de invloed daarop van ambtenaren en andere deskundigen toch voldoende helder is geworden. Zo blijkt de commies G.J.Th. Beelaerts van Blokland - die het later tot voorzitter van de tweede kamer zou brengen - een belangrijk aandeel te hebben gehad in het ontwerp van 1876, terwijl de redactie van Moddermans ontwerp uit 1882 vele sporen toont van de opmerkingen van de vooruitstrevende liberaal A. Kerdijk, meest gepubliceerd in het maandblad *Vragen des Tijds*.

Terecht heeft dr. Postma erop gewezen, dat in alle ontwerpen de invloed blijkt van de reeds bestaande wetgeving in Engeland, Frankrijk, Duitsland en zelfs Zwitserland; dit is bijvoorbeeld het geval met de telkens weer opduikende plannen

om de leerplicht in de arbeidsbeschermende wetgeving te doen opnemen, even vaak afgestuit op de bezwaren (van confessionele zijde) uit de kamer. Een nadeel van de navolging van buitenlandse voorbeelden was, dat sommige bepalingen onvoldoende pasten bij de Nederlandse situatie. De voorlopige verslagen van de afdelingen der tweede kamer waren voor de ontwerpen - als ze althans zo ver kwamen - niet gunstig; openbare behandeling bereikten zij geen van allen.

Na de chronologische bespreking heeft dr. Postma een aantal gezamenlijke aspecten van de

ontwerpen op thematische wijze behandeld. Zo kwamen aan de orde: pogingen tot correctie van onduidelijkheden in de wet-Van Houten (wat zijn 'persoonlijke diensten' en 'veldarbeid' precies?), pogingen tot uitbreiding van de uitgesloten categorie met andere *personae miserabiles* als volwassen vrouwen en oudere jeugd, de invoering van betere contrôlemiddelen en speciale contrôlerende instanties en de vergelijking van strafbepalingen. Deze achtereenvolgende chronologische en thematische behandeling van de zelfde wetsontwerpen geeft de auteur een goed kader voor allerlei interessante vergelijkingen; voor een minder systematisch ingesteld historicus zijn de daarbij onvermijdelijke herhalingen wel eens storend. Dr. Postma heeft zich prijzenswaardige moeite gegeven om allerlei in de ontwerpen voorkomende termen te verklaren en zo mogelijk te definiëren. Zijn annotatie is zeer gedegen en omvat ook de vermelding van biografische bijzonderheden van in het verhaal voorkomende personen.

Tegen de zeer uitvoerige behandeling van de mislukte ontwerpen steekt het nogal summiere hoofdstuk 'Staatsingrijpen op sociaal gebied' wat af. Hij bespreekt hierin, op correcte wijze, de motieven voor arbeidsbeschermende wetgeving bij liberalen als Van Houten en Cort van der Linden, maar ook bij antirevolutionairen en katholieken. Zijn constatering, dat er in de jaren 1874-1889 van principieel verzet op grote schaal tegen staatsingrijpen op sociaal gebied nauwelijks sprake is geweest, behoeft ons inziens toch wel enige nadere adstructie. Verzet op grote schaal was er zeker niet, maar activiteit op grote schaal evenmin; liberalen voerden *überhaupt* geen acties op grote schaal en de confessionelen deden dit alleen als de school in het geding kwam, terwijl de arbeidersbeweging nog maar moeizaam op gang kwam en zich vooral op algemeen kiesrecht richtte. Waren de tegenstellingen inzake de staatstaak dan niet als die tussen wit en zwart, er waren toch wel duidelijke verschillen in opvatting daarover tussen bijvoorbeeld katheder-socialisten als Kerdijk en Borgesius en doctrinaire *laissez-faire* adepten als Vissering en d'Aulnis de Bourouill, om ons tot de liberalen te beperken. Een ruimere behandeling van de in allerlei tijdschriftenartikelen neergelegde denkbeelden zou de feitelijke gegevens aangaande de wetsontwerpen in een wat groter raam hebben kunnen plaatsen.

De auteur bespreekt de motieven voor staatsingrijpen bij betrokken personen en verenigingen; hij onderscheidt daarbij humanitair-christelijke, culturele, militaire, economische en politieke, en toont die bij Nederlandse auteurs en organisaties aan. Daarbij wijst hij erop, dat ondanks de ongunstige situatie van het bedrijfsleven ministers van verschillende politieke richting bereid waren het verbod van kinderarbeid door te voeren en uit te breiden, hoewel de produktiekosten daardoor waarschijnlijk zouden stijgen. Na het constateren van die ministeriële welwillendheid, concludeert dr. Postma op ietwat cryptische wijze, dat 'het beeld van deze periode veel rooskleuriger is dan veelal in de literatuur aangenomen wordt' (161) en verwijst voor die literatuur slechts in een voetnoot naar Harmsen/Reinalda, *Voor de bevrijding van de arbeid*. Wij vermoeden, dat de auteur bedoelt, dat er zijns inziens in de geschriften van de historici van de laatste decennia een te ongunstig beeld van de daden en ideeën van 'kapitalistische' ministers en politici gevormd is. Het is jammer, dat hij dit - door ons veronderstelde - oordeel niet nader uitwerkt en met andere voorbeelden illustreert, juist omdat de bespreking van de sociale kwestie in de negentiende eeuw tegenwoordig vrijwel uitsluitend het werkterrein is van diegenen,

die deze alleen van de kant van ‘dè arbeider’ (wat daar dan ook onder verstaan wordt) plegen te bekijken.

Het boek van dr. Postma is een zakelijk, goed ingedeeld werk, geschreven in een ook voor de niet-jurist volkomen begrijpelijke taal. Het beschrijft activiteiten, die destijds tot niets hebben geleid; juist daarom zou een vergelijking met de inhoud van de wèl tot stand gekomen Arbeidswet van 1889 nog wel zin gehad hebben. Het boek is door de uitgever keurig afgewerkt en bijna zonder drukfouten. Een enkele pietluttigheid ten besluite: de auteur, die conscien-

tieus de samenstelling van alle betrokken kabinetten vermeldde, onthield het kabinet-Van Lynden ten onrechte zijn minister van marine (46) en maakte het kamerlid Vos de Wael tot Vos de Waal (47, n. 6).

G. Taal

Harry Schillings, *Toneel en theater in Limburg in de 19e en 20e eeuw* (Maaslandse monografieën XXIII; Assen: Van Gorcum, 1976, xix + 320 blz., *f* 39,50, ISBN 90 232 1461 7).

De 'Stichting Toernooi der Lage Landen' heeft onder meer als doel het bevorderen van het peil van het amateurtoneel in Nederland en Nederlandstalig België en schrijft daartoe jaarlijks een toernooi voor amateurtoneelgezelschappen uit. Eind 1977 werd het vijfentwintigste toernooi gehouden en ter gelegenheid daarvan nam de stichting het initiatief een boek te laten verschijnen over het toneel in Limburg in de negentiende en twintigste eeuw. Harry Schillings (zoon van Jef Schillings en schrijver van enige dialecttoneelstukken) nam de taak van het schrijven van dit boek op zich. Hij vulde zijn eigen kennis aan met de gegevens die hij via moeizaam speurwerk vond in archieven van verschillende toneelgezelschappen en artikelen in regionale bladen.

> Wanneer we de geschiedenis van het toneel in Limburg overzien gedurende de tijdperken, die in dit boek behandeld worden, dan mogen we constateren, dat het toneel zich in deze provincie ontwikkeld had tot een vorm van volkskunst, waaraan de gehele bevolking deel had.

Met deze conclusie besluit de auteur zijn boek, en het is zeker waar. Hij beschrijft de talrijke gezelschappen die met veel enthousiasme zijn begonnen en schetst hun ontwikkeling tot in deze tijd.

Hij begint met de twee voornaamste gezelschappen van de negentiende eeuw; de Société Dramatique in Roermond en de Societeit Momus te Maastricht. Beide groepen spelen Franse stukken en Societeit Momus nodigt zelfs regelmatig groepen uit Namen en Luik uit. Daarnaast ontstaat bij hen een streven tot ontwikkeling van het dialecttoneel. Aanvankelijk worden bestaande stukken omgewerkt, maar later worden ook originele dialectstukken geschreven. In vele plaatsen in Limburg zijn nu amateurgezelschappen opgericht, die hun voorstellingen vooral met de kermis en tijdens de tijd van carnaval geven. Als de voorstellingen tenminste niet door de katholieke kerk verboden worden, want door het hele boek zijn de sporen te vinden van de - veelal negatieve - invloed die de kerk op de ontwikkeling van het toneel heeft gehad.

In 1922 wordt het Zuid Limburgs Toneel door Jef Schillings opgericht, en dat blijft naast onder andere het Limburgs Volkstoneel (dat onder leiding van Piet Malherbe veel dialectstukken speelt) tot de grotere gezelschappen behoren.

Ook tijdens en na de tweede wereldoorlog blijven er steeds gezelschappen ontstaan en ook het niveau van de groepen wordt hoger. Dit wordt in niet geringe mate in de hand gewerkt door de jaarlijks weerkerende toneelwedstrijden, waar ook Belgische

groepen mee wedijveren. Diverse pogingen worden ondernomen de toneelkrachten te bundelen, maar de komst van de televisie maakt een eind aan een glorierijke ontwikkeling. De mensen bleven vaker thuis, en ontwikkelden een kritische zin, waardoor het amateurtoneel schril afstak bij wat ze elke avond thuis aan kijkgenot hadden.

De auteur schetst niet alleen de opkomst en ondergang van gezelschappen, maar ook

verschillende aspecten als het dialecttoneel, de lekenspelen, de opera, de negentiende eeuwse theaters en de openluchttheaters komen aan de orde.

Hoewel de hoeveelheid feitenmateriaal het lezen soms wel bemoeilijkt, en er - zoals door de redactie in het voorwerk al gezegd wordt - nog veel punten zijn die uitgewerkt kunnen worden, geeft het boek een levendig beeld van iets dat vroeger door veel mensen met enthousiasme moet zijn beleefd en dat nu door de televisie zo verdrongen is. Als je het uit hebt, blijkt het een triest boek.

B. Sierman

E.J.M. Schmutzer, *Dutch Colonial Policy and the Search for Identity in Indonesia, 1920-1931* (Leiden: Brill, 1977, xiv + 178 blz., *f* 52, -, ISBN 90 04 05401 4).

Dit boek beschrijft de mislukking van een ideaal. Dat ideaal, in die tijd overigens niet beperkt tot Nederlands-Indië, kwam tegen het einde van de vorige en in het begin van deze eeuw in bepaalde koloniale kringen naar voren. Het hield een nieuwe oriëntatie van de koloniale politiek in, gericht op - in grote lijnen - de schepping, door Nederland in samenwerking met voor die gedachte open staande leiders van de Indonesische gemeenschappen, van een harmonieuze Nederlands-Indische samenleving met een eigen nationale identiteit, als voorwaarde voor de omvorming van de kolonie tot een moderne, zich zelf besturende natie. Aan de wieg van dat ideaal, dat in principe een breuk betekende met het aloude beleid van exploitatie van de koloniale gebieden ten bate van het moederland, stonden zowel de aan de Franse revolutie ontleende beginselen van een progressief en democratisch (neo-) liberalisme, als de filosofie van een humanitair calvinistisch christendom.

Tot de inbreng van de liberalen behoorden de beginselen van volkssouvereiniteit en kiesrecht, de gedachte dat de inheemsen, onder meer via de praktijk van deelname aan vertegenwoordigende lichamen, konden worden opgevoed tot rijpheid voor zelfbestuur en ook de overweging dat de overheid, zowel voor de verbetering van de materiële welvaart als voor de bescherming van de economisch zwakken in de maatschappij, het recht van ingrijpen in de ontwikkeling diende te hebben. Uit die kring kwam ook de bekende ereschuld-gedachte van Van Deventer voort: het moederland had jegens de kolonie iets goed te maken. Aan calvinistische kant - en hier was Abraham Kuyper de belangrijkste woordvoerder - werd de noodzaak van een ontwikkeling naar uiteindelijke autonomie eveneens tot op zekere hoogte erkend. Hier lag ook de nadruk op een economische verheffing, maar tevens op de morele verantwoordelijkheden en verplichtingen van de staat om, in samenhang met de wens om het christendom een ruimer armslag te geven, de waarden van de westelijke beschaving te verbreiden.

De bekende ethische richting in de koloniale politiek, in 1901 geïntroduceerd, was de neerslag van deze idealen. Op economisch gebied werd in beginsel gebroken met het systeem van *free enterprise*. Daartegenover werd een paternalistisch gekleurd beleid gesteld van leiding en bescherming geven ter ontwikkeling van de economische hulpbronnen van de kolonie, ter verhoging van de doelmatigheid van bestuur en economische bedrijfsvoering en ter verheffing van de inheemse samenleving, dat

laatste door emancipatie, zelfontplooiing en eigen verantwoordelijkheid aan te moedigen, beter onderwijs te geven, groter deelname van Indonesiërs aan het bestuur toe te staan en vertegenwoordigende lichamen - en tenslotte, in 1916-1918 de volksraad - in te stellen, teneinde te komen tot een op de moderne idealen van het westen gebaseerd, zelfbesturend en, ondanks het pluralistisch karakter van de samenle-

ving, ‘nationaal’ Nederlands-Indië dat te eniger tijd zijn eigen plaats in de rij der beschaafde naties zou kunnen innemen.

In het eerste deel van zijn boek behandelt schr. de idealen en doelstellingen, in het tweede - uitgebreid - de ten uitvoerlegging ervan en in het derde de mislukking. Die mislukking was aan verschillende oorzaken te wijten, deels en meer in het algemeen - en mogelijk onvermijdelijk - samenhangend met de aard van het koloniale bewind of met de reactie van de Indonesische gemeenschap op de gebeurtenissen, deels, meer in het bijzonder, met zekere specifieke problemen die men in het kader van de ethische politiek moeilijk de baas kon. Zo ontstond er in bepaalde Nederlandse en Indonesische kringen wel een gevoel van saamhorigheid en identiteit, van bij elkaar te horen - of bij elkaar gebracht te zijn -, dat men als een soort Nederlands-Indisch nationalisme zou kunnen kenschetsen. Maar de associatiegedachte, waarvoor onder meer Snouck Hurgronje zich inzette, bleek uiteindelijk in de praktijk niet te verwezenlijken: voor het harmonieus samenleven van Nederland en Indië en, binnen de kolonie, van Nederlanders, Indonesiërs, Indo-Europeanen en andere volksgroepen, was meer nodig dan alleen een ideaal en goedbedoelde hervormingen om dat ideaal door te voeren. Tenslotte liep de ethische koers, economisch, politiek en maatschappelijk, stuk op de realiteit van wat in wezen toch altijd een koloniale verhouding bleef met de ingebouwde belangentegenstellingen tussen de overheerser en de overheerste, of zoals de Indonesische nationalisten het stelden, tussen *sini* en *sana* (‘daar’ en ‘hier’, dat wil zeggen de tegenpartij en de eigen partij).

In zekere zin was er sprake van een wisselwerking tussen de hoofdfactoren die verantwoordelijk waren voor de mislukking van de ethische politiek als een poging om door het creëren van een allen omvattend gevoel van identiteit en saamhorigheid de - in die tijd toch ook wel besefte, of althans vermoede - onvermijdelijkheid van een uiteengaan van Nederland en Indië zoal niet te vermijden dan toch zo weinig pijnlijk mogelijk te laten verlopen. Voor de Nederlanders bleef, ook al was dat streven verhuld in idealen betreffende de verheffing van de inheemse samenleving en welvaartsvermeerdering in het algemeen, het economisch profijt van de kolonie, zowel voor het moederland als voor het in Indië werkzame bedrijfsleven, vooropstaan. Dat betekende dat binnen het harmoniemodel van de ethici de rol van Nederland en de Nederlanders een leidinggevende bleef, met nadruk op de handhaving van rust en orde. Maar dat betekende dat Nederland aarzelend en mondjesmaat optrad op het stuk van verlening van politieke bevoegdheden aan de Indonesiërs en dat, waar men die bevoegdheden verleende of hervormingen doorvoerde, die vaak minder het toekomstige zelfbestuur van de kolonie dan wel een grotere efficiency van bestuursvoering op het oog hadden. Dat dan weer wekte het wantrouwen op van de Indonesische leiders die, gematigd begonnen om hun eigen wensen betreffende het zoeken naar identiteit en het verheffen van hun eigen samenleving te verwoorden en kracht bij te zetten, de indruk kregen dat zij als jongere broer aan de lijn gehouden werden en daaruit hun conclusies trokken die tot het ontstaan van een eigen Indonesisch nationalisme en tot de - ook door sommige ethische maatregelen als onderwijs, vertegenwoordigende raden, partijvorming, direct aangewakkerde - ontwikkeling van een daarop gebaseerde politieke beweging leidden. En dát tenslotte weer wekte vrees in Nederlandse kring: het moest allemaal niet te snel gaan en het moest zeker niet uit de (Nederlandse) hand lopen.

Daarmee was de kring rond. In verband met de slechte economische en sociale situatie van de inheemse bevolking was het, van Nederlands standpunt uit bekeken, noodzakelijk om regelend op te treden om de inheemse maatschappij te beschermen en te helpen zich sterk te maken tegen de invloeden van de kapitalistische economie waardoor niet alleen de dorpelingen maar ook de middenstanders werden getroffen. Maar bij de Indonesische leiders kwam

deze politiek, begeleid door het handhaven van rust en orde als voorwaarde om de welvaart te verhogen, anders over: men wees vooral op de nauwe relatie tussen het Nederlandse bestuur en het Nederlandse bedrijfsleven. De associatiegedachte, het harmonieus samengaan van oost en west, werd door de Indonesiërs gezien als een poging tot europeanisatie en niet overtuigd van de hogere waarden van de westelijke beschaving of van het christendom zag men in die kring weinig heil in een samengaan op die voet. De staatsrechtelijke hervormingen - decentralisatie, de volksraad - werden door de Indonesiërs gewogen en te licht bevonden. Terwijl het Nederlandse onderwijsprogramma doorgezet werd ontwikkelde Taman Siswo een eigen schoolsysteem als uiting van Indonesische zelfexpressie.

Ook bepaalde Nederlandse kringen keerden zich tegen de ethische koers die zij te ver vonden gaan: hier ontmoeten we een man als Colijn, maar ook een minder bekende als het kamerlid Feber - de laatste verantwoordelijk voor het amendement op de Indische Staatsregeling dat de zogenaamde inlandse meerderheid in de Volksraad terugdraaide. Tegen het einde van de jaren-twintig bleek dat er door de ethische politiek, die te veel uit de slinger gegaan was voor toonaangevende Nederlandse kringen en die te weinig ver uitgeslagen was voor de Indonesische politieke beweging, inplaats van een harmonieuze samenleving een polarisatie was ontstaan die duidelijk langs raciale lijnen liep: Nederlanders tegen Indonesiërs. De meerderheid van de Nederlandse bevolking van Nederlands-Indië zag weinig in de nationale zaak van Nederlands-Indië en richtte zich op een Nederlands 'nationalisme' binnen de kolonie; de Indonesische politieke leider van die tijd was intussen Soekarno geworden, tegen wie de overheid, nota bene onder een ethische gouverneur-generaal, de geijkte maatregelen nam. Tevens was er een wijziging in de Nederlandse politiek: niet langer een ontwikkeling naar zelfbestuur, maar een rechtvaardiging van het Nederlandse gezag.

Dit is een goed, en verhelderend, boek over een periode waarin mogelijk de verbreking van de banden tussen Nederland en Indonesië anders had kunnen verlopen dan gebeurd is als de oude Adam van het kolonialisme zich minder krachtig had gemanifesteerd. Maar dat is een onhistorische constatering. Een schoolmeesterachtige tot slot, namelijk dat in de bijlagen sprake is van een tamelijk ongebruikelijke datering: 9/17/1936 voor 17 september 1936 is nog wel te traceren, maar bij de ambtsaanvaarding van Roosenboom (10/3/1899) weifelt men tussen 10 maart of 3 oktober. Het is trouwens Rooseboom, en ook Van der Wijck (in plaats van Van der Wijk). Verder niets dan goeds.

J.M. Pluvier

S.L. van der Wal, ed., *Besturen Overzee. Herinneringen van oud-ambtenaren bij het binnenlands bestuur in Nederlandsch-Indië* (Franeker: T. Wever, 1977, 331 blz., *f* 45, -, ISBN 90 6135 253 3).

Daniël van der Meulen, *Hoort gij de donder niet? Begin van het einde der Nederlandse gezagvoering in Indië. Een persoonlijke terugblik* (Franeker: T. Wever, 1977, 365 blz., *f* 35, -, ISBN 90 6135 254 1).

‘De tijd dringt’, schrijft Van der Wal in zijn inleiding tot *Besturen Overzee*. Het duurt niet lang meer, of de overlevenden van de laatste generatie van Indisch-mensen, hoe taai die ook blijkt te zijn, zal voorgoed het zwijgen zijn opgelegd. Van het bestuurscorps, dat in 1942 zo'n 700 man telde, is thans driekwart of meer weggevallen. Van de nog levenden ligt de gemiddelde leeftijd ergens tussen 70 en 80. Wat die generatie-van-toen nog aan mémoires, beschouwingen, pogingen tot oordeel heeft kunnen vastleggen en wat zij daaraan in deze late jaren alsnog

vermag toe te voegen, vormt eerlang een uniek historisch bezit. In een nogal willekeurige greep tracht Van der Wal daarvan enige indruk te geven. Belangrijker overigens dan dat is zijn initiatief om nog eens een aantal van dergelijke documentaire bijdragen in een bundel te verzamelen, betrekking hebbend op verschillende fasen, verschillende regio's, met verscheidenheid ook van bestuurssystemen van de archipel in de laatste periode van de Nederlandse gezagvoering in Indië. Die bijdragen zijn bovendien zonder uitzondering redelijk tot goed van kwaliteit, instructief, onderhoudend: sommige overwegend anecdotisch, andere meer analytisch, weer andere nadrukkelijk pogend de eigen persoonlijke ervaring in breder historisch verband te plaatsen en te interpreteren. Niet alle medewerkers aan de bundel zijn geboren schrijvers. Wel komen zij allen naar voren als typische BB-mensen, met duidelijke trekken, die hen verbonden, in weerwil van uiteenlopende persoonlijkheden, karakters, temperamenten en visies. Ik doel daarmee op die inslag van idealisme, die binnen het BB over het algemeen zo kenmerkend was en waarop ik aanstonds nog terugkom.

Maar ik wil eerst even afzonderlijk aandacht vestigen op het openingsartikel, dat Warmenhoven (met een aanvullinkje van Van der Wal voor de laatste jaren, na 1940) gewijd heeft aan de opleiding van Nederlandse bestuursambtenaren, sedert die in 1842 in de Koninklijke Akademie te Delft geïnstitueerd werd. Het stuk geeft ten eerste een duidelijk beeld van de toenemende aandacht en zorg, die aan de kwaliteit van deze opleiding in Nederland gegeven werd. Het geeft ten tweede goede aanzet en stimulans tot een ooit nog te schrijven geschiedenis van het BB. Aan een dergelijke geschiedenis komt naar mijn mening op de koloniaalhistorische verlanglijst hoge prioriteit toe. Het onderzoek naar herkomst en samenstelling van dit corps, Warmenhoven wijst daar en passant terecht ook op, zal van zo'n studie niet tot de eenvoudigste onderdelen behoren; wel tot de meest essentiële.

Het is jammer, dat materiaal van het type als in *Besturen Overzee* is verzameld, betrekkelijk schaars is, want het heeft grote waarde als historiebron - enerzijds als ego-documenten van de dragers der BB-traditie in de laatste halve eeuw van Nederlands-Indië, anderzijds als getuigenis van de visie binnen het corps op de actualiteit en op de toekomst voor het land, de kolonie waar men zijn leven aan wijdde. Des te welkomer is elke nieuwe bijdrage aan dit schaarse materiaal, zeker als dat zo doordacht is opgebouwd en gebundeld als in dit geval.

Ego-documenten: het element van roeping en idealisme, dat ik signaleerde, is hier indirect door allen, direct met name door Van Baal, door Van de Velde, door Hangelbroek treffend onder woorden gebracht. Men ging naar Indië ‘om er deel te hebben aan de opbouw van het land, evenals dat thans het geval is bij de jongeren, die uitgezonden worden naar de zgn. ontwikkelingsgebieden’. Die vergelijking komt op vele bladzijden van de bundel voor.

> De jonge mensen van mijn generatie waren net zo overtuigd van hun roeping als brengers van ontwikkeling en vooruitgang als de antikoloniale junior expert, die vandaag de dag door een willekeurige organisatie voor internationale technische hulp wordt uitgezonden.

De overeenkomsten tussen de inspiratie van de moderne ontwikkelingsgedachte en die van de vroegere bestuursfilosofie binnen het BB, in weerwil van alle verschillen,

lijken inderdaad in menig opzicht onmiskenbaar en overtuigend. Zij zijn dat in elk geval in de rekenschap van de generatie, die in *Besturen Overzee* terugblikt. Zij zijn dat in mijn ogen ook in alle objectiviteit, zoals ook de problemen waarvoor beiden zijn komen te staan, nog altijd veel met elkaar gemeen hebben - maar dat is een ander onderwerp.

Visie: natuurlijk waren aan dit idealisme, niet anders dan aan dat van het moderne ontwikkelingswerk, doelvoorstellingen verbonden met een finale inslag. Huizinga's woorden ‘waartoe? waarheen?’ kregen in het bestuursbeleid in deze eeuw een steeds overheersender

plaats, niet onder invloed van Huizinga, niet zonder die van Van Vollenhoven. Er valt, in elk geval aan de hand van *Besturen Overzee*, op dit punt geen verschil te zien tussen 'Leiden' en 'Utrecht'. De respons intussen van de autochthone bevolking stemde met die doelvoorstellingen van het koniaal beleid zeker niet steeds treffend overeen. Sprekende voorbeelden daarvan komen in de diverse bijdragen van de bundel herhaaldelijk voor. Ik noem in dit verband de stukken van Kwantes, van Visser, van Koerts, van Van de Velde, die betrekking hebben op heel uiteenlopende gevallen en gebieden. De ingewikkelde mengeling van westerse en oosterse elementen in het bestuursstelsel kon ook nauwelijks zijn afgestemd op zoiets als wilsovereenstemming of overeenstemming van perspectief. Toch geven ook de getuigenissen van de schrijvers in deze bundel, en het ontbreekt hun bepaald niet aan zelfkritiek, de duidelijke indruk van verhoudingen tussen bestuursambtenaren en bevolking, die hoe gevarieerd ook, bestuurlijk en menselijk over het algemeen redelijk tot goed of zelfs zeer goed waren. Dat het bestuur niettemin op velerlei wijzen faalde in het kanaliseren van de stroom van veranderingen, die het zelf in Indië had op gang gebracht: niemand, die het ontkent. Ook ontkent niemand, dat men er in de jaren tot zelfs kort voor de oorlog geen erg in had, dat volstrekte dekolonisatie zo nabij was. De tekenen, die er wel waren, zijn achteraf gemakkelijker herkend dan toen, zoals Van Baal terecht zegt. Het koloniaal bestuur hield vast aan zijn ontvoogdingsgedachte maar langs lijnen van nog ver reikende geleidelijkheid. Geen apocalyptisch einde van de bestaande orde werd daarin voorzien, zelfs niet toen de Japanners hun aanval op Indonesië begonnen. Stromen van loyaliteit en sympathie vanuit de bevolking in mei 1940, aanhankelijkheidsbetogingen door allerlei groepen werkten dat ook niet in de hand.

Koerts verbindt aan zijn beschouwing hierover een rechtstreeks verwijt van ongenuanceerd denken aan het adres van Daniël van der Meulen, wiens boek *Ik stond erbij. Het einde van ons koloniale Rijk* (1965) indertijd nogal wat repercussie heeft gewekt. Ik herinner mij ook zelf gestruikeld te zijn over de wat pretentieuze titel, en de wat gelijkhebberige approach: Van der Meulen had het allemaal al vijftig jaar geleden voorzien, tezamen met een klein gezelschap van andere verlichte geesten, en het dan ook altijd bij het enige rechte eind gehad. Zo'n toon irriteert. Maar het betoog maakte wel indruk en dat doet de uitgebreidere versie ervan, die thans (onder de overigens al niet veel gelukkiger titel, die boven deze bespreking staat) verschenen is, zeer zeker ook. Het is het getuigenis, opnieuw, van een persoonlijkheid van onmiskenbare allure, het bevat veel feitelijke informatie uit directe ervaring en waarneming op gevarieerde posten (ofschoon daarom toch nog niet noodzakelijk juist). Het biedt vooral ook visie. Ongenuanceerd? Ik zou op die kwalificatie niet komen, maar wel liggen Van der Meulen's nuances goeddeels in een denkwereld, die heel ver van de mijne afstaat en waarmee ik weinig kan beginnen. Ik denk, dat ook Koerts zoiets bedoelt.

Eén voorbeeld, waarbij ik letterlijk moet citeren. Samenwerking met Van Mook in diverse functies, zoals met name aan de leiding van het departement van onderwijs en eredienst, bood Van der Meulen ruime gelegenheid de Lt. G.G. te leren kennen als een krachtige, moedige, onvermoeibare figuur. Toch verschilden beider visies ernstig, ja principieel.

Dat Van Mook zijn diepste drijfveren, die sterker bleken te zijn dan zijn heldere intellect, zelf niet kende, begon ik pas later in te zien.... Van Mook dacht in feiten en cijfers, hij werkte met tastbare realiteiten, hij was meer technicus dan filosoof. Hij was niet een dogmatisch atheïst, het onzienlijke lag eenvoudig buiten het gebied van zijn waardering. Van huis uit had hij deze levenshouding meegekregen.... Daarom begreep hij de Oosterling niet en de Oosterling begreep hem niet, voelde zich niet op zijn gemak tegenover zo'n man, die de grote, beslissende factor in het persoonlijke en het wereldgebeuren buiten beschouwing liet.

Men vraagt zich af, hoe Van Mook de conversatie met bijvoorbeeld Soekarno dan wel had moeten aanpakken. Maar er komt nog een voetnoot:

> Mijn geweten dwingt mij hier een kanttekening bij te maken. Twee vrienden die Van Mook beter gekend hebben dan ik verklaarden me dat Van Mook in zijn diepe innerlijk geen atheïst was, dat ze in moeilijke ogenblikken in zijn leven van hem hoorden dat hij toch geloofde in een Hogere leiding. Dat aanvaard ik dankbaar. In zijn optreden naar buiten, in zijn gesprek, deed hij zich voor als 'ongelovige'. De Indonesiër gaat echter uit van de erkenning van een Almachtige God van wien alles in deze wereld afhankelijk is. Die gemeenschappelijke basis misten ze in hun contacten met een Van Mook (209-210).

Ik sta wat hulpeloos tegenover dit soort maatstaven voor politieke en bestuurlijke superioriteit, uit welke hoek die ook komen, en het meest wezenlijk dat men van dit boek kan zeggen, de auteur zal het daarmee van harte eens zijn, is dat het daarvan is doortrokken. Weliswaar is het geloofsgehalte voor hem nog geen garantie (zo zijn Gerretson, de leiders der christelijke partijen in Nederland en anderen allesbehalve politiek begenadigd - ik neem het graag aan), voorwaarde is het wel. Dat is, wat ds. Verkuyl, werkelijk deskundige, met begrip van en diep ingeleefd in de wereldhistorische gebeurtenissen, visionnair deed staan in zijn tijd, die hij begreep en aanvaardde als een vervulling (235, 261, 267 en andere plaatsen). Dat is ook, wat op een kritiek moment aan de vooravond van Malino Karel Verboeket, 'meer bekend en gewaardeerd om zijn vaak reddende humor, dan om zijn diepte' als gelovig katholiek op indrukwekkende wijze doet uitrijzen boven de agnostische Lt. G.G., die hij ervan wist te overtuigen, dat 'afwezigheid van opgeheven handen, het gebaar van het inroepen van goddelijke hulp en zegen' in de te houden toespraken als een groot tekort moest worden beschouwd (273).

> Met een schim van een glimlach keek Van Mook op en zei, en het zijn woorden, die zich griften in mijn geheugen: 'U hebt gelijk, God moet erin'. (...Het) veranderde echter een Van Mook niet. Die ging verder in eigen kracht. Hem ontbrak een wapen, dat de tegenpartij had, een kracht, die hij niet kende en daarom ook bij hen niet herkende. In Malino ging hij medestanders en weifelenden ontmoeten die wel geloofden, wier vertrouwen in samenwerking met ons gesterkt zou zijn, wanneer de man van het Nederlands gezag in hun midden biddende handen had opgeheven, vragend om, en verwachtend, Gods zegen op het werkelijk grote dat men er ging ondernemen (273-274).

Een ander punt: de feitelijke informatie. Niet om een boek, zo vol veelal boeiende en verhelderende informatie, te attaqueren op een détail maar omdat de zaak in kwestie mijns inziens verder strekkend belang heeft, nogmaals een citaat. 'Woensdag 3 Juli 1946', vertelt Van der Meulen,

> deelde Van Mook in een vergadering van de Raad van Directeuren mee, dat hij aan de Nederlandse regering voorgesteld had een drietal

Commissarissen-Generaal te benoemen met grote bevoegdheden. Daarvoor zou in Nederland een wet nodig zijn. Hier was sprake van een gedurfd plan. Van Mook had daar aldoor naar gezocht. Dit was origineel, dit opende inderdaad een nieuwe mogelijkheid. De Nederlandse regering kwam met het denkbeeld aan Van Mook zelf ook die rang van Commissaris-Generaal te geven, hoewel hij aanbood zijn diensten zonder die rang te krijgen, te blijven geven, om het drietal in te leiden. Hier zagen we een Van Mook, die de bereidheid toonde zelf terug te treden terwille van de zaak, waar het om ging (265).

Geyl zou gezegd hebben: ‘Men wrijft zich de ogen uit’. Wat een onzin in één alinea bij elkaar! In feite hebben zich in het late voorjaar van 1946 twee plannen ontwikkeld, een in Batavia en een in Den Haag. Het eerste kwam van Van Mook zelf en hij sneed dat op 31 mei in zijn correspondentie met Logemann aan. Het kwam neer op de benoeming van een commissarisgeneraal of hoge commissaris, die hem zou kunnen opvolgen en hij dacht daarbij aan een functie zoals die van d'Argenlieu in Indo-China. Dit voorstel bleef enige tijd onderwerp van gedachtenwisseling (v.d. Wal, *Officiële bescheiden betreffende de Nederlands-Indonesische betrekkingen 1945-1950*, IV, 387, 522). De Nederlandse regering van haar kant was, wellicht op een vage suggestie van Van Vredenburch in een brief van begin-mei (IV, 228), met een geheel ander idee bezig nl. dat van uitzending van een commissie-generaal. Misschien moet het aan de kabinetsformatie worden toegeschreven, dat zij Van Mook hierover niet meteen heeft ingelicht. Pas op 2 juli ging het eerste bericht van de Nederlandse regering naar Batavia, dat men tot de instelling van zo'n commissie-generaal wilde komen, bestaande uit Schermerhorn, Van Mook en ‘wellicht een derde persoon’ (v.d. Wal, *ibidem*, IV, 594). De volgende dag, en dat was dus precies die 3e juli waarover Van der Meulen schreef, antwoordde Van Mook Den Haag: koeltjes, eigenlijk duidelijk afwijzend zij't nog wel in formele bewoording. Maar de meningsvorming binnen het nieuwe kabinet was zo weifelend en onzeker en aan de reacties vanuit Den Haag viel dienovereenkomstig de volgende dagen zo weinig touw vast te knopen, dat Van Mook op 11 juli in een telegram aan Jonkman onomwonden uitsprak, wat hij vond van het regeringsplan en van de hele gang van zaken daar rondom, met name het late stadium, waarin hij als Lt.G.G. erover was geïnformeerd. In een commissie-generaal als bedoeld zag hij te enenmale niets. De voorgestelde constructie was voor hem volkomen onaanvaardbaar en voortzetting van zijn werk zou voor hem onder die constructie dan ook volstrekt onmogelijk zijn. Zou de regering het plan toch doorzetten, dan zou hem dit noodzaken tot ontslagaanvrage (een argument, waarvoor de regering wel zeer gevoelig moest zijn wegens de slechte indruk, die een dergelijk aftreden in het buitenland zou maken) want het zou een directe aantasting betekenen van zijn positie (v.d. Wal, *ibidem*, IV, 631-3). Dat was dan wel heel wat anders dan wat Van der Meulen zich dertig jaar later tot in de détails meende te herinneren, minstens als gevolg van slecht luisteren en slechte observatie. Het is ondenkbaar, dat Van Mook, de dag nadat hij tot zijn verbijstering en woede het regeringsplan thuisbezorgd had gekregen, met succes de genereuse visionnair zou hebben uitgehangen tegenover de raad van directeuren, zoals dat Van der Meulen voor de geest staat. Naar mijn mening was Van Mook daar ook zeker de man niet naar. En welke algemene conclusie moet hieraan nu verbonden worden ten aanzien van alle overige demonstratieve precisie dezer mémoires? In elk geval wel deze, dat zij als mémoires met grote voorzichtigheid dienen te worden gelezen en gehanteerd. Mijns inziens ook, dat noch een psychologische blik van grote peildiepte noch een fijne politieke neus tot de opvallende eigenschappen van deze waarnemer hebben behoord. Zijn gebrek aan twijfel, zijn massieve innerlijke zekerheid maken dat tot een tamelijk ernstig gemis, minstens voor iemand die pretendeert de donder, het naderend onweer in de verte, zoveel eerder en zoveel beter te hebben kunnen horen dan de meeste anderen.

Toch blijven Van der Meulen's mémoires als ego-document het lezen zeker waard. Zij omvatten tenslotte heel veel meer dan de paar momentopnamen van deze

bespreking, hoe karakteristiek die ook mogen zijn, in het beeld konden brengen. Van der Meulen's bestuurscarrière, die na zijn Leidse studiejaren in 1915 op Sumatra begon en hem door vele delen van de Archipel voerde, heeft in het bijzonder door zijn tijdelijke terugkeer naar Leiden, Snouck Hurgronje, zijn vorming tot Arabist en zijn jarenlang verblijf in veelbewogen jaren in Arabië en het midden-oosten, zijn nauwe verbindingen daardoor met de wereld van de Islam, een

uitzonderlijk verloop gehad. Het verslag daarvan is zonder meer boeiend en belangwekkend, ook voor wie met de geestelijke achtergrond, de opvattingen en het oordeel van de schrijver van *Hoort gij de donder niet?* af en toe maar moeizaam uit de voeten kan.

H. Baudet.

Kroniek

Personen, mededelingen, congressen, instellingen

In 1977 is de Zwitserse historicus Werner Kaegi bekroond met de Praemium Erasmianum. Het bestuur van de stichting Praemium Erasmianum heeft het initiatief genomen tot de uitgave van een serie, gewijd aan de bekroonde personen of instellingen. Als eerste uitgave in deze serie is verschenen H.R. Hoetink, ed., *Werner Kaegi als universeel historicus* (Amsterdam: Meulenhoff bv, 1977, 241 blz., *f* 17,50, ISBN 90 290 0766 4). Om een indruk van Kaegi's veelzijdigheid te geven zijn zeven kenmerkende essays uit zijn talloze geschriften in deze uitgave gebundeld. Voor de lezers van de BMGN zijn met name de volgende opstellen van belang: 'Erasmus toen en nu'; 'De Nederlandse bloeitijd en de Italiaanse klassieke periode in het denken van Jacob Burckhardt' en 'Over het begrip cultuurgeschiedenis. Herdenkingsrede ter gelegenheid van de honderdste geboortedag van Johan Huizinga'. De bundel wordt afgesloten met een biografie en een bibliografie van Kaegi.

G.N.V.D.P.

S.L. Verheus, D. Visser en R. de Zeeuw, ed., *Vooruitzien en terugzien. Feestbundel ter gelegenheid van de zeventigste verjaardag van H.W. Meihuizen* (Amsterdam: Algemene Doopsgezinde Sociëteit, 1976, 67 blz., *f* 10, -). Dit geschrift bevat een verzameling artikelen van collega's ter gelegenheid van het afscheid van H.W. Meihuizen als lector aan het seminarie der doopsgezinden te Amsterdam. De gehuldigde heeft 32 jaar lang het predikantsambt vervuld, het langdurigst te Den Haag, maar steeds grote ijver voor de wetenschap der kerkgeschiedenis opgebracht. Zijn in 1954 verschenen boek over Galenus Abrahamsz, strijder voor een onbeperkte verdraagzaamheid en verdediger van het doperse spiritualisme, is daarvan een der belangrijkste vruchten.

Opmerkelijk is dat zowel J.A. Oosterbaan als I.B. Horst in hun bijdragen tot deze bundel de vraag opwerpen wat eigenlijk de precieze aard is van het begrip spiritualisme dat Meihuizen als kenmerkend voor de geschiedenis der Nederlandse dopers hanteert (33 en 37). Reeds in de zestiende eeuw kwam het bij uiteenlopende figuren, waaronder iemand als David Joris, voor. Meihuizen verstaat er in het bijzonder die stroming onder die de nadruk legt op het individueel geloof. Evenals zijn leermeester Kühler staat hij nogal afwijzend tegenover de richting die de gemeente centraal stelt. Deze afwijzing leidt in beide gevallen tot een tamelijk kritische opstelling ten aanzien van de figuur Menno Simons, aan wie Meihuizen overigens een biografische studie en vele andere arbeid heeft gewijd. Aan het boekje zijn enige artikelen van de hand van Meihuizen zelf en een lijst van zijn publicaties toegevoegd.

A.F.M.

In de Nijmeegse oratie *Recht en continuïteit* (Zwolle: Tjeenk Willink, 1977, 35 blz., *f* 7,50, ISBN 90 271 13610) wijst P.L. Nève, aan de hand van enkele recentelijk in de rechtsliteratuur

opgeworpen problemen, op het verschijnsel van de historische continuïteit in het recht. Door de tijden heen drongen zich vaak dezelfde rechtsvragen op, (schijnbaar) onafhankelijk van de omstandigheden; de weg naar een oplossing zal uiteraard in het Romeinse recht vaak een andere zijn dan in het hedendaagse recht.

In dit kader vraagt Nève zich af hoe vanaf 1500 te Maastricht het proces van rechtsvinding zich heeft ontwikkeld. De ondertitel van de oratie luidt dan ook: *Enkele opmerkingen over de overname van het geleerde recht door de rechtspraktijk te Maastricht rond het jaar 1500*. Nève concludeert dat vooral via de rechtspraak van het leenhof van de proost van de rijksonmiddellijke St. Servaas het geleerde kerkelijke en wereldlijke recht eerst in het formele, later ook in het materiële inheemse recht is doorgedrongen. De invloed van het kapittel van Onze Lieve Vrouwe, dat ook veel 'geleerde' juristen kende, was in dat opzicht van veel minder belang. Het leengerecht van de proost kreeg in 1495, toen het rijkskamergerecht werd opgericht, een hoger gerecht boven zich. Het eerste hoger beroep tegen een uitspraak van het leengerecht liet echter nog tot 1519 op zich wachten. Een bezwaar was dat het gerecht aan vankelijk van de competentie van het rijkskamergerecht en van de rijkswetgeving zelf weinig afwist. In de loop van de zestiende eeuw ontwikkelde zich, mede onder invloed van het geleerde recht en de rijkswetgeving, het procesrecht: zo werd het schriftelijke bewijs steeds belangrijker en ontstond het schriftelijke procederen.

Nève komt na zijn onderzoekingen te Maastricht tot een conclusie die vergelijkbaar is met die van Coing voor Frankfort. Hoewel het kerkelijke en wereldlijke recht sinds lange tijd reeds wetenschappelijk werd beoefend, kon dit pas tot de rechtspraktijk doordringen toen procespartijen zich om advies tot de rechtsgeleerden wendden. Op deze wijze werd het inheemse gerecht gedwongen ook deze geleerden te raadplegen. Ook de toepasselijkheid van de rijkswetgeving is een belangrijke impuls geweest voor de ontwikkeling van het recht te Maastricht. Het is op z'n minst gezegd verwonderlijk - gezien zijn gehele voorafgaande betoog - dat Nève besluit met: 'De invloed van het kapittel van St. Servaas met zijn vele geleerden was ten deze(?) gering. Nader onderzoek, met name in andere gerechtsarchieven, blijft evenwel geboden' (31).

F.M.H.D.G.

De economische en sociale positie in Latijns Amerika in het begin van de zeventiende eeuw is het onderwerp van de rede van prof. dr. B.H. Slicher van Bath, uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar in de economische en sociale geschiedenis van Latijns Amerika, vanwege de stichting Leids universiteitsfonds aan de Rijksuniversiteit te Leiden. De auteur bespreekt de periode van consolidatie, na de spectaculaire periode van expansie, die omstreeks 1570 was afgelopen. De consolidatie verliep moeilijk en langzaam. De grote achteruitgang van de bevolking tussen 1570 en 1640/50, de zwakke bestuursorganisatie en de geringe inspiratie van de geestelijkheid, vertraagden dit proces. In deze periode kwam de grote verscheidenheid uit de pre-Columbiaanse tijd, waar de verovering, die een eenheid had gesuggereerd - overheen was gegaan, weer naar boven. De rede heeft de toepasselijke titel: *De veelvormige wereld van Spaans Amerika* (Leiden: Universitaire Pers, 1978, 18 blz., ISBN 90 6021 3343).

G.N.V.D.P.

M. Carasso-Kok, bewerkster van de *Lijst van Noord-Nederlandsche Kronijken* door S. Muller Fz. heeft de verhalende bronnen, die voor de nieuwe lijst in aanmerking komen, in concept gereed. Opgenomen zullen worden de gedurende de middeleeuwen binnen de grenzen van het huidige koninkrijk der Nederlanden geschreven verhalende bronnen, waartoe ook de hagio-

grafie gerekend wordt. De bewerkster houdt zich gaarne aanbevolen voor mededelingen, die voor de lijst nuttig kunnen zijn. Een en ander betreft onder meer recent ontdekte handschriften van bekende en nog onbekende bronnen en lopend onderzoek, waarvan de resultaten nog niet zijn gepubliceerd en die mogelijkerwijs aan de aandacht van de bewerkster kunnen ontsnappen. Haar adres is: Dr. Koomansstraat 21, 1391 XA Abcoude.

M.C.K.

Sinds 1 februari 1978 is de registratie van de archieven van de protestantse kerken en verenigingen en instellingen op kerkelijk gebied ter hand genomen door het Centraal Register van Particuliere Archieven, onderdeel van het Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage. Voorlopig richt de registratie zich op de archieven van de Algemene Doopsgezinde Sociëteit, de Evangelisch-Lutherse kerk, de Gereformeerde kerken in Nederland, de Nederlandse Hervormde kerk en de Remonstrantse broederschap. Zij houdt in het verwerven van gegevens betreffende de bewaarplaats van de archieven, namen en adressen van de instanties, die de archieven beheren, en de voornaamste bestanddelen van de archieven.

Het doel van het opzetten van dit apparaat is het verkrijgen van inzicht in de huidige toestand van de archieven, zodat maatregelen genomen kunnen worden ten aanzien van het behoud, en dienstverlening aan de wetenschappelijke onderzoekers. Met deze werkzaamheden is belast mevrouw drs. M.C. van Leeuwen-Canneman. Zij werkt nauw samen met de interkerkelijke commissie tot registratie van de protestantse kerkelijke en semi-kerkelijke archieven, bestaande uit afgevaardigden van de historische- of archiefcommissies van de bovengenoemde vijf kerkgenootschappen. Deze commissie heeft enkele jaren geleden bij de rijksoverheid aangedrongen op erkenning van het wetenschappelijke en culturele belang van het kerkelijk archiefbezit. Deze stappen hebben tot het bovengeschetst resultaat geleid.

Ter toelichting bij de verwerving van de gegevens betreffende de kerkelijke archieven het volgende: Een gedeelte van de archieven berust in rijks-, gemeente- of streekarchieven (in bewaringgeving); het merendeel bevindt zich echter bij de kerken zelf. Het verkrijgen van gegevens betreffende kerkelijke archieven levert bij de overheidsarchiefdiensten minder problemen op dan bij de laatste categorie. Globaal kan worden gesteld dat van 40% van de archieven geheel niets bekend is, van 50% de voornaamste bestanddelen bekend zijn en van 10% een aan redelijke eisen beantwoordende inventaris bestaat. Het is voor de registrator ondoenlijk persoonlijk de archieven, die ter plaatse berusten, te bezoeken; zij kan dit slechts in incidentele gevallen doen. Daarom is zij aangewezen op de hulp van vrijwilligers. Het registratiewerk wordt bij de Nederlandse Hervormde kerk sinds een aantal jaren waargenomen door consulenten. Dit zijn soms archiefambtenaren, soms in archieven geïnteresseerden. De bedoeling is dat de consulent op geregelde tijden het hem of haar toegewezen ressort bezoekt. Hiertoe worden reeds bekende gegevens over de archieven ter beschikking gesteld. De omvang van het gebied, waarin de consulent ‘opereert’ wordt afgestemd op de tijd, die hij of zij ter beschikking heeft; het gebied ligt in principe in de onmiddellijke nabijheid van de betrokkene. De reiskosten, telefoonkosten e.d. worden vergoed.

Nu ook voor de overige vier kerkgenootschappen het registratiewerk ter hand is genomen, is de gedachte ontwikkeld de reeds bestaande consulenten te verzoeken

zich te willen belasten met het bezoeken van de andere kerken en kerkelijke instellingen in hun ressort. Een onderzoek onder hen heeft uitgewezen dat het merendeel zich hiertoe bereid heeft verklaard. Gezien de uitbreiding van het werk en gezien ook het feit dat nog niet elk gebied in Nederland van een consulent kon worden voorzien, is het echter noodzakelijk dat er meer consulenten komen. Daarom wordt een dringend beroep gedaan op allen die nog tijd over hebben en voor dit werk voelen. U wordt verzocht u op te geven bij het: Centraal register van particuliere

archieven, afdeling kerkelijke archieven, drs. M.C. van Leeuwen-Canneman, le Sweelinckstraat 2, 2517 GC 's-Gravenhage, tel. 070-469437.

M.C.V.L.C.

Het in 1975 gesloten Nederlands-Indonesisch cultureel akkoord heeft op wetenschappelijk en cultureel gebied de aanzet gegeven tot verschillende activiteiten, waarvan er een aantal vooral voor de historici van belang zijn. Onder de stuurgroep die belast is met de uitvoering van het akkoord ressorteert een historische adviescommissie (voorzitter G.J. Schutte) die verantwoordelijk is voor de samenwerking op het gebied van de geschiedenis.

In de eerste plaats zijn er de contacten tussen de archiefdiensten van beide landen. Er heeft een uitwisseling plaats gevonden van microfiches, waarbij van Indonesische zijde het 'Daghregister van het Kasteel van Batavia' ter beschikking is gesteld, terwijl Nederland microfiches heeft geleverd van de voor de Indonesische geschiedenis bijzonder belangrijke 'Memories' van overgave van de bestuursdienst. Staffunctionarissen van de Indonesische archiefdienst volgen in Nederland een opleiding of lopen er stage. Nederland heeft het afgelopen jaar steun verleend aan een groot inventarisatieproject, waarvoor F.G.P. Jaquet en de heer M.G.H.A. de Graaff gedurende een jaar in Jacarta bij het Arsip Nasional gedetacheerd waren. Tot de geïnventariseerde archieven behoorden onder meer die van het departement van financiën en van de dienst van de cultures. Tenslotte heeft Nederland aan Indonesië de zogenaamde Djocjadokumenten overgedragen, die bij de luchtlanding tijdens de politionele actie op de Republiek waren buitgemaakt.

Vervolgens werken beide landen samen bij het onderwijs in de archivistiek, de geschiedenis en het Nederlands. Zo is in 1975-1976 aan de universiteit van Jogya door P.W. Klein, A.C. van Os en B.H. Slicher van Bath een 'upgrading course' verzorgd met als thema de agrarische revolutie van West-Europa en de daarmee samenhangende problemen. In Nederland verblijven thans een zestal Indonesische studenten die hier hun geschiedenisstudie voortzetten en zich tegelijkertijd met het Nederlands vertrouwd maken. Aan de universiteit van Jogya is voor enige jaren W.G.J. Remmelink verbonden om onderwijs te geven in het Nederlands. Deze beide laatste programmapunten hebben ten doel er voor zorg te dragen dat een deel van de jongere generatie Indonesische historici het Nederlands voldoende beheerst om gebruik te kunnen maken van het toch zeer omvangrijke en belangrijke archiefmateriaal voor de Indonesische/Nederlands-Indische geschiedenis dat in het Nederlands is gesteld.

In de derde plaats zijn er de conferenties van historici uit beide landen, waarvan de eerste in 1976 heeft plaatsgevonden. De daar gehouden voordrachten (9 Indonesische en 8 Nederlandse) zijn inmiddels als *Papers of the Dutch-Indonesian Historical Conference*, *held at Noordwijkerhout*, *the Netherlands 19-22 May 1976* (Leiden/Jacarta, 1978) verschenen (zie ook hierna 540 vlg.).

Van 26 tot 30 juni 1978 is nu de tweede Indonesisch-Nederlands historische conferentie gehouden in de fraai gerestaureerde Benteng (voorheen het fort Rotterdam) in Ujung Pandang (het vroegere Makassar). Voor de conferentie waren drie thema's vastgesteld: de geschiedenis van Sulawesi Selatan (Zuid-Celebes); structuur en ontwikkeling van koloniale steden in Indonesië; mythe en werkelijkheid in de geschiedenis van Nederlands-Indië en van Indonesië. Dit laatste thema was

voortgevloeid uit de eerste conferentie, waar de verschillen in de benaderingswijze van de eigen geschiedenis door Indonesische en Nederlandse historici sterk naar voren waren gekomen.

De Indonesische bijdragen in Ujung Pandang hadden vooral betrekking op de beide eerste thema's, waarbij de geschiedenis van Sulawesi de nadruk kreeg. De meeste Nederlandse lezingen pasten binnen het zeer ruime kader van het derde thema. De conferentie werd

geopend met de terugblik van Mohammed Rum op de periode waarin hij betrokken was bij de onderhandelingen over de souvereiniteitsoverdracht.

Van Indonesische zijde waren er papers van: Abdurrachman Surjomihardho: Social Development in a Colonial City: Moslim Communities in a Colonial City (Jakarta), some Preliminary Observations; Iih Abdurachim: Problems of late Colonial City Growth (Bandung as an Example); Jang Aisjah Muttalib: Sarekat Abang, Sarekat Islam, and the Protest Movements in Uli Jambi, 1914-1916; Ong Hok Ham: The 'Yellow Danger' in Madiun; Payung Bangun: Kabanjahe as a Center of Colonial Government and its Role in Modernization; C. Salombe: Pammana, a pre Tomanurung Kingdom in South Sulawesi; Sartono Kartodirdjo: The Baron Sakèndèr Story, Mythical Aspects of Mataram's Self Image; F.A. Sutjipto: Preliminary Survey on the Pasuruan City; H.D. Mangemba: Historical Writing of the People of Macassar; G.J. Resink S.H.: Speelman's Four Monuments in South Sulawesi; Andi Zainal Abidin S.H.: Arti Lontara'-Lontara' Sulawesi Selatan untuk sejarah Hukum Indonesia.

De Nederlandse bijdragen werden verzorgd door: R. Aarsse: Indonesian Nationalism: Myth and Reality; L.J. Blussé van Oud-Alblas: Batavia 1619-1740: The Rise and Fall of a Chinese Colonial City; W. van den Broeke: 'De 'Koninklijke' and 'Billiton': Two Dutch Concerns in Indonesia at the Time of Modern Imperialism 1890-1914; P.J. Drooglever: The Myth of the 'Threehundred Years'; C. Fasseur: Dutch Imperialism in the Indonesian Archipelago in the Middle of the Nineteenth Century (1830-'70); J. van Goor: An Episode of Dutch Imperialism: The Lombok Expedition of 1894. Dutch Motivations and Reactions; J.J.P. de Jong: Myth and Reality: the Welfare Policies in Indonesia, End 19th Century-1942; M.J.C. Patuleia-Schouten: Myth and Reality in Minahasan History: the Waworuntu-Gallois Confrontation; M.P.H. Roessingh: A Pretender on Gowa's Throne. The War of Batara Gowa I Singkilang in South West Celebes 1776-ca. 1790; Th. Stevens: The Fable of the Goose that lays the Golden Eggs. A Study of the Question why the East India Colonial Possessions fell short of the Dutch Expectations in regard to their Profitability in the Years 1816-1825; H. Sutherland: Karaeng Bonto Bonto's Revolt. Local and Regional Resistance to Dutch Rule, South Sulawesi, 1860-1880; C.B. Wels: The Colonial Possessions as a Constant Factor in Dutch Foreign Policy; H.J. Wesseling: Myths and Realities of Dutch Imperialism: some Preliminary Observations; J.S. Wigboldus: A Promising Land. Rural History of the Minahase, about 1625-1680.

Bij de evaluatie van de conferentie concludeerden de beide voorzitters Sartono Kartodirdjo en G.J. Schutte dat het terrein van de gemeenschappelijke belangstelling van de historici van beide landen zich sinds de eerste conferentie heeft verbreed. Verdere samenwerking zou naar hun mening vooral vruchtbaar zijn wanneer deze zou worden geconcentreerd op die historische processen in de Indoncsische/Nederlands-Indische geschiedenis, waarin koloniale en inheemse elementen in hun onderlinge samenhang en wisselwerking bestudeerd kunnen worden. Als thema's voor de volgende conferentie werden gekozen: het beeld van de beide landen en hun onderlinge raakvlakken in de Indonesische en Nederlandse historiografie; kontaktsituaties en -figuren tussen het koloniserende apparaat en de gekoloniseerde samenleving.

C.B.W.

De archieven in Nederland worden door duizenden bezocht. Deze bezoekers en gebruikers en allen die belang stellen in het archiefonderzoek zijn van harte welkom op de archiefdagen, welke de Vereniging van Archivarissen in Nederland organiseert op 18 en 19 oktober 1979 in het Jaarbeurscentrum te Utrecht. In 1979 zullen in vele landen archiefweken worden gehou-

den en de VAN heeft in het kader hiervan de gebruiker centraal gesteld in een congres gewijd aan het thema dienstverlening. Op 18 oktober zullen vier sprekers - niet archivarissen - de verschillende kanten van het werken in of met archieven als gebruikers belichten. Als de plannen doorgaan zal op diezelfde dag voor de eerste keer een film worden vertoond over het archiefwezen in Nederland, eveneens een der Nederlandse activiteiten voor de internationale archiefweken 1979. De maker van de film en de sprekers zullen als forum vragen van de congresbezoekers beantwoorden. De tweede dag zullen archivarissen aan het woord komen, die de dienstverlening van hun kant naar voren zullen brengen.

In april zal het definitieve programma bekend gemaakt worden en de voorlopige inschrijving worden opengesteld bij de Vereniging van Archivarissen in Nederland. Noteert U alvast deze dagen.

C.O.A.S.V.D.O.

Sinds enige tijd bestaat binnen de Leidse universiteit een werkgroep ex artikel 18 WUB welke zich bezig houdt met de bestudering van elites. Het is namelijk gebleken dat velen zich met dergelijk onderzoek bezig houden, zodat wederzijdse informatie zeer nuttig zou kunnen zijn. Teneinde dit te bevorderen geeft de werkgroep een bulletin uit dat informatie bevat over lopende onderzoeksprojecten, recent verschenen litteratuur, congressen etc. Een proeve van een bibliografie van elitestudies is eveneens in voorbereiding.

De werkgroep is in eerste aanleg een onderneming van historici, doch staat ook open voor informatie en suggesties uit andere disciplines. Zo bestaan reeds intensieve contacten met de afdeling Staatkundig-historische studiën van de Juridische Faculteit te Leiden, waar men zich reeds geruime tijd met de bestudering van staatkundige elites bezighoudt.

De werkgroep heeft ook het verrichten van eigen onderzoek tot doel. Hiervoor is gekozen voor een onderzoek naar de sociale achtergronden van de leden van de Staten-Generaal in de Republiek. Degenen die geïnteresseerd zijn in de activiteiten van de werkgroep kunnen zich opgeven bij het secretariaat, p/a Middelste Gracht 4, Leiden.

A.J.L.

Dit jaar kan het Belgische Centrum voor Landelijke Geschiedenis zich verheugen over het derde lustrum van zijn bestaan. Wat zijn de doelstellingen en de realisaties van dit Centrum? Het Centrum beoogt de bevordering en de coördinatie van het wetenschappelijk onderzoek op het vlak van de plattelandsgeschiedenis in al haar facetten. Hoewel in oorsprong ontstaan uit een samenwerking van enkele Leuvense en Gentse historici (met als promotoren de professoren L. Génicot en A. Verhulst) is het heden uitgegroeid tot een genootschap waarvan verschillende geleerden uit alle Belgische universiteiten deel uitmaken. Zijn activiteiten liggen voornamelijk op twee vlakken: de realisatie van diverse gemeenschappelijke projecten en het uitgeven van belangrijke werken over de meest diverse aspecten van de plattelandsgeschiedenis.

Wat de projecten betreft, gerealiseerd of nog lopend, kunnen we kort zijn, gezien een aantal ervan reeds elders werd toegelicht (Zie L. Génicot en J.P. Sosson, ‘Réalisations et projets du Centre belge d'histoire rurale’, *Etudes Rurales*, XXXI (1968) 129-141; A. Verhulst, ‘Réalisations et projets du Centre belge d'histoire

rurale', *ibidem*, XLI (1971) 104-109. Beide artikelen zijn ook opgenomen in de publicaties van het Centrum respectievelijk de nrs. 10 en 17). Onder de meest recente vermelden we de inventarisatie van de bronnen voor de landbouwgeschiedenis in Vlaanderen en Brabant tot 1500. Het doel van dit onderzoek is het systematisch excerperen van de belangrijkste documenten betreffende de agrarische geschiedenis en de classificatie per geografische entiteit. Dit groots opgezet project voldoet aan één van de

belangrijkste objectieven van het Centrum, namelijk het verschaffen van een aantal nuttige werkinstrumenten voor de niet-stedelijk georiënteerde historicus. Een belangrijk deel over Brabant is reeds ter perse.

Met dezelfde bedoeling heeft de Leuvense afdeling een fototheek opgericht met als object de middeleeuwse rurale geschiedenis. Hierin wordt een zo groot mogelijk aantal foto's van figuratieve documenten samengebracht en gecatalogiseerd. Dit bronnentype, tot op heden nog steeds sterk verwaarloosd, kan een belangrijke bijdrage leveren tot de studie van diverse aspecten van de landelijke geschiedenis (onder meer op het vlak van de studie van de agrarische techniek en de mentaliteitsgeschiedenis).

De Gentse afdeling, onder leiding van prof. dr. A. Verhulst, organiseerde in september 1978 aan de rijksuniversiteit te Gent een colloquium over transgressies en stormvloeden in het middeleeuwse West-Vlaanderen.

Naast de organisatie en de financiering van dergelijke projecten, verzorgt het Centrum ook een belangrijke reeks publicaties. Onlangs werd de vijftigste uitgave overschreden. In de uitgaven wordt een belangrijk deel ingenomen door overdrukken van belangrijke artikelen. Daarnaast worden ook belangrijke boeken uitgegeven of heruitgegeven. Wat de heruitgaven betreft springt vooral het voorheen zeer zeldzaam geworden boek van L. Génicot in het oog: *L'économie rurale namuroise au Bas Moyen Age*, nog steeds één van de basiswerken op het gebied van de economische geschiedenis van het platteland in onze gewesten. Van de oorspronkelijk uitgegeven boeken willen we de aandacht vestigen op twee meest recente, namelijk het werk van C. Vandenbroeke over de voedingsgewoonten in de achttiende eeuw in de Zuidelijke Nederlanden, en van P. Alexandre over climatologie en meteorologie van onze gewesten. Het feit dat het eerste werd opgenomen in de ‘choix des Annales’ spreekt voor de kwaliteit (*Annales*, *Economies*, *Sociétés*, *Civilisations* (1976) ii, 465. Zie ook de recensie van R. van Uytven in de *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, XCI (1976) 500-501). Het tweede is de eerste degelijke studie van het klimaat in België en omstreken voor de jaren 1000 tot 1400, op basis van een grondige analyse van de verhalende bronnen. Het vervangt het verouderde werk van E. Vanderlinden (1924).

E.T.

In 1977 is een centrum voor maatschappijgeschiedenis opgericht aan de Erasmus universiteit van Rotterdam. Het centrum geeft sinds 1978 informatiebulletins uit. In deze serie zijn onder andere de volgende titels verschenen: Peter Burke, ‘Dutch Popular Culture in the Seventeenth Century: a Reconnaissance’; Pieter Spierenburg, ‘De sociale functie van openbare strafvoltrekkingen’; Jan van Herwaarden, ‘The Effects of Social Circumstances on the Administration of Justice: The Example of Enforced Pilgrimages in certain Towns of the Netherlands (14th-18th centuries)’; W.P. Blockmans, ‘Thomas More, Utopia and the Aspirations of the Early Capitalist Bourgeoisie’. Het betreft de tekst van één lezing en drie verslagen van lopend onderzoek. De afleveringen variëren in omvang van zestien tot een-envertig bladzijden. Informatie over de activiteiten van het centrum voor maatschappijgeschiedenis kunt u inwinnen bij de directeur van het centrum, dr. H. van Dijk, Erasmus Universiteit, postbus 1738, Rotterdam.

G.N.V.D.P.

Het *jaarboek* 1975 van het *Studie- en Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* is het eerste volwaardige verslag van de activiteiten van dit centrum, dat sinds 1973 te Groningen gevestigd is onder leiding van prof. dr. Lipschits. In *BMGN*, XCI (1976) 455-488 hebben onze lezers al kennis kunnen nemen van Lipschits' artikel ‘Geschiedschrijving over de

Nederlandse politieke partijen, Reactie en aanvulling', waaruit zonneklaar bleek welk een rijke verzameling in Groningen bijeen was gebracht. In dit jaarboek is nu veel systematischer bijeengezet welke diensten het centrum aan onderzoekers kan verlenen en wat er te vinden is, onder andere een uittrekselsysteem, een knipselarchief, uitgetikte geluidsbanden en verslagen van interviews met Nederlandse politici. Het jaarboek wordt afgesloten door de tekst van twee artikelen door Lipschits, die al elders verschenen waren, te weten: 'Ontstaansgeschiedenis van de Nederlandse politieke partijen' en 'De politieke partij als intermediaire structuur tussen burger en centrale overheid'.

H.P.H.J.

Inventarissen, bibliografieën

Door de goede zorgen van archivaris A. Bousse werden de parochieregisters uit het Antwerpse rijksarchief geordend en beschreven onder de titel: *Inventaris van de doop-, trouw- en begraafboeken bewaard op het Rijksarchief Antwerpen* (Brussel, 1977, 100 blz.). Men weet dat de provinciale archiefdepots de parochieregisters van de meeste gemeenten in bewaring houden alhoewel voor de provincie Antwerpen de steden als Antwerpen, Mechelen, Turnhout, Lier, Herentals, Hoogstraten en Duffel een eigen archiefdienst hebben ingericht zodat vele bescheiden hier dus niet besproken worden. De registers van de burgerlijke stand, lopende vanaf 1796, werden daarenboven duidelijk van de hier aangegeven collectie gescheiden en dus evenmin opgenomen.

M.B.

Onder de titel *Inventaris van het archief van Deinze* (Brussel, 1976, 104 blz.) bracht dr. J. Verhelst de archieven in goede orde bijeen van Deinze, Astene, Petegem en Zeveren, een gebied dat nu tot één fusiegemeente Deinze (ten zuiden van Gent) is herleid maar reeds in het *ancien régiem* het kerngebied vormde van het 'Markiezaat, de Stad en de Roede van Deinze'. In de inleiding wijst Verhelst op de vele moeilijkheden om tot een historisch verantwoord geheel te komen qua documentenklassering en uit zijn exposé blijkt eens te meer hoe ingewikkeld sommige territoria in het *ancien régime* gestructureerd waren. Een zakenregister maakt de inventaris zeer bruikbaar.

M.B.

Ons mede-redactielid G. Asaert, afdelingshoofd van het rijksarchief te Beveren-Waas, heeft een belangwekkende inventaris gepubliceerd betreffende *Het archief van de abdij van Boudelo te Sinaai-Waas en te Gent* (Brussel, 1976, 295 blz.). In de inleiding beschrijft de auteur vooreerst de geschiedenis van de abdij, ontstaan te Boudelo in de gemeente Sinaai nabij Sint-Niklaas, ten tijde van een kortstondige crisis in de Gentse Sint-Pietersabdij in 1197 en door Boudewijn IX in 1200 begiftigd met verschillende goederen. Na de troebelen van 1578 tot 1585 vestigen de Benedictijnen zich dan definitief in hun refugiehuis te Gent tot 1796. Betreffende de eigenlijke inventarisatie onderstreept Asaert de moeilijkheden bij de klassering en verwijst hij eveneens naar enkele interessante te Gent bewaarde archiefreeksen, die onder meer

vele inlichtingen bevatten betreffende de bezittingen van de abdij, gelokaliseerd vooral in het land van Waas, in Gent en in de ambachten Hulst, Axel en Assenede. De eigenlijke inventaris volgt de klassieke indeling en sluit af met een imposante index van persoons- en plaatsnamen.

M.B.

M. Nuyttens publiceerde de *Inventaris van het archief van de priorij van Sint-Maartens-Bos te Sint-Martens-Lierde* (Brussel, 1976, 227 blz.). Deze Kartuizerstichting was oorspronkelijk gevestigd op een leen te Schendelbeke (O.VL.) van Jan Gheylinc, in 1327 raadsheer van de graaf van Vlaanderen. In 1329 werd de priorij echter definitief opgetrokken in Sint-Martens-Lierde. Eerst in 1783 werd ze afgeschaft. Nuyttens heeft de vroegere voorlopige inventaris grondig gewijzigd waarbij een eerste deel de opsomming van de stukken en een tweede deel de ontleding van 425 charters (tot 1500) bevat. Een uitgebreide index van plaats- en persoonsnamen vindt men als onmisbaar werkinstrument achteraan opgenomen (179-225).

M.B.

G. Marechal publiceerde de *Inventaris van het archief van de abdij van Groenenbriel te Gent* (Brussel, 1975, 51 blz.). Deze abdij, definitief erkend door de bisschop van Doornik in 1372 en in 1796 afgeschaft, was een Victorinnenklooster waarvan de archieven voorheen over verschillende dépots waren verspreid. Marechal heeft de drie verschillende reeksen tot één geheel verwerkt, daarbij gedeeltelijk steunend op door M. Gysseling reeds opgemaakte steekkaarten. Achteraan vindt men een index van persoons- en plaatsnamen.

M.B.

Wijlen J. Lefèvre publiceerde kort vóór zijn overlijden *Documents concernant le recrutement de la haute magistrature dans les Pays-Bas sous le régime espagnol* (Brussel, 1975, 177 blz.). De ere-conservator van het Algemeen Rijksarchief beschouwde de Brusselse centrale bestuursarchieven van het *ancien régime* als zijn eigen territorium en was er dan ook ten zeerste vertrouwd mede. In de inleiding schetst de auteur op bijzonder klare manier het totstandkomen van de ‘dossiers’ tussen 1555 en 1700. De eigenlijke ‘documenten’ echter zijn niet gepubliceerd maar telkens bondig samengevat. De verwijzingen naar Spaanse - belangrijke - archieven ontbreken helemaal.

M.B.

W.B. Heins, *Inventarissen van de archieven van de gemeenten Bunnik 1596-1964*, *Odijk 1566-1964*, *Werkhoven 1811-1964*, *Rhijnauwen 1722-1857* (Utrecht: Rijksarchief, 1976). Inventaris 10 vat in één deel samen de beschrijving van stukken uit de vier gemeenten waaruit in 1964 de huidige grote gemeente Bunnik werd gevormd. Vóór 1811 bestonden bovendien nog als zelfstandige circonscripties de gerechten Vechten, Amelisweerd en Ter Hul. Na 1811 is van alle vier genoemde gemeenten een normaal gemeente-archief overgeleverd, het eigenaardige is echter dat er van vóór 1811 uit de gerechten Odijk en Rhijnauwen nagenoeg niets en uit Werkhoven niets bewaard is gebleven. Van de weeromstuit heeft het huidige gemeentebestuur van Bunnik de wens geuit terughoudend te werk te gaan bij de vernietiging van de archiefstukken na 1811. ‘Een dergelijke wens, geuit door de opvolgers van functionarissen, die wel op een zeer kortzichtige manier met archieven hebben omgesprongen, is zeker te billijken’, vindt de samensteller.

H.P.H.J.

W. van Mulken, *Inventaris van de archieven der gemeente Horst 1579-1939* (Maastricht: Dienst Inspectie der archieven in Limburg, 1977, 287 blz.) is bijzonder uitvoerig, zowel wat betreft de inleiding, waarin haast alle gemeentelijke functionarissen uit de negentiende eeuw staan opgesomd als wat betreft de eigenlijke inventaris. Het is overigens een verkorte versie van de inventaris die al eerder was samengesteld voor intern gebruik van de gemeentesecretarie. Deze verkorte versie is volgens de samensteller geschikter voor historisch onderzoek. 321

nommers betreffen de periode vóór 1792 toen de heerlijkheid Horst deel uitmaakte van Opper-Gelre en als zodanig sinds 1713 bij Pruisen behoorde. Bijzonder rijk is het archief niet te noemen, al worden hier ook enkele archief-fondsen geïnventariseerd die strikt genomen niet bij het gemeente-archief behoren. Wel is het interessant te zien hoe wisselvallig in institutioneel opzicht de geschiedenis van deze Limburgse gemeente is geweest, een lot dat eveneens andere gemeenten van die provincie ten deel viel.

H.P.H.J.

J.G.A. Hendriks en W. van Mulken, *Inventaris van de archieven der gemeente Helden 1588 (1421)-1939* (Maastricht: Dienst Inspectie der archieven in Limburg, 1976) lijkt in veel opzichten op de inventaris van het iets noordelijker gelegen Horst. Ook Helden behoorde tot het Gelderse Overkwartier, maakte dus van 1713-1792 deel uit van Pruisen en had een even wisselvallige verhouding tot de overheid in de negentiende eeuw. Het archief van vóór 1792, de tijd van het dorpsbestuur lijkt me alleen wat rijker dan dat van Horst. Zo bestaat er een 'Registrum Heldense' met afschriften van stukken over de jaren 1421-1830 betreffende de grensgeschillen met omliggende gemeenten, maar erg spectaculair lijkt me het archief in zijn geheel niet. De stukken van vóór 1792 zijn geïnventariseerd door J.G.A. Hendriks, die van ná die datum door W. van Mulken, de erkende Limburgse specialist voor deze taak.

H.P.H.J.

De rijksarchivaris J. Mertens, en J. Wattiez, directeur van het huis der notarissen te Waver (ten zuiden van Brussel) hebben in een voorbeeldige samenwerking een *Répertoire des archives notariales de l'arrondissement de Nivelles* (Brussel, 1975, 167 blz.) opgesteld. Beide auteurs verwijzen naar de achtergronden van het notariaat en naar de gevolgde ordening volgens het werk van J.M. Gysselinck en R. Laurent, over het Brusselse notariaat (verschenen in 1971). Achteraan is er een zeer nuttige kaart met de vroegere en de huidige residentieplaatsen van notarissen en een uitstekende index opgenomen.

M.B.

In het blad van de Zuidafrikaanse vereniging van archivarissen *S.A. Argiefblad/S.A. Archives Journal*, XIX (1977) 1-8 brengt prof. dr. C.F.J. Muller verslag uit van door hem verrichte sonderingen naar de betekenis van de notariële archieven in het Gemeente-archief te Amsterdam voor de handelsgeschiedenis van de Kaapkolonie in de laatste decennia van de achttiende eeuw. Hij is tot de conclusie gekomen dat het ontbreken van redelijk bruikbare ingangen een tijdrovende belemmering vormt voor het ontsluiten van dit zonder twijfel belangrijke materiaal.

G.J.S.

In de laatste decennia is de boekenproduktie op het gebied van de sociaal-economische geschiedenis zo enorm toegenomen dat het ondoenlijk is alle literatuur bij te houden. Als hulpmiddel bij de ontsluiting van een zo groot mogelijk gedeelte hiervan verscheen in 1977 te Nijmegen de *Bibliografische gids voor de sociaal-economische geschiedenis* (*Bibliographical Guide to the Social and Economic History*), samengesteld door P.H. Winkelman (verkrijgbaar door storting van *f* 10, - op girorek.

806600, t.n.v. Bestuur Katholieke Universiteit, Nijmegen). Deze gids bevat de titels van 1111 bibliografieën en 239 lexica en dictionnaires, die systematisch gerangschikt zijn in een groot aantal kategorieën. Deze gids zal de gebruikers veel tijd besparen en zijn waarde zeker bewijzen.

Bij het doorbladeren zijn toch enkele punten, voornamelijk op het gebied van de uitvoering,

onduidelijk gebleven. Zo worden de titels in het eerste gedeelte alfabetisch gerangschikt, maar vanaf rubriek B XXVII wordt, zonder nadere verklaring, overgegaan op een andere ordening, vaak chronologisch naar het jaar van uitgave. In het voorbericht wordt vermeld dat de titelbeschrijving zoveel mogelijk fotografisch overgenomen is uit de katalogi van de bibliotheken. Aangezien deze niet allen hetzelfde systeem volgen en er ook titels uit aankondigingen tussen zitten, wordt de ene keer alleen plaats en jaar van uitgave vermeld en krijgen we een andere keer een uitgebreide titelbeschrijving, inclusief het ISBN-nummer. Mogelijk kan bij een herziening een uniforme titelbeschrijving nagestreefd worden. Een ander gevolg van deze werkwijze is, dat series soms als afgesloten aangeduid worden terwijl ze nog lopend zijn (bijvoorbeeld 40, n° 2; 83, n°s 29, 33, 37), of dat het ene gedeelte van een serie onder één nummer en het vervolg onder een ander nummer opgenomen is (bijvoorbeeld 82, n° 18 en 84, n° 42). Ook dit zou in een herziening recht getrokken kunnen worden.

Th.S.H.B.

Het streven om oudere historische werken, die voor de hedendaagse historicus nog van betekenis zijn, door de samenstelling van registers beter toegankelijk te maken, is toe te juichen. In 1977 gaf het Historisch Instituut van de Katholieke Universiteit te Nijmegen een *Register van persoonsnamen en periodieken* bij J. de Bosch Kemper, *Geschiedenis van Nederland na 1830*, uit, samengesteld door J.P. Janssen (Nijmegen: Katholieke universiteit, 1977, 114 blz.). Voor diegene, die onderzoek verricht aangaande de Nederlandse geschiedenis van 1830-1847 is deze uitgave, die de samensteller veel werk moet hebben gekost, een aanwinst. Hij heeft gemeend in dit register geen voorletters te hebben moeten opnemen wanneer De Bosch Kemper dit ook niet deed en heeft de titels van de vermelde personen gewoon weggelaten, zodat in het register bijvoorbeeld tweemaal *tout court* Berry staat vermeld, terwijl de ene serie plaatsen op de hertog en de andere op de hertogin van Berry betrekking heeft. Zijn opvatting heeft verder geleid tot verwarring tussen familienamen en tweede voornamen: zo vindt men Onno Zwier van Haaren bij Zwier en de bisschop Clemens August bij August. Bepaald hinderlijk is, dat het register merkwaardige persoonsfusies en -splitsingen bevat. Zo vloeien daar de generaal Hendrik Merkus de Kock (Merkus = tweede voornaam) en het lid van de Raad van Indië, later GG, Pieter Merkus, op onverklaarbare wijze tot één persoon samen, hoewel aan de hand van bepaalde passages bij De Bosch Kemper de onjuistheid daarvan wel te constateren was geweest. Aan de andere kant geeft het register afzonderlijk Heije en Heye, en dat is de medicus en dichter, slechts één persoon. Het zelfde geldt voor de apart vermelde personen Rengers en Van Welderen Rengers; alle passages bij De Bosch Kemper hebben betrekking op het kamerlid S. van Welderen Rengers. Uiteraard hebben wij slechts een aantal steekproeven kunnen nemen, maar deze hebben ons wel tot de overtuiging gebracht, dat dit register met enige reserve dient te worden gebruikt. Wanneer wij denken aan bijvoorbeeld de voortreffelijke personenregisters bij de uitgaven van Thorbeckes archief en briefwisseling, moeten wij het toch betreuren, dat in het register op juist zo'n onoverzichtelijk werk als dat van De Bosch Kemper niet wat uitvoeriger en exacter informatie is geboden.

G.T.

Algemeen

J.W. Niermans, ‘Het vrije huwelijk van Felix Louis Ortt en Albertina Anna Hinlopen’, *Jaarboek centraal bureau voor genealogie*, XXX (1976) 207-213, publiceert een aantal stukken betreffende dit huwelijk en betreffende de erkenning van de daaruit geboren kinderen.

E.P.D.B.

S. Laansma, *De joodse gemeente te Zutphen* (Zutphen: De Walburg Pers, 1977, 80 blz., geïll. *f* 12,50, ISBN 90 6011 3535) geeft bijzonderheden over het verblijf van joden in de graafschappen Gelre en Zutphen vanaf de veertiende eeuw en in de stad Zutphen vanaf 1796. Aandacht wordt daarbij besteed aan de oprichting van een plaatselijke synagoge en een eigen begraafplaats, aan het bestuur van de gemeente, het verenigingsleven, het godsdienstonderwijs en de lotgevallen van de gemeenteleden tijdens de tweede wereldoorlog.

C.J.A.G.

Ter gelegenheid van het vijfenzeventig-jarig bestaan van de Vereniging Oud-Leiden in 1977 verscheen een extra-dik nummer van het *Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken*, LXIX (1977). De eerste twee artikelen: I.W.L. Moerman, ‘Leiden in beweging. Impressies van 1902’ (27-48) en R.E.O. Ekkart, ‘Beweging in Leiden. Oprichting en beginjaren van de Vereniging Oud-Leiden’ (49-61) zijn aan dit jubileum gewijd, de overige bijdragen vertonen de gebruikelijke schakering. B.N. Leverland geeft informatie over ‘De pastoors van de St. Pancras te Leiden’ uit de periode 1366-1572 (62-84), P. van der Sterre geeft in ‘De Hooglandse kerk’ (85-95) een overzicht van de aktiviteiten rond de restauratie vanaf 1955 en P.J.M. de Baar beschrijft in ‘De Ommegangsdag te Leiden’ (96-103) hoe op de zondag voor pinksteren in de vijftiende en zestiende eeuw een Mariabeeld in processie door de stad rondgedragen werd. C.L. Heesakkers gaat in ‘Janus Dousa, dichter van Leidens beleg en ontzet’ (104-120) nader in op diens Leidse oden en zijn rol in het beleg. Vervolgens wordt in twee artikelen aandacht besteed aan het Leidse zilver: C.W. Fock geeft in ‘De Leidse zilversmid BI’ (121-131) informatie over Bartholomeus Jansz. van Assendelft, die het meesterteken BI voerde en P.J.M. de Baar beschrijft in ‘Archivalia betreffende Leids zilver’ (132-142) een aantal voorwerpen die tentoongesteld waren in De Lakenhal. A.C. Broeshart en H.J. Héderik geven een overzicht van de geschiedenis van de Leidse brandweer, voornamelijk in de negentiende en twintigste eeuw, onder de titel ‘We hebben een brand geblus! Brandweer in Leiden sinds 1325’ (143-168); S. Nystad bespreekt ‘Het Kunstvriendschappelijk Gedenkboek van Johannes Le Francq van Berkheij’ (169-220), medicus, schilder, dichter en lector in de natuurlijke historie te Leiden in de tweede helft van de achttiende eeuw; J.P. Duijverman beschrijft ‘De Muzijkschool van Toonkunst in haar eerste kwarteeuw’ (221-232). De laatste twee artikelen, vóór de vaste rubriek over de Leidse monumenten, zijn een beschrijving van ‘'t Zwaantje, een 19de eeuwse dorpskerk en haar bezittingen’ te Hazerswoude, door M. Döbken-Henneke (233-263) en een overzicht van de geschiedenis van ‘De oude smederij van Lisse’ door A.M. Hulkenberg (264-273).

Th.S.H.B.

Het *Koninklijk Oudheidkundig Genootschap* te Amsterdam heeft de gewoonte een aantal van haar jaarverslagen te bundelen en deze samen met enkele wetenschappelijke bijdragen uit te geven. De laatst verschenen publicatie, *Jaarverslagen*, CXIV-CXV-CXVI-CXVII-CXVIII (1971-1972 t/m 1975-1976; Amsterdam, 1977), bevat drie bijdragen. K.G. Boon geeft een

analyse van de illustraties in de ‘Historie-Bijbel’ van het genootschap; hij komt tot de conclusie dat deze Bijbel waarschijnlijk in een atelier in het oosten van het land verlucht is in de periode tussen 1425/1430 en 1435/1440. P.J.J. van Thiel beschrijft de restauratie van het schilderij van W.C. Duyster, bekend als de ‘Bruiloft van Adriaan Ploos van Amstel en Agnes Bijler’, en de ontdekking dat de achtergrond en de vloer in de voorstelling later overgeschilderd waren. In de laatste bijdrage geeft I.H. van Eeghen uit een manuscript met ‘verzen en tekeningen van de zonen van Democriet aan hun Amsterdamse broeder Gerard Brandt (= Jacob de Vos) - geschonken aan het genootschap - informatie over het Haarlemse koldergenootschap Democriet, opgericht in 1789. Over dit koldergenootschap, waarvan de leden bekend waren onder de schuilnaam van een kunstenaar of letterkundige, is niet veel bekend, omdat het volledige archief bij de opheffing in 1869 naar Teylers Genootschap is gegaan onder voorwaarde dat er nooit iets uit gepubliceerd zou worden.

Th.S.H.B.

‘De provincie Groningen bezit een rijke schat aan genealogische en heraldische gegevens, die ten gevolge van slijtage, verwaarlozing en vervreemding zienderogen slinkt. Dit waardevolle bezit moet vaak worden gezocht op moeilijk bereikbare plaatsen of in nauwelijks gekende schuilhoeken. Het enige doel van het bijeenbrengen en bewerken was dan ook dit door druk te conserveren en voor het gebruik toegankelijk te maken’. Aldus A. Pathuis, oud-hoofdarchivist bij het Rijksarchief in Groningen, in de inleiding op zijn *Groninger gedenk waardigheden. Teksten*, *wapens en huismerken van 1298-1814* (Assen/Amsterdam: Van Gorcum, 1977, xvi + 1079 blz., *f* 137,50, ISBN 90232 15001). Met deze publicatie is een speurwerk van tientallen jaren afgesloten en is de wens van de samensteller om een bewerking te verzorgen van het in 1910 verschenen boek *Grafschriften in Stad en Lande* gerealiseerd. Het is echter veel meer geworden dan een bewerking, omdat Pathuis naast de teksten van de grafzerken ook die op de klokken, het avondmaalzilver, de uithangborden, gedenkstenen, rouwborden, bijbels en schilderijen heeft opgenomen. Bovendien kwamen de teksten die nu niet meer aanwezig zijn, maar wel in de literatuur en de archiefstukken vermeld worden ook voor opname in aanmerking.

Het resultaat is een uniek naslagwerk met meer dan 5100 teksten - in een enkel geval zelfs een groot verhaal, zoals de beschrijving van de novembervloed van 1686 in een bijbel uit Godlinze (277 vlg.) - gerangschikt in tien hoofdrubrieken en gevolgd door twee bijlagen met een beschrijving van de wapens en de huismerken en een index van persoonsnamen, aardrijkskundige namen en namen van schepen. Met ruim 750 bladzijden vormt de rubriek godsdienst, onderverdeeld naar de Rooms-katholieke kerk tot 1599, de Hervormde kerk, de Doopsgezinde gemeenten, de Lutherse kerk, de Rooms-katholieke kerk sedert 1594 en de Joodse gemeenten, het hoofdbestanddeel van een boek dat door genealogen, heraldici en geïnteresseerden in de geschiedenis van Groningen regelmatig geraadpleegd zal worden.

Tot slot nog één opmerking over de uitvoering: de teksten zijn ongeacht de oorspronkelijke uitbeelding weergegeven in groot-kapitaal; dit lettertype is op een bladzijde, met gemiddeld nogal veel tekst, zó overheersend, dat de kopjes en de tussenkopjes - klein-kapitaal, romein of cursief gezet - onvoldoende opvallen. Een vermelding van de plaatsnaam en de nummers aan de kop van de pagina zou de gebruiker het raadplegen een stuk gemakkelijker gemaakt hebben.

Th.S.H.B.

De deelnemers aan de eerste conferentie van Indonesische en Nederlandse historici hebben een groot aantal zeer uiteenlopende onderwerpen te verstouwen gekregen, zo blijkt uit de

bundel *Papers of the Dutch-Indonesian Historical Conference held at Noordwijkerhout*, *the Netherlands*, *19 to 22 May 1976* (Published by the Bureau of Indonesian Studies under the auspices of the Dutch and Indonesian Steering Committees of the Indonesian Studies Program. Leiden/Jakarta, 1978, 253 p.; verkrijgbaar bij: B.I.S., Stationsplein 10, Leiden, *f* 12,50.).

Bijna alle zeventien bijdragen liggen op het terrein der negentiende-eeuwse Nederlandsch-Indische/Indonesische geschiedenis. Er was voor deze eerste, verkennende ontmoeting tussen historici uit de beide landen geen thema gesteld, een openheid die uiteraard risico's meebrengt. Het mag daarom opmerkelijk heten en indicatief voor de huidige beoefening van de geschiedenis van Nederlandsch-Indië in Nederland zowel als Indonesië dat zich zo duidelijk een rode draad laat vinden die deze bijdragen, hoe gevariëerd ook naar onderwerp en wijze van behandeling, blijkt te verbinden. Dat is (een bezinning op) de structuur en werking van de koloniale maatschappij.

In de bijdrage van Taufik Abdullah (143-153, 'The Beginning of the Padri Movement. The Making of a Schakel Society: the Minangkabau Region in the late 19th Century') wordt ter karakterisering van die koloniale samenleving de term 'schakelsociety' geïntroduceerd, het ontmoetingsveld van Nederlanders en Indonesiërs, elk met eigen achtergronden en verlangens; gedwongen echter tot samenleven en samenwerken ontwikkelden ze een 'gemeenschappelijke' wereld waar elk z'n rol speelde. Ieder wist (of kon weten) dat het hier om een kunstmatige samenleving ging, een soort toneelspel, met eigen wetten, gebruiken en mythen - dat als geheel echter voor reëel moest doorgaan. En uiteraard bezat dat theater ook angstig reële kantjes, zoals bijvoorbeeld de bijdragen van Mattulada (163-177, 'Some Notes on the 19th Century Dutch Colonial System of Power Control in the South Sulawesi Region') en van H. Tengku Luckman Sinar S.H. (178-189, 'The Impact of Dutch Colonialism on the Malay Coastal States on the East Coast of Sumatra during the Nineteenth Century') laten zien. Soms werd de mythe van de schakel ook als een ballon doorgeprikt wanneer een groep zich niet aan de spelregels hield (cf. Onghokham, 64-78, 'The Pulung Affair: a Tax Payer's Revolt from Patik. Aspects of 19th Century Rural Politics in Java'; A.B. Lapian, 87-100: 'Holy Warriors from the Sea (The Raid on Manado of 1875). Die reacties waren niet altijd gelijk, maar de penetratie van het Nederlands gezag en de westerse economie konden naar tijd en plaats eveneens sterk uiteenlopende verschijningsvormen vertonen (cf. J. van Goor, 190-202: 'Salt and Soldiers: Madura and the Dutch in the beginning of the 19th Century'; Th. Stevens, 79-86: 'Cirebon at the Beginning of the 19th Century. An Analysis of Reactions from a Javanese Sultanate to the Economic and Political Penetration of the Colonial Regime between 1797 and 1816'). De structuur en de gevolgen van die economische penetratie komen in vele bijdragen ter sprake en staan centraal in die van P. Creutzberg (119-129): 'Paradoxical Developments of a Colonial System'), van Thee Kian Wie (17-45: 'Plantation Agriculture and Export Growth: Patterns of East Sumatra's pre-War Development'), van C. Fasseur (101-118): 'Some remarks on the Cultivation System in Java').

Tot de mythen van de schakelgemeenschap behoorde ook Nederlands goede zorg voor en harmonieuze samenwerking met de inheemse bevolking, vanaf het begin van de eeuw uitdrukkelijk als doelstelling in het Nederlandse beleid opgenomen (cf. G.J. Schutte, 154-162: 'Winds of Change: Dutch Colonial Policy during the first

Decade of the 19th Century'). De mogelijkheden tot overname van (elementen van) de westerse beschaving werden steeds uitdrukkelijker geboden. Maar aan wie kwam bijvoorbeeld het onderwijs ten goede? Sartono Kartodirdjo (130-142): 'Social Stratification in Colonial Society: the Role of Education in Social Mobility') concludeert dat feitelijk de oude sociale scheidslijnen er niet door doorbroken werden. Ook de komst van de handel en de geldeconomie gooide de oude tegenstellingen

niet geheel overhoop: niet zelden werd juist de oude heersende groep erdoor versterkt (M. Idwar Saleh, 203-221: 'Pepper Trade and the Ruling Class of Banjermasih in the 17th Century'). Een ander voorbeeld levert de indertijd aan Europese vorstenhoven gevierde Javaanse schilder Raden Saleh, die zich deze verering uiteraard gaarne liet aanleunen en bepaald geen nationalist was (H.W. Bachtiar, 46-63): 'Raden Saleh: Aristocrat, Painter, Scientist').

De drie nog te noemen bijdragen raken meer zijdelings aan de zaken die mijns inziens ondanks de losse opzet het centrale thema van de bundel vormen. H. Baudet (234-249) besprak het twintigste-eeuwse 'Economic Interest of the Netherlands in the Netherlands East Indies' - een bijdrage tot een belangwekkend en waarschijnlijk nog niet afgesloten debat; H.L. Wesseling (4-16) schetste 'The Impact of Dutch Colonialism on European Imperialism' en B.J. Slot (222-233) gaf een overzicht en handreiking tot het gebruik van 'Archives in the Netherlands on Indonesian History, 1596-1949'.

Het zal duidelijk zijn, dat naar de aard van congres-referaten, veel van deze bijdragen een tentatief, verkennend karakter bezitten. Het voorlopig karakter ervan - als het ware onderstreept door de eenvoudige wijze van uitgaaf - kan echter niet ontkrachten dat deze bundel als teken van de heropleving van de bestudering der koloniale geschiedenis en Nederlands-Indonesische historische samenwerking, een stimulerend begin vormt.

G.J.S.

Middeleeuwen

De historici G. Despy en C. Billen bestudeerden respectievelijk voor Brussel en voor Leuven 'Les jurés dans les villes de Basse Lotharingie au XIIIième siècle', *Revue du Nord*, LX (1978) 7-29 en stelden vast dat de gezworenen in die dertiende-eeuwse steden niet de vertegenwoordigers waren van de gehele burgerij. Onderzoek in het seminarie voor middeleeuwse geschiedenis van de Brusselse Franstalige Vrije Universiteit bracht naar voren dat zij mandatarissen waren van bepaalde socio-economische groepen.

M.B.

In een handschrift van de Brusselse Koninklijke Bibliotheek ontdekte Jacques Lemaire twee teksten en beschreef deze in *Revue du Nord*, LX (1978) 57-64 onder de titel: 'Deux poèmes bourguignons sur la prise d'Arras en 1492. Un inédit de Molinet'? Beide teksten behandelen de inname van Atrecht door de troepen van Maximiliaan van Oostenrijk in 1492. Een mogelijk auteurschap van Molinet wordt daarbij door Lemaire vooropgesteld.

M.B.

Nieuwe geschiedenis

M. van der Auwera bestudeerde 'Armoede en sociale politiek te Mechelen in de 16de en de 18de eeuw', *Bijdragen tot de geschiedenis*, LIX (1976) 227-248. Op basis van vele Mechelse archiefbronnen, geïllustreerd in uitgewerkte bijlagen, meldt schrijfster dat een sociale politiek met controlerende en arbeidsregulerende functies slechts kon worden doorgevoerd in belangrijke nijverheidscentra. In Mechelen was het kapitaal echter in handen van adel en clerus die steeds voor zeer veilige beleggingen, dus niet-industriële investeringen, opteerden. De openbare steunverlening was er derhalve steeds volkomen ontoereikend.

M.B.

F. Baudouin, *Nicolaas Rockox*, *'vriendt ende patroon' van Peter Paul Rubens* (Antwerpen, 1977, 48 blz.). Naar aanleiding van het Rubensjaar en de openstelling van het Museum Rockoxhuis te Antwerpen werd door de Kredietbank over de Antwerpse burgemeester Rockox (1560-1640), wiens woning door de bank werd aangekocht en gerestaureerd, een mooi geïllustreerde brochure uitgegeven. Zij is het werk van de conservator van het Rubenshuis die uiteraard zijn aandacht toespitst op de nauwe relaties tussen Rubens en Rockox. Rockox bestelde bij de schilder niet alleen persoonlijk verschillende panelen, maar bezorgde hem ook de officiële opdrachten voor enkele zijner bekendste werken onder meer de zogenaamde 'Kruisafneming' en 'De Lanssteek'. Beide mannen werkten bovendien samen bij de publicatie van albums over numismatische en antieke collecties, niet in het minst deze van Rockox zelf, en bij de organisatie van de blijde intocht van de kardinaal-infant te Antwerpen in 1534. Uit de voornaamste publicaties over Rubens en het Antwerpen uit zijn tijd en uit nog onuitgegeven studies van R.W. Scheller en H. De Smedt heeft de auteur een ook het grote publiek aansprekende evocatie van een vooraanstaand Antwerps humanist en mecenas samengelezen.

R.V.U.

In *Verslagen en aanwinsten van de stichting cultuurgeschiedenis van de Nederlanders overzee* (1976-1977) 34-39 geeft Leonard Blussé onder de titel 'Een vergeten vesting herontdekt' gegevens over de resten van een uit ongeveer 1621 daterende VOC-versterking op de Pescadores, de eilanden tussen Formosa en China. Voorts vindt men er onder andere een bijdrage van H.J. de Graaf, 'Het sirihgenot bij de westerlingen' (50-54) en een van M.P.H. Roessingh, 'Indië getekend en Japan beschreven: Drie gebroeders (Bik) in Azië'.

W.Ph.C.

Met vele, lovende woorden besprak W.Ph. Coolhaas in *BGN*, XIII (1958) 117-119 het boek van C.R. Boxer, *The Dutch in Brazil 1624-1654* (Oxford, 1957). Dit boek gaf de toenmalige kennis over dit onderwerp uitnemend weer. Voor herdrukken werd de auteur benaderd en zij het aarzelend stemde hij toe in een Amerikaanse heruitgave (Archon Books, Hamden, Conn., 1973), maar hij achtte het toen reeds onmisbaar een addendum toe te voegen waarin hij op nieuwe gezichtspunten in na 1957 verschenen literatuur wees. De uitgeverij Sijthoff, die al een vertaling van Boxers *Dutch Seaborne Empire 1600-1800* publiceerde, heeft nu onder de titel *De*

Nederlanders in Brazilië 1624-1654 (Alphen aan den Rijn, 1977, 325 blz., *f* 37,50, ISBN 90 218 23527) een Nederlandse editie verzorgd. Wanneer Boxer het copyright van 1957 nog had bezeten, zou hij deze uitgave hebben verhinderd, want hij acht zijn boek - zoals hij in een brief aan de redactie van de *BMGN* schreef - 'old and outdated'. Nu behoeft men deze mening niet

geheel te delen zolang een volledig nieuwe studie over het onderwerp nog ontbreekt, toch kan men Boxers verontwaardiging wel enigszins delen.

De vertaling is redelijk conscientieus gedaan, maar soms zijn essentiële woorden verdwenen, bijvoorbeeld Amsterdam (302) als het gaat om verzet tegen oorlog met Portugal. De Portugese koning krijgt een Spaanse naam. De belangrijkste bijlagen zijn zonder enige vermelding weggelaten en wat eigenlijk toch wel treurig is, de bibliografie is verminkt doordat vrijwel alleen de Nederlandse titels zijn opgenomen! Alleen de kenner weet dat het gaat om een boek van 1957, maar door het opnemen van enkele latere titels - die volslagen misplaatst zijn - wordt de indruk van een modern boek gesuggereerd. Een addendum zoals bij de Amerikaanse heruitgave is ondanks Boxers aandrang niet opgenomen. De onmisbare kaartjes zijn verdwenen en het register is een schim van het oorspronkelijke en bovendien nog inconsequent. Op deze wijze kunnen vertalingen van wetenschappelijke studies beter achterwege blijven, tenzij duidelijker wordt aangegeven wat de aard van zo'n uitgave is. Wel is voor een ruimer publiek een boeiend en goed verhaal ter beschikking gekomen, maar nogmaals op niet verantwoorde wijze.

J.R.B.

Enkele jaren geleden publiceerde C.R. Boxer in de serie uitgaven van het National Maritime Museum te Greenwich het aantrekkelijke boekje *The Anglo-Dutch Wars of the 17th Century* (*BMGN*, XC, 554). De uitgeverij De Boer Maritiem nam het initiatief tot een Nederlandse editie en maakte van deze gelegenheid gebruik om het accent wat meer op De Ruyter te leggen. Diens driehonderdste sterfdag en Boxers grote bewondering voor de Zeeuw gingen hierbij goed samen. Aldus ontstond het boekje *De Ruyter en de Engelse Oorlogen in de Gouden Eeuw* (Bussum: De Boer Maritiem, 1976, 125 blz., *f* 27,50, ISBN 90 228 1955 8): een integrale vertaling met telkens passages over De Ruyter ertussen gevoegd, die aan het begin en aan het slot natuurlijk van groter omvang zijn. Een biografie verwachte men dus niet. Een nuttige beschouwing van R.E.J. Weber over het werk van de beide Van de Veldes sluit het boekje af.

Boxer steekt zijn mening niet onder stoelen of banken, dat hij De Ruyter als admiraal de grootste aller tijden vindt. Hij stelt hem boven Nelson. Zonder Nelson zou Engeland ter zee ook wel hebben gezegevierd, maar zonder De Ruyter was de Republiek in de oorlog van 1672-3 niet ongeschonden gebleven (7 en 96). Een mening die een Nederlander niet spoedig zou wagen te verkondigen! Boxers beschouwingen over de oorzaken en het verloop van de oorlogen doen recht aan beide partijen. Het vlootgebeuren stelt hij centraal. Wanneer hij in de ‘Samenvatting’ ingaat op de vraag, waarom de natuurlijke voordelen van Engeland wat betreft winden, havens, schepen en manschappen niet opnieuw in de tweede en derde oorlog van doorslaggevende betekenis zijn geweest, vindt hij het antwoord in het leiderschap en de bekwaamheid van De Ruyter en in de economische veerkracht en de financiën van de Republiek. Ik zou daar zeker de naam van Johan de Witt aan toe willen voegen. In diens organisatorisch werk en samenwerking met De Ruyter ligt ook een deel van de verklaring.

J.R.B.

In het Zuidafrikaanse tijdschrift *Historia*, XXII (1977) 141-152 vindt men een verhandeling van A. Appel over ‘Die ontginning van die inheemse houtbosse op die Kaapse schiereiland, 1652-1795’. De VOC had geen personeel voor een behoorlijke bosbedrijfsvoering, ze liet die gedeeltelijk aan de vrijburgers over. Ondanks draconische bepalingen tegen houtroof vond die in sterke mate plaats, slechts de moeilijkheid van de afvoer van het hout bij gebrek aan bevaarbare rivieren vertraagde dat proces enigszins.

W.Ph.C.

Naar aanleiding van de verschijning van P. Moore and P. Collins, *The Astronomy of Southern Africa* (Timmins: Cape Town, 1977) geeft M. Boucher in het *Kleio* geheten *Tydskrif van die Departement Geskiedenis*, *Universiteit van Suid Afrika*, X (1978) 57-67, onder de titel 'Night Illumined: Astronomers in South Africa Today and Yesterday' enige interessante mededelingen over astronomische waarnemingen aldaar in de Nederlandse tijd. Het waren in 1685 en 1687 de op reis naar Oost-Azië zijnde jezuietenpaters, die zich hierbij zeer verdienstelijk maakten, evenwel minder de bekende Père Tachard dan zijn superieur Jean de Fontaney (Fontenay?). Ze kregen zowel van gouverneur Van der Stel als van commissaris-generaal Van Reede tot Drakesteyn alle medewerking.

W.Ph.C.

In de zomer van het jaar 1720 werd te Marseille door een schip afkomstig uit de Levant een pestepidemie ontketend, die tot 1722 voortwoedde en de laatste manifestatie is geweest van deze afschuwelijke ziekte in West-Europa. N.H. Schneeloch, 'Praecautiën tegen de pest'. Pestgefahr in den Vereinigten Niederlanden 1720-1722', *Economisch- en sociaal-historisch jaarboek*, XL (1977) 26-47 heeft uit de resolutiën van de staten-generaal een aantal maatregelen opgediept die verbreiding van de besmetting in de republiek moesten voorkomen. Die maatregelen konden zeer drastisch zijn, zo schroomde men niet om uit Zuid-Frankrijk afkomstige schepen zonder meer te verbranden. Met de quarantaine van mensen en goederen lukte het namelijk niet zo goed, omdat geen streek of eiland de twijfelachtige eer wilde genieten een stel pestlijders in de buurt te krijgen. Slechts de staten van Gelre boden grootmoedig Winterswijk aan als quarantaine-oord, maar dat was te ver van alle havenplaatsen verwijderd! De schrijver heeft helaas niet de recente literatuur over de pest te Marseille geraadpleegd, daardoor heeft hij onvoldoende begrip voor de effectiviteit van de genomen precautiën. Zo heerste de pest wel degelijk in de Levant en maatregelen tegen schepen uit die streek waren niet zinloos. Een feit is verder dat de pest tot de Provence beperkt is gebleven en het is zeker niet onaannemelijk dat de voorzorgsmaatregelen van de republiek en van andere landen daarvoor mede verantwoordelijk zijn.

H.P.H.J.

Herdenking van de honderdvijftigste sterfdag van de Rotterdamse tekenaar en schilder Gerrit Groenewegen heeft tot een tentoonstelling geleid en tot enkele artikelen van P. Ratsma, beheerder van de topografisch-historische atlas van het gemeente-archief te Rotterdam. In 'De scheepstekenaar Gerrit Groenewegen 1754-1826', *Mededelingen van de Nederlandse vereniging voor zeegeschiedenis*, XXXV (1977) 12-27 stelt hij vast dat niet alleen de 'marines' maar ook het topografische werk en de historie-afbeeldingen voor de maritieme geschiedenis van belang zijn. Groenewegen, zoon van een scheepstimmerman en door een ongeluk invalide, werkte van 1779 tot 1816. Het bekendst is zijn serie van 84 geëtste afbeeldingen van schepen geworden.

J.R.B.

Nieuwste geschiedenis

In een dertigtal korte hoofdstukken met veel aardige illustraties geeft W.H. van der Ploeg een beknopt overzicht van de geschiedenis van het dorp Stadskanaal in de Groninger Veenkoloniën onder de titel *Twee eeuwen Stadskanaal* (Den Haag: Kruseman, 1977, 158 blz., *f* 27,50,

ISBN 90 233 0367 9). In de eerste helft van het boek wordt geschetst hoe de stad Groningen in de jaren zestig van de achttiende eeuw het veen in het zuidoosten van het gewest aankocht, hoe geleidelijk aan het kanalensysteem voor de afwatering en de afvoer van de turf tot stand kwam en hoe de exploitatie van het veen werd aangepakt. Vervolgens worden verschillende facetten van het leven in Stadskanaal nader belicht, met een nadruk op de gebeurtenissen in de tweede helft van de negentiende eeuw en het begin van de twintigste eeuw. Als bijlagen volgen dan nog een lijst van burgemeesters, een lijst van geraadpleegde literatuur en een register. Het boek beantwoordt geheel aan de opzet zoals Van der Ploeg deze in de verantwoording schetst: 'herinneringen aan een voorbije tijd' voor de oude Stadskanaalsters, 'een verkenning van het verleden' voor de nieuwe inwoners en voor de scholieren 'materiaal voor een werkstuk of een scriptie'.

Th.S.H.B.

De aankondiging van een vertaling in het Engels van P.J. van Winters tweedelige studie over het aandeel van de Amsterdamse handel aan de opbouw van het Amerikaanse gemenebest zou alleen al vermeldenswaard zijn omdat deze Engelse editie van 1977 precies vijftig jaren na de verdediging van het eerste deel als dissertatie het licht zag. Bij een eerste aanblik van de eveneens tweedelige vertaling, die bij de Arno Press in New York onder de titel *American Finance and Dutch Investment 1780-1805 (with an Epilogue to 1840)* verscheen (New York: Arno Press, 1977, xx + 1175 blz., ISBN 405 09860 x), wordt al duidelijk dat hier veel meer aan de hand is dan een simpele overzetting in een vreemde taal. Van Winter is in 1958 in de gelegenheid geweest om nogmaals speurwerk te verrichten in Amerikaanse archieven en de resultaten hiervan zijn overal in deze Engelse editie terug te vinden. Het uitgebreide notenapparaat legt er getuigenis van af, maar brengt tevens aan het licht hoeveel nieuwe literatuur aan de tekst ten grondslag ligt. James C. Riley, een Amerikaans historicus die zelf zijn sporen heeft verdiend in de geschiedschrijving over de Amsterdamse geldmarkt in de late achttiende eeuw, paste de tekst aan voor het gebruik in de Verenigde Staten; hij liet weg wat bij zijn landgenoten als bekend kon worden verondersteld en hij vulde aan waar de oorspronkelijke tekst voor een niet-Nederlands publiek te weinig informatie gaf.

Over de belangrijkheid van dit fundamentele werk hoeft in dit verband niet meer geschreven te worden. Wie zich voor deze periode van onze geschiedenis interesseert, dient zich echter wel te realiseren dat na de verschijning van deze Engelse editie niet meer volstaan kan worden met het raadplegen van het oorspronkelijke werk. Er is in de vertaling zoveel aangevuld, bijgewerkt en verhelderd dat zij het waard is om naast de Nederlandse versie op de boekenplank te worden gezet. Het moet voor de auteur een grote voldoening zijn dat met deze vertaling zijn werk voor een veel ruimere groep onderzoekers toegankelijk wordt dan voordien het geval was. Gezien de activiteiten van Angel-Saksische historici op het terrein van onze achttiende eeuw mag het ons met trots vervullen dat dit werk juist in dat taalgebied alsnog de eer en de aandacht krijgt waar het al zo lang en zo ruimschoots recht op heeft.

M.G.B.

Van J. de Villiers is in *Argiefjaarboek vir Suid-Afrikaanse Geskiedenis*, XXXIII (1970) ii, 113-262 (verschenen in Pretoria bij de Staatsdrukkerij in 1977) een

verhandeling te vinden getiteld: ‘Hottentot-regimente aan die Kaap, 1781-1806’. De VOC gebruikte gedurende de achttiende eeuw al wel Hottentotten bij de strijd tegen de Bosjesmannen. Toen in 1781 en in 1793 aanvallen van Europeanen van overzee dreigden, de troepen voor de verdediging te gering waren en het onder de wapenen roepen van de blanke burgers de economie dreigde te doen ineenstorten, besloot men gebruik te gaan maken (onder wisselende benamingen) van

corpsen Hottentotten. Het betrof geen mensen die nog in stamverband leefden, maar lieden, die òf bij de Boeren als 'plaats' arbeiders werkten, òf onder toezicht van zendelingen stonden (voornamelijk de Moravische broeders), zomede personen van gemengd ras, toen basterds, nu kleurlingen genoemd. Na de bemachtiging van de Kaap door de Britten in 1795 richtten zij evenals de vertegenwoordigers van het herstelde Bataafse gezag in 1803 weer dergelijke legerafdelingen op. De Hottentot-soldaten maakten zich vaak schuldig aan dronkenschap en wegens de afwezigheid van hun gezinnen kwam desertie nogal eens voor, maar overigens stonden zij goed aangeschreven. Zowel in 1795 als in 1806 deed hun houding bij de gevechten tegen de Britten niet onder voor die van de blanken. De Villiers bracht een massa gegevens bijeen over dit onderwerp, maar bij gebrek aan een behoorlijke probleemstelling kwam hij niet verder dan tot een aaneenrijging van feiten en feitjes, hij hield op, waar de eigenlijke historische verwerking had moeten beginnen.

W.Ph.C.

In *Argiefjaarboek vir Suid-Afrikaanse Geskiedenis*, XXXV (1972) ii, 167-291 (verschenen bij de Staatsdrukkerij in Pretoria in 1977) vindt men een verhandeling van H.F. Nel over 'Die Britse verowering van die Kaap in 1795', een onderwerp, dat wel nooit geheel tot klaarheid zal komen. De twee oostelijkste districten van Kaapland waren tegen de overheid in verzet, de burgers in de rest van het land onbetrouwbaar, maar evenwel bepaald niet pro-Brits. Gouverneur (eigenlijk commissaris) Sluysken verwachtte een hulpvloot van de Engelsen ter verdediging van zijn zwak bewapend ressort tegen de Fransen. Pas toen die vloot onder Elphinstone op 11 juni 1795 in Baai Fals kwam, vernam hij, dat het moederland door die laatsten bezet was en dat er een pro-Frans bewind was opgetreden. Van de naar Engeland gevluchte stadhouder, tevens opperbewindhebber van de VOC, ontving hij een brief (de befaamde declaratie van Kew), waarin hem werd opgedragen de Engelsen als vrienden toe te laten. Wij denken natuurlijk onmiddellijk aan de situatie van 1940, maar men zij daarbij voorzichtig, elke historische situatie dient op haar eigen mérites te worden beoordeeld en onze patriotten mogen allerminst met NSB-ers worden gelijk gesteld. Sluysken heeft over het algemeen een slechte pers, ten onrechte meen ik, in tegenstelling tot Nel. Toen hij merkte, dat de Engelsen niet bereid waren onder hem dienst te doen, besloot hij zich gewapenderhand tegen hen te verzetten. Bij betere militaire maatregelen was dat geen uitzichtloze aangelegenheid; totdat op 3 september 2500 man Britse troepen onder generaal Clarke aankwamen, was er geen Brits overwicht en de vloot leed sterk onder ziekten en tekort aan proviand. Sluysken had geen enkele militaire ervaring en was dus sterk aangewezen op zijn troepencommandant, kolonel Gordon, die uitgesproken pro-Brits was en die dat aan Elphinstone liet weten. (Hij pleegde zelfmoord, toen hij na de capitulatie merkte, dat er geen sprake was van Brits bestuur in naam van de Nederlandse overheid). Hij liet de verdediging te velde over aan majoor De Lille, die even onbekwaam en laf als onbetrouwbaar was. De paar gevechten, waarbij de slecht aangevoerde en ongeoefende troepen betrokken waren, betekenden dan ook weinig meer dan een wegvluchten. Hoewel Nel waarschuwt tegen de eenzijdigheid van door hem gebruikte bronnen van de zijde van burger-officieren, heeft hij toch de neiging de rol van de gewapende burgers wat fraaier voor te stellen dan ze mijns inziens was. Een deel van de beroepssoldaten was zeker pro-Brits. Sluysken capituleerde 14 september, hij bereikte

in april 1796 Nederland en werd ondanks tegen hem ingediende bezwaarschriften door de Nationale Vergadering op 2 december mijns inziens terecht van alle schuld vrijgesproken en zelfs voor zijn optreden geloofd.

W.Ph.C.

J.F.E. Bläsing, ‘Nederlanders en Duitsers over zichzelf en over elkaar. Spiegel der wederzijdse economische betrekkingen in de 19e eeuw’, *Economisch- en sociaal-historisch jaarboek*, XL (1977) 48-65 is ogenschijnlijk niet meer dan het oprakelen van een oud thema, zeer geschikt voor een lezing vol grimlachjes over extreme waarde-oordelen en voedsel biedend aan nationaal masochisme. Blijkens de ondertitel is hier toch dieper gegraven. De auteur maakt aannemelijk dat de positieve oordelen der Duitsers over de Nederlanders in de zeventiende eeuw samenhangen met het duidelijk economisch leiderschap van de Republiek in die jaren. Vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw werden de meeste oordelen negatief; dit was dan ook de periode dat de Hollanders hun leidende rol op economisch gebied verspeeld hadden, maar zich vaak gedroegen alsof ze die nog steeds bezaten, bijvoorbeeld bij het gechicaneer over de Rijntollen ‘jusqu' à la mer’, onder Willem I. De oordelen van beide naties over zichzelf en van de Nederlanders over de Duitsers sloten zich daarbij grotendeels aan. Het artikel staat vol interessante observaties en vormt een goed tegenwicht tegen een economische geschiedenis die uitsluitend met cijfers en statistieken werkt.

H.P.H.J.

In ‘Aspecten van de geschiedenis van de Friese scheepsbouw en scheepvaart’, *Jaarboek 1977* van het *Fries Scheepvaartmuseum en Oudheidkamer*, 40-69 geeft L. Kamminga een nuttig overzicht van hetgeen over dit onderwerp bekend is. Velerlei bronnen en litteratuur raadpleegde hij hiervoor, waardoor losse gegevens nu bijeen zijn gebracht. Met behulp van tabellen vergelijkt hij ook de Friese positie met de landelijke (en de Groningse) in de negentiende en begin twintigste eeuw.

J.R.B.

J. Mac Lean, *Geschiedenis der gasverlichting in Nederland 1809-1850* (Zutphen: Walburg Pers, 1977, 55 blz., geill. *f* 25, -). Het is onwaarschijnlijk, dat de geschiedenis van de gasvoorziening in Nederland op even adequate wijze beschreven zal kunnen worden als die van de elektriciteitsvoorziening. Daarvoor ontbreekt teveel materiaal. De gasvoorziening was in veel plaatsen aanvankelijk gegund aan particuliere bedrijven en met deze is meestal ook het archief verdwenen, terwijl helaas ook de directies van vele gemeentelijke gasbedrijven een voortvarende archiefvernietiging als inherent aan een dynamisch progressief beleid hebben beschouwd. Toch hoop je bij het zien van de titel *Geschiedenis der gasverlichting in Nederland* dat het onmogelijke is gepresteerd en daarmee is het boekje bij eerste kennismaking alleen al door zijn omvang een teleurstelling. Maar in die nauwelijks 50 pagina's wordt dan wel een verdienstelijke schets gegeven van de opkomst van de eerste gasbedrijven in België - tot 1830 - en Nederland. Daarbij krijgen technische aspecten en de gasverlichting in Amsterdam, Rotterdam en Den Haag de meeste aandacht. Juist omdat het relaas voornamelijk gebaseerd is op archivalia uit het ARA vormt het een zinvolle aanvulling op de reeds bestaande locale studies.

P.K.

Vissers in Middelharnis waren in 1809 niet bereid om zondermeer hun schepen ter beschikking van de militaire autoriteiten te stellen. J. Verseput geeft hiervan in ‘Gebeurtenissen in Middelharnis in verband met de Engelse invasie in 1809’,

Mededelingen van de Nederlandse vereniging voor zeegeschiedenis, XXXV (1977) 28-37 een uitvoerig relaas.

J.R.B.

Het is op het eerste gezicht verwonderlijk een artikel over de Nederlandse walvisvaart te moeten aankondigen dat niet geschreven is door P.C. Dekker, de erkende specialist voor dit onderdeel van de visserijgeschiedenis. F.J.A. Broeze, 'Whaling in the Southern Oceans. The Dutch Quest for Southern Whaling in the Netherlands in the Nineteenth Century', *Economisch- en sociaal-historisch jaarboek*, XL (1977) 67-112 betreft dan ook niet de visserij in de arctische wateren, maar in de Stille Zuidzee en andere oceanen van het zuidelijk halfrond, die tussen 1815-1860 vooral het domein waren van de Amerikaanse walvisvaarders, wier levenswijze vereeuwigd is in Melvilles Moby Dick. De schrijver Broeze is 'lecturer in Maritime History' aan de universiteit van Perth en men zou kunnen vermoeden dat hij vanuit die waarnemingsplaats belangstelling voor zijn onderwerp heeft opgevat. Toch heeft hij zijn materiaal uitsluitend bijeengegaard in Nederlandse archieven, tot in het Koninklijk Huisarchief toe, want koning Willem I toonde zich uiteraard zeer geïnteresseerd in deze bedrijfstak. Tussen 1825 en 1849 zijn inderdaad diverse plannen opgesteld, er zijn zelfs enkele schepen uitgevaren, die onveranderlijk zware verliezen leden, vooral omdat de bemanningen onervaren en de schepen te oud en ongeschikt waren. Het laatste schip, de 'Zuidpool' was zo onsuccesvol in de visserij, dat het in 1849 maar koers zette naar San Francisco, dan kon het nog wat verdienen met het vervoer van goudzoekers in de dat jaar losgebarsten goldrush. Toch demonsteert de schrijver in zijn rijk gedocumenteerd artikel dat het in de negentiende eeuw in Nederland niet ontbrak aan mensen met gedurfde initiatieven, het ontbrak veeleer aan de mensen die in staat waren deze initiatieven in praktijk te brengen.

H.P.H.J.

In 1817 ging te Leiden op initiatief van het 'Fonds ter aanmoediging en ondersteuning van den gewapenden dienst in de Nederlanden' het militair invalidenhuis open. Op vrijwillige basis konden oorlogsinvaliden, sinds 1867 ook gebrekkige en oud-militairen, beneden de rang van officier in dit huis hun intrek nemen. Spoedig na de opening kwamen ook zeelieden voor opneming in aanmerking. J. Meeter gaat in 'Het Militair Invalidenhuis te Leiden', *Mededelingen van de Nederlandse vereniging voor zeegeschiedenis*, XXXV (1977) 38-47 nader in op de gang van zaken in het tehuis en met name op de zeelieden. In de beginjaren schommelde het aantal bewoners tussen 120 en 150, later in de negentiende eeuw liep het tot 50 à 80 terug. In 1935 werd het tehuis opgeheven.

J.R.B.

R.T. Griffiths, 'Eyewitnesses at the Birth of the Dutch Cotton Industrie 1832-1839', *Economisch- en sociaal historisch jaarboek*, XL (1977) 113-181 is een bronnenpublicatie over een wel zeer belangrijk tijdvak van de Twentse textielindustrie, namelijk de jaren na 1830, toen door de Belgische opstand de Zuid-Nederlandse nijverheid was uitgevallen en het noorden op zeer korte termijn moest proberen te voorzien in de behoeften van de koloniën. De Nederlandse Handel Maatschappij trad daarbij als coördinator op door bestellingen bij de diverse bedrijven te plaatsen. Willem de Clercq maakte in verband daarmee verschillende inspectiereizen en zijn rapporten zijn teruggevonden in het archief van de NHM, met uitzondering van dat van 1835. Het rapport van 1832 was al gepubliceerd door Posthumus in het *Economisch- historisch jaarboek* van 1925, de overige zien hier voor het eerst het

licht. Ze worden aangevuld met twee rapporten van E.C. van der Meersch en van R. Campbell, beiden agent van de NHM in Overrijssel. Die van Campbell handelen over de mogelijkheden in Noord-Brabant en Drenthe, terwijl de publicatie besloten wordt met statistisch materiaal dat als inleiding moest dienen voor een rapport van 1841. De documenten zijn levendig geschreven en geven een goed beeld, vooral die van Willem de Clercq met zijn literaire begaafdheid.

De wijze van uitgeven spreekt me niet erg aan; er staan veel te weinig verklarende noten bij en de stukken, die niet over de katoenindustrie handelen, zijn zonder meer weggelaten. Ik vraag me tenslotte af of de heer Griffiths voldoende Nederlands kent om als tekstuitgever te kunnen optreden; verschillende slordigheden doen gerede twijfel rijzen.

H.P.H.J.

Op 14 mei 1888 interpelleerde het pas gekozen kamerlid Domela Nieuwenhuis minister Ruys de Beerenbrouck over het verschijnsel 'gedwongen winkelnering', waarbij de arbeiders verplicht waren hun loon te besteden in de winkel van de baas. Tevens verzocht hij de minister een wetsontwerp in te dienen, dat dit misbruik onmogelijk moest maken. Domela achtte het antwoord van de minister zo onbevredigend, dat hij toen zelf maar een wetsontwerp heeft ingediend, dat echter nooit wet is geworden. Het bovenstaande is algemeen bekend en behoort tot de gecanoniseerde episodes van de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland. Minder goed bekend is echter, dat de minister de interpellatie van Domela wel degelijk serieus genomen heeft en zelf in 1889 een wetsontwerp tegen de gedwongen winkelnering heeft ingediend. Het materiaal daarvoor had hij gekregen door bij alle commissarissen des konings om inlichtingen te vragen en dezen hebben op hun beurt de gemeenten een vragenlijst toegezonden. De antwoorden, die aan de minister zijn gestuurd zijn verloren gegaan, van de concepten en de brieven der gemeenten werd heel wat teruggevonden in de rijksarchieven der provincies en gepubliceerd door A. Postma, 'Het resultaat van een enquête naar de gedwongen winkelnering in 1888', *Economisch- en sociaal-historisch jaarboek*, XL (1977) 182-198. Het is bijzonder instructief materiaal, gedwongen winkelnering bestond vooral bij veenarbeiders. Burgemeesters en commissarissen erkenden de nadelen van het systeem, maar waren soms toch geneigd daarin ook voordelen te zien. Misschien hadden ze daarbij wel enigszins gelijk.

H.P.H.J.

In het *Tydskrif vir Geesteswetenskappe*, XVII (1977) 3-27 staat een biografische schets van prof. dr. E.C. Godée Molsbergen van de hand van Mej. dr. A.J. Böseken. Zoals bekend is Godée Molsbergen van 1904 tot 1910 de eerste hoogleraar in geschiedenis te Stellenbosch geweest; later fungeerde hij onder andere nog als landsarchivaris te Batavia. Hij schreef een biografie van Jan van Riebeeck (1912) en tal van andere boeken en artikelen over Zuidafrikaanse en Nederlands-Indische geschiedenis. Moeilijkheden in de privé-sfeer veroorzaakten zijn vertrek uit Stellenbosch.

G.J.S.

Het *Jaarboek voor de Geschiedenis van Socialisme en Arbeidersbeweging in Nederland*, II (1977) is voornamelijk gewijd aan de periode tussen de wereldoorlogen en gaat door een toeval en zonder enige principiële opzet vooral over communisten. Het is meer een 'ideeën- en intellektuelengeschiedenis dan een analyse van massa-akties en het interne functioneren van deze partij', de CPN, aldus de redactie. De eerste intellectueel op wie de aandacht wordt gevestigd is de communistische advocaat en publicist De Leeuw: G. Harmsen behandelt 'Leven en werk van mr.

Alex S. de Leeuw. Kommunistisch politikus tussen de wereldoorlogen. Een bijdrage tot de geschiedenis van het nederlandse marxisme-leninisme'. Een omvangrijk artikel, misschien ooit nog eens aan te vullen met materiaal uit het Komintern-archief. De 'Bibliografie van de schrifturen van mr. Alex de Leeuw in de Nederlandse taal (exclusief dagbladartikelen)' die Harmsen aan zijn artikel toevoegde telt 137 titels, waarvan twee in de Duitse taal.

De bijdrage van de wiskundige en communist D. Struik, ‘Mijn socialistiese jaren in Nederland. Herinneringen uit 1914-1924’ onderstreept, dat dergelijke egodocumenten betekenis kunnen hebben ter aanvulling van en correctie op het bekende beeld.

A. Mellink schrijft over het comité van waakzaamheid van Nederlandse intellectuelen tegen het nationaal-socialisme dat bestond tussen 1936 en 1940. Hij benadert het ‘in het bijzonder vanuit het gezichtspunt van de volksfront-idee’, onder de wat misleidende titel ‘Het Comitée van Waakzaamheid na veertig jaar’. T. van Loosbroek schrijft over ‘De SDAP en de Socialistiese Arbeiders Internationale in de jaren dertig’ en besluit haar artikel met ‘De koncentratie op de partijleiding heeft echter tot gevolg dat eventuele tegenkrachten buiten beeld zijn gebleven’. De SDAP hield het been stijf tegen verlokkingen om met de communisten samen te werken, niet om het principe, maar om verdere stagnatie in de groei van de partij tegen te gaan: openlijk samengaan met de communisten zou de sociaal-democratische aanhang uit de kleine burgerij en van het platteland in de armen van het fascisme drijven en de SDAP zijn betrouwbaarheid als regeringspartner in de ogen van de burgerlijke partijen doen verliezen.

W. de Vaan behandelt ‘Het Haags Kongres. Het kongres der “Internationale Vereeniging van Werklieden” van 1 tot 8 september bijeen te Den Haag’. Een week die grote betekenis heeft gehad voor het verdere verloop van de geschiedenis van de arbeidersbeweging: Bakoenin werd uitgestoten, de Internationale verscheurd. De tijdgenoten hadden heel wat anders gevreesd van deze geduchte schurken met hun ‘ongewasschen gezichten, ongekamde haren, zwarte handen met geantiqueerde rouwnagels’.

Een ego-document waarin het adembenemende verhaal verteld wordt van de pressie en intimidatie waaraan diegenen onder de dienstplichtigen blootstonden die weigerden om naar Nederlands-Indië te gaan is de bijdrage van W. van Kempen, ‘Na mijn arrestatie. Ervaringen van een Indië-deserteur’. Het stuk wordt ingeleid door B. Dankbaar in zijn artikel ‘Dienstweigering en desertie tijdens de oorlog met Indonesië 1945-1950. Achtergrond van het dokument van Wil van Kempen’. Het stemt tot contemplatie dat nog maar zo kort geleden in Nederland zulke toestanden door de meesten, kennelijk ook de meeste christenen, aanvaardbaar werden geacht.

P.D.'t H.

Dankzij de zorg van H. Hazelhoff Roelfzema is een interessante bron voor de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog ter beschikking gekomen. Samen met P. de Bruyne geeft hij in ‘De Nederlandse vissers te Fleetwood 1940-1945’, *Mededelingen van de Nederlandse vereniging voor zeegeschiedenis*, XXXV (1977) 48-60 een rapport uit dat De Bruyne in 1942 als viceconsul en ‘ambtenaar voor visscherij-aangelegenheden’ te Fleetwood opstelde. In deze Engelse haven aan de Ierse Zee verbleef een twintigtal Nederlandse trawlers met een tweehonderd opvarenden, die in de meidagen van 1940 waren uitgeweken of zich toen op zee bevonden. Onder directie van de firma MacFisheries, een dochter van Lever Bros, beoefenden zij de gehele oorlogstijd vrij ongestoord door oorlogsgevaar de visserij. Het rapport en een latere aanvulling van De Bruyne gaan in op de levens- en werkomstandigheden van deze vissers en hun contacten met de plaatselijke bevolking.

J.R.B.

Het 154 pagina's tellende boekje van C. Smit, *De dekolonisatie van Indonesië* (Groningen: H.D. Tjeenk Willink, 1976, 154 blz., *f* 25,75, ISBN 90 01 80289 3) valt uiteen in twee delen. De eerste vijftig bladzijden zijn gebruikt voor het geven van een historisch overzicht van het in de titel aangeduide onderwerp, over de periode 1945-1962. Feitelijk nieuws biedt dit niet. Het is

een sterk verkorte weergave -vaak in dezelfde bewoordingen - van het in 1962 van de hand van dezelfde auteur verschenen werk *De liquidatie van een imperium*. Hooguit kan men zeggen, dat de schrijver nu, in een enkele paragraaf, het republikeinse standpunt iets meer reliëf heeft gegeven.

Het tweede deel bevat een reeks korte schetsjes van een achttal hoofdrolspelers van Nederlandse kant in het Nederlands-Indonesische conflict. Deze zijn in hoofdzaak gebouwd op uit deze kring afkomstige mémoires en andere auto-biografische geschriften (van Van Mook, Drees, Stikker, Schermerhorn en Jonkman). Zij bevatten elk een aantal biografische gegevens en een analyse van het door de *dramatis personae* gevoerde beleid. Daar hoeft men het niet altijd mee eens te zijn. Zo op pagina 146 waar de schrijver stelt, dat Van Mook oorzaak en wezen van de guerillastrijd miskende. Naar mijn mening valt er meer te zeggen voor de stelling, dat Van Mook het karakter van die strijd heus wel onderkende, maar dat hij de doelstellingen van die strijders en hun leiders niet onderschreef. Vandaar dat hij het fenomeen in andere termen omschreef dan generaal Nasution deed in zijn *Fundamentals of Guerilla-Warfare*.

Dit echter terzijde. Voor degene, die zich in kort bestek enig inzicht wil verwerven in de merites van 'de Indonesische kwestie', biedt Smit's boek een goede handreiking. Voor dat doel is het tenslotte geschreven ook. Alleen zou dat doel nóg beter gediend zijn, indien een van de zes blanco pagina's achterin gebruikt was voor een opgave van verder over het onderwerp voorhanden zijnde litteratuur.

P.J.D.

W.T. Kroese, 'Manex flitsen. Twintig jaar commercieel beleid van de Twentse katoenindustrie in Indonesië (1946-1965)', *Textielhistorische Bijdragen*, XVIII (1977) 39-69 is het relaas van iemand die jarenlang zelf lid is geweest van de commissie die de orders verdeelde. In 1933 was de Indonesische textielmarkt grotendeels in handen geraakt van de Japanse industrie. Omdat de Twents-Brabantse katoenindustrie daardoor met de ondergang werd bedreigd, werd op 18 april 1934 te Hengelo de Vereniging Manex (Manufacturen Export Centrale) gesticht, die de contingentering van de textielimport in Indonesië moest regelen. Dank zij deze Manex slaagde Nederland er in een deel van de verloren markt te herwinnen. Na 1945 werd besloten de textiel-handel met Indonesië via de Manex te handhaven. Tot 1960 wist de Twentse textielindustrie het contact met haar grootste overzeese markt te behouden, daarna heeft zij zich daarvan moet distanciëren, waarbij de schrijver de opeenvolgende-Nederlandse regeringen verwijt, dat zij niet voldoende steun hebben verleend, zodat het verbreken van het contact abrupt en chaotisch is geweest.

H.P.H.J.

P. Boomgaard, 'De havenstaking van 1946 in Amsterdam en Rotterdam. Confrontatie van conflict- en stakings-theorieën', *Economisch- en sociaal-historisch jaarboek*, XL (1977) 242-312 zal verschillende traditionele historici tegen de borst stuiten vanwege het vele sociologische jargon en de pogingen om een historisch proces tot een *case-study* te maken. De heer Boomgaard ontwerpt overigens geen model, om vervolgens na te gaan in hoeverre de verwachte of gestipuleerde oorzaken, ontwikkelingen en gevolgen ook werkelijk hebben plaats gehad; hij heeft alleen uit een aantal sociologische publicaties over conflicts- en stakingstheorieën een

hoeveelheid maximen gehaald die hij van toepassing acht op de situatie van 1946. Ik moet toegeven dat hij met autoriteit spreekt en zijn betoog streng logisch opbouwt; van de andere kant geloof ik niet dat hij zo een dimensie aan ons historisch inzicht toevoegt en zijn artikel wordt haast onleesbaar, omdat het moeilijk is de vele stokpaarden die

hij voor zijn karretje spant gelijktijdig in het oog te houden. Zijn stijl is misschien door de gevolgde methode ook bedroevend; is het werkelijk nodig om in een wetenschappelijke publicatie de CPN als 'regeergeil' te kwalificeren. Het artikel lijkt me in veel opzichten mislukt; jammer, want de opzet daarvoor behoeft niet *a priori* te worden afgewezen en de auteur heeft interessante bronnen gebruikt, bijvoorbeeld een reeks interviews met figuren die tijdens de havenstaking belangrijk waren.

H.P.H.J.

De auteurs

J. Aalbers (geb. 1937) is wetenschappelijk hoofdmedewerker aan de Rijksuniversiteit te Utrecht, afdeling nieuwere geschiedenis.

T.S. Jansma (1904) was hoogleraar in de economische en sociale geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam.

P. Leupen (1939) is wetenschappelijk hoofdmedewerker, afdeling middeleeuwse geschiedenis, Katholieke Universiteit Nijmegen.

H. van Riel (1907) is oud-fractie-voorzitter der Volkspartij voor Vrijheid en Democratie in de Eerste Kamer der Staten-Generaal en lid van het College van Gedeputeerde Staten van Zuid-Holland.

H. de Schepper (1934) is docent aan de Economische Hogeschool H.I.B.H. Brussel en aan de Universiteit Amsterdam.

Rectificatie

In de grafiek op pagina 296 van deze jaargang dient de lengte-as zodanig te worden gelezen dat de jaartallen erop overeenkomen met de jaaraanduidingen in de rest van de grafiek.

De Redactie

Naamlijst van medewerkers/sters

J. Aalbers, B.W. laan 60, 3818 LJ Amersfoort
M. Baelde, Doornstraat 332, 8200 Brugge - België
E.H.P. Baudet, Doorrid 4, 9756 AP Haren (Gr.)
J.C.H. Blom, Haaghuishof 23, 2352 SW Leiderdorp
H. Boels, Oosterhaven ZZ 3, 9723 AN Groningen
P.C. Boeren, J.F. Kennedylaan 103, 2285 AC Rijswijk
J.C. Boogman, Karel Doormanlaan 142, 3572 NP Utrecht
N.A. Bootsma, Philippuslaan 6, 6564 AM Nijmegen
E.P. de Booy, Frans Halslaan 74, 3723 EH Bilthoven
Th.S.H. Bos, Dreef 32, 2803 HB Gouda
IJ. Botke, Rikkerdaweg 34, 9884 PB Niehove
C.R. Boxer, Ringshall End, Little Gaddesden, Berkhamstead-Herts., Engeland
J.R. Bruijn, Hofbrouckerlaan 21, 2341 LM Oegstgeest
M.G. Buist, Troelstralaan 57, 9722 JE Groningen
M.C. Carasso-Kok, Dr. Koomansstraat 21, 1391 XA Abcoude
W.Ph. Coolhaas, Gezichtslaan 71, 3723 GC Bilthoven
L. Dasberg, Plantage Muidergracht 93, 1018 TN Amsterdam
P.J. Drooglever, Balistraat 22a, 2585 XT 's-Gravenhage
B. Ebels-Hoving, Verlengde Hereweg 110, 9722 AH Groningen
S. Faber, Graan voor Visch 182.16, 2132 GS Hoofddorp
C. Fasseur, Zwaluwlaan 6, 2261 BR Leidschendam
M.A.M. Franken, Sprengerweg 138, 7314 PL Apeldoorn
C.J.A. Genders, Pastoor Schelstraeteweg 19, 6525 SZ Nijmegen
G. Groenhuis, Laan van het Kwekebos 13, 7823 KA Emmen
S. Groenveld, Vrijbuiterhof 25, 2132 TM Hoofddorp
P.D. 't Hart, Renesselaan 36, 3454 XX De Meern
D. Herpin, Diezerkade 11a, 8021 CW Zwolle
H. van der Hoeven, Purmerendstraat 87, 2547 JB 's-Gravenhage
G.J. Hooykaas, Postbus 132, 3720 AC Bilthoven
A.H. Huussen jr., Pinksterbloemweg 15, 9753 HC Haren (Gr.)

F.M. Huussen-de Groot, Pinksterbloemweg 15, 9753 HC Haren (Gr.)
H.P.H. Jansen, Houtlaan 19, 2334 CJ Leiden
T.S. Jansma, Raphaelplein 12, 1077 PZ Amsterdam
O.J. de Jong, Marislaan 10, 3582 HE Utrecht
A.G. Jongkees, De Hullen 10, 9468 TE Annen
A.E. Kersten, Turfberg 39, 2716 LV Zoetermeer
P. Kooij, De Sitterstraat 12, 9721 EW Groningen
C.G. van der Kooij, Winschoterweg 10, 9723 CG Rodehaan Groot Groningen
J.A. Kossmann-Putto, Thorbeckelaan 180, 9722 NJ Groningen
M. Kuitenbrouwer, Vrolikstraat 54 III, 1091 VH Amsterdam
A.J. Leenders, p/a Middelste Gracht 4, 2312 TW Leiden
M.C. van Leeuwen-Canneman, 1e Sweelinckstraat 2, 2517 GC 's-Gravenhage
P. Leupen, Hermelijnstraat 62, 6531 JZ Nijmegen
R.C.J. van Maanen, Boisotkade 2a, 2311 PZ Leiden
L.Th. Maes (†)
A.F. Mellink, Rijksstraatweg 366, 9752 CR Haren (Gr.)
F.A.M. Messing, Mgr. Schaepmanlaan 49, 5103 BB Dongen
A.D.A. Monna, Zeemanlaan 3, 3572 ZC Utrecht
O. Moorman van Kappen, Nieuwe Holleweg 87, 6573 DW Beek Gem. Ubbergen
W.W. Mijnhardt, Wolfhezerweg 50, 6874 AE Wolfheze
P. van Peteghem, p/a Blandijnberg 2, 9000 Gent, België
G.N. van der Plaat, Wingerdpark 102, 2724 RG Zoetermeer
J.M. Pluvier, Heideweg 5, 3768 BA Sóest
F.R. Postma, Helperzoom 357, 9722 BS Groningen
L. Price, Department of History, University of Hull; Cottingham Road, Hull, HU 67 RX, Engeland
C.S.M. Rademaker, Tinelstraat 3, 5654 LS Eindhoven
H. van Riel, flat Duinwijk, van Alkemadelaan 350, 2597 AS 's-Gravenhage
D.J. Roorda, Lorentzkade 46, 2313 GD Leiden
H.C.C. de Schepper, Waddenland 48, 1115 XD Duivendrecht
C.O.A. Schimmelpenninck-van der Oye, Hofstetterlaan 2, 6955 BA Ellecom
G.J. Schutte, Roeltjesweg 10, 1217 TD Hilversum
B. Sierman, p/a Lange Voorhout 34, 2514 EE 's-Gravenhage
B.H. Slicher van Bath, Gen. Foulkesweg 113, 6703 DC Wageningen
J. Stellingwerff, p/a Bibliotheek Vrije Universiteit, De Boelelaan 1105, 1081 HV Amsterdam
G. Taal, Engelumerstraat 20, 8913 GC Leeuwarden
E. Thoen, Blandijnberg 2, 9000 Gent, Gelgië
R. van Uytven, Naamsesteenweg 186, Heverlee, België
F. Vanhemelrijck, Saffierlaan 12, 1640 Sint Genesius Rode, België

A.J. Veenendaal jr., Noordweg 60, 2641 AN Pijnacker
O. Vries, Keatlingwier 13, 9295 LB Westergeast (Fr.)
H. de Vries, Oranje Nassaulaan 79, 1075 AM Amsterdam
S.L. van der Wal (†)
E.H. Waterbolk, Rijksstraatweg 98g, 9752 BJ Haren (Gr.)
C.B. Wels, Reelaan 21, 3735 KK Bosch en Duin
J.S. Wijne, Stastokdreef 7, 3561 JR Utrecht